मन्त्रशास्त्रकार जगन्नाथ पुरीच म० भू० शंकराचार्य

मंत्रशास्त्र

लेखक
मन्त्रमहार्णव-मंत्रमर्मभास्कर
मन्त्रनिष्णात

श्री १०८ जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य श्रीयोगेश्वरानंदतीर्थ

मठ—जगन्नाथपुरी

संग्राहक
गो. प्र. भावे

संवत् २०२६ शके १८९२ सन १९७०

मूल्य २५ रुपये

प्रकाशन ५ वें

आवृत्ति ४ थी (नवसुधारित)
गुरुपौर्णिमा
शके १८९२ जुलै इ. स. १९७०

संग्राहक

प्रकाशक
सौ. लता केशव जोशी
कार्यवाह-नवज्योती प्रकाशन
कॉलेज रोड, दादर-मुंबई २८

मुद्रक
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटावबाडी, मुंबई ४

प्रथमावृत्ति १९३६
द्वितीयावृत्ति १९४२
तृतीयावृत्ति १९५७
चतुर्थावृत्ति १९७०

प्रकाशकांचें हृद्गत

ब्रह्मीभूत पूज्य श्रीशंकराचार्य योगेश्वरानन्दतीर्थ ह्यांचा दुर्मिळ व प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अमोल ठेवा ज्यांत आहे असा 'मंत्रशास्त्र' हा ग्रंथ आमच्या हातून उच्चस्तरीय विचारी जनतेसमोर ठेविला येईल ह्याची आम्हाला कल्पनाही नव्हती. परमेश्वरी सूत्रें हालचाल असतात; पण ती जाणीव आमच्यासारख्या ल्हान जीवांना सुगम व सुसहज नसते. 'मंत्रशास्त्रा'सारखी दिव्य ज्योत नवज्योतींमध्यें मिसळून त्यांत तेवत व तळपत रहावी ही त्या जगचालकाची इच्छा योगेश्वरानंदतीर्थ ह्यांच्या कृपाशीर्वादामुळेंच फलीभूत झाली असें म्हणावें लागतें.

आमची आर्थिक ताकद कमी, उलट सदरहू ग्रंथ मोठा. तशात, त्यांतील अनेक आकृती प्रथमपासून तयार करण्याची मोठ्या खर्चाची योजना आणि मग भारतीय सांस्कृतिक अर्थानें आधुनिक रोग्या 'विज्ञानाच्या मागे लागलेल्या हीनश्रद्ध वा गतश्रद्ध आमच्या वाचकवर्गापुढें हा ग्रंथ ठेवणें ह्या सर्व कठीण समस्यांचा पर्वत आमच्यासमोर उभा राहिला. यापेक्षाही कठिणतम काम म्हणजे 'मंत्रशास्त्रा' तील विचारधारा नवदृष्टीच्या दुराग्रही समाजाच्या गळीं उतरविणें हा आमच्यापुढें एक यक्ष प्रश्न होता व आहेही. पण अधिक विचार केल्यानंतर पुढील गोष्टी ध्यानांत येतात व आल्या. (१) नवविज्ञान किंवा आधुनिक विज्ञान ह्या नावानें ओळखलें जाणारें 'ज्ञान' हें केवळ भौतिकी आहे (२) त्या ज्ञानाप्रमाणें जगणारा मानव सुखी व समाधानी नसून मनःशांतीच्या अभावीं दुःखीच आहे (३) त्यामुळें मानवाची मानवता उत्तरोत्तर कमी होत आहे. (४) 'सुख' म्हणजे काय ? तें कोठें, कसें मिळेल ह्या तळमळीनें तो व्याकुळ होत आहे (५) यामुळें जागतिक मानवी मनांत मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे आणि नेमकी हीच पोकळी भरून काढण्याचें काम आज करावयास हवें असें वाटतें. त्याचा प्रयत्न म्हणून आम्ही 'मंत्रशास्त्र' या दुर्मिळ ग्रंथावरील विचारधारेची नवसुधारित आवृत्ति श्री. गो. प्र. भावे (योगेश्वरानंदांचे अनुग्रहीत व वरील विचारधारेची

चिकित्सा, करून ती पंडित सातवळेकर व सिद्ध योगी रंगावधूत महाराज या उभयतांच्या दीर्घ सहवासात राहून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झालेल्या आवृत्तीचे चालक) यांच्या मेहेरबानीनें आम्ही वाचकांना सादर करीत आहों. या आवृत्तींत सप्तश्लोकी सप्तशति; श्री रंगावधूत महाराजांचा प्रसाद म्हणून कांहीं मंत्र, श्री सूक्ताची विशेष पाठपद्धति व कांहीं नवीन यंत्रेंहीं दिलेलीं आहेत. या आवृत्तींचीं विशेष वैशिष्ट्यें श्री. भावे ह्यांनीं सादर केलेलींच आहेत. अशा ह्या अद्वितीय मराठी ग्रंथाला सक्रिय सहकार वाचक देतीलच या अपेक्षेनें आम्ही आगाऊ मूल्य न मागता हें आर्थिक धाडस केलें आहे. याचा विचार सहृदय ग्राहक करतीलच अशी आशा आहे.

शंकराचार्यांचे एक चहाते नागपूरचे दानशूर श्री बाबुराव धनवटे यांनीं कागदाची जी थोडीफार निरपेक्ष मदत केली, त्यामुळें आम्हाला उत्साह वाटला. या दृष्टीनें आम्ही त्यांचे आभारी आहों. तसेंच दादर येथील इंजीनियर श्री मो. श्री. फडके गणेशधाम, माटुंगा-मुंबई यांनींही ह्या प्रकाशनाश मदत म्हणून रु. ५०० दिले. याबद्दल आम्ही त्यांना धन्यवाद देतों.

—प्रकाशक

सेवासमर्पण—

ब्रह्मीभूत पूज्यपाद श्री योगेश्वरानंदतीर्थ – शंकराचार्य पुरीमठ याच्या 'मंत्रशास्त्र' या ग्रंथाची तिसरी आवृत्ती ते छापवीत असताना (इ. स. १९५७) या ग्रंथाचीं प्रुफें तपासण्याचें काम ते मुंबईस असत तेव्हां मजकडे देत – त्यावेळीं मी पुढील दोन गोष्टी त्यांच्या निदर्शनास आणून देत असे; त्या अशा : (१) "महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणून सदरहू ग्रंथात द्विरुक्ति, पूर्वापर संबंधाच्या मजकुराचा जोडविजोड, मंत्रस्वरोच्चारातील छपाईचे दोष, गारुडादि मंत्रसंकल्पनादिकातील मापादोष इत्यादि आणि (२) आधुनिक केवळ बुद्धिवादी वा अश्रद्ध लोकांना प्राचीन मंत्रयंत्र तंत्रादिकामागील 'विज्ञान' त्यांना पटेल अशा नवविज्ञानी मार्फत विशद करुन सांगाल तर जास्त उपयोग होईल. यातील पहिल्या मुद्द्याबद्दल शक्य तो प्रयत्न करीन असें ते म्हणत. पण त्यांचा अस्थायी मुक्काम व सकलनें मिळविण्याची आवड ह्यामुळें अनेक उणीवा तशाच राहिल्याचें त्यांनाही आढळलें. दुसऱ्या मुद्द्याबाबत सखोल चर्चा व विनिमय होऊन त्याबाबत एकमत होई. व ते तशीं टाचणें करण्याबाबत मला सांगत. तीं मी त्यासमोर ठेवीत असे. पण तशी मांडणी करणें त्या आवृत्तींत शक्य झालें नाहीं. म्हणून तशी मांडणी व जुळवा-जुळव करून तशी नवीन आवृत्ति काढा असे सांगून तशा प्रकारचें जरूर तें कार्य करावें या हेतूनें त्यांनीं त्यांचे लिखित, व अर्धे लिखित सर्व ग्रंथ माझी तशी इच्छा व तयारी नसतांनाच माझ्याकडे पाठवून त्या सर्व वाङ्मयाची सर्व प्रकारची जबाबदारी मजवर टाकिली आणि तिसऱ्या आवृत्तीची छापील प्रत पुढील व्यवस्थे-करितां माझ्या स्वाधीन केली।

परन्तु 'अनुक्तच दुरुक्त च शोद्धव्य तच पंडितैः। नहि एकस्य क्षमप्रज्ञा मंत्रशास्त्र विनिर्णये' ही माझी वस्तुस्थिति आणि 'कोऽहम् मंदमतिर्मूढ़ः। क्व चालविषया मतिः' अशी माझी २ री वस्तुस्थिति असल्यानुळें या ग्रंथाचें जरूर तें काम, ते हयात असे तों (इ. स. १९६१) मी करू शकलों नाहीं याबद्दल मला सारखी रुखरुख वाटत आहे. पण या गुरूर्णिमेला ती पूर्ण करून घेतली ही 'गुरुकृपाहि केवलम्'.

माझा त्यांच्याशी 'अनुग्रहीत' या नात्यानें संबध आहे. यामुळें त्यांच्या आज्ञा पाळून कर्तव्यातून मुक्त व्हावें ह्या हेतूनें मी ब्रह्मर्षि **पंडित सातवळेकर** (पारडी) आणि **सिद्धयोगी रंगावधूत महाराज** (नारेश्वर)—आज हे उभयताही ब्रह्मलीनच आहेत—ह्यांच्या सहवासात सुमारें पाच वर्षे घालविली. त्यांशी विचार विनिमय करून उभयतांचे अनुभव समजावून घेतले. व मगच सदरहू ग्रंथासंबधाचे माझे विचार पुढें ठेविले. तेव्हा उभयतांनी ग्रंथाची तशीच मांडणी करण्यास आनंदानें व उत्सुकतेनें प्रोत्साहन दिलें. त्याप्रमाणें मी महत्त्वाचें लिखाण वेद-मंत्राची शुद्धाशुद्धता, आणि बहुतेक नवविज्ञानी मांडणी उभयतांच्या दृष्टिखालून घालविली. ग्रंथाची अद्यतनता ठेवण्याचे प्रयत्न, श्रीसूक्त, व सप्तशती ह्यांबद्दलचे अनुभव, नवग्रहोपासनेचें शास्त्रीय स्वरूप आणि त्याचबरोबर आमच्या मंत्रतंत्र विधींमागील 'विज्ञान' आम्हा प्राचीन भारतीयांचे ब्रह्मांड ज्ञान व आधुनिक नवविज्ञान 'ह्यांची तुलना इत्यादि गोष्टी पाहून उभतांनीं उत्साहानें आशीर्वाद दिले. पूज्य योगेश्वरानंदाचे बंधु श्रेष्ठ व निष्ठावंत राजकारणी श्री. ना. मा. खरे ह्यांनीही उचाउन अंतःकरणपूर्वक "अशाच विचाराचे अनेक भारतीय आज हवे आहेत. आपल्या गुरुजींची खरोखरच सार्थ सेवा करीत आहा. त्वरा करा" असा आशीर्वाद दिला! परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं, आशीर्वादानंतर पाचच दिवसांनीं ते आम्हास सोडून गेले!

आता या नवसुधारित आवृत्तीची रूपरेषा वाचक, उपासक, साधक व अनुग्रहीत ह्यांच्यापुढ थोडक्यात ठेवीत आहें ती अशी :—

(१) पूर्वीचे उतारेंचे दोष नाहींसे करून जरूर तेथच्च भाषेची सुगमता केली. पण मांडणी मात्र पूर्णतया त्याचीच ठेविली. कारण तशा प्रकारचा विषयाधिकार माझा नाहीं; तथापि मुद्रणदोष राहिलेच. (२) ग्रंथाच्या **पूर्वार्धांत** त्याचे सर्व विचार सुसंबद्धित रीतीनें एकत्रित केले. (३) **उत्तरार्धांत** अनुभूत व अनुभाव्य मंत्राचे त्याचप्रमाणें (४) देवदेवतांची उपासनापद्धति, (५) श्रीसप्तशती व श्रीसूक्त यांची उपासना पद्धति, (६) नवग्रहोपासना आणि गारुडाविभाग या सर्वांच एकत्रीकरण केलें. (पूर्वीच्या आवृत्तींत ह्या सर्व गोष्टी इतस्ततः विखुरलेल्या होत्या.) (७) उत्तरार्धांतील प्रत्येक प्रकरणाच्या प्रारंभीं वाचकांसाठीं त्या

विषयाचा परिचयात्मक भाग लिहिला. (८) पूर्वार्धामध्यें प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं 'अमृतमंजिरी' नांवाचीं अति उद्बोधक सुवचनें प्राचीन भारतीय अस्मितेची जाणीव रहावी म्हणून दिलीं आहेत. (९) इस्लामी, याहुदी व खिस्ती या धर्मीयामधील मंत्र व यंत्रप्रतीकें ह्यासंबंधीं उद्बोधक माहिती दिली आहे. ही माहिती पूर्वावृत्तींत नव्हती. असामान्य विशेषता : (१०) प्रत्येक विषय वा प्रकरणातील मूळची माहिती जागोजाग भरपूर टीपा देऊन शक्यतितकी अद्यतन ठेविली आहे. (११) पाश्चिमात्यांचे बहुतेक अद्यतन नवविज्ञान एकदेशीय व प्राचीन भारतीय ज्ञानाच्या मानानें किती थिटें आहे हें तुलना करून साधार दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. (१२) साधक, उपासक, व मनानें पाश्चात्त्यीभूत झालेले वाचक ह्यांचे डोळे उघडावे म्हणून भारतीय आचारविधींमागील विज्ञानाचें थोडें अंजन घालण्याचाही प्रयत्न केला असून (१३) सर्वांना उपयोगी अशा विचारप्रवर्तक मार्गदर्शनपर सूचना दिल्या आहेत. 'यद्रोचते तद्ग्राह्यम्' ही विनंति.

साराश, अशा रीतीनें गुरुजींनीं सोंपविलेली त्यांच्या एका ग्रंथाची कामगिरी त्यांच्याच चरणीं "गुरुणा कृपया कुर्वे अल्पमतिः प्रबोधनम्" या वृत्तीनें सादर केली आहे. ती ते गोड करून घेतील ही खात्री आहे. रगय.

संदर्भ ऋणनिर्देश—(१) ज्या ज्या ग्रंथातून, व मासिकातून माहिती उद्धृत केली त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे (२) श्रीयंत्र व श्री सूक्तयंत्र म्हणून मिळालेल्या छापी आकृति, या ग्रंथाच्या उपयोगासाठीं दिल्याबद्दल विद्याविनोद नाराणयशास्त्री जोशी (आजर्ले) ह्यांचा उल्लेख करणें जरूर आहे. (४) प्रस्तुत ग्रंथाची टंक प्रत करून देणारे त्यांचेच अनुग्रहीत पा. के. दातार (ठाणें) आणि अशा क्लिष्ट ग्रंथाची काळजीपूर्वक छपाई करून देणारे श्री वि. पु. भागवत व छापखान्यातील सर्व ठसे जुळारी ह्या सर्वांच्या मदतीबद्दल मी ऋणी आहें.

गो. प्र. भावे

वाचकांसाठीं

१) वाचकांस विनंति : १) शुद्धिपत्राप्रमाणें दुरुस्ती करून मगच ग्रंथ वाचा. २) ग्रंथ हे मार्गदर्शक गुरू-पण त्या त्या मंत्रांत वा शब्दोच्चारात तज्ज्ञ उपासकाच्या वाणींतून ऐकिल्यावरच जिवंतपणा येतो, म्हणूनच गुरुमुखा शिवाय घेतलेला मंत्र फलदायी होत नाहीं ३) प्रासादिक ग्रंथवाचनानें व पारायणें करण्यानें क्रमाक्रमानेंच मन व बुद्धि ह्यांमध्यें जागृति होते, जाणीव होते मगच आचार प्रचोदना होते. ४) त्यासाठीही कृतितज्ज्ञ गुरु हवाच. केवळ ग्रंथ वाचनानें ज्ञान मिळतें पण अनुभव मिळत नाहीं. ५) मंत्रानुभव आल्यास तो जरूर कळवा ही विनंति.

२) वाचकांसाठीं विचारधारा : १) सारें विश्व गणिताच्या नियमांवर चाललेलें आहे २) वैदिक मंत्र जागृत ठेवणाऱ्यांची जरुरी आहे ३) देशाच्या गुलामगिरीपेक्षां मानसिक गुलामगिरीच घातक व नुकसानकारक असते ४) शीलसंवर्धन करणारें तेंच सुशिक्षण होय ५) ब्रह्म हें अ-ज आहे ६) आकाश-अवकाश-पोकळी हें विश्वव्यापक तत्त्व आहे. पण तें ब्रह्म नव्हे ७) तत्त्वज्ञान हें मानवी जीवनाचें उत्तर आहे ८) 'सहनाववतु सहनौभुनक्तु व तेजस्वीनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै सर्वे सुखिनः संतु' हें आर्य ऋषीचें जीवन होतें. ह्यात नाहीं असा कोणता जीवन विज्ञानवाद आहे ? ९) 'त्यक्तेन भुंजीथाः (प्रथम द्या व मगच घ्या) ह्यात विश्वशांतीचीं बीजें आहेत. कोणता समाजवाद इतका व्यापक आहे १०) वर्णशुद्धि, जातिशुद्धि, कुलशुद्धि ह्या गोष्टी स्त्रियांच्याच स्वाधीन आहेत. ११) स्त्रियांची स्थिति (शारीरिक व मानसिक) हा समाजस्थितीचा निकषग्रावा आहे. १२) मेधा व प्रज्ञा ह्या स्त्रियात उपजतच असतात. १३) गुलाब पुष्पाचें गुलाबत्व रक्षण करण्यासाठींच जसे त्याच्या भोंवती काटे असतात, तसेच स्त्रियांवरील निर्बंध हें त्यांच्या 'स्त्रीत्वा'चें रक्षण करण्याकरिताच असतात. ते त्यांना गुलामगिरींत ठेवण्यासाठीं नसतात. १४) स्त्रियातील गुप्त व सुप्त दैवी तेज प्रगट होण्यासाठीं 'लग्न'-हा उत्तम उपाय

आहे. १५) स्त्री-पत्नी-यांचेंच नाव 'गृह-घर'. पण हें ज्या समाजात नाहीं त्या मार्गे नेहमीच घर-घर। १६) स्त्री-पत्नी-ही कामविकार जिंकण्यासाठींच असून मुलें हीं क्रोध, लोभादि विकार जिंकण्यासाठीं आहेत. १७) मुलाना केवळ विद्यावान् करण्यापेक्षा गुणवान् करणें हें ध्येय असावें १८) 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः। प्रियशिष्या ललिता कलानिधौ' ही भारतीय स्त्रीत्वाची माडणी १९) आपल्या वंशात सुप्रजा निर्माण व्हावी हाच विवाहबद्ध होण्याचा मुख्य हेतु २०) 'पातिव्रत्य' रक्षण हेंच भारतीयत्वाचें मुकुटमणि वैशिष्ट्य आहे. २१) 'पवित्रता न स्यात् केवल योनि रक्षणात्' २२) स्वयपाकगृह, स्नानगृह व बागबगीच्या ह्यातील कामाइतका स्त्रीच्या आरोग्यासाठीं दुसरा श्रेष्ठ व्यायाम व उपाय नाहीं. (२३) यज्ञोपवीत धारण हें भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेचें प्रतीक आहे. (२४) सध्याविधीनें कुलपरपरा टिकविता येते. (२५) **थोडा वेळ तरी स्वस्थ बसण्याचा रोज अभ्यास करा.** व चमत्कार पहा.

पूजोपचारासंबंधीं कृति खुलासा : पत्रपुष्पें कोणतीं कशीं वहावीं धूपदीप कसे ओवाळावे, नैवद्यपदार्थ कसे अर्पावे इत्यादि बाबतींत प्राचीन ऋषीमुनींनीं दूरदृष्टीचे व्यवहार व आरोग्य ह्याचा सबध लक्षात घेऊन त्याचा उपयोग सांगितला. ती माहिती उपासक व साधक याना उपयोगी पडावी ह्या हेतूनेच येथ दिलेली आहे.

(१) **पुष्पार्पण :** मध्यमा तर्जनी व अगुली ह्यानीं उचलून फुलाचा देठ भाग करून तें वहावें. पत्र : दरडें वा उताणें देवतेकडे देठ करून वहावें. तुळस बेल, दूर्वा उत्तान व आपल्याकडे टोकें करून वहावीं. अनुत्तान (उताणें नव्हे) वहावें असे काहींचें मत आहे. देवदेवतेला वस्त्र पुष्पादिकानीं सजविल्यानतर ती देवदेवता ध्यानयोग्य व शोभिवत दिसावी हा हेतु. फल : फळाचें मुख देवाकडे करावें. धूप : उत्तम गुग्गुळाचा वा दशागधूप (कृष्णागरु-चंदन, कापूर इत्यादि) सुवासिक व अनुग्र पदार्थाचा असावा. आरती देवाच्या नाभीपासून दृष्टीपर्यंत तीनदां वा पांचदा ओवाळणें व तीहि सांप्रदायाप्रमाणें. **पंचारती** मात्र देवतेच्या पायापासून मस्तकापावेतों तीन पाच किंवा नऊ वेळा ओवाळावी. **नैवेद्य :**—अर्पित पदार्थावर तुळशीपत्र ठेऊन धेनु मुद्रेनें दृष्टि बद करून देवतेचें स्वरूप ध्यानात आणून डाव्या हाताचा आगठा वर उभी केलेली मूठ हृदयाला टेकून अर्पावा. ताम्बूल यक्ष्यतो त्रयोदश गुणी, (शिराकाढीलेला पान, सुपारी-

सळी, चुना, खैर कात, केशर, कस्तूरी वा खोबरें बदाम, कंकोळ, जायपत्री, लवंग, वेल्ची, वर्ख, जायफळे,) **नमस्कार**—दंडवत, पचांग (हात, पाय, मस्तक, वाणी, बुद्धि) वा अष्टांग (वरील पाच अंगें व छाती, दृष्टि व गुडघे टेकून करावा.) **प्रदक्षिणा** सावकाश, पाऊल न वाजतां वाणीनें अर्थलक्षी नामोच्चार करीत. गणपतीला १ वा ३, शंकराला साडेतीन-सोमसूत्री; विष्णूला चार, सूर्याला दोन वा सात, अंबेला एक. अश्वत्थ सात. प्रदक्षिणेचा प्रारंभ देवाच्या उजवीकडून. (जास्त माहिती तृचाकल्प, ज्ञानार्णव वा मन्त्रमहोदधि इत्यादि ग्रंथातून पहावी.)

या प्रत्येक विधीमार्गे, तसेंच देवदेवतांना वहावयाचीं पत्रं पुष्पें व नैवेद्याचे योग्यायोग्य पदार्थ ह्या विधीमार्गे देह, आरोग्य व अंतर्मन ह्यासबंधें फार मोठें विज्ञान भरलेले आहे.

ह्या सर्वांचा विचार येथें करणें अप्रस्तुत. परंतु भारतीयाचें सर्व कर्मकांड विज्ञानातून ब्रह्मज्ञानाकडे नेणारें असून अखेरीस ते ब्रह्मज्ञान विलीन होऊन जातें. तथापि तें केव्हांही जागृत होऊ शकतें. **तेथें नष्ट न होतां विलीन होतें म्हणजे ब्रह्माशीं एकरूप होऊन जातें, हा अर्थ—**

मंत्रशास्त्रांतील कांही संप्रदाय : सप्तशतीचे पाठ करितांना पोथीचीं पानें उलटतांना (१) तीं एकामागून एक वाचकानें आपल्या आगावर, उलटून वाचीत जाणें ह्या पद्धतीला 'गौडपादीय संप्रदाय' असें म्हणतात व (२) याच्या उलट पोथीचीं पानें वाचकानें आपल्या समोर उलटून मंत्राचा पाठ करावयाचा ही दुसरी सामान्य पद्धत आहे. अशाच रीतीनें मंत्रशास्त्राचेही भारतांत तीन मुख्य संप्रदाय आहेत. ते असे—केरळीय संप्रदाय, काश्मीरी, व गौड संप्रदाय. वैदिक धर्मावलंबी मांत्रिक केरळीय ग्रंथचें आहेत. केरळीय संप्रदाय हा मिश्रमार्गी संप्रदाय आहे, म्हणजे यांत मुख्यत. दक्षिणमार्गी अर्थात् सभ्य सात्त्विक मार्गीय मंत्रोपासना असून वाममार्गीय मंत्रोपासनाही आहे. पण ती वाममार्गीय मंत्रोपासना उघडपणें नव्हे, तर छुप्या वा गुप्त मार्गानें थोडी चालते. या मार्गांतील साधक महालक्ष्मीसारख्या देवतांचे उपासक असून क्वचित् तामसी मंत्रोपासना पण करितात, म्हणून हा संप्रदाय मिश्रवादी संप्रदाय म्हटला जातो. कारण वाममार्गीयांचे पंचमकार जरी उपयोगिले जात नाहीत, तथापि त्यांचे प्रातिनिधिक पदार्थ उपयोगिले जातात.

काश्मीर संप्रदायी मंत्रोपासक सरस्वतीसारख्या सात्विक देवतांची उपासना करितात. गौड संप्रदायी भैरव, तारा, काली इत्यादि तामस प्रकृतीच्या वा त्या देवतांची उपासना करितात.

तसेच मंत्रशास्त्रामध्ये वेदागम, बौद्धागम, जैनागम असेही तीन भेद आहेत. जैनागम प्रणाली दक्षिण सव्यमार्गी असून काश्मीर संप्रदाय-प्रधान आहे. बौद्धागमी मंत्रप्रणाली, मुख्यतः वाममार्गी असून गौड संप्रदाय-प्रधान आहे. आणि वेदागम मंत्रप्रणाली, केरळ संप्रदायप्रधान आहे. या सर्व संप्रदायांत गुरुदीक्षा हें मुख्य अंग आहे. (गोपाळ प्रसादजी वक्षी—उपासनांक १९६८)

मंत्रशास्त्रांतील कांहीं आधारभूत ग्रंथांचा खुलासा : आधारभूत ग्रंथांच्या नावापैकीं कांहीं नावांवरून त्यांतील विषयासंबंधानें पूर्ण कल्पना येत नाहीं. म्हणून त्यांपैकीं कांहींचा जरूर तेवढा खुलासा येथे करणें योग्य व जरूर आहे. तो असा—

(१) **कल्प-ग्रंथ :** ज्या ग्रंथामध्यें, मंत्र-विधान, यंत्रविधान, मंत्र-यंत्रोद्धार, बलिदान, दीपदान, आवाहन, पूजन, विसर्जन व साधना इत्यादि विषयाचें वर्णन दिलेलें असत, त्या ग्रंथांना 'कल्प-ग्रंथ' असे म्हणतात.

(२) **तंत्र-ग्रंथ :** ज्या ग्रंथामध्यें गुरु-शिष्य-संवाद-रूपानें अथवा शिव-पार्वती यांच्या संवादरूपानें मंत्र, यंत्र, तंत्र व औषधिवल्ली वा वनस्पति व त्यांचे गुण यांचें वर्णन आहे. त्या ग्रंथांना 'तंत्र-ग्रंथ' म्हणतात; तंत्र म्हणजे कृति करण्याची पद्धति.

(३) **बीज-कोश :** मंत्रांचे पारिभाषिक शब्द, त्यांचे अर्थ व खुलासा व्याख्या इत्यादि गोष्टी ज्या ग्रंथांत दिलेल्या असतात त्यांना 'बीज-कोश' किंवा 'मंत्र-कोश' असे म्हणतात.

(४) **पटल-ग्रंथ :** आराध्य देवदेवतासंबधानें मंत्र, यंत्र, साधनें व साधना-विधि, तसेच, मंत्रभूमिकेचें वर्णन किंवा काम्य-कर्मांत निष्णात कसे व्हावें इत्यादि माहिती देणाऱ्या ग्रंथांना 'पटल-ग्रंथ' असे म्हणतात.

(५) **पद्धति-ग्रंथ :** ज्यांमध्ये देवदेवतांच्या साधनेसंबंधानें वर्णन केलेलें असतें, त्यांना 'पद्धति-ग्रंथ' असे म्हणतात.

❖ ❖

प्रस्तावना

(तृतीयावृत्तेः)

श्रीगुरुगणेशाय नम

अखंडं ब्रह्माण्ड सृजसि विनिहंसि क्षणलवात्
अतो गायन्ति त्वा कतिचन चिदानन्दलहरीम्
अथ त्व मा मुक्त्वा चरणशरणोऽह तव शिवे
ददासि प्रेम्णा मा जननि तव सायुज्यपदवीम्

अखिल–ब्रह्माण्डोदर–जगद्धलामभूत–श्रीमहा–भट्टारिका–श्रीमहा–त्रिपुर सुदरी–कृपापीयूषलहरीलवप्रतापात् अस्य मत्रशास्त्रग्रथस्य पचदशवर्षांनतर तृतीयसस्करण भक्ताना वाचक–वृन्दाना च पुरत महाराष्ट्रभाषाया प्रकटी क्रियत। अन्यथा तस्य ग्रथस्य प्रकटीकरण अशक्यमेव सजातमासीत्।

मंत्रशास्त्र

औपपत्त्यनुभवाविवरणात्मकमत्रशास्त्रग्रथ प्रस्तुतमत्रशास्त्रसमान कुत्रापि न दृश्यते। पूर्वस्मिन् काले श्री ११०८ विद्यारण्यस्वामिभिर्मंत्रशास्त्रग्रथो निामत इति श्रूयते, पर स न दृष्टिपथ यात, तथैव श्री त्रिपुरसुदरीप्रसादाप्त-कृते श्रीमद्भास्कररायमहाशयैरधुना शतवर्षांप्राक् "सौभाग्य चन्द्रोदय" इति मत्रशास्त्रग्रथ निर्मित, पर स ग्रथोऽपि न प्राप्यते। अस्माभिस्तत्प्राप्तये बहुविधा प्रयत्ना कृता। प्राप्तो भवेत् चेत्तस्य प्रकटनार्थमचिरादभिलाषा वर्तते।

मंत्र–महिमा

श्रीभगवता नारायणेन श्रीकृष्णरूप धृत्वा स्वकथितायां भगवद्गीतायां आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीति च चत्वार सुकृतिनो भक्ता कथिता। तत्र अचला श्रद्धा कस्य कुत्र भवतीति विषयमधिकृत्य—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तां एव विदधाम्यहं ॥

इत्युक्तवान् स्वयं भगवान्। अस्मिन् कराले कलिकाले दैनंदिनीया जीविका सपादयितुमपि बहवो जना असमर्था सजाताः। धर्मशास्त्रादि-ग्रंथेषु ऐहिकामुष्मिक-सौख्य-प्राप्त्यर्थं, धर्मार्थकाममोक्षादिपुरुषार्थानां साधनं कर्तव्यं इति आदिष्टम्। परंतु धर्ममोक्षविषयकं साधनं अर्थं कामं च विहाय कैश्चिदपि कर्तुं नेष्यते इदानीम्। अर्थकामपुरुषार्थेषु एव सर्वेषां जनानां प्रवृत्तिः। तत्प्रवृत्तिपुष्ट्यर्थं कैश्चित् "यया कया च विधया वह्वर्थं प्राप्नुयात्" इति वाक्यं पुरस्क्रियते। परं च तद्वाक्यस्य पूर्वे सदर्भे उपरिनिर्दिष्टबहुद्रव्यप्राप्तिस्तु नीतिधर्मविहितकर्माचारान् अनुलक्ष्य कर्तव्या इति विवेचनं वर्तते।

अर्थनामकस्य पुरुषार्थस्य साधनं प्रथमं कर्तव्यं इति मनीषा चेत् शरीर-मनोबलप्राप्तये भगवद्गीतायां 'बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितं' इत्युक्तं। अतो बलप्राप्तये अर्थप्राप्तये च भगवदुपासना अवश्यं कर्तव्या। सा तु मंत्रानुष्ठानेन सुसाध्या भवति। मंत्रोच्चारणसमये मंत्रस्थितवर्णानां यथार्थानुपूर्व्यात्मकेनोच्चारणेन मंत्रशक्तिरुत्पद्यते। सा शक्तिस्तु द्विविधा। इष्टफलप्रापिका प्रारब्धकर्मविहितानिष्टफलविनाशिका च मंत्रोच्चारण-समये साधकस्य चतुर्षु दिक्षु अनुकूलकिरणशलाकानां कवचं समुत्पद्यते। यथार्थमंत्रोच्चारणात् मंत्रप्रकाशलहरीणां तेजोवलयं च समुद्भवति। तस्य तेजोवलयात् बाणसदृशा किरणशलाका उत्पद्यन्ते तथा खेटाकृतयश्च। बाणाकृतिशलाकाभिर्मंत्रोच्चारणकर्तुं चतुर्षु दिक्षु पंजरं समुद्भवति, तथा च अनिष्टग्रहोत्पन्नकिरणशलाकानां निर्मूलनं खेटकरक्षणाकृतिभिः संपद्यन्ते। एतत्सर्वं मंत्रजपकर्तुः कवचरूपं भवति।

मानवेन प्रपंचशकटं वोढुं स्वसामर्थ्येन धर्मानुकूलाचारेण अर्थसंपादनं कर्तव्यमिति पूर्वं कथितम्। धनसंपादनं विना अस्मिन् समये सर्वेषां जनानां मनसि द्वौ प्रश्नौ समुपस्थितौ भवतः। मनःस्वास्थ्यं कथं लभेदर्थसाधनं च कथं स्यादिति। अर्थसाधनेन विना मनःस्वास्थ्यं न लभ्यते। अर्थसाधनावाप्तये

एतद्ग्रंथस्य पूर्वमुद्रितायां द्वितीयावृत्तौ द्रव्यप्राप्तिसाधनानि न प्रदर्शितानि। पर च अस्मिन् दशवर्षीये काले सकलजनाना मनसि धन कथ प्राप्येतेति महान् कोलाहल समुद्भूत इति दृश्यते। अतोऽस्य ग्रंथस्य अस्मिन् तृतीये संस्करणे धनसपादनार्थं बहवो मंत्रा, अनेकानि यंत्राणि, स्तोत्राणि, मंत्रसिद्धिसाधनानि, पुरश्चरणानि, पुरश्चरणविषयश्च अनेका प्रपचिता। कामपुरुषार्थ–सिद्ध्ये यथाभिमतवरप्राप्त्यर्थं अभिमतकामिनीप्राप्त्यर्थं तथा च पतिपत्न्योर्मध्ये सहायपिशाचिकया सजातस्य दौर्मनस्यस्य निराकरणार्थं, पितापुत्रयोर्मध्ये सजातकलुषभावनाशनार्थं उभयोर्मध्ये सौहार्दप्राप्तये मंत्राणा प्रकटीकरण कृतम्। देवतोपासनया देवताप्रसादप्राप्त्यर्थं तथा देवतादर्शनात्मकसगुणसाक्षात्कार-प्राप्त्यर्थं आत्मानात्मसाक्षात्कारदर्शनार्थमपि मंत्रपुरश्चरणानि अत्र सगृहितानि।

मंत्रसिद्धिप्राप्त्यर्थं बहवो निबधा सन्ति। निर्बंध विना देवतासामीप्य कथ सिद्ध्यतीति प्रश्नकर्तारो बहव आसन् सति च, पर बधन विना न किंचित्प्राप्यते इति सत्यमेवास्ति। व्यवहारेऽपि बहूनि बन्धनानि सन्ति। तान-विगणय्य व्यवहारस्य सिद्धिरपि न भवति। अस्य उदाहरण द्रष्टव्यम्। मोह मय्या दुग्धप्राप्तये पडवादनपूर्वमेव गतव्यम्। अन्यथा शुद्धदुग्धप्राप्तिर्न भवति। नियमोल्लघनस्य फल एकमेव भवति। इष्टफलप्राप्तये मंत्रजपविषये नानाप्रकारका नियमा वर्तन्ते। बन्धनाना नियमाना पालन च यदि न स्यात् तर्हि मंत्रफलप्राप्तिरपि नैव भवत्। कानि बधनानि के च नियमा इति ये पृच्छन्ति तेषा समाधानार्थं अधोलिखित अत्र वक्तुमिच्छाम। आधुनिका भारतवर्षीया वैदिकधर्मिणा कुलजा जना अपि तिलक–यज्ञोपवीत–शिखाविहीना चित्रपटदर्शनव्यसनिन सजाता। एतानि विरुद्धाचरणानि त्यक्त्वा यदि ते वर्णाश्रमधर्मानुकूलानि आचरणानि श्रद्धापूर्वक अनुष्ठीयन्ते, मंत्रानुष्ठान वा क्रियते, तदा तपामैहिकामुष्मिकोन्नति असशय भविष्यति। सामान्याचरणविधिना यदि मंत्रसिद्धिर्न भवति तर्हि किं कर्तव्यमिति सदेहेऽस्मिन् ग्रंथे कानिचित्साधनानि विशेषरूपेण निदर्शितानि। तथापि अन्यानि साधनान्यपि यानि अन्येषु ग्रंथेषु सन्ति तान्यपि सगृह्यन्तेऽधोलिखित-श्लोकावल्यां।

"द्रावणं बोधनं वश्यं पीडनं शोषपोषणम्।
दहनान्तं क्रमं कुर्वंस्ततः सिद्धो भवेद् ध्रुवम्॥
द्रावणं वारुणे बीजे ग्रंथनं क्रमयोगतः
तन्मात्राद्यन्तमालिख्य शिलाकर्पूरकुंकुमैः॥
उशीररोचनाभ्यां च मंत्रं संग्रथितं लभेत्।
क्षीराज्यतोयमधुभिर्मध्ये तं लिखितं क्षिपेत्॥
पूजनाज्जपनाद्धोमात् द्रावितः सिद्धिदो भवेत्।
द्रावितोऽपि न सिद्धश्चेद् बोधनं तस्य कारयेत्॥
सारस्वतेन बीजेन सम्पुटीकृत्य संभवेत्।
एवं बुद्धया जपेत् सिद्धो नो चेत् तन्तु वशीकुरु॥
आरक्तचंदनं काष्ठं हरिद्रा मदनं शिला।
एतैस्तु मंत्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुशोभने॥
धार्यं कंठे भवेत् सिद्धो वशमेतत् प्रकीर्तितम्।
वशीकृतो न सिद्धयश्चेत् पीडनं तस्य कारयेत्॥
अधरोत्तरयोगेन यदा तु परिजप्यते।
ध्यायीत देवतां तद्वदधरोत्तरपूरिणीम्॥
विद्यां महिपिदुग्धेन लिखित्वाऽऽक्रम्य चांघ्रिणा।
तथा भूतेन मंत्रेण होमः कार्यो दिने दिने॥
पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्याद्वाथ पोषयेत्।
नित्याय त्रैपुरं बीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत्॥
गोक्षीरैर्मधुनालिख्य विद्यां पाणौ विधारयेत्।
पोषितोऽयं भवेत सिद्धो नोचेत् कुर्यात्तु शोषणम्॥
द्वाभ्यां द्वाभ्याञ्च बीजाभ्यां मंत्रैः कुर्याद् विदर्भणम्।
एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वटभस्मना॥
शोषितोऽपि न सिद्धश्चेद्दहनीयोऽग्निबीजतः।
आग्नेयेन च बीजेन मंत्रस्यैकैकमक्षरम्॥
आद्यन्तमध्य ऊर्ध्वं तु योजयेद्दाहकर्मणि।
महावृक्षस्य तैलेन मंत्रमालिख्य धारयेत्॥

कण्ठदेशे ततो मंत्रसिद्धिः स्याच्छंकरोदितम् ।
इत्येवं सर्वमंत्राणामुपायः शम्भुनोदितः ॥

मन्त्रोच्चारणे यथा देवताया मूर्तय उत्पद्यन्ते तथैव तत्तद्देवतायन्त्राण्यपि समुद्भवति। यन्त्रोत्पत्तिस्तु प्रथमोत्पत्तिः। गृहारामाणा निर्माणसमये प्रथमतो व्यवहारे भाविगृहारामस्य रेखाकितचित्र निर्मीयते, तदनन्तर गृहारामाणा निर्माणं तथैव प्रथमत' तत्तद्देवताना रेखाकितं चित्र समुद्भवति तदन्तर देवताना सर्वावयवात्मिका मूर्तिरापातत प्रकटीभवति। पूर्वैर्ऋषिभिरुपासनासमये यानि यन्त्राणि तेषा दृष्टिपथे आगतानि तथैव तैर्नानाप्रकारकाणि यन्त्राणि शिष्येभ्यो दत्तानि गुरुशिष्यपरपरया प्राप्तानि यन्त्राणि वर्तन्ते। तान्येवास्मिन् सस्करणे समुल्लिखितानि।

अस्त्रविद्या। अस्त्रविद्यात्मको मन्त्रराशिस्तु कथितोऽस्मन्मन्त्रशास्त्रग्रथे। पाश्चात्याना अणुध्वनिप्रयोगे कर्ताणुध्वनिक्रियां परिवर्तयितु न शक्नोति पर चास्त्रविद्याकर्मणि यदाकदाचिदस्त्रोपसहार. प्रशस्त. स्यात्तदास्त्रोपसहरण कृत्वास्त्रपरिणाम निवर्तयितु शक्नोति। ब्रह्मास्त्रप्रयोग कृत्वा यदि प्रयोगात्मकसहारमपनेतुमिच्छति। अस्त्रोपसहरण कृत्वा ब्रह्मास्त्रसहारमपनेतुमचिरात् संहारप्रतिबंधो भविष्यति। अग्न्यस्त्रप्रतिशमार्थं वारुणास्त्रप्रयोग उपदिष्टः। एषा तु पौर्वकालिकी वार्ता। अधुना एते प्रयोगाः खपुष्पवत् इति कचन वदेयु.। वदन्तु, नास्माक तेन काचिदपि हानि.। उत्कटप्रयत्ना. त्साध्यन्तिऽसाध्यानि कार्माणि। तत्र न कोऽपि सदेह.। सभास्तभन वाक्स्तभन सभागतानां जनानां तत्र स्थाने स्तभन भवितु शक्यते प्रयोगान्तरेण। धूम्रोत्पत्तिकारका धूमावतीप्रयोगा वर्तते। शतवर्षात्पूर्वं ग्वाल्हेरनगरे तत्रस्थ-राथर्वणवेदीयमान्त्रिकेण धूमावतीप्रयोग कृत येन समागता सैनिका धूमेनाधीकृता तेषा पुरोगमन स्थगित कृत। उपरिनिर्दिष्टप्रकरणे व्यावहारिकी मन्त्रसामर्थ्यदर्शिनी क्रिया प्रकटिता मन्त्रोपासनया; केषाचित् श्रीभगवतीपूजाप्रसगे सुगन्धितपुष्पाणा धूपाना च सुगधप्राप्ति भवति। कर्पूरसुगधधूपसुगंधादि द्रव्याणामभावेऽपि तत्तद्वस्तुसुगधप्राप्ति सपादिता भवति। श्री भगवती-श्रीगणेश-श्रीशकर-श्रीबटुक-भैरवादिदेवतानां प्रत्यक्षदर्शनानि सजातानि।

कया भाविकाना नानासकटात् निर्मुक्तिः सजाता। "मत्रसिद्धिस्तु केरल इति" प्रवाद सत्यमेव मद्रासप्रान्ते सेलमनगरे अस्ति। अस्मत् समीपे कश्चिन्महान्पदस्थो मुमुक्षु सप्राप्त स तस्य भायामोहनमपनेतु प्रार्थयामास श्री हनुमत्प्रसादात्तस्य मोहन निर्वीर्यं जातम्। तस्य भार्या प्रतिमास भर्तुवचनात् चतुःशतरूप्यक स्वभगिन्यै प्रेषितवती।

मत्राणा पुरश्चरणात्प्राक् श्रीगायत्रीमत्रस्यायुतजप कथितस्तथैव यत्राणा लेखन सहस्रवार कतव्य। बृहद्यत्राणा लेखन शतवारमेवोच्यते। अस्मिन् ग्रथे सप्तशतीमत्राणा कतिचनमत्रा शारदापीठस्थाऽस्मत्परमेष्ठिगुरु कै वा श्री १०८ त्रिविक्रमतीथाना मत्रसग्रहात् सप्राप्ता। कै वा रत्नलामस्य लालजीमहाराजाना अस्त्रसग्रहात् अस्त्रमत्र समुद्धृत। ब्रह्मास्त्रादि–अस्त्रमत्राणामुपसहारमत्रा श्री कै वा विष्णुतीर्थाना भ्रातॄणा श्री अखडानदतीर्थाना सग्रहात् सगृहीता। श्री सूक्तातगतमत्राणा यत्राणि बेळगावस्थ श्री रामचद्रबळवतकुलकर्णीना सग्रहात् प्राप्तानि। द्रावण बोधनादिश्लोकसमूह गोडरसशालया मुद्रितरसमालास्थितमत्रखडात् सगृहीत। तजुगाडलस्थभुवनेश्वरीपीठस्थ आचार्य श्री १०८ श्रीचरणतीथाना सकाशात् प्राप्त। ज्योतिषाचार्य हिमतराम महाशकर जानि (कणावतिनगरस्थ) तथा परमहस परिव्राजकाचार्य श्री १०८ श्री नारायणानद यतिस्वामी तथा श्रीमत राजश्री नारायणशकर गुले तथा श्रीमत राजश्री नरहर खडेराव क्षीरसागर एतेषा सर्वेषा सज्जनाना कृपयैते मत्रयत्रादि सग्रहा सप्राप्ता। वयमेतेषा महाभागाना महत् उपकारान् प्रकटीकुर्म। एतद्ग्रथस्य अस्मच्छिष्यैर्लिखितानि मत्रपत्राणि बहुशोऽशुद्धानि लिखितान्यासन्। पर च तेषां मुद्रणसमये महामहोपाध्यायपण्डितसातवळे करमहाशयैर्मत्रशुद्ध्यर्थं अतीवपरिश्रम कृत तेषामपि परिश्रमसहाय वर्णितु न शक्यते। प्रस्तुत–ग्रथे स्थितानां मत्राणा विवरणात्मकानि शताधिकचित्राणि सचित्रितानि। तत्कार्यार्थं बहव प्रयत्ना कृता द्रव्यव्ययश्च बहुतर जात। एतद्ग्रथनिर्माणकालेऽस्मच्छरीरोपरि बहुविधरोगाणामाक्रमण जातम्। बहुविधास्त्रुटय अस्मिन् ग्रथे वर्तन्ते, तदर्थं वाचकवृदाना पुरस्तात् क्षमा याच्यतेऽस्माभि। अततोऽस्मद्गुरुश्रीभारती कृष्णतीर्थमहाराजानाऽस्मत्पीठदेवता

श्रीराधाकृष्णस्वामिना तथा श्रीभट्टारिकामहात्रिपुरसुदर्या श्रीकोल्हापूरस्थश्री-महालक्ष्मी प्रसादेनैव मन्त्रशास्त्रग्रंथः समाप्तिं गत इति। तान् सर्वान् नमस्कृत्य दण्डवत् प्रणिपत्य विरमामि।

योगेश्वरानंद तीर्थः
श्रीमत् जगद्गुरुश्रीशंकराचार्यः
प्रथम श्रीशारदापीठाधीश्वरः अनंतरं
श्री गोवर्धनपीठाधीश्वरः (पुरी मठ)

मराठी प्रस्तावना
(तृतीयावृत्तींतील)

उपादेवी या साऽऽनयति जनानां गद्चयाम्
उषःकाले मुंचन् कुमुदपिहितं भ्रामरकुलम्
क्षुणद् विप्रौघानां निखिलदुरितान् वेदविदुपाम्
चिरं वः सौहार्दं वितरतु परब्रह्ममहिषी ॥ (स्वकृत)

हा अखिल ब्रह्माण्डात महाकालकीडेनें प्रत्येक वस्तुजात अवस्थात्रयीच्या बंधनात निगडीत झालेलें आहे. अर्थात् आब्रह्मस्तंभपर्यंत प्रत्येक पदार्थाला उदय-काल, मध्यकाल व अस्तकाल असे तीन काल लागू आहेत. आज आपल्यापुढें जें जगत् दृग्गोचर होत आहे त्याची परिस्थिति "नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण" या न्यायानें उच्चावचत्व स्थितीला जात असते, असें आपल्या अवलोकनात येत असतें. जेथें महान् उदधि असतो, तेथें पर्वतराजी उत्पन्न होते; जेथें अधित्यका असेल तेथें उपत्यका झालेली दिसून येतें. जेथें महान् अरण्य असेल तेथें सरोवर उत्पन्न होतें. जें राष्ट्र सुधारणेच्या उत्तुंग शिखरावर पोहोंचलेलें असेल, तें साम्पूरियन, अटलांटियन किंवा मोहेनजोडारो येथील राष्ट्राप्रमाणें नामशेष होऊन जातें. आणि ज्या जाती वन्यपशूप्रमाणें राहत होत्या त्या आज उच्च कोटीला पोहोंचलेल्या आहेत असें दिसतें. असा हा कालाचा महिमा आहे.

२. हा कालाचें मूर्तस्वरूप कोणतें असा विचार केला तर सूर्यदेवता हेंच तें मूर्तस्वरूप होय. सप्तस्वर्ग व सप्तपाताल ह्यांपैकीं भूर्लोकाशीं तदंगभूत पातालादि लोकाशीं सूर्यदेवतेचा संबंध उत्पन्न होतो; त्यावरून उदयास्तकालाची परिमिति ठरविण्यात आली आहे. स्वर्लोकादि लोकासंबंधीं कालगणना व त्याचें उदयास्त-काल ठरविणें ही गोष्ट मानवी बुद्धीच्या आवाक्याच्या पलीकडे असल्यानें केवळ आप्तप्रमाणावरूनच तिची अस्पष्ट कल्पना करितां येते. ह्या भूर्लोकात राहून "रमणीय चरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते, तथाच कपूयचरणा कपूयां योनिमा

पद्यन्ते, देवयोनिं चाडालयोनिं सूकरयोनिं वा। "उपनिषद्" त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः। यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्, दिवि देवभोगान्। ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं। क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। (भगवद्गीता अध्याय ९, २०।२१). प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः।" (भगवद्गीता अध्याय ६ श्लोक ४१). अशा प्रकारच्या औपनिषदिक विचारपरंपरेनें व पौराणिक विचारपरंपरेनें पाहता यज्ञयागादिक कर्में करणारे स्वर्गलोकाला जातात व पुण्यकर्मभोगाचा काळ संपल्यावर पुन्हा भोगायतन अन्नमय शरीर धारण करून भूलोकात जन्माला येतात, असे आधार सांपडतात. परंतु स्वर्गलोकात वास करण्याची कालगणना किती असते, याचा अद्यापि विचार स्पष्ट माझ्यात आलेला नाहीं.

३. अलीकडे अस्तित्वांत आलेल्या परलोकविद्या शास्त्राप्रमाणें (Spiritualism) प्रयोग झाले आहेत व होतही आहेत. त्यावरून असे दिसून येतें कीं, रोमन व ग्रीक साम्राज्याच्या वेळीं मृत्युलोकात पाञ्चभौतिक देहानें वावरत असलेले जीवात्मे, तत्कालीन देशस्थिति, लोकांच्या चालीरिती, पोशाख, पेहराव, वाहनें, राज्यव्यवस्था, मोठमोठ्या लढायांतून उपयोगात आणलेलीं शस्त्रास्त्रें, कवित्व आणि वाङ्मय, सृष्टिकर्त्याबद्दल व सृष्ट्युत्पत्तीबद्दलचे सिद्धान्त या संबंधीं जे संदेश देतात, त्या संदेशांवील माहिती हल्लीं अस्तित्वात असलेल्या ग्रंथात जी जी तत्कालीन माहिती संकलित केलेली आहे त्या माहितीशीं तंतोतंत जुळते. म्हणजे ते जीवात्मे स्वर्गांत अजूनपर्यंत वास्तव्य करीत आहेत व त्यांची माहिती दोन हजार वर्षांपूर्वीची आहे. अर्थातच ते जीवात्मे दोनहजार वर्षांपूर्वीचे आहेत. ही दोनहजार वर्षांची गणना त्यांच्या स्वर्गादि लोकांत कशी करतात या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर त्या जीवात्म्याकडून मिळूं शकलें नाहीं. यामुळे स्वर्गलोकांत किती अवधीपर्यंत राहता येतें याचा मागमूस लागत नाहीं. अशा कालगणनेचा सूक्ष्म व सूक्ष्मतम विचार केला व ऋग्वेदीय नासदीय सूक्ताच्या अर्थावरून पाहता काल हा अनन्त आहे. तथी वेदांची अपरया नाहीं.

४. वेद हे त्रिकालाबाधित आहेत, अनन्त आहेत व अव्यय आहेत. तरी प्रस्तुत काळीं उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक संशोधनावरून असें दिसून येतें कीं,

वेदाभ्यास करणाऱ्याची व वैदिक ज्ञानाबद्दल अभिमान बाळगणाऱ्याची संख्या कालगतीनें कमी कमी होत चाललेली आहे व वेदाबद्दल आदरही कमी होत चालला आहे. ऋग्वेदाचा बराच भाग आज लुप्तप्राय झालेला आहे; कित्येक शाखाचे ब्राह्मण नाहींत व त्या शाखाचे ग्रंथही नाहींत शंखासुरानें वेद पाताळात नेले व श्रीविष्णूनीं मत्स्यावतार धारण करून ते परत आणले अशा जो पौराणिक इतिहास उपलब्ध आहे, ती इतिहासाची पुनरावृत्ति केव्हा तरी होणार आहे, असे वाटतं. कारण आजही अगस्त्यसंहिता, मयसंहिता इत्यादि ग्रंथ जर्मनांतील ग्रंथालयात सांपडतात. परंतु हिंदुस्थानातील ग्रंथसंग्रहात मिळत नाहींत. म्हणून वेद हे त्रिकालाबाधित असूनही उदयास्ताच्या भोवऱ्यात सांपडलेले आहेत असा भास होतो. "यावज्जीव अग्निहोत्रं जुहुयात्" या वैदिक संदेशाप्रमाणें आपले पूर्वज ऋषि सांव-संरिक, द्वादशवार्षिक व शतवार्षिक यज्ञ करीत असत, व त्या यज्ञाच्या प्रारंभींची व प्रारंभापासून समाप्तिकाळापर्यंतची कालगणना ते इष्टिकाच्या व वालुकायंत्राच्या साह्यानें करीत असत. अशा कालगणनेंत घटिका, प्रहर, दिवस, मास आणि वर्ष याचे काल स्पष्ट समजून येत असत व या प्रमाणेंच कृत, त्रेता, द्वापार व कलियुग अशा प्रकारची युगपरिमितीही त्यांनीं करून ठेविली आहे. या युगपरिमितांत असें दिसून येतें कीं, कृतयुगात सर्वच समाज वेदज्ञानात उच्च दर्जाला पोहोंचलेला असावा असें नाहीं. त्या दर्शी समाजातील मोठा भाग वेदज्ञाननिपुण असेल व काहीं थोडा भाग अज्ञानावस्थेत ही असेल. कारण सृष्ट्युत्पत्तीबद्दल "धाता यथापूर्वमकल्पयत" असे वाक्य दिसून येतें. यावरून कृतयुगात वेदविद्येचा प्रचार उच्चतम भूमिकेचा होता व तो जसजसा कमी कमी होत जाईल तसतशी युगाची योजना त्रेता, द्वापार व कली अशी केली असली पाहिजे. कृतयुगात जसे त्रेता, द्वापार व कली या युगाना शोभतील असे काहीं पुरुष होते, त्याप्रमाणेंच हल्ली कलियुगातही कृत, त्रेता, द्वापर या युगातील स्वभावाचे मनुज थोडे तरी आहेत. यावरून हल्लीचा कलियुगाचा काळ म्हणजे मानवी संस्कृतीच्या दृष्टीनें वेदज्ञानरूपी सूर्याच्या अस्ताचा काळ असावा असें वाटतं अशा हा अस्ताचा काळ जाऊन उदयाचा काल यावयाचा आहे. उदयकालाच्या आधींचा काळ प्रस्तुतचा असावा असे अनुमान करण्यास काहीं प्रत्यवाय नाहीं.

५. वेदांच्या उप कालाच्या पूर्वीचा काल हल्लीं आहे, म्हणजे थोडक्यात सांगावयाचे तर आपण सध्या अंध कारातच आहोंत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं, हल्लीं मुद्रणकला अस्तित्वात आल्यानें वेद व वेदांगें मुखोद्गत ठेवण्याची जरुरी भासत नाहींशी झाली आहे कारण उदरनिर्वाहाच्या साधनाची इतकी दुर्मिळता झाली आहे, व जीवनकलह इतका दुर्दम्य झाला आहे कीं, वेदविद्या मुखोद्गत ठेवण्याइतका अवधीच शिल्लक राहात नाहीं. पाश्चिमात्य शिक्षणानें दिशाभूल झालेल्या लोकांच्या मतानें वेद म्हणजे सृष्टयारमींच कवित्व होय. या खेरीज त्यास जास्त महत्त्व नाहीं. आर्यावर्तातील ब्राह्मणवर्गात वेदज्ञानाबद्दल जितकी उदासीनता व अनास्था आहे तितकीच किंबहुना अधिक आस्था व प्रेम शार्मण्य मात्र (German) देशीय पंडितामध्ये आहे, व ती दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत आहे. अशा प्रकारची वेदाबद्दल अनास्था होण्याचें कारण त्याचा दैनंदिन व्यवहारास काहींच उपयोग होत नाहीं असें अलीकडे दिसत असल्यानं वेदाचें पठनपाठन त्याज्य वाटू लागलें आहे. परंतु हा अंध काराचा काल आतां संपत आला आहे व अलीकडे वेदमंत्र, तंत्रमंत्र, पौराणिक मंत्र, यात काहीं तरी शक्ति असावी, परंतु ती अनुभवास आणणारे कोणी दिसत नाहींत, असे अनुभवी सज्जन कोणी असतील तर पाहावें अशा प्रकारच्या विचाराचा ओघ सुरू झाला आहे. यावरून वेदवेदांगाचें पुनरुज्जीवन होण्याचा उप काल समीप आला असावा अशी अस्पष्ट कल्पना उद्‌भूत झाल्यावरून लेखकानें मंत्रशास्त्र व मंत्रशक्तियोग या विषयावर लिहिण्याचा उपक्रम केला आहे. असें जरी आहे तरी "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोऽपि प्रवर्तते" या वाक्याप्रमाणे वर नमूद केलेलें प्रयोजन पुरेसें व हढबलिष्ठ नाहीं नुसत्या प्रयोजनानें एखाद्या ग्रंथाची निर्मिति प्रभावशाली होईल असं नाहीं, तर प्रयोजनाशिवाय विषय, संबंध व अधिकारी ह्या तीन अनुबंधनाचीही एखाद्या ग्रंथनिर्मितीला आवश्यकता असते; व अशा चार अनुबंधाना ग्रंथाचें अनुबंधचतुष्टय असं म्हणतात.

६. प्रयोजन—इंदूर येथील प्रख्यात राजयोगी कै. वा. योगाभ्यानंद श्रीमाधवनाथ महाराज यांचा व लेखकाचा गुरुशिष्यसंबंध दहावर्षांपासून झालेला होता. व त्यानंतर चार वर्षांनीं श्रीमहाराजांनीं सुचविलें कीं, योगमार्गाबद्दल काहीं

वाङ्मय प्रसिद्ध करावें. त्याप्रमाणे "श्रीसमर्थ आणि त्याचा योग" असा योगपर एक लेख लिहिला, व धुळें येथील वाग्देवतामंदिरामार्फत प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या वाक्कुसुमनमुक्ताहारात तो प्रसिद्ध झाला. नतर असा विचार मनांत आला की, आपल्या आयुर्दायाचा अभुक्त काल थोडाच राहिला आहे. म्हणून आपल्याला प्राप्त झालेलें ज्ञान श्रीसमर्थ रामदास स्वामींच्या शिकवणीप्रमाणे "जं जं आपणास ठावें। तें तें इतरास शिकवावें।" म्हणजे तं लेखरूपानें प्रसिद्ध करावें आणि जनतेपुढें तें मांडावें; कोणास तें पसत पडो वा न पडो. "उत्पत्स्यते हि मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी।" कोणीतरी आज नाही तर आपली कांहीं कालानें आपण जे लिहितों त्याचा चाहता निघेल या भावनेनें योग आणि तदनुषगिक चार लेख लिहिण्याचें ठरविलें. ते असे:—कुंडलिनी शक्तियोग, प्राणशक्तियोग अथवा मंत्रशास्त्र व मनःशक्तियोग. या लेखांपैकीं पहिला लेख इंदूर येथील 'आत्मबोध' मासिकांत छापून निघाला व नतर तोच लेख हिंदी भाषेंतील प्रख्यात 'कल्याण' मासिकाच्या विशिष्ट अंकात छापून निघाला. नतर प्राणशक्तियोग लिहून काढला व तोही आत्मबोधांत छापून निघाला व कल्याण मासिकाच्या १९४० च्या साधनांकात प्रसिद्ध झाला. वरील चार लेखांपैकीं प्रस्तुतचा लेख तिसऱ्या क्रमांकाचा आहे.

७. हा मंत्रशास्त्राचा ग्रंथ इतक्या लवकर तयार होईल अशा प्रकारची लेखमात्र आशा नव्हती. कारण त्याच्या निर्वाहाचा व्यवसाय निराळ्या स्वरूपाचा व निराळ्या विषयाचा आहे व प्रस्तुतसारखा ग्रंथ लिहिण्यास पुरेसा अवधि प्राप्त होईल व तोही लवकरच प्राप्त होईल अशी त्यास अपेक्षा नव्हती. तथापि ईश्वरी इच्छाशक्ति असल्यास प्रयासानेंही घडून न येणारें कार्य सहजासहजीं घडून येतें व अशी इच्छा होण्यास कांहीं कारणें घडून यावीं लागतात. अशीं दोन कारणें घडून आलीं. पुण्यप्रवचनस्थ वेदशास्त्रोत्तेजक सभेनें आपल्या हीरक महोत्सवाच्या स्मारकार्थ एक धार्मिक स्वरूपाचा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याची योजना आखली, व या ग्रंथात अनेक धार्मिक विषयांपैकीं मंत्रशास्त्र या विषयावर एक लेख असावा असें ठरवून त्या विषयावर लेख लिहिण्याची इच्छा असणाऱ्याची माहिती वर्तमानपत्रद्वारें घोषणा करून मागविली, व त्या घोषणेंत असें सुचविलें की,

सभेनें नेमलेल्या समितीनें तो लेख पसंत केल्यास त्या लेखकास लेखाच्या योग्यतेनुरूप पारितोषिक देण्यात येईल, पाच सहा महिने गेले; कोणीही लेखक तयार झाला नाहीं. सभेचे चिटणीस श्रीमंत रा. रा. बाबासाहेब जोगळेकर, बी. ए. एल् एल्. बी. बेलबागवाले हे अशा विचारात होते कीं मंत्रशास्त्राच्या लेखाच्या अभावीं सभेच्या धार्मिक प्रभाव न्यूनता न यावी व कोणी लेखक मिळाल्यास पाहावा म्हणून ते पुणें येथील मंत्रविद्याविशारद कै. वा. रा. सीतारामपंत भट गुरुजी याचेकडे गेले होते. त्याच वेळीं जनतेच्या आपन्निवारणार्थ ऋग्वेदातील मन्युसूक्ताचे पाठ करावे अशाबद्दल लेखकास श्रीमाधवनाथ महाराजाचा स्वप्न-संदेश झाला होता. त्या मन्युसूक्ताचें विधान समजून घेण्याकरिता लेखक कै. वा. श्री. रा. रा. सीतारामपंत भटगुरुजींकडे गेला होता तेंव्हा तेथें त्याची व श्री. रा. रा. बाबासाहेब जोगळेकर याची गाठ पडली. त्यावेळीं मंत्रशास्त्रावर कोणी लेखक मिळाला नाहीं असे त्यानीं लेखकास सांगितलें. कोणी लिहिण्यास तयार होत नाहीं आणि आपणास अशा प्रकारचा लेख लिहिणेंच आहे तर आपणच ते काम अंगावर घ्यावें असें लेखकास वाटलें. व कै. वा. श्री. सीतारामपंत भट-गुरुजींनीही असें सांगितलें कीं लेखकास पुण्यास आणवून ठेवून त्याचेकडून लेख लिहून घ्यावा व त्याचेकडूनच हें कार्य होणार आहे. कै. वा. श्री. रा. रा. भटगुरुजींची आग्रहाची वाणी ऐकून लेखकास हा लेख लिहिण्याचें कार्य हातीं घेणें अपरिहार्य होऊन बसले. हा लेख दहापंधरा पानाचा व्हावा अशी सभेच्या चिटणिसाची अपेक्षा होती. परतु लेख लिहिण्यास हातीं घेतल्यावर तो लेख दोन अडीचशें पानाचा ग्रंथ होऊन बसला. वर लिहिलेल्या प्रस्तुत ग्रंथनिर्मितीला उत्तेजक होतील अशा दोन कारणापैकी वर नमूद केलेलें एक कारण होय.

८. शके १८५७ सालीं केडगाव येथील श्री. दत्तमंदिर संस्थानचे उपासक श्री १०८ नारायण महाराज यानीं एक मोठा धार्मिक समारंभ केला. त्यावेळीं लेखक त्या समारंभास उपस्थित होता. त्याप्रसंगीं चारी वेदाचें, अठरा पुराणाचे व भारताचे भगवत्पूज्यपाद श्रीमदाद्यशंकराचार्याची प्रस्थानत्रयी व महाराष्ट्र भाषेतील आद्यग्रंथ ज्ञानेश्वरी इत्यादिकाचे रोज पाठ होत असत. वेदचतुष्टयातील मंत्रशास्त्राला आधारभूत असा जो आथर्वणवेद तोही श्रवण करण्याचा लाभ लेखकाला मिळाला.

त्याच वेळीं असें आढळून आलें की आथर्वणवेद आर्यावर्तांत लुप्तप्राय झालेला आहे. म्हणजे आथर्वणवेदी ब्राह्मण तर अनामिकेला सार्थवती करण्याइतकेच राहिले आहेत व आथर्वण वेदाचें प्रायोगिक ज्ञान तर अगदींच लुप्तप्राय झालेलें आहे. अशा परिस्थितींत ब्राह्मण्याचा अभिमान असणाऱ्याचें इतिकर्तव्य काहीं असेल तर आथर्वण वेदाची महति ब्राह्मण वर्गापुढें मांडून त्या वेदाच्या अभ्यासाला अग्रस्थान मिळेल असें करणें हेंच होय. या हेतूनें आपल्याकडून होण्यासारखी जर कोणती गोष्ट असेल तर ती आथर्वणवेदप्रमुख मंत्रशास्त्रावर व मंत्रशक्तियोगावर चार ओळी लिहाव्या हीच होय. प्रस्तुत ग्रंथनिर्मितीला उत्तेजक होणाऱ्या दोन कारणांपैकीं प्रस्तुत कारण हें दुसरें कारण होय. याकरिता मंत्रशास्त्रावर लिहिण्याचा निश्चय केला व त्या निश्चयाचें फळ म्हणून हा इतक्या पुष्कळ पृष्ठांचा ग्रंथ वाचकांपुढें येत आहे.

९. हा ग्रंथ स्वतंत्र स्वरूपाचा नाहीं. एखादा मालाकार ज्याप्रमाणें उद्यानांतील निवडक निवडक सुमनांचा हार तयार करितो त्याप्रमाणें निर-निराळ्या ग्रंथांतून वेंचे काढून ते या ग्रंथांत एकत्र केले आहेत. हा ग्रंथ लिहितांना "नामूलं लिख्यते किंचित्" हें वाक्य आधारास धरिलें आहे. संकलन-चातुर्य या ग्रंथात किती प्रमाणानें साधण्यात आलें आहे हें लेखकाला अजमावता येणार नाहीं. तें ठरविण्याचें कार्य वाचकवृंदाकडे आहे. थोडक्यात लिहावयाचें तर हा लेखक प्रथितयश ग्रंथकार या पदवीला पोंचलेला नाहीं व ती तशी त्याची आकांक्षाही नाहीं. याकरितां भाषाशास्त्रांत प्राविण्य संपादन केलेल्या लेखकाच्या कृतींत दृग्गोचर होणारें भाषासौष्ठव, अर्थगांभीर्य, विषयपरिपोषकता, एवंविशिष्ट गुणसमुच्चय या लेखांत दिसून येणार नाहींत.

१०. हा ग्रंथ लिहिण्यासंबंधीं वर निर्दिष्ट केलेलीं कारणें असलीं तरी तीं बाह्य कारणें होत. बऱ्याच ग्रंथांची निर्मिती, वित्तेषणा अथवा लोकेषणा याकरिता होत असते. द्रव्यसंपादन अथवा ग्रंथकार म्हणून कीर्तिसंपादन हा हेतु धरून हा ग्रंथ लिहिण्यात आला नाहीं. काहीं विशिष्ट ग्रंथ एक प्रकारच्या अंतःस्फूर्तीने होत असतात. काहीं ग्रंथकारांची स्फूर्ति भारतीय समाज सबळ व वीर्यशाली व्हावा अशी असते. नीति कोणती अनीति कोणती व अवनति कोणती ? व नवनीतीच्या

आधारें प्रस्तुत समाजरचना मोडून नवीन समाजरचना करण्याच्या उद्देशानें प्रचलित आचारविचारात क्रान्ति घडविण्याकरिता व प्रचलित धर्मबंधनें झुगारून देऊन नवनीतीचा व नवमतवादाचा प्रचार करण्याकरिता काहीं ग्रंथकाराची स्फूर्ति उदित होते; व काहींची स्फूर्ति मन्वादि ऋषींनीं प्राचीन धर्मबंधनें कोणत्या हेतूनें घातलेलीं आहेत, याचा साधकबाधक विचार करून धर्मबंधनास परिपोषक होतील असे लेख लिहिण्याकडे वळलेली असते. प्रस्तुत लेखकाची भूमिका व स्फूर्ति तिसऱ्या प्रकारापैकीं आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या ठायीं वेदांबद्दल अत्यादर आहे. भूतपिशाचापासून अगर विषयुक्त जीवाच्या दंशापासून लोकांना जे कष्ट होतात, त्यांचे परिमार्जन आपल्याकडून व्हावें व तें वेदमंत्राच्या साहाय्यानें व्हावें अशी प्रबल इच्छा असल्या वैदिक ब्राह्मणाच्या सहवासात असतांना असे वेदमंत्र मिळावे म्हणून त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. अशा प्रकारचे मंत्र यावनी मार्गत आहेत, त्यांच्याकडे लेखकानें लक्ष दिलें नाहीं. हा लेख लिहिण्याचें हातीं घेण्याच्या पूर्वी वेदमंत्राच्या अस्तित्वाबद्दल त्याची जिज्ञासा तृप्त झाली नाहीं. अर्थात् हा ग्रंथ लिहून तयार करण्याच्या वेळीं अशा प्रकारचे मंत्र त्याला उपलब्ध झाले, व त्याच्या आयुष्यातील एक प्रखर जिज्ञासा तृप्त झाली.

११. विषय—बहुतेक वाचकाचा असा प्रघात असतो कीं प्रथम प्रस्तावना वाचून मग ग्रंथातील विषय मनोवेधक असल्यास किंवा त्यांत काहीं नाविन्य असल्यास तो ग्रंथ संपूर्ण वाचून काढावयाचा. तसें नसल्यास ग्रंथाच्या प्रस्तावनेच्या वाचनानेंच समग्र ग्रंथाचें वाचन संपवून टाकावयाचें. अशा व इतर वाचकाची जिज्ञासा तृप्त करण्याकरिता व ग्रंथाच्या अनुबंधचतुष्टयापैकीं विषय या अनुबंधाची पूर्तता करण्याकरिता या ग्रंथातील विषयाचें थोडक्यात विवरण करणें जरूर आहे. वस्तुतः पुढें या विषयप्रवेश या शीर्षकाखालीं ग्रंथातील विषयांचे स्पष्टीकरण केलेलेंच आहे. ते विषय खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेतः—

१२. मंत्र शब्दाची व्याख्या, मंत्रजपाचा परिणाम, वेदांचें अपौरुषेयत्व, वेदाच्या शाखा, चार वेद व त्यांच्या शाखा म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांची पूर्वकालीन वसतिस्थानें, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यातील मंत्र व त्यांचे विनियोग व त्या मंत्रांपैकीं काहीं मंत्राचे अनुभव घेतलेल्या सज्जनांचे नामनिर्देश व त्यांचीं

वषतित्स्थाने, सामवेदातील मंत्र व सूक्तें, पारशी लोकांची गाथा व त्यांतील मंत्र व त्यांचे विनियोग, जैन संप्रदायांतील मंत्र, बौद्ध संप्रदायांतील मंत्र, तंत्रें व आगम यांच्या व्याख्या, यंत्रें व त्यांची नित्यता, मूर्तिपूजेचें पुराणत्व, गायत्री मंत्राचें महत्त्व व गायत्री यंत्र, चाक्षुषीविद्या, गारुड मंत्र, मानवाचे संस्कार मंत्र जागृतीचें विधान, मंत्र सिद्ध झाल्याचीं लक्षणें, मंत्रसिद्धि नष्ट झाल्यानें ब्राह्मण वर्णीयांचा व तदनुषगानें इतर आर्यधर्मीयांचा झालेला व होत असलेला अधःपात व उपसंहार.

१३. ग्रंथांत वर्णिलेली गायत्री मंत्राची महती हेंच या ग्रंथातील सारसर्वस्व होय. कारण कोणत्याही मंत्राची सिद्धि प्राप्त करून घेणें असल्यास व त्या सिद्धी-करितां अनुष्ठान करावयाचें असल्यास प्रथम गायत्री मंत्राचा जप करावा असें सांगितलें आहे. या गायत्री मंत्राच्या जपाबद्दल लिहितांना असें प्रतिपादन करण्यांत येतें कीं श्रीगायत्री मंत्र पूर्ण म्हणावयाचा तर तो चतुष्पाद मंत्र आहे. अर्थात् त्या मंत्राचीं बत्तीस अक्षरें होतात. व असा चतुष्पाद मंत्र म्हटला तर त्या मंत्राच्या अंतीं प्रणवाचा उच्चार होतो. वस्तुतः संध्या करणाऱ्या सर्व त्रैवर्णिकांच्या पाठांत त्रिपदा गायत्री आहे. तथापि ह्या त्रिपदा गायत्री मंत्राच्या अंतीं प्रणवाचा उच्चार करण्याचा प्रघात कोठंच पाहण्यांत आला नाहीं. नारायणोपनिषदांत व देवी भागवतांत त्रिपदा गायत्रीचा उल्लेख प्रणवरहित आलेला आहे व तोच आधार प्रणव न लावण्याचे बाबतींत घेण्यांत येतो. वस्तुत: उपनिषद् म्हणावयाचें असल्यास किंवा देवी भागवत वाचावयाचें असतां गायत्री मंत्रानंतर प्रणव न लावला तरी चालेल. परंतु संध्यावंदनाचे आचरणांत फलप्राप्ति सांगितलेली आहे व परमेश्वर प्रीति संपादन करणें अशा महत्कार्याची आशा व्यक्त केलेली आहे म्हणून गायत्री उपासनेच्या प्रांतांत आपण गेल्यावर श्रीगायत्री देवता प्रसन्न व्हावी, तिनें आपलें ऐहिक व आमुष्मिक कल्याण करावें ही भावना असते. या करितां गायत्र्युपासनेंत त्रिपदा गायत्रीचे अंतीं प्रणव लावावा अशाबद्दल श्रीमद् भगवत्पूज्यपाद आद्यशंकराचार्यांनीं आपल्या गायत्री भाष्यांत आदेश दिला आहे व 'मैत्राणां पल्लवो (भू: भुवः सुवः) वाच; मंत्राणां प्रणवः शिरः॥ शिरः पल्लवसंयुक्तो, मंत्रः कामदुघो भवेत्॥' 'प्रणवाद्याः, सर्वविद्याः', प्रणवाद्यश्च सान्वहि। एवं विद्यासु सर्वासु शास्त्रेषु च

कलासु च। आदावन्ते च विज्ञेयः प्रणवार्थः परीक्षया। विद्यार्थिभिश्च सर्वैर्हि धर्मोऽयं हि सनातन। अय भारत सूनेव योगव्यासेन कीर्तितः। यथा चेव हि गायत्री ह्यादावन्ते च धर्मत। प्रणवेनाभियुक्ता च सर्वेषा सिद्धिदा भवेत्।' असे मन्त्रसिद्धी प्राप्त करून घेण्यासवधीं एक वाक्य आहे त्याचप्रमाणे असें सुचवावेसे वाटतें कीं गायन्त्र्युपदेश झालेल्या प्रत्येक द्विजानें त्रिपदा गायत्रीचे अतीं प्रणवाचा उच्चार करावा तसेच गायत्रीच्या पहिल्या पादात "तत्सवितुर्वरेण्यम्" असें पद आहे हीं सातच अक्षरें होतात व तसें म्हटलें तर चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री होत नाहीं म्हणून तत्सवितुर्वरेणियम्" असा त्या प्रथम पादाचा उच्चार करावा

१४. सारसर्वस्वाचा दुसरा मुद्दा मूर्तिपूजेसबधीं आहे. साधक यत्र अगर मूर्तीचे ठिकाणीं मूर्तीचें मनामय ध्यान करुन आवाहन करितो. ध्यान मानसिक असतें. म्हणज ध्यानगत मूर्तीची मनोमय प्रतिमा ध्यानकर्ता साधक आपल्यापुढ आसनावर विराजमान झालेली आहे अशी भावना करीत असतो ध्यानवर्णित मूर्ति ध्यानश्लोक म्हटल्याबरोबर ध्यान शब्दोच्चाराच्या परिणामानें प्रत्यक्ष तयार झालेली असते. अशा प्रकारची भावना किंवा निश्चिती शकडा नव्याण्णव साधकाची नसते. परतु ही गोष्ट सत्य आह व त्यामुळ ध्यानकर्त्याची निष्ठा केवळ अंधश्रद्धेची राहू नये तर बुद्धिनिष्ठ राहावी असें लेखकाच आग्रहाचे सागण आहे. या बाबतींत अमेरिकत एक प्रयोग करण्यात आला, त्याची माहिती लेखकाला मिळाली ती खालीं देण्यात येत आहे

१५. फ्रान्स देशात एका गावीं मॅडम फेनलाग नावाची बाई ध्वनि, वेग व त्याचा परिणाम या बाबतींत शोध करीत असे व शोध करीत असताना प्रयोगाकरितां तिनें एक फलक तयार केला. त्या फलकावर ध्वनिवाहक तारांचे पुज लावून त्या प्रत्येक पुंजाचे टोकटीं एक एक लहूवी काठी लावलेली असे. उघनीच अगर समान स्वराच्या उच्चाराप्रमाणे त्या लहूच्या काठ्याऱ्या येकानीं फलकावर आकृती उटत असत. श्रीगोवर्धनपीठाचे कै. वा. शकराचार्य श्री १००८ श्रीभारतीकृष्णतीर्थ यांचेकडे वरील अहवाच्या पठणान मुद्रित झालेल्या श्री भैरवाच्या मूर्तीची उत्पत्तिबद्दल माहिती विचारण्यात आली व ती सत्य आहे अशा बद्दल 'सायंटिफिक

रिव्ह्यूमधील' उतारा त्यांना वाचून दाखविला व ही गोष्ट सन १९०८ सालीं घडलेली आहे असें त्यांनीं सांगितलें. अलीकडे विद्युल्लतेच्या साह्यानें दूरचीं गाणीं व भाषणें आपण ऐकतों; तशीं दूरच्या मनुष्याची चित्रेंही दाखविण्याचा प्रकार सुरू झाला आहे. तो सुद्धा ध्वनिलेखनाच्या साहाय्यानेंच होत असतो. आपलेकडे एखादा मृदंगवादक मृदंग वाजवीत असतांना त्या मृदंगावर वस्त्रगाळ वाळू ठेविली तर त्या वाळूवरतीं नानाप्रकारच्या आकृती उत्पन्न होतात असा अनुभव आहे. आपल्या पूर्वज गायनाचार्यांनीं राग व रागिणी यांच्या अधिष्ठात्री देवतांचीं चित्रें, राग व रागिणी गात असतां कशीं दिसतात तें लिहून ठेवलें आहे. पूर्वकथित गायनाचार्यांनीं राग रागिणींच्या अधिष्ठात्री देवतांचीं चित्रें लिहून ठेविली ही गोष्ट वरील प्रयोगानें सिद्ध झाली, त्याअर्थीं ध्यानश्लोक म्हणत असतांना ध्यानगत मूर्ति मूर्तिमंत दिसते हेंही सिद्ध झालें असो!

१६. या ग्रंथात विशेष काहीं असेल तर तें हें कीं मंत्रांच्या फळाचा आजच्या काळात अनुभव देत असलेल्या सज्जनांचा उल्लेख केला आहे. ही माहिती मिळविण्यास फार प्रयास पडले त्याचें वर्णन ग्रंथात आलेलेंच आहे. आजच्या आर्यावर्ताच्या विपन्न स्थितीला व विशेषत: ब्राह्मण वर्गाच्या विपन्न स्थितीला अशा मंत्रसिद्ध पुरुषाचा लोप होणें हें एक तर कारण आहेच, तसेंच आजच्या आर्यावर्तातील ब्राह्मणाची आचारभ्रष्टता हेंही एक मुख्य कारण आहे. अशा मंत्रसिद्ध पुरुषांना स्वप्रख्याती करण्याची इच्छा नसते. त्यामुळे करकंकण न्यायानें असे सज्जन जवळपास असूनही मंत्रशक्ति दाखविण्याचा किंवा पाहण्याचा प्रसंग आल्याखेरीज मंत्रसिद्ध पुरुष कोण आहेत हें समजून येणें दुरापास्त होऊन बसलें आहे. मंत्रशक्ति जागृत असलेल्या सज्जनात साठीच्या जवळ असलेले अगर साठी उलटून गेलेले अशी मंडळी आहेत. लेखकाचा व त्यांचा लेभ जुळल्यापासून हा ग्रंथ प्रसिद्ध होईपर्यंत सोबतच्या ग्रंथात नमूद केलेले कितीएक सज्जन स्वर्गवासी झालेले आहेत. या ग्रंथात नमूद केलेल्या सज्जनात काहीं आग्लविद्याविभूषित व प्राध्यापक पदवीवर विराजमान असणारेही सज्जन आहेत

१७. हा ग्रंथ अशा प्रकारानें लिहिला गेला आहे कीं कोणालाही केव्हांही मंत्रांतील मंत्रशक्तीचा स्वतंत्र रीतीनें स्वतः अनुभव घेता येईल. म्हणजे त्रैवर्णिकांना

वैदिक व तांत्रिक मंत्राचा व त्रैवर्णिकाखेरीज इतरांना तांत्रिक मंत्राचा अनुभव घेतां येईल. कलियुगात ब्राह्मण व शूद्र असे दोनच वर्ण शिल्लक राहिले आहेत असे वाक्य काहीं ग्रंथात आहे. परंतु जयपूर जोधपूर व नेपाळ या राज्याचे मालक व इतर क्षत्रिय सरस्थानिक यांचे संस्कार वैदिक मंत्रांनीं आजही होत आहेत व मारवाडी समाजात वैश्यवर्ण आहे व त्यांचे संस्कार आजही वैदिक विधीनें होत असतात; म्हणून त्रैवर्णिक हा शब्द योजला आहे. मंत्र हे गुरूच्या साहाय्याशिवाय साध्य होत नाहींत. म्हणजे गुरुमुखानें मंत्र मिळाल्याशिवाय केवळ ग्रंथांत मंत्र दिलेला आहे तो पाहून त्याचें अनुष्ठान अगर जप केला तर कार्यसिद्धि होणार नाहीं. तथापि द्रोणाचार्यांना गुरु मानून एकलव्यानें अर्जुनापेक्षाही श्रेष्ठ प्रकारची धनुर्विद्या साध्य केली. गुरूंच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि बसेल असे गुरु मिळत नाहींत; अशा वेळीं परलोकस्थ विभूतींना गुरु मानून मंत्र घेण्याचा विधी ग्रंथात दिलेला आहे. परंतु जिज्ञासूच्या ठिकाणीं उत्कट इच्छा असावी, तो सदाचारप्रवण, परोपकारनिरत, स्वार्थविन्मुख असा असल्यास त्यास हा ग्रंथ केव्हाही मार्गदर्शक होईल. परंतु अशी सिद्धि अपवादात्मकच होय. असे समजावें.

१८. **अधिकारी** : या शीर्षकांत हा ग्रंथ कोणाकरितां लिहिला गेला याबद्दल विवेचन करावयाचें आहे. लेखकानें आजपर्यंत पाश्चिमात्य शिक्षणविभूषित चार पिढ्यातील लोकांच्या विचारसरणीचा अनुभव घेतला आहे. पहिली पिढी मंत्रशास्त्राबद्दल अगदींच अनास्था दाखविणारी होती. लेखकाच्या बरोबरीची पिढी थोडी आस्था दाखविणारी होती; परंतु या दोन्ही पिढ्यातील मडळी आतां निरर्थकच आहेत. तिसरी पिढी लेखकाचे विद्यार्थीवर्गाबरोबरीची, म्हणजे वयाच्या पन्नाशीला पोचलेली, व वयाच्या वीस ते तिशीच्या सुमाराची चवथी पिढी. तिसऱ्या पिढींतील मंडळी या ग्रंथातील मार्गाचा अनुभव घेऊं शकतील व चवथी पिढी म्हणजे वेदशास्त्र शाळांतून अध्ययन करीत असलेली अगर अध्ययन करून संसारात पडलेली होय, अशांच्या करितां हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या पुरस्कारानें प्रसिद्ध होणाऱ्या धर्मग्रंथाचा हा लेख एक भाग म्हणून हा ग्रंथ तयार करण्यांत आला आहे. हा लेख फार वाढल्यामुळे

सभेच्या ग्रथात याचा समावेश करिता आला नाहीं. तेव्हा वेदशास्त्र शाळातून शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांस ह्या ग्रथाचा फार उपयोग होणार आहे व तेच ह्या ग्रथाचे अधिकारी आहेत. मत्रशास्त्रातील मत्राच्या उपयोगितेबद्दल विचार करुन कालानुकूल्य व शक्त्यनुकूल्य असूनहि नास्तिक वादानें भारुन गलेले व धर्म ही विषाची गोळी व धर्मबधनें हीं कारागृहें असे प्रतिपादन करणारे व मत्रात काहा तथ्य नाहीं असे म्हणणारे अशा सर्व आचारविहीन तरुणाना ह्या ग्रथाच्या रुपान प्रेमाच आवाहन आहे. त्याना ग्रथात दिलेल्या सज्जनाकडे जाऊन मन स्थिरचा अनुभव घेऊन पहावा. नतर आपलें मत बनवावें. दुसऱ्याच्या सागी सागीवरुन फसून मत्ररूपी बहुमोल खजिना गमाऊन बसू नये. शिवाय मत्रशास्त्राच्या अस्ति त्वाबद्दल शोध करणारे याच्या करिताही या ग्रथाचा उपयोग होईल.

१९. सप्तशती मत्राचा व आथर्वणवेदातील मत्राचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याकरिता वरील स्तभात वर्णन केलेल्या मडळींस असे विनविण्यात येत कीं त्याना कोल्हापूर येथे श्री. १०८ अच्युतानदतीर्थ स्वामी, महालक्ष्मीचे मदिराजवळ राहातात, त्यास भेटावें व आथर्वणवेदातील मत्राच्या अनुभवाकरिता रा. रा. गणपतराव जामोटकर, मोहन बिल्डिंग, गिरगाव मुबई, व नेपाळ थापा येथील स्वामी नयनानद तीर्थ व काशी येथील वेद महाविद्यालयाचे आथर्वण वेदाचे गुरुजी वे. शा. सपन्न वैद्य गुरू याश भेटावें. इतर शास्त्राप्रमाणें मत्रशास्त्र वादविवादाच शास्त्र नाहीं. या शास्त्रात प्रत्यक्ष अनुभवास पटणारे ज्ञन सागितलेल आहे. ज्योतिष व वैद्यशास्त्र हीं शास्त्र जशीं पदोपदीं अनुभव देणारीं आहेत तसच हें शास्त्रही पदोपदी अनुभव देणार आहे. म्हणून आधुनिक विद्वानें अनुभव घेण्याकरितां या शास्त्राचा स्वीकार करावा. प्रयत्नेऽकाल। खात्री आहे कीं त्याचे प्रयत्न निष्फळ होणार नाहींत.

२०. सबध—अनुबधचतुष्टयापैकीं हें सबध पद आहे. प्रतिपाद्य विषया मागील स्तभातून स्पष्ट तऱ्हेनें माडला आहे. प्रतिपाद्य विषय व प्रतिपादक ग्रथ याचा सबध अधिकारी मनवाशीं येतो. त्या मानवाच्या अज्ञानध्वाताचें निरसन करणें हा त्या सबधाचा हेतु होय. हा हेतु कितपत साध्य झाला आहे हें वाचक-द्वारा अनुभव घेऊन ठरविल्या निर्णयावर अवलबून आहे.

मूळ ग्रंथात दिलेल्या मंत्राच्या अर्थेल्याचे मंत्र ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, व आथर्वणवेद या आनुपूर्वीनें दिलेले आहेत, बीजयंत्राच्या स्पष्टीकरणाचा बीजकोशांतील कांहीं भाग दिलेला आहे; फार प्रयासानें उपलब्ध झालेले गायत्री कवच व ब्रह्मविद्येचे कांहीं मंत्रही दिलेले आहेत.

२२. हा ग्रंथ तयार करितांना ज्या ज्या ग्रंथाचा उपयोग करण्यांत आला आहे ह्या ग्रंथांचीं नांवें खालीं देण्यांत येत आहेत:—

चार वेद, अग्निपुराण, वायुपुराण, ब्रह्मपुराण, लिंगपुराण, गृह्यपरिशिष्ट, कर्मविपाक, ब्रह्मापनार्रासहग्रंथ, देवीभागवत, स्कंदपुराण, कौशिकसूत्र, गोपथब्राह्मण, अवेस्तागाथा (पारशी लोकांचे वेद), कुलार्णवतंत्र, कालिकावृत्ति, वाराहीतंत्र, वामकेश्वरतंत्र, कामकलाविलास, कुल्लूक, सर्वज्ञनारायण, मेधातिथी, गोविंदराज, गायत्रीशांकरभाष्य, गौडपादकारिका, चिदंबररहस्य, आनंदलहरी, परशुरामसूत्र, मेरुतंत्र, पिच्छिलातंत्र, कुलागम, रुद्रयामल, गुरुतंत्र, निर्वाणतंत्र, भुवनेश्वरीतंत्र, शाक्ततरंगिणी, भीमार्चनचंद्रिका, कालिकल्प, मत्स्यसूक्त, योगिनीतंत्र, भैरवीतंत्र, बोधायन, प्रपंचसार, समयाचारसुरतरु, चरणव्यूह इ० इ०

२३. हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापूर्वी कांहीं सज्जनांना दाखविण्यांत आला आहे. त्यांनीं दाखविलेल्या शंकाच व दोषाच लेखकाच्या दृष्टीनें निराकरण करणें उचित आहे असें वाटल्यावरून कांहीं शंकाचें स्पष्टीकरण करण्यांत येत आहे. पुढील ग्रंथांत हिमकालानंतर वैदिक लोक मध्य एशिया मधील सप्त सिंधू नावाच्या प्रदेशांत आले असें लिहिलें आहे, तेथून ते हिंदुस्थानांत आले असें लिहिलें नाहीं. लेखकाची समजूत अशी आहे कीं त्या कालीं म्हणजे वैदिक कालीं सर्व पृथ्वीवर वैदिक लोक पसरलेले होते. कारण मंत्रपुष्पाचे मंत्रांत "समुद्रपर्यंताया एकराट्" असें श्री. मरुत्त सार्वभौमाच्या अंकित असलेल्या पृथ्वीचें वर्णन आलेलें आहे.

शूद्राकरितां गायत्री पूर्वी 'ह्रीं' हें बीज लावावें असें लिहिलें आहे तर ही वैदिक गायत्री नव्हे तर महानिर्वाणतंत्रांत सांगितलेली ब्रह्मगायत्री होय असें समजावें.

आभार—हा ग्रंथ तयार करितांना कै. वा. श्री. सीतारामपंत भट गुरुजी व श्री. रा. रा. बाळासाहेब जोगळेकर बी. ए., एल्एल्. बी., वेलबागवाले,

श्री. भास्करराय सांप्रदायिक, श्री. १०८ रामशास्त्री गोडबोले मंत्रशास्त्रमयूख या सर्व मंडळींनीं जी वेळोवेळीं मदत केली त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानल्याशिवाय राहवत नाहीं. शिवाय पुणें येथील वे. मू. रा. द्रविडशास्त्री सामवेदी यांनीं सामवेदांतील ऋचांचे सामगायन पद्धतीनें नकाशे तयार करून दिले याबद्दल त्यांचेही आभार मानण्यांत येत आहेत.

पुणें येथील डेक्कन पेपर मिल्सचे मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री सरदार फरदुनजी शेट यांनीं *गाथा व अवेस्तामधील मंत्रांची माहिती दिली याबद्दल त्यांचेही* आभार मानण्यात येत आहेत.

हा ग्रंथ छापून तयार होत असतां आमचे परमस्नेही इंदूर येथील होळकर कॉलेजचे मराठीचे प्रोफेसर कै. वा. श्री. रा. रा. वामनराव ऊर्ध्वरेषे, एम्. ए. एम्., आर. ए. एस. काव्यतीर्थ यानीं वेळोवेळीं ग्रंथात ज्या सुधारणा सुचविल्या त्याबद्दल त्यांचे आभार मानल्याशिवाय राहवत नाहीं.

२६. **विनंति :** लेखक हा मंत्रशास्त्रप्रवीण नाहीं व मंत्रशास्त्रातील सर्व मंत्रांचा अनुभव घेतलेला असा नाहीं. म्हणून वाचकांनीं मंत्रांबद्दल माहिती विचारावयाची ती ग्रंथात नमूद केलेल्या गृहस्थाकडे विचारावी व **गुरूपदिष्ट-मार्गाशिवाय मंत्रांचें अनुष्ठान करूं नये अशी पुन्हां एकदां विनंती आहे.**

शेवटीं हा ग्रंथ पूर्णतेस नेल्याबद्दलें श्रीराजराजेश्वरी ललिताबा महात्रिपुर-सुंदरीची प्रार्थना करून तिच्या प्रेमप्रसादाची याचना करितों.

ग्रंथोऽयं पूर्णतामेव यातोऽयं त्वत्प्रसादतः
अतस्त्वां सच्चिदानंदे वन्दे सच्चित्स्वरूपिणी ।
देहि प्रेमप्रसादं मां जगदंब नमोऽस्तु ते ।

त्र्यंबक भास्करशास्त्री खरे
ग्रंथकर्ता

ब्रह्मीभूत योगेश्वरानंदतीर्थ – शंकराचार्य, पुरी – परिचय

एक कर्तबगार महाराष्ट्रीय शंकराचार्य

(अ) संन्यासपूर्व जीवन—श्रीयोगेश्वरानदतीर्थ याचें पूर्वाश्रमीचें नाव त्र्यम्बकशास्त्री भास्करशास्त्री खरे. त्याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यात गुहागर या गावीं दि. १८ मार्च १८६८ रोजी एका कोकणस्थ ब्राह्मण कुटुंबात झाला. जन्मतःच खरे घराण्यातील आचारवान् व चारित्र्यसपन्न संस्काराचा वारसा त्याना मिळाला होता. वयाच्या चौथ्या वर्षी माता दिवंगत झाली. आठव्या वर्षी मौंजीबधन झालें. घराण्यातील ब्राह्मणी शिस्तीमुळे त्याना गायत्रीजप, सूर्यनमस्कार या गोष्टी नित्य कराव्या लागत वयाच्या १४ व्या वर्षी त्याचा विवाह झाला (इ. स. १८८२). त्याच्या घराण्यात देवी व गणपती याची उपासना असे. त्याचे धडे त्याना वडिलामार्फत मिळत. त्र्यबकशास्त्रींचे वडील भिवंडी येथे वकिली करीत व राजकारणातही भाग घेत. त्याचे बाळकडू मुलालाही प्यावयास मिळे. इ. स. १८८४ सालीं भिवंडी येथे शृंगेरीच्या आद्य मठाचे शकराचार्य आले असतां त्याची व्यवस्था करण्याचे काम त्र्यबकशास्त्रींच्या वडिलाकडे होतें. हा मुलगा (त्र्यबकशास्त्री) पुढें 'जगद् गुरु शंकराचार्य बनेल' असे सूचक उद्‌गार त्यानीं त्यावेळींच काढले होते.

इ. स. १८८५ सालीं त्र्यबकशास्त्रींचे वडील दिवगत झाले. व कुटुंबाची जबाबदारी त्याचे अगावर येऊन पडली. इ. स. १८८७ सालीं इग्रजी शिक्षण घेण्यासाठीं ते एकटे पुण्याला आले. माधुकरी मागून व लहानसहान घरगुती कामें करून त्यानीं आपल्या शिक्षणाला पुण्याच्या मावेस्कूलमध्ये सुरवात केली. तेथे ते १८९१ मध्ये मॅट्रिक परीक्षा पास होईपर्यंत होते. विद्यार्थी–दशेत असताना ते नित्य पहाटे स्नान करून सध्या, नमस्कार, गायत्री जप व पूजापाठ आटोपून मग शालेय अभ्यास करीत. शालेय अभ्यासात पचतत्र, हितोपदेश, अमरकोश, रघुवश इत्यादि सस्कृत ग्रथ त्यानीं पूर्ण अवगत केले होते. मॅट्रिकच्या

वर्गांत असताना त्यानीं एक निबंध संस्कृत मध्येंच लिहिला होता. तेव्हापासून त्यांचे गुरुजी त्यांना 'शास्त्री' म्हणून संबोधू लागले.

विद्यार्थीदशेंतील परमार्थ साधना : मूळची धार्मिक प्रवृत्ति व घराण्याचा प्रभाव या संस्कारामुळें कोणीही सत्पुरुष वा साधुसंत आल्यास त्र्यंबकशास्त्री त्यांजपाशीं जाऊन काहींतरी आत्मसात करण्याची तीव्र इच्छा व प्रयत्न करीत. इ. स. १८८८ सालीं पुण्यात आलेल्या बाळ महाराजाकडून गायत्रीजप व गुरुचरित्रपाठ करण्याचा आदेश त्यांना मिळाला. त्यानंतर काहीं दिवसांनी पुण्यात आलेल्या एका योगीमहाशयानीं 'पञ्चकोपदेश' दिला. 'हंस' संप्रदाय हा नाथपंथी संप्रदाय खरा; परंतु त्याचा अंतर्भाव समर्थसंप्रदायात होतो. पुण्यात असताना हंसदास (माधवराव मराठे) यांच्या सहवासामुळें ते समर्थ रामदासांचे कट्टे भक्त बनले. दासबोधाचीं अनेक पारायणें त्यानीं केलीं.

वैवाहिक जीवन : एकदर संसारिक बोजा लक्षात घेऊन त्यानीं इ. स. १८९२ मध्यें मुंबईस येऊन एका व्यापाराकडे तीन वर्षे नोकरी केली. १८९५ मध्यें त्यांना पहिलें पुनरत्न झालें. वडिलांप्रमाणेंच ते देशकार्य व समाजकार्य यात भाग घेत असत. १८८५ मध्यें मद्यपान निषेधाच्या सत्याग्रहात कै. शि. म. परांजपे यांचेबरोबर त्यांनी भाग घेतला होता. त्यानंतर ६ महिन्यानीं वज्रेश्वरीस येऊन त्यानीं देवीच्या अनुष्ठानास सप्तशतीच्या पाठानीं सुरवात केली. पाठ सुरू असतानाच एक यतीसदृश वृद्ध गृहस्थ नेहमीं पाठाला बसे. एके दिवशीं पाठ संपताच तो वृद्ध गृहस्थ त्र्यंबकशास्त्री यांना हिमालयात जाण्याचा मनोदय जाणून "वैवाहिक ऋण फेडा व मगच हिमाल्यांत जाण्याचा येत करा" असा आदेश देऊन अदृश्य झाला. यामुळें चकित होऊन अनन्यगतीकत्वानें देवील शरण जाताच तिनें दर्शन दिलें व तोच आदेश दिला.

सत्संग सहवास व आशीर्वाद : पुढें त्र्यंबकशास्त्री पंढरपूरला येऊन १८९७ सालीं एका शाळेचे 'सुपरिंटेंडेंट' बनले. पंढरपूरच्या वास्तव्यात योगाभ्यासर नाथपनाथमहाराज, गोंदवलेकर महाराज, धोंडे महाराज, सीताराम महाराज, लक्ष्मण महाराज वासरीकर (यांची छाया पदव नसे) इत्यादि संत जनांच्या भेटी झाल्या. इ. स. १९०० सालीं सोलापूर येथे एका व्यापारी

शिक्षणाच्या शाळेचें चालकत्व त्यांनीं पत्करिलें व तेथें त्यांनीं सात वर्षेपर्यंत काम केलें. या काळात त्यांनीं (१) व्यापारी शिक्षण (२) व्यापारी साम्राज्य व (३) औद्योगिक सुधारणा हे तीन ग्रंथ लिहून प्रकाशित केले. त्यांनी गोवधबंदी व स्वदेशी चळवळ याचा जोरांत प्रचार केला त्यामुळें त्यांचे नाव सरकारच्या 'काळ्या' यादींत दाखल झालें होतें.

इ. स. १९१० मध्ये मुंबईस येऊन 'कॉमर्स कॉलेजच्या' सर्व परिक्षा दिल्या व त्याच वर्षी त्यांना इंग्लंडमधील 'असोसिएटेड अकाउंटंट्स्' या संस्थेनें 'ऑडिटर' ही पदवी देऊन संस्थेचे सभासद बनविलें. नंतर त्यांनीं मुंबईला 'खरे आणि कंपनी' ऑडिटर्स अशी संस्था स्थापिली व स्वतंत्र धंदा सुरू केला. संस्थेला निरनिराळ्या गिरण्यांचीं कामें मिळूं लागलीं. देवीच्या आदेशाप्रमाणें इ. स. १९१४ सालीं त्यांना परदेशातील हिशेबनिसाचा धंदा करण्याचा परवाना मिळाला व १९१५ सालीं जबलपूर येथील 'परफेक्ट पॉटरी'चे हिशेब तपासण्यासाठीं सरकारी अधिकारी म्हणून मासिक १५०० रुपयांवर त्यांची नेमणूक झाली।

पुनः सत्समागम व आशीर्वाद : एकीकडे वाढता यशस्वी धंदा व त्याचबरोबर त्यांची अध्यात्म प्रगतीची पण चढती कमान होती. इ. स. १९१५ —१९२० ह्या काळात, गुळवणी महाराज, काका पुराणिक, आपदेव महाराज इत्यादि साधुपुरुषांकडून योग, प्रकाशानुभव इत्यादि अनुभव मिळाले. लवकरच म्हणजे १९२२ सालीं त्यांची पत्नी निवर्तली. गृहस्थाश्रम संपला व सुरू असलेलें 'स्मार्त अग्निहोत्री' संपलें. १९४० पर्यंत धंदा चालू असतानाच त्र्यंबकशास्त्रींचा ओढा उत्तरोत्तर परमार्थाकडेच वाढत होता. त्यांच्या या प्रगतीला इंदोरचे योगी श्री. माधवनाथ महाराज हेच कारण झाले. ते त्यांचे योगगुरु तर झालेच पण मोक्षगुरुही झालें असें दिसतें. सन १९३० सालीं त्यांनीं दूरश्रवण व दूरदर्शन दीक्षा त्यांचेकडून घेतली. १९४२ मध्यें श्री. माधवनाथांनीं त्र्यंबकशास्त्रींना बोलावून त्यांच्याकडून पंचदशी' मंत्राचा १ लक्ष जप करवून त्यांना 'तुला लवकरच शंकराचार्य बनावें लागेल' असा आशिर्वाद दिला.

(आ) संन्यासोत्तर जीवन

आचार्यपीठावर नियुक्ति—इ. स. १९४३ साली द्वारका व गोवर्धन या दोन पीठांसाठीं शंकराचार्य म्हणून कोणत्यातरी लायक व्यक्तीची निवड करावयाचें कार्य ब्र. भू. भारतीकृष्ण तीर्थ करीत होते. अखेरीस त्र्यंबकशास्त्रींची द्वारका पीठाचे शंकराचार्य म्हणून निवड झाली. त्यांना मुंबई येथे संन्यास देऊन लगेच त्याच वर्षी त्या पीठाचे शंकराचार्य म्हणून त्यांच्यावर अभिषेक झाला. अशा रीतीनें त्र्यंबकशास्त्री खरे हे त्यांच्या पत्रिकेंतील ग्रहयोगाप्रमाणें 'खरे संन्यासी शंकराचार्य' बनले! १९४३ मध्यें पीठाधिष्ठित होण्यापूर्वी ३ वर्षे म्हणजे १९४० साली त्यांनी प्रस्तुत 'मंत्रशास्त्र' व 'परकायाप्रवेश' हे दोन महान ग्रंथ लिहिले होते. हे ग्रंथ पाहून श्री भारतीकृष्णतीर्थ यांनी त्यांना 'विद्वन्मणि' 'मंत्रमहार्णव 'मंत्रनिष्णात' व 'मंत्र मर्मभास्कर' अशा बहुमानाच्या पदव्या देऊन 'मंत्रशास्त्र' ग्रंथाला गौरवाचा पुरस्काररूप आशीर्वादही दिला होता.

द्वारका पीठाचे काहीं व्यावहारिक गोष्टींचे दावे कोर्टांत चालू होते व त्यामुळें पीठाधीशाला कोर्टासमोर येणें अपरिहार्य होतें. हें अपमानास्पद वाटून खरेशास्त्रींनीं द्वारका पीठाधीशत्वाचा त्याग केला. तावडतोब त्या पीठावर दुसऱ्या इसमास त्यांचेच हस्तें बसविण्यात येऊन खरेशास्त्रींना गोवर्धन-जगन्नाथ—पुरी पीठाधीश म्हणून अभिषेक करण्यांत आला. व त्यांना श्रीयोगेश्वरानंदतीर्थ म्हणून संबोधण्यात आलें.

धर्मकार्याचें उद्दिष्ट व पूर्ति—जगद्गुरु शंकराचार्य या भूमिकेवरून पीठस्थ व्यक्तीकडून होणाऱ्या कार्याचें मुख्य उद्दिष्ट 'धर्मरक्षण' हें होय. हिंदु धर्म हा इतर धर्मांप्रमाणें आक्रमक ध्येयाचा नसून संरक्षक उद्दिष्टाचा प्रचोदक आहे. यामुळें स्वधर्मरक्षणासाठीं स्वधर्मज्ञानाचा प्रचार व त्यांतील श्रद्धा उत्पन्न करणें, श्रेयस् व निःश्रेयस, व्यवहार व परमार्थ, भौतिक व आध्यात्मिक अभ्युदय यांचा उत्कृष्ट समन्वय स्वधर्मशास्त्रानें कसा होतो हें पटवून देणें, धर्मच्युतीमुळें व धार्मिक उदासीनतेमुळें धर्माधिष्ठानाला बसणारे हादरे व पडणारीं खिंडारें हीं प्रतिकारक व संरक्षक शक्तीनें भरून काढणें ह्या गोष्टी योगेश्वरानंदांनीं पीठाच्या एवं मर्यादा सांभाळून अत्यंत उत्कृष्ट रीतीनें केल्या.

धर्मकार्य व प्रचार : इ. स. १९४४ साली योगेश्वरानंदांनीं प. पू. करपात्रीजी महाराज यांचे निमंत्रणावरून दिल्ली येथे शतकोटी हवनात्मक गायत्री महायज्ञ केला. १९४५ सालीं दिल्ली येथें झालेल्या हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनाला आशीर्वाद देण्यासाठी ते गेले होते. १९४६–४९ या तीन वर्षांत दक्षिण भारतात ते, सर्वत्र प्रचारार्थ फिरले. १९४६ मध्यें मद्रास येथें 'अखिल भारतीय धर्मपीठ असोसिएशन' या संस्थेचे ते अध्यक्ष म्हणून गेले होते. इ. स. १९४७ मध्ये मद्रासला बनारसप्रमाणे एक हिंदुविश्वविद्यालय स्थापण्याची योजना पूर्ण केली. नंतर ते तंजावरपासून ९ मैलावर असलेल्या 'तावम' या गावीं 'डिव्हाइन लाइफ' (दैवी जीवनप्रणाली) या संस्थेच्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून गेले होते. पुढें श्री रमणमहर्षींनीं स्थापिलेल्या श्रीमहात्रिपुरसुंदरी व मातृभूतेश्वर यांच्या प्रतिष्ठापनेकरिता त्यानाच बोलविलें होतें. आपल्या पीठाच्या स्थल मर्यादा सोडून त्यांनी महाराष्ट्र, गुजराथ, मद्रास, आंध्रप्रदेश वगैरे ठिकाणीं जाऊन वैदिक धर्मप्रचार व कृतिमय कार्य केलें. त्या प्रचाराचा व प्रत्यक्ष कृतीचा काळ १९४९ ते १९६१ हा होता. म्हणजे वयाच्या ८१ ते ९३ वर्षांपर्यंतचा काळ.

योगेश्वरानंदतीर्थ हे निरनिराळ्या ठिकाणीं चातुर्मासास मुक्कामास असत व नंतर प्रचारपर्यटन करीत. अशा वेळीं सर्व ठिकाणीं लिंगार्चन, देवीपाठ व हवनें, रुद्रस्वाहाकार व गणेशयाग हीं धर्मकृत्ये सतत चालू असत. स्त्रीपुरुषांसाठीं धर्मवर, धर्मजागृतीकारक व्याख्याने देत. हे करीत असताना आर्त, अर्थार्थी, ज्ञानपिपासू व मोक्षार्थी स्त्रीपुरुषाना त्यांच्या लायकीप्रमाणे मंत्र, तंत्र, यंत्र यासह जपानुष्ठानादि मार्गांनीं त्यांनीं अनुग्रह दिले. साक्षात्कारहा अनुभवही दाखवून दिले. कांहीं ठिकाणीं स्पर्शदीक्षादि प्रकारांनीं अनुभव दिले व योगमार्गातील कुंडलिनी जागृतीचेही अनुभव दिले. १९५४ सालीं त्यांनीं कोल्हापूरच्या देवीच्या वज्रलेपाचे अत्यंत कठीण कार्य पुरें करवून घेतलें.

अखेरचा चतुर्मास व देहावसान : इ. स. १९६१ साली म्हणजे वयाचे ९३ वर्षी कित्येक ठिकाणच्या अनुग्रहीतांना भेटी देत देत योगेश्वरानंद अमरावती येथील अंबाबाईचे मंदिरात चतुर्मास व्यतीत करण्याच्या इराद्याने

दाखल झाले. नेहमींचा धार्मिक कार्यक्रम चालू असतानाच त्यांचे प्रकृतींत बिघाड झाला. सकाळच्या पूजेची सर्व मांडणी झाली होती. तेव्हां त्याच आसना शेजारींच शय्येवर त्यांनी देह ठेविला ! अशा रीतीने गोवर्धन पीठाच्या शंकराचार्यांचे देहावसान नित्य कर्मे करीत असतांना जगदंबेच्या मंदिरांत तिच्या पायाशीं झाले. हा असामान्ययोग आचार्यपीठाच्या व पीठस्थाच्या इतिहासांत विशेष आहे.

गुरुपरंपरा : योगेश्वरानंद हे योगी, मंत्रशास्त्रज्ञ व दीक्षाधिकारी गुरु असल्यानें त्यांची गुरुपरंपरा निरनिराळी होती. ते साम्राज्य दीक्षाधिकारीही होते.

मंत्रसिद्धि व सिद्धमंत्र : योगेश्वरानंद ज्ञानपिपासू असल्यानें त्यांनी अनेक प्रकारचे, अनेक धर्मांतील अनेक मंत्र संग्रहित केले. वाममार्गी मंत्रांच्या सिद्धतेकडे त्यांना कधींहीं लक्ष दिले नाहीं. तथापि त्यांतील मंत्र यंत्र व तंत्र यांत खोल बुडी मारून त्यांतील साधनेत खोल अवगाहन केलें हें खरें. त्यांनी अनेक मंत्रांच्या उपासना, यंत्र तंत्र मंत्रादि सिद्ध करून अनुभव घेतले व घडविले होते. त्यांच्या उपासनेचें व मंत्रतंत्राचें ध्येय आत्मसाक्षात्कार हेंच होते. हरिद्वार, पुरी, श्रृंगेरी व द्वारका ह्या चार पीठाधीशानाच 'जगद्गुरु' असें बिरुद आहे. इतर उपपीठाधीशांना (जसे संकेश्वरादि) शिष्य स्वामी शंकराचार्य असें संबोधितात.

'शास्त्रे परे च निष्णात' अशा या महान् योग्याच्या लेखणींतून उतरलेल्या 'मंत्रशास्त्र' ह्या अमोल ग्रंथाची ४ थी आवृत्ति आम्ही वाचकांस सादर करीत आहीं.'

प्रकाशक

---

१ टीप : याबाबत सविस्तर माहितीसाठीं "श्री योगेश्वरानंद तीर्थ यांचें चरित्र' नांवाचें एक स्वतंत्र पुस्तक श्री गो प्र भावे यांनीं १०५२ सालीं प्रकाशित केलें आहे (किंमत १ रुपया) तें पहावें

अनुक्रमणिका

उत्तरार्ध—अनुभूत व अनुभाव्य मंत्र-तंत्र यंत्र-प्रयोग-संग्रह

पृ. २१७–५४३

□ □

मंत्र शास्त्र

पूर्वार्ध

तात्विक – ऐतिहासिक – व्यावहारिक
विवेचन

अनुक्रम

ॐ

पुरस्कार

पू. गोळवलकर गुरुजी सरसंघचालक (रा. स्व. सं.)

जगातील सर्वांत प्राचीन वाङ्मय व ज्ञानभांडार म्हणून प्रसिद्ध असलेले व आपल्या हिंदु जीवनप्रणालीचे, तत्त्वज्ञानाचे, अध्यात्मशास्त्राचे मूलस्रोत म्हणून गौरविलेले वेद, हा श्रेष्ठतम मन्त्रसमुच्चय आहे. त्या मंत्रांच्या उच्चाराचे नियम ठरलेले असल्यामुळें त्यांच्या गायनातून विशिष्ट ध्वनिलहरी उत्पन्न होऊन वातावरणांत भरून प्रसृत होतात व त्या लहरींच्या आघातामुळें निरनिराळे परिणाम घडून येतात असा जुन्या काळापासूनचा अनुभव आहे. या अनुभवातून पुढें भिन्न भिन्न अभीष्ट परिणाम घडवून आणणाऱ्या अनेक संस्कृत व प्राकृत मंत्रांचा आविष्कार क्रान्तदर्शी महापुरुषांनीं केला. त्या त्या महात्म्यांच्या तप सामर्थ्यानें प्रभावसंपन्न झालेले हे मंत्ररूप शब्दसमुच्चय, कित्येकदां अर्थशून्य भासतात, पण त्यांची शक्ति त्यांच्या अर्थांत नसून त्यापासून निर्माण होणाऱ्या ध्वनिलहरींत असल्याकारणानें ते शब्दसमुच्चय परिणामकारी असल्याचा अनुभव येतो म्हणून मानवी जीवनांतील दुःख निवृत्ति सुखप्राप्ति व आध्यात्मिक उन्नति साधण्याकरितां आपल्या पूर्वजांनीं मंत्रांचा प्रयोग करण्याची व्यवस्था दिली. मंत्रांना यंत्ररूपानें प्रत्यक्ष करून त्यांची उपासना करण्याचें सविस्तर व संपूर्ण तंत्रहि प्रकट केलें. त्याचें शास्त्र ही बनविलें.

सामान्य भौतिक विज्ञानाला अनाकलनीय असे हें शास्त्र आहे. स्वरोदयादि-शास्त्रेंहि अशाच प्रकारचीं आहेत. म्हणून आधुनिक विज्ञानाच्या चमत्कृतिपूर्ण अशा शोधामुळें तेंच सत्य, तद्विरहित तें असत्य, असे मानणाऱ्या व स्वतःला बुद्धिवादी म्हणून अश्रद्ध बनलेल्या व त्या शास्त्रावर विश्वास ठेवणाऱ्याना अंधश्रद्ध म्हणून हिणविणाऱ्या आजच्या विद्वानाची प्रवृत्ति त्याची हेटाळणी करण्याकडे असलेली दिसते. परतु आज जें अनाकलनीय वा असमाव्य वाटतें तें कालांतरानें सत्य म्हणून अनुभवाला येऊ शकतें हें विज्ञानाच्या वाटचालीनेंच सिद्ध झालेलें आहे. दूरभाषण, दूरदर्शन, अणुविभाजन, चंद्रादि ग्रहाची यात्रा इत्यादि थक्क करणारे शोध गेल्या शतकात केवळ काल्पनिक परीकथाच वाटल्या असत्या. पण आज त्या प्रत्यक्षात आलेल्या आहेत. शभर वर्षापूर्वी तशा विचाराची हेटाळणी जर कोणी केली असेल तर ती चूक होती हे स्पष्ट झालेलें आहे. प्रत्यक्ष प्रयोग करून पाहणे, तेहि पहिल्यादा फसले, तरी चिकाटीनें अधिकाधिक निर्दोषपणें प्रयोग करून सफलता प्राप्त होईतों प्रयत्न न सोडणें, ही खरी विज्ञानवादी दृष्टि आहे. **म्हणून आधुनिक विज्ञानच काय तें अंतिम सत्य, अशा अंधश्रद्धेच्या आहारीं न जातां आपल्या शास्त्रांचा प्रत्यक्ष प्रायोगिक अनुभव घेऊन त्याची सत्यता पारखुन पहावी हेंच योग्य.**

गेल्या कित्येक वर्षांत मंत्राची, उपासना शास्त्र या दृष्टीनें उपेक्षितशी झाल्यानें मंत्र कोणचे, त्याचा विनियोग कशासाठीं, त्याची मंत्रतंत्रें कशीं, त्याकरिता पूर्व सिद्धता कोणच्या प्रकारची, आदि सर्व ज्ञान इतस्ततः विखुरलेलें एकत्र आणून त्याची पद्धतशीर माडणी झाली नाहीं असे म्हणावें लागतें. त्यामुळें या शास्त्राकडे एक दुर्बोध, दुर्गम, अज्ञेय गौडबंगाल म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ति बळावली. शास्त्राच्या पद्धतशीर माडणीच्या अभावीं खोटे, फसविणारे, भोळ्या लोकांच्या साधेपणाचा फायदा उठविणारे, लबाड, ढोंगी, मांत्रिक म्हणून उत्पन्न झाले व त्यांच्या खोटेपणामुळे व स्वार्थीपणामुळे शास्त्राविषयीं अश्रद्धा मात्र बळावयास मदत झाली. ही अश्रद्धा दूर व्हावी व आपलें मोगचें मंत्रशास्त्र शुद्ध स्वरूपात सर्वांसमोर यांव व त्याचे प्रत्यक्ष प्रयोगानें सत्यत्व सिद्ध करण्याची व त्याद्वारा समाजकल्याण करण्याची सोय व्हावी म्हणून जगन्नाथपुरीच्या गोवर्धनपीठाचे

श्रीमज्जगद्गुरू शंकराचार्य, श्रीमत् स्वामी योगेश्वरानन्दतीर्थ यानीं, देशभर भ्रमण करून मंत्रांचा संग्रह केला असंख्य ग्रंथांचे परिशीलन करून त्यासंबंधीच सांगोपांग ज्ञान संपादन केले, स्वतः काहीं मंत्रांचा प्रयोग करून त्यांच्या सत्यतेसंबंधीं स्वतःची खातरी पटवून घेतली व आपल्या परिपक्व ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या आधारावर प्रस्तुतच्या "मंत्रशास्त्र" या ग्रंथाची निर्मिति केली. या ग्रंथांत वेदापासून तो प्रचलित अशा गारुड, शाबर, डाबर व अन्यान्य महात्म्यांच्या पुण्याईनें प्रभावसंपन्न झालेल्या अनेक मंत्रांचा संग्रह त्यांनी केला आहे. भिन्नभिन्न संप्रदायांतही मान्यता पावलेल्या अनुभूत मंत्रांचा अल्प का होईना येथें संग्रह आहे. मंत्र सिद्ध करून अपेक्षित व ईप्सित फल प्राप्त्यर्थ करावयाच्या अनुष्ठानादिकांचा सविस्तर ऊहापोह करणें लाभदायी झालें असतं; पण ग्रंथाच्या विस्ताराला मर्यादा घालणें अपरिहार्य असल्यानें तें शक्य झालें नसावें असें वाटतें. तसेंच ध्वनिलहरींच्या परिणामांचे आधुनिक विज्ञानाच्या परिभाषेंतून अधिक सविस्तर वर्णन व मंत्रांची वैज्ञानिकता, मंत्रांच्या मांडणीतील शास्त्रीयत्व यांचें स्पष्टीकरणहि मोलाचें व अश्रद्धांना श्रद्धाव न करणारें ठरलें असतें पण तेंहि स्थलसंकोचास्तव झालेलें नसावें. अशी या ग्रंथांतही काहीं न्यूनें राहून गेलीं आहेत हें खरें.

त्यांचा परिहार करण्याचा अल्पसा उद्योग 'मंत्रशास्त्रा'ची ही सुधारलेली आवृत्ति प्रसिद्ध करणारे श्रीयुत गो० प्र० भावे यांनीं केला असून ग्रंथांत मधून मधून व शेवटीं स्वतंत्र अध्यायांतून त्यांनीं मंत्रशास्त्राचें वैज्ञानिक श्रेष्ठत्व मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तोहि अर्थातच त्रोटक स्वरूपाचा आहे. मंत्रांचे शास्त्रत्व सांगोपांग सिद्ध करण्याचा व आधुनिक विज्ञानालाहि आश्चर्यचकित करील इतकी वैज्ञानिक क्रान्तदृष्टि मंत्रद्रष्ट्यांत होती हें प्रमाण पटवून देण्याचा उपक्रम ग्रंथरूपानें प्रकट करण्याच्या उद्योगांत ते आहेत, हें त्यांनींच सांगितलें आहे. त्यांच्या या ग्रंथाची आपणास काहींकाळ प्रतीक्षा करणें भाग आहे. पण तोंवर प्रस्तुतचा मंत्रशास्त्र हा ग्रंथ अभ्यासावा व आपल्याला रुचेल त्या मंत्राची सिद्धि करून अनुभव घ्यावा, हें उचित होईल.

श्रीमत् स्वामी योगेश्वरानंदतीर्थ महाराज व श्री० गो० प्र० भावे यांनीं हें अज्ञानांधकारांत दडून राहिलेलें शास्त्र ग्रंथरूपानें आपणा सर्वांना उपलब्ध करून

दिलें याबद्दल आपण त्याचे ऋणी राहिले पाहिजे व या ग्रंथाचा योग्य उपयोग करून **स्वधर्म, संस्कृति, आपलें ज्ञान विज्ञान यांच्यासंबंधी सार्थ अभिमान जागृत करून त्यांच्या रक्षणार्थ. संवर्धनार्थ, प्रत्यक्ष कृति करण्याचा निश्चय जागवावा, अशा रीतीनें त्य.चे अंशतः उतराई व्हावें अशी माझी सर्व बंधूंना आग्रहाची विनंति आहे.** अनेकांनीं व स्वतःहि घेतलेल्या अनुभवाचे दाखले देऊन ह्या विनंतीला बळकटी आणता आली असती, पण या पुरस्काराचा कंटाळवाणा विस्तार करू नये व स्वतःचा दंभ मिरवूं नये, म्हणून तसें केलेलें नाहीं, तरी सूज्ञ वाचक यावरून योग्य तो अर्थ ग्रहण करतीलच. सर्व ज्ञानाचा आगर, ज्याच्यामुळें शब्दाना, अक्षराना मंत्रसामर्थ्य प्राप्त होतें त्या सृष्टिस्थितिविनाशाच्या चालकाचे परम शक्तिमान श्रीपरमेश्वराचें स्मरण करून श्री० गो० प्र० भावे यानीं मूळ ग्रंथलेखक श्रीमत् योगेश्वरानंदतीर्थां-विषयीच्या भक्तिभावानें केलेली ही वाङ्मयसेवा सफल होवो अशी त्याचे चरणीं प्रार्थना करतों. इति शम् ।

स्थूल परिक्षण

डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर, एम्. ए., डी. लिट्.
प्राध्यापक, नागपूर विद्यापीठ.

जगन्नाथपुरी मठाचे परमपूजनीय शंकराचार्य श्री. योगेश्वरानंदतीर्थ यांनी आपल्या पूर्वाश्रमात (पूर्वाश्रमीचे नाव श्री. त्र्यंबक भास्करशास्त्री खरे) असताना ऑडिटरच्या व्यवसायातील व्यग्रता सांभाळून आध्यात्मिक विद्येचा गहन व्यासंग निरंतर चालू ठेवला. व त्याचें परिपक्व फळ म्हणून 'मंत्रशास्त्र' हा प्रस्तुत ग्रंथ १९३६-१९४० मध्यें लिहून जिज्ञासु जनतेला समर्पण केला. प्रस्तुत ग्रंथामध्यें व्यक्त झालेले श्री. त्र्यंबक भास्करशास्त्री खरे यांचें मंत्रशास्त्रावरील असामान्य पांडित्य पाहून जगन्नाथपुरी मठाचे तत्कालीन शंकराचार्य पूज्यपाद भारतीकृष्णतीर्थ यांनीं त्यांना 'मंत्रमहार्णव' 'मंत्रनिष्णात' 'मंत्रमर्मभास्कर', इत्यादि उपाधि देऊन त्यांचा मोठा गौरव केला. एवढेंच नव्हे तर १९४३ मध्यें भूज येथें संन्यास दीक्षा देऊन द्वारकापीठाच्या आचार्यपदी त्यांचा अभिषेक केला.

प्रस्तुत ग्रंथाची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याचा सर्वत्र मोठा बोलबाला झाला होता. त्याचें कारण मंत्रशास्त्राविषयीं भारतातच नव्हे तर साऱ्या जगाच्या आध्यात्मिक आणि आधिदैविक साधना करणाऱ्या लोकांच्या अन्तःकरणांत अत्यंत तीव्र जिज्ञासा! मंत्र तंत्र आणि योग यांच्याविषयींचें ज्ञान बाळगणाऱ्या मनुष्यांविषयीं साऱ्या जगांत मोठें कुतूहल आहे. त्याचा लाभ घेऊन मांत्रिक, तांत्रिक किंवा योगी म्हणून स्वतःची प्रसिद्धि करून अज्ञानी

आर्त लोकांना स्वतःच्या भजनी लावून घेणाऱ्या ढोंगी लोकाचा फार मोठा वर्ग आपल्या समाजात आढळून येतो. अशल्या ढोंगी बोवालोकांचे बिंग पुढे उघडकीस येऊन समाजाकडून त्याची मानहानी झाल्याचेंहि पाहण्यात येतें. त्याचा दुष्परिणाम असा कीं, सर्वसामान्य सुशिक्षित समाजात मंत्रतंत्रयोग यासारख्या आध्यात्मिक व आधिदैविक शास्त्रासंबंधीं व त्यातील साधनासंबंधीं अनादर किंवा तिरस्कार निर्माण होतो. ज्या विद्येविषयीं सुशिक्षित समाजात आस्था राहत नाहीं, त्या विद्येची अप्रतिष्ठा होऊन पुढे ती लयाला जाण्याची शक्यता असते. संस्कृत भाषेचा व तदन्तर्गत शास्त्रादिकांचा झपाट्यानें होणारा ऱ्हास हे आमच्या या विधानाचें फार मोठें निदर्शन आहे।

अशा विपरीत परिस्थितींत विलयास जात असणाऱ्या प्राचीन विद्येचें महत्त्व सुशिक्षित लोकांतील सुविचारी वर्गाला नीट कळेल व पटेल अशा स्वरूपांत भाषण-लेखनादींच्या द्वारा त्याचा नवाविष्कार करणें अत्यंत आवश्यक असतें.

नवागत पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारामुळे नवशिक्षिताच्या उपेक्षेचा विषय झालेला व सनातनी पंडिताच्या रूढ कल्पनापायीं जुनाट पोथ्यांमध्यें दडपत पडलेला तेजस्वी वेदान्त स्वामी विवेकानंदांनीं अभिनव स्वरूपांत प्रतिपादन केल्यामुळेंच जगताच्या जिज्ञासेचा विषय झाला. **राष्ट्राच्या जीवनांत सांस्कृतिक उत्कर्षाचा काळ येतो तसा अपकर्षाचा किंवा ग्लानीचाहि काळ येत असतो. त्या सांस्कृतिक ग्लानीच्या काळांत शास्त्र, विद्या, कला इत्यादींचें उज्जीवन नवीन रीतीनेंच करावें लागतें व तसें न झाल्यास राष्ट्राचें सारें सांस्कृतिक निधान काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडतें.** जगद्गुरु शंकराचार्य, भगवान् पतञ्जलि, भगवान् बुद्ध, संत ज्ञानेश्वर, तुलसीदास इत्यादि थोर पुरुषांच्या महान परंपरेंत झालेल्या सर्व आचार्यांनीं व संतकवींनीं भारताचें वैचारिक निधान आपापल्या काळांत उज्ज्वलित करून भावी पिढ्यांच्या स्वाधीन केलें, म्हणूनच तें आजवर टिकून आहे. **सांस्कृतिक निधान पुनरुज्ज्वलित करण्याची प्रक्रिया राष्ट्रामध्यें कदापि बंद होतां कामा नये. ती बंद पडली की, जुनी परंपरा उत्सन्न होऊन कोणती तरी परकीय संस्कृति तें स्थान काबीज करते.**

मंत्रशास्त्राभागानीं असलेल्या गूढतेच्या तेजोवलयामुळें त्याच्यासबधींची तीव्र जिज्ञासा अन्त करणात बाळगणारा फार मोठा वर्ग असला तरी त्याला त्या शास्त्रा-सबधींची व्यापक व सखोल माहिती देणारा आधुनिक शैलात लिहिलेला एखादा उत्कृष्ट प्रबंध ग्रंथ उपलब्ध नव्हता. डॉ. केतकराच्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात तंत्रशास्त्रासबधीं कांहीं माहिती सकलित केलेली आहे. पण मंत्रशास्त्राचा नामनिर्देशसुद्धा नाहीं. तंत्रशास्त्रविषयक लेखातच तुरळक मंत्रविद्येचे उल्लेख आढळतात. अशा परिस्थितींत या लुप्तप्राय शास्त्राविषयींचा प्रस्तुत ग्रंथ हाच प्रथम प्रबंध होय, असे म्हणणें चुकीचें होणार नाहीं.

"हा ग्रंथ स्वतंत्र स्वरूपाचा नाहीं. एखादा मालाकर ज्याप्रमाणें उद्यानातील निवडक निवडक सुमनाचा हार तयार करतो, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या ग्रंथातून वेचे काढून ते या ग्रंथात ग्रथित केले आहेत हा ग्रंथ लिहिताना 'नामूल लिख्यते किञ्चित्' हें वाक्य आधाराच सरांस घेतलें आहे. या शब्दात स्वत. ग्रंथकारा नेंच आपल्या ग्रंथाचें स्वरूप सागितलेल असून तें किती यथार्थ आहे याची जाणीव सपूर्ण ग्रंथाचें नुसत अवलोकन केलें तरी येऊ शकते.

ग्रंथाच्या पूर्वार्धातील "अन्यधर्मीयाचे देव, मंत्र व यंत्रतंत्र" (पृ. १८८–२१३) हें आठवें प्रकरण मंत्र-यंत्र-तंत्र हें हिंदु धर्मातील खूळ आहे अशी चुकीची समजूत उराशी कवटाळून बसलेल्याच्या डोळ्यात अंजन घालण्याच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे. उत्तरार्धाच्या नऊ प्रकरणात विविध प्रकारचे मंत्रतंत्राचें विधान सविस्तरपणें सागितल आहे, त्यातहि "**व्यवहारोपयोगी मंत्रतंत्रविधान**" ह्या ९ व्या प्रकरणात दिलेली (श्री. गो. भावे यानी सकलीत केलेली) माहिती फारच मोलाची आहे. शेवटचें उपसहारात्मक "प्राचीन भारतीय ब्रह्माड ज्ञान व आधुनिक विज्ञान हें गो. प्र. भावे यानीं लिहिलेलें प्रदीर्घ प्रकरण (पृ. ४८०–५३८) म्हणजे या **सपूर्ण ग्रंथाचें हृद्गत आहे. वैज्ञानिक वृत्तीच्या जिज्ञासूनें तें अवश्य वाचावयास हवें.**

एकूण ग्रंथाची उद्बोधकता वाढविण्याच्या दृष्टीनें ठिकठिकाणीं दिलेली देव-तांचीं व यंत्रादांचीं चित्रें पाहिलीं म्हणजे या ग्रंथाच्या विद्वान् लेखकानीं व

प्रकाशकानीं हा जिज्ञासित पण उपेक्षित विषय केवढ्या कळकळीनें प्रकाशात आणला आहे याची कल्पना येते.

मन्त्राची साधना करून त्याचे परिणाम अनुभविणाऱ्या व्यक्तींची ओळख पटत नाहीं, तोंपर्यंत सर्वसामान्य चिकित्सक वृत्तीच्या मनुष्याचा मन्त्रशास्त्रावर विश्वास बसणें कठीण असतें. ग्रंथकारानीं मोठ्या प्रयासानें या सम्बंधींची दुर्लभ माहिती गोळा करून ती या ग्रंथात दिल्यामुळे एक मोठा विवाद्य विषय अनायासें निकालात निघाला आहे. जिज्ञासूनीं मन्त्रसाधकाचे हे अनुभव अवश्य वाचावयास हवेत, स्वतः ग्रंथकारानी एकूण नास्तिक समाजाला तसें आवाहन प्रस्तावनेंत केलें आहे.

"वेदशास्त्र शाळांतून शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांस या ग्रंथाचा फार उपयोग होणार आहे. व तेच या ग्रंथाचे अधिकारी आहेत." असे लेखकाचें म्हणणें असल्यानें त्या क्षेत्रातील प्रत्येक व्यक्तीनें म्हणजे सुशिक्षितपण पौरोहित्य करणाऱ्या लोकानीं या ग्रंथाचें सर्वकष आलोकन करणें व स्वतःच्या ज्ञानाचा लाभ आपल्या आस्तिक यजमानवर्गास देणें अत्यंत उचित होईल. तसेंच इतरहि अधिकारसंपन्न साधक लोक या ग्रंथाचें सखोल अध्ययन करून त्यात सांगितलेल्या साधना सत्पुरुषाच्या मार्गदर्शनाखालीं विधियुक्त शास्त्रोक्त पद्धतीनें करून आपले अभ्युदय व निःश्रेयस प्राप्त करण्यास समर्थ होवोत अशी अपेक्षा व्यक्त करून व या मन्त्रशास्त्र ग्रंथाच्या रूपानें महान् धर्मसेवा करणाऱ्या सत्पुरुषाना प्रणाम करून आपलें निवेदन संपवितों।

१ मंत्रशास्त्र परिचय

१. विषयप्रवेश

नमामि प्रणवाकारं श्रीविघ्नेशं कृपानिधिं ।
निःश्रेयोभ्युदयार्थे च कामेशीं कामरूपिणीम् ॥

मंत्रशास्त्र या विषयावर आजपर्यंत महाराष्ट्र भाषेत एकही ग्रंथ प्रसिद्ध झाला नाही. हिंदी, गुजराथी अगर प्राकृत या भाषांची जी मायजननी संस्कृत भाषा, त्या भाषेतही मंत्रशास्त्र अशा शीर्षकाचा ग्रंथ नाहीं. इंग्रजी भाषेत 'थिऑसफिकल् सोसायटी' मार्फत प्रसिद्ध झालेला मंत्रशास्त्र असा एक ५० पानांचा ग्रंथ अस्तित्वात आहे. संस्कृत भाषेत, तंत्रग्रंथ, आगम, यामल वगैरे ग्रंथ आहेत, परंतु त्या ग्रंथातून वैदिक मंत्रांचा ऊहापोह केलेला नाही. तंत्रग्रंथ म्हटले कीं, सार्वजनिक जनसमुदायाची अशी कल्पना झाली आहे कीं, तंत्रग्रंथ म्हणजे आगम अथवा यामल. हे ग्रंथ शाक्त सांप्रदायाचे आहेत व शाक्त सांप्रदायी लोक हे मद्यमांससेवक असतात असा सर्वतोमुखी प्रवाद असल्याने व त्या प्रवादाप्रमाणे शाक्त सांप्रदायी लोक कनिष्ठ दर्जाला पोचल्यामुळे तंत्रग्रंथाकडे महाराष्ट्रात कोणी ढुंकूनही पाहिलें नाहीं. तंत्रग्रंथ केवळ शक्तिविशिष्ट सांप्रदायरूपी नाहींत. त्यांत सूर्य, गणपति, शंकर, विष्णु या देवतांच्या मंत्रांचा उहापोहही केलेला आहे. तसेंच मंत्रमहोदधि, मेरुतंत्र रुद्रयामल, ब्रह्मयामल, वगैरे ग्रंथ केवळ मंत्रांचा विनियोग, जपक्रिया व जपफलें ह्याच गोष्टी सांगतात. परंतु महानिर्वाणतंत्र, कामकलाविलास, प्रपंचसार इत्यादि ग्रंथ तात्त्विक आहेत.

त्या ग्रथाकडे कोणा महाराष्ट्रीयाचे लक्ष गेलेले दिसत नाहीं. एकदरींत पुढील लेखात वैदिकमत्र, आगमोक्त मत्र म्हणजे तत्रोक्त मत्र व पौराणिक मत्र याची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शीर्षकात मत्रशास्त्र हे शब्द अशा हेतूनें घातले आहेत की, यापुढील लेखात केवळ मत्रशास्त्राचें शाब्दिक विवेचन न करिता, मत्रशास्त्रातील प्रमेयाचे प्रायोगिक उपबृहणही करण्यात आले आहे, व त्या योगानें प्रत्यक्ष क्रिया करून अनुभव घेण्याची इच्छा वाचकाचे ठायीं जागृत व्हावी अशी लेखकाची इच्छा आहे. मत्रशास्त्रात इतर प्रकारच्या मत्रा-वरोबर आकर्षण, जारण, मारण, स्तभन, उच्चाटन, विद्वेषण वगैरे सबधींही मत्र असतात, परतु ते येथें सप्रयोग दिलेले नाहात येथे फक्त श्री भगवद्गीतेतील अशा प्रकारचे मत्रात्मक श्लोक दिलेले आहेत परतु त्याची सविस्तर विधाने दिलेलीं नाहींत. कारण मनुष्याची निसर्गत च प्रवृत्ति स्वार्थसाधनाकडे ओढा घेत असते. हे व *अशा तऱ्हेचे प्रयोग गुरुसप्रदायावाचून फलद्रूप होत नाहींत* व गुरूही, *शिष्य अगदीं परार्थपरायण व स्वार्थविन्मुख झाल्यावेरीज ह्या विद्या शिष्याना सागत नाहींत.* म्हणून साध्या व्यवहारास उपयोगी पडतील अशा मत्राचा सन्निवेश पुढील लेखात करण्यात आला आहे.

शीर्षकातील विषयाचा उहापोह करण्याकरिता खालीं नमूद केल्या-प्रमाणे त्याचे विभाग पाडण्यात आले आहेत. शास्त्र, मत्राची व्याख्या, वेद व वेदाचे अपौरुषेयत्व, वेदाच्या शाखा, वेदाच्या शाखा म्हणणाऱ्या ब्राह्मणाचीं वसतिस्थानें, वैदिक मत्राचे प्रकार, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्वणवेद यातील व्यवहारोपयोगी मत्र व त्याचे विनियोग, वेदमत्राचा अनुभव घेतलेल्या सज्जनाचे नामनिर्देश, अवेस्ता व गाथा (पारशी लोकाचे वेदतुल्य ग्रथ) यातील मत्र व त्याचे विनियोग, जैन साप्रदाया-तील मत्र, बौद्ध सप्रदायातील मत्र, आगम व तत्रे, याच्या व्याख्या, आगमोक्त मत्राचे प्रकार, मत्रशक्ति, मत्रशक्तियोग, यत्र व त्याची निर्मिती,

मूर्ति, देवालयें व त्यांचे पूर्वकालीन अस्तित्व, मंत्रशास्त्राच्या साधनेतील मूर्तिपूजेचे स्थान, कलियुगात साध्य होणारे मंत्र, गायत्री मंत्र व त्याचे रहस्य, साबर मंत्र, गारुड मंत्र, पौराणिक मंत्र व यंत्रें, आधुनिक साधुपुरुषांनी सांगितलेले सिद्ध मंत्र, तांत्रिक व पौराणिक मंत्रांचे अनुभव घेतलेल्या सज्जनांचे नामनिर्देश, मानवाचे संस्कार व साधारण नियम मंत्र सिद्ध न झाल्यास त्या मंत्राबद्दल साधकानें करावयाचे मंत्र-संस्कार, मंत्रसिद्धि होण्याचीं साधनें, गुरुतत्त्व, शिष्य व गुरु, कुलगुरु, दीक्षा, मंत्र सिद्ध झाल्याचीं लक्षणें, मंत्रसिद्धीचा पूर्वकालीन उपयोग, मंत्रसिद्धि नष्ट झाल्याचे परिणाम आणि उपसंहार.

२. शास्त्र.

प्रथमतः शास्त्र म्हणजे काय याचा साधारण लौकिकरीत्या विचार करू. एका विषयाबद्दल अनेक विचारवान् लोक निरनिराळ्या दृष्टींनी निरनिराळीं गृहीत कृत्ये आधाराला घेऊन निरनिराळ्या भूमिकेवरून आपापले विचार प्रदर्शित करितात, अथवा निरनिराळे प्रतिभाशाली संशोधक निरनिराळ्या उपकरणांनी निरनिराळे प्रयोग करून त्या प्रयोगांनी सिद्ध झालेले सिद्धांत एकत्र करून ठेवतात. असे सिद्धांत दोन प्रकारचे असू शकतात. कांहीं सिद्धांत निरनिराळ्या पदार्थांच्या मिश्रणानें सिद्ध होणारे असतात व कांहीं सिद्धांत एका पदार्थांत अन्तर्गठित असलेलीं मूलभूत तत्वें विघटित करण्याच्या प्रयोगांनी सिद्ध होतात. म्हणजे कांहीं सिद्धांत पदार्थांच्या मिश्रणजन्य प्रयोगांनी सिद्ध होतात व कांहीं सिद्धांत पदार्थांतील तत्त्वें निरनिराळीं करण्याच्या प्रयोगांनी सिद्ध होतात. अर्थात कांहीं सिद्धांत भिन्न पदार्थांच्या संघटनेनें वसविलेले असतात. कांहीं सिद्धांत प्रायोगिक असतात व कांहीं सिद्धांत अज्ञेय सृष्टिरचनेची व मानवी जीवनाची आणि मानवाच्या अंतिम ध्येयाची बुद्धिकौशल्यानें मीमांसा करण्याच्या हेतूनें सिद्ध केलेले असतात. याप्रमाणें निरनिराळ्या बुद्धिविशारदांनी निरनि-

राळ्या भूमिकेवरून निरनिराळ्या प्रकारचे सिद्धांत प्रदर्शित केलेले असतात. असे सिद्धांत व त्यांचे प्रयोग अथवा सिद्धांत व ते सिद्ध करण्याकरितां पूर्वपक्षरूप व उत्तरपक्षरूप प्रमेय-प्रणालिका ज्या ग्रंथांत व्यवस्थित रीतीनें मांडण्यात येते, तो ग्रंथ त्या विशिष्ट विषयाचा शास्त्रग्रंथ होय.

पूर्वकालापासून षट्शास्त्रें म्हणजे न्याय, वैशेषिक, सांख्य, सेश्वरसांख्य, पूर्व मीमांसा व उत्तर मीमांसा; यांना शास्त्रग्रंथ अथवा षड्दर्शनें अशी संज्ञा देण्यांत आलेली आहे व ह्या शास्त्रांच्या बरोबरीचीं गणितशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रेंही पूर्वकालापासून अस्तित्वांत आहेत, परंतु त्यांची गणना षट्शास्त्रांत केलेली नाहीं. शिवाय चार वेदांचे चार उपवेदही शास्त्र या संज्ञेखालीं येत असत, जसें-आयुर्वेद, धनुर्वेद गंधर्ववेद व स्थापत्यवेद. या उपवेदांचे पुन्हां वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, प्राणिशास्त्र, ज्योतिर्गणितशास्त्र, गायनशास्त्र, तंतुवादनशास्त्र, मृदंगवादनशास्त्र, अगस्त्य संहितेंतील वास्तुशास्त्र व विद्युच्छास्त्र हीं शास्त्रें प्राचीनकाळीं प्रसिद्ध होतीं. प्रस्तुतकाळीं अगस्ति संहितेंतील विमानशास्त्राचा शोध लागला आहे.[1] असें ऑगस्ट १९३५ च्या सह्याद्रि मासिकांत प्रसिद्ध झालें आहे. आशिया मायनरमध्यें (तुर्कस्थानमध्यें) इसवी सनापूर्वी प्रसिद्ध असलेल्या खाल्डियन लोकांनीं लिहिलेल्या मातीच्या विटा सांपडल्या आहेत. त्यांमध्येंही विमानविधेचा सप्रयोग इतिहास दिलेला आहे असें अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे.

वस्तुतः शास्त्र हा शब्द 'शास् अगर शासु' या धातूपासून झालेला आहे. या शास् धातूचा अर्थ अनुशासन करणें अथवा सुसंघटित करणें

---

१. कै. पंडित सातवळेकर यांनीं 'पुरुषार्थ' मासिकांत (१९६७-६८) लेख लिहून प्राचीन विमानासंबंधें वेदांतील वचनें देऊन आकार व गति ह्यांची माहिती दिली आहे. तसेंच कै. वझे इंजिनियर (नाशिक) यांनीं आपल्या 'शिल्पशास्त्र (इ. स. १९२८) या ग्रंथांत 'शिल्पशास्त्र विस्तार' या प्रकरणांत विमानविद्या ह्याबद्दल बरीच माहिती दिली आहे. (गो. प्र. भावे)

असा होतो. 'शास्यते अनेन इति शास्त्रम्' अथवा 'शास्ति शास्यते इति शास्त्रम्' म्हणजे ज्या वाक्यरचनेच्या योगानें कोणत्याहि विषयाचे ज्ञान समर्पक रीतीनें लिहिलेलें असतें ते 'शास्त्र' होय. कोणत्याहि विषयासंबधीं अनेक प्रयोगकर्त्यांनी अगर अनेक कुशाग्रबुद्धीच्या लोकांनी विशिष्ट ज्ञान संपादन करण्याकरिता अनेक वेळा प्रयत्न केलेले असतात. अथवा अनेक सिद्धांत बसविलेले असतात व अनेक प्रकारच्या उपपत्ति लावलेल्या असतात. ते त्यांचे क्रियासंभार व अनुभवजन्य ज्ञान संपादनाकरिता केलेले प्रयत्न एकत्र करून एका विवक्षित विषयाबद्दल जी व्यवस्थित वाक्यरचना सुसंबद्ध रीतीनें एकत्र केलेली असते, त्या वाक्यसमूहाला शास्त्र म्हणावें. उदाहरणार्थ–आचारशास्त्र, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, विद्युन्मानसशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, अलंकारशास्त्र, छंदःशास्त्र, स्वरशास्त्र, तंतुशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, प्राणिशास्त्र, रसायनशास्त्र, विद्युच्छास्त्र, वेदान्तशास्त्र, योगशास्त्र, परलोकविद्याशास्त्र इत्यादि प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांचीं निवडक अशीं नावें आहेत.

योगशास्त्राचे प्रणेते *पातंजल महामुनि यांनीं* योगशास्त्रातील सूत्रांचे चार विभाग केले आहेत समाधिपाद, साधनपाद, विभूतिपाद, व कैवल्यपाद असे ते चार पाद अगर विभाग होत. या चार पादांपैकीं शेवटील कैवल्यपादातील पहिल्या सूत्रांत योगसिद्धि कशा प्राप्त होतात याचें वर्णन केलें आहे. ते सूत्र असें आहे. "जन्मौषधिमंत्रतप - समाधिजा सिद्धयः" या सूत्रांत सिद्धि प्राप्त होण्याचे पांच मार्ग सांगितले ते असे कीं, काहीं पुरुषांस जन्मादारभ्यच सिद्धि प्राप्त झालेल्या असतात, काहीं लोकांना औषधींपासून सिद्धि प्राप्त होतात काहींना मंत्रजपापासून व तपश्चर्येपासून व काहींना समाधिपासून सिद्धि प्राप्त होतात. त्या पांच प्रकारांपैकीं मंत्र अथवा मंत्रशास्त्र हाहि एक सिद्धि-प्राप्तीचा उपाय आहे म्हणून मंत्रशास्त्र या विषयावर विवेचन करावयाचे योजिलें आहे.

३. मंत्राची व्याख्या

मंत्रशास्त्रात मंत्राची विशेष माहिती दिलेली असते, म्हणूनच प्रथम मंत्र या शब्दाच्या व्याख्येचा विचार करू. मंत्रधातूचा अर्थ गुह्य परिभाषण असा आहे. 'मंत्रयते' म्हणजे गुह्य गोष्टी मिळवितो, असाही ह्या धातूचा अर्थ होतो. कोणत्याही कार्याकरिता कोणत्याही देवतेचे आमंत्रण म्हणजे आवाहन करणें, असाही मंत्र धातूचा अर्थ आहे. ज्याच्या मननानें सर्व जगाचें ज्ञान होतें. अर्थात जीव, ब्रह्म आणि ब्रह्माण्ड यांच्या ऐक्याचे ज्ञान होतें, ज्याच्या मननानेंच संसारपाशबंधनापासून प्राप्त होणारी जीवदशेची मुक्ति साध्य होते व ज्याच्या जपापासून धर्मार्थकाममोक्षादि चतुर्विध सिद्धि प्राप्त होते, तो मंत्र होय. 'मननात् त्रायते इति मंत्र' अशीही मंत्र शब्दाची व्याख्या तंत्रशास्त्रात आढळून येते. श्रीविद्यारण्य स्वामींनीं मंत्र शब्दाची व्याख्या ऱ्या श्लोकात दिलेली आहे, तो श्लोक असा--

> मकारो मननं प्राह त्रकारस्त्राणमुच्यते ।
> मननत्राणसंयुक्तो मंत्र इत्यभिधीयते ॥
> ब्रह्मशा ब्राह्मणाः पूर्वं जलवायव्यादिस्तंभनैः ।
> शक्तेरुत्पादनं चक्रुस्तन्मंत्रमिति गद्यते ॥
> मननाद्वस्तुशक्तीनां त्राणात् संकटसागरात् ।
> [1]मंत्ररूपा भवेच्छक्तिर्मननत्राण धारिणी ॥ जामदग्न्य धनुर्वेद.

वरील सर्व मंत्रव्याख्याचा उत्तानार्थ असा आहे कीं, कोणत्याही

---

१. या वाक्यावरून पुढील गोष्टी सिद्ध होतात.
(१) मंत्रविद्या मननिष्ठ आहे. म्हणजे मंत्रविद्येचें अधिष्ठान वैचारिक--बौद्धिक आहे. (२) मनावर परिणाम होऊन एकाग्रता साधते. (३) मंत्रविद्येने देवता येऊन जपकाला मदत करितात. (४) मंत्राच्या एक प्रकारचें तेज असते व त्यामुळें आत्मीय व परकल्याण होतें आणि (५) मंत्रविद्येनें भौतिकावर स्वामित्व गाजविता येतें (मा. प्र. भा.)

अक्षर समुच्चयाचे मनन म्हणजे अभ्यास अर्थात् मन्त्राचे पुनः पुन मनन-पूर्वक मनोमय उच्चारण करणें, व ते उच्चारण केल्याने उच्चारकर्त्याचे मनोरथ ती अक्षरमाला अगर तो अक्षरसमुच्चय पूर्ण करितो. श्रीविद्यारण्य स्वामींच्या वर उद्धृत केलेल्या श्लोकाचा अर्थही असाच आहे. अशा नाना प्रकारच्या वर्णयोजना (उदाहरणार्थ 'हस्फ्रे') योजून नाना प्रकारचीं इष्ट फळे देणारे जे शब्दसमूह अगर वर्णसमूह त्यास मन्त्र म्हणावें. एकंदरींत मन्त्राचा उपयोग मन्त्रातील गूढशक्ति प्रकाशात आणण्याकरिता होतो. अगर आरंभी निरर्थक दिसणाऱ्या शब्दसमूहाला तो इष्ट फलदायी आहे असे अनुभवता येते. म्हणजे या प्रकारच्या मन्त्रातील सामर्थ्यानें इष्टफलप्राप्ति व अनिष्ट फलपरिहार ह्या गोष्टी साध्य होतात. अमुक वर्णसमुच्चयाचा जप केल्यानें अमुक इष्टफलप्राप्ति होते व अमुक अनिष्टफल निवारण करिता येते, असा आदेश पूर्वकालीन ऋषिमुनींनी किंवा अर्वाचिन सिद्धपुरुषांनी दिलेला असतो. म्हणून त्या वर्णसमुच्चयास तत्फलदायी अगर तत्तदनिष्टफलनिवारक मन्त्र म्हणावें. "ज्याच्या अर्थाच्या प्रकाशनासाठी आम्हाला काहीं मनन करावें लागतें, आणि काहीं प्रयोगही करावे लागतात, मननाने व प्रयोगानी ज्याच्या अर्थावर प्रकाश पडतो, तसेच ज्याचा अर्थ उत्तरोत्तर विकसित होऊ शकतो वा होणारा आहे त्याला मन्त्र म्हणतात." विनोबा भावे. (मराठा २९–१२–१९६८ गो. प्र. भा.)

४. शब्द व ध्वनि

वेदमन्त्राचा उच्चार म्हणजे ध्वनी होय. ध्वनिपासून गति व गतीपासून ध्वनि ही परस्परावलंबी उपपत्ति आहे. गतीचीं-रंग, प्रकाश, उष्णता, आकर्षणशक्ति व विद्युत् अशीं रूपांतरें होतात. योगशास्त्राच्या सिद्धान्ता-प्रमाणें पाहिले तर ध्वनीला रंग व आकार आहे. मानवी शरीरातील षट्चक्रांपैकीं अनाहत विशुद्धि व आज्ञा या चक्रात उत्पन्न होणारे ध्वनि

योगशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणें बरोबर आहेत, असें पाहून मगच मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनीं मंत्रांतील ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित असे स्वर कायम केले व इष्ट फलप्राप्तीकरिता इष्ट अशी विद्युत्शक्ति निर्माण होते, याचे प्रयोग पाहूनच मंत्राचे निरनिराळे विनियोग (उपयोग) त्यांनीं ठरविले. अशा *प्रकारच्या वेदमंत्रांच्या पठणानें अतींद्रिय जगांतील सुप्त विद्युतशक्ति जागृत करून तिचा पुरवठा जगत्कल्याणकरितां व जगद्धारणेकरितां व्हावा या हेतूनेंच त्यागमूर्ति ब्राह्मणाचें तें आदि कर्तव्य समजलें गेलें व म्हणूनच त्यांस सर्व वर्णांचे गुरू ही संज्ञा दिली गेली.* ध्वनींपासून म्हणजे *अर्थपूर्ण* शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या अनंत शक्ति व शक्तींपासून जी अनंतविध कार्यें घटतात, त्यांना अनुलक्षूनच त्या ध्वनींचे अर्थ त्या ध्वनींमध्येंच अनुस्यूत असतात, असें सिद्ध होतें. म्हणून शब्द *आणि अर्थ यांचा सृष्टींतील परस्पर संबंध स्वयंभू आहे, नित्य सिद्ध आहे, अखंड* आहे व *चिच्छक्तियुक्त* आहे; परंतु मानवी वाचारूपी यंत्रांतून हे ध्वनि बाहेर पडतांना त्या मंत्रांच्या कार्यक्षमतेप्रमाणें ते बाहेर पडणार व त्याच्यापासून तितक्या प्रमाणानेंच कार्यें होणार हें सिद्धच आहे.

असे शब्द दोन प्रकारचे आहेत. मानवी व्यवहार संपादण्याकरितां योजलेले जे शब्दसमूह, त्यांच्या योगानें बनलेल्या भाषेस 'सांकेतिक भाषा' असें म्हणतात व इतर पशुपक्ष्यादिकांच्या शब्दाला 'ध्वनि' म्हणतात. मानवी व्यवहाराकरितां योजलेली ही सांकेतिक भाषा निरनिराळ्या मानववंशामध्यें निरनिराळ्या प्रकारची असते. अन्नरक्षादिकांचें संपादन, इंद्रियसुख संपादन, आनंद, भय, शोकदर्शन हेंच मानवी व्यवहार होत. तसेंच पशुपक्षी यांचेंही ध्वनिरूप उच्चार वरील मानसिक सुखदुःखदर्शक असतात. पशुपक्षी यांची भाषा जाणणाऱ्या ज्ञानी लोकांनीं पशुपक्ष्यांच्या विशिष्ट ध्वनीनें उच्चार विशिष्ट इच्छापूर्तीचे निदर्शक असतात, असें प्रात्यक्ष प्रयोग करून सिद्ध केलें आहे. 'गोरिला' नांवाच्या वानराच्या ध्वनीवरून एका गृहस्थानें गोरिलाची भाषा बसविली आहे. म्हणून

सांकेतिक भाषेपेक्षां मानवी भाषेला शब्द व पशुपक्षी यांच्या उद्‌गारांना ध्वनि म्हणणे अशा प्रकारचा भेद फार सूक्ष्म आहे.[१] असो. आतां एखादी इष्ट परिणामकारक गोष्ट करावयाची असल्यास ठरविलेली अशीच शब्दयोजना केली पाहिजे. अशा शब्दयोजनेस सिद्ध भाषा असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, पर्जन्य पडण्याकरितां जीं पर्जन्यसूक्तें म्हणावीं लागतात. या पर्जन्यसूक्तासंबंधानें होणाऱ्या परिणामाचा अनुभव लेखकानें घेतल्याचा उल्लेख पुढील भागांत आलेला आहे. त्या सूक्ताची भाषा सर्वत्र सारखी असली पाहिजे म्हणजे मग अशा त्या भाषेनें घडून येणारा इष्ट परिणाम सर्वत्र सारखा होईल.

---

१. फार फार जुन्या काळची माणसें पशुपक्ष्यांचीं भाषा जाणत असत. कोल्हा, भालू (म्हावारी कोल्ही) हुमण, कुत्रे, घुबड इत्यादि प्राण्यांच्या 'ध्वनि' म्हणजे आवाजावरून, ओरडण्यावरून भावी अनर्थांची कल्पना जाणणारे लोक असत. (भारताच्या कांहीं जंगली भागांत अद्यापि क्वचित आहेतही.) मुंग्या, चिमण्या, खारकुंडी (हिंदीत 'खटी म्हणतात', इंग्रजींत squirrel म्हणतात) यांची पण भाषा आहे असे सूक्ष्म निरीक्षणानें ध्यानांत येईल. वानर व माकडें ह्यांची भाषा आहे 'टार्झन' Tarzan या इंग्रजी चित्रपटांत ह्या प्राण्यांची भाषा कशी असते तें समजून येतें. त्या त्या प्राण्यांच्या—पशु पक्षी इत्यादि हालचाल व ओरडणे यावरून भावी घटनांची आगाऊ कल्पना कशी होते व ती कशी समजावी ह्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करुन भारतीय ज्योतिर्विदांनीं कांहीं सिद्धांतही बसविले आहेत. महाभारतीय युद्धाच्यावेळीं ज्या अशुभ घटना घडत होत्या त्या, प्राण्यांच्या आवाजावरून ओळखून त्यांचे वर्णनही केलेलें आहे. राजा भर्तृहरीला पक्ष्यांची भाषा येत होती हे ऐतिहासिक उदाहरण विचारार्ह आहे.

आयुर्वेदामध्ये प्राण्यांची भाषा जाणी अपत्याला यावी या हेतुन गर्भिणी, दर मायपेय पदार्थांचे प्रयोगही सांगित रे आहेत. पाश्चिमात्यांना अनेक प्रयोग करून पाण्यांतील माशांचीही भाषा असते असे शोध पाण्यांत राहून करून त्यांचें निरीक्षण करून त्यांची भाषा समजून घेण्याचा प्रयत्न कांहीं पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ करीत आहेत. (Science 1963) गो. प्र. भा.

५. मंत्रोच्चारपद्धति व परिणाम

अशा मंत्राचा जप तीन प्रकारचा असतो. व्यक्त, उपांशु व मानस, अशा त्या तीन प्रकारच्या जपक्रियेचीं निरनिराळी फळेही सांगिलीं आहेत. जिव्हेनें स्पष्ट उच्चारलेल्या जपास 'व्यक्त' जप म्हणतात. असा जप दुसऱ्यास ऐकू येतो. ह्या जपानें आधिभौतिक प्रतिबंधाचा परिहार होतो. जिव्हेनें अस्पष्ट म्हणजे दुसऱ्यास ऐकू न जाईल व आपणास ऐकू येईल अशा जपास 'उपांशु' जप म्हणतात. ह्या जपानें आधिदैविक प्रतिबंधाचा परिहार होतो. 'मानसिक जप' म्हणजे मनातच, परंतु मोठ्या आवाजानें जप केल्यास त्यास मानसिक जप म्हणतात. हा जप आपल्या अंतर्रसनेनें होतो व तो आपल्या सूक्ष्म श्रवणेंद्रियास ऐकू येतो. अशा प्रकारचा जप आपल्या प्राणमय शरीरातील वाचेनें होतो. स्वप्नातील शब्द जसे स्वप्नावस्थेतील श्रवणेंद्रियास ऐकू येतात व जागृतीत आल्यावर केवळ स्मरणानें त्याचा अनुभव अन्नमय शरीरात येतो, तसा मानसिक जपाचा अनुभव जागृतावस्थेत असताना येतो. अशा प्रकारच्या जपास 'मानसिक जप' म्हणतात. ह्या जपानें आध्यात्मिक प्रतिबंधाचा परिहार होतो असें सांगितलें आहे. वैखरी वाणीनें होणारा जप 'व्यक्त' होय. मध्यमा वाणीनें होणारा जप 'उपांशु' होय व पश्यंती वाणीनें होणारा जप 'मानसिक' होय. व परावाचेनें होणारा जप 'उन्मनी' म्हणजे मन प्रांताच्या पलीकडील वाचेनें होणारा जप होय. *ह्या जपानें आत्मसाक्षात्कार होतो.*

जिव्हेनें स्पष्ट उच्चारलेल्या जपानें अगर अस्पष्ट उच्चारलेल्या उपांशु जपानें प्रत्येक वर्णाचे ठायीं जी गूढशक्ति असते ती उच्चाराबरोबर जागृत होते. व त्या वर्णाचाबरोबर अंतराळात उच्चारकर्त्याच्या आसमंतात विद्युद्वलयें, विद्युत्पुंज व विद्युच्छलाका उत्पन्न होतात. त्या विद्युच्छक्तीनें अंतराळातील दृश्य व अदृश्य तत्त्वें जागृत होऊन जपकर्त्याकडे आकर्षित केलीं जातात. *ह्या क्रियेनें वातावरणावर मंत्रोद्दिष्ट परिणाम होऊन परंपरया*

वातावरणातून स्थूल सृष्टीवर म्हणजे जपकर्त्याच्या अन्नमयादि कोशावर ते मंत्रोद्दिष्ट परिणाम होतात. पौर्वात्य योगशास्त्रातील प्रक्रियात वर्णन केल्याप्रमाणे मानवी शरीरात 'कुंडलिनी शक्ति' वास करते, तसेच ब्रह्मांडात 'महाकुंडलिनी' शक्तीचे वास्तव्य आहे. 'पिंडीं ते ब्रह्मांडीं' या उक्तीप्रमाणे या दोन्ही 'कुंडलिनी शक्ति' आपापलीं कार्यें करीत असतात. ही महाकुंडलिनी म्हणजे महाविद्युत् शक्ति होय. सर्व ब्रह्मांडातील घडामोडी जशा महाकुंडलिनी शक्तीनें चालतात, तशाच शरीरस्थ कुंडलिनी शक्तीनें म्हणजे विद्युत् शक्तीनें शरीरस्थ सर्व क्रिया चालतात. मानव शरीर उत्पन्न झाल्यावेळीं ज्या आकाशस्थ ग्रहाचे जसे परिणाम घडून येणार असे ठरलेले असतें, त्याप्रमाणें शरीरस्थ कुंडलिनी शक्ति कार्य करते, परंतु या ग्रहाच्या अनिष्ट परिणामाचा परिहार करणें झाल्यास त्या ग्रहाचे त्या त्या वेळीं जे परिणाम घडणार असतील, त्या परिणामाची प्रतिक्रिया मंत्रशक्तीनें साध्य करिता येते. प्रत्येक व्यक्तीला याप्रमाणें मंत्रजपानें मंत्रशक्ति उत्पन्न करून स्वतःवर आक्रमण करणाऱ्या आगामी अनिष्ट परिणामाचा परिहार करिता येतो, इतकेंच नव्हे तर अशी मंत्रशक्ति जागृत करून दुसऱ्याच्याही भावी अनिष्ट परिणामाचा प्रतिकार करता येतो. यावरून *मंत्रशास्त्र हें प्रयोगसिद्ध शास्त्र आहे* असें सिद्ध होतें. फल ज्योतिषशास्त्रानें मनुष्यास आगामी संकटाची *सूचना मिळते. प्राक्तन म्हणजे दैव व प्राक्तनकर्मापासून* उत्पन्न होणाऱ्या संकटाचा परिहार अद्यतन कर्मे करून करिता येतो; हेंच मानव जन्मातील इति कर्तव्य होय व तें मंत्रशक्तीच्या साह्यानें साध्य करिता येतें. *हीच मंत्रशास्त्राची महती होय.*

६. जपाचा परिणाम

आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं शोधबुद्धीनें असा सिद्धांत स्थापित केला आहे कीं, *मानवी शरीर हें एक विद्युत् घटयंत्र आहे.* (Battery-

Electric Power house) तेंव्हा अशा ह्या कुंडलिनी शक्तियुक्त मानवी शरीराच्या साधनानें जो वर्णघटित मत्राचा उच्चार होतो, त्या उच्चाराच्या योगानं विद्युच्छक्ति उत्पन्न होणें, ही गोष्ट क्रमप्राप्तच आहे. जगातील आद्य ग्रथ जे वेद ते म्हणणाऱ्या ऋषिवर्यांनीं आपल्या दिव्य-दृष्टीने व यौगिक बलानें मत्राच्या ठायीं गूढ असलेल्या दिव्य शक्तींचा अनुभव घेतला व त्यांनीं इष्टफलप्रापक व अनिष्टफलनिवारक शक्तींचा सचय असलेल्या मत्राचा विशिष्ट कार्मीं विनियोग करिता येतो, असा सिद्धात बसवून अखिल मानव जातीच्या कल्याणार्थ मत्र व त्याचे विनियोग (उपयोग) शिष्यपरपरेत चालू ठेविले.

७. मंत्रशास्त्राची उत्पत्ति

आतापर्यंत शास्त्र, मत्र व शब्द याचे विवरण झालें. वस्तुतः मत्र-शास्त्राचे निराळे असे शास्त्रग्रथ उपलब्ध नाहींत. तत्र व आगम, यामल व कल्प हेच ग्रथ मत्रशास्त्राचा ऊहापोह करीत असतात. वैशेषिक, साख्य, न्याय वगैरे षट्शास्त्रात मत्रशास्त्र असा निराळा शास्त्रीय ग्रथ उपलब्ध नाहीं. निदान लेखकास तरी तो उपलब्ध झाला नाहीं. तत्रशास्त्र ग्रथात असें वर्णन आहे कीं, श्रीशकराच्या चार मुखापासून 'वेद' निर्माण झाले व पाचव्या ऊर्ध्व मुखापासून 'आगम' उत्पन्न झाले, वेद व आगम हे एकदाच म्हणजे एका वेळींच निर्माण झाले आणि शास्त्रे मागाहून निर्माण झालीं. शास्त्राचे कर्ते निरनिराळे ऋषि मुनि आहेत. वर नमूद केलेलीं षट्शास्त्रें निर्माण झालीं त्यावेळीं अगर त्यानतर मत्रशास्त्र असें एक शास्त्र कोणी निर्माण केलेलें आहे असें दिसत नाहीं.

एकदरीन मत्रशास्त्र असें निराळें शास्त्र नाहीं याचे कारण असें असावें कीं, चार वेदापकीं एकच वेद म्हणजे अथर्वणवेद मत्रशास्त्रमय आहे. म्हणजे इतर उर्वरित तीन वेदात मत्र नाहात असें नाहीं. परतु ह्या अथर्वणवेदात इष्ट फलदायी व अनिष्ट परिहारक असेच मत्र पुष्कळ

आहेत, म्हणून कदाचित् निराळ्या मन्त्रशास्त्राचा ग्रंथ निर्माण केला नसावा. यज्ञकर्म व यज्ञमीमांसा ह्याच वैदिक काळात वैदिकांचा मुख्य व्यवसाय असल्याने व यज्ञीय कर्म म्हणजे मासिक, षाण्मासिक, वार्षिक व द्वादश-वार्षिक असे निरनिराळे यज्ञ त्या यज्ञीय कर्माचे भाग पाडलेले असल्याने यज्ञामध्ये तीन ऋत्विक्, यजमान व यजमानपत्नी यांचे रक्षण करण्याचे कार्य ब्रह्म्याकडे म्हणजे अथर्वणवेदवेत्याकडे सोपवून दिलेले असे. अर्थात् अथर्वणवेदवेत्याच्या रोजच्या *व्यवहारात मन्त्रविद्या जागृत ठेऊन तिचा उपयोग करण्याची जरुरी असल्याने रोजच्या व्यवहाराचे निराळे शास्त्र लिहिलेले नसावे असे वाटते.*

□ □

अमृत–मंजिरी

१. मन्त्रशास्त्र हे अनुभवदर्शी शास्त्र आहे
२. मन्त्रजप अर्थानुलक्षी कला तरच फलप्रद होतो.
३. सर्व वेद मन्त्रमय आहेत.
४. वेदमन्त्र संस्कृत भाषेत आहेत
५ संस्कृत ही एकच भाषा सर्वात जास्त प्रगत व प्रगल्भ आहे.
६. संस्कृत इतके जास्त वर्णोच्चार जगातील कोणत्याच भाषेत नाहीत

२ वेद व आगम विचार

१. वेद व त्यांचे अपौरुषेयत्व

अशा प्रकारच्या सर्व प्राचीन व अर्वाचीन मंत्राचे उगमस्थानभूत झालेले असे *सर्व जगातील आद्य ग्रंथ म्हणजे वेद हे होत.* वेद हे ज्ञान-रूप आहेत, अनंत आहेत, अपूर्व आहेत व अपौरुषेय आहेत. अपौरुषेय म्हणजे त्याचा निर्माता असा एक पुरूष नाही. "यस्य निश्वसितं वेदा" या वचनाने वेदाची उत्पत्ति पंचभौतिक देहधारी पुरुषाकडून न होता ती परमात्म्याच्या शक्तीपासून झाली आहे असें निर्णित केले आहे. *ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून वेद निर्माण झाले म्हणजे त्याच्या निश्वासाबरोबर ते अमूर्तातून अगर अव्यक्त अवस्थेतून व्यक्तावस्थेत आले.* ब्रह्मदेवानें श्वास आत घेतल्याबरोबर पुन्हा ते अव्यक्त रूपात अंतर्धान पावतात. मानवी प्राणी श्वास व उच्छ्वास करितात व म्हणून ते आपल्या श्वासोच्छ्वासाचे निर्माते होत नाहीत. या उदाहरणाप्रमाणेच ब्रह्मदेव हे वेदाचे कर्ते होऊ शकत नाहात. *या ब्रह्मदेवाच्या श्वासापासून* उत्पन्न होऊन ऋषींना तेजोरूपानें प्रत्यक्ष दृश्य झालेले व श्रुत झालेले असे वेद असल्यानें "ऋषयो मन्त्रद्रष्टार आसन्" *ऋषी मन्त्रद्रष्टे होते. पण काही ऋषि मन्त्रकर्तेही होते.* त्यांची प्रज्ञा अतिमानव कोटींतील होती.

वेदाचे भाष्यकार श्रीसायणाचार्य याना वेदाचे लक्षण खाली नमूद केल्याप्रमाणे लिहिले आहे.

"इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रंथो वेदयति स वेदः। प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते एव विंदति वेदेन तस्यात् वेदस्य वेदता॥

इष्टफलप्राप्ति व अनिष्टफलपरिहार दर्शविणारे व प्रत्यक्ष अथवा अनुमान या प्रमाणानी ज्याची कल्पना करिता येत नाही अशा प्रकारचे उपाय सागणारे जे ग्रथ ते वेद होत.

तसेच अथर्ववेदाची प्रस्तावना लिहिताना वेदभाष्यात श्रीसायणाचार्य लिहितात कीं—

"ततः शब्दार्थस्तत्संबंधानां नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वात्पुरुष बुद्धिप्रभवदोषानुप्रवेशाभावेन वेदाना स्वतः सिद्धिप्रामाण्यम्। पुरुषप्रयत्नाऽनिवर्त्यत्वेन नित्यत्वम्"

वेदाचे अपारपयेत्व असे सिद्ध होतें की, वेदातील शब्द व त्याचे अर्थ याचा नित्य सबध आहे. म्हणून वेद अपौरुषेय आहेत पुरुषबुद्धीमध्ये दोष होणे अपरिहार्य आहे व अशा पुरुष-बुद्धिजदोषाचा वेदामध्यें अभाव आहे, म्हणून ते स्वत.सिद्ध आहेत. पुरुषप्रयत्नानी ते साध्य होण्यासारखे नाहात कोणी म्हणेल मी वेदातील ऋचेसारखी एक ऋचा तयार करतो, तर त्याने तयार केलेल्या ऋचेच्या विनियोगानें अमुक फल साध्य करून देणे ही गोष्ट त्याला साध्य होणार नाहा, म्हणून वद हे अपौरुपेय आहेत.

वेद हे स्वयप्रकाश आहेत. कारण ते स्वयभू आहेत. ज्याला प्रकाशित होण्यास दुसऱ्या पदार्थाच्या सहाय्याची अपेक्षा नसते व जो दुसऱ्या पदार्थास आपल्या प्रकाशाच्या सहाय्यानें प्रकाशित करितो तो स्वयप्रकाश होय. स्वभावत जो पदार्थ मधुर आहे त्याला मधुरिमा आणण्यास दुसऱ्या मधुर पदार्थाची अपेक्षा नसते दूध, दही, ताक या पदार्थांस माधुर्य आणण्यास गूळ, साखर अगर मध या पदार्थाची जरूर लागते परतु साखर, गूळ व मध हे पदार्थ स्वत सिद्ध मधुर असल्यानें त्यास माधुर्य आणण्यास दुसऱ्या पदार्थाची आवश्यकता भासत नाहा. एखादा

नृपप्रासादातील पदार्थ समजवून घेण्यास प्रकाशाची जरूर लागते परंतु प्रकाशास व्यक्त होण्यास किंवा आपल्या प्रकाशकत्वाचा गुण सिद्ध करण्यास दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थाची जरूर लागत नाही. सर्व जगात प्रकाश ही अशी वस्तू आहे की, ती इतर सर्व पदार्थांस व्यक्त करिते. प्रकाश झाला कीं, त्याबरोबरच अंधकाराचा विनाश होतो. प्रकाश व अंधकार या जोडीत प्रकाश वस्तू आहे. अंधकार ही काही वस्तू नव्हे. ती एक शून्यावस्था आहे. प्रकाश हा स्वयंप्रभविष्णु आहे, ज्योतिष्मान् आहे. आणि असे आहे, म्हणून असे म्हणण्यास काही हरकत नाही कीं, ज्याप्रमाणे प्रकाशाचे दिग्दर्शन करण्याकरिता कोणत्याही इतर साधनाची अपेक्षा नसते, त्याप्रमाणेच वेद हे अखिल ब्रह्मांडातील दृश्य व अदृश्य मनोनुभवी वस्तू प्रकाशित करणारे आहेत, म्हणून वेदाचे दिग्दर्शन वेदच करू शकतात. सर्व *पंचभौतिक वस्तुजाताच्या अंती एक अज्ञेय, अप्रमेय, अमूर्त, चिद्विलासमय वस्तू म्हणजे ब्रह्म आहे*, तेच वेदाचे मूळ होय, याकरिताच वेदांना स्वयंप्रकाशादि सर्व उपपदे लागू होतात. वेदाच्या नित्यत्वाबद्दल आणखी उहापोह करण्याचे हा निबंध हे स्थळ नव्हे.

२. योगशास्त्रदृष्ट्या वेदांचे अपौरुषेयत्व

(अ) या विषयाचा विचार करावयाचा तर त्याचे तीन भाग पडतात (१) वेद व त्याची उत्पत्ति किंवा उपपत्ति. (२) वेद प्रगट करणारे वेदद्रष्टे ऋषि व वेदश्रोते ऋषि. (३) वेद श्रवण व वेद दर्शन होण्याचे साधन.

वेद व त्याची उत्पत्ति किंवा उपपत्ति — वेद व वेदज्ञानाची अभिव्यक्ति करणाऱ्या मात्रा व पादरूप अक्षरसमूह, अर्थात प्रत्येक वस्तूचे मूलभूतशब्द व शब्दसमूह, ज्यांची रूपे व नाद आकाशतत्त्वात अनुगुंठित असतात ते वेद होत. म्हणजे *आकाशतत्त्वाच्या लहरींतील संघर्षणाने प्रगट झालेली नाद व रूपें हेच वेद होत.*

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ।
तस्मिन् इंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा ओकांसि चक्रिरे ।

'न क्षरति इति अक्षरः' क्षरणरहित व अनश्वर म्हणजे नित्य अशीं वेदाक्षरे 'परमे परमव्योम्नि' म्हणजे महदाकाशरूपी परब्रह्मांत असतात व तेथें अग्नि, वरुण इत्यादि देवतांचीं स्थानें आहेत. म्हणजे परमाकाशातील अणूअणूत तीं ऋगादि वेदाक्षरे निविष्ट झालेलीं आहेत. अशा त्या ब्रह्मरूप परमात्म्याचे ठिकाणीं सर्व देव रहातात. सूक्ष्मदर्शी ऋषींना ते देव व तीं वेदाक्षरें दृग्गोचर झालीं. तसेंच वरील वर्णनाला उद्बोधक असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे एक वाक्सुमन उद्धृत करण्यात येत आहे. तें असें—

घोषणाचिया कुंडिं । नादचित्रांची रूपडिं ।
प्रणवाचिया मोडिं । रेखिली पेशीं ॥

आकाश संवटित आकाशफलकातील परमाणूच्या लहरीतील *परमाणूच्या संघर्षानें उत्पन्न झालेल्या नादात वेदाक्षरें ऐकूं येतात*, हाच अर्थ घोषणाचिया कुडिं, नादचित्राची रूपडिं (चित्रे) ह्या ओवींत आहे. प्रणवाच्या अंगभूत असलेल्या उच्चाराची अर्थात् मात्राची रेखिव मांडणी केलेली असते, तींच वेदाक्षरें होत. वरील वेदाक्षराचा अनुभव योगातील 'शब्दानुविद्ध' व 'दृश्यानुविद्ध' या समाधींत येतो. समाधि अखंडेक— रसानें सवित् स्फुरण होणें हीच समाधि होय.

दृश्यानुविद्ध समाधि—वृत्तीतून इतर नामरूपें काढून टाकून अस्ति भाति प्रियतास्फूर्तीची महदाकाशातील प्रकाशाचे ठिकाणीं धारणा केली तर महदाकाशात जीं ऋगादि वेदाक्षरें अनुस्यूत आहेत, तीं दिसणें ह्याच 'श्रुति' होत. ह्या समाधीस दृश्यानुविद्धसमाधि असें म्हणतात. अशीं वेदाक्षरें ज्या महर्षींना दिसलीं तेच *मन्त्रद्रष्टे ऋषि होत.*

शब्दानुविद्ध समाधि—श्रवणनुयोगी वाच्यार्थ म्हणजे वाच्याकाशाचा त्याग करून महदाकाशाचे ठिकाणीं धारणा करावी म्हणजे त्या योगानें अनुभूतींत येणारे वेदाक्षराचे नाद ह्याच श्रुति होत व ऋषींनीं ह्या श्रुति

ऐकल्या म्हणून त्यास 'वेदश्रोते ऋषि' असे म्हणतात. त्यानीं ऐकलेल्या वेदाक्षरास मूर्तस्वरूप देऊन ती पठणात लेखनात आणलीं म्हणून ते ऋषि वेदद्रष्टे व वेदश्रोते ऋषि या अभिमानुष पदवीस प्राप्त झाले. अशा प्रकारची समाधि प्राप्त होण्यास त्यावर जन्मापासूनचे सर्व संस्कार झालेले होते व तीव्र तपश्चर्येने त्याना दूर श्रवण व दूरदर्शनादि सिद्धि प्राप्त झालेल्या होत्या. अशा समाधि साधनाने मूळ अस्तित्वात असलेले वेद, ऋषींना ऐकले व पाहिले म्हणून ते ऋषि वेदकर्ते होऊ शकत नाहात. अर्थात वेद पुरुषयत्नाना निर्माण झालेले नाहात. ते स्वयभूच आहेत हे सिद्ध होतें.

३. वेदोत्पत्ति परिचय

अशा वेदाचे चार विभाग झालेले आहेत. वेद हे एकच, परतु यज्ञादि कर्मांच्या पूर्तीकरिताच ते चतुर्भागात्मक झालेले आहेत, असे स्पष्ट होतें.

"ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वा गायति शक्वरीपु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः॥"

ऋ सहिता १०७१-११

ह्या ऋग्वेदातील अवतरणात यज्ञाकरिता चार ऋत्विजाची चार दिशेकडे जरुरी आहे, असें म्हटलं आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात असे म्हटल आहे की "त्रयो वेदा अजायन्त, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायो सामवेदो आदित्यात्, इति" सत्यापाढ सूक्तात असे म्हटल आहे कीं, "ननु यज्ञ व्याख्यास्याम स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते। ऋचः सामानि जज्ञिरे यजुस्तस्मादजायत" (ऋ.स) परतु उपरिनिर्दिष्ट 'ऋचा त्व पोषमास्ते' या ऋग्वेदातील वचनानें ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये अशी शका घेतली आहे की, 'अथ केन ब्रह्मत्व क्रियते?' या शकेचें निराकरण असे केले आहे का, यदेतत्त्रयं विद्यायं शुक्र तेन ब्रह्मत्व क्रियते" यावर श्री सायनाचार्य आपल्या अथर्वणे वेदभाष्यात लिहितात कीं—

याद्दग्वर्णं तथा वर्णान्यसंहतिधराणि च ।
पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
आविर्भूतानि सामानि तत्तच्छंदांसि नान्यथा ।
आथर्वणमशेषं च भृंङ्गांजनचयप्रभम् ॥" (मार्कंडेय पुराण)

ब्रह्मदेवाच्या पूर्वमुखापासून जपाकुसुमाच्या म्हणजे जास्वदीच्या फुलाच्या रंगाप्रमाणे वर्ण असलेले ऋग्वेद निघाले. दक्षिण मुखापासून धूलिधूसर रंगाचे यजुर्वेद निघाले. पश्चिम मुखापासून शुभ्रवर्ण सामवेद निघाले. उत्तर मुखापासून नीलवर्णाचे अथर्वण वेद निघाले. ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून निघाले म्हणजे अमूर्त रूपातून मूर्तरूपात आले. त्याचा अर्थ असा कीं, श्री ब्रह्मदेवाच्या श्वासातून ध्वनिरूपानें वेदाचा उच्चार झाला. ध्वनिरूपानेंच ते अंतराळांत राहिले. अशा प्रकारानें ध्वनिरूपात असलेले वेद योगारूढ ऋषिवर्यांनी आपल्या दिव्य अशा योगज-दृष्टीनें पाहिले व आपल्या दिव्य श्रुतिशक्तीनें त्या वेदमंत्राचे श्रवण केले आणि श्रवण करून त्यांनी ते म्हटले म्हणून वेदांना 'श्रुति' असें म्हणतात व ज्या ज्या ऋषींनी ते वेदमंत्र पाहिले, श्रवण केले व पठण केले, त्या त्या ऋषीस 'वेदमंत्रद्रष्टे' ऋषी असें संबोधण्यात आले व ते ते ऋषी त्या मंत्राचे 'ऋषी' झाले अशा मंत्राच्या दर्शनाचे वेळीं वेदद्रष्ट्या ऋषीस त्या मंत्राच्या देवताही योगज दृष्टीनें दिसल्या. त्या त्या देवता त्या त्या 'मंत्राच्या देवता' होत असें त्या मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनी आपल्या शिष्यास सांगून ठेवलें.

वर लिहिल्याप्रमाणे ब्रह्मदेवांनी उच्चारलेल्या वेदमंत्रापासून सृष्टि उत्पन्न झाली. ब्रह्मदेवांनी वेदमंत्राचा उच्चार करण्यापूर्वी वेदमंत्र होतेच व सृष्टीही होतीच. परंतु ते वेदमंत्र व सृष्टि हे द्वंद्व महाप्रलय झाल्यामुळें अमूर्त स्वरूपातच होतें. म्हणजे महाप्रलयाचे वेळीं ही सृष्टि वेदमंत्रात लीन झाली व वेद हे ब्रह्मरूपात अंतर्धान पावले इतकेंच, वेद ब्रह्मरूप असल्यानें ते लय पावत नाहींत. तर ब्रह्मरूपच होऊन जातात. कारण ब्रह्म ही वस्तु अविनाशी व एकमेवाद्वितीय आहे

४. वेदमंत्र व आगमोक्तमंत्र समन्वय

सर्व वेद मंत्रमयच आहेत व वेदाचे पठनपाठन हेच तत्कालीन ब्राह्मणाचें मुख्य कर्तव्य होतें. यज्ञक्रिया चालू असताना नाना प्रकारचे प्रत्यूह उत्पन्न होत असत. अनिष्टफलनिवारण व इष्टफलप्राप्ति या दोन्हाची नित्यनैमित्तिक कर्मांत इष्टापत्ति असल्याने मंत्रशास्त्र अशा स्वतंत्र ग्रंथाची प्रारंभीं आवश्यकता वाटली नसावी. म्हणून लेखकाने निबंधाच्या शीर्षकांत "मंत्रशास्त्र व मंत्रशक्तियोग" असा या लेखाचा नामनिर्देश केला आहे. मंत्रशास्त्राची केवळ शास्त्रीय रीतीने मांडणी केली असती, तर त्या उपक्रमाचा विशेष उपयोग झाला नसता. म्हणून मंत्रशास्त्राचा विषय आचारात कसा आणावा हे समजण्याकरिता योगशास्त्रातील मंत्रयोग व तंत्र आणि आगम ग्रंथातील मंत्र, यंत्र व इतर प्रतीकें याची साधना कशी करावी या सर्वांचा समन्वय केला आहे. मंत्रशास्त्रांतर्गत मंत्रविद्या आजच्या आचारविहीन काळातही कशी अनुभविता येईल हे दाखविण्याकरता हा प्रयत्न केला आहे. असो. आता प्रथमत वेदमंत्राबद्दल विचार करू.

५. वेदमंत्रद्रष्टे ऋषि व वेदशाखा

प्रत्येक युगचतुष्टयाच्या शेवटीं वेदअभ्यासकाचे बुद्धीस मालिन्य प्राप्त होऊन वेदपठन बंद पडत व वेदज्ञानही नष्ट होतें. अशा वेळीं व्यासरूपाने श्रीभगवान् महाविष्णु प्रगट होतात, व वेदांचा उद्धार करण्याकरिता आपल्या शिष्याना वेद शिकवून त्यांचेकडून वेदमंत्राचा प्रचार करवितात. याप्रमाणे सध्याचे चालू युगपरिवर्तनाचे शेवटीं श्रीव्यासांनी आपल्या "पैल" नामक शिष्यास ऋग्वेद शिकविला. पैल ऋषींना त्याच्या पाच शाखा सांगितल्या. त्या पाच शाखा खालीलप्रमाणे आहेत—आश्वलायन, सांख्यायन, शाकल, बाष्कल व मांडूक्य वैशंपायन नामक शिष्यास यजुर्वेद

सागितला.' त्याच्या शाखा तेरा आहेत. त्या अशा—चरक, आन्हारक, कट, प्राच्यकट, कपिष्ठल, चारायणीय, वारायणीय, वार्तांतवीर्य, श्वेताश्वतर, औपमन्यव. पाताडनीय, मैत्रायणीय, वतैत्तिरीय. हा कृष्ण यजुर्वेद होय. याज्ञवल्क्य ऋषींना श्रीसूर्य देवतेने अश्वरूपाने शुक्लयजुर्वेद सागितला. त्याच्या शाखा सोळा आहेत. त्या अशा :—काण्वाः, माध्यंदिनाः, जाबालाः, बौधेयाः, राणायटाः, शावीय नागराः, प्रापणीयाः, कापोलाः, पाड्वत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः, वैधेयाः, वैनेयाः, गालवाः, वाजपेयाः, व कात्यायनीयाः, जैमिनी नामक शिष्यास सामवेद सागितला, त्याच्या शाखा नऊ झाल्या.

त्या अशा – जैमिनीया, गौतमा, कौथुमाः, लागलाः, महाखल्वलाः, खल्वलाः, मुद्गलाः, शाट्यायनीयाः, तसेच सुमत नामक शिष्यास आथर्वण वेद सागितला. त्याच्या शाखा नऊ आहेत. पैप्पलाः, दान्ताः, प्रदान्ताः, स्तोतागः, औतराः, ब्रह्मदाः, शौनकीयाः, देवदर्शाः, चरणविद्याः कुजकाः (गयावळ्याः), आजामिला. (गगापुत्रा), सेमवसु, श्रावका, (मरुदेशे). या शाखाच्या उपशाखा आणखी आहेत. कृष्ण यजुर्वेदाच्या मैत्रायणीय शाखेच्या सात उपशाखा आहेत. मानवाः, दुंदुभा इत्यादि व तैत्तिरीय शाखेच्या उपशाखा औख्य व काडिकेय अशा आहेत, व काडिकेय उपशाखेच्या आणखी पाच प्रति उपशाखा आहेत. त्या अशा :—आपस्तंभाः, बौधायनाः, सत्याषाढिनाः, हिरण्यकेशीयाः, औखेयाः, कृष्णयजुर्वेदातील कठ शाखेच्या तेरा उपशाखा आहेत व शुक्ल यजुर्वेदाच्या जाबाल शाखेच्या चोवीस उपशाखा आहेत व बौधेय रणायट या उपशाखेच्या बावीस

१. मंत्रब्राह्मण संहिता । मिळोनि पदर्ता निधिता । मूळ प्रख्याता । यजुर्वेदा बोलिजे ॥ ७५ ॥ गुरुचरित्र अ. २६ आणिक भणे एक खूण । संहिता मिळोनि ब्राह्मण । तोचि यजुर्वेद मूळ जाणा । वरकड शाखा प्रकट ॥ ७६ ॥ (गी. प्र. मा.)

उपशाखा आहेत या बावीस उपशाखात पाल्शा (महाराष्ट्रातील पळशे) ही उपशाखा येते. म्हणजे पाळ–शा हे शुक्लयजुर्वेदीय ब्राह्मण होत.[१]

वरील शाखाची माहिती "चरणव्यूह" या ग्रंथावरून व रा रा. दत्तात्रय लक्ष्मण जोशी यानी प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकावरून घेतली आहे. वरील शाखापैकीं पुष्कळ शाखा लुप्तप्राय झालेल्या आहेत.

पृष्ट २४ वरील स्तभात वर्णन केलेल्या शाखाचे ब्राह्मण त्या त्या ठिकाणीं उपलब्ध आहेत असे म्हणता येत नाही. खरोखर पाहिले तर वेदविद्येत निष्णात् असणाऱ्या ब्राह्मणाची सख्यागणना म्हणजे खानेसुमारी केली पाहिजे. म्हणजे प्रत्येक शाखेतील वेदवेत्ते ब्राह्मण किती आहेत हे, व किती शाखा अस्तित्वात आहेत हे समजून येईल. वेदविद्येतील मत्रशक्ति जागृत ठेवणाराची परपरा नष्ट झाल्यानें मत्रपठणाकडे सार्वत्रिक ब्राह्मणवर्गाचें दुर्लक्ष होत आहे. मत्रशक्ति ज्यानी आजच्या कालातही जागृत ठेविली अशीं काही रत्ने वैदिक मडळींत आहेत. परतु अलीकडे आचारभ्रष्टता इतकी वाढली आहे की, केवळ गायत्री मत्र कामिक फलप्राप्तीकरिता कसा जपावा हे बऱ्याच लोकास माहित नाही. वैदिक धर्माची व वैदिक सस्कृतीची मोडत चाल्लेली घडी पुन्हा बसविणे हे जगत्कल्याणकारक किंबहुना राष्ट्रकल्याणसाधक कार्य करणे हाही महत्त्वाचा प्रश्न आर्य सस्कृतीच्या अभिमान्यापुढें असावयास पाहिजे

केडगाव क्षेत्राचे सस्थापक क. वा. श्री १०८ नारायण महाराज याना मागें जो मोठा यज्ञसमारभ केला त्या यज्ञसमारभास व्यक्तिशः सामील

---

१. श्रीगुरुचरित्र २६ व्या अध्यायात चारही वेदाच्या शाखोपशाखा सविस्तर दिलेल्या असून त्यावद्दल जास्त सशोधन व्हावयास हवं. लेखकानें वर उद्धृत केलेल्या, त्याचप्रमाणें पडित सातवळेकर ह्याच्या लिखाणांतून वर्णिलेल्या शाखापेक्षा जास्त व निराळ्या शाखा वरील २६ व्या अध्यायात आहेत. (गा. म. मा.)

वेदाच्या शाखा व वेदशाखाच्या ब्राह्मणाचीं वसतिस्थानें.

आता या शाखाचे ब्राह्मण आर्यावर्तोचे बाहेर कोठे कोठे होते याचे दिग्दर्शन करू

देशाचे नाव	ऋग्वेद	यजुर्वेद	सामवेद	अथर्वण वेद
सिंध वाल्हीक		काशिना		
कूर्म (कच्छ भूज)		मलना, कुशेद्रवा		
सिंहल (लंका)		पालिभद्रा, साभरकटा		औतरा
माघ		दासलकहा, कुञ्जका, वारूणा		कुञ्जका
		(गयानल) हिरण्यश्रृंगा		
गुर्जर देश		हरिद्रनीया, रोहिणा, आदोचा	महाखल्वला	
			मुद्गला	
काशी	आश्वलायनाया	हिरण्यकेशीया, आपस्तंभा		अजामिला
नारायण सरोवर			महाखल्वला	
विदेह देश		मथिला		देवनर्णा, शौनकेया
ताम्रपर्णी				
यवनदेश (बल्चिस्थान)		कटा, प्राच्यकटा, चारायणीया		
		हसलेकटा		
मथुरा		चाभगा (चोम)		
नार्गार		सानरा, मुद्गलकटा, उर्ध्वगजा, मुद्गला	लागला	स्तोभगा

देशाचे नाव	ऋग्वेद	यजुर्वेद	सामवेद	अथर्वण वेद
आन्ध्र देश	बाष्कला:	औख्या:	कौथुमा:	चरणविधा:
नेपाळ		बैताला:, शौनका:	जैमिना:	स्तोतारा:
विदुरप (अफगाणिस्थान)				
महाराष्ट्र, कर्नाटक	आश्वलायनीया:, शाकला	बौधेया:, त्रिगुला:, देवरूखा:. मानवा:, शामायनीया:, कायस्ता: पालाशा: (पलशे), मैत्रायणीया: तैत्तिरीया:, बौधेया:, राणावटा:. काण्वा:, माध्यंदिना:	राणायणीया:	
मरुदेश (मारवाड)		शाठ्यायनीया:, पुष्करणीया:, भैरवा:, पाराशर्या:, वाराहा:, शैवजा:, जयन्नवारा:		श्रावका:
हिमवत देश (हिमालयाचा आसमंतात भाग)	माड्रन्या:	कुथुथया:, धूम्राक्षा:, टोंभिला:		
सरयू–सरस्वती		काण्वा:, माध्यंदिना:		
गोमती तीर		सारस्वत:		दाना:
मालव देश (माळवा)		श्रीमाळी, कपोशा:, पाँडूवत्सा:		
वंग देश (बंगाल)	माड्रन्या.	कोसलस्टा:, कुब्जका:, चांभगा:, (चोभे) वारुणा: (गयावळा:).		
आसुरी (पर्शिया मायनर)			मगब्राह्मणा:	

होण्याचा सौभाग्य-योग मंत्रशास्त्रखद्योत कै. वा. श्री. १०८ रामशास्त्री गोडबोले-वास्तव्य मुंबई-यांच्या कृपेनें लेखकास प्राप्त झाला होता. त्यावेळीं ऋग्वेदादि प्रत्येक वेदात पारगत असलेल्या ब्राह्मणास पाचारण करण्यात आलें होतें. त्यावेळी मंत्रशास्त्राचा मूळ वेद जो आथर्वण वेद आहे, त्यात पारगत असलेले व मणि, मंत्र व औषधी यांचा अनुभव असलेले एक दोनच वेदवेत्ते ब्राह्मण पाहण्यात आले. आथर्वणवेद पोथी-वरून म्हणणारे सुद्धा जमेस धरले तर एकंदर सर्व *भारतवर्षांत आठच ब्राह्मण दिसून आले.* आथर्वणवेदी ब्राह्मणाकडे यज्ञामध्यें ब्रह्मयाचें कार्य असते व त्याने होता, उद्गाता, अध्वर्यु, यजमान व यजमानपत्नी यांचें संरक्षण करावयाचे व यज्ञकार्यांत उत्पन्न होणाऱ्या इतर प्रत्यूहाचें निरसन करण्याचें कार्यही करावयाचें हे कर्तव्य त्या अथर्ववेदीय ब्राह्मणाकडे असे. *राजगुरु आथर्वण वेदवेत्ता असावा* लागतो व त्या राजगुरूनें राजानें करावयाचीं हव्य कव्य कर्मे, व त्याला नेहमीं उत्पन्न होणाऱ्या संकटांतून त्यास निभावून नेण्याचेही कार्य करावयाचें असे. या वेदाची परंपरा नष्ट झाल्यामुळे वेदाबद्दल आज सर्वत्रैव अनास्था दिसत आहे, व वेद ही एक जुनी भाषा आहे म्हणून वेदाचें संरक्षण करावयाचें इतकीच वेदग्रंथाची महती आज राहिली आहे. *आथर्वण* वेदात जसे इष्ट फलदायी व अनिष्टफलपरिहारक मंत्र आहेत तसे ऋग्वेद व सामवेद या वेदातही आहेत. वेद मंत्रातील व्यवहारोपयोगी मंत्र कोणते व त्यांचा अनुभव कोणास आहे कीं काय, अशाबद्दल लेखकानें पुष्कळ शोध केला, परंतु त्याची त्या बाबतींत कांहीं अशी निराशाच झाली आहे. एकंदरीत अशा प्रकारच्या वेदाभ्यासास चालना मिळाली तर "वेदाभ्यास जड" अशी जी आधुनिक वैदिक वर्गास निंदास्पद व्याजोक्ति म्हणजे उपरोधिक पदवी मिळाली आहे ती निरर्थक ठरेल.

ब्रह्माण्डपुराणात वेदमंत्राबद्दल स्पष्टीकरण केलेलें आहे, तें असे आहे.—

६. वेदमंत्रांचे प्रकार

मंत्रा नवविधाः प्रोक्ता ऋग्यजुःसामलक्षणाः।
मूर्तिर्निंदा प्रशंसा च आक्रोशस्तोष एव च।
प्रश्नानुज्ञानमाख्यानं आशास्त्रिविधयोगतः।
प्रशंसा स्तुतिराक्रोशो निंदा च परिदेवना।
अभिशापो विशापश्च प्रश्नः प्रतिवचस्तथा।
आशीर्यज्ञस्तथाऽऽक्षेपाः अर्थाख्यानं च संकथा।
वियोगा ह्यभियोगाश्च कथा संस्था वरश्च वै।
प्रतिषेधोपदेशौ च नमस्कारः स्पृहा तथा।
विलापश्चेति मंत्राणां चतुर्विंशतिरुद्भुता।
मंत्राणां नवविधत्वं चतुर्विंशति भेदा इति।

ब्रह्माण्डपुराण अध्याय ३३-३४

मूर्ति, निंदा, प्रशसा, आक्रोश, तोष, प्रश्न, अनुज्ञा, आख्यान व आशा असे मंत्राचे नऊ विधि आहेत. तसेच प्रशंसा, स्तुति, आक्रोश, निंदा, परिदेवना, अभिशाप, विशाप, प्रश्न, प्रतिवचन, आशीः, यज्ञ, आक्षेप अर्थाख्यान, संकथा, वियोग, अभियोग, कथा, संस्था, वरप्रदान, प्रतिषेध, उपदेश, नमस्कार, स्पृहा, विलाप असेही मंत्राचे चोवीस भेद आहेत.

याशिवाय श्रुतींचे विधात्री, अभिधात्री व नियोक्त्री असे भाग पाडलेले आहेत.

तत्र च विधात्री श्रुतिर्लिंगाद्यात्मिका
द्वितीया यागादिश्रुतिः
यस्याः श्रवणादेव शब्दस्य संबंधः
प्रतीयते सा विनियोक्त्री

म्हणजे प्रत्यूहपरिहारक ऋचास 'नियोक्त्री ऋचा' असे म्हणतात. वेदकालीन समाजामध्ये ब्राह्मणवर्गीयाचा काळ यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन या कर्मांमध्ये जात असे. त्रैवर्णिकांची नित्य नैमित्तिक कर्मे ममत्वक करणे हेही काम त्याचेकडे असे. त्रैवर्णिकांच्या अध्यापनाचे कार्य त्याचेकडे असल्याने आयुर्वेद धनुर्वेद, गंधर्ववेद, ज्योतिशास्त्र, शाग्निहोत्र इत्यादि विषयातही त्यास पारंगत असावें लागे. यज्ञीय कर्मे आचरीत असताना ज्या अडचणी उत्पन्न होत असत त्याच्या निरसनाचे ज्ञान अगस्त्य क्षत्रियांना धनुर्वेदशिक्षा देत असताना नानाप्रकारचे व्यवहारोपयोगी मंत्र अगर अस्त्रमंत्र व त्याचा विनियोग कसा करावा हे ज्ञान तत्कालीन ऋषि-वर्यांनी नमूद करून ठेवलेले असे, व हे ज्ञान गुरुशिष्य परंपरेत टिकून रहात असे. याचप्रमाणे पाठ्यमंत्राचे गर्भितार्थ, उत्तानार्थ व विनियोग (वेदमंत्र मुखोद्गत असल्याने) तत्कालीन ब्राह्मणवर्गीयास सुतराम करतला-मलकवत् भासत असत.

७. वेदमंत्रांचे अनुभव न येण्याची कारणे

कालांतराने ब्राह्मणवर्गीयाची तीव्र बुद्धि आणि ग्राहकशक्ति व पाठशक्ति या क्षीण झाल्या त्रैवर्णिकांची नित्यनैमित्तिक कर्मे घडवून आणण्याकरिता म्हणजे व्रतबंध, विवाह इत्यादि संस्कारात लागणारे मंत्र, संहिता व उपनिषदे इत्यादि विषय पाठ करण्यातच त्याचा काल निघून जाऊ लागला वेदमंत्राचा अर्थ व त्याचा विनियोग करताना व्याकरणशास्त्र न समजल्यामुळे त्याच्या कर्मात व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या *विभक्तिप्रत्ययात* चुका होऊ लागल्या ब्राह्मणवर्गांत भिक्षुक व गृहस्थ असे भेद पडले व वैदिक व शास्त्री असेही भेद पडले अशा वेळीं श्री सायणाचार्यांनी चारी वेदांवर भाष्ये लिहिली व त्यात वेदमंत्राचे विनियोगही लिहिले. कालांतरान त्याच्या प्रयत्नाचा उपयोग करून घेण्याचे कार्यही बंद पडले हे खरें.

८. वेद मंत्रांचे विनियोग

प्रथम गृह्यसूक्तात मंत्राचे विनियोग सापडतात. पुढें अग्निपुराण वायुपुराण व ब्रह्मांडपुराण या ग्रंथांतही वेदमंत्राचे विनियोग आढळून येतात. याच वेळीं श्रीमहर्षि शौनक ऋषीने ऋग्वेदातील मंत्राचा विनियोग लिहून ठेवलेला आहे. त्याचे नाव 'ऋग्विधान' असे आहे लेखकाला अशीं ऋग्विधानें दोन उपलब्ध झालीं. एक विधान श्रीरंगम् येथें 'वाणी विलास' छापखान्यात छापलेले व दुसरे ऋग्विधान पुणे येथील ग्रंथ-प्रकाशक रा. गोडबोले यानी छापलेल्या ऋग्वेदाच्या संहितेत असलेले. श्रीरंगम् येथील ऋग्विधान वे. शा स. वेंकटरमण शास्त्री व वे शा स रामभट दीक्षित या विद्वानद्वयाना प्रसिद्ध केलेलें आहे श्रीरंगम् येथें छापलेल्या व पुणे येथे छापलेल्या ऋक्संहितेच्या पोथींत छापलेल अशा दोन्ही ऋग्विधानाचा साकल्याने विचार केल्यास त्यातून खालीं लिहिलेल्या विषयाचा निर्देश केलेला आहे

स्वर्णस्तेय, द्रव्यसंपादन, सुरूपस्त्रीचें भार्यात्वसंपादन, क्षय, अपस्मार, महारोग, शत्रुपीडा वगैरेंचें निवारण, वाक्सिद्धि, ऋणनाश, प्राणाकर्षणा-विद्या, परकायाप्रवेश व परकायानिर्गमविद्या, अग्निविद्या, वातरोगपरिहार, महाविषपरिहार, आणिमादि अष्टसिद्धिप्राप्ति, कारागृहवासनिवृत्ति, भूत, प्रेत पिशाचादिकाच्या पीडेचा नाश, भगेंद्रादिरोगपरिहार, वैश्वनरविद्या, कन्या विवाह वगैरे विषय आलेले आहेत अशा मंत्रापैकीं काहा थोड्या मंत्राचा निर्देश पुढील स्तभात केलेला आहे व मूलमंत्र या ग्रंथाच्या उत्तरार्धात दिलेले आहेत.

९. ऋग्वेदांतील मंत्र व विनियोग

अष्टक	वर्ग	ऋचा	ऋचा प्रारंभ	विनियोग–(ऋषि–देवता–छंद)
१	७	७	जातवेदसे सुनवाम'—वेद.	**दुष्टश्वापद भीति नाश**–छंद–त्रिष्टुप–ऋषि–मारीचपुत्र कश्यप–देवता–जातवेद अग्नि
२	५	१४	नकतो न कतकतोऽथो सता न ककतो/–	सर्प विंच्वादिप्राणिज विषनाश अनुष्टुप्–अगस्त्य–अप्तृणसूर्य.
८	४	१०	हविष्पांतमजरं स्वर्विदि दिविस्पृशा हुत–जुष्टमग्नौ	**वैश्वानर विद्या**–त्रिष्टुप्–परमेष्ठी प्रजापति–परमात्मा
७	४	१७-१८-१९	सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष. सहस्रपात्	नारायणदर्शन
८	७	१७	नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीत् रजो नो व्योमा परो यत् (नासदीयसूत्र)	योगसिद्धि
८	८	१९	मुचामि त्वा हविषा (ब्रह्मणस्पतिसूक्त)	**क्षयरोगनाश**, पुत्रप्राप्ति, –कन्याविवाह कोर्टीय कामे–**पांच** अनुष्टुभ–इतर त्रिष्टुप्–इंद्र. अनुष्ठानी ब्राह्मणद्वारा गणपतीस २१ वेळ अभिषेक.

२	२	१	सुषमादिसूक्ते पाच ऋचा =	मार्गशीर्ष महिन्यात १० हजार जप-परकायाप्रवेश
७	७	१	न निर्बंध सूक्त (आठ ऋचा)	परकायेतून परत आल्यावर ३० हजार जप-विष्णु मंदिरात = भृगुच्यवन-गोगायत्री सूक्त;
७	७	२	अग्निमीळे भुजा मृगत (१० ऋचा)	प्राणाकर्षण विद्या-रोज शभर वेळा म्हणणे.
५	४	३०	ॐ त्र्यंबकं यजामहे	अपमृत्युहरण-३० हजार प्रणव संपुटित वसिष्ठ
८	८	११	इन्द्रपती सूक्त (५ सूक्ताचे)	कुष्ठनाश-माघ महिन्यात बेलवृक्षाखाली रोज शभर जप = शासननाम-इंद्र-अनुष्टुप्
३	७	१४	हंस शुचिषद् अनिर्यिर्द्रोण सत् (पाच ऋचा)	(i) कुष्ठनाश-विष्णु मंदिरात २० हजार जप व ३० हजार अर्घ्य देणे (ii) सर्व कार्यसिद्धी-रोज १०८ जप. वामदेव दक्षिणा-त्रिष्टुभ्
२	६	२९	गणानात्वा श्रवस्तमम्	विघ्ननाश-कार्यसिद्धी-रोज १०८ जप
४	४	१	ऋतस्य गोपा ऋत्यधर्माणा ४ ऋचा,	मूत्ररोगनाश-यातील १ ऋचा अश्वत्थ-वृक्षाशी जप.

१	२	३	४	५
२	७	२३	वायो शुक्रो अयामि....दिविष्टुपु	वातरोगनाश–माघांत अश्वत्थवृक्षाखालीं रोज २० हजार जप. सौभरिकाण्व—आग्नि—सतोबृहती.
१	७	७	जातवेदसे सुनवाम सोममराति	अणिमादिसिद्धिप्राप्ति–बिल्ववृक्षाखालीं एकलक्ष जप. मरीचपुत्र कश्यप–जातवेद–त्रिष्टुप्
५	६	१७	ध्रुवासु, त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो ॥ (सात ऋचा ७ मंत्र)	कारागृहमुक्ति–२० हजार जप करावा वसिष्ट–वरुण–अनुष्टुप्
७	८	३	यदादीध्ये न दविषाण्येभि....५ ऋचा ॥	अकालकृत कर्म निवृत्ति–रोज १० वेळ म्हणणे कवप–अक्षर–जगती
८	७	१४	रात्री सूक्त	भूतप्रेत-व्याघ्र-चोरादि भयनाश–रोज २ दा व रात्री एकदां म्हणणें–कुशिक–रात्रीं–गायत्री
४	७	११	नृगृणानो–गृणते–नृवचसे रिरीहि ॥	भगंद्रनाश–विष्णुमंदिरांत पाण्यात उभे राहून २० हजार जप.
३	८	१९	वधेन दस्यु....वाजे अस्मान् ॥	व्याधिनाश व भूमिप्राप्ति–रोज १० वेळ जप.

वर लिहिलेले ते मत्राचे *आदि शब्द आहेत*. परतु अशा मत्राचा अनुभव घेतलेले असे सत्पुरुष सापडण्याची हल्लींच्या काळात मोठीच उणीव आहे. लेखकानें या बाबतींत बरेच परिश्रम केले. टिरटिराणी भिक्षा मागणाऱ्याप्रमाणे दारोदार फिरण्याचे व कटुशब्द ऐकण्याचे प्रसग सोसले. काही सज्जनाना असे म्हटले कीं, "सत्येंचे नावसुद्धा न घेणारे असे तुम्ही ही उठाठेव का करिता? इराण्याच्या हॉटेलात जा, महार-मागाच्या समूहात सहभोजन करा, आमचेकडे का येता? लघुशकेला पाणी न घेणारे तुम्ही भ्रष्ट लोक तुमचे मुखावलोकनही नको." हे शब्द खरे आहेत. परतु त्या मत्रज्ञ सज्जनाना लेखका-बद्दल जेव्हा लेखकाच्या समागमातील मडळींना लेखकाच्या वर्त-नाची खात्री दिली, तेव्हा कोठें मत्राबद्दल बोलण्याची त्याची प्रवृत्ति दिसली

मत्रशक्तीचा प्रभाव वर्णन करीत असता लेखकाला आधुनिक सुधारणानीं मूर्तिमत भ्रष्ट झालेल्याशीं बोलण्याचेही प्रसग आले. तेव्हा ते म्हणत कीं, "अहो मत्र आहेत म्हणता तर आम्हाला अनुभव सागू नका, अनुभव घेतलेलीं माणसे दाखवा" अशा पृच्छकाचीं कुतूहलें पुरविणे ह काम सोपें नव्हे लेखक स्वत मत्रशास्त्रज्ञ नाहीं, म्हणून त्याला अशीं कुतूहल पुरविण्यास दुसऱ्याकडे पहावे लागते. अशा मत्रशक्तिसपन्न मनुष्याकडे गेल्यास त्याना म्हणावें, आम्हीं काहा तमाशा माडला नाहीं, किंवा जादूचा खेळ आमचेकडे नाहीं आमचे सहवासात रहा, प्रसग येईल तेव्हा अनुभव दिसेल परतु असे अनुभवी मत्र जर नमूद करिता न आले तर हा लेख लिहिण्याचा उपक्रम केवळ पिष्टपेषणवत्, किंवा केशनिकृतनवत् होईल, म्हणून काही मत्र व मात्रिक मिळाले तर त्याचा यथायोग्य काळीं उपक्रम करण्याचा विचार ठरवून प्रस्तुत ऋग्वेद मत्रातील अनुभवित मत्राचीं उदाहरणे दिलीं आहेत तीं अशीं—

१	२	३	४	५
३	७	२३	श्रायो शुक्रो अयामि....द्विनिष्टुप्	**वातरोगनाश**–माघांत अश्वत्थवृक्षाखालीं रोज २० हजार जप. सौभरिकाण्व—आग्नि —सतोबृहती.
१	७	७	जातवेदसे सुनवाम सोममरानि	**अणिमादिसिद्धिप्राप्ति**–बिल्ववृक्षाखालीं एकलक्ष जप. मरीचपुत्र कश्यप–जातवेद –त्रिष्टुप्
५	६	१७	ध्रुवासु, त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो ॥ (सात ऋचा ७ मंत्र)	**कारागृहमुक्ति**–२० हजार जप करावा वसिष्ट–वरुण–अनुष्टुप्
७	८	३	यदादीध्ये न दविषाण्येभि....५ ऋचा ॥	**अकालकृत कर्म निवृत्ति**–रोज १० वेळ म्हणणे कवष–अक्षर–जगती
८	७	१४	रात्री सूक्त	**भूतप्रेत-व्याघ्र-चोरादि भयनाश**–रोज ३ दा व रात्री एकदां म्हणणें–कुशिक–रात्री–गायत्री
४	७	११	नृगृणानो–गृणते–नृनृचसे रिरीहि ॥	**भगंद्रनाश**–विष्णुमंदिरात पाण्यांत उभें राहून २० हजार जप.
२	८	१९	वधेन दस्यु....वाजे अस्मान् ॥	**व्याधिनाश व भूमिप्राप्ति**–रोज १० वेळ जप.

वर लिहिलेले ते मंत्राचे *आदि शब्द आहेत.* परंतु अशा मंत्राचा अनुभव घेतलेले असे सत्पुरुष सापडण्याची हल्लींच्या काळात मोठीच उणीव आहे. लेखकाने या बाबतीत बरेच परिश्रम केले. ठिकठिकाणीं भिक्षा मागणाऱ्याप्रमाणे दारोदार फिरण्याचे व कटुशब्द ऐकण्याचे प्रसंग सोसले. कांही सज्जनांनी असे म्हटले कीं, "सध्येचें नावसुद्धा न घेणारे असे तुम्ही ही उठाठेव का करिता? इराण्याच्या हॉटेलात जा, महार-मांगाच्या समूहात सहभोजन करा, आमचेकडे का येता? लघुशंकेला पाणी न घेणारे तुम्ही भ्रष्ट लोक तुमचे मुखावलोकनही नको" हे शब्द खरे आहेत. परंतु त्या मंत्रज्ञ सज्जनांनी लेखका बद्दल जेव्हा लेखकाच्या समागमातील मंडळींनी लेखकाच्या वर्तनाची खात्री दिली, तेव्हा कोठे मंत्राबद्दल बोलण्याची त्यांची प्रवृत्ति दिसली.

मंत्रशक्तीचा प्रभाव वर्णन करीत असता लेखकाला आधुनिक सुधारणांनीं मूर्तिमंत भ्रष्ट झालेल्यांशीं बोलण्याचेही प्रसंग आले तेव्हा ते म्हणत कीं, "अहो मंत्र आहेत म्हणता तर आम्हाला अनुभव सांगू नका, अनुभव घेतलेलीं माणसें दाखवा." अशा पृच्छकांचीं कुतूहलें पुरविणे हें काम सोपें नव्हे. लेखक स्वतः मंत्रशास्त्रज्ञ नाही, म्हणून त्याला अशीं कुतूहलें पुरविण्यास दुसऱ्याकडे पहावें लागतें. अशा मंत्रशक्तिसंपन्न मनुष्याकडे गेल्यास त्यांना म्हणावें, आम्हीं कांही तमाशा मांडला नाहीं, किंवा जादूचा खेळ आमचेकडे नाहीं आमचे सहवासात रहा, प्रसंग येईल तेव्हा अनुभव दिसेल परंतु असे अनुभवी मंत्र जर नमूद करिता न आले तर हा लेख लिहिण्याचा उपक्रम केवळ पिष्टपेषणवत्, किंवा केशनिकृंतनवत् होईल, म्हणून कांहीं मंत्र व मांत्रिक मिळाले तर त्याचा यथायोग्य काळीं उपक्रम करण्याचा विचार ठरवून *प्रस्तुत ऋग्वेद मंत्रातील अनुभवित मंत्राचीं उदाहरणे दिलीं आहेत* तीं अशीं—

१०. ऋग्वेदीय कांहीं मंत्र व कांहीं अनुभवी सज्जन

'कृणुष्वपाज'—या मत्राच्या पाच ऋचा—या मत्राला 'दहरासो' ह्या शेवटल्या अर्धेलीचे सपुटीकरण केले पाहिजे. —'रक्षोघ्नदेवता त्रिष्टुप छद ' १० हजार जप—त्यापूर्वी ३० हजार गायत्रीमत्र जप करावा. या योगानें ब्रह्मराक्षसादि भूतबाधा नष्ट होते.

अनुभवी गृहस्थ वे. मू. प्रल्हादगुरु, इदूर. [पारनेरकर महाराज]

कुपुंभकस्तदब्रवीत् गिरेः प्रवर्तमानकः
वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम्।

प्रथम मडळ $\frac{१९१}{१६}$ शान्तिपाठात ह्या मत्र आहे.

ह्या मत्राचा १० हजार जप केल्यावर वृश्चिकदष्ट मनुष्याच्या दशाच्या ठिकाणीं भस्म मत्रून लावावे.

मुचामि त्वा हविपा—या मत्राचा विनियोग क्षय, अपस्मार, याच्या रोगशमनार्थ होतो. (ऋग्वेद ८-८-१९)

कै. वा. त्र्यम्बकशास्त्री वैद्य, लोधी मोहल्ला, इदूर.

सोमो अप्सु मे अतर्विश्वानि भेषजा
आपो याचामि भेषजम्
आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम् ज्योक् च सूर्यं दृशे
पयस्वानग्न आगहि त मा सं-सृज-वर्चसा।

व्याहृतींनी पूरकप्राण म्हणजे प्राणायाम करावा. विशिष्ट स्थळीं कुभकात विशिष्ट दु खादि वेदना काढण्यास प्राण साठविणे व गायत्री शिरात ते दु ख, तो विकार, त्या वेदना उच्छ्वासाबरोबर रेचकाने बाहेर पाठविणे. या क्रिया केल्या असता तो विकार, दु ख अगर वेदना नाहींशा होतात ' (हें सर्व मनोमय वाणीनें उच्चारीत व ध्यानानें क्रिया करीत मत्रोच्चार,

१. असेच कांहीं मत्र पुढे उत्तरार्धांत दिले आहेत.

झाला पाहिजे.) सुजलेल्या भागावर वरील मंत्राने २१ वेळा मार्जन दररोज केलें तर तीन दिवसात गुण येतो. अपस्माररोग बरा होतो.

क्षयरोग :— वे. शा. स. करदीकर गुरु तासगाव, सातारा.

पर्जन्य पडण्याचा वैदिक मंत्र

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत् पाशं वरुणो मुमोचत् ।
अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद् यूयं पातः स्वस्तिभिः सदा नः ।

ऋ. ५।६।१०

नाभिमात्र जळात उभे राहून दहा हजार जप करावा. घृत, दुग्ध व वेताच्या समिधांनी १ हजार हवन करावें.

पर्जन्य पडण्याकरितां पौराणिक श्लोक :

मुंच मुंच सलिलं दयानिधे नाथ नास्ति समयो विलंबितः ।
चातकस्य मृतके कुटुंबके वारि वारि जल किं करिष्यति ॥

या श्लोकाचा १ लक्ष सामुदायिक जप करावा.

वे. शा. स. दत्तात्रय भालचंद्र दीक्षित,
दुर्गाघाट, भटकचेरी, बनारस.

ऋग्वेदोक्त मन्युसूक्त चार ब्राह्मणांनी दरमहा प्रत्येकीं एक हजार जप करावा.

कोणतेंही कठीण कार्य साधण्यास

१० ब्राह्मणांनीं दररोज प्रत्येकीं १ हजार जप करावा. असे हे १० दिवसाचें अनुष्ठान आहे. जप १ लक्ष होईल. त्यानंतर घृताक्त तिलाचे १० हजार हवन. नंतर मार्जन-तर्पण १ हजार. ब्राह्मणभोजन २४ ब्राह्मणाचें. वे. शा. स. रामदेव शास्त्री तुळापूरकर
दुर्गाघाट, काशी बनारस.

महानसंकट निवारणार्थ "प्रत्यंगिरा" मंत्राचा अनुभव घेतला आहे.
(लेखक)

११. यजुर्वेदांतील मंत्र व त्यांचा उपयोग

आता यजुर्वेदातील मंत्राचे विवेचन करू. यजुर्वेदाचे दोन भेद आहेत. एक कृष्ण यजुर्वेद व दुसरा शुक्ल यजुर्वेद. शुक्ल यजुर्वेदातील संहिता मंत्रात्मक आहे व कृष्ण यजुर्वेदात मंत्र व गाथा (गद्यात्मक) युक्त संहिता आहे. त्यांही मंत्र दोन्हीं वेदांत आहेत.

ब्राह्मण ग्रंथातही कृष्णयजुर्वेदातील मंत्र व संहिता असे भाग येतात. तसे शुक्ल यजुर्वेदातील ब्राह्मण ग्रंथांत संहितेतील मंत्र येत नाहीत. काण्व व माध्यंदिन शाखेतील संहितेतील मंत्रोच्चारात फरक असतो. 'प'च्या ऐवजीं 'ख'चा उच्चार होतो म्हणजे मंत्राक्षराच्या उच्चारात फरक दिसतो. एकंदरींत याज्ञवल्क्यांनी पुरस्कारिलेला तो शुक्ल यजुर्वेद व वैशंपायनांनी पुरस्कारिलेला तो कृष्ण यजुर्वेद होय. ऋग्वेदातील मंत्राचा विनियोग जसा श्री. शौनक ऋषींना सांगितला तसा यजुर्वेदातील मंत्राचा विनियोग श्री कात्यायन ऋषींनीं यजुर्विधान या ग्रंथात नमूद केला आहे. तसेच राजा *काळनाथ* यांनी *'यजुमंजिरी'* या नावाची टीका लिहिली त्या ग्रंथातही यजुर्वेदीय मंत्राचा विनियोग सांगितला आहे. श्री *मदनमार्तंड* याचा *'कर्मविपाक'* नावाचा ग्रंथ आहे, त्यातही यजुर्वेदीय मंत्राचा विनियोग आहे. परंतु या कर्मविपाक ग्रंथात कुष्ठ, क्षय, अपस्मार व शीर्षरोग या रोगनिवारणाकरिता शान्ति दिलेल्या आहेत त्या शान्ति करणे म्हणजे हल्लींच्या काळात अशक्यप्रायच गोष्ट आहे.

श्री गायत्रीमंत्र हा सर्व मंत्राचा राजा आहे. हा मंत्र चारी वेदांत वर्णन केलेला आहे.

यजुर्वेदातील मोठा महत्त्वाचा मंत्रसमुच्चयाचा भाग म्हणजे 'रुद्र' होय. महामांत्रिक श्री *भास्करराय* यांनी रुद्राच्या अनुवाकाचे विनियोग रुद्रभाष्य ग्रंथात दिलेले आहेत. रुद्रभाष्याचा मांत्रिक दृष्टीने हा स्वतंत्र ग्रंथच लिहिलेला असल्याने, मंत्रशास्त्रदृष्ट्या रुद्रमंत्राचा विचार करणाऱ्याला

टळतो. धोत्र्याच्या एक लक्ष आज्ययुक्त फुलांनीं होम केल्यास त्र्यंबकेश्वराचें दर्शन होतें.

७. 'विष्णो रराटमसि विष्णो पृष्टमसि'—या मंत्राचा दहा हजार जप केला तर सर्व बाधा नाश पावतात.

८. 'अग्नौ स्वाहा'—या मंत्राचा १ हजार जप करून तिल, यव व अपामार्ग यांनी होम व एक हजार जप केला व गोरोचनाचा तिलक केला तर सर्व वश्यता होते.

९. 'मधु वाता ऋतायते'—या मंत्राने तिलाज्यांनी होम केला तर सर्व वश्यता प्राप्त होते.

१०. 'स्वस्ति न इंद्रो वृहस्पति'—या मंत्राच्या जपानें सर्व व्याधी नाहींशा होतात.

११. 'ॐ समिन ॐ सङ्कल्पेयाॐ सप्रियो रोचिष्णौ'—या मंत्राच्या जपानें मूळव्याध बरी होते.

१२. 'स्रुवेण देवस्य'—या मंत्राचा अपामार्ग तडुलांनी होम केला तर दुसऱ्यानें केलेला अभिचार निष्फळ होतो.

१३. 'रुद्र पातु'—या ऋचेनें पळसाच्या समिधांनी होम केल्यास द्रव्य प्राप्त होतें

१४. 'अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि'—या मंत्राने तिलाज्यानें सहस्र होम केला तर अन्न प्राप्त होतें

१५. 'हंसः शुचिषद् वसुरंतरिक्ष'—जलात उभें राहून जप केल्यास सर्व पापाचा नाश होतो.

१६. 'नम स्वाहा'—याचा तीन लक्ष वेळा जप केल्यास बंधनातून मुक्त होतो.

१७. 'इह गाव प्रजायध्वम्'—या मंत्राचा एक सहस्र जप केल्यास बुद्धिवर्द्धन होतें.

१८. 'मुञ्चन्तु मा शपथ्यात्'—या मंत्राच्या सहस्र जपानें अपमृत्यु नाहींसा होतो.

१९. 'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ति'—या दहा हजार दूर्वाकाण्डाचा होम केल्यास महामारी नष्ट होते

२०. 'मधुमान्नो वनस्पति'—औदुंबराच्या समिधांनी सहस्र होम केल्यास धन, सौभाग्य व व्यवहार यांत जय मिळतो.

२१. 'अपागर्भं व्यधदात् पुरुत्रा'—या ऋचेनें यव व दुग्ध यांनी सहस्र आहुतींचा होम करावा, पाऊस पडतो.

२२. 'अप पिबेति'—दधि—मधु—घृतांनी सहस्र होम केल्यास महाव्याधि नष्ट होते.

२३. 'नमस्ते रुद्र मन्यव'—या ऋचेच्या एक लक्ष जपानें सर्व उपद्रवशान्ति होते

२४. 'अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो'—व्याधिपीडिताचें रक्षण होतें. मोहऱ्या घेऊन एक हजार जप करून घरात फेकल्यास ब्रह्मराक्षसादि भूतें पळून जातात

२५ 'प्रमुञ्चधन्वनस्त्वमुभयोरा'—ह्या सहा मंत्रानीं आयुध मंत्रण करावें, रिपूचा नाश होतो.

२६ 'समित स्वमकल्प यथा सप्रियो रोचिष्णौ सुमनस्यमान्'—(अष्टक ४ यजुर्वेद) रक्ती मूळव्याध बरी होते ११ वेळ पाणी मंत्रून तें पिण्यास व शौचास घ्यावें, ३ दिवसांत मूळव्याध बरी होते

२७ 'केतु कृण्वन्'—या मंत्राचा सहस्र जप केल्यास संग्रामात जय प्राप्त होतो

२८. 'यमेन दत्त'—कोटी होम केल्यास संग्रामात विजयप्रद रथ प्राप्त होतो.

२९. 'इम जीवेभ्य'—या मंत्राने दगड अथवा लोखंडाचे तुकडे मंत्रून टाकले तर सर्व चोरभय नाहींसें होतें

३०. 'गणाना त्वा गणपतिं'—या मत्रानें चतुष्पथावर होम केला तर सर्व भय नाहींसे होते.

३१. 'आधतवन्त कवय पुराणा'—'कालाग्निरुद्रऋषि, रुद्रोदेवता अनुष्टुप् छद.'—या मत्राचा एक हजार जप केल्यास ज्वरनाश होतो

यजुर्वेद मंत्रांचे अनुभवी सज्जन

या व्यतिरिक्त काहीं अनुभवाचे मत्र लिहिण्यात येत आहेत—'प्रमदिने पितुमत्, कुत्सऋषि त्रिष्टुप् छद, इन्द्रोदेवता, गर्भेनुसनिवेपाम्'—गर्भमुक्त होण्याचा विनियोग आहे.

वे. शा. स. गणेश लक्ष्मण शाने गुरु, नाशिक.

'नमोस्तु रुद्रेभ्यो'—या मत्राचें अनुष्ठान केल्यावर पिशाच्चबाधा नष्ट होते

'त्र्यबक यजामहे'—या मत्राचे अनुष्ठान ओसाड गृहात रात्री १२ वाजता करणे अपमृत्यूचे निवारण होतें

'या व्याघ्रविषूचिके'—या मत्राच्या जपानें व्याघ्रभय, वा विषारी जनावराचें भय नाहीसे होते

'या ते रुद्र शिवातनू'—आगतुक उपद्रव नाहींसे होतात.

'ओषधयः समवदन्ते'—सर्व रोगनिवारणार्थ दहा हजार जप करावा. या मत्रानें पाणी मत्रावें कॉलरा, महामारी, प्लेग 'या ते रुद्र शिवातनू' या मत्राने पाणी मत्रावें म्हणजे वरील रोग बरे होतील

'देवाना भद्रसुमति नमोरुद्रेभ्यो पृथिव्या' या मत्रानें २१ वेळा जप करावा. स्त्री असल्यास कुकु, पुरुपास भस्म मत्रून वरून खालीं उतरून पाण्यात टाकावें

वे. शा. स. महादेवशास्त्री जोशी, जाभूळपाडा, भोर स्टेट.

परमृत्यो अनुपरेहि पथा यस्ते स्व इतरो देवयानात्

चक्षुष्मते श्रुण्वते ते ब्रवीमि मान प्रजारिरिषो मोत वीरान्।

ऋषि यमपुत्रस्य सकुसुम देवता मृत्यु छंद जगती
अग्निविधा, अग्नि उत्पन्न होतो
कुसुभकस्तदब्रवीत् गिरे प्रवर्तमानक ।
वृश्चिकस्याऽ रसविष अरस वृश्चिक ते विषम् ॥
अनुष्टुपछंद, अगस्त्यऋषि, अप्तृणसूर्योदेवता
विंचू आदि विषयुक्त प्राण्याच्या दशापासून मुक्ति

कै. व. वे शा. स श्रीधरशास्त्री वारे, नाशिक.

गायत्रीमंत्राचा १०८ जप २५ वर्षे केला – किरकोळ बाबी बऱ्या होतात

प्रो. रामचंद्र दामोदर करमरकर, बुधवार पेठ, पुणें.

सामवेदी मंत्र व वर्णन

४५. सामवेद – चार वेदांपैकीं सामवेदीयाचे कार्य 'प्रशसने'चें म्हणजे प्रशसा अथवा स्तुति करण्याचें आहे श्रीशुक्राचार्य म्हणतात "उद्गाथ यस्य शाखादेर्यज्ञे तत्सामसज्ञक । औद्गात्र सामभिश्चैव" यज्ञात उद्गात्याचें कार्य सामवेदीयांनी करावें असें ठरलें आहे सामवेद हा गायन वेद आहे अर्थात् गायनविद्या म्हणजे गंधर्व वेद, हा सामवेदाचा उपवेद आहे गायनविद्येचे प्रथमाचार्य श्रीनारद मुनी हे होत त्यांचा "नारद-शिक्षा" या नावाचा गायनशास्त्रावरील आद्य ग्रंथ होय गोपालकृष्णानीं श्रीभगवद्गीतेत आपल्या विभूतीचें वर्णन करिताना चतुर्वेदांपैकीं, 'वेदाना सामवेदोस्मि' "सामवेद ही वेदांपैकीं माझी मुख्य विभूति आहे" असें सांगितलें आहे यजुर्वेदात असलेल्या ऋचांचा पुनरुद्धार सामवेदांतील ऋचात झालेला आहे व सामवेदातील ऋचा ऋग्वेद व अथर्ववेदांतही दिसून येतात यावरून वेद हे एकच होत निरनिराळ्या कार्यांकरिता त्या मूळ वेदाचे निरनिराळे विभाग श्री ब्रह्मदेवाच्या मुखांतून निघाले ऋग्वेद प्रथम झाला व अथर्वणवेद शेवटीं झाला अशा प्रकारचें आधुनिक शोधकाचें मत आहे परंतु खरी गोष्ट अशी असावी कीं, एका कार्याकरिता

जी एक ऋचा उपयोगात आणली तिचा पुन्हा दुसऱ्या कार्याकरिताही उपयोग केला आहे. दुसरें कार्य मागून उपस्थित झालें म्हणून ती ऋचा मागून झाली असें म्हणता येत नाहीं. त्या ऋचेच्या दुसऱ्या वेळीं निराळ्या कार्याकरिता विनियोग सांगितला म्हणून ती ऋचा अगर ऋचाचा समुदाय नंतर अस्तित्वात आला हें म्हणणें योग्य दिसत नाहीं. सामवेदात एकदर ऋचा १४७८ आहेत. सामवेद संहितेचे 'पूर्वार्चिका ऋचा' व 'उत्तरार्चिका ऋचा' असे दोन भेद आहेत. सामगायनाच्या प्रक्रियेत 'प्रकृति गान' व 'विकृति गान' असे दोन भेद आहेत. याशिवाय वैष्णवी संहिता, स्कान्दी संहिता व पैत्री संहिता असेही तीन भेद आहेत.

सामवेदातील सामगायनाच्या ऋचा कशा म्हणाव्या याचें स्पष्टीकरणही दिलेलें आहे. जर्मन पंडित डॉ. इरविन फेलर यानीं सन १९१२ सालीं सामवेदातील लेखात "आज्यदोह" या ऋचेची स्वरावर्त लिहिलेली आहे. त्यानीं कलकत्ता संस्कृत कॉलेजचे प्रोफेसर धर्मव्रत चट्टोपाध्याय याच्या सल्ल्याने ती स्वरावर्त तयार केलेली आहे. परंतु त्या स्वरावर्ती प्रमाणे ती ऋचा गाइल्यास व तें गाणें ऐकल्यावर ज्याला गायनाचें थोडें तरी ज्ञान असेल त्याला समजून येईल कीं, वरील स्वरावर्त चुकीची आहे. पुणें येथें वे. मू. लक्ष्मणशास्त्री द्रवीड (सामवेदी) सामवेदी शाळेचे संस्थापक, खुन्या मुरलीधर मंदिराचे समोर सदाशिवपेठ पुणे, यानीं वरील "आज्यदोह" या ऋचेची स्वरावर्त तयार करून ज्या आपल्या विद्यार्थ्यांस शिकविली, त्या विद्यार्थ्यांनीं गाइलेले साम लेखकानें ऐकलें. व जर्मन प्रोफेसरानीं तयार केलेल्या स्वरावर्तीप्रमाणे गाइलेलेही ऐकिलें. त्यावरून लेखकाचें मत असें झालें कीं, वे. मू. द्रवीड शास्त्री यानीं बसविलेली स्वरावर्त बरोबर असावी. श्री १०८ नारायण महाराज केडगावकर यानीं मागें जो मोठा यज्ञ केला त्यावेळीं विष्णुकांची येथील सामवेदी ब्राह्मण आलेले होते त्याचेंही मत जर्मन प्रोफेसराची स्वरावर्त चुकीची आहे असेंच पडले. सामवेदाचे मंत्र व त्याची स्वरावर्त लेखकास वे. मू. लक्ष्मणशास्त्री द्रवीड,

पुणें, याचेकडून मिळाली. या त्याच्या मदतीबद्दल लेखक फार आभारी आहे. असो. आता पहिल्यानें सामवेदातील व्यवहारोपयोगी ऋचाचे वर्णन देऊन मग गायनाचे सामाचाही निर्देश करावयाचा आहे.

१. 'यत इंद्र भजामहे'—ह्या ऋचेचा जप केल्यास हिंसादोष नाहीसे होतात.

२. 'अद्या नो देव सवित्'—दुःस्वप्ननाश होतो.

३. 'अबोध्यग्नि'—घृतानें होम करून शेष घृताने अभ्युक्षण केले तर मेखलाबध होतो. म्हणजे गर्भपतन होत असेल तर गर्भ टिकतो.

४. 'सर्पसाम'—हें साम म्हटल्याने सर्पभीति नष्ट होते.

५. 'मघवा बाधते'—सहस्र होम करून शतावरी वनस्पतीचा मणी बांधावा, शत्रुभीति नष्ट होते.

६. 'सममध्यायन्ति'—मत्राच्या जपाने तृषा नाहींशी होते.

७. 'पथिदेवव्रतम्'—मार्गांतील भयाचा नाश होतो.

८. 'भगोन चित्र'—या मंत्राच्या जपानें नेत्रांत अंजन केले तर नेत्ररोग नष्ट होतात.

९. 'रथंतर वामदेव्य'—वचा (वेखंड) चूर्ण तुपात घालून मुलास खाण्यास देणे. बुद्धिवर्धन होते.

१०. 'गव्येषुणेति'—या मंत्राचें गाईच्या गोठ्यांत अनुष्ठान केलें तर गाई सतत राहतील.

११. वात आ यातु भेषज—यव घृताक्त करून होम केल्यास ऐंद्रजाल नाहींसें होतें.

आथर्वणवेद व त्यांतील मंत्र

आथर्वणवेद.

त्रयो लोकास्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
मात्रार्धे विलयं यान्ति वेदश्चाथर्वणः स्मृतः ॥

तीन लोक, तीन देव, तीन वेद व तीन अग्नि हे सर्व अर्धमात्रेत लय पावतात व ही अर्ध मात्राच अथर्वणवेद होय. इतर वेदाचा लोप होईल, परतु चवथ्या अर्धमात्रारूपी वेदाचा लोप होणार नाही (कौशिक परिशिष्ट). राजा व प्रजा याची दैवी व मानवी आपत्ति दूर करण्याचें कार्य अथर्ववेदीयाकडे असते, व राजा व प्रजा याची आपत्ति दूर झाल्याखेरीज दोघाच्या हातून धर्मरक्षण व तपादि कार्य होऊ शकत नाहीं. सृष्टीची उत्पत्ति करण्यापूर्वी ब्रह्मदेवास सृष्टि उत्पन्न करण्याकरिता साधनीभूत म्हणून श्री महाविष्णूनी हसावतार धारण करून 'तप तप' असा आदेश केला. असें तप करीत असताना त्या तप प्रभावापासून भृगुऋषी उत्पन्न झाले व भृगुऋषीपासून आगिरस ऋषि उत्पन्न झाले. ही उत्पत्ति ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्रापैकीं होय. या भृगुआगिरस ऋषींनी अथर्ववेदवाणी श्रवण केली व त्यानी आपल्या वाणींतून अथर्ववेदाचा बाहेर उच्चार केला. म्हणून आथर्ववेदाला अथर्वांगिरस वेद असे म्हणतात. त्या आगिरस ऋषींचे वीस पुत्र होते. त्या प्रत्येकानें एक एक काण्ड म्हटले, म्हणून आथर्ववेदाचीं वीस कांडे झालीं.

> **एतद्वै भूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वांगिरसः।**
> **येऽङ्गिरसः स रसः।**
> **येऽथर्वाक् तद्भेषजम्। यद् भेषजं तदमृतम्।**
> **यदमृतं तद्ब्रह्म** (गो ब्रा. ३-४)
> **एवं सारभूतब्रह्मत्वात् ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनात्।**
> **अयं ब्रह्मवेदः इत्यभ्याख्यायते।**

आर्यावर्त हे वेदाचे मूलस्थान व आर्यावर्तांतील दशविध ब्राह्मण हे वेदाचे आश्रयस्थान होत. मोगलाईपासून ब्राह्मण ब्रह्मकर्मापासून च्युत झाले मधला काल म्हणजे मराठाई व पेशवाई या काळात कोठे डोकें वर निघतें तोच त्याचाही अत झाला व आग्लाई सुरू झाली. इंग्रजी शिक्षणाबरोबर ब्राह्मणवर्गीयात, वेदाभ्यासाची उपेक्षा झाली. आज तर

मात्रमवशीर्यांना जीवनरक्षणाचीच चिंता पडल्यामुळें वेदाभ्यासाकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष होऊन ते परकीयाच्या उपहासास पात्र होत आहेत. आर्यावर्तांतील ब्राह्मण वेदाभ्यासविमुख होत आहेत, तर शार्मण्य (जर्मन) देशीय पंडित वेदाभ्यासरत होत आहेत. चार वेदांपैकीं सामवेद व आथर्वणवेद हे लुप्तप्राय झाले आहेत शके १८५८ सालीं श्रीनारायण महाराज केडगावकर यांनी जो महायाग समारंभ केला त्या वेळीं सर्व आर्यावर्तांतील आथर्वणवेदी ब्राह्मणांस आमंत्रणें दिलीं असता केवळ आठच ब्राह्मण उपस्थित झाले. त्या वेळी शार्मण्य देशीय राजप्रतिनिधी (German Ambassador) यांनीं या आथर्वणवेदाच्या रक्षणाबद्दल श्रीनारायण महाराज यास विद्युत्संदेश पाठविला होता, असें ऐकण्यांत आलें. एकदरींत शार्मण्य देशीयाची या आथर्वण वेदाभ्यासाबद्दल किती उत्सुकता व आथर्वणवेद रक्षणाबद्दल किती तळमळ आहे हे दिसून येतें.

आथर्वणवेदी ब्राह्मण यज्ञसंरक्षण व यजमान व यजमान-पत्नी यांचें संरक्षण करीत असतो, असा मार्गे उल्लेख आलेला आहे तथापि इतकेंच नव्हे तर राजाचें राज्य, सैन्य व प्रजा यांचेंही सरक्षण त्यास करिता येतें तसेंच समाजावर एकदम धाड घालणारे व कुटुंबेंचीं कुटुंबें नाहींशीं करणारे, विषूचिका (cholera) सन्निज्वर, यक्ष्मा, वातमार, अशा रोगांचेही निराकरण त्यास—आथर्वण वेदांतील मणिमंत्र व औषधि यांच्या सामर्थ्यानें करिता येतें.

आजलाईच्या राईमध्यें सनातनधर्मीय राजे रजवाडे नामशेषच झालेले आहेत ते केवळ नामधारी राजे आहेत. त्यास वेदाचें अर्थात आथर्वण वेदाचें महत्त्व समजत नाहीं. नानाप्रकारच्या अडचणींतून पार पडण्यास आथर्वणवेदवेत्ता ब्राह्मण उपयोगी पडेल ही भावनाच नाहींशी झालेली आहे त्यामुळें सर्व हिंदी मराठी ब्राह्मण संस्थानांतून या वेदाची जोपासना नष्ट झाली आहे. लेखकानें कै. वा. श्रीनारायण महाराज केडगावकर यास साम व आथर्वणवेदशाळा स्थापन करण्याबद्दल विनंती केली होती, तिचा उपयोग झाला नाहीं! आज चाळीस वर्षांत आपल्या

महाराष्ट्रांतील बहुतेक कुटुंबात चाललेल्या वेदशाळा बंद झाल्या व कुटुंबातील अध्वर्यु वेदवेत्ते नष्ट होऊन त्याच्या मुलाबाळांनी आंग्ल शिक्षणाची कास धरून कोणी रेल्वे, कोणी रेल्वे मेल सर्विस, अशा ठिकाणीं नोकऱ्या पत्करल्या आहेत व ते कसाबसा तरी आपला उदर-निर्वाह करीत आहेत जे ब्राह्मणवर्गांतील इनामदार जाहागीरदार आहेत त्यांनी तरी वेदाभ्यास करावा, तर त्यांचीं व्यसनें इतकी वाढलीं व राहणी इतकी बदलली कीं, ते ब्राह्मण तरी आहेत किंवा काय याचीच शंका येऊ लागली आहे काय करावें, कसें जगावें, नवनीति प्रचाराचा ओघ कसा थांबवावा अशी ज्याना चिंता लागली आहे, अशांनी या लेखाकडे दृष्टिक्षेप करून या आथर्वण वेदाचे अध्ययन सुरू केल्यास उत्तम मार्ग त्यास मिळेल, अशी लेखकाची दृढ समजूत आहे.

शुक्राचार्य म्हणतात—

> अथर्वांगिरसो नाम सूपास्योपासनात्मकः।
> इति वेदचतुष्कं तु ह्युद्दिष्टं च समासतः।
> विविधोपास्यमंत्राणां प्रयोगस्तु विभेदतः।
> कथिता सोपसंहारास्तद्धर्मनियमैश्चयत्।
> अथर्वणा चोपवेदस्तंत्ररूपः स एव हि।

सर्व तऱ्हेच्या मंत्राचा उपासनामार्ग आथर्ववेदातच आहे ह्या वेदात सर्व तऱ्हेचे मंत्र व त्याचे प्रयोग परिपूर्ण रीतीनें सांगितलेले आहेत. तंत्र ग्रंथ या आथर्वणवेदाचे उपवेद आहेत वस्तुतः आगमादि तंत्रग्रंथ हा पाचवा वेद होय.

श्रीपतंजलि भाष्यकारानीं वेदचतुष्टयाचा उल्लेख करिताना 'ऋग्यजु-साम' असा उल्लेख न करिता 'अथर्वयजुरृक्साम' असा केला आहे "त्रेता साध्यानुश्रविके कर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादि प्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहारनिर्माणादि तदुपकरणसंपादनाद्भूतरक्ष पिशाचादिनिरासंसाधनी-भूताना मंत्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्रथम तस्योप-योगात् प्रथममुपस्थिति ॥"

यज्ञयागादि कर्मांत भूतपिशाचादिकांपासून रक्षण करण्याचें कर्म आणि त्या कर्माच्या मंत्राचा विस्तृत विचार आथर्वणवेदामध्यें आहे. तसेंच नाना प्रकारच्या रोगाच्या निवारणाकरिता औषधि व मणि विशेष याचाही उल्लेख याच वेदात असल्यानें व्यावहारिकदृष्ट्याही तो फारच उपयोगी होईल. म्हणून 'शन्नो देवीरभिष्टये' या आथर्वणवेदीय मंत्राचा प्रथम निर्देश केला आहे.

न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चंद्रमा ।
आथर्वमंत्रसंप्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति ॥
यस्तत्रार्थवर्णान् मंत्रान् जपेत् श्रद्धासमन्वितः ।
तेषां अर्थोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति सध्रुवम् ॥
(स्कंदपुराण, कमलाल्या खंड)

आथर्वणवेद मंत्राचें अनुष्ठान करावयाचें असल्यास नक्षत्र, चंद्र, तिथि इत्यादि पाहण्याची जरूर नाहीं. मंत्राच्या वर्णांचा सार्थ विचार करून जो मंत्राचा जप करील त्याला इष्ट फलप्राप्ति निश्चयानें होईल असें सांगितलें आहे. तथापि चारी वेदाच्या मंत्राचे अनुष्ठान करण्यापूर्वी कोणकोणते संस्कार केले पाहिजेत याचा उहापोह 'संस्कार' या शीर्षकाखालीं पुढें केलेला आहे.

आथर्वण वेदाचे उपवेद

आथर्वणवेदाचे उपवेद पाच आहेत ते असे — प्रजापति पूर्वेकडे पहात असता सर्पवेद उत्पन्न झाला, दक्षिणेकडे पहात असता पिशाचवेद, पश्चिमेकडे पहात असता असुरवेद, उत्तरेकडे पहात असता 'इतिहासवेद व उर्ध्वा दिशेकडे पहात असता उर्ध्वाम्नाय,' म्हणजे आगम व पुराणवेद. असे पाच उपवेद उत्पन्न झाले (गो ब्र १–१०)

ऐहिक व आमुष्मिक चतुर्विध पुरुषार्थ याच्या ज्ञानाला कारणीभूत झालेल्या या आथर्ववेदाचे दहा भेद आहेत, ते असे —स्तौदा, पैप्पलादा, मौदा, शौनकीया, जाजला जलदा, ब्रह्मवदा, वैददर्शना, चारणा, वैद्या, त्यापैकीं शौनकादि चार शाखामध्यें अनुवाक्, सूक्त व ऋचा याचा

विनियोग गोपथ ब्राह्मणाप्रमाणें पाच प्रकारच्या सूक्तानीं सागितला आहे ते पाच प्रकार असे —*कौशिक, वैतानस, नक्षत्र, आगिरसकल्प* व *शातिकल्प.* असे हे पाच भेद होत

कौशिकसूत्र—यात पुढें दिलेले विषय येतात

गार्ग्योक्त लोममणि, शत्रुहस्तित्रासनानि, इषुनिवारणानि, सर्वशस्त्रनिवारणानि, मोहनकर्माणि, स्वसेना रक्षणानि, वेश्यसग्रामविधि, नवे रथे घटिके सस्कार, कृषिकर्माणि, समुद्रकर्माणि, कृषिकर्मवीजवापन, ज्वरातिसारे अतिमात्रे अगनाडीप्रवाहे च भैषज्य, पिशाचभैषज्य, पिशाचोच्चाटनकाम जलोदरभैषज्य, अतिकासे शीर्षर्तिशिरोवेदनाया भैषज्य, वातगुल्मे भैषज्य, धनुर्वाते अगकपने भैषज्य, श्वेतकुष्ठभैषज्य, ज्वरभैषज्य, राजयक्ष्मादिभैषज्य, कर्ण व्याधिविसर्पणे भैषज्य, ब्रह्मग्रहे भैषज्य, तृषाक्रातभैषज्य, उदरगडुल भैषज्य, गडमालाभैषज्य, केशदृढीकरणे केशवृद्धिकरणे च भैषज्य, वृष्टिनिवारण कर्म, अभिचार-दोषनिवारण कर्म, नदीभये नदीदूरगमनकर्म, वृष्टिकर्म, पुरुषबधने मोचनशाति, वाचा बधनस्य मोचने शान्ति, नष्टे द्रव्ये लाभकर्म, मेधाजनन

नक्षत्रकल्प —नक्षत्रपूजनविधि, रक्षाबधन, महाशान्तिकामनानिर्णय, अमृतामहाशान्तिनिर्णय, मणिबधनदक्षिणादि, हस्ति अश्वादीना इद्रमहोत्सव, *कार्तिक्या रम सपान्य अभिमत्र्य* राजान *प्राशयेत्, ब्रह्मयाग,* स्कन्दयाग, अस्त्रविद्या, धनुर्विद्यामत्रलक्षण, आसुरीकल्प, भूमिरूपलक्षण,[1] अथर्वहृदय, सर्वकामनिका उपाया

वेतानसकल्प —दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहित कर्मसुब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छसी, आग्नीध्र, होता, चतुर्णां ऋत्विजा कर्म, दर्शपूर्णमासा अग्न्याधान, अग्निहोत्रम्, सोमयाग, वाजपेय आप्तोर्याम, अग्निचयन, सौत्रामणि, *गवामयन, राजसूययज्ञ, अश्वमेध, सत्रिमत्राणि, सावत्सरिकायणानि*

---

१ कै वेदव्यास पंडित सातवळेकर यांनीं प्रसिद्धिलेल्या आथर्वणवेदाच्या पाच भागात प्रत्येकीं ५०० पृष्ठ वरील्यैकीं बरेच विषय स्पष्ट केलेले आहेत. [गो ब्र भा]

आगिरसकल्प. – अनुष्ठानक्रम, मंत्रसिद्धिदेश. मालामंत्रलक्षण, यंत्रलेखनद्रव्याणि, यंत्रलेखनी, मंत्रान्ते पल्लवसंपुटाश्च, शत्रुनाममंत्रेपु प्रयनविधि, दिशासननिर्णय, मालारज्जुनिर्णय लक्ष्मीसूक्तविधान, प्रणवमंत्र, अग्निमंत्र भद्रकालीमंत्र, धूमावतिमंत्र, महाप्रत्यंगिरामंत्र, त्रिपुरभैरवीमंत्र, भुवनेश्वरीमंत्र, सोममंत्र, नृसिंह – उपासनाखंड, सिद्धोदनविधि, यास्यदेवीरीति देवीमूक्तविधान, गणपतिमंत्र, लक्ष्मीमंत्र, काममंत्र

शान्तिकल्प : महाशान्तिसंभारकथन, व्रतनियम, कर्मक्रम विनायकशान्ति, आहुतिमंत्र, नवग्रहआवाहनमंत्र, ग्रहयाग, शान्तिगण, कृत्यादूपण, चातन, मातृनामा, वास्तोस्पत्यादिगणहोम

आथर्ववेदातील मंत्र व त्याचे विनियोग –

आमावास्या, पूर्णिमा, पुष्य नक्षत्र, असे तीन काळ सर्व कर्मास प्रशस्त आहेत.

अद्भूत कर्म करण्यास सर्व काळ प्रशस्त आहे अभिचार कर्माबद्दल माहिती मूळ ग्रंथात पहावी

मंत्रमुच्चारयन्नैव मंत्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमंत्रणम् ।
एतदेवाभिमंत्रस्य लक्षणं चेक्षणादिकम् ।

अनुमंत्रण म्हणजे – शेषिणी मंत्रार्थत्वेन अनुसंधानपुरःसर मंत्रजप अभिमंत्रणस्य ईक्षणविशेष ।

आथर्वण वेद मंत्र व त्यांचे विनियोग

जन्मान्तरकृत–पापं व्याधिरूपेण जायते ।
तच्छान्तिरौपधैदानैर्जपहोमार्चनादिभि. ।

या वचनावरून असे दिसते की, व्याधि नानाप्रकारच्या असतात आहार, देशान्तर, जलांतर, इत्यादिकांनी झालेल्या व्याधींचा उपशम वैद्यशास्त्रोक्त चिकित्सेनें होतो पूर्वजन्मकृत पापानें उत्पन्न झालेल्या व्याधींची निवृत्ति आथर्वण वेदातील होमहवन केल्यानें होईल

सूक्त	ऋषि	देवता	विनियोग
१. विद्मा शरस्य पितर	अथर्वा	मंत्रोक्त	ज्वर, अतिसार, अतिमूत्र, नाडीव्रण, संग्रामजय, आज्य सक्तूंनीं होम १००० आहुति, धनु व शर यांचें अभिमंत्रण, ज्वरादि अतिसार, अतिमूत्र, निवारणास मुंज नावाच्या तृणाची दोरी करून बांधावी, क्षेत्रमृत्तिका, व वल्मिक मृत्तिका अंगाला लावावी.
२. विषितं ते वस्तिबिलं	,,	,,	मूत्ररोगांत वस्तिद्वार मूत्र निरुद्ध होतें. तें या सूक्तानें मुक्त होतें. विधि वरील ऋचेप्रमाणें (धनुराकारो मूत्राशये वस्ति रुच्यते).
३. अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम्	सिंधुद्वीप.	आप	गाईम्हशींना रोग झाला तर सलवणजल या मंत्रानें अभिमंत्रण करून पाजावें. सर्व रोग शमनाकरितां आज्य, पलाश, व औदुंबराच्या समिधांनीं १००० हवन केलें तर कार्य होतें.
४. अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजं	सिंधुद्वीप	आप	मूर्छित मनुष्यावर या ऋचेनें १००० अभिमंत्रित जलसिंचन केलें तर तो मनुष्य उत्क्रांत असला तरी जागा होतो.

५. अस्मिन् वसुवसनो	,,	,,	सर्व सपत्कर्म त्रयोदशीला कृष्णवर्णाचे दोन मणी वस्त्रात बाधून दधिमधु यात बुडवावे; चार दिवसानंतर हातास बाधावे; दधिमधु यानी रोज १०८ वेळा वरील मत्रानें मत्रण करावें, व तें दधिमधु प्राशन करावें.
६. अय देवानामसुरो विराजति	अथर्वा	असुरोवरुण	दर्भपिंजूलियुक्त घटजलानें जलोदर रोगनाशार्थ वरून खालीं अभिषेक करावा.
७. अमूर्या यान्ति योषितो	,,	,,	स्त्रीरजवहननिवृत्ति एक हजार जप. शस्त्रघातादि रुधिर प्रवाह निवृत्ति. या कार्याकरिता केदार मृतिका बाधावी
८. शुकेषु ते हरिमाण	,,	,,	श्वेतकुष्ट शमन, १००० जप. भृगराजहरिद्रेंद्रवारुणीनीलिकापिष्टया शुष्कगोमयेन श्वित्रप्रदेशे आलोहितदर्शनं प्रघृस्य लेपयेत्. पलितनाशेऽपि उपरिनिर्दिष्ट कर्म कारयति.
९. किलास च पलित	,,	,,	ह्या मत्रानें केशाना शौक्ल्य. श्वित्रादि (पांढरे केश, पाढरें कोड) रोग निवृत्ति होते–नीली (नील) श्वित्राला लावावी.

मंत्र	ऋषि	देवता	विनियोग.
१०. यदग्निरापो अदहत, नम शीताय तक्मने	अथर्वा	असुरोवरुण	एकाहिकशीत ज्वरवेलाज्वरादिशानये लोहकुठार अग्नौ सताप्य उष्णोदकमध्ये स्थापयित्वा व्याधित अभिसिंचयेत्.
११. येनस्तत् पस्यत	”	”	आ य हुत्वा खड्गादिशस्त्र सपात्य अभिमत्र्य प्रयच्छेत्. कार्यसिद्धो. उदकपूर्ण कुभे आचमेत्, ऊनेन अधिकेन वा कार्यसिद्धि, दर्भस्तभ अभिमत्र्य कार्यं चिंतयित्वा गणयेत, समसख्याया अभिमतसिद्धिः अक्षान् अनेन मत्रेण अभिमत्र्य प्रक्षिपेत्, इष्टसख्यापततेन कार्यसिद्धि.
१२. अग्निर्न.शत्रून् प्रत्येतु, स सेना मोहयतु	”	”	परसेनामोहनमत्र. ह्या मत्राचा १०८ जप करून एकविंशति शर्करा शूर्पे (शर्करा=वाळूचे बारीक दगड) कृत्वा परसेना प्रति प्रेरयेत्.
१३. मुचामि त्वा हविषा जीवनाय	”	”	राजयक्ष्मा, पूतिगध मत्स्यसहित ओदन अभिमत्र्य भोजनकाले प्राशयेत्, आरण्यतिलैश्च ज्वालि-

			तोदपात्रेण उपःकाले गृहे व्यथितं अवसिंचयेत्, व्यथित उपस्पृश्य अभिमन्त्रयेत. ह्या मंत्राचा १००० जप करावा.
१४. योगिरिव्र जायता. (१ ते १० ऋचा).	अथर्वा	असुरोनरुण'	राज्यक्ष्माकुष्ठादिरोगशान्तये पिशितं नवनीतं अभिमन्त्र्य, प्रतिलोम व्याधित शरीर प्रतिलिंपेत.
१५. ददिर्हि मद्य वरुणो, यत्ते अपोदक, वृषामेरवो	,,	,,	तृतीयया दष्टस्थान पीडयति, विषमन्यत्र गच्छति, मृदादि तोयेन अप्रदक्षिणा रेखा करोति, वंधदष्टस्य शिखा बध्नाति, श्वेतवस्त्रेण ग्रंथि बध्नाति.
१६. अपचितः प्रपतत, सुपर्णो सवतेरिव	,,	,,	'गण्डमाला अपचितः' या मत्रानें शंख उगाळावा, तो लेप लावावा. या मत्रानें जल मंत्रून गडमाळेस लावावें. सैंधवाचें पाणी मत्रून गडमाळेवर लावावें.
१७. या बभ्रवो याश्च शुत्रा.	,,	,,	केशवृद्धि, कासनिवृत्ति होण्याकरितां पालाश, उदुंबर, जबु, काम्पील, साक्र, वड, शिरीप, स्रक्य, वेरणः, त्रिल्व , जागिडः, कुटक', गृह्य गलानलः, वेतस् शिवलः सिपुनः स्यदनः कारणिका, अश्मयो, वनः, तुन्यु, पूतदारुः, [यांपैकीं] कोणत्याहि वृक्षाचा शाकलमणि अभिमत्रून वांधावा.

मंत्र	ऋषि	देवता	विनियोग
१८. इन्द्रस्य प्रथमो	अथर्वा	असुरोवरण	पैद्व सुवर्ण रंगाचा किडा चिरडून नस्य करावें, नागविषाचा परिहार होतो.
१९. अय मे हस्तो हस्ताभ्या दशशाखाभ्या	"	"	मोहनास्त्र, दुसऱ्यास मोहन करणे हा 'हिप्नाटिझमचा' प्रयोग होय.
२०. ब्रह्मजज्ञान प्रथम	"	"	भक्तमभिमन्त्र्य ददाति. स्त्रीप्रसव सुखाने होतो.
२१. जांगिडोसि	"	"	द्विपाद, चतुष्पाद यांचें रक्षण. सर्वरक्षाकर उत्तरदेशात जांगिड वृक्ष आहे, त्याचा मणि वरील ऋचेनें अभिमंत्रून द्यावा. व तो बांधावा.
२२. दर्भमणि	"	"	शत्रूविजय
२३. शतावरिमणि[1]	"	"	श्वित्र पामा ग्रहापस्मार निवारण.

इत्यादूपण त्रिलोहमणि वगैरे मंत्रानुभव घेतलेले वैदिक, वे. शा. सखारामभट वैद्य, गोयन्का महाविद्यालय, ललिता घाट, बनारस.

१ शूल, निद्रानाश, श्वास, पांडुरोग, भगदर, कर्करोग, सर्पविष, जलोदर, या मंत्राचा अनुभव जनार्दन गणपतराव जांभोटकर, मंत्रचिकित्सालय, मोहन बिल्डिंग, गिरगाव, मुंबई ४. ह्यांनी घेतला असून ते अजूनही लोकोपकाराचें कार्य करीत असतात. (गो प्र. भा.) आधुनिक वेद व्यास कै. पंडित सातवळेकर ह्यांनीं 'आर्थव वेदाचे सुबोध भाषांतर' (मराठी वेदा-

विशेषत आथर्वेदाच्या मत्राची सिद्धि होण्याकरिता वरील क्रम करून पचभूतात्मक देहाचा पचन्चात लय करावा व देहातील पापपुरपाचा नाश झाला अशी भावना करावी नतर अतर्मातृका भावना, बहिर्मातृका व प्राणप्रतिष्ठा करावी व नतर षडग न्यास करावे. नतर तत्वादि न्यास षट्चक्रे व त्यात चक्रातील देवताचें ध्यान करावें (हीच अजपाजपगायत्री होय) पुरुषसूक्त व विष्णुसूक्त याचे न्यास करावे. नतर मत्रजप करावा. सिद्धि होईल मत्रसिद्धीला अडथळे सस्काराचे आहेनच. परतु ह्या शिवाय आणखीही अडथळे आहेत ते असे —

जिह्वा दग्धा परान्नेन हस्तो दग्धः प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः मंत्रसिद्धिः कुतो भवेत्. ॥

(मागील पानावरून)

नुवाद) भाग पाच प्रसिद्ध केले असून (प्रत्येकी ५०० पृ) त्यात भाग ४ 'दीर्घजीवन व आरोग्य' या भागात वर उल्लेखिलेले रोग व उपाय याबद्दल थोडेंसें स्पष्टीकरण आहे. (गो प्र. भा.)

वर उल्लेखिलेले 'मणि' हे वैडूर्य, माणिक्य इत्यादि खनिज मण्याप्रमाणें किंवा काचेचे मणि नसून उद्भिज्ज वनस्पति वृक्षातर्गत असे 'वंशलोचना'-प्रमाणें लहानमोठ्या आकाराचे उत्कृष्ट औषधी पदार्थ आहेत. (गो. प्र भा)

□ □

अमृत–मजिरी

१ देवदेवता मत्रामध्येच असतात आवाहन केल्यावरच येतात
२ वैदिक मत्र हे विज्ञानाचें अथाग भाडार आहे
३. वैदिक मंत्र नित्य सिद्ध व स्वयभु आहे वेदाना 'श्रुति' असेंही म्हणतात
४. वैदिक मत्रातील विज्ञान दैविक विज्ञान आहे
५ वैदिकमत्र विज्ञान केवळ पचभौतिक नाहीं

३ मंत्र व उपासना

१. सगुणोपासना

यानतर आगम ग्रथात मूर्धिनस्थान पावलेल्या सगुणोपासनेबद्दल विचार करणे जरूर आहे.

वहिरग उपासना, बाह्यपूजा अथवा सगुणोपासना याचे विविध क्रम, पूजासंभाराचे प्रकार, या गोष्टी अनंत कालापासून अस्तित्वात आहेत व पुढें अनतकालपर्यंत अस्तित्वात रहातील. म्हणजे एका महाकल्पाच्या आरभापासून परिसमाप्तीपर्यंत किंवा एका महाप्रलयापासून दुसऱ्या महा-प्रलयापर्यंत थोड्या फार प्रमाणात त्या अस्तित्वात रहात असतात. वस्तुतः मनुष्यप्राणी हा उत्सवप्रिय आहे. धर्मग्रथात मानवी सस्काराच्या उन्नतावनत स्थितीच्या अनुरोधानें कृत, त्रेता, द्वापार व कली असे कालखड केलेले आढळतात व 'कृते यद्ध्यायते विष्णु' 'त्रेताया यजतो मखैः' 'द्वापारे परिचर्याया' कलौ तद्धरिकीर्तन व कलि. शयानो भवति सजिहानस्तु द्वापारः उत्तिष्टन्स्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्' कृतत्रेतादि कालखडात मानवी जीवनाचे व्यापार कसे होतात, हें यात वर्णन केलेलें दिसतें. कृतयुगात उद्योगसपन्नता दिसते व कलियुगात आलस्य-प्रचुरता दिसते. कलियुग म्हणजे वादविवादाचें, भाडणाचें, दु खाचे युग, अथवा कलियुग म्हणजे नाना प्रकारच्या मानवी सुखसवर्धक व मानव सहायक कलाची उत्पत्ति व संवर्धन होणारें युग, असेंहि कांहींचे म्हणणें आहे. स्वार्थलोलुपता म्हणजे राक्षसी स्वार्थ, कलियुगात जास्त

पाळावतो असेंहि निदर्शनास येतें. असें जरी आहे तरी कृत, त्रेता द्वापार व कलि ह्या *महायुगात पुन्हा लघुयुग पर्याय असतात.* म्हणजे कृतयुगात कृतकृत, कृतत्रेता, कृतद्वापार आणि कृतकली अशीं लघुयुगें असतातच. इतकेंच नव्हे तर *आज कलियुगातही कृतयुगीन, त्रेतायुगीन व द्वापारयुगीन मनुज – सध दिसून येतात.* चारी वेदांतून परब्रह्माच्या सावयव व सगुण मूर्तीचा उल्लेख आहे 'अनंता वै वेदाः' वेद अनंत असल्यानें व आथर्वणवेदांत नमूद असलेलीं सूक्तें ऋग्वेदातही असल्यानें प्रथम ऋग्वेद, नंतर यजुर्वेद, नंतर साम व अनंतर आथर्वण अशी वेदोत्पत्ति लावणें हे योग्य दिसत नाहीं. विश्व एका काळीं उत्पन्न झालें असें म्हणता येत नाहीं. अखिल विश्वात काहीं स्थळीं लय, काहीं स्थळीं उत्पत्ति व काहीं स्थळीं उत्पत्तीनंतरची पूर्णावस्था असा क्रम चालू असतो. म्हणजे ह्या *विश्वांत उद्भव – स्थिति – लय पुन्हा उद्भव – स्थिति – लय अशी योजना* चालूच असते 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' या वाक्यावरून एकदा वेदाची जागृति पुन्हा अस्तंगतता हा क्रम चालूच आहे वेद प्रथम, नंतर ब्राह्मण ग्रंथ नंतर आरण्यकें, उपनिषदें अशी वेदग्रंथाच्या उपस्थितीची आनुपूर्वी लावता येत नाहीं. *गायत्री मंत्र चारही वेदांत आहे.*

देव्यथर्वशीर्ष, गणपत्यथर्वशीर्षादि उपासनापद्धति अथर्वण वेदाच्या उपनिषद् भागात आहेत. मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करिताना 'प्राणप्रतिष्ठाया जप्त्वा' असा देव्यथर्वशीर्षाचा जप सांगितला आहे. यावरून उपनिषदें ह्या वेदग्रंथाचा शिरोभाग शेवटीं श्रुतिगोचर झाला असावा असें म्हटल्यास प्रथमतः वेदसंहिता नंतर ब्राह्मण व नंतर उपनिषदें अशी आनुपूर्वी लावता येणार नाहीं. न तशी लावली तर ऋग्वेदकालीं संध्याकर्माची प्रक्रिया उपलब्ध नव्हती असें म्हणावें लागेल म्हणजे ऋग्वेदकालीं संध्या-विधान नव्हतें अशी आपत्ति उत्पन्न होईल म्हणून वेद ब्राह्मण व उपनिषदें एतद्सर्व अस्तित्वात होतीं; असें म्हणणें अपरिहार्य आहे संध्याकर्म करिताना इतर प्रार्थना व यज्ञीय कर्माचीं विधानें श्रुतिगोचर झालीं असावीं

अशी कल्पना करावी लागते. यावरून उपनिषद्काल, वेदकाल असे कालखड कल्पिता येत नाहीत व कल्पिलेच तर त्या कालखडाच्या पूर्वी-पासून सूर्योपासना व अग्न्युपासना लोकात रूढ झालेल्या होत्या, अग्नीचे ध्यान "सप्तहस्तश्चतु शृगो सप्तजिव्हो द्विशीर्षक " "स्वाहातु दक्षिणे पार्श्वे देवीं वामे स्वधा तथा। बिभ्रद्दक्षिणहस्तैश्च शक्तिमन्न स्रुच स्रुव । तोमर व्यजन वामैर्घृतपात्र च धारयन् ॥" असे आहे यजुर्वेदात "याते रुद्र शिवातनूर-घोरापापकाशिनी । यामिषु गिरिशतहस्ते बिभर्ष्य स्तवे ।" या वचनावरून वेदात देवताचीं हस्तपादादि इद्रियविशिष्ट वर्णनें आढळून येतात. तसेच वेदकाळीं म्हणजे पाश्चात्याच्या अनुकरण-शैलीप्रमाणे आधुनिक कालगणना विचारात घेता सात हजार वर्षांपूर्वी सूर्यमदिरे होतीं, असें मोहनजोदारो येथील उत्खननात सापडलेल्या लेखावरून दिसून येते.

मनुष्याच्या भावना जागृत करण्याकरिता मूर्तिपूजा, मूर्तियोत्सव व देवताचे नित्यनैमित्तिक सामुदायिक उत्सव याची आवश्यकता आहे असें म्हणण्यास काहीं हरकत नाहीं आजकाल असा कोणताही धर्म नाही किंवा पथ नाही कीं त्यात अशा उत्सवाचें समूळ उच्चाटन केलेलें आहे निरीश्वरवादी रशिया देशात प्रार्थनालयाची निरर्थकता समजून त्याच्या जागा शिक्षणसस्थाकरिता उपयोगात आणलेल्या आहेत असे वाचण्यात येतें परतु ह्या ठिकाणीं सुद्धा शेंकडा ३० लोक प्रार्थनालयात जाणारे आहेत. म्हणजे शेंकडा ३० टक्के लोकाकरिता प्रार्थनामदिरें रक्षण केलेलीं आहेत असें म्हणावयास काही हरकत नाहीं दुसऱ्या युरोपियन युद्धाचे वेळीं रशिया देशावर आपत्ति (म्हणजे जर्मनीच्या हिट्लरची स्वारी) आली तेव्हा सर्व उर्वरित प्रार्थनामदिरातून रशियाला जय मिळावा अशा प्रार्थना कराव्या असे ठरविण्यात आले होते [१]

---

१. अमेरिकेचे मानवसहित चद्रयान चद्राजवळून फेऱ्या घालून परत पृथ्वीवर सुखरूप आलें. (१९६९) ह्या विज्ञान विक्रमाच्या आनदामुळें निरीश्वरवादी

विशेषत वेदान्तदुन्दुभि सारखा बारा महिने तेरा काळ दुमदुमून राहिला आहे, अशा या आपल्या भारतवर्षांत उपासकाची अर्थात् सूर्यूपासकाकरिता देवतायतनाची अधिकच आवश्यकता आहे व तशी सूर्यपासना चालूही आहे. परतु हल्लींच्या कराळ कलिकाळात ती उपासना वेगडी व केवळ ढोंगधत्तुरा माजविणारी झाली आहे. सध्या अगर पूजा करिताना न्यास करण्यास सांगितले आहेत, ह्या न्यासक्रियेनें धातुमय अगर पाषाणमय मूर्तीच्या अगर यत्राच्या ठिकाणीं देवताआवाहनानें पूजाकाल-पर्यंत देवतेचा आविर्भाव होत असतो व उपासकानें आपल्या शरीरांतील विशिष्ट स्थानी देवताचे न्यास केल्यानें (दृढभावना जागृत केल्यानें) उपासक देवतामय होतो परतु ही न्यासक्रिया, नाक, डोळे, कान यास भावनाविरहित स्पर्श करण्यापलीकडे राहिली नाहीं ! तशीच स्थिति वेदात त्रय म्हणजे प्रस्थानत्रयीच्या अभ्यासाची झाली आहे. प्रस्थानत्रयीच्या अभ्यासानें वेदान्तसूरी पडित होतात. पूर्वपक्ष व उत्तरपक्षही करितात, साख्य, पातजल, जैमिनीय पूर्वमीमासा, काणाद, गौतम व बौद्धदर्शन याच्या अध्ययनानें विवेचक बुद्धि जागृत होण्याच्या ऐवजीं त्या त्या शास्त्रात गढून गेल्यामुळे "षट्दर्शनमहाकूपे पतिता पशव खग" (गरुडपुराण), अशी त्या अभ्यासकाची गति होते व मूलग्राही व ऐहिकामुष्मिक फलदायी उपासनेकडे त्याचे दुर्लक्ष होते. म्हणून *आधुनिक कालात उपासना साघन परिणामी फलदायी होण्याकरिता वैदिक, तान्त्रिक व पौराणिक मत्रमूलक प्रतीकोपासनेकडे* जनतेचें लक्ष वेघलें पाहिजे.

मागील स्तभामध्ये तत्रशास्त्राचीं जीं सात अगर बत्तीस लक्षणे

रशियात हजारों लोक प्रार्थना मदिरात जाऊन देवासमोर आनद व्यक्त करून आले असे जाहीर झालें, त्यवरच रशियाचीं शुक्रवेधी यानें अशीच परत येतील. साराश प्रार्थना व त्यांचीं मदिरें ह्याचें समूळ उच्चाटन झाले आहे, असा एकही देश नाहीं. म्हणने तें कृत्य वा ती स्थिति अमानवी व अस्वाभाविक आहे हेंच खरें. (गो. प्र मा.)

सांगितलीं आहेत, त्या लक्षणांत देवतार्चनरूपी उपासनासाधन सांगितलें आहे. या साधनाबद्दल तन्त्रशास्त्र असें प्रतिपादन करितें कीं, मन्त्रशास्त्र हें प्रत्यक्षशास्त्र आहे म्हणजे या शास्त्रांत आत्मदर्शनाचीं साधनें सांगितलीं आहेत. इतर शास्त्रांत वादविवादरूप पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, न्यायशास्त्रांतील परिष्कार इत्यादि वाक्शक्तीचे व स्मरणशक्तीचे विषय येतात. परंतु *मन्त्रशास्त्रांत प्रत्यक्ष अनुभवाचेच विषय असतात.* विश्वास असो वा नसो औषधीप्रयोगानें जसें वृश्चिकपीडाहरणाचें कार्य होतें, तसेंच विश्वास असो वा नसो, वृश्चिकमन्त्रानें वृश्चिकदंशाची पीडा नष्ट होते. नागदंशानें मूर्छित झालेल्या मनुष्याचे ठायीं विश्वास अगर भावनाचा उद्गम होणें शक्य नसतें, असा मनुष्य सर्पमन्त्रानें बरा होतो यावरून *मन्त्रशास्त्र हें प्रत्यक्षानुभवदर्शी शास्त्र* आहे. मन्त्रशास्त्राचा असा निर्वाळा आहे कीं, मन्त्रशास्त्र हें रोग, कष्ट, पीडा यांचें निवारण करणारें व शरीरसुखलब्धीस साधनभूत आहे. इतकेंच नव्हे तर या *शास्त्रांत सर्व मानवास आत्मोद्धाराचा मार्ग निर्दिशित केलेला आहे.*

स्त्री, शूद्र, द्विजबंधु, दास किंवा अनार्य लोक अथवा जे जे मानव वेदत्रयी पठनपाठनास अयोग्य मानण्यांत आले आहेत व ज्यांचे संस्कार वेदोक्त ऋचांनीं होऊं शकत नाहींत त्यांचा समावेशही आगमोक्त आचारधर्मांत करितां येतो. म्हणजे त्यांचे सर्व संस्कार आगमोक्त मन्त्रांनीं करितां येतात वेदमन्त्रांप्रमाणें *आगमोक्त मन्त्रांना न्हस्व, दीर्घ, प्लुत, उदात्त, अनुदात्त असे स्वर नसतात.* त्यामुळें ज्यांची वाणी परंपरेनें उत्कृष्ट संस्कृतीस प्राप्त झाली नाहीं, त्यास आगमोक्त मन्त्राचा जप, पाठ अगर आवृत्ति करण्यास सुलभ पडतें. वरील स्तंभांत वर्णन केल्याप्रमाणें मन्त्रसामर्थ्याची सत्यता सर्व मानवजातीला अनुभवितां येते, असा लेखकाचा दृढ विश्वास आहे, अंधविश्वास नव्हे. लेखकाच्या माहितींतील एक यावनी मन्त्र आहे. तो मन्त्र एका ब्राह्मणानें यवन अवलियास सांगितला त्यानें तो मन्त्र एका जैनास दिला, त्या जैनानें एका ब्राह्मणास सांगितला

इतक्या प्रकारच्या भिन्न जातींच्या लोकांत जरी तो मंत्र परंपरेनें दिला गेला तरी त्या *मंत्राची सिद्धि नष्ट झाली नाहीं*. त्या मंत्राचें वार्षिक विधान हिंदूकरितां बलिप्रतिपदेला करावें व यवनांनीं मोहरमच्या दहाव्या दिवशीं करावें असें सांगण्यांत आलें आहे. त्या मंत्राचें विधान हिंदूकरितां असें आहे कीं, मंत्र म्हणून १०८ तांबड्या कण्हेरीचीं फुलें तांब्याच्या ताम्हनांत पाणी घालून त्या पाण्यांत चंद्राला उद्देशून तीं वहावयाचीं एवढेंच. या विधीनें त्या त्या जातींतील अगर वर्णांतील मनुष्यानें वरील विधान केल्यास त्याला त्या मंत्राच्या सिद्धीचा अनुभव येतो.

अशा प्रकारचे विधि व दीक्षाविधानासारखे उत्सव यांनीं मनुष्याच्या मनावर उत्कट परिणाम होतात. सर्व सृष्टीच्या मुळाशीं मन सृष्टि आहे, व मन सृष्टीनेंच स्थूलसृष्टि निर्माण झाली आहे. मंत्रांतील गूढशक्ति विधियुक्त आचारानें व गुरूच्या संस्कारानें जागृत होते व गुरूनीं ती शिष्याच्या मन पटलावर स्थापित केलेली असते. ती प्रभावशाली होण्यास शिष्याचाही अधिकार असावा लागतो. जशी ज्या शिष्याची आचारशुद्धि, जसा त्याचा अधिकार तशी त्याचे ठिकाणीं मंत्रशक्ति आरूढ होते. अधिकारपात्रतेप्रमाणें म्हणजे संस्कारशुद्धतेनें आगीं असलेल्या सामर्थ्याप्रमाणें लहानापासून मोठ्या अधिकारसंपन्न शिष्याला उपयोगी पडतील अशीं नानाप्रकारचीं मंत्रविधानें हीं मंत्रशास्त्रांत उल्लेखित केलेलीं आहेत. आचारविचार आणि व्यवहार यांत परद्रव्यापहार, परस्त्रीसंपर्क हें वर्ज्य आहे परंतु मंत्रसिद्धि प्राप्त होण्यास परान्न घेणें, प्रतिग्रह म्हणजे दक्षिणा घेणें, हेही आचारदोष गणिलेले आहेत. 'सत्यपूता वदेत् वाणी' असें सांगण्यांत येतें व 'नास्ति सत्यात् परो धर्मः' असेंही सांगण्यांत येतें सर्व प्रकारची आचारशुद्धिसंपन्नता असूनही असत्यभाषणी मनुष्य असेल तर त्याला मंत्रसिद्धि प्राप्त होणार नाहीं. यदाकदाचित् गुरुसामर्थ्यानें मंत्रसिद्धि प्राप्त झाली तरी तीही टिकणार नाहीं. एका गृहस्थानें आपला मुलगा असा पाहिला कीं, तो कधींही असत्यवाणी वदला नाहीं त्या मुलाला

सांगितली आहेत, त्या लक्षणांत देवतार्चनरूपी उपासनासाधन सांगितलें आहे. या साधनाबद्दल तंत्रशास्त्र असें प्रतिपादन करितें कीं, मंत्रशास्त्र हे प्रत्यक्षशास्त्र आहे म्हणजे या शास्त्रांत आत्मदर्शनाचीं साधनें सांगितलीं आहेत. इतर शास्त्रांत वादविवादरूप पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, न्यायशास्त्रांतील परिष्कार इत्यादि वाग्शक्तीचे व स्मरणशक्तीचे विषय येतात. परंतु *मंत्रशास्त्रांत प्रत्यक्ष अनुभवाचेच विषय असतात.* विश्वास असो वा नसो औषधीप्रयोगानें जसें वृश्चिकपीडाहरणाचें कार्य होतें, तसेंच विश्वास असो वा नसो, वृश्चिकमंत्रानें वृश्चिकदंशाची पीडा नष्ट होते. नागदंशानें मूर्छित झालेल्या मनुष्याचे ठायीं विश्वास अगर भावनाचा उद्गम होणें शक्य नसतें, असा मनुष्य सर्पमंत्रानें बरा होतो. यावरून *मंत्रशास्त्र* हे *प्रत्यक्षानुभवदर्शी शास्त्र* आहे. मंत्रशास्त्राचा असा निर्वाळा आहे कीं, मंत्रशास्त्र हे रोग, कष्ट, पीडा यांचे निवारण करणारें व शरीरसुखलब्धीस साधनभूत आहे. इतकेंच नव्हे तर या *शास्त्रांत सर्व मानवास आत्मोद्धाराचा मार्ग निर्दिशित केलेला आहे.*

स्त्री, शूद्र, द्विजबंधु, दास किंवा अनार्य लोक अथवा जे जे मानव वेदत्रयी पठनपाठनास अयोग्य मानण्यांत आले आहेत व ज्यांचे संस्कार वेदोक्त ऋचांनी होऊं शकत नाहींत त्यांचा समावेशही आगमोक्त आचारधर्मांत करितां येतो. म्हणजे त्यांचे सर्व संस्कार आगमोक्त मंत्रांनीं करितां येतात. वेदमंत्राप्रमाणें *आगमोक्त मंत्रांना ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत, उदात्त, अनुदात्त असे स्वर नसतात.* त्यामुळें ज्यांची वाणी परंपरेनें उत्कृष्ट संस्कृतीस प्राप्त झाली नाहीं, त्यास आगमोक्त मंत्रांचा जप, पाठ अगर आवृत्ति करण्यास सुलभ पडतें. वरील स्तंभांत वर्णन केल्याप्रमाणें मंत्रसामर्थ्याची सत्यता सर्व मानवजातीला अनुभवितां येते, असा लेखकाचा दृढ विश्वास आहे, अंधविश्वास नव्हे. लेखकाच्या माहितींतील एक यावनी मंत्र आहे. तो मंत्र एका ब्राह्मणानें यवन अवलियास सांगितला. त्यानें तो मंत्र एका जैनास दिला, त्या जैनानें एका ब्राह्मणास सांगितला

इतक्या प्रकारच्या भिन्न जातींच्या लोकांत जरी तो मंत्र परंपरेनें दिला गेला तरी त्या मंत्राची सिद्धि नष्ट झाली नाहीं. त्या मंत्राचें वार्षिक विधान हिंदूकरिता बलिप्रतिपदेला करावें व यवनांनी मोहरमच्या दहाव्या दिवशीं करावें असें सांगण्यात आलें आहे. त्या मंत्राचें विधान हिंदूकरिता असें आहे कीं, मंत्र म्हणून १०८ तांबड्या कण्हेरीचीं फुलें तांब्याच्या ताम्हनांत पाणी घालून त्या पाण्यात चंद्राला उद्देशून तीं वहावयाचीं एवढेंच. या विधीनें त्या त्या जातींतील अगर वर्णांतील मनुष्यानें वरील विधान केल्यास त्याला त्या मंत्राच्या सिद्धीचा अनुभव येतो.

अशा प्रकारचे विधि व दीक्षाविधानासारखे उत्सव यानीं मनुष्याच्या मनावर उत्कट परिणाम होतात. सर्व सृष्टीच्या मुळाशीं मन सृष्टि आहे, व मन सृष्टीनेंच स्थूलसृष्टि निर्माण झाली आहे मंत्रातील गूढशक्ति विधियुक्त आचारानीं व गुरूच्या संस्कारानीं जागृत होते. व गुरूनीं ती शिष्याच्या मन पटलावर स्थापित केलेली असते. ती प्रभावशाली होण्यास शिष्याचाही अधिकार असावा लागतो. जशी ज्या शिष्याची आचारशुद्धि, जसा त्याचा अधिकार तशी त्याचे ठिकाणीं मंत्रशक्ति आरूढ होते. अधिकारपात्रतेप्रमाणें म्हणजे संस्कारशुद्धतेनें आगीं असलेल्या सामर्थ्या-प्रमाणें लहानापासून मोठ्या अधिकारसंपन्न शिष्याला उपयोगी पडतील अशीं नानाप्रकारचीं मंत्रविधानें हीं मंत्रशास्त्रांत उल्लेखित केलेलीं आहेत. आचारविचार आणि व्यवहार यात परद्रव्यापहार, परस्त्रीसंपर्क हे वर्ज्य आहे परंतु मंत्रसिद्धि प्राप्त होण्यास परान्न घेणें, प्रतिग्रह म्हणजे दक्षिणा घेणें, हेही आचारदोष गणिलेले आहेत 'सत्यपूता वदेत् वाणी' असें सांगण्यात येते व 'नास्ति सत्यात् परो धर्मः' असेंही सांगण्यात येते. सर्व प्रकारची आचारशुद्धिसंपन्नता असूनही असत्यभाषणी मनुष्य असेल तर त्याला मंत्रसिद्धि प्राप्त होणार नाहीं यदाकदाचित् गुरुसामर्थ्यानें मंत्रसिद्धि प्राप्त झाली तरी तीही टिकणार नाहीं. एका गृहस्थानें आपला मुलगा असा पाहिला कीं, तो कधीही असत्यवाणी वदला नाहीं. त्या मुलाला

गायत्रीमंत्राशिवाय दुसरा मंत्रही अवगत नव्हता. असें असून त्या मुलाचे वाणींतील शब्द अक्षरशः खरे होत असत. उदाहरण देण्याचा हेतु हा कीं, सर्व संस्कार असूनही मंत्रसिद्धि *प्राप्त होण्याकरितां व ती स्वतःचे* ठायीं टिकून राहावी, याकरितां *सत्यवचनाचीही पूर्णतया आवश्यकता आहे.*

मंत्रशास्त्राचा मुख्य गुण म्हणजे त्यामध्ये निरनिराळ्या साधना सांगितल्या आहेत हाच होय. ही साधना म्हणजे केवळ पूजा अगर प्रार्थनाच नव्हे. ह्या साधनेंत देवांची करुणा भाकणें, 'पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसंभवः त्राहि मां कृपया देव' *इत्यादि वचनें म्हणणें व तशी भावना करून घेणें, अगर इष्टपदार्थ अगर इष्टवासनापूरणार्थ याचना करणें, या गोष्टी येत नाहींत पापकर्म घडल्याबद्दल पश्चात्तापपूर्वक क्षमायाचना करणें इत्यादि मार्ग नाहींत. पण उलट ह्या साधनेंत पुरुष व प्रकृति यांचें ऐक्यसाधन करणें ही गोष्ट प्रामुख्यानें येते.* तसेंच शरीरांतील प्रकृतितत्त्व व पुरुषतत्त्व यांचें ऐक्य संपादन करण्याकरितां प्रकृतितत्त्व म्हणजे सगुणरूप आकलन करून, म्हणजे त्या रूपाशीं तादात्म्य करून, निर्गुणरूप म्हणजे पुरुषतत्त्व यांत कसें विलीन करावें हीच गोष्ट ही साधना शिकविते. उदाहरणार्थ, आपली वाचाशक्ति म्हणजे आपली जिव्हा जागृत आहे. कंठाजवळील शब्दोच्चार तार-मंद-मध्यमस्वरोत्पादक एक पेटीही आहे. *इतकें असूनही शब्दोच्चार कसा होतो व तो शब्द कोण* उच्चारितो याचा विचार करितां त्या शब्दाला व उच्चार करणाऱ्याला रूप नाहीं असें दिसून येतें, तेव्हा या दोघांचा संयोग झाल्याशिवाय म्हणजे प्रकृति-पुरुषाची ऐक्यता झाल्याशिवाय शब्दोच्चार होणार नाहीं. हें जसें सत्य आहे तशी *प्रकृतिपुरुषाची ऐक्यता संपादन करण्याचें साधन म्हणजे एक विशिष्ट पद्धतीची पूजाआराधना हें आहे. म्हणून ही साधना साध्य करण्याकरितां शरीरांतील गूढ शक्ति जागृत करावी लागते.* या साधनेंत तोच पुरुष सिद्ध झाला असें समजावें की, ज्यानें आपल्या शरीरांतील कुलकुंडलिनी शक्ति जागृत करून तिच्या साहाय्यानें शरीरांतील षट्चक्रें

चक्राचा अनुभव घ्यावा लागतो. ही साधनासिद्धि परोक्षानुभूति व अपरोक्षानुभूति प्रत्यक्ष करून देणारी आहे. पंचदशी पंचीकरणादि ग्रंथाच्या अभ्यासानें व वेदान्तावर व्याख्यानें दिल्यानें या वेदान्तातील प्रस्थानत्रयींतील शब्दसृष्टीच्या आधारानें ही अनुभूति प्राप्त होणार नाहीं. वेदान्तात शिरल्यावर सगुणोपासना 'अधमाप्रतिमापूजा' या वचनानें टाकाऊ झालेली असते. पण मोरोपंत म्हणतात

सगुणिं अनादर करुनी जो कोणी आदरील पंचदशी।
ह्याच्या ज्ञानाग्नीनें न जळे एकहि पटप्रपंचदशी'॥

हेंच खरें. मंत्रशास्त्र असें सांगते कीं योग्य गुरूपाशीं जाऊन अभ्यास करा. कुंडलिनीशक्ति जागृतीचा अभ्यास करा व नंतर अनुभव न येईल तर सोडून द्या. दुसऱ्या मार्गांत इतकी शर्त दिलेली नाहीं व रोकडा परमार्थ सांगितलेला नाहीं. या मंत्रमार्गीय साधनानें पातंजलीय योगशास्त्राला प्रत्यक्ष शास्त्राची योग्यता आणून दिलेली आहे.

पूजा करण्याकरिता मूर्ति कोणकोणत्या प्रकारच्या असाव्या याचाही उल्लेख करणे इष्ट आहे.

शैली दारुमयी लौही लेख्या लेप्या च सैकती।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधाः स्मृताः।

(मणि म्हणजे स्फटिक, वैडूर्य, मुक्ता, हीरा, पाचु, लालक)

यात शैली, (दगडाची) दारुमयी, लोही, मणिमयी या प्रतिमा स्थूलप्राधान्य भावनामय आहेत.

सूक्ष्म प्राधान्य भावना मनोमयी प्रतिमानी (स्थूलप्रतिमाचा आकार मनात आणण्यानें) साध्य होते व परभावना मंत्रमय प्रतिमानी साध्य होते. मंत्रविद्या श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व श्रीएकनाथमहाराज यास अवगत होती. कारण मंत्रपुरश्चरणहवन हे विधी श्रीएकनाथी भागवतांत वर्णन केलेले आहेत. श्रीसमर्थ रामदासस्वामींना मंत्रशास्त्र अवगत होते. कारण त्यांनी

स्त्रिया शूद्र यात भेद नसतो. एकमेकाचे एकमेक पादवंदन करितात, त्यावेळीं एखाद्या फडावरील मुख्य निरूपणकारही, पादवंदन करावयाची व्यक्ति कोणीही असो, त्या व्यक्तीचें पादवंदन करण्यास कचरत नाहीं. पंढरपूरच्या यात्रेंत ही गोष्ट प्रामुख्याने दिसते.

२. मंत्र व त्यांतील शब्द

येथपर्यंत तंत्रमार्गाची व्याप्ति कशी आहे हे वर्णन केले. तंत्रमार्ग दर्शविणारीं तंत्रें व आगम या सर्वांत अनुस्यूत असणारें मंत्रशास्त्र व तदंगभूत यंत्रें व मूर्ति याचेकडे आता वळूं. मंत्र आणि शास्त्र या शब्दाची व्याख्या पूर्वीं आलेली आहे म्हणून मंत्राबद्दल विचार करिताना मंत्रातील व मंत्रशब्दसमूहातील शब्द व इतर शब्दसमूहातील शब्द यातील शब्दशक्तीचा फरक पाहणे आवश्यक आहे मंत्रघटित शब्दसमूहच इतर शब्द व शब्दसमूह यातील कार्य करण्याचें सामर्थ्य यात फरक आहे. सामान्य शब्दसमूहाचें सामर्थ्य विशिष्ट प्रसंगापुरतेंच असतें. उदाहरणार्थ, काहीं युद्धगीतें, युद्धप्रसंगातील सेनानायकानें सैनिकात उत्साह वाढविण्याकरिता उच्चारिलेलीं वाक्यें, आप्तविरहप्रसंगीं विरहीजनाचें सांत्वन करण्याकरिता बोललेले उपदेशपर शब्द, इत्यादि शब्दसमूहातील सामर्थ्य अगर शक्ति क्षणिक परिणामकारक असते. परंतु *मंत्रशब्दस्थित मंत्रशक्ति निरंतर टिकणारी असते.*

काहीं शब्दोच्चार असेहि आहेत कीं, त्याच्या उच्चारानंतर काहीं एक प्रकाराचा परिणाम श्रोत्याच्या मनावर नेहमीं होईल. 'खडे रहो' असें म्हटल्यावर ऐकणारीं मनुष्यें उभीं राहतील. परंतु या उदाहरणांतसुद्धा श्रोत्याच्या मनोनुकूलतेची जरूर आहे व भाषा समजण्याचीही जरूरी आहे म्हणजे हें कार्य एकदेशीय होईल. परंतु मंत्रोच्चारित शब्दसमूहातील शक्ति अनन्यसाधारण आहे. वृश्चिकाच्या मंत्राची भाषा वृश्चिकदष्ट मनुष्यास अगर मांत्रिकासही न समजो, अगर त्याचा त्या

वृश्चिकमंत्रावर विश्वासही नसो, अर्थात त्याची मनोनुकूलताही असो वा नसो, परंतु मांत्रिकानें मंत्राचा उच्चार केल्याबरोबर वृश्चिकदष्ट मनुष्याची विषबाधा नष्ट होते ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. यावरून मंत्रातील अक्षरसमूहाच्या उच्चाराचा परिणाम चिरसिद्ध आहे असें दिसून येतें. मंत्रोच्चार झाल्याबरोबर मंत्रशक्ति प्रकाशमय आहे असे दिसतें. मंत्रातील अक्षरसमूह अगर शब्दसमूह याचा कांहींच स्पष्ट अर्थ समजून येत असो वा नसो, परंतु त्या मंत्रोच्चारापासून अतिमानुष शक्ति उत्पन्न होते, हें मात्र खास होय. या *अतिमानुष चिरसिद्ध शक्तीलाच आपण सिद्धि अगर चमत्कार म्हणतों.*

३. मंत्र-सिद्धि व चमत्कार

सिद्धि व चमत्कार होतात हे काहीं अबाधित नियमानींच होतात *आपणास ते नियम अज्ञात असतात, म्हणून आपण त्यास चमत्कार अगर सिद्धि म्हणतों.* पन्नास वर्षांपूर्वी आज अंतराळातील विद्युत्शक्तीनें सिद्ध होणाऱ्या दूरश्रवण व दूरदर्शन ह्या गोष्टी चमत्कारातच गणल्या जात असत व त्या अजूनही तशाच मानिल्या जातात. योगी मनोवहा नाडीच्या साहाय्यानें हृदयक्रिया अगर नाडीची गति वगैरे बंद करितात,[1] हाही आजच्या सृष्टिविज्ञान शास्त्रज्ञांना चमत्कार वाटतो परंतु योगी लोकांना ही एक सहजसाध्य क्रिया असते, व मनोवहा नाडीच्या साहाय्यानें ही क्रिया होते, म्हणून त्यास हा चमत्कार वाटत नाहीं. आपल्या स्थूल सृष्टीच्या पलीकडे सूक्ष्म सृष्टि आहे, प्राण्यांना स्थूल शरीराप्रमाणेंच सूक्ष्म शरीर आहे, याची सत्यता ज्यांना पटली नाहीं,

---

१. आपल्या मनोवहा नाडीवर ताबा चालवून सर्कसवाले प्रो एकनाथमूर्ति किंवा ताराबाई ह्यांच्या तळहातावर बंदुकीनें गोळी मारली असताही ती शरीरांत न जातां चपटी होऊन खालीं पडे ! हें दृश्य पाहिलेलें आहे. याचें नांव रक्त वाहिन्या बंद करण्याची सिद्धि !

श्रीगायत्रीमंत्राचीं पुरश्चरणें करून श्रीरामरायाचा सगुण साक्षात्कार करून घेतला होता.

आणवादि मलाचा आत्मज्ञानानें नाश करून चैतन्य म्हणजे प्रकाशरूप असा जो परशिव त्याची प्राप्ति होते. यांत प्रकाशरूपाचाच विशेष असल्यानें त्यास शांभवयोग किंवा शांभवउपाय असें म्हटलें आहे. त्रिपुरसुंदरीरूप भुवन हा परशिव आहे. यांत प्रकाशरूप शिवाचे ध्यान सांगितलें आहे.

मंत्रशास्त्रांत अर्थात तंत्रमार्गांत वारंवार असें सांगितलें आहे कीं, 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' पूजेकरितां समोर ठेवलेलें प्रतीक ही एक निराळी देवता आहे असें नाहीं. *पूजा सुरू करण्यापूर्वीं व पूजा समाप्त झाल्यावर* प्रतीक तें प्रतीकच होय. पूजकानें पूजा सुरू करण्यापूर्वीं प्रतीकामध्यें प्राणप्रतिष्ठा करावी लागते व ती करितांना "द्वारेण ब्रह्मरंध्रस्य नासारंध्रात् विनिर्गत। पुष्पांजलौ समाहूय्य॥ व "आत्मसंस्थं महाशुद्धं त्वामहं परमेश्वर। *आरण्यमिव हव्याशं मूर्तौवा आवाहयाम्यहं।"* असें म्हणून मूर्तीचे ठिकाणीं आपल्या आ मतत्त्वाची स्थापना करावी लागते, हीच प्राणप्रतिष्ठा होय. यावरून *तंत्रशास्त्राची महती, क्रियाप्रवणता व तदंगभूत होणारी प्रत्यक्ष अनुभवाची प्राप्ति या गोष्टी सिद्ध होतात,* प्राणप्रतिष्ठा केल्याशिवायही मूर्तीमध्यें देवतेची जागृती होते. कॅप्टन् बखले (लाहोर) यांचेकडे श्री गणपतीची मूर्ति होती, तिचा असा अनुभव होता. याप्रमाणें कांहीं मंत्राचाही अनुभव आहे

शक्ति म्हणजे पराशक्ति, म्हणजे *पूर्णाहंत* विश्वस्फुरण करणारी शक्ति, जी मंत्रवीर्याला प्रकट करिते, अशी सत्ता ती ही. या योगांत त्रिपुरसुंदरीच्या मंत्राचें विशेषत्व आहे व मी त्रिपुरसुंदरीरूप आहें अशी भावना दृढ केल्यानें हे जगत् त्रिपुरसुंदरीरूप आहे असें भासतें व दिसतें म्हणून तसें सिद्ध होतें म्हणजे आरशांत ज्याप्रमाणें नाना प्रकारचीं चित्रें दाखविलीं तरी तीं चित्रें आरशावर कांहींच परिणामकारक होत नाहींत, त्याप्रमाणें हें

जगत् त्रिपुरसुंदरीरूप आरशातील चित्राप्रमाणें परशिवाच्या प्रकाशरूपावर चित्रित झालें असलें तरीही परशिवावर त्याचा काहींच परिणाम न होता तो प्रकाशरूपच असतो व राहतो. सारांश असें हें जगत् परशिवाच्या प्रकाशांत दृश्य होतें म्हणजे तें परशिवरूप आहे, म्हणजे त्रिपुरसुंदरीरूपच आहे अशा प्रकाराची भावना जागृत ठेवणें हाच शाक्तयोग किंवा शक्तियोग असें म्हटलें आहे. यांत त्रिपुरसुंदरीचें ध्यान सांगितलें आहे.

तंत्रमार्गांत पुनर्जन्मतत्त्व अबाधितपणें मानण्यांत येतें. केवळ परंपरा व अंधानुकरण या बाबी या मार्गांत नाहींत व पूर्वी हे तत्त्व मानिलें गेलें म्हणून तें मानावें असा त्या तंत्रमार्गाचा हव्यास पण नाहीं. एखाद्या देशाचा नकाशा जसा पुढें ठेवावा व त्यावरून मार्ग क्रमीत इष्ट स्थळीं जाण्याची रूपरेषा आखावी, त्याप्रमाणें साधना करणाऱ्या साधकासमोर साधनेचे क्रम मांडून त्या क्रमांकाप्रमाणें ह्या जन्मांत जितके क्रमांक संपले, त्या पुढील क्रमांक आक्रमीत जाण्याकरितां पुढील जन्म आहे असें साधकास पटवून देण्यांत येतें. पंढरपुरास जाण्यास निघालेला यात्रेकरू जसा मुक्काम करीत करीत शेवटीं पंढरपुरीस (षट्चक्र भेद करीत करीत सहस्रारचक्रांतील पंढरपुरीस) जाऊन पोंचतो, तशी साधना करणारा साधक दरकूच दर मुक्काम करीत ह्या जन्मांत मणिपूरचक्रांतील विष्णुपदाला पोंचला तर पुढील जन्मांत विष्णुपदापासून निघून अखंडैक्यरस परमशिवपदाला पोंचेल अशी साधकाची निष्ठा कायम करण्यांत गुरूचा हातखंडा व्यवहार असतो. तंत्रमार्गांत समाजधर्म व साधनधर्म असे दोन भेद आहेत. समाजधर्माप्रमाणें तंत्रमार्गांत जातीबंधनें व जन्मबंधनें मानितात. पण साधनधर्मांत जातिविशिष्टता अथवा पुरुष स्त्री अशी लिंगविशिष्टता मानीत नाहींत. लेखकास असें वाटतें कीं, वारकरी संप्रदाय प्रवर्तकांनीं हीच प्रथा अमलांत आणली असावी. तंत्रमार्गांत जशी उपासना तशी वारकरी संप्रदायांत भजन, कीर्तन व निरूपण ह्या गोष्टी होत. निरूपणाच्या वेळीं, भजनाच्या वेळीं, वा नगर प्रदक्षिणेचे वेळीं, वारकरी संप्रदायांत

स्त्रिया शूद्र यात भेद नसतो. एकमेकाचें एकमेक पादवदन करितात, त्यावेळीं एखाद्या फडावरील मुख्य निरूपणकारही, पादवदन करावयाची व्यक्ति कोणीही असो, त्या व्यक्तीचे पादवंदन करण्यास कचरत नाहीं. पढरपूरच्या यात्रेंत ही गोष्ट प्रामुख्यानें दिसते.

२. मत्र व त्यांतील शब्द

येथपर्यंत तत्रमार्गाची व्याप्ति कशी आहे हे वर्णन केलें. तत्रमार्ग दर्शविणारीं तत्रें व आगम या सर्वांत अनुस्यूत असणारें मत्रशास्त्र व तदगभूत यत्रें व मूर्ति याचेंसबधें आता बघू मत्र आणि शास्त्र या शब्दाची व्याख्या पूर्वीं आलेली आहे म्हणून मत्राबद्दल विचार करिताना मत्रातील व मत्रशब्दसमूहातील शब्द व इतर शब्दसमूहातील शब्द यातील शब्दशक्तीचा फरक पाहणे आवश्यक आहे. मत्रघटित शब्दसमूहच इतर शब्द व शब्दसमूह यातील कार्य करण्याचें सामर्थ्य यात फरक आहे सामान्य शब्दसमूहाचे सामर्थ्य विशिष्ट प्रसगापुरतेंच असतें. उदाहरणार्थ, काहीं युद्धगीतें, युद्धप्रसगातील सेनानायकानें सैनिकात उत्साह वाढविण्याकरिता उच्चारिलेलीं वाक्यें, आप्तविरहप्रसगीं विरहीजनाचें सात्वन करण्याकरिता बोललेले उपदेशपर शब्द, इत्यादि शब्दसमूहातील सामर्थ्य अगर शक्ति क्षणिक परिणामकारक असते परतु *मत्रशब्दस्थित मनशक्ति निरतर टिकणारी असते.*

काहीं शब्दोचार असेहि आहेत कीं, त्याच्या उच्चाराबरोबर काहीं एक प्रकाराचा परिणाम श्रोत्याच्या मनावर नेहमीं होईल 'खडे रहो' असें म्हटल्याबर ऐकणारीं मनुष्यें उभीं राहतील. परतु या उदाहरणातसुद्धा श्रोत्याच्या मनोनुकूलतेची जरूर आहे व भाषा समजण्याचीही जरुरी आहे म्हणजे हे कार्य एकदेशीय होईल. परतु मत्रोच्चारित शब्दसमूहातील शक्ति अनन्यसाधारण आहे वृश्चिकाच्या मत्राची भाषा वृश्चिकदष्ट मनुष्यास अगर मात्रिकासही न समजो, अगर त्याचा त्या

वृश्चिकमंत्रावर विश्वासही नसो, अर्थात त्याची मनोनुकूलताही असो वा नसो, परतु मांत्रिकानें मंत्राचा उच्चार केल्याबरोबर वृश्चिकदष्ट मनुष्याची विपबाधा नष्ट होते ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. यावरून मंत्रातील अक्षरसमूहाच्या उच्चाराचा परिणाम चिरसिद्ध आहे असें दिसून येतें मंत्रोच्चार झाल्याबरोबर मंत्रशक्ति प्रकाशमय आहे असें दिसतें. मंत्रातील अक्षरसमूह अगर शब्दसमूह याचा कांहींच स्पष्ट अर्थ समजून येत असो वा नसो, परतु त्या मंत्रोच्चारापासून अतिमानुष शक्ति उत्पन्न होते, हे मात्र खास होय. या *अतिमानुष चिरसिद्ध शक्तीलाच आपण सिद्धि अगर चमत्कार म्हणतों.*

३. मंत्र-सिद्धि व चमत्कार

सिद्धि व चमत्कार होतात हे कांहीं अबाधित नियमानींच होतात. *आपणास ते नियम अज्ञात असतात, म्हणून आपण त्यास चमत्कार अगर सिद्धि म्हणतों.* पन्नास वर्षांपूर्वी आज अतराळातील विद्युत्शक्तीनें सिद्ध होणाऱ्या दूरश्रवण व दूरदर्शन ह्या गोष्टी चमत्कारातच गणल्या जात असत. व त्या अजूनही तशाच मानिल्या जातात. योगी मनोवहा नाडीच्या साहाय्यानें हृदयक्रिया अगर नाडीची गति वगैरे बद करितात,[1] हाही आजच्या सृष्टिविज्ञान शास्त्रज्ञाना चमत्कार वाटतो. परतु योगी लोकाना ही एक सहजसाध्य क्रिया असते, व मनोवहा नाडीच्या साहाय्यानें ही क्रिया होते, म्हणून त्यास हा चमत्कार वाटत नाहीं आपल्या स्थूल सृष्टीच्या पलीकडे सूक्ष्म सृष्टि आहे, प्राण्याना स्थूल शरीराप्रमाणेंच सूक्ष्म शरीर आहे, याची सत्यता ज्याना पटली नाहीं,

---

१. आपल्या मनोवहा नाडीवर ताबा चालवून सर्कसवाले प्रो. एकनाथमूर्ति किंवा ताराबाई ह्याच्या तळहातावर बदुकीनें गोळी मारली असताही ती शरारात न जाता चपटी होऊन खालीं पडे! हे दृश्य पाहिलेलें आहे. याचें नाव रक्त वाहिन्या बंद करण्याची सिद्धि!

त्याना सृष्टींतील सूक्ष्मदेहधारी जीवाकडून अगर देवाकडून जीं कार्ये होतात, तीं चमत्काररूप वाटतात. पुण्यातील आहिताग्नि वे. शा. स. राजवाडे याचेकडे रा. रा जोशी या आडनावाच्या मान्त्रिकानें वीरमंत्राच्या साधनानें वीरदेवता प्रसन्न करून त्या देवतेकडून श्रीगुरुदत्त असे म्हटल्याबरोबर अगदीं गरम पेढे आणविले ही गोष्ट पुण्य-नगरात सर्वश्रुत आहे. ही मंत्रसिद्धि व घटना इतरास चमत्कार वाटतात, परंतु त्या मान्त्रिकास ही सहजसाध्य गोष्ट आहे असे वाटते.

४. मंत्रसिद्धि

मंत्रसिद्ध होण्यास म्हणजेच मंत्राची सिद्धि होण्यास त्या मंत्राचें पुरश्चरण केलें पाहिजे गायत्रीमंत्राच्या पुरश्चरणविधीचें एक स्वतंत्र पुस्तकच आहे, म्हणून त्याची पुनरुक्ति येथें नको. याशिवाय वैदिक मंत्राचें पुरश्चरण-विधान मागील स्तभात आलेलें आहे. तथापि आगमोक्त मंत्र व शाबर मंत्र याच्या पुरश्चरणाची विधानें प्रत्येक मंत्राकरिता निरनिराळीं सागितलीं आहेत. तथापि सर्व मंत्राना लागू होणारें असें पुरश्चरणविधान देण्यात येत आहे तें असें—

प्रथम ब्रह्मकूर्चविधीनें[१] प्रायश्चित्त घेऊन पुरश्चरण सुरू करण्यापूर्वी एक लक्ष प्रणवाचा जप करावा. तो असा, "प्रणवस्य ब्रह्माऋषि । गायत्रीच्छद । परमात्मा देवता। सकलदोष निवारणार्थे सकलमंत्रसिद्धयेच प्रणवस्यैकलक्ष जपे विनियोग ।" नंतर होम करून नंतर दहा हजार गायत्रीमंत्राचा जप करावा व्याहृतींसह गायत्री मंत्राच्या चतुर्विंशति अक्षरानंतर प्रणव

१. ब्रह्मकूर्च विधि ठराविक जातीचे व रंगाचे ठराविक सख्येइतके दर्भ एक प्रकारचे विशेष कार्यासाठी योग्य अशीं घटक द्रव्यें असणारे घेऊन त्याचा जुडका किंवा कुंचा बाधून ठराविक मंत्र उच्चारून तयार केलेल्या पाण्याच्या मार्जनादि द्वारा उपयोग करणें यास ब्रह्मकूर्च विधि म्हणतात.

(गो. प्र भा)

म्हणावा. सामान्यतः सर्व ब्राह्मण गायत्रीमंत्र म्हणताना मंत्राच्या शेवटीं प्रणवाचा उच्चार करीत नाहींत, हे अयुक्त व अविधिपूर्वक जपाराधन होतें, पंचभूतात्मक देहांतील पंचतत्त्वाचा म्हणजे पृथ्वीचा आपांत, आपाचा तेजांत, लय करून वासनामय पापपुरुषाचें कुंभकांत चिंतन करून, त्याचा लय करून रेचकानें तो वासनामय पापपुरुष बाहेर टाकावा. नंतर प्राणप्रतिष्ठा, अन्तर्मातृका, बहिर्मातृका न्यास करून षट्चक्रांतील देवताची मानसोपचार पूजा करावी. (षट्चक्राचें चित्र, देवता, बीजें, इत्यादि प्रकार पुढें परिशिष्टांत अजपाजप विभागांत नमूद केलेली आहेत.) नंतर पुरुषसूक्त व श्रीसूक्त यांनीं अंगन्यास व करन्यास करावे, नंतर ज्या मंत्राचें पुरश्चरण करावयाचें तो मंत्र वीस अक्षरांपेक्षा कमी अक्षराचा असल्यास त्या मंत्राच्या अक्षरागणिक एक हजार जप करावा, व वीस अक्षरांपेक्षा अधिक असल्यास दहा हजार जप करावा. "कलौ चतुर्गुण प्रोक्त" या न्यायानें त्या प्रत्येक मंत्राचा चौपट जप करावा. नंतर जो जप पूर्ण झाला, त्याचें दशांश हवन, तद्दशांश तर्पण व तद्दशांश मार्जन व त्याचें दशांश ब्राह्मणभोजन करावें. हवन दशांश करावयाचें त्याचें द्रव्य घृतमिश्रित तिलाचें असावें. ब्राह्मणभोजन करण्यास असमर्थ असल्यास मूळ जपाइतका जप करावा व पांच ब्राह्मणास भोजन घालावें. एवढें तरी करावेंच. इतक्यानें इष्टदेवता प्रसन्न होईल व इष्ट हेतु साध्य होईल. नच झाल्यास स्वमस्थांत होईल. नंतर पुन्हां इष्टमंत्राचे मागें व पुढें 'अ' उच्चार करून पुढें प्रत्येक मातृका घेऊन आ, इ, ई, इत्यादि १०८ जप करावा. अवश्य सिद्धि होईल. वैदिक मंत्राची सिद्धि प्राप्त करून घेण्याचा दुसरा विधि असा आहे – मनकृच्छ्रनिर्धानें प्रायश्चित्त घ्यावें. ग्राम्य पशूंचा शब्द ऐकूं न येईल, अशा नदीकांठीं एका गावाबाहेर झोपडी करावी. कुशासन, कुशाम्बर, कुशासन, कुशपत्रोपवीती घेऊन गोदुग्धाहार करावा व गायत्रीमंत्राचा पांच लक्ष जप करावा. नंतर इष्ट मंत्राचा जप करावा. वैदिकमंत्र सिद्ध होईल. किंवा सूर्यग्रहणांत वर्षांग्रमाणें गायत्रीचा जप

करावा व नतर दशाश हवन करावें अशा चार प्रहणाचा जप पुरा झाला म्हणजे इष्टमत्राचा जप करावा, नतर इष्ट मत्राचा जप, होम, तर्पण व ब्राह्मणभोजन ही कार्यें झालीं पाहिजेत. नतरच तो मत्र सिद्ध होईल. हे दोन्ही क्रम अनुभविक आहेत.

मत्र सिद्ध झाल्याचीं चिन्हें अशीं आहेत. सुवासिनी, चद्र, सूर्य, गगानदी, युद्धात जय, गज, मयूर, हस, कमळें, दीप, अश्व, पुष्पें, पर्वत हे पदार्थ स्वप्नात दिसले तर मत्र सिद्ध झाला असें समजावें, तसेंच,

चित्तप्रसादो मनसश्च तुष्टिः अल्पाशिता स्वप्नपराङ्मुखत्वं ।
स्वप्नेषु यानाद्युपलंभनं तु सिद्धस्य चिन्हानि भवन्ति सद्यः ॥
—परशुराम कल्पसूत्रम्

जोतिः पश्यति सर्वत्र शरीरं वा प्रकाशयुक् ।
निजं शरीरमथवा देवतामयमेव हि । —भैरवी तत्र

मंत्राराधनसक्तस्य प्रथमं वासरत्रयम् ।
तृतीयवत्सराद्दूर्ध्वे राजानश्च महीभृतः ॥
प्रार्थयन्तेऽनुरोधेन गर्विता अपि मानिनः ।
नवमाद्वत्सराद्दूर्ध्वे स्वयं सिध्यति मंत्रराट् ॥
नानाश्चर्याणि हृदये मंत्रसिद्धिमयानिच ।
रात्रौ च दिवसा लोकं स सूर्य क्षणमीक्षते ॥
पूर्णेंदुसदृशः कान्त्या गमने विहगोपमः ।
विष्णुत्रयोऽपि अल्पत्वं भवेन्निद्राजयस्तथा ॥
(नारदपचरात्र)

नाना प्रकारचीं गीतवाद्यें श्रवणेंद्रियास अनुभविता येतात. कापूर, कस्तुरी, केशरादिकाचे गध अनुभवास येतात व दुसऱ्यासही ते गध देता येतात. साधक तेजानें कातिमान व बलवान् होतो

सिद्धेस्तु त्रीणि चिन्हानि दाता भोक्ताद्य याचकः । (बौधायन)

देवा नित्यं नमोऽस्मै विदधति फणिनो नैव दंशन्ति पुत्राः।
सम्पन्नाः स्युः सपुत्रास्तनुविपदि परं धाम विष्णोः स भूयात्॥
(प्रपंचसार)

वरीलप्रमाणें मंत्रसिद्धि झाल्याचीं ५ चिन्हें थोडक्यांत वर्णन करण्यांत आलीं आहेत.

५. मंत्र-शक्ति

इतर वाक्यसमूह व मंत्रघटित शब्द यांमध्यें फरक असा आहे कीं, इतर वाक्यसमूहांतील शक्ति शब्दोच्चाराबरोबर उदय पावून आपलें कार्य करिते. तें कार्य संपलें कीं, ती शक्तिही अस्तंगत होते. मंत्रोच्चाराची अवस्था तशी नाहीं. *मंत्रोच्चाराची शक्ति नेहमी जागृत असते. ती अस्तंगत होत नाही, ती क्षयहीन व अविनाशी आहे.* जड आणि चैतन्य, जीव आणि ब्रह्म यांमध्यें जसा फरक आहे, तसाच फरक इतर शब्दसमूह व मंत्रघटित शब्दसमूह यांमध्यें आहे. *ज्याच्या मननानें चतुर्विध पुरुषार्थ साध्य होतात व त्रिविध पातकें नाश पावतात तो मंत्र असें गायत्री तंत्रांत सांगितलें आहे.*

वस्तुतंत्र गुणधर्माचें प्रकटीकरण जिच्या योगानें होतें ती शक्ति होय. वस्तुतः शक्ति या शब्दानें मनुष्याच्या मनावर काय परिणाम होतो, अगर शक्ति म्हणजे काय या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचा प्रयत्न करूं लागल्यास शक्तीचे परिणाम काय होतात ही गोष्ट मानवी बुद्धि सांगेल. परंतु शक्ति म्हणजे काय, शक्ति या पदार्थानें व्यक्त होणाऱ्या व्यापारांची मीमांसा काय हें सांगतां येणार नाहीं. चंद्रप्रकाशानें समुद्रांतील पाणी आकर्षण केलें जातें ही चंद्रप्रकाशाची शक्ति होय. समुद्राच्या लाटांमुळें मोठमोठीं जहाजें बुडून जातात. अगर किनाऱ्यावर फेकलीं जातात. भूकंप होऊन शहरेंचीं शहरें नाश पावतात व पृथ्वीवरील समुद्राचे जागीं जमीन व जमिनीचे जागीं समुद्र उत्पन्न होतात. या प्रकारचीं स्थित्यंतरें होणें

हें त्या शक्तीचे परिणाम होत. या परिणामावरून शक्तीची कल्पना येते. ही गोष्ट स्थूल सृष्टीबद्दल जशी अनुभवास येते, तशीच सूक्ष्म सृष्टि म्हणजे विद्युत्, या पदार्थाचे परिणाम दृश्य व अदृश्य पदार्थांवर होतात. यावरून विद्युत्मध्ये असलेल्या आकर्षणास विद्युदाकर्षणशक्ति म्हणता येतें. या दृश्य पदार्थास सत् या श्रेणींत घालितां येईल. परंतु चेतन पदार्थांवर, म्हणजे चैतन्ययुक्त स्थूल देहधारी प्राणी व सूक्ष्म देहधारी प्राणी यांचेवर आकर्षण होण्यास चैतन्यरूपी श्रेणीचाच आश्रय केला पाहिजे. चैतन्य कोटींतील प्राण्याच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा समावेश असतो. सृष्टजड पदार्थांतील आकर्षण जसें आपल्या प्रत्ययास येतें, तसें सृष्टचैतन्य पदार्थांतील गूढ असलेलें आकर्षणही आपल्या प्रत्ययास येतें. जसें एखाद्या लांडग्यानें एखाद्या शेळीला स्पर्श केला तर लांडग्याच्या अंगीं असलेल्या आकर्षणानें ती शेळी लांडग्याकडे आकर्षिली जाते. असें झालें म्हणजे व्यवहारातील 'हुरळली शेळी व लागली लांडग्याचे पाठीस' या म्हणीप्रमाणे चैतन्ययुक्त प्राण्यांतील आकर्षण शक्ति आपल्या अनुभवास येते. अजगर नामक प्राण्याचे ठायीं अशीच आकर्षणशक्ति असते. एकदा एक मनुष्य झाडावर चढलेला होता व त्या झाडाखालीं एक अजगर वेटोळे घालून त्या मनुष्याकडे पहात बसला. तेव्हा त्या अजगराच्या दृष्टिपाताच्या ठायीं आकर्षण-सामर्थ्य होतें असे आढळून आलें. कारण त्या झाडापलीकडील दुसऱ्या झाडावर दुसरे लोक चढून त्या अडकलेल्या मनुष्यास दुसऱ्या झाडावर घेण्याचा प्रयत्न करू लागले. परंतु तो म्हणे, मला त्या झाडावरून हालण्याची इच्छाच होत नाहीं. नंतर बरेच लोकांनी जमाव करून त्या अजगरास ठार मारलें, तेव्हा झाडावरील मनुष्य खालीं आला व बचावला. असेंच पूर्व संस्कारानीं प्राप्त झालेलें आकर्षण-सामर्थ्य एखाद्या मनुष्याच्या अंगीं जन्मसिद्धच असते किंवा मंत्रशक्तीनें प्राप्त होतें. एका फकीरानें आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें एका युरोपियन अधिकाऱ्याच्या

वायकोस आपले पाठीमागें हिंडण्यास लावले होतें. असे अनेक प्रकार घ्योत्पत्तीस येतात.

अशाच प्रकारच्या मंत्रसामर्थ्यानें अदृश्य जीव म्हणजे भूतें अगर वीर, गधर्व, वेताळ यास आपले आज्ञाधारक बनविता येतें. दक्षिण हैद्राबादेतील एक मांत्रिक कै. वा. गंगाधरशास्त्री तोरो, यांनी सोलापूर येथे आपल्या मुलाच्या लग्नात पंचवीस पुणेरी पगड्या आणविल्या व लग्नातील वऱ्हाडी मंडळींस दिल्या. *त्या पगडया कशा आल्या असे विचारिता* त्यांनी सांगितलें कीं, मंत्रसामर्थ्यानें प्रसन्न झालेली देवता हें कार्य घडवून आणते. गोळीगुडा (हैद्राबाद) येथील रामकृष्णपंत बाबासाहेब रजतकर, हेही असेच एक उदाहरण आहे. याप्रमाणे मुंजा व वेताळ यांच्या साधनानेंही अशा गोष्टी साध्य होतात. अशाच मंत्रसामर्थ्यानें देवताप्रसादही होतो. लेखकाचे माहितींत असे दोन गृहस्थ आहेत कीं, त्यांनी मंत्रसामर्थ्यानें वेताळ, वीर हनूमन यांची प्रीति संपादन केली. वेताळ देवतेने पाहिजे तेथील जड वस्तू आणून दिल्या. वीर हनूमतांनी भक्ताला वायुगति दिली. रोगहरण करण्याचे सामर्थ्य दिलें. एका साधकास श्रीरामरायाचें दर्शन करवून दिलें. असें जें *आकर्षणसामर्थ्य तीच मंत्रशक्ति होय.*

अशा मंत्रशक्तीचे वाच्यशक्ति आणि वाचकशक्ति असे दोन भेद आहेत. मंत्राची प्रतिपाद्य देवता म्हणजे मंत्ररूप देवता ही वाच्यशक्ति होय व मंत्रानी वर्णन केलेली देवता म्हणजे मूर्तिमयी देवता ही वाचकशक्ति होय. मंत्रमयी देवता हीच दुर्गा मंत्राची निर्गुणरूप अधिष्ठात्री देवता दुर्गा होय व दुर्गामूर्ति ही दुर्गामंत्राची वाचकशक्ति देवता होय. विष्णु सहस्रनामांत परमात्मा श्रीकृष्ण ही प्रतिपाद्य वाच्य देवता व देवकीनंदन ही अधिष्ठात्री वाचक व मूर्त देवता होय. पुष्पांत जसें *बीज गूढरूपानें वास्तव्य करतें ("विधा दैवतयोरपि न भेदलेशोऽस्ति* वेद्-वेदकयो") बीजांत जसें फळ गूढरूपानें वास करितें तशी

वाचकशक्तींत वाच्यशक्ति गूढरूपानें राहते "वाच्यवाचकभेदेन भवान् एव जगन्मय" असें अध्यात्मरामायणात वाच्यवाचक शक्तीचें रूप वर्णन केलें आहे. आतां वाचकशक्ति म्हणजे सगुणरूप होय. त्याची पूजा केल्याशिवाय वाच्यशक्तीचें म्हणजे निर्गुणस्वरूपाचें अनुभविक ज्ञान होणार नाहीं. वाच्यशक्ति हा मंत्राचा प्राण आहे. परंतु *वाचकशक्तीची साधना केल्याखेरीज मंत्रांतील प्राण जागृत होणार नाहीं* व *मंत्रसिद्धी होणार नाही.* वाचकशक्तीच्या ध्यानावाहनादि *पूजाप्रकारांशिवाय मंत्रात चैतन्यं प्रगट होणार नाही,* म्हणजे तो मंत्र जागृत होणार नाहीं (कोल्हापूरपासून २० मैलावर 'बाहुबली' चा उंच पुतळा बसवून प्राणप्रतिष्ठादि होत असताना २०–१०–१९६६ पासून सतत तीन आठवडे दुपारीं आकाशातून केशरमिश्रित चंदनाचा अभिषेक होत असे. हें दृश्य शेंकडों लोकांनीं पाहिल्याचें प्रसिद्ध झालें होतें ! हा चमत्कारच नसून मंत्रशक्त्योद्भूत ईश्वरी शक्ति जागृत असल्याचें प्रात्यक्षिक आहे. विज्ञानवाद्यांना याचें उत्तर देणें जड. गो प्र भा) सुप्त *मंत्राच्या साधनानें म्हणजे केवळ मंत्रपठणानें साधनसिद्धि प्राप्त होण्याची आशा करणें म्हणजे मृत बालकाला अंकावर घेऊन त्याच्याकडून हास्य-सल्लापादि* सुख प्राप्त करून घेण्याची आशा करण्यासरखें खपुष्पवत् *निरर्थक* होय.

६. मंत्रयोग

मंत्र व मंत्रशक्ति या दोन भागाबद्दल विवेचन झाल्यावर योग म्हणजे मंत्रशास्त्रातील मंत्रयोगाचें वर्णन करणें ही गोष्ट क्रमप्राप्तच आहे

या ठिकाणीं वस्तुत तांत्रिक दृष्टीनें योगाचे जे भाग पडतात त्याबद्दल वर्णन करावयाचें आहे मंत्रशास्त्रातील मंत्रयोगसाधनेकरिता प्रतीकोपासना *मूलाधार घेतल्यामुळें या योगात प्रतीकाच्या ठायीं आत्मशक्तीचा न्यास* करून, म्हणजे आपल्या सहस्रारचक्रात वसत असलेल्या परमात्मतत्त्वाचें ध्यान करून, प्रतीकाच्या म्हणजे इष्टदेवतेच्या चर अगर स्थापित

मूर्तीच्या ठायीं पूजाकाल पूर्णपणें संपेपर्यंत त्या आमकलारूप ध्यान-गतमूर्तीचा प्रवेश झालेला आहे. अशी भावना करून त्या प्रतीकाची षोडशोपचार अगर द्वात्रिंशदुपचारपूर्वक पूजा करावी लागते.

ह्या योगाचे प्रकार दोन आहेत '--एक शक्त्युपाययोग व दुसरा शांभवोपाययोग. शक्त्युपाय योगात इष्टदेवतेचीं प्रतीकें व भावना या गोष्टी प्रामुख्यानें येतात. शांभवोपाय योगात शक्तीची मनोमय भावना प्रत्यक्षतेंत आणावयाची असते. परंतु त्या साधनात आकाराचा अवलंब केला नसल्यानें शक्तिद्योतक देवतेची प्रत्यक्षता होत नाहीं व त्यामुळें साधक नेहमीं आपण कोणत्या भूमिकेवर आहों याबद्दल संशयग्रस्तच असतो. म्हणून प्रथमतः शक्त्योपाय योगाचें अवलंबन करावें व नंतर शांभवोपाय योगाकडे धाव घेतली तरच साधक मायाबंधनापासून मुक्त होईल अशी मंत्रशास्त्रात ग्वाही दिलेली आहे.

आणवादि मलाचा आत्मज्ञानानें नाश करून चैतन्य म्हणजे प्रकाश-रूप असा जो परशिव त्याची प्राप्ति होते. यात प्रकाशरूपचाच विशेष संबंध असल्यानें त्यास शांभवयोग किंवा शांभवोपाययोग असें म्हटलें आहे. हा परशिव त्रिपुरसुंदरीयुक्त आहे ध्यानाकरिता व्यक्तता असली पाहिजे, परंतु त्रिपुरसुंदरीरूपानें व्यक्तता आली तरी परशिवाचें वैशिष्ट्य असल्यानें यात प्रकाशरूप परशिवाचें ध्यानच सांगितलें आहे.

शक्ति म्हणजे पराशक्ति. पूर्णहंता विश्वस्फुरण करणारी पराशक्ति ती हीच, मंत्रवीर्याला प्रगट करिते अशी सत्ता ती हीच. या योगात त्रिपुरसुंदरी मंत्राचें विशेषत्व मुख्य आहे व मी त्रिपुरसुंदरीरूप आहें अशी भावना दृढ केल्यानें हें जगत् त्रिपुरसुंदरीरूप आहे, म्हणजे आरशात ज्याप्रमाणें नाना प्रकारचीं चित्रें दाखविलीं तरी तीं चित्रें आरशावर काहींच परिणाम करीत नाहींत, त्याप्रमाणें हें जगत् त्रिपुरसुंदरीरूप आरशातील चित्राप्रमाणें परशिवाच्या प्रकाशरूपावर चित्रित झालें तरी परमशिवाचा कोहींच परिणाम न होतां तो जसा प्रकाशरूपच असतो तसें हें जगत्

परशिवाच्या प्रकाशात दृश्य होते म्हणजे परशिवरूपच आहे, म्हणजे त्रिपुरसुंदरीरूपच आहे, अशी प्रकाश भावना जागृत ठेवणे हाच शक्तियोग किंवा शक्त्युपाययोग होय असें म्हटलें आहे. यात त्रिपुरसुंदरीचे ध्यान सांगितलें आहे

ही शक्त्योपाययोगसाधना म्हणजे प्रतीकोपासना मंत्रशास्त्रात नव्यानेंच आली आहे असे नाहीं आरण्यकालीन ऋषींनी प्रतीकोपासनेचा मार्ग प्रचारात आणला व नंतर तंत्रशास्त्रकालात ह्या उपासनेवर अधिक भर देण्यात येऊन त्या उपासनेच्या संबंधाने विविध प्रकार, विविध विधि, व विविध उपचार यांचे एक निराळे 'प्रतीकोत्सव विधान' म्हणून शास्त्रच बनलें,गेलें.

७. प्रतीकोपासना व तिचें पूर्वकालीनत्व

मंत्र व यंत्रें यांचेबद्दल विवेचन झालें. 'मंत्रदेवतयो अभेद ' असें जें म्हटलें आहे त्यात देवता म्हणजे देवतामूर्ति यांचेबद्दलही विवरण करणे आवश्यक आहे देवतामूर्ति व देवालयें ही बुद्धधर्म आर्यावर्तांत उदय पावल्यानंतर झाली असा सार्वत्रिक समज आहे व इतिहासतज्ञाचा निश्चयपूर्वक सिद्धांत आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. आगम व तंत्रें हीं वेद व उपनिषद् यांच्याबरोबरच उदयास आलीं असें वर दाखविलें आहे. तसेंच भारतीय युद्ध संपल्यानंतर कलियुग सुरू झालें व त्या कलियुगातील मानवाच्या उद्धाराकरितां आगम व तंत्रें विशेषत प्रामुख्यानें पुढें आणिलीं गेलीं. कारण भारतीय युद्धाच्या वेळीं वर्णाश्रमधर्मविहीन इतर देशांतील लोक युद्धप्रसंगीं आले त्यांचे अवशेष आर्यावर्तातच कायम वस्ती करून राहिले. त्यांच्या पारमार्थिक उन्नतीकरिता आगमाचा उपयोग करण्यात आला असे पूर्वी वर्णन आलेलेंच आहे आगम ग्रंथात मंदिरें कशीं बांधावीं यांचे वर्णन आहे श्रीकृष्णावतारात श्रीकृष्णांनी श्रीरुक्मिणीला विनें पाठविलेल्या प्रणयपत्रिकेवरून ती कुलाचाराप्रमाणें कुलदेवीच्या दर्शनास

आली असता, तिचें हरण केलें असे श्रीमद्भागवतग्रंथात सांगितलें आहे. त्यावरून त्या कालीं देवींचीं मंदिरें होतीं असें सिद्ध होतें. व तसेच श्रीसुभद्रा अभिमन्यूला घेऊन द्वारकेस जात असताना वाटेंत राक्षसाशीं युद्ध करण्याच्या प्रसंगीं अपजय होत आहे असें दिसून येताच तिनें श्रीदुर्गेची प्रार्थना केल्याचा उल्लेख आहे. श्रीरामरायानीं सेतुबंधनाच्या वेळीं श्रीरामेश्वराची स्थापना केली असा रामायणाचा इतिहास सांगतो. कलियुगारंभीं म्हणजे भारतीय युद्ध समाप्त झाल्यानंतर व श्रीकृष्णाची अवतारसमाप्ति झाल्यानंर तंत्र व आगमकालांत श्रीदुर्गा, गणेश, महेश, विष्णु व सूर्य या देवताचीं आयतनें असत. द्वापारयुगांतही देवतायनें होतीं व देवताची पूजा रूढ होती याचें गमक "द्वापरे परिचर्या च" या वचनावरून सिद्ध होत आहे. तसेच "कृतेयद्ध्यायते विष्णु" या वाक्यावरून श्री विष्णूचें ध्यान मूर्तिशिवाय होणार नाहीं. यावरून मूर्तिपूजा, मूर्तिध्यान ह्या गोष्टी होत्याच.

प्रतीकें, प्रतिमा व मूर्ति यांची पूजा वेदकालापासून चालू आहे. वेदकालीं अग्निपूजा विशेषत्वानें ब्राह्मणवर्णांत असे. परंतु त्या त्या कालीं केवळ ब्राह्मणवर्णच अस्तित्वात होता हे म्हणणें केवळ आग्रहाचें आहे. समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या जाति व हे वर्ण होतेच. तेव्हा ब्राह्मणवर्णाशिवाय इतर वर्णांच्या पारमार्थिक उन्नतीकरिता तंत्रागमाचा प्रचार असेच. हें 'वेदागमानाचार प्रथम परिकल्पते' या वाक्यावरून स्पष्ट दिसून येतें तसेच ऋग्वेदांतर्गत रुद्राध्यायातील "या ते रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी" "यामिषु गिरिश त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे" "विज्य धनु कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ उत" इत्यादि वचनावरून हस्तांनी बाण धरणें ही क्रिया शिवाची मूर्ति असल्याशिवाय शक्य नाहीं "द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च। उभय वा एतत्प्रजापति, परिमितश्चापरिमितश्च" ब्रह्माचीं रूपें दोन–एक मूर्त व एक अमूर्त. "उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" या वाक्यांत रूपकल्पना ब्रह्मानें केलेली, उपासकानें केलेली

नव्हे, म्हणजे उपासकाच्या सोईकरिता ब्रह्मानें निरनिराळीं रूपें धारण केलीं 'आयो धर्मणि प्रथम ससादत ततो वपूंषि कृणुते पुरूणि' (अथर्ववेद) 'नम किङ् शिलाय च' या रुद्रोक्त वचनावरून व एह्यश्मानमतिष्ठास्मा भवतु ते तनु (अथर्व) या वचनाचा असा अर्थ आहे कीं, परमेश्वर सृष्टया-रंभीं धर्मस्थापनेकरिता निरनिराळीं 'वपूंषि' शरीरें धारण करिता झाला. व हे परमात्मन् ह्या पाषाणमय मूर्तींत तू प्रवेश कर.

मूर्तिपूजा पूर्वकालापासून अमलात आहे हें दर्शित करणारी खालील वचनेंही देण्यात येत आहेत.

देवतानां हरादीनां पुष्पादिनार्चनं। (गोविंदराज)
अतः प्रतिमास्वेवैतत्पूजनविधानम्। (मेघातिथि)
देवतानामर्चनं पुष्पाद्यैः। (सर्वज्ञनारायण)
प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनम्। (कुल्लूक)
यद्यार्चावानश्येद्वा प्रपतेत प्रभज्येद्वा सहसेद्वा प्रचलेद्वा। (ऐतरेय ब्राह्मण)

'देवतायतनानि कम्पन्ते, देवप्रतिमा हसन्ति, रुदन्ति, स्विद्यन्त्युन्मील-यन्ति।' (षडविंश ब्राह्मण-सामवेद) ह्या प्रमाणांनी वेदकालापासून देवतागारें, देवतायतनें व मूर्तिपूजा याचा उपक्रम होता, हें सिद्ध होतें. मन्त्रसिद्धीकरिता मन्त्राच्या अंगापैकीं मन्त्रनिर्दिष्ट देवताचीं ध्यानें हे मुख्य अंग सांगितलें आहे. मन्त्राचीं मुख्य अंगें ऋषि, छंद, देवता, विनियोग, न्यास, ध्यान, जप, होम, इत्यादि आहेत. त्यापैकीं आधुनिक काळात मूर्तिपूजा वैदिक कीं अवैदिक याबद्दल बराच उहापोह होत असल्यानें मूर्तिपूजा व देवतायतनें हीं वेदकालापासून प्रचलित आहेत हें सिद्ध करण्याकरिता त्याबद्दल इतकें विस्तारानें लिहिणें आवश्यक झालें, प्रतिमेमध्यें देवतासन्निधि कशी असते त्याबद्दल श्लोक खालीं देण्यात येत आहे.

गवां सर्वांगजं क्षीरं स्रवते स्तनपुटात् यथा।
अभिरूप्याद्य विंबस्य पूजायाद्य विशेषत.॥

तथा सर्वगतो देवः प्रतिमादिषु राजते ।
साधकस्य च विश्वासात् देवतासन्निधिर्भवेत् ॥
गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यंगपोषणम् ।
निसृतं कर्मसंयुक्तं पुनस्तासांतदौषधम् ॥
एवं सहि शरीरस्थ सर्पिवत् परमेश्वरः ।
विनाचोपासनादेव न करोति हितं नृपु ॥

८. मंत्रांचे प्रकार व उपयोग

आता मंत्राच्या जातीचा म्हणजे प्रकाराचा विचार कर्तव्य आहे मंत्र तीन प्रकारचे आहेत. [1]बीजमंत्र, मूळमंत्र व मालामंत्र असे ते प्रकार होत. वेदग्रंथात वेदाच्या आरंभीं असलेल्या स्वरानी 'ऐं' बीज तयार झालें. ऋग्वेदाचा आरंभ 'अग्निमीडे' या मंत्रानें होतो, त्या ऋचेंतील 'अ' हा स्वर घ्यावा. नंतर यजुर्वेदातील 'इषेत्वोर्जेत्वा' या ऋचेतील 'इ' हा स्वर घ्यावा व सामवेदातील अग्न आयाहि या पहिल्या ऋचेतील 'अ' हा स्वर घ्यावा व अथर्वणवेदातील पहिली ऋचा 'शन्नो देवीरभिष्टय' या ऋचेंतील अनुस्वार घ्यावा याप्रमाणें अ + इ + अ अनुस्वार या प्रमाणे 'ऐं' बीज

---

१. समष्टि प्रकृतीच्या द्वितीय स्पंदनातून भगवद्गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें अष्टधा प्रकृति उत्पन्न झाली तीमधून तदनुरूप अशीं अष्ट बीजें उत्पन्न झालीं. मंत्र शास्त्रीय ग्रंथात त्याचें वर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. 'बीजमंत्रय पूर्वे ततोऽष्टौ परिकीर्तित गुरुबीज शक्तिबीज रमाबीजं ततोभवेत ॥ १ ॥ कामबीज योगबीज तेजोबीजमथापरे । शांतिबीजं च रक्षा च प्रोक्ता चैषा प्रधानता ॥ २ ॥ भावार्थ-प्रथमचे तीन बीजमंत्र व नंतर आठ बीजमंत्र उत्पन्न झाले ते असे : (१) गुरुबीज · आ, ए, व मकार मिळून गुरुबीज. (२) शक्ति बीज हकार, रकार, ईकार, व मकार मिळून शक्तिबीज. (३) रमाबीज शकार, रकार, ईकार व मकार मिळून रमा बीज. (४) कामबीज क, ल, ई व मकार मिळून कामबीज. (५) योगबीज क, ट, ई व मकार मिळून योग बीज. (६) तेजो बीज टकार, रकार, ईकार व मकार मिळून तेजोबीज (७) शांतिबीज हकार,

तयार होतें. तसेच "यदीं शृणोति अलकं श्रृणोति। नहि प्रवेद सुकृतस्य पथा।" (ऋग्वेद) या ऋचेंत 'ई' हा स्वर व लकार व ककार रहित अ हा स्वर मिळविला तर 'ऐं' बीज होतें असा ऋग्वेदात ऐं बीजाचा उद्धार सांगितला आहे. याप्रमाणे ॐ, ईं, क्लीं, ब्लू असे चार बीजमंत्र वेदात सांगितलेले आहेत. बाकीचे बीजमंत्र उपनिषद् भागात आलेले आहेत. मंत्रशास्त्राचा जणू काय आत्मा असा जो अथर्वण वेद आहे, त्यामध्येही अनेक बीजमंत्र व मूलमंत्राचे उद्धार दिलेले आहेत. श्री. गणपति अथर्वशीर्षांत 'ग' या एकाक्षरी गणेशमंत्राचा "ॐ ग ॐ" असा उद्धार दिलेला आहे व श्री. देव्यथर्वशीर्षांत "कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिंद्र पुनर्गुहा सकला मायया पृथक्चैपा विश्वमातादिविद्यों।" असा श्रीविद्या मंत्राचा उद्धार दिलेला आहे.

या ऋचेंत "वियदीकारसयुक्त वीतिहोत्रसमन्वितं अर्धेंदुलसित देव्या बीज सर्वार्थसाधक" असा 'ह्रीं' बीजाचा उद्धार दिलेला आहे. तसाच 'वाङ्मायाब्रह्मभूस्तस्मात् षष्ठ वक्त्रसमन्वित सूर्योंवाम श्रोत्रबिंदु संयुक्तष्टात् 'तृतीयक नारायणेन संमिश्रो वायुश्चाधरयुक्तत विच्चे नवार्णकोणस्यात्'

तकार, रकार, ईकार व मकार मिळून स्त्रीबीज. (८) रक्षाबीज : क्षकार, लकार, ईकार व मकार मिळून रक्षाबीज. प्रत्येक बीजात ईकार व मकार हीं दोन बीजें आहेतच हें लक्षात ठेवावें (मंत्रकल्पद्रुम-गो. प्र. भा.)

याशिवाय उपासनाभेदानें वरील बीजमंत्राशिवाय कृष्णबीज, रामबीज, शिवबीज, गणपतीबीज, इत्यादि निरनिराळे बीजमंत्र आहेत. तसेच कांहीं मंत्र बीज शाखा व पल्लव यांनीं संपुटित झालेले असतात. तशा संपुटित मंत्राचा प्रभाव मोठा असून त्याचे फलही प्रभावी असते. जास्त माहिती ग्रंथाच्या *उत्तरार्धांत येणारच आहे तथापि एक उदाहरणानें स्पष्ट करणें बरें :* "ॐ ह्रीं कृष्णाय नमः या मंत्रात 'ॐ' हा प्रणव, 'ह्रीं' हें बीज व 'कृष्णाय' हा शब्द 'शाखा' आणि 'नमः' हा शब्द पल्लव आहे. या संपुटीकरणात मंत्राचें मोठें गूढ रहस्य भरलेलें आहे. (गो. प्र. भा.)

या वाक्याने नवार्णमंत्राचा म्हणजे 'ऐं ऱ्हीं क्लीं चामुंडायै विच्चे' या मंत्राचा उद्धार दिलेला आहे. "चमु वियदादिरूपा सेना रातीति लातीति चामुडा" अथवा, "चमु अदने चामु अदनीय पदार्थान् ढाति लातीति" "चाना मुडमिव स्थिता, चाना बुद्धीना मुडमिव स्थिता चामुडा." "विद्या मोचयित्री विच्चा–नामक देवी नाम–कर्नाटकभाषाया" 'वित् ज्ञान च आनद ' इ ईश्वरत्व ज्ञान व आनद याचे ईश्वरत्व जिचे ठायीं आहे ती 'विच्चा' होय या शिवाय भगवतीच्या चक्रदेवतामध्ये "अमोघा चैव विच्चा च तथा च भगमालिनी" अशा प्रकारचा 'विचा' शब्दाचा अर्थ आहे त्या शब्दाचें संबोधन रूप 'विच्चे' असें होतें असा नवार्ण मंत्राचा उद्धार सांगितला आहे यात्रमाणे नारसिंहमंत्र, नृसिंहतापनी उपनिषदात व राममंत्र रामतापनी उपनिषदात सांगितला आहे व अशा अनेक उपनिषदामध्ये निरनिराळ्या देवताचे मंत्र व त्याचे उद्धार दिलेले आहेत या ठिकाणीं *उद्धार म्हणजे तो मंत्र कसा तयार होतो याचें विवेचन होय.* अशा मंत्रपरिभाषेनें तयार झालेल्या मंत्राचा विनियोगही त्या त्या उपनिषदातून दिलेला आहे तसेंच उपनिषदात ॐकार या बीजाचा एक कोटि जप केला तर ज्ञानप्राप्ती होते असे सांगितलेले आहे शिवाय यज्ञीय क्रियेमध्यें ती क्रिया बरोबर झाली याबद्दल प्रतिवचन देण्याकडे ॐकाराचा उपयोग होतो या शिवाय इतर सर्व मंत्र आगम, यामल, तंत्र इत्यादि ग्रंथात दिलेले आहेत

आगमोक्त सर्व बीजाचा व बीजमंत्राचा अर्थ लौकिकी व्याकरणज्ञाना *करणें कठीण पडत तथापि श्रीशिवाना आपल्या अधिकारचरणींनें बीजाचा* अर्थ कसा करावा हें समजण्याकरिता 'बीजकोष' व 'वर्णकोष' केलेले आहेत त्यावरून त्या बीजाचा विनियोग निरनिराळी फलसिद्धि साध्य करण्याकडे कसा होतो हही त्यांनीं सांगितलेलें आहे तथापि *इष्टफलप्राप्ती होण्यास ते बीजमंत्र गुरूपदिष्ट मार्गानेंच प्राप्त झाले पाहिजेत. केवळ ग्रंथाध्ययनानें किंवा पुस्तकावरून जप केल्यास त्या बीजमंत्राची सिद्धि*

होणार नाही. बीजमंत्र, मूलमंत्र अगर मालामंत्र यांतील शक्ति गुरूंनीं जागृत केलेली असते, अगर परंपरेनें गुरूस ती प्राप्त झालेली असते. त्यामुळें गुरूनीं उपदेश केल्याबरोबर त्यांनी जागृत केलेल्या मंत्रशक्तीचा प्रादुर्भाव शिष्याचे ठायीं झालेला दिसून येतो.

निरनिराळे बीजमंत्र निरनिराळ्या देवतांचे साध्य मंत्र असतात. 'ग ह्रीं श्रीं क्लीं हु हू' ही गणेश, माया, लक्ष्मी, काली, दुर्गा, एकाक्षरी छिन्नमस्ता व 'धू' धूमावती या देवतांचीं बीजें आहेत. 'हुफट्' याच्या योगानें मंत्राचें रक्षण होतें. 'स्वाहा स्वधा' हे पल्लव होत. मंत्राच्या शेवटीं 'वषट्' पद असलें तर वश्यता सिद्धि होते व 'फट्' हें पद असलें तर शत्रूचें उच्चाटन होतें. हु बीज द्वेष दाखविणारें, 'खें' बीज मारण प्रयोगात 'स्वाहा' संतुष्टता संपादनाकरिता, नम पदपुष्टी संपादनास व 'वौषट्' संपत्ति मिळण्याकरिता मंत्राचे शेवटीं योजितात. ही गोष्ट खालीं दिलेल्या वचनानें सिद्ध होते.

> 'वषट् वश्ये फडुच्चाटे हुं द्वेषे खें च मारणे ।
> स्वाहा तुष्टयै नमः पुष्टयै वौषट् संपत्तिहेतवे' ॥

सौरमंत्र हे पुमान् मंत्र होत. सोममंत्र हे स्त्रीमंत्र होत. आणि दोन्हींचे समवायी मंत्र हे नपुंसक मंत्र होत. याप्रमाणे मंत्राचे तीन भेद आहेत. 'हुफट्' हे शब्द शेवटीं असतील ते पुमान्‌मंत्र होत. 'स्वाहा' 'स्वधा' हे शब्द ज्या मंत्राच्या शेवटीं असतील ते स्त्रीमंत्र होत व 'नम' ज्या मंत्राच्या शेवटी असेल ते नपुंसक मंत्र होत. याचें विशेष स्पष्टीकरण पुढील श्लोकात दिलेलें आहे.

> वषडन्ताः फडन्ताश्च पुमांसो मनवः स्मृताः ।
> वौषट् स्वाहान्तिका नार्यो हुं नमोन्ता नपुंसकाः ॥
> वश्योच्चाटनरोधेषु पुमांसः सिद्धिदायकाः ।
> क्षुद्रकर्मरुजां नाशे स्त्रीमंत्राः शीघ्रसिद्धिदाः ॥
> अभिचारे स्मृताः क्लीबा, एवं ते मनवः स्मृताः ।

मंत्रापैकीं पुमान् मंत्राचा विनियोग वश्यकर्म, उच्चाटन कर्म, रोधन कर्म, या कर्मांकडे होतो. स्त्रीमंत्राचा विनियोग रोगशांती करण्याकडे होतो, व क्लीब मंत्राचा विनियोग अभिचार कर्माकडे होतो. मंत्रातील अक्षर-संख्येप्रमाणे बीजमंत्र, पिंडमंत्र, कर्तरिमंत्र, असे मंत्राचे दुसरे भेद आहेत, असे नित्यातंत्रात सांगितले आहे. बाल्यावस्थेंत बीजमंत्राचे पुरश्चरण करावें तारुण्यात पिंडमंत्र, कर्तरिमंत्र, अगर मूलमंत्र याचे पुरश्चरण करावें व वृद्धावस्थेंत मालामंत्राचा जप करावा म्हणजे त्या मंत्राची सिद्धि होते *दशार्ण म्हणजे दहा अक्षरापर्यंतचे मंत्र मूलमंत्र किंवा बीजमंत्र होत, वीस अक्षराचे पिंडमंत्र किंवा कर्तरीमंत्र व वीसापेक्षा अधिक अक्षरें असलेले मालामंत्र होत.*

मायाबीजं ब्राह्मणं स्यात् श्रीबीज क्षत्रियः स्मृतम् । ॥
कामबीज भवेत् वैश्य' वाग्भवं शूद्र ईरितम् ॥
चतुर्बीजैः परित्यक्तो मंत्र पौलस्त्यसंज्ञकः ॥
चतुर्बीज ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां त्रिबीजकं ॥
बीजद्वयं तु वैश्यानां शूद्राणां त्वेकबीजकं ॥

वरील *श्लोकात* बीजाच्या जाती सांगितल्या आहेत 'ह्रीं' बीज हें ब्राह्मणाकरिता उपयोगात आणावें 'श्रीं' बीज हें क्षत्रियासाठीं उपयोगात आणावें, 'क्लीं' बीज हे वैश्यासाठीं उपयोगात आणावें व 'ऐं' बीजाचा उपयोग *शूद्राकरिता करावा* चतुर्बीजरहित *मंत्राना* 'पौलस्त्य मंत्र' *म्हण-तात* चतुर्बीजमंत्र ब्राह्मणाकरिता उपयोजावे, त्रिबीज मंत्र क्षत्रियाना सांगावे, द्विबीज मंत्र वैश्यवर्णास सांगावे व एकबीज मंत्र शूद्राना सांगावा *पौलस्त्य मंत्र अवर्णी, यवन, शक, शबर, इत्यादिकांकरिता योजावा*

कांहीं विद्या अशा आहेत कीं, त्या (स्मशानात सिद्ध होणाऱ्या) वाम मार्गाशिवाय सिद्ध होत नाहात असे मंत्र तारा, काली, छिन्नमस्ता व गुह्यकाली ह्यांचे होत तसेच सुंदरी, लक्ष्मी, भुवनेश्वरी, भैरवी, बगलामुखी हे मंत्र वाममार्ग व दक्षिणमार्ग अशा दोन्ही मार्गांनी साध्य होतात ज्या

मंत्राची आराधना करावयाची त्याचें तर्पण व हवन केलेंच पाहिजे. हवन न केल्यास मंत्रोदिष्ट इष्टफल साध्य होत नाहीं. असें म्हटलें आहे कीं—

आराधितस्य मंत्रस्य न कुर्यात्तर्पणं यदि ।
हरत्यर्धशरीरं सः इत्युक्तं फिल शंभुना ॥
मंत्रस्य तर्पणं कृत्वा हवनं न करोतिचेत् ।
मंत्रसिद्धिर्न भवति सत्यं सत्यं शिवोदितम् ॥

तथापि हे नियम सकाम कर्म करणाऱ्या जनालाही लागू आहेत त्याबद्दल असें वाक्य आहे कीं—

साधकानां बुभुक्षूनां विधिर्नियतियंत्रित. ।
मुमुक्षूनां तत्त्वविदां स एव च निरर्गलः ॥

उमामहेश्वर मंत्र, दक्षिणामूर्ति हयग्रीव, वाराह अष्टाक्षर मंत्र, प्रणवपूर्वक वासुदेव मंत्र, प्रणवपूर्वक लक्ष्मीनारायण मंत्र, हे मंत्र पहिल्या तीन वर्णास द्यावे. नारसिंह, पाशुपत, सुदर्शन, हे मंत्र क्षत्रिय व वैश्य वर्णांच्या मनुष्यास द्यावे. अग्निमंत्र, सूर्यमंत्र, तारामंत्र हे तीन वर्णांस द्यावे. अनुष्टुप छंदाचे शक्तिमंत्र, विंध्यावासिनी मंत्र हे मंत्र आदि वर्णांस द्यावे. मातंगिनी, उग्रतारा, कालिका, श्यामला, छिन्नमस्ता व बाला हे मंत्र सर्व वर्णांस द्यावे. हरिद्रागणपतिमंत्र सर्व सिद्धीप्रद आहे. व तो त्रैवर्णिकास द्यावा. त्रिपुरा मंत्र, बटुक मंत्र हे मंत्र सर्व वर्णांस द्यावे व विशेषत स्त्रियास द्यावे. हु फट् अतीं असलेले मंत्र सकर वर्णांना द्यावे असें कुब्जा तंत्रात सांगितलें आहे.

खालीं दिलेले मंत्र कलियुगात सिद्धमंत्र आहेत .—

श्यर्ण एकाक्षरोऽनुष्टुप् त्रिविधो नरकेसरी ।
एकाक्षरोर्जुनोनुष्टुप द्विविधस्तुरगाननः ॥
चिंतामणिः क्षेत्रपालो भैरवो यक्षनायकः ।
गोपालो गजवक्त्रश्च चेटका यक्षिणी तथा ॥
मातंगी सुंदरी श्यामा तारा कर्णपिशाचिनी ।
शबर्येकजटा धामा काली नीलसरस्वती ॥

त्रिपुरा कालरात्रिश्च कलाविष्टप्रदा इमे ।
पुरा शापविहीनं च वर्तते मंत्रपंचकं ।
श्री विद्या सालुकंचैव नृसिंहार्कवराहकं ॥ १ ॥

(त्र्यक्षरी) ह्रीं क्षों न्हो ॐ क्षौं ॐ वाला मंत्र (त्र्यर्ण) श्रीं, ह्रीं, क्लीं, बत्तीस अक्षराचा तीन प्रकारचा मंत्र, नरसिंह मंत्र, फ्रों (कार्तवीर्य मंत्र) दोन प्रकारचा, गणेशमंत्र क्षम्ल्यों, (चिंतामणि), क्षेत्रपाल (क्ष), भैरव, यक्षराज (कुबेरमंत्र), गोपाल मंत्र, गणेशमंत्र, (हरिद्रागणेश), वट यक्षिणी मंत्र, मातंगी, सुंदरी, श्यामा, तारामंत्र, कर्णपिशाचिनी मंत्र, शबरी, एकजटा, वामा, काली, नीलसरस्वती, त्रिपुरा, कालरात्रि हे मंत्र *कलियुगात सिद्ध आहेत.* श्रीविद्या, शरभमंत्र, नृसिंहमंत्र, सूर्यमंत्र वराहमंत्र हे पाच मंत्र *शापविहीन आहेत.* ह्या मंत्रांस सिद्धारिचक्रानें सिद्धसाध्य साध्य-साध्य वगैरे पाहण्याची आवश्यकता नसते.

याशिवाय खालीं लिहिलेले मंत्र कलियुगात अनुष्ठानास योग्य आहेत असे मंत्रसूरी सांगतात.

तारा तारयति क्लेशान् राज्यं तु भुवनेश्वरी ।
मातंगी राक्षसी सा तु भीति हरति नित्यशः ॥
शारिका शं ददात्येव समर्ति लोकपूजिता ।
राज्ञी राज्यं राजवश्यं मेडा भयविनाशिनी ॥
धनं ज्वालामुखी देवी भक्तेभ्यश्च प्रयच्छति ।
एता देव्या इष्टदात्या जपहोमार्चनादिभिः ॥

---

१ नृसिंहराम विष्णुश्च शंकरश्चाम्बिका तथा गजाननो गुरुश्चैव सप्तैते सिद्धमन्त्रा ॥१॥ अनेक सिद्ध मंत्राची यादी 'शारदातिलक' या ग्रंथात आहे. सिद्धमंत्रास सजीवनादि क्रियाची गरज नाहीं—तसेंच 'श्रीराम, जयराम, जयजयराम, 'श्री दुर्गे, जय दुर्गे जयजय दुर्गे, किंवा 'श्रीगुरु जयगुरु, जयजयगुरु' अशा त्रिपाद सिद्ध मंत्रांचें सिद्धादि-चक्र-शोधन नको. न्यासही नकोत.
—संप्रदाय सुरतरू अ. २२

मुक्ति ददाति त्रिपुरा लक्ष्मी लक्ष्मीं ददाति च
विद्या ददाति वाग्देवी प्रत्येकं जन्मजन्मनि ॥

वरील श्लोकांत प्रत्येक *मंत्राची फलश्रुति* सांगितली आहे. तो अर्थ उत्तान असल्यानें त्याचें भाषांतर लिहिण्यात येत नाही.

९. सिद्धारिचक्र–अकडमचक्र–घातचक्र

आतां मंत्र सिद्ध होण्याकरिता सिद्धारिचक्राप्रमाणें[1] जो मंत्र आपणास सिद्ध होणारा असेल तो शोधून काढावा लागतो. तसेंच कोणता मंत्र ऋणी आहे व धनी आहे हे ऋणी–धनी चक्रावरून पहावें लागतें. तसेंच कुलाकुल चक्राप्रमाणेंही मंत्र कोणता सिद्ध होईल याचाही विचार करावा लागतो. तसेंच मंत्रग्रहणाकरिता शुद्ध तिथी, वार, मास, नक्षत्र वगैरे पहावें लागतें परंतु *त्या गोष्टी मंत्र देणारे गुरु पहात असतात,* म्हणून त्यांचा उहापोह येथें करीत नाही. जी यंत्रें पुढें देण्यात येत आहेत त्याप्रमाणें पाहून कोणीही मंत्रजप करूं नये *गुरूशिवाय असा*

---

१. *निरनिराळ्या कामनासिद्धींसाठीं, सिद्धींचे निरनिराळे मंत्र असतात.* देव देवताही निरनिराळ्या असतात; किंबहुना एकाच देवतेचे कामनाभेदाप्रमाणें मंत्रही भिन्न भिन्न असात. यामुळें कोणता मंत्र कोणती कामना सिद्ध होण्यासाठीं म्हणजे पूर्ण होण्यासाठीं कोणता मंत्र योग्य आहे, हें ठरविण्याच्या पद्धतीला 'सिद्धारि-चक्र-शोधन' असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें मंत्र घेणाऱ्या जीवाच्या जन्मतिथि, नक्षत्र व नांव ह्याचाही मंत्र फलप्राप्तीच्या दृष्टीनें विचार करणें अवश्य असतें. हें ज्या ज्योतिश्चक्रावरून समजतें, त्याला 'अकडम चक्र' असें म्हणतात, यांत घातचक्रही येतच, तसेंच त्या व्यक्तीच्या जन्म कुंडलींतील, द्वितीय, नवम, दशम व पंचम इत्यादि स्थानांतील ग्रहयोगाचा विचार करणेंही जरूर असतें. या सर्व गोष्टींचा विचार करून मगच मंत्र देणें व घेणें हिताचें असतें. पण ह्या सर्व गोष्टींची जबाबदारी मंत्रदात्या गुरूवरच असते, ती कशी तें पहा :

कामनेप्रमाणें देवदेवता ह्यांच्या मंत्राचे सिद्धमंत्र, साध्यमंत्र, सुसिद्ध मंत्र

प्रयत्न केल्यास तो निष्फळ होईल. (गुरू का हवा याचे विवेचन पूर्वी केलेले आहे)

यानंतर मंत्राची विशेष माहिती देण्याचा विचार आहे. मंत्रमहोदधि, मंत्रमहार्णव व इतर आगम यामधून लक्षावधि मंत्र लिहिलेले आहेत. ते मंत्र देण्याचा हव्यास करण्याचें कारण नाहीं. या लेखात असेच मंत्र देण्याचें ठरविलें आहे कीं, जे मंत्र सिद्ध केलेले काहीं सज्जन आज हयातही आहेत

१०. मंत्रसिद्धिसाधना

सर्व मंत्र सिद्ध करण्याकरिता श्रीगायत्रीमंत्राचा जप सांगितला आहे. वास्तविक श्रीगायत्रीमंत्र पूर्वी दिलेल्या यजुर्वेदातील मंत्रात यावयास पाहिजे होता. परंतु श्रीगायत्रीमंत्राची महति सर्व वैदिक मंत्रात अग्रगण्यतेने वर्णिलेली आहे व सर्व आगम ग्रंथात प्रामुख्यानें तसेंच तंत्रशास्त्रात त्या मंत्राच्या संबंधानें विशेष विधान सांगितलें असल्यानें, श्रीगायत्रीमंत्राच्या महत्त्वाबद्दल प्रथम लिहिण्याचे ठरविलें आहे.

आणि अरिमंत्र असे प्रकार आहेत, सिद्धमंत्र कालांतरानें फल देतात, 'साध्य मंत्र' जपहोमानंतरच फलप्रद होतात. सुसिद्ध मंत्र त्वरित फल देतात, पण अरिमंत्र (शत्रुत्ववाले) जापकाचा नाश करणारे होतात.

मंत्र ऋणी असावा व जापक धनी असावा लागतो, हें कार्य अकडमचक्र व घातचक्र यावरून ठरविता येत. ही माहिती ज्या गुरूला माहीत असेल. त्यापासूनच आपल्याला जरूर असेल त्या कार्याबद्दलचा जप घ्यावा मंत्र देणारानेंसुद्धा हा विचार करूनच मंत्र द्यावा सिद्धारिचक्र–शोधनाची भानगड चुकविण्यासाठीं सामर्थ्यसंपन्न गुरु किंवा सत्पुरुष आत्मतेजानें शिष्याचें 'दीक्षानाव'च निराळें ठेवितात तसें केल्यानें शिष्याचा नवीन जन्म होतो असे शास्त्र आहे. जसें विवेकानंद, रामतीर्थ, श्रीवासुदेवानंद सरस्वती, श्री पांडुरंगाश्रम, ब्रह्मचैतन्य, सिद्धारूढ इत्यादि 'परशुराम कल्प सूत्र' या 'मंत्रमहोदधि' या ग्रंथात वरील चक्रें व तत्रें याची पुरश्चरणाची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. (गो. प्र भा.)

यंत्राबद्दल माहिती लिहिताना प्रत्येक मंत्राचे यंत्र अगर मूर्ति असावी, त्या यंत्रावर देवतेचें आवाहन करून देवतेचे पूजन केलें असता देवताप्रसाद लवकर होतो, असे पुढें लिहिलें आहे.

तंत्रग्रंथात देवताआवाहन प्रथमतः यंत्रावर करावें व देवतेचें ध्यान करून आवाहित देवतेची देवता–यंत्रावर पूजा करावी असे सांगितलें आहे. सगुणोपासन अगर साकारोपासन याचे अस्तित्व पहिल्यापासून आहे, परंतु मानवामधील मनोदौर्बल्यामुळे ध्यानावाहित देवतेचे ध्यान पूजासमाप्तीपर्यंत एकाग्रतेने न राहिल्यानें ध्यानावस्थित देवतेच्या ध्यान-सदृश मृण्मय, वालुकामय अगर पाषाणमय देवताही मूर्तिपूजा–कर्माकरिता प्रचारात ठेवल्या होत्या. पण यावरून यंत्रमय पूजेचा एक कालखंड व मूर्तिमय पूजेचा एक कालखंड असावा असें अनुमान काढण्याचें कारण नाही मानवसमाजाची बौद्धिक उन्नति होत आहे, असें आज आपण म्हणतो, परंतु खरी स्थिति अशी आहे कीं, आजही पृथ्वीतलावर असे मानववंश की, जे वन्यपशूच्या मांसावरच केवळ आपली क्षुधाशान्ति करीत आहेत. म्हणून एवढे म्हणता येईल कीं, मानववंशात निरनिराळ्या काही कमीअधिक प्रमाणानें मानवी संस्कृति कमीअधिक होत असते. तंत्रपूर्वकाळीं अग्निपूजा व सूर्यपूजा तंत्र या नावानें नव्हे, परंतु तत्वानें तंत्रवर्णित यंत्र व प्रतिमापूजा थोड्या अधिक प्रमाणानें अस्तित्वात असलीच पाहिजे. आजच्या कलियुगाच्या कालखंडात केवळ अग्नि उपासना करणारे 'अग्निमुखा वै देवा ' असे म्हणून अग्निकुंडात समिधाहुती व आज्याहुती देणारे अग्निहोत्री आहेतच. गृह्याग्नि ठेवणारे व अमावास्येला इष्टी करणारे आहेतच. अग्न्युपासक पारसीक (पारशी) आहेत. केवळ मंत्रपाठक आहेत व केवळ मूर्तिपूजकही आहेत.

श्रीकोल्हापुरनिवासिनी महालक्ष्मीचे संनिध श्रीयंत्राची स्थापना आहे. *श्रीतुळजाभवानीची चरमूर्ति आहे व त्या मूर्तीच्या पायाखालीं श्रीयंत्र आहे.* हरिद्वार येथें श्रीगायत्रीदेवीचें खालीं गायत्रीयंत्र आहे. काशी येथें

अन्नपूर्णेच्या मंदिरात उजव्या बाजूस शिवलिंगावर श्रीयंत्र आहे. याप्रमाणें गुप्त अगर प्रगट रूपानें प्रत्येक प्रसिद्ध पीठदेवताचे जवळ अगर पायाशीं श्रीयंत्राची अगर त्या विशिष्ट देवतेच्या यंत्राची स्थापना केलेली आहे, असें दिसून येतें.

गायत्रीमंत्राची उपासना व जप करितांना गायत्रीयंत्र पुढें ठेऊन त्याची षोडशोपचारें पूजा करावी. श्रीभगवत्पूज्यपाद आद्य शंकराचार्यांनी श्रीगायत्रीपुरश्चरणाचें विधान लिहिलें आहे. त्यांतील यंत्र निराळ्या प्रकारचें आहे. कारण निरनिराळ्या संप्रदायांत निरनिराळी योजना असते.

मंत्र सिद्ध होण्यास ब्रह्मचर्य[1], शुचिर्भूतपणा[2], व इंद्रियनिग्रह या गोष्टी मुख्य आहेत. तन, मन, धनेंकरून देवताराधना आवश्यक आहे. मंत्रसिद्धि होण्याचेपूर्वी तीन घटनाकाळ असतात. पहिल्या काळांत उपद्रव होतात अशा काळांत न डगमगतां मंत्राराधना सुरू ठेवावी हा पहिला घटनाकाळ होय. या काळांत अजपाजपविधान[3] चालू ठेवावें व मूळमंत्राचा उद्देश लक्ष्यांत ठेऊन जप करावा. दुसऱ्या काळांत दृष्टांत होतात व तिसऱ्या काळांत मन आनंदभरित होतें. जप पूर्ण झाल्यावर तर्पण व होमहवन करणें आवश्यक आहे. होमहवनानें देवता संतुष्ट होते व

---

१. योगशास्त्रांत मंत्रयोग व सिद्धि ह्यासाठीं सोळा अंगें सांगितलीं आहेत. तीं अशीं.—भक्ति, शुद्धि, आसन, पंचांगसेवन, आचार, धारणा, दिव्यदेश सेवन, प्राणक्रिया, मुद्रा, तर्पण, हवन, बलि, याग, जप, ध्यान, समाधि त्याचें स्पष्टीकरण 'नामचिंतामणि २ री आवृत्ति शके १८९० यांत पहा।

२. ब्रह्मचर्य म्हणजे काम—प्रेरणेशीं संबध असणाऱ्या वृत्तीला ताब्यांत ठेवणें असाच नसून आपल्या कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रिय या मार्फत शक्तीचा नित्य जो व्यय होतो. तो अडवून त्या त्या शक्तीचा संचय करणें, असा अर्थ अभिप्रेत आहे (गो. प्र. भा.)

३. याच पुस्तकांत पुढें दिली आहे. तसेंच याच ग्रंथकाराच्या 'सार्वजनिक प्रार्थना' या पुस्तिकेंत सविस्तर माहिती आहे (गो. प्र. भा)

त्यामुळें मंत्रसिद्धि तत्काळ होते. होमहवनांबद्दल अधिक जपाचा प्रतिविधि सांगितला आहे; परंतु त्या प्रतिविधीनें इष्ट कार्य सिद्ध होतेंच असें नाहीं.

११. मंत्रांचे संस्कार

सर्व प्रकारच्या मंत्राबद्दल माहिती दिल्यानंतर आतां संस्कार या मुद्यावद्दल विवरण करणें क्रमप्राप्त आहे. 'सम्यक्–करणं संस्करणम्' असा या शब्दाचा विग्रह करितां येईल. कोणत्याही पदार्थाला पूर्वस्थितींतून उच्चस्थितींत आणणें, हा त्या पदार्थावर झालेला संस्कार होय, किंवा कोणत्याही वस्तूतील न्यूनता काढून टाकण्याची क्रिया हा त्या वस्तूवरील संस्कार होय. कोणत्याही निर्जीव अगर सजीव वस्तूच्या ठिकाणीं *असलेल्या गुप्त शक्तींचा विकास, व त्यांचे ठायीं त्या विकासाचें स्थिरीकरण अथवा गुप्त गुणाचा आविर्भाव व त्यांचें संवर्धन ज्या क्रियांनी अगर क्रियासंभारांनी होतात त्यांस 'संस्कार' म्हणावें.*

दोन पैशांचे किमतीचा हिऱ्याचा दगड घेऊन त्यावर संस्कार केल्यानें त्याची किंमत दोन लाख होते. एका संगमरवरी दगडाची जी मूर्ति पेशवाईंत, भिवा सुतार यानें तयार केली, व मुंबई येथील श्रीमाधवबागेंत जिची स्थापना झाली, त्या मूर्तीसारखी मूर्ती हिंदुस्थानांत मिळत नाहीं. अशी ही मूर्ती सर्व आस्तिक– नास्तिक मनुष्यांस पूजार्ह झालेली आहे. भिवा सुतारानें सूक्ष्म हत्यारांच्या संस्कारांनीं तयार केलेली ती मूर्ति आज सर्व जनतेस पूज्य व आदरणीय झाली आहे, याचें कारण संस्कारच होय. लेखनाचे साहित्यांतील लोखंडी टांक घ्या. लोखंड खाणींतून निघाल्यापासून *दाह, छेद, ताडन–पाटन इत्यादि अनेक संस्कार झाल्यावर तो टांक* लेखनास पात्र होतो. हा टांकाचा दांडा लांकडाचा आहे. त्या लांकडावरही अनेक संस्कार झाल्यावर त्याचा उपयोग लिहिण्याचे कामीं होतो. ज्या कागदावर लिहिणें चालू आहे, त्या कागदाच्या मूळ स्वरूपावर किती तरी संस्कार झाल्यानंतरच तो लेखनक्षम होतो. याप्रमाणें कोणतीही

जड वस्तू सस्काररहित असता अव्यवहार्य असते परतु सस्कार झाल्या-बरोबर त्या वस्तूला निराळेच स्वरूप प्राप्त होते ज्या इमारतींत बसून हा लेख लिहिण्यात येत आहे, ती इमारत, दगड, लाकूड, लोखड, चुना या उपकरणानी झालेली आहे, परतु हे पदार्थ जसेच्या तसेच इमारतीला उपयोगात आणले नाहींत त्या प्रत्येक पदार्थाला कांहींना कांही तरी सस्कार झालेलाच आहे

उद्यानात दिसणारी नितातरमणीय वृक्षराजी व त्या वृक्षराजीपैकी एकाच वृक्षास दिसणारी निरनिराळ्या रगाचीं पुष्पें ह्या गोष्टी सस्कारा शिवाय होत नाहीत, तबला, सतार, जलतरग, पेटी अशा प्रकारचीं श्रुतिमनोहर वाद्यें तयार होतात त्यास तयार करण्यास किती तरी लोकाचे सस्कार कारणीभूत झालेले आहेत, याची यादीच तयार करावी लागेल. नाना प्रकारचें खाद्य, पेय, चोष्य पदार्थ मूळभूत जिनसावर सस्कार झाल्याशिवाय त्याचा विनियोग मनुष्याच्या भोजनादि व्यवहाराकडे होऊच शकत नाही पदार्थांवर ज्या प्रमाणानें सस्कार झालेले असतात त्या मानानें त्या पदार्थांची किंमत वाढत जाते सस्कार न झालेले लोख डाच्या खाणींतून निघालेले दगड गाडयाच्या अगर पाट्याच्या भावानें विकतात. त्याच लोखडी दगडावर थोडा सस्कार होऊन लोखडी खांब, पत्रे, नळ्या, याची विक्री शेरानें अथवा मणानें होते. घड्याळाच्या कमानी ह्यापेक्षाही महाग मिळतात, व शिवण्याच्या पोलादी सुया त्याहीपेक्षा महाग असतात, व लोखडाचें लोहभस्म दहा रुपये तोळा विकले जाते. रुपयास पाच तोळे मिळणारे अभ्रक त्यावर जसजसे सस्कार जास्त होतील तसतशी त्याची किंमत वाढत जाते सहस्रपुटी अभ्रकास शभर दोनशे रुपये तोळा किंमत येते याप्रमाणे पाणी दिलेल्या तरवारीची किंमत वाढत जाते, त्याचें कारण सस्कारच होत.

पशु पक्षी यावरही सस्कार झाल्यानतर त्याची किंमत वाढत जाते साधी कुत्री चार आठ आण्यास मिळतात, परतु कांहीं जातीचीं कुत्री

हजार रुपये किंमतीला विकलीं जातात. जितक्या लायी उचीचा घोडा शभर रुपयास विकतो, तितक्या लायी उचीचा घोडा संस्कारानतर हजार रुपये किमतीस विकण्यात येतो, पेशवाईंत रिसाल्यातील घोडीं पन्नास अगर शंभर रुपयास विकत मिळत. परतु जर्दाचित्या म्हणून जो घोडा शिकवून तयार करण्यात आला होता, त्याची किंमत एक लाख रुपये झाली होती?

पशुपक्ष्यादि सजीव प्राणी व काष्ठादि जड पदार्थ यावरसंस्कार करण्यास मत्राची अपेक्षा असतेच असें नाहीं. परतु मनुष्याच्या सस्काराना मत्राची अपेक्षा असते. काष्ठावर संस्कार करण्यास सुताराची जरुरी आहे, तशीच रधा, पटाशी, गुण्या, करवत, तासणी वगैरे हत्याराचीही आवश्यकता असते. सोनारास सोन्यारुप्याचे दागिने घडविण्यास सुताराच्या हत्यारापेक्षा सूक्ष्म हत्यारें लागतात. व जवाहिऱ्यास सोनाराच्या हत्यारापेक्षाही सूक्ष्म हत्यारें लागतात. आता चिंचपेटी करावयाची असल्यास किंवा एखादा वज्रटीकेसारखा दागिना करावयाचा असल्यास किंवा हिऱ्यास पैलू पाडावयाचे असल्यास सुतार व लाकूड, सोनार व सोनें आणि हिरा व जव्हेरी असूनच इष्ट कार्य होणार नाहीं, तर त्या प्रत्येक कलावताचीं हत्यारें असलीं पाहिजेत, तरच इष्ट कार्य होईल. त्याचप्रमाणे मनुष्यप्राण्यावर सस्कार करावयाचे असल्यास मनुष्याची बुद्धि जशी सूक्ष्म रूपरगविहीन व अमेय आहे, तशीच त्या मानवी बुद्धीवर सस्कार करावयाचे असल्यास त्याकरिता लागणारी हत्यारेंही सूक्ष्मतर रूपरगविहीन व अमेय असलीं पाहिजेत, व त्या कलावताचें सुसस्कृत मन हेंही एक साधन असले पाहिजे अशीं हत्यारें म्हणजे मत्र होत प्राथमिक शिक्षणाची सुरवात करायचे वेळीं नम सिद्ध (ओनामासीध) हा मत्र वेड्यावाकड्या उच्चारानीं शिकवावा लागतो

> वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मना ।
> कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्ताः तेषां वै मंत्रत क्रियाः ॥
गर्भे कर्मत्रयं कुर्याज्जायमाने तथा दश ।
ततः कर्मत्रयं चेति संस्काराः षोडशाः स्मृताः ॥
षडेव जन्मसंस्काराः प्रोक्ताः स्त्रीशूद्रयोरपि ।
चांडालादिषु चत्वारि मन्याः प्रोक्तास्त एव ते ॥

मेरुतंत्र, परशुरामतंत्र.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य याना अवश्य असे गर्भाधानादि सोळा प्रकारचे संस्कार आहेत. ते सर्व वैदिक मंत्रानी करावे असा शास्त्रकाराचा आदेश आहे वरील अवतरणात '*ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्र*' असे शब्द आहेत, *त्यात* शूद्र असा शब्दही आहे. स्त्रिया व शूद्र याना वेदाधिकार नसल्याने '*शूद्रोऽप्येवं विधि कार्यो विना मंत्रेण संस्कृत*' स्त्री, शूद्र, द्विज-वधू याचे *संस्कार पुराणोक्त मंत्रानी करावे असे लिहिले आहे व त्रैवर्णिक स्त्रियाच्या* संस्कारासंबंधीं असें लिहिलें आहे कीं, "तूष्णीमेता क्रिया विवाहस्तु समंत्रक" (व्यवहार मयूख). जी स्त्रीजाती गर्भांत असताना तिचे तीन संस्कार वैदिक पद्धतीने होत *असतात (गर्भ स्त्री अथवा पुरुष आहे हे* समजणे शक्य नसल्यानें) ती जन्म झाल्याबरोबर पुढील वैदिक संस्कारास अपात्र ठरते. व स्त्रीचे उपनयन म्हणजे '*पाणिग्राहो विधि स्त्रीणामौप-नायनिक पर*' *विवाहविधीच होय असे ठरलें, व स्त्रियांनी व्रतवैकल्ये* करावयाचीं असता श्रुतिस्मृतिफलप्राप्त्यर्थं असें न म्हणता पुराणोक्त असें म्हणावें असा दंडक आहे. विवाहविधींत सुद्धा स्त्रियानीं म्हणावयाचे वैदिक मंत्र उपाध्यायच म्हणतात, ते स्त्रियानी म्हणण्यास प्रतिबंध नाहीं पण त्याना ते मंत्र शिकवीतच नाहींत

विवाह झाल्याबरोबर एखाद्या गृहस्थाने अग्निहोत्र घेतल्यास त्याचे पत्नीस वेदमंत्र म्हणावे लागतात त्या दृष्टीनेंही स्त्रीजातीला थोडातरी वेदाधिकार आहे वेदमंत्रानीं संस्कार करण्याचा प्रतिबंध असला, तरीं

आगमग्रंथात आगमोक्त विधीनें स्त्रीशूद्रादिकांचे व अनिशूद्रांचे सुद्धा संस्कार करण्याचे विधी सांगितले आहेत.

वैदिक संस्कार एकदर अठ्ठेचाळीस आहेत.

ऋतुगमन, गर्भाधान, पुंसवन, सीमंत, विष्णुबलि, जातकर्म, उत्थान, नामकरण, अन्नप्राशन, प्रवासागमन, पिंडवर्धन, चोडक, उपनयन, पारायण व्रतबंधविसर्ग, उपाकर्म, समावर्तन, विवाह, हे १८ शारीरांसंबधीं संस्कार झाले. १९ पचमहायज्ञ (ब्रह्म-देव-पितृ-भूत-मनुष्य-यज्ञ), २० स्थालीपाक, २१ आग्रयण, २२ अष्टका, २३ पिंडपितृयज्ञ, २४ मासिकश्राद्ध, २५ चैत्री, २६ अश्वयुजी, २७ अग्न्याधेय, २८ अग्निहोत्र, २९ दर्शपूर्णमास ३० आग्रयणेष्टि, ३१ चातुर्मास्य, ३२ निरूढ पशुबंध, ३३ सौत्रामणी, ३४ अग्निष्टोम, ३५ ,. ३६ उक्थ, ३७ षोडशी, ३८ वाजपेय, ३९ अतिरात्र व ४० आप्तोर्याम. गौतमधर्मसूत्रात आणखी आठ संस्कार सांगितले आहेत. १ भूतमात्रावर दया, २ क्षमा, ३ अनसूया, ४ शौच (अन्तर्बाह्य) ५ अनायास, ६ मांगल्य, ७ अकार्पण्य, ८ अस्पृहा, असे अठ्ठेचाळीस संस्कार आहेत.

या ४८ संस्कारापैकीं गर्भाधान[1], उपनयन, समावर्तन, विवाह, व अंत्येष्टि असे पाच संस्कार व उपनयन व विवाहाचे वेळीं बाकीचे अकरा, असे १६ संस्कार आज सनातन धर्मावलंबी समाजात चालू आहेत वा मानिले जातात. हे संस्कार आज कोणासही नको आहेत. अशा प्रकारच्या षोडश संस्कारापैकीं आज उपनयन, समावर्तन, विवाह, गर्भाधान व अंत्येष्टि हे पाच संस्कार तरी आस्थेवाईक व सनातन धर्मावलंबी लोकांनीं कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.

---

१. मुलींची लग्नवयोमर्यादा वाढल्यामुळे गर्भादान हा संस्कार क्वचित्‌च होतो. त्या ऐवजीं कचित् 'आठमुळे' हा विधि करतात. करणारे योग्य ब्राह्मण (भटजी) न मिळाल्यामुळें अंत्येष्टि हा संस्कारपण 'भडाग्नि' देऊन यथातथाच होतो ! (गो. प्र. भा.)

हे वरील संस्कार[२] नित्य आहेत व हे संस्कार पुरे करण्याकरिता उपनयन व विवाह संस्काराचे वेळीं उर्वरित संस्कार–लोपाबद्दल प्रायश्चित्त म्हणून गोनिष्क्रयदानें सांगितलीं आहेत. नैमित्तिक आणि काम्य कर्मे करावयाचीं असल्यास, ज्या मंत्राचे विनियोग सांगितले आहेत, त्या मंत्राची सिद्धि प्राप्त व्हावी म्हणून निराळे संस्कार[२] सांगितले आहेत. त्याचें वर्णन पुढें दिलें आहे

इष्ट फलप्राप्त्यर्थ मंत्रसिद्धि प्राप्त व्हावी म्हणून ऋग्विधानात सांगितलें आहे कीं, साधकानें पापदोषनिवृत्तीकरिता चांद्रायण व्रतें करावीं.

---

२. संस्कार : मंत्र सिद्ध होण्यासाठीं त्यावर संस्कार करून त्यात चैतन्य आणावें लागतें. ते संस्कार दहा असे आहेत :
मंत्रार्थं मंत्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः । शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या न सिद्ध्यति ॥१॥ असें सरस्वती तंत्रात आहे. ते दहा संस्कार जनन, जीवन, ताडन, बोधन, अभिषेक, विमलीकरण, आप्यायन, तर्पण, दीपन, गुप्ति. गुरूनें हें सर्व शिष्याला सांगून करवून घ्यावयाचे व मग शिष्यानें त्याचा जप करावयाचा असतो ते संस्कार असे (१) योग शास्त्रोक्त मातृकाद्वारा, मंत्राच्या वर्णांचा उद्धार करणें म्हणजे जनन (२) मंत्रवर्णांच्या पंक्ति क्रमानें लिहून त्यातील प्रत्येक वर्ण प्रणवानें संपुटित करणें (निदान १० वेळा तरी) म्हणजे जीवन (३) मंत्रवर्ण पृथक् लिहून 'वं' मंत्रानें चंदनानें निदान १० वेळ तरी ताडन करावें (४) मंत्रवर्णांच्या संख्येप्रमाणें 'रं' बीजानें लाल फुलानीं मंत्राचें हवन करणें म्हणजे बोधन संस्कार झाला (५) मंत्रवर्ण लिहून मंत्रसंख्येनुसार 'रं' बीजानें मंत्राचें प्रत्येक अक्षर रक्तकरवीर पुष्पानें मंत्रित करून विधीप्रमाणें अश्वत्थ पल्लवानें मंत्राच्या वर्णसंख्येनुसार सिंचन करणें म्हणजे विमलीकरण झालें. (७) मलत्रय नाशनासाठीं 'ॐ ह्रौं' या ज्योतिर्मंत्रानें सुवर्ण, दर्भ वा पुष्पें ह्यानें विधिपूर्वक 'आप्यायन' करणें (८), तसेंच ज्योतिर्मंत्रानें मंत्राचें तर्पण करणें. (९) 'ॐ ह्रीं श्रीं' ह्या अनुक्रमें तार–माया व श्री ह्या मंत्रानें मूळ मंत्राचें दीपन करावें (१०) मंत्र गुप्त ठेवणें झाला गुप्ति म्हणतात. (गो प्र. भा)

एकेन शुद्धिमाप्नोति द्वाभ्यां पापैः प्रमुच्यते।
त्रिभिः सिध्यन्ति मंत्राश्च मुच्यते चोपपातकैः।
अष्टभिर्देवताः साक्षात् पश्यते वरदास्तथा
छंदांसि दशभिर्ज्ञात्वा सर्वान् कामान् समश्नुते।

या चान्द्रायण व्रताखेरीज कृच्छ्रचान्द्रायण, प्रजापत्यनिधि, सांतपन, महासांतपन, शिशुसांतपन, पराकृच्छ, असे आणखी प्रायश्चित्ताचे प्रकार आहेत अशीं दहा चान्द्रायणव्रतें झाल्यावर सात सात दिवसाप्रमाणें यावकान्न, पिण्याक व तक्र हें सेवन करून त्वक्, असृक्, पिशित, अस्थि, मेद, मज्जा आणि वीर्य या सात पदार्थांची शुद्धि एकुणपन्नास दिवसांत करावी व नंतर 'प्राणायामैर्दहेद्दोषान् मनोवाक्कायसंभवान्' प्राणायामांनीं मानसिक, वाचिक, शारीरिक दोषाचा नाश करावा. व नंतर 'मंत्राणां सिद्धिकामार्थी पुरश्चरणमाचरेत्' यानंतर मंत्रसिद्धीकरितां पुरश्चरण करावें

१२. वैदिक मंत्रांचें पुरश्चरणविधान

पंचांगोपासनेनेष्टदेवता प्रीतिदानतः।
पुरश्चति भक्तस्य तत्पुरश्चरणं प्रिये॥

पंचांग उपासना (कवच, पंजर, न्यास, ध्यान, आणि मंत्रजप) करून इष्टदेवता प्रसन्न करून घेणें हेंच पुरश्चरण आहे पुरश्चरणाचा अर्थ पूर्वक्रिया अर्थात् देवीपाशीं मागणें मागण्यापूर्वीं जी क्रिया करावी लागते, तीच होय परंतु व्यवहारांत कोणापासूनहि कांहीं मिळावें अशी इच्छा धरली तर त्या व्यक्तीची थोडीबहुत सेवा प्रथम करावी लागतेच, देवतेकडून कार्य साधना व्हावी म्हणून देवीची सांग उपासना करून प्रथम त्या देवतेची कृपा संपादन करावी लागते त्यानंतरची जी कांहीं इच्छा-मागणें असेल तें निवेदन करावें लागतें

सांगो जपो महादेवी पुरश्चर्येति गीयते (यामल)
कृतेन येन (पुरश्चरणेन) लभते साधको वाञ्छितं फलं
(पुरश्चरणचंद्रिका)
पुरश्चरणहीनस्य मंत्रसिद्धिर्नजायते (वीरचूडामणि)
पंचांगोऽयं महायागः पुरश्चरण संज्ञकः (विष्वक्सेन)

पुरश्चरण पचाग म्हणजे जप, होम, तर्पण, मार्जन, ब्राह्मणभोजन. पुरश्चरण सुरू करण्यापूर्वी चांद्रायण व्रत करावें. चांद्रायण व्रत म्हणजे भातारभात भोजन. १५ घासाच्या भोजनाचा अभ्यास करावा लागेल. नतर शुद्धप्रतिपदेपासून पौर्णिमेपर्यंत एक एक घास कमी करणे. पौर्णिमेला एक घासाचेंच भोजन करणे आणि वद्य प्रतिपदेपासून एकेक घास वाढवीत जाणें. हविष्यान्नाच्या पदार्थांचे भोजन असावें अगर एकान्न भोजन उचित आहे. नतर वद्य चतुर्दशी मगळवार युक्त असेल तर ती घ्यावी व शुद्ध अष्टमीस जप समाप्त करावा नतर जपाचे दशांश हवन. त्याचे दशांश तर्पण. त्याचे दशांश मार्जन व त्याचे दशांश ब्राह्मणभोजन. याप्रमाणें 'कलौचतुर्गुण प्रोक्त' या वाक्याप्रमाणे चार वेळ अशीच क्रिया करावी.

'विनाच समय देवी न ददाति फल क्वचित्,' फळ मिळाले नाही तर निराश होऊ नये. तस्मात् काल प्रतीक्षेत. आपल्या पूर्वजन्माचीं बधनें प्रतिबंधक होत असतात. असे चार वेळ पुन्हा चार वेळ असें सोळा वेळ करावें. कार्य होईल हे निश्चित, 'अत्युत्कटै पुण्यै फल भवति तत्क्षणात्' कार्यसिद्धि होते. मागील जन्माचे प्रतिबंध फेडले जातात.'

साधारणत वैदिक मत्राच्या सिद्धीकरिता वर लिहिलेल्या विधानापेक्षा

---

१. जीवहीनो यथा देहः सर्वं कर्मसु न क्षम ।
पुरश्चरण हीनोऽपि तथा मत्र प्रकीर्तित ।
तस्मादादौ स्वयं कुर्यात्गुरु वा कारयेत बुध (योगिनी हृदये)
आदौ पुरश्क्रिया कुर्यात् चरित फलसिद्धये (काली तंत्रे)
अकृत्वा तु पुरश्चर्यां यो यत्कर्म समाचरेत् ।
तत्तस्यैवाभिचाराय जायते नात्र सशय ।

सुलभ व कमी कष्टसाध्य अशी एक योजना खालीं देण्यात येत आहे–

प्रथमत ब्रह्मकूर्च विधीनें प्रायश्चित्त घेऊन त्रिकाल-स्नान करावें. बिल्ववृक्षाखालीं एका ग्यानावर बसता येण्यासारखी झोपडी करावी, तेथें पाच लक्ष प्रणवाचा जप करावा. दुग्धाहार अगर एकाल नक्त भोजन करावें. वस्त्र दर्भमय अगर तागाचें अगर केळीच्या दोराचें असावें शिखा व यज्ञोपवीतास दर्भ बाधावा. मौन असावें, व जपसख्या नियमित असावी. ग्राम्य पशूचा शब्द ऐकू येऊ नये. पाच लक्ष जप झाल्यावर पन्नास हजार तर्पण, व पाच हजार घृताक्त तिलाच्या द्रव्याचा होम करावा. ब्राह्मणभोजन शक्य नसल्यास पाच हजार प्रणवाचा जप करावा. असें शक्य न झाल्यास, वरील सर्व नियम पाळून सूर्यग्रहणात जप करावा. जितका जप होईल, त्याचे दशाश तर्पण, दशाश हवन, व दशाश ब्राह्मणभोजन करावें. नतर 'भूर्भुव स्व' या व्याहृतीचें तीन लक्ष पुरश्चरण करावें. पुरश्चरणास आरभ करिताना तीनशें व्याहृतींनी अभिमत्रित

तस्मादादौ पुरश्चर्यां कृत्वा कर्मणी साधयेत् (आदि यामले)
पचागोऽय महायाग पुरश्चरणसज्ञक ।
अस्य पचाग यागस्य कला हन्ति षोडपीम् । (वैष्वकसेन्याम्)
मत्रो राजा पुरश्चर्या राज्यसपत्तिरीरिता ।
संपत्यातु विना राजा शोभते न महेश्वरी ।
सपत्तिमूलमेतद्धि सर्वमेन प्रकीर्तितम् । (तत्रसार)

गजातलक्ष्मी प्राप्त व्हावी म्हणून श्री विद्यारण्य स्वामींनीं तपश्चर्या केली. पण ती फलदायी झाली नाहीं ! यामुळें त्यानीं सन्यास घेतला–संन्यास घेता क्षणींच देवी साक्षात् प्रकट झाली व लगेच त्याच्यापुढें होनाची धार ओतली ! 'आता मी संन्यासी झालों. मला द्रव्य नको' असें सागत असतानाही त्याच्यापुढें होनाचा पाऊस पडत राहिला !! यावरून बोध दोन प्रकारचा निघतो. तो असा– एकतर जन्मातरित अडथळे नाहींसे व्हावे लागतात. काळवेळ यावीच लागते ! तरच फलित मिळतें. दुसरा बोध म्हणजे क्रिया झाली कीं त्याची प्रतिक्रिया झाल्याशिवाय र हात नाहीं. ज्या मत्राची उपासना केली गेली त्याचा परिणाम घडतोच. आघात–प्रत्याघात ही स्पदनेच. (गो. प्र. भा.)

जलानें स्नान करावें, त्यानंतर तीन लक्ष गायत्री मंत्रानें गायत्रीपुरश्चरण करावें. अशीं तीन गायत्री-पुरश्चरणें झाल्यावर वैदिक मंत्राचें पुरश्चरण मागील स्तंभांत सांगितल्याप्रमाणें करावें. म्हणजे वैदिक मंत्रोक्त हेतु साध्य होतात व त्यांच्या देवता प्रसन्न होतात.

प्रथम[1] ब्रह्मकूर्चविधी करून गायत्री मंत्राचा एक लक्ष जप करावा. पुण्यनदीच्या पात्रांत नाभिमात्र उदकांत उषःकालीं स्नानानंतर उभें राहून मध्यान्हापर्यंत इष्टमंत्र जपावा. परान्न घेऊं नये. मौन धारण करावें. दोन प्रहरीं वेदाध्ययन करावें. अशा प्रकारानें तीन वर्षें जप केल्यास वैदिक मंत्राची सिद्धि होते. वैदिक मंत्रांसही शापमोचन, उत्कलीन, संजीवन वगैरे करावें लागतें.

आतांपर्यंत मंत्र घेणारास लागणाऱ्या संस्कारांचा उहापोह केला. यापुढें मंत्राच्या संस्काराबद्दल विवेचन करावयाचें आहे. ..

विधि— जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा।
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मंत्रसंस्क्रियाः।

जननं : गोरोचनानें भूर्जपत्रावर मंत्र लिहून त्याचेभोंवतीं बाजूस दिल्याप्रमाणें त्रिकोण काढावा. पश्चिम कोणापासून त्याचे सात भाग करावे. याप्रमाणें ईशान्यादि कोणाच्या नऊ घरा पडतात, त्यात नऊ व चार मातृका लिहाव्या. अकारापासून हकारापर्यन्त
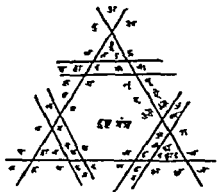
१. ब्रह्मकूर्चविधि – दशारिक ज्यांनी व लांबीचे दर्भ घेऊन त्यांचा कुंचल्यासारखा जुडगा बांधून त्यानें मार्जनादि क्रिया करणें.

ईशान्येपासून पश्चिमेपर्यन्त लिहाव्या. त्या भूर्जपत्रावर देवीचे आवाहन करावें व चंदनादिकांनी पूजा करावी.

दीपनं : 'हस+इष्टमंत्र+सोहं' याप्रमाणे सहस्र जप करावा.

बोधनं : 'हस+इष्टमंत्र+हस', याचा पाच हजार जप करावा.

ताडनं : 'फट्+इष्टमंत्र+फट्', याचा एक हजार जप करावा.

अभिषेक : 'ऐं हस ॐ' हा मंत्र प्रथम, नंतर इष्ट मंत्र व नंतर 'ऐं हस ॐ' हा मंत्र भूर्जपत्रावर लिहून अभिषेक करावा.

विमलीकरणं : 'ॐ त्रौं वषट्+इष्टमंत्र+वषट् त्रौ ॐ' याचा एक हजार जप करावा.

जीवनं : 'स्वधा+वषट्+इष्टमंत्र+वषट+स्वधा' याचा सहस्र जप करावा.

तर्पणं : दुग्ध, घृत व जल यांनी त्या भूर्जपत्रावर लिहिलेल्या मंत्रावर एक हजार तर्पण करावें

गोपनं : 'ह्रीं+इष्टमंत्र+ह्रीं याप्रमाणें एकहजार जप करावा.

आप्यायनं : 'हसो+इष्टमंत्र+सोहं' यानी एक हजार जप करावा. (नित्योत्सव[१])

गायत्र्यादि मंत्राना साधकानी शाप दिलेले आहेत. प्रत्यक्ष गायत्रीमंत्र जपकर्त्याला ब्रह्मशाप, विश्वामित्रशाप, वसिष्ठशाप, शुक्रशाप असे चार शाप आहेत याचे निवारण 'ब्रह्मशापात् विमुक्तो भव' याप्रमाणे शापविमुक्ती करावी तसेंच आणखी एक विधान आहे. ते असे—सर्व

१. सरस्वती तंत्रात हेच विधि थोडयाफार फरकानें दिलेले आहेत. शाप म्हणजे मंत्रशुद्धि—म्हणजे ज्या उपयानें तो मंत्र बंधनरहित होईल तो उपाय. याचा अर्थ त्या मंत्रासंबंधाचें आपलें अज्ञान नाहींसे करणें. राम, शंकर, सावित्री इत्यादि देव-देवतांनीं मंत्राना शाप दिले आहेत. देवी भागवतात सध्येंतील गायत्री मंत्राला दिल्या शापनिवृत्तीसाठीं 'देवी गायत्री—विरिंची वसिष्ठ—विश्वामित्र—वरुणशापेभ्यो मुक्ता भव.' एवढा त्रोटक मंत्र दिला आहे. (गो. प्र. भा.)

गायत्रीमंत्र म्हणावा, नंतर 'त्र्यंबकं यजामहे' हा मंत्र म्हणावा, नंतर 'जातवेदसे सुनवाम' हा मंत्र म्हणावा. असा गायत्र्यादि सप्तकोटि महामंत्राच्या शापविमोचनाचा विधि आहे. नंतर सर्व व्याहृतींसहित गायत्री मंत्रानंतर 'जातवेदसे' हा मंत्र व नंतर 'त्र्यंबकं' हा मंत्र म्हणावयाचा. ह्या विधीनें मंत्राचे उत्कीलन (खीळ काढणे) साध्य होतें नंतर सर्व गायत्रीमंत्र व 'परोरजसे सावदो' हा चतुर्थपाद व 'हंसः सोहं' हा मंत्र व नंतर त्या संबंध मंत्राचा विलोम करावा. या पुढील प्रकार गुरूकडून समजून घ्यावा.

मंत्रजागृति : ही मंत्रजागृति गुरूने करावयाची असते अग्निरूप म्हणजे रौद्रमंत्र असल्यास इडानाडी चालू असताना 'ॐ रं' या बीजानीं युक्त अशी त्या मंत्राची जागृति करावी. सौम्य मंत्राची जागृति उपरिनिर्दिष्ट बीजांनीं युक्तच परंतु पिंगला नाडी चालू असता तो जप करावा. याप्रमाणे प्रबोधकाळीं तो मंत्र जागृत होतो, अथवा 'लं वं' हीं बीजें मंत्राचे मागें-पुढें लावून मंत्रातील प्रत्येक अक्षराला बिंदु लावून, (जसें अं-आं-कं इत्यादि) मंत्र जपावा, किंवा केवळ मंत्राक्षरांना विसर्ग लावून त्रिकाल मंत्र जप करावा. याप्रमाणे विधान केलें तर मंत्र जागृत होतो.

(मेरुतंत्र.)

इतर मंत्रांचे शापोद्धार व पुरश्चरणाचे विधिविधान.

शाबर[१] मंत्राची जागृति म्हणजे संस्कार कसे करावे ह्याचें वर्णन खालीं देण्यात येत आहे—

शाबर मंत्रापैकीं प्रत्येक मंत्राला निरनिराळ्या देवताचे शाप आहेत ह्या मंत्राची जागृति करण्याचे विधि खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत—

---

१. शाबर मंत्राचें फार मोठ वाङ्मय सांप्रदायिकांत उपलब्ध असून त्यांतही कांहीं मंत्रांना वैदिक बीजें लावून सिद्ध करणें व वाममार्गी पद्धतीनें क्षणभर मंत्र सिद्ध करणें असे प्रकार आहेत. (गो. प्र. मा.)

१ जागृति : मुमुक्षूनें मंत्रसिद्धीकरिता काश्याचें भांडें भस्मानें शुद्ध करावें तें भांडे समोर ठेवून रविवारीं रात्रीं स्नान करून प्रत्येक प्रहराचे प्रारंभीं इष्टमंत्राचा एकशेंआठ जप करावा व चतुर्थ प्रहराचा एकशेंआठ जप झाल्यानंतर खैराची काठी घेऊन त्या भांड्यावर मारून तें भांडें वाजवावें, व 'हे मंत्र जागृतो भव' असें म्हणावें, म्हणजे तो मंत्र जागृत होतो. नंतर सोमवारीं प्रातःकाळीं स्नान संध्यादि कर्मे संपल्यानंतर भैरवाला वडेभाताचा बलि द्यावा. व इतर देवांना नारळ फोडावा.

२. शोधन : मुमुक्षूनें सिद्धासनावर बसून म्हणजे सिद्धासन[1] घालून मूलबंध करावा. नंतर मूलाधाराचे ठिकाणीं चित्स्वरूप कुंडलिनीचें ध्यान करावें, व शिष्यास जो मंत्र द्यावयाचा तो मंत्र दोषरहित झाला आहे, अशी भावना करून आपल्या गुरूचें चिंतन करावें, व नंतर मूलाधारा पासून सुषुम्ना मार्गांत इष्टमंत्राच्या अक्षराचें चिंतन करावें, व जाता जाता मणिपूर, अनाहत, विशुद्धि व आज्ञाचक्रें यांचा भेद करीत करीत ब्रह्मरंध्रांत जाऊन सोममंडळांतील अमृतानें मंत्रवर्णांवर सिंचन करावें. नंतर तो मंत्र ऋष्या-[2]दिन्यासपूर्वक एक हजार आठ वेळा जपावा, अशा प्रकारानें तो मंत्र शापविमुक्त झाल्यानंतर त्या मंत्राचा उपदेश करावा. वाचिक

---

१. आसनें, बंध, कुंडलिनी इत्यादि योगशास्त्रीय प्रक्रियांची माहिती तज्ज्ञ गुरूकडून घेऊन त्यांचे देखरेखीखालीं अनुभवून मगच आचरण करावें हें चांगलें. (गो. प्र. भा.)

२. न्यास बीजन्यास, मातृकान्यास, करन्यास, अंगन्यास, ऋषि इत्यादि अनेक प्रकारचे न्यास असून गुरुचरित्रांत (अध्याय ३६) त्यांचें स्पष्टीकरण दिलेलें आहे. 'पूजातत्त्व व यज्ञतत्त्व' ह्या दोन उत्तम बंगाली सत्पुरुषाच्या ग्रंथांत विधानासह न्यास व मुद्रा ह्यांचें स्पष्टीकरण केलें आहे त्यांचें हिंदी भाषांतर अलीकडे डॉ. गोपिनाथ कविराज यांनीं केलें आहे. तसेंच गायत्री मंत्राच्या प्रत्येक अक्षर त्यांचीं तत्त्वें, त्यांचे न्यास मुद्रा हीं दण्डीस्वामींच्या 'मानवता पूर्तिसाधना'त पृष्ठ १६१ यात पहा. (गो. प्र. भा.)

शापाच्या नाशाकरिता व पूर्वजन्मसंभूत पापाच्या शमनार्थ आणखी एक संजनन (संजीवन) नांवाचा विधि सांगितला आहे.

३. **संजनन :** चंदनाच्या अथवा आम्रवृक्षाच्या पाटावर कस्तूरी व केशर यांच्या गंधानें पंचकोणात्मक यंत्र लिहावें व एकावन मातृकारूपी सरस्वतीचें आवाहन करावें (एकावन मातृका-अक्षरें वा वर्ण लिहून) यथाविधि श्रीसरस्वतीची श्रीसरस्वतीबीजानें (ऐं) षोडशोपचार पूजा करून, इष्टमंत्राचा एकशेंआठ वेळा जप करावा. नंतर गुरूनीं सांगितल्याप्रमाणें पात्रस्थित लिखित मंत्रातील विसर्ग, स्वर, व्यंजन, बिंदु आदि अक्षरें पूजा केलेल्या पाटावरून आपल्या दृष्टीनें व भावनेनें आपल्या मनात ध्यानानें आणावीं, ह्याला मंत्राचें संजनन म्हणतात.

४. **जीवन :** मंत्राच्या आदि व अंतीं प्रणव योजून त्याचा एकशें-आठ जप करावा.

५. **ताडन :** भूर्जपत्रावर इष्टमंत्र गोरोचन व केशर यांनीं लिहून काढावा, व 'य' या वायुबीजानें म्हणजेच बीजाचा उच्चार करून बिल्वयष्टीनें भूर्जपत्रावर लिहिलेल्या मंत्राक्षरातील प्रत्येक अक्षरावर शंभर वेळा ताडन करावें. याप्रमाणे कुंठित झालेले शाबरमंत्र ताडनानें सिद्धि-दायक होतात.

६. **बोधन :** पूर्वीं वर्णन केलेल्या पाटावर इष्टमंत्राचीं अक्षरें लिहावीं आणि मंत्राक्षराइतकीं करवीरकुसुमें आणून, वन्हिबीजाचा (र) उच्चार प्रत्येक मंत्राक्षराबरोबर करून एक एक फूल त्या पाटावर वहावें ह्या क्रियेला बोधन म्हणतात.

७. **अभिषेक :** पूर्वीप्रमाणें पाटावर पूर्वीं सांगितलेल्या द्रव्यांनीं अष्टदल कमल काढावें त्या कमलाच्या कर्णिकावर मालतीच्या कळीनें मंत्रांत जितकीं अक्षरें असतील तितक्या वेळा मंत्रातील एक एक अक्षर लिहावें. नंतर पिंपळाचीं पानें घेऊन त्यांनीं मंत्राचा उच्चार करिताना शेवटीं 'नम' असें म्हणून त्या मंत्रावर सिंचन करावें अशा एकशेंआठ

वेळा सुगंधि द्रव्यांनी मंत्रावर अभिषेक केला तर त्या विधीस अभिषेक असे म्हणतात.

८. **विमलीकरण** : मूलाधारातील अग्निमंडळात 'ॐ ह्रीं' या मंत्रानें इष्टमंत्र दग्ध झालेला आहे, असें चिंतन करावें. मंत्रामध्यें आणव, कार्मिक आणि मायिक असे तीन[1] प्रकारचे मल असतात. वरील ज्योतिमंत्रानें म्हणजे 'ॐ ह्रीं' या मंत्रानें हे मल दग्ध झाले आहेत असें चिंतन करावें, ह्या विधीला विमलीकरण म्हणतात.

९. **आप्यायन** : पूर्वीप्रमाणे पाटावर कुंकुमादि द्रव्यांनी इष्टमंत्र लिहून काढावा. ताम्रादिपात्रात कर्पूरवासित जल भरावें व त्यात इष्टमंत्र १०८ वेळा कुशपुंजानें (दर्भांनीं) वरील पाटावर व ताम्रपात्रावर मंत्राक्षराच्या संख्येच्या प्रमाणानें प्रत्येक मंत्राक्षर तीन वेळा म्हणून प्रोक्षण करावें.

१०. **तर्पणम्** : पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें ताम्रपात्रात कस्तूरी कुंकुमादि युक्त जलानें मंत्र लिहावा. दुसऱ्या भांड्यात कर्पूरवासित जल घेऊन मंत्रान्तीं 'तर्पयामि नमः' असें म्हणून १०८ वेळा तर्पण करावें.

११. **दीपनं** : 'ॐ ह्रीं श्रीं' हीं बीजें लावून इष्टमंत्र १०८ वेळा जपावा.

१२. **गोपनं** : मंत्र गुरूकडून घेतल्यावर तो कोणास सांगू नये. हे गोपन होय

असे हे बारा संस्कार झाले यानंतर जप, होम, तर्पण, ब्राह्मणभोजन असे चार मिळून मंत्राचे सोळा संस्कार झाले.

---

१. तीन प्रकारचे मल : पुरुषोद्भूत मलास 'कार्म्मण'मल स्त्री उद्भूत मलास (दोषास) 'मायिक'मल व दोघापासूनच्या मलास 'आनव' मल म्हणतात. हे मल बाधक असतात, म्हणून ते दोष नष्ट होण्यासाठीं 'ॐ ह्रीं'' ह्या ज्योतिर्मंत्रानें मूळ मंत्राच्या वर्णाना सुवर्ण, दर्भ किंवा पुष्प या जलानें सिंचन करावयाचें. (सरस्वती-तंत्र—गो. प्र भा)

मंत्रशक्ति जागृतीचा परिचय

मागील स्तभात मंत्रशक्ति जागृत करण्याचें विधान व जागृत झाल्याचीं चिन्हे याचें वर्णन झाल्यावर पुराणकालीं मानवाच्या ठिकाणीं मंत्रशक्ति जागृत असल्यानें त्या शक्तीचे उपयोग कसे झाले या मुद्याकडे वळू रामायणकालीं श्रीविश्वामित्रऋषींनी रामलक्ष्मण यास 'बलातिबला' विद्या दिली. *अगस्ति ऋषींनी श्रीरामास व लक्ष्मणास शिवपंचाक्षरी मंत्रदीक्षा दिली* व वसिष्ठाना श्रीविद्येचा मंत्र दिला व मंत्रसिद्धिही दिली लोपामुद्रेनें सीता देवीस अष्टादशाक्षरी विद्या दिली. पौलस्त्यऋषींनी मंत्रवेत्त्या रावणास श्रीविद्याउपदेश केला, व इंद्रजितास अग्निविद्या दिली व या विद्येचे त्याना उपयोगही झाले महाभारतकालीं द्रोणाचार्यांनी मंत्रशक्तीपैकीं मंत्रविद्या, व अस्त्रविद्या साध्य केली होती, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे मंत्रविद्या, अस्त्रविद्या व शस्त्रविद्या अवगत असूनही द्रुपद राजाकडून त्याला मान मिळाला नाहीं व गुरुकुल स्थापन करून ज्ञानदान करण्याचे सोडून धृतराष्ट्राकडे त्यास जावें लागलें धृतराष्ट्र व पंडु याचीं मुलें कंदुकक्रीडा करीत असता त्याचा कंदुक एका विहिरींत पडला मुलाना वाईट वाटलें. परंतु त्या ठिकाणीं सहजासहजीं श्रीद्रोणाचार्य आले व त्यानी आपल्या मंत्रसामर्थ्यानं कंदुक काढून दिला त्यावेळीं मुलानी घरीं जाऊन ही बातमी श्रीभीष्माचार्यांस सांगितली तेव्हा हा ब्राह्मण कोण असा शोध काढून ते श्रीद्रोणाचार्य होते हें पाहून आपल्या नातवास मंत्रास्त्र व अस्त्रविद्या शिकविण्याकरिता श्रीद्रोणाचार्यांस ठेऊन घेतलें हा भारतकालीन मंत्रविद्येचा परिणाम आहे *गुरुगृहीं मुलास पाठविण्याच्या ऐवजी घरीच शिक्षक ठेवण्याची प्रथा श्रीभीष्माचार्यांनी पाडली. ही गोष्टच ब्राह्मणांच्या तेजोभंगाला कारणीभूत झाली व क्षत्रियानांही ही प्रथा विनाशकारक झाली.* कारण कौरव मंडळी गुरुगृहीं राहून विद्या न शिकल्यानें उद्धट व अहंतामय झाले पांडवही तसेच झाले असते पण

सङ्कटपरंपरेनें घेरल्यानें व श्रीकृष्णाचा आश्रय असल्यानें ते इतक्या अल्पपणाच्या नीच वृत्तीस पोचले नाहींत. हें थोडें विषयांतर झालें. परंतु त्यास नाइलाज आहे. कारण ब्राह्मणवर्गाच्या मन्त्रविद्येच्या ऱ्हासाचा तो पाया आहे म्हणून त्याबद्दल लिहिणें आवश्यक वाटलें.

श्रीधर्मराजानी सूर्योपासना करून सूर्यमन्त्र साध्य केला होता. त्याचें फळ एकदा स्वयंपाक करून थालीमध्ये ठेवल्यावर सायंकाळपर्यंत कितीही मनुष्य भोजनास आले तरी त्यास तें अन्न पुरत असे. श्रीभीमाना नवनागाचें बळ याच मन्त्रशक्तीनेंच प्राप्त झालें होतें. श्रीअर्जुनानें पाशुपत विद्या साध्य केली होती. नकुळसहदेव यानीही पशुविद्या साध्य केली होती. भीष्माचार्यांना मन्त्रविद्या व अस्त्रविद्या परशुरामानीं दिली. कर्णानें सूर्यदेवतेची आराधना करून कवच संपादन केलें होतें. हें कवच म्हणजे कांहीं स्थूल सृष्टींतील शरीरत्राण नव्हे, तर *सूर्यकवचाची मन्त्रशक्तीच होय.* दुर्योधनानें नाभिविद्या साध्य केली होती. भारतीय युद्ध संपल्यावर दुर्योधन एका तळ्यात जाऊन बसला त्याला शोधण्याकरिता श्रीकृष्ण आणि श्रीभीम आले व त्याला पाहिल्याबरोबर श्रीभीम तळ्यात उडी टाकू लागला तेव्हा श्रीकृष्णानी सांगितलें कीं दुर्योधनाला नाभिविद्या अवगत आहे. तळ्यात तू गेलास तर त्या विद्येच्या योगानें तुझा नाश होईल. पुढें श्रीभीमानें तीरावरून दुरुत्तरें केल्यानें दुर्योधनाला बाहेर पडण्याचा मोह झाला व तो भीमाकरवीं मारला गेला. असो.

रामायणकालीं ऋषींचे मोठमोठे आश्रम अरण्यात असत. त्याचें संरक्षण व संगोपन राजाकडून होत असे या आश्रमातून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या वर्णांच्या विद्यार्थ्यांस त्यांच्या वर्णानुकूल व्यावहारिक विद्या देण्यात येत असे, व मन्त्रविद्या व अस्त्रविद्या, ब्राह्मण व क्षत्रियवर्णास दिली जात असे पुढें भारतकालात मन्त्रविद्यासंपादनार्थ गुरुगृहीं न पाठविता गुरूलाच नोकर ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली त्यामुळें ऋषींची ज्ञानदानाची आश्रमसंस्था लयास जाऊं लागली व मन्त्रयज्ञसंस्थेंत जसा आथर्वणवेदी

ब्राह्मण असावा असा नियम आहे, त्याप्रमाणेंच पुढें मंत्रशास्त्रज्ञ शुद्धाचरणी आचार्य प्रत्येक राजाच्या पदरीं असावा असा निर्बंध घालण्यात येत असे परंतु त्या नंतरच्या कालात ही प्रथा बदलली.

भारतीय युद्धात कौरवपांडव यांच्या सैन्यात अनार्य म्हणजे वर्णाश्रमधर्मविहीन लोक आले होते. त्यांच्या पाठीमागून पुष्कळ अनार्य लोक भारतवर्षांत कायमचे येऊन राहिले. आर्य लोकातील वर्णाश्रमधर्माच्या कडक बंधनांना कंटाळलेले आर्यही ह्या अनार्य लोकांत सामील होऊन राहू लागले. अशा लोकांचा उद्धार व्हावा म्हणून त्यांच्यात आगमोक्त विधीनें संस्कार करण्याचा प्रघात सुरू झाला. कारण त्या लोकांचे संस्कार-विधि होऊं शकले नाहींत. याबद्दल उहापोह मागें आलाच आहे. भागवतात एकादश स्कंधात जनक व नवयोगी यांचा संवाद आलेला आहे. त्या नव योग्यांनी नवनाथ या रूपानें दहाव्या शतकात अवतार घेतले व त्यानीं ह्या आगमोक्त धर्माचा प्रचार केला ह्या नवनाथांनीं धर्मप्रसाराकरिता संस्कृत, हिंदी, मराठी, कानडी, बंगाली, अरबी, ह्या भाषांतून ग्रंथरचना करून नाथपंथ स्थापन केला.

नाथपंथातील कडक बंधनांना कंटाळून किंवा वैदिक मंत्रसंस्थेतील पशुहिंसा नापसंत झाल्यानें जैन सांप्रदाय वैदिक परंपरेंतून बाहेर पडला. नागार्जुनासारखे शाबर मंत्रसिद्धि संपादन केलेले सिद्ध होऊन गेले नागार्जुन हा पूर्वीचा ब्राह्मण होता, परंतु मंत्रसिद्धीच्या संपादनाकरिता तो जैन सांप्रदायात गेला व मंत्रसिद्धि संपादन केल्यानंर पुन्हा प्रायश्चित्त घेऊन ब्राह्मण धर्मानें वागू लागला आगममार्गांत अथवा तंत्रमार्गांत प्रसिद्ध असलेले तारा, बगला, धूमावती असे मंत्र नागार्जुनानें सिद्ध केले होते. मंत्रसिद्धीनें आकाशगमन म्हणजे अंतराळातून वायुवेगानें जाता येणे ही सिद्धि त्यानीं संपादन केली होती आगममार्गांत किंवा तंत्रमार्गांत पातंजल योगाच्याच क्रिया प्रकारांनें वर्णन केलेल्या आहेत अशा पातंजल योगातील अष्टमहासिद्धि जैनाचार्यांनी साध्य केल्या होत्या, असे दाखले

जैन ग्रंथातून उपलब्ध आहेत. मणि व औषधी, या साधनांनीहि सिद्धि प्राप्त होतात. जैन ग्रंथातून व नागार्जुनप्रणित ग्रंथातून औषधी-मणी व मंत्र यांचे वर्णन विस्तारानें केलेलें आढळतें. विद्या ही सर्वांपासून घ्यावी असा नियम आहे. म्हणून न्याय, व्याकरण, अलंकार इत्यादि जैनग्रंथ वैदिक लोकांनी म्हणजे वर्णाश्रम धर्मपालन करणाऱ्यांनीही शिरसावंद्य मानले. अतएव जैन सांप्रदायाची जी उन्नति झाली ती मंत्र सिद्धीनेंच झाली. *जैन सांप्रदायातील विद्यालयांत ज्ञानसंपादन करून कुमारिलभट्टांनी* जैनांच्या मंत्रविद्येवर ताण करून सुधन्वा राजाच्या दरबारात जैन पंडिताशीं वाद करून त्यास जिंकले. परंतु पुन्हा जैन-मंत्रवेत्त्यांनी एका *घटात नाग ठेवून तो बंद केला व त्या घटातील वस्तू कुमारिलभट्टांनी* सांगितली तर आम्ही हरलो अशी पैज घातली. त्यावेळी कुमारिलभट्टांनी मंत्रसामर्थ्यानें प्राप्त झालेल्या अतींद्रिय ज्ञानानें घटात नाग आहे व त्यावर शेषशाई भगवान आहे असें सांगितले व घट उघडून पाहताच शेषशाई भगवानाची मूर्ती शेषावर दिसली. त्यामुळें जैन पंडिताचा पराभव झाला. *मंत्रविद्येनेंच आर्यधर्माचा विजय झाला.*

जैन सांप्रदायामागून गौतमबुद्धाच्या बौद्धधर्माचा प्रसार झाला. बौद्ध-धर्माचा प्रसार आर्यावर्तांतच नव्हे तर चीन, जपान, आसाम, सीलोन, *मलाया, मेक्सिको, वगैरे सर्व देशात झाला. बौद्ध सांप्रदायात हीनयान* व महायान असे भेद पडले. या दोन्ही पंथभेदात मंत्राचे महत्त्व होते व आहे. चीन देशात आर्यावर्तांतूनच एक पद्मसंभव नामक बौद्धधर्मी ब्राह्मण गेला व त्याने महायान पंथातील मंत्रयोगाची तत्कालीन चिनी लोकांस दीक्षा दिली. त्या महायान सांप्रदायात नीलसरस्वती, पद्मावती, गौरी व *धूमावती ह्या विद्यांचा प्रचार फार झाला. तिबेटातील लामागुरु हे या* महायान सांप्रदायातील गुरु होत. पाश्चिमात्य लोक तिबेटात राहून लामागुरूंचे चेले होऊन त्यांचेकडूनच मंत्रविद्या व तदंगभूत कमी दर्जाचे चमत्कार करावयास शिकून येतात. 'थियोडोर इलियान' यानें (इन

सीक्रेट तिबेट) 'तिबेटातील गुह्यमार्ग' या विषयावर ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात त्यानें आजही दर तासास पधरा मैल भूमीला स्पर्श न करिता प्रवास करणारे लाग गम पास (Long gam pass) या नावाच्या साधूचा अनुभव दिला आहे. आजमितीसही तिबेटात मत्रविद्येची गुह्य साधनें चालू आहेत असें ऐकिवात आहे. व त्या साधनाच्या योगानेंच आजकाल पर्यंत तिबेट व तिबेटातील लामा हे प्रसिद्धीस पावलेले आहेत. आज तिबेट देश चीनच्या अकित आहे तरी तेथें मत्रविद्येंत प्रवीण लामा आहेत.[१]

जैन व बौद्ध साप्रदायात मत्रविद्येची किती महती होती हे वरील वर्णनावरून दिसून येतें. नाथसाप्रदायातील सिद्ध पुरुषानी मत्रसिद्धीनें पुष्कळ चमत्कार केले. याचे वर्णन नवनाथभक्तिसार ह्या मराठी ग्रंथात आले आहे. त्याचे पुन्हा येथें चर्वितचर्वण करण्यात येत नाही. मत्रसिद्धीचा उपयोग नवनाथाना पुष्कळ केलेला आहे एवढें खरें. नाथ साप्रदायाचे आखाडे उत्तर हिदुस्थानात हिमालयाच्या पायथ्याशीं अथवा नेपाळ-भूतानसारख्या हिमालयातील गिरिकदरात उपलब्ध आहेत व त्या आखाड्यातील गुरूचे ठायी अद्यापही मत्रविद्या जागृत आहे. तसे आखाडे (नाथपथीयाचे) भारतवर्षांतील दक्षिण भारतवर्षांत दिसून येत नाहींत. म्हणजे नाथसाप्रदायातील मत्रविद्येचा दक्षिणभारतात लोप झालेला आहे. श्रीगोरखनाथाचे मराठी व सस्कृत भाषेंत योग या विषयावर काहीं ग्रंथ आहेत, परतु महाराष्ट्रदेशात गोरक्षाचा आखाडा कोठेंच उपलब्ध

---

१. तिबेटी लामा विपुल् शरीर धारण करून हवे तिकडे भ्रमण करणारे, सूक्ष्म शरीरानें पचभौतिक देहातून बाहेर पडून कार्य करून येणार बरेच लामा आहेत. त्यापैकीं T Lobsang Rampa (वय सुमारें ६०० श व त्याचे गुरु Dondrup Rampa वय सुमार १७०० श) हे जिवत असून त विश्व सचारी आहेत असें T Lobsang Rampa ह्याच्या अनेक इग्रजी ग्रथां वरून दिसत सध्या भारतात असलेले तिबटी लामा ह्या गूढमत्रविद्येंत फार पुढे गलेले आहेत. (गो. प्र. भा.)

नाहीं. श्रीत्र्यम्बकेश्वराचे ब्रह्मगिरीचे पर्वतावर एक गोरक्षाची गुहा दाखविण्यात येते. व पर्वताचे पायथ्याशीं एक लहान आखाडाही आहे. परंतु त्या आखाड्यात मंत्रसिद्धीची परंपरा दिसत नाहीं.

महाराष्ट्रात नाथसांप्रदाय, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीनिवृत्तिमहाराज यांचेपासून प्रचारात आहे. परंतु निवृत्तिनाथांनी अथवा श्रीज्ञानेश्वरांनीं मंत्रविद्येची माहिती कोणास दिली नसावी व दिली असल्यास ती परंपरा लुप्त झाली आहे. लेखकाचे ऐकिवात असें आहे कीं, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरींत मराठी भाषेंत मंत्र सांगितले आहेत. व पारा साध्य करण्याची क्रिया, व औषधी वनस्पतीच्या साह्यानें ताम्यापासून सुवर्ण बनविण्याची क्रिया संकेतानें सांगितली आहे. तथापि किमयेच्या उद्बोधक अशा कांहीं ओव्या लेखकास मिळाल्या आहेत. परंतु त्यांचे वर्णन करणें हा या ग्रंथाचा उद्देश नसल्यानें त्या येथें देण्यात येत नाहींत. परंतु वर लिहिल्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरींतील मंत्रविद्या व किमया यांची परंपरा नष्ट झाल्यानें मंत्रविद्या व किमयेची विधानें नष्ट झालीं आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात इच्छापूर्ति साध्य करण्याचा एक मंत्र आहे असें लेखकास समजलें आहे.

एकंदरींत महाराष्ट्रात नाथसांप्रदायिक मंडळींत भजनपरंपरा चालू आहे व मंत्रविद्या बरीक त्यास अवगत नाहीं. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी आपल्या अभंगात भागवतांतील द्वादशाक्षरी मंत्राचा अनुवाद करून तो मंत्र जपावा असें नमूद केलें आहे व ज्ञानेश्वरीचा प्रत्यक्ष उपदेश झालेले आळंदीक्षेत्रात समाधिस्थ झालेले श्रीनरसिंहसरस्वतीमहाराज यांचे शिष्य श्रीअण्णासाहेबमहाराज आपदेव, आपदेवपुरा, नागपूर यांचेकडून लेखकास श्री वैष्णवी महाविद्या नावाचा महामंत्र मिळालेला आहे व श्रीज्ञाननाथ, सत्यामलनाथ, गुप्तनाथ, (ताईमहाराज देशपांडे) व चित्रकूट मठस्थ कै. वा. योगाम्यानंद श्रीमाधवनाथ महाराजांकडून ते देवलोकीं गेल्यावर ऋग्वेदांतील मन्युसूक्त म्हणत जा असा संदेश मिळाला आहे परंतु वैष्णवी

महाविद्या व मन्युसूक्ताचें विधान त्यास आयुष्याच्या चरम भागात मिळाल्यामुळे ती विद्या मिळूनही निरर्थक झाली आहे. सागावयाची गोष्ट ही की, आज नाथसाप्रदायिकापैकीं मत्रसिद्धि झालेले पुरुष क्वचितच पाहण्यात येतात

श्रीनाथसाप्रदायाचा महमदी धर्मांतील लोकावर व विशेषत. महमदी धर्मांतील सुफी पथावर इतका पगडा बसला कीं सुफी पथी लोक गहिनीनाथाना गैबी अवलिया, मत्स्येंद्रनाथाना बाबा मलग (मुबई कल्याण-जवळील डोगरावर हें स्थान आहे, तेथील पुजारी वशपरपरा केतकर या आडनावाचे कल्याण येथील ब्राह्मण आहेत.) व इतर नवनाथाना निरनिराळीं नावें देऊन त्याच्या भजनीं लागलेले होते व आहेत. गहिनीनाथानीं व गोरखनाथानीं महमदीय शिष्याकरिता हिंदी व अरबी भाषेंत मत्र केलेले आहेत व ते मत्र महमदीय फकीर मडळींत जागृत आहेत. आजकाल पुणे, सातारा, सोलापूर, मुबई, वाई इत्यादि ठिकाणीं महमदीय फकीर, मराठे लोक व त्याच्या बायाबापड्या यास उसण, पोटदुखीसारख्या रोगाच्या वेदनापासून बरे करिताना रस्त्यातून दिसतात व कायमचा उपाय करण्याकरिता रोग्याना दर्ग्यावर बोलावून पुढें मुसलमान करून घेण्याची युक्ती करितात. अशा वेळीं नाथसप्रदायी मत्रसिद्ध पुरुष पुढें येऊन त्यानीं आपला साप्रदाय वाढविला पाहिजे व अशा प्रकारानें परधर्मीयाचें हिंदुधर्मावरील आक्रमण बद केलें पाहिजे

महमदीयाच्या स्वाऱ्या भारतवर्षावर होऊ लागल्या त्यावेळपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात प्रत्येक रजपूत सस्थानिकाच्या दरबारात राजपुरोहित असे तो मत्र सिद्ध केलेला, सिद्धमात्रिक असावा लागे महमद घोरी व रज-पुताच्या लढाया चालल्या असता कनोजचा राजा पृथ्वीराज चव्हाण व महमद घोरीची लढाई सुरू झाली. राजाचा मामा, राजा जयचद राठोड हा महमद घोरीला मिळाला होता. तेव्हा राजाच्या पुरोहितानें एक बाण मत्रून दिला व सागितलें कीं महमद घोरीवर हा बाण मारल्यास

तर तो ह्या बाणानें मरेल. परंतु त्या राजानें तो बाण राजा जयचंदावर मारला व तो मेला. नंतर महमद घोरीनें त्या राजाचा पराभव केला व दिल्लीची हिंदुपदपादशाही बुडाली. राजपुरोहितानें सांगितलेलें राजानें ऐकिलें असतें तर हिंदुपदपादशाही लवकर लयास गेली नसती. सांगण्याचा हेतु कीं, त्या वेळेपर्यंत राजपुरोहितामध्यें मंत्रसिद्ध पुरुष असत.

१८५७ सालच्या बंडाच्या वेळीं उत्तर हिंदुस्थानांतील एक संस्थानिक बंडांत सामील झाले नाहींत व इंग्रजांसही मिळाले नाहींत. राजधानी सोडून निघून गेले. त्यावेळीं तेथें वैद्य आडनावाच्या अथर्ववेदी ब्राह्मणाचें घराणें मंत्रसिद्धीकरितां प्रख्यात होतें. त्या संस्थानाचे अधिपति राजधानी सोडून गेले असें पाहून इंग्रजाचें सैन्य त्या संस्थानिकाची राजधानी सर करण्याकरितां निघालें. त्या प्रसंगीं तेथील राणीसाहेबांनीं वैद्य नावाच्या ब्राह्मणाकडे निरोप पाठविला. राज्य बुडण्याची वेळ आली तेव्हां आपल्या मंत्रसिद्धीचा उपयोग करून राज्यरक्षण करा. तेव्हां त्या सिद्ध मांत्रिकानीं 'धूमावती महाविद्येचा' प्रयोग केला त्या प्रयोगाचा परिणाम असा झाला कीं, इंग्रजाच्या सैन्यांत धूर भरमसाट पसरला व धुरामुळें सर्व सैनिक हतबल झाले व राजधानी सर करण्याचा विचार सोडून इंग्रजी सैन्य परत गेलें. त्या वैद्य घराण्यांतील तिसऱ्या पिढीचे गृहस्थ आज तेथें हयात आहेत. परंतु ती विद्या त्यांचेजवळ सिद्ध नाहीं. अशी ऐकीव माहिती लेखकास मिळाली आहे.

पिसाळलेल्या कुत्र्याचा, विंचवाच्या दंशाचा, नागाच्या दंशाचा परिहार करणारे मंत्र हल्लीही अनुभवास येतात. पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या मंत्राचे ज्ञाते गृहस्थ लेखकास माहीत आहेत दर शनिवारीं भिजवलेल्या पिठाचे दोन गोळे दोघास द्यावयाचे दोघे म्हणजे एक मांत्रिक व दुसरा विषबाधा झालेला इसम. नंतर ते दोन्ही गोळे हातांत घेऊन मांत्रिक मंत्र म्हणत असतो. पंधरा मिनिटांनीं ते गोळे उकलले तर त्या दोघांच्याही डोळ्यांतून पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या रंगाचे केस निघतात. असा विधी चार

शनिवार केला तर तो पिसाळलेल्या कुत्र्याचा दश बरा होतो असेच विंचवाचे व नागाचे मात्रिक लेखकास माहीत आहेत

मंत्रसिद्धि नष्ट झाल्याचे स्वरूप

याप्रमाणे मत्रसिद्धीपासून काय परिणाम झाले व होतात हे वर्णन वर केले. आता प्रस्तुत काळी मत्रसिद्ध पुरुष नसल्याने विशेषत ब्राह्मण-वर्गाची किती हीन स्थिति झाली आहे हे सागण्याचे कारण नाही वैदिक ब्राह्मणास यजमानाच्या घरीं पाटभाडीं करण्यापासून मुलास साभाळण्याचे व मुलास दूध पाजण्याचीही कर्में करावीं लागतात व गुरुजी, आचार्य या नावाच्या ऐवजीं, भटजी, भटो, अशीं नावे त्यास पडलीं आहेत! व वैदिक ब्राह्मणानीही आपला दर्जा ठेवला नाही वेद पढून नव्हे तर हव्यकव्य नित्य नैमित्तिक कर्में करण्यापुरतेंच ज्ञान सपादन करून भिक्षुकीचा धदा सुरू करण्यात येतो. सस्कृत भाषा येत नसल्याने श्राद्धादि सकल्पाचे वेळी विभक्तिप्रत्ययही बरोबर लावता न आल्यान अल्पसस्कृत शिकलेले यजमान त्याची थट्टा करितात व ती थट्टा त्यास सहन करावी लागते गगेवरून स्नान करून जाणाऱ्या ब्राह्मणास आज असा प्रसग आला आहे कीं, मला शिवू नको असें म्हणण्याची त्याला शक्ति राहिली नाही कारण वेदविद्या पूर्ण न झाल्यान व वैदिक किंवा पौराणिक अथवा आगमोक्त मत्र त्यानें सिद्ध केलेले नसल्यानें त्याच्या ठायीं ब्राह्मणतेज राहतच नाही जोडे विकण्याचा धदा ब्राह्मण करावयास लागले दूध, तेल, तूप आदि रसविक्री करावयास लागले अशा वेळी इतरानी ब्राह्मणास दोष दिला तर त्यात इतर वर्गाचा काय दोष आहे? वैदिक ब्राह्मणाचीं मुले आग्लविद्या शिकावयास लागलीं व वरिष्ठाची हाजी हाजी करावयास लागलीं! इतकी अवनत दशा ब्राह्मणवर्गास प्राप्त झाली आहे!

अशा रीतीनें ब्राह्मणवर्गास परमावधीची नीच दशा प्राप्त झाली असताना ब्राह्मणवर्गानें (तो ब्राह्मण गृहस्थ असो किंवा वैदिक अथवा भिक्षुक असो)

सिंहावलोकन करण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. आज असा काल आला आहे की ब्राह्मणवर्गाला ब्राह्मण्य नकोसें झालें आहे. उदरभरणाकरितां ब्राह्मणवर्ग नोकरीशिवाय इतर व्यवसाय करण्यास तयार नाहीं. सदाचार सुटत चालले आहेत. ब्राह्मण इराणी चहावाल्याच्या दुकानीं जाऊन चहा पिऊं लागले आहेत. गृहस्थ म्हणून जो वर्ग तो फारच बहकला आहे. संध्या सर्वस्वी लोपत चालली आहे. मौजीबंधन हा एक चैनीचा विधि होऊन बसला आहे. मौजीबंधन झाल्यावेळेपासूनच संध्या भटजी करतील असें मुलें म्हणूं लागलीं आहेत. शिखानष्टांप्रमाणें शिखेला रजा मिळाली आहे. यज्ञोपवीतही नष्ट होत चाललें आहे. ब्राह्मणवर्गांत जन्म झाला याचा त्या ब्राह्मणपुत्रांनां विषाद व दुःख वाटूं लागलें आहे. अशा प्रकारची अवनति होत असल्यानें आर्यसंस्कृतीचे तारूं फुटण्याच्या पंथास लागले आहे.

असे अननतीचे काळ पूर्वीही येऊन गेले. श्रीसमर्थ रामदासस्वामींच्या वेळीं त्यांचे उद्गार असे आहेत. कित्ती एक दावलमलकास भजती, ब्राह्मण ब्राह्मण्यापासून भ्रष्टले, अशा वेळीं श्रीसमर्थादि साधुसंतांच्या परिश्रमानें बिघडलेली घडी पुन्हां बसली. परंतु हल्लीचा काळ त्या समर्थ काळापेक्षांही कठीण आहे. पाश्चिमात्यांच्या शिक्षणानें वेदांवर व वर्णाश्रम धर्मावर श्रद्धा राहिली नाहीं. वाडवडिलांबद्दल पूज्य बुद्धि नष्ट झाली आहे. अर्थ पुरुषार्थ व काम पुरुषार्थ यांखेरीज दुसरे पुरुषार्थच दिसेनासे झाले. नानाप्रकारचीं व्यसनें सुरू झालीं व नाना प्रकारचे रोग सुरू झाले. पंचवीस वर्षांची मुलगी वृद्धावस्थेस पोचली व पंचवीस वर्षांच्या पुरुषास चाळिशी आली!

असो. अशाही परिस्थितींतून आपली संस्कृति टिकविण्याची बुद्धि सुचली तरी संस्कृतीपुनरुज्जीवनाचें कार्य साध्य झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. श्रीभगवान् रामप्रभूना ही दीन दशा दिसत नाहीं असें नाहीं. आपण ब्राह्मणवर्णीयांनीं प्रयत्न करावयास पाहिजे. ब्राह्मण हे सर्व वर्णांच्या गुरुस्थानीं आहेत. त्यांनींच मनावर घेतल्यास वर्णाश्रम-धर्माची मोडलेली

घडी पुन्हा बसेल. इतर वर्णीयांनी ब्राह्मणवर्णास मान द्यावा अशी इच्छा ब्राह्मणाच्या ठायीं असल्यास त्यांनी गुरुपदास योग्य असेंच आचरण ठेवलें पाहिजे. 'आचारः प्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युत.' कृपा व्हावी अशी इच्छा असल्यास त्यांनी रामगीतेंत, 'आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिता. क्रिया कृत्वा' असें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें वर्णाश्रमधर्मामाणें वागण्यास लागावें. व मंत्रसिद्धि प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नास लागावें.

प्रस्तुतच्या धर्मच्युतीच्या काळांतही सत्पुरुषश्रेष्ठ आहेत. त्यांच्याकडे जाऊन परंपरा समजावून घेऊन त्याप्रमाणें आचरण करावें. अजूनही शुद्धबीजाचे ब्राह्मण हयात आहेत. त्यांचेकडे जाऊन परिप्रश्नेन सेवया मंत्रसिद्धि कशी प्राप्त होईल तें विचारावें व ते सांगतील तसें आचरण करावें. ब्राह्मणवर्णांतही अद्यापि शुद्ध बीजाचे ब्राह्मण बालक आहेत. त्यांनी इतरांचे अंधानुकरण न करून शुद्ध आचरणानें मंत्रसिद्धि प्राप्त करून घ्यावी. अशी ब्राह्मणसमाजांत सद्बुद्धि उत्पन्न झाल्यास आजकालची अधार्मिकता खास नाहींशी होईल व ब्राह्मणवर्गास पूर्वीचें गुरुत्वाचें स्थान मिळेल.

□ □

अमृत-मंजिरी

१ तज्जपस्तदर्थभावनम्.
२ देवदेवता मंत्रांमध्येंच असतात. मंत्रोच्चार होताच त्या प्रकट होतात. त्यांना आवाहन केल्यास त्या येतात तशा आलेल्या देवदेवता विशिष्ट फोटोग्राफीनें दिसतात.
३ जपकार्वें काम संपल्यावर आवाहित देवतांचें विसर्जन करणें जरूरच. तसें न केल्यास त्या येईनाशा होतात.
४ सिद्धि हा नियमबद्ध कपनसिद्ध प्रक्रियेचा परिणाम आहे
५ प्रत्येक गुरु तारक असतोच असें नाहीं, पण गुरुभाव मात्र तारक असतोच.
६. मंत्रजपानें मनुष्याची आकर्षणशक्ति वाढते.

४ भारतीय गुरुसंस्था व परंपरा

गुरु व त्यांचे प्रकार

वर लिहिल्याप्रमाणे मंत्राचे संस्कार झाले. तसेच तत्पूर्वी मनुष्याच्या संस्काराबद्दलही वर्णन केले. मागील स्तभातून वेदमंत्र, आगममंत्र, शाबर-मंत्र व पुराणमंत्र निवेदन केले आहेत व केवळ मंत्र न देता हल्लींच्या काळात काही सत्पुरुषाच्या सहवासानें मंत्रशक्ति जागृत असलेल्या मंत्राचे व त्या सत्पुरुषाचे त्यांच्या परवानगीनें नामनिर्देश केले आहेत. मनुष्याच्या संस्काराचे वर्णन करिताना संस्काराबद्दल आधुनिक वाचकास मत्स्कार घडवून आणण्याची अशक्यताच उभी राहील. तथापि ज्याला मंत्रसामर्थ्य संपादनाची खरी जिज्ञासा उत्पन्न होईल त्याला ते संस्कार कठीण वाटणार नाहींत. या बाबतींत गुरूची आवश्यकता आहे म्हणून गुरु व गुरुतत्त्व या विषयाकडे वळू.

भगवान् पतंजलींनी सेश्वर सांख्य मीमांसेत "क्लेश कर्मविपाकाशयेर-परामृष्टपुरुषविशेष ईश्वरः" अशी सगुण परमात्मतत्त्वाची व्याख्या दिली आहे व 'स सर्वेषां गुरुः कालेनानवच्छेदात्' व तोच आदिनारायण अवनष्ट काल्पपरंपरेनें सर्वांचा गुरु आहे. भगवान् गोपालकृष्णांनी धनंजयास गीता सांगताना 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप।' असें सांगितलें आहे. श्रीआदिनारायणाचा श्रीकृष्ण अवतार हा पूर्णांशाचा आहे, अशी उक्ति आहे. आदि-नारायणरूपी श्रीमहाविष्णूंनी श्रीब्रह्मदेवास वेद आपल्या हृदयातील परा-

वाणीनें सांगितले. पहिला गुरुशिष्यसंबंध असा आहे. तसेंच आगम मंत्र श्रीशंकरांनी पार्वतीला सांगितले. म्हणजे ही मंत्रदीक्षा प्रत्यक्ष होती. तसेंच ब्रह्मदेवांनी नारदांना दीक्षा दिली. ही दीक्षा प्रत्यक्ष म्हणजे श्रवणेंद्रियानें प्राप्त झालेली. गुरुसंप्रदायाची सुरवात अशी झालेली आहे.

'गृणाति उपदिशति धर्मं गिरति (नाशयति) अज्ञानं, यद्वा गीर्यते स्तूयते देवादिभि, इति गुरु ।'

> अविद्या हृदयग्रंथिबन्धमोक्षो यतो भवेत् ।
> तमेव गुरुरित्याहुर्गुरुशब्देन योगिनः ॥
>
> —भगवान् श्रीशंकराचार्य

तंत्रशास्त्रात गकार म्हणजे सिद्धिदाता, रेफाचा अर्थ पापनाशक आणि उकार म्हणजे विष्णु, म्हणजे सिद्धि देणारा, पापाचा नाश करणारा व मंगलकारक असा जो पुरुष तोच गुरु होय. अथवा गकार म्हणजे ज्ञान, रेफाचा अर्थ तत्त्व प्रकाशक व उकाराचा अर्थ शिवतादात्म्य करणारा विष्णु असा जो पुरुष तो गुरु होय. गुरुचरित्र अध्याय ३६ यांत 'गुरू'च्या अशाच व्याख्या दिलेल्या आहेत.

कूर्मपुराणात दहा प्रकारच्या गुरूंचे वर्णन आहे—

> उपाध्यायः पिता माता जेष्ठो भ्राता महीपतिः ।
> मातुलः श्वशुरश्चैव मातामह .पितामहौ ॥
> वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

उपेत्य अधीयते म्हणजे अध्ययन करवितो तो उपाध्याय होय.

> एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः
> योऽध्यापयति वृत्यर्थं उपाध्यायः स उच्यते

आपल्या जीविकावृत्तीकरिता वेद आणि वेदाङ्गे पढून दुसऱ्यासही

पढवितो तो उपाध्याय गुरु होय व उपनिषदांसह सर्व वेदादिकांचा जो पाठ देतो तो आचार्य होय.

'यस्मात् पुरुपाद्यं माणवको धर्मानाचिनोति शिक्षते स आचार्यः' आणि जो –

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि।
अचिनोति च शास्त्राणि आचार्यस्तेन सोच्यते॥

मुनींच्या संघाचा अधिपति व संघातील मुनींस जो प्रमादाबद्दल प्रायश्चित्त देतो तो आचार्य होय. महर्षि वसिष्ठांनीं म्हटलें आहे कीं—

उपाध्यायान् दशाचार्या आचार्याणां शतं पिता
पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते

उपाध्यायापेक्षां दसपट आचार्य व आचार्यापेक्षां पिता शतपट व पित्यापेक्षा दसपट माता श्रेष्ठ गुरु आहे.

तथापि आपस्तंब धर्मसूत्रात—

शरीरमेव मातापितरौ जनयतां।
आचार्यस्तु सर्वं पुरुषार्थक्षमं रूपं जनयति॥

मातापिता शरीरच देतात; परतु आचार्य पुरुपार्थ–साधन–सामग्री तयार करितो, म्हणून तो वरिष्ठ होय. 'आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणा' (गो. धर्मसूत्र)

'प्र तद्वोचेदमृतं नु विद्वान्। गंधर्वोधाम विभृतं गुहासत्।
त्रीणि पदानि विहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत्॥

वेदविद्या धारण करून त्या विद्येचें प्रवचन करितो, जो ब्रह्मगुहेमध्यें आनंदमग्न होऊन राहिला आहे, व त्या गुहेतील तीन पदें जो जाणतो तो पित्याचाही गुरु आहे. ब्रह्माची तीन पदें म्हणजे जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, उत्पत्ति, स्थिति, लय, अथवा 'तत्, त्व, असि' अशा त्रिपदाना

जो जाणतो तो ब्रह्मनिदरिष्ट गुरु' होय.

गुरूनें शिष्याचे समोर प्राणायाम करून शिष्याची समाधि लावणें ही वेधदीक्षाच होय. अशी दीक्षा देणारे गुरु खरे गुरु होत. म्हणजे अमुक मंत्र सांगितल्याबरोबर दुसरे दिवसापासूनच त्या मंत्रोदित सिद्धि शिष्यास प्राप्त होणें ही शब्ददीक्षा. अशा प्रकारच्या गुरूची आवश्यकता मंत्रशास्त्रांतील मंत्रांच्या दीक्षेस जरूर आहे. 'मम हृदये हृदयं ते अस्तु, मम चित्तमान्वेहि, मम वचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यं,'

१. ईश्वरच सर्वांचा आदिगुरु : 'तत्र निरतिशय सर्वज्ञ बीजम्। स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्। (पतंजली—योगदर्शन) ईश्वरात सर्वज्ञतेचें बीज असून तो कालानें अनवच्छिन्न आहे-तसे इतर लोक नाहींत. म्हणून ब्रह्मादि देवांचा तोच गुरु. गुरुगीतादि ग्रंथात (१) 'गु' = अंधकार; 'रु' = तमाचा नाशक; (२) गु—मायादि गुण प्रकाशक; 'रु'—मायाजनित भ्रांतीचा नाशक. (३) गु—सगुण प्रतिपादक; रु—निर्गुण प्रतिपादक (४) 'ग'कार सिद्धिदाता, 'र'कार—पापहर्ता—'उ'कार—शिव. म्हणून ग्+उ, र+उ = सिद्धिदाता व पापहर्ता शिव." असे अनेक अर्थबोधक श्लोक आहेत. 'गुरु' हें रक्तमांसजनित स्थूल शरीराचें नांव नसून 'गुरु' ज्ञानाधिकरणाचें नांव आहे.

याज्ञवल्क्य स्मृति, (१) मनुस्मृति यात माता, पिता, अन्नदातादि २० प्रकारचे 'गुरु' सांगितले आहेत. रामदासांनीं दा. बोध द. ५ समास (२) यांत मंत्रगुरु, तंत्रगुरु विद्यागुरु, मातागुरु, पितागुरु इत्यादि १७ प्रकारचे गुरु सांगितले आहेत.

उपास्य देवताही 'गुरु' बनतात. जसें:—जनार्दनस्वामी, दासोपंत, नारायणमहाराज जालवणकर, वासुदेवानंद सरस्वति, नारायण महाराज केडगावकर, पुरोहितस्वामी (रा. गजा. पुरोहित—वकील), ह्यांना दत्त या उपास्य देवतेनें गुरुपदेश दिला; समर्थ रामदासस्वामींस रामानें, तुकारामाचे गुरु राघवचैतन्य यांना प्रत्यक्ष व्यासांनी, रामकृष्ण परमहंसास कालिमातेनेंच उपदेश दिला.—सारांश, साधकाची तयारी झाली कीं गुरु येतातच. व ते उपदेश देतात. (गो. प्र. भा.)

मंत्रदीक्षा देणारे गुरु, प्रकाशात्मक मंत्राक्षराचा उपदेश करितांना 'मम व्रते हृदयं दधामि' माझ्याप्रमाणे तुझ्या ठिकाणी मंत्राक्षरें प्रकाशमय प्रकट होवोत, असें म्हणून शिष्यास मंत्राक्षरांचा उपदेश करितात, तेव्हा शिष्यास तीं मंत्राक्षरें प्रकाशमय दिसू लागतात. वरील दीक्षांच्या प्रकारापैकीं हाही एक प्रकार आहे.

वरील प्रकारचे गुरु हल्लीं क्वचितच उपलब्ध होतात, म्हणून साधकानें निराश होण्याचे कारण नाहीं यासंबंधीं असें वचन आहे की–'यावन्नानुग्रह साक्षात् जायते परमेश्वरात् तावन्न सद्गुरु सेव्य सच्छिष्यश्चापि नो भवेत्' मंत्रसिद्धि सगुण परमेश्वराची भक्ति केल्यानेंही होते, व अशी परमेश्वराची भक्ति म्हणजे परमेश्वराच्या अवतारविभूतींची भक्ति होय पंचोपासना म्हणजे पंच देवोपासना श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी प्रस्थापित केली. हीं पंचदेवते म्हणजे गणपती, शिव, हरि, भास्कर आणि जगदंबा अशी होत. साधकाच्या आवडीप्रमाणे ह्या पंचदेवतांचे मंत्र ग्रहण करून पुरश्चरण केलें, तर ह्या मंत्रसिद्धीमुळें देवतादर्शन व देवताप्रसाद होतो व त्या प्रसादानें अष्टमहासिद्धि प्राप्त होतात देवता प्रसन्न होऊनच साधकाची इच्छा पूर्ण करितात, असा अनुभव आहे म्हणून श्रीमदाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य, राधापंथी स्वामी, नारायणपंथी, श्रीसमर्थ सांप्रदाय, चैतन्य सांप्रदाय, नाथ सांप्रदाय, वारकरी सांप्रदाय या सांप्रदायांपैकीं परंपराशुद्ध गुरूपासून मंत्र घेतला तरी कार्यसिद्धि होते असें आहे

पिंच्छिला तंत्रात असें लिहिलें आहे कीं, गुरु दोन प्रकारचे आहेत. एक दीक्षागुरु व दुसरा शिक्षागुरु. मंत्राची दीक्षा देणारे ते दीक्षागुरु. हे गुरु शुद्ध पूर्वपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या मंत्राची दीक्षा देतात. शिक्षागुरु समाधि, ध्यान, धारणा, जप, स्तव, कवच, पुरश्चरण, महापुरश्चरण आणि साधनेचे निरनिराळे विधि व योग ह्या सर्व गोष्टी शिकवितात. वस्तुत इष्ट देवतेचा मंत्र ज्याचेपासून प्राप्त झाला त्याची महती जास्त आहे

कुलागमात गुरूचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. प्रेरक, सूचक,

वाचक, दर्शक, बोधक आणि शिक्षक असे ते सहा भेद आहेत. प्रेरक गुरु म्हणजे दीक्षा व साधना यांचे महत्त्व वर्णन करून साधकाच्या मनात मंत्रग्रहणाबद्दल दीक्षा घेण्याची प्रेरणा करितो तो होय, व सूचकगुरु म्हणजे साधना व दीक्षा यांचे निरनिराळे प्रकार वर्णन करितो तो होय.

वाचक गुरु म्हणजे साधनाचे वर्णन करतो तो होय. कोणती साधना व दीक्षा साधकाला योग्य आहे हें सांगतो तो दर्शक गुरु होय. शिक्षक गुरु म्हणजे योग्य दीक्षा व साधना साधकास शिकवितो तो होय. बोधक गुरु म्हणजे दीक्षा व साधना यांच्याबद्दल तात्त्विक दृष्टीनें साधकाच्या सदसद्विवेकबुद्धीला विविध प्रमाणांनी पटेल, अशा रीतीनें स्पष्ट करून सांगतो, तो बोधक गुरु होय. या गुरुषट्कांपैकीं शेवटील बोधक गुरु वरिष्ठ आहे. कारण बुद्धीला पटल्याशिवाय मागील पांच प्रकारच्या गुरूंचे कार्य सफल होणार नाहीं. भृगुऋषी यांनीं सर्व प्रथमभागातील ज्ञान संपादन केल्यावर ते आपले पिते वरुण ऋषी यांचेकडे गेले व "अधीहि, भगवन्ब्रह्मेति" अशी त्यांनीं पित्याला पृच्छा केली, तेव्हां "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानीयात्" म्हणजे अन्नमयकोश हेंच ब्रह्म आहे, याचा विचार कर, व तें पटल्याशिवाय येऊं नको, असें त्यांनी सांगितलें. लिहिण्याचा हेतु हा कीं साधना व दीक्षा यांचा तात्त्विक गूढ अर्थ समजल्याशिवाय व बुद्धीला पटल्याशिवाय साधना व दीक्षा यांचें वर्णन ऐकून कांहीं उपयोग होणार नाहीं म्हणून विविध तऱ्हेनें वर्णन केलें आहे कीं, साधनाशास्त्र मर्मज्ञ गुरुदेवावरच अवलंबून आहे.

पांडवप्रतापाच्या पांचव्या अध्यायांत पुढें दिल्याप्रमाणें 'बारा प्रकारचे गुरु आहेत—

१. धातुवादीगुरु : शिष्याकडून तीर्थाटन करवून नाना साधनें सांगून शेवटीं ज्ञानप्राप्ति करून देतो

२. चंदनगुरु : चंदनवृक्ष जसा आपल्या जवळच्या वृक्षांना आपल्याप्रमाणेंच चंदन बनवितो. पण (पान दिसण्याचें व फळें ई पृष्ठ

सोडून) तसा अभक्त शिवायकरून आपल्या केवल समागमानेंच हा गुरु भक्तास तारून नेतो.

३. विचारगुरु : नित्यानित्यविचारानें शिष्यास ज्ञान करून देऊन पिपीलिकामार्गानें साक्षात्कार करून देतो.

४. अनुग्रहगुरु : शिष्यावर कृपानुग्रह करतो. त्याच्या प्रतापानेंच सायास न होता शिष्यास ज्ञान होतें.

५. परीसगुरु : परीस ज्याप्रमाणे स्पर्शमात्रेंकरून लोह तें सुवर्ण बनवितो त्याप्रमाणे स्पर्शानें शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होते.

६. कच्छपगुरु : कूर्म म्हणजे कासवी ज्याप्रमाणें नुसत्या अवलोकनाने पिलाचें पोषण करिते, त्याप्रमाणे हा कृपावलोकनानेंच शिष्याचा उद्धार करतो.

७ चंद्रगुरु : चद्र उदय पावताच चद्रकातास पाझर फुटतो, त्याप्रमाणे याचे अतर द्रवताच दूरचे शिष्यही तरतात.

८. दर्पणगुरु : आरशात पाहिल्याबरोबर आपले मुख आपणास दिसतें. त्याप्रमाणें त्याच्या नुसत्या दर्शनाने स्वरूपज्ञान होते कसलेच आयास पडत नाहीत.

९. छायानिधिगुरु : छायानिधि या नावाचा एक मोठा पक्षी आकाशात फिरत असतो. त्याची छाया ज्याच्यावर पडते तो राजा होतो. त्याप्रमाणे हा गुरूची छाया ज्याच्यावर पडते तो तत्काळ स्वानद साम्राज्याधिपति होतो.

१०. नादनिधिगुरु : नादनिधि नावाचा मणि आहे ज्या धातूचा ध्वनि त्याच्या कानात पडतो त्या सर्व धातू स्वस्थानीं सुवर्ण बनतात. त्याप्रमाणें मुमुक्षूची करुणवाणी त्याच्या कानीं पडताच मुमुक्षूस दिव्य ज्ञान होतें.

११. क्रौंचपक्षीगुरु : क्रौंच नावाची पक्षीण समुद्रतीरीं पिले ठेवून चारा घेण्यासाठीं सहासहा महिने दूरदेशीं फिरावयास जाते. व वारवार

आकाशाकडे डोळे करून पिलाची आठवण करते. त्या योगाने तेथें पिले पुष्ट होतात. त्याचप्रमाणे हा गुरु ज्याची आठवण करितो ते आपापल्या स्थानीं असताच तरून जातात.

१२. सूर्यकांतगुरु : सूर्यदर्शनाने सूर्यकांत मण्यात अथवा भिंगात अग्नी पडतो व खालीं धरलेला कापूस जळून जातो. (सूर्याची इच्छा नसतानाही) त्याप्रमाणे ह्या गुरूची दृष्टि जिकडे झळकते ते पुरुष तात्काळ विदेहत्व पावतात.

रुद्रयामलात सांगितले आहे कीं, ग्रंथवाचनानेंच व गुरुप्राप्तीशिवाय जपतपादि साधनें केलीं तर त्याचा विशेष उपयोग होणार नाहीं अधिकारी गुरूशिवाय इष्टदेवता साधन प्राप्त होणार नाहीं. गुरुतंत्रात सांगितलें आहे कीं, "शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन । तस्मात् शुद्धमना नित्य तमेवाराधयेत् गुरु" श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं नवविधा भक्तीचे वर्णन करिताना अर्चन व पादसेवन गुरूचेंच करावें असें सांगितलें आहे. त्याचें रहस्य हेच होय.

वरील उद्धृत केलेल्या मंत्रग्रंथातील वचनावरून गुरुदेव ही व्यक्ति मनुष्य जीवरूप नसून देवतारूप आहे, असा साधकानें निश्चय करावा. गुरुदेव मनुष्यच आहे अशी शंका घेतली तर ज्याअर्थी ब्रह्मरूपी गुरुशक्ति गुरूचे ठिकाणीं जागृत होते, व देवतेच्या ठिकाणीं देवताशक्ति जागृत झालेली साधकास अनुभवास येते त्या अर्थी ती देवताही मृण्मय, धातुका-मय अगर पाषाणमय नसली पाहिजे, व गुरुदेव ही व्यक्ति मनुष्य नसली पाहिजे. म्हणून आपण घेतलेल्या शंका व्यर्थ आहेत, असा निष्कर्ष काढ-ण्यास काहीं प्रत्यवाय नाहीं. वस्तुत: गुरुतत्त्व अविभाज्य, सर्वस्पृक् आणि अनंत आहे. ब्रह्म सर्वव्यापी असल्यानें तें मृत्तिका अथवा पाषाणात आहेच आहे. व म्हणून त्यास विशिष्ट स्थाननिष्ठ म्हणता येत नाहीं. मृत्तिका अगर पाषाण यापुरतीच जर ब्रह्मरूपाची व्याप्ति रहात नाहीं, तर एका मनुष्याच्या ठिकाणींच केवळ त्याची व्याप्ति कशी राहील? साधकाला

आपल्या साधनाबलानें अचेतन मूर्तीच्या ठिकाणीं ब्रह्मशक्ति जागृत करितां येते. परंतु जो साधक नाहीं, व अधिकारी साधक होण्याची प्रतीक्षा करीत असतो, त्याला मूर्तीच्या ठिकाणीं प्राणशक्ति जागृत आहे, असा अनुभव येणार नाहीं. म्हणून साधकानें मूर्तीच्या ठिकाणीं प्राणशक्तीची जागृति व सुप्तावस्था यांतील फरक समजण्याची शक्ति गुरुसमाश्रयानें प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्राणशक्ति जागृत करण्याची कला ज्याला अवगत आहे, त्याला अचेतन मूर्तीच्या ठिकाणीं प्राणशक्ति प्रगट करितां येते. मग सचेतन साधकाचे ठिकाणीं जागृत करितां येईल यांत काय संशय ? म्हणून शास्त्रकारांनीं अशा प्रकारच्याच सत्पुरुषाला साधकानें गुरु करावा, असें सांगितलें आहे. *शास्त्रनिपुण गुरूंनां प्राण*-शक्तीची जागृति कशी करावी हें शास्त्राधारें शाब्दिक ज्ञानानें सिद्ध करून दाखवितां येईल, परंतु ही शक्ति बाह्यशक्ति होय. म्हणजे असे गुरु शब्दे निष्णात असल्याची खात्री पटेल, परंतु गुरु 'परेच निष्णातः' म्हणजे अंतःशक्तिसंपन्न असला पाहिजे. म्हणजे त्याला साधकाचे ठिकाणीं अंतःशक्ति प्रत्यक्ष जागृत करितां आली पाहिजे. म्हणजे तो 'शब्दे परे च निष्णातः' असा असला पाहिजे व त्यालाच गुरुदेव अथवा सद्गुरु ही पदवी देणें इष्ट आहे. शास्त्रांत गरूबद्दल इतकी चर्चा करून गुरूची इतकी कसोटी पाहाण्याची आवश्यकता ठेविली आहे, त्याचें कारण वेषधारी गुरु, धंदेवाईक गुरु, बोवाबाजी करणारे गुरु, यांच्यापासून साधकाचा बचाव व्हावा हेंच होय.

कुलागमांत असें सांगितलें कीं, दिव्यज्ञान व दिव्यशक्तिसंपन्न सत्पुरुषांनीं ज्या साधकाला उपदेश दिला आहे, व दीक्षा दिली आहे, तो साधक दिव्यज्ञान व दिव्यशक्तिसंपन्न होतो. बाह्यशक्तिसंपन्न अथवा शाब्दिकज्ञान-संपन्न असलेला पुरुष, दुसऱ्याला शब्दज्ञान देईल. म्हणजे मंत्र सांगून देईल. परंतु त्याचे ठिकाणीं मंत्रशक्ति जागृत करून देऊं शकणार नाहीं. ज्याला मंत्रशक्ति अवगत आहे तोच दुसऱ्याला ती देऊं शकेल.

विश्वसार तंत्रात सांगितलें आहे कीं, गुरु सर्वशास्त्रज्ञ, मंत्रशक्तिसंपन्न, सुशोभित, सर्वावयवसंपन्न, संयमी, पितृभक्त, वर्णाश्रमधर्मानुकूल वर्तन करणारा, कुलाचारसंपन्न,कुलीन (कुल म्हणजे मुलाधार चक्र व कुलीन म्हणजे मूलाधारादि षट्चक्र-भेदन जाणणारा), शांतचित्त, शिष्याचे जवळ राहणारा (शिष्य व गुरु एकाच प्रांतात राहणारे असावे), शिष्याची चिंता वाहणारा व ब्राह्मण असावा. भुवनेश्वरी तंत्रात सांगितलें आहे कीं, ब्राह्मण हा सर्व वर्णांना दीक्षा देऊ शकतो. ब्राह्मण उपलब्ध नसेल तर सदाचारसंपन्न क्षत्रिय गुरु वैश्य व शूद्र यांना दीक्षा देण्यास पात्र आहे. व वैश्य गुरूंना शूद्रास दीक्षा देण्यास हरकत नाहीं. शाक्ततरंगिणींत सांगितले आहे कीं, शूद्रानें शूद्रापासून दीक्षा घेऊ नये.

रुद्रयामलात सांगितलें आहे कीं पतीनें पत्नीस, पित्यानें कन्येस व पुत्रास, भ्रात्यानें भ्रात्यास दीक्षा देऊ नये. परंतु पति अगर पिता सिद्ध-मांत्रिक असला तर त्यानें वरील नियमाला अपवाद म्हणून कन्येला व पुत्राला दीक्षा देण्यास हरकत नाहीं, असें क्रमार्चनचंद्रिका या ग्रंथात सांगितलें आहे. सिद्धमांत्रिक याचा अर्थ असा कीं ज्याला काली, तारा, षोडशी, भुवनेश्वरी, धूमावती, बगला इत्यादि विद्यांचा उपदेश झालेला आहे तो सिद्धमांत्रिक गुरु होय. तसेंच कालीकल्पांत सांगितलेलें आहे कीं, तीन पिढ्यांपर्यंत वरील मंत्रांपैकीं एक चालू असेल, तर तो सिद्धमंत्र होतो. मत्स्यसूक्तांत सांगितलें आहे कीं, ज्येष्ठ पुत्र अगर कोणताही पुत्र जर सदाचार संपन्न व पितृभक्त असेल तर त्याला पित्यानें मंत्रदीक्षा द्यावी.

रुद्रयामलांत सांगितलें आहे कीं स्त्रियाही गुरुपदवीला योग्य आहेत. पण त्या स्त्रियांच्या पितृस्थानीं षट्चक्राचा अभ्यास करणारे पुरुष असावे व 'कुलं तु ब्रह्मशक्तिः स्यात् अकुलं ब्रह्म चोच्यते कुलाकुलात्मतत्त्वज्ञः कुलीनः स च कथ्यते' असा कुलीनाची स्त्री व कुल म्हणजे मूलाधारचक्राचे जवळचे चक्र व अकुल म्हणजे सहस्रार चक्र यांच्या ज्ञानानें व अभ्यासानें पुनीत झालेली अशी कुलजा व कुलीन, सदाचारशील, पतिव्रता, पवित्र,

इंद्रियनिग्रही, वृद्धांची सेवा करणारी, मंत्रज्ञ, मंत्रार्थज्ञ, व मंत्रजपपरायण व इष्टदेवताप्रसाद मिळालेली, अशा स्त्रियेपासूनही उपदेश घेता येतो. विधवेला उपदेशाविषयी अधिकार नाहीं तथापि स्त्रियांनी पुत्रांना दीक्षा देण्यास हरकत नाहीं, सिद्धमंत्रसंपन्न स्त्रिया असतील तर त्यांनाही मंत्रदीक्षा देता येते पुत्रसंपन्न सती पतिव्रता आपण होऊन मंत्रदीक्षा देते, असें ती म्हणेल, तर त्या मंत्राचे फल आठपट येतें श्रीसमर्थांना स्त्रियास शिष्य करण्याची आज्ञा दिली होती त्याचा आधार तरी याच रुद्रयामलातील वरील वाक्यावर असावा

स्वप्नांत मंत्र मिळाल्यास गुरु करण्याची आवश्यकता नाहीं तरी गुरूपदेशाचा संस्कार करावयास पाहिजे, तो असा स्नान करून आपले पुढें पाटावर तांदूळ पसरून त्यावर ताम्रपात्र (घट) ठेवावें, त्यांत आम्रपल्लव ठेवावें व फुलें वहावीं, व त्यावर स्वप्नांत ज्यांना मंत्र दिला त्याचें आवाहन करावें मग पिंपळाच्या पानावर कुंकुमानें (केशर) तो मंत्र बिल्व किंवा तुळसीच्या काडीनें लिहावा, गुरूचें ध्यान मनांत आणून तो वाचावा, अशा प्रकारचा स्वप्नमंत्राचा विधि योगिनीतंत्रांत सांगितला आहे

गुरुवंश अथवा कुलगुरु म्हणजे आपल्या गुरूचे पुत्रपौत्र असतील त्यास आपल्या पुत्रांनीं किंवा पौत्रांना गुरु करावें परंतु त्यांच्या ठिकाणीं गुरूचीं लक्षणें नसतील तर त्यांना गुरु करूं नये

एकदां गुरुपद कोणास दिल्यावर त्यास जर कांहीं रोग झाला, तरी त्यास आदर दाखविण्याचें विसरूं नये परंतु ज्याला असे रोग असतील त्याला गुरुपद देऊंच नये म्हणजे त्याला गुरु करूं नये

मनाप्रमाणें शुद्धाचरणी गुरु मिळत नाहीं असें झालें व योग्य गुरु न मिळाला, तर गुरु करण्याचा विधि पूर्वजन्मस्मृत म्हणजे आपणास आवड जशी असेल त्याप्रमाणे किंवा आपल्या कुळांत जी कुलदेवता चालू असेल त्या देवतेचा मंत्र मंत्रमहोदधी अथवा मंत्रमहार्णव, मेरुतंत्र इत्यादि ग्रंथांतून निवडून काढावा, किंवा कोणाकडून निवडून घ्यावा व मेरुतंत्रातील

विधीप्रमाणे विधि करून, तो मंत्र मंत्रदेवतेकडून आपणाला मिळाला अशी भावना करून मंत्रोपासना करावी. तो विधि असा आहे—

अथ तांत्रिकमंत्राणां दीक्षां शृणु गुरुं विना ।
शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां चंद्रतारावलान्विते ॥
गत्वा च दक्षिणामूर्तेः सन्निधौ पूजयेच्च तम् ।
कलश-स्थापनं कृत्वा तदग्रे तु परिक्षिपेत् ॥
तालपत्रे लिखित्वाथ मंत्र-देवंच पूजयेत् ।
देवोगुरुरिति ध्यात्वा मंत्रं व्यक्त तु वाचयेत् ।
अष्टोत्तरशतं चैव मंत्रग्रहणमुच्यते ।
एतत्तत्व समाख्यातं गोप्यं मातरि जारवत् ॥
गुरौ लोभादयो दोषास्तस्मादुद्विजते जनः ॥ —मेरुमंत्र

चंद्रताराबल पाहून त्र्योदशीदिनी दक्षिणामूर्ति (शंकर) मंदिरात जाऊन किंवा जी जी उपास्य देवता असेल तिच्या मंदिरात जाऊन षोडशोपचार पूजा करावी. अथवा श्रीज्ञानराज, श्रीसमर्थ यांची पूजा करून त्यांचेकडून मंत्र मिळाला, अशी भावना करावी. मंत्र ताडपत्रावर किंवा अश्वत्थपर्णावर लिहून त्याची पूजा करावी. नंतर सूर्यरूप पिंगला नाडीने (उजव्या नाकपुडीतून वाहाणाऱ्या श्वासाने) आपला वासनामय देह दग्ध झाला अशी भावना करावी व चंद्रामृतरूप डाव्या नाकपुडीतून वाहणाऱ्या इडेने अमृतवर्षाव करून देह पुनीत करावा. नंतर उपास्य देवतेचे गुरु म्हणून किंवा श्रीज्ञानराज अथवा श्रीसमर्थ यांचे नांव घेऊन तो मंत्र वाचावा, व मंत्र मिळाला अशी भावना करावी. या विधीत समोर माता, वडीलबंधु, पिता, गुरुबंधु अथवा धेनु असावी. असा विधि करून मंत्र घेतल्यानंतर पुढे जर उत्तम सद्गुरु भेटले तर स्वतः घेतलेला मंत्र गुरुकडून उजळून घ्यावा. हा मंत्र ग्रहणविधि गौण होय.

संप्रदाय सुरतरु (श्रीगुळवणीमहाराज)

मंत्रग्रहण करून त्याचे अनुष्ठान करण्याचा हेतु ज्ञानप्राप्ति हा आहे.

मत्रोदित ज्ञानानें धर्म प्राप्त होतो, इष्टपदार्थ प्राप्त होतात, आणि शेवटीं गुरुकृपेनें विज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे त्याच्या योगानें मोक्ष प्राप्त होतो अशा ऐहिक व पारमार्थिक लाभाकरिताच साधक आपल्या इष्टदेवतेची आराधना करितो आणि तपस्येचें व तदगभूत भक्तीचें फळ ज्ञानच आहे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात – "भक्ति ज्ञानाची माउली, भक्तीपासून मुक्ति जहाली"

मधुलुब्धो यथा भृंगः पुष्पात् पुष्पांतर व्रजेत्।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तर व्रजेत्॥

मधूची इच्छा करणारा भ्रमर जसा एका पुष्पापासून दुसऱ्या पुष्पावर जातो त्याप्रमाणें ज्ञानलालसा असणारा शिष्याने एका गुरुपासून ज्ञान घेतल्यानतर दुसऱ्या गुरूकडे जावें शिष्याचें हृत्तापहरण करणारे, शिष्यास सिद्धमत्रविद्या देणारे फारच विरळा "अज्ञानतिमिरांधस्य (शिष्यस्य) ज्ञानाजनशलाकया चक्षुरुन्मीलित येन स एव गुरुरुच्यते," शिष्याचें अज्ञान घालवून त्यास तृतीय नेत्राचा अनुभव देणारा गुरूच खरा गुरु होय व अशा गुरूजवळ राहून गुरुशुश्रूषया विद्या गुरूची सेवा करून विद्या म्हणजे ब्रह्मविद्या सपादन करावयास पाहिजे

वरीलप्रमाणे गुरूची योग्यता सागितली त्याचप्रमाणे शिष्याची अथवा, साधकाची योग्यताही सागितली पाहिजे साधकाने ज्याप्रमाणे गुरूची परीक्षा करावी, तशीच गुरूनेंही साधकाची परीक्षा करावी वसिष्ठ आणि याज्ञवल्क्याप्रमाणे गुरु पाहिजेत तर शिष्यही श्रीराजारामचद्र आणि श्रीजनकाप्रमाणे पाहिजेत पूर्वी सस्कार या विषयावर लिहिल्याप्रमाणें शिष्यानें अथवा साधकानें पूर्ण सस्कारयुक्त तयार होऊन योग्य गुरूकडे जावें साधकानें कसें तयार व्हावें व कसें वागावें याबद्दल आता जास्ती उहापोह न करिता व दीक्षेबद्दलही जास्त न लिहिता मत्रजागृति झाली किंवा नाहीं याचीं लक्षणे नमूद करण्यात येत आहेत दीक्षेबद्दल जास्त माहिती 'दीक्षासर्वस्व' या लेखकाच्या ग्रथात पहावी

शिष्याची पात्रता

मंत्रशास्त्राच्या दृष्टीनें मागील भागांत गुरु कसे असावे याचा विचार झाला. आता शिष्याचे ठायीं कोणते आचार व गुण असावे हे थोडक्यांत पुढें दिलें आहे.

पुरुषांनां ३० वर्षांचे पूर्वी मंत्रसिद्धि लवकर होते. स्त्रियांनां विवाहापूर्वी मंत्रसिद्धि प्राप्त होते. पुरुषांनां ३० ते ५० वर्षांपर्यंत उशिरां होते व ५० ते ६० पर्यंत कष्टसाध्य असते.

ब्राह्मणानां मंत्रसिद्धि होण्यास ते सदाचारसंपन्न असावे. संध्या *प्रतिदिनीं त्रिकाल करून १०८ गायत्री मंत्राचा जप करावा लागतो.* शिखा यज्ञोपवीत धारण करणारे व मातृपितृभक्त व एकपत्नीव्रती असावे. ब्रह्मचारी असल्यास उत्तमच.

क्षत्रिय व वैश्य संस्कारसंपन्न असावे. मद्य, मांसविवर्जित, स्नान, विष्णुसहस्रनाम, रामरक्षा पाठ करीत असलेले, गीता, ज्ञानेश्वरी, दासबोध, एकनाथी भागवत यापैकीं एकाचा तरी पाठ करीत असलेले असावे.

स्तुति, निंदा. वर्ज्य असावी, कायिक, वाचिक व मानसिक शुद्धिसंपन्नता असावी. सत्यवाणी, परदारविवर्जित, परदुःखेन दुःखित, परोपकारनिरत, न्यायानें धनोपार्जन करणारे, कुलदेवता, इष्ट देवता उपासक असावे, गुरूचे ठायीं आदरबुद्धि ठेवणारे, गुरुवचनावर पूर्ण श्रद्धा ठेवणारे व गुरुवचनावर पूर्ण विश्वास ठेवणारे असावे.

कोणी न विचारता बोलणारा व अवास्तव बोलणारा, आपल्याशींच बोलणारा, असा नसावा, मित भाषण करणारा, बोलताना लहानमोठ्याशीं नम्र भाषण बोलणारा, सदा आनंदी, गुरुसेवेला तत्पर असणारा, इष्ट-देवतेतर देवताची निंदा न करणारा, इंद्रियनिग्रह असणारा, सत्य, न्याय, दया, इत्यादि रक्षण करणारा असा असावा.

मंत्रसिद्ध होईपर्यंत गुरुसांनिध्य असावें. तो शारीरिक व्यंगरहित, निरोगी असावा.

व्यवहारांत शिष्यानें गुरूला योग्य सल्ला द्यावा. गुरु घोडी शिष्य जोडी असा व्यवहार शिष्यानें गुरूशीं करू नये.

दीक्षा व प्रकार

दीयते ज्ञान सद्भावः क्षीयते पशुवासना ।
दान क्षपण संयुक्ता दीक्षा तेनेह कीर्तिता ॥

आत्मस्वरूपाचें ज्ञान देणे व पशुवासनेचा क्षय करणें ही दोन्ही कार्यें साधण्याचा प्रयत्न ज्या साधनानें साध्य होतो त्या साधनाला दीक्षा असें म्हणतात.

इंद्रियविशिष्ट भोगाची लालसा मनुष्यमात्राच्या ठायीं जन्मतःच असते व हे इंद्रियजन्य भोग इंद्रियें शिथिल झालीं तरीं अन्योन्य उपायांनी भोगण्याची इच्छा पुरवून घेण्याचा मनुष्य प्रयत्न करीत असतो. उदाहरणार्थ, विडा किंवा लाडू चावता येत नाहीं तर विडा किंवा लाडू कुटून खाणें, दात पडले तर दुसरे दात लावणें, एक बायको मेली तर दुसरी, तिसरी, चवथी करणे. इंद्रियें शिथिल झालीं तर इंद्रिय जागृतिकरितां माकडें मारून त्याच्या शिराचा उपयोग करणें, इत्यादि अनेक प्रकारांनी प्रयत्न करून इंद्रियभोग सुखाकडील प्रवृत्ति जोंपर्यंत कमी होत नाहीं तोंपर्यंत मनुष्यप्राणी सुधारलेला पशूच होय. तेव्हा अशा नरपशूच्या पशुवासना नष्ट होण्याचें साधन दीक्षा हे होय.

मंत्रशास्त्र हें योगशास्त्राचेंच एक अंग आहे असें पूर्वी प्रतिपादन केलेलें

---

१. लेखकाच्या (शंकराचार्य योगेश्वरानंदतीर्थांच्या) 'दीक्षामहोत्सव' (१९६४ व्हीनस प्रकाशन पुणें २) या ग्रंथात या विषयाचें संपूर्ण विवेचन दिलेलें आहे.

(गो. प्र. भा.)

आहे. म्हणून योगशास्त्रातील निरनिराळ्या दीक्षाचें वर्णन देण्यात येत आहे. मंत्रशास्त्रातील दीक्षा व योगशास्त्रातील दीक्षा यांचें बरेच साम्य दिसून येतें, परंतु हें साम्य ज्या दीक्षांत अवलोकनात येत नाही, अशाच योगशास्त्रांत कोणकोणत्या दीक्षा आहेत त्याचा विचार करू.

योगशास्त्रात *कुमारदीक्षा* ही मुख्य दीक्षा होय. कारण भूलोकात दीक्षा देण्याचे काम कुमाराकडे सोपविलेलें आहे. हे कुमार पाच आहेत. सनक, सनातन, सनंदन, सनत्कुमार व सनत्सुजात असे ते पाच कुमार होत. सप्त लोकांतील सप्तदेशांकरिता निरनिराळे कुमार दीक्षा देण्याकरिता योजलेले आहेत. त्यापैकीं भूर्लोक ही प्रथम रेषा होय. तिला वासुदेव रेषा असें म्हणतात. या वासुदेव रेषेतील *जीवांना* दीक्षा देण्याकरिता वरील कुमारपंचकापैकीं सनत्कुमार यांची योजना केलेली आहे. या दीक्षेत मनुष्याच्या मनोमय कोशात जागृत असलेल्या आत्म्याचा साक्षात्कार करून देण्यात येतो. कुमारदीक्षेचे तीन भेद आहेत, ते असे : *नाददीक्षा, मंत्रदीक्षा* अथवा *विद्यादीक्षा* व *विद्याधिदेवतादीक्षा* अथवा *भगवद्रूपदीक्षा.*

नाददीक्षा : भूर्लोकांतील पंचमहाभूतांपैकीं सूक्ष्मतम भूत म्हणजे आकाश हें होय. अशा आकाश शरीरात जीवात्म्याचा वास असतो. आकाश-तत्त्वाचा गुण शब्द हा आहे. म्हणून आकाश शरीरातील *परिमाणूत स्पंदन उत्पन्न व्हावें व त्या स्पंदनानें जीवात्म्याला बोध* होण्याकरिता नाददीक्षेची योजना आहे. नाददीक्षेची अंगभूत लघुदीक्षा "आकाशे खेचर आग्नेयादित्य चंद्रमस " म्हणजे खेचरीदीक्षा–अग्निदीक्षा, सूर्यदीक्षा व चंद्रदीक्षा *अशा नाददीक्षाच्या अंगभूत लघुदीक्षा आहेत.* आणि 'कटपयदी' या पद्धतीनें गणना केली तर एकंदर २६२ दीक्षा होतात.

विद्यादीक्षा अथवा **मंत्रदीक्षा :** ही दीक्षा झाल्याबरोबर शिष्याला जो मंत्र सांगितला असेल, तो दीप्तमंत्र होतो. या दीक्षेनें शब्दाचे सत्य अर्थ

समजून येतात, ही दीक्षा सिद्ध झाली म्हणजे साधकाला स्वरोदय परिचित ज्ञान व दूरदर्शन ह्या सिद्धि प्राप्त होतात. मंत्राक्षराचा उच्चार झाल्याबरोबर आकाशफलकावर त्या मंत्रोच्चारित शब्दाचे ठसे उमटतात व चंद्रभानु-लोकात त्याच शब्दाचीं प्रतिबिंबें उमटतात व त्या चंद्रभानुलोकात ह्या मृत्युलोकात उच्चारलेल्या ज्या ज्या शब्दाचे ठसे उमटलेले असतात त्याचें ज्ञान साधकाला प्राप्त होतें.

विद्याधिदेवतादीक्षा : ह्या दीक्षेनें साधकाला मंत्रवर्णित देवतेचा साक्षात्कार होतो. ह्या दीक्षेच्या साधनानें देवतेच्या रूपाचें दर्शन होतें. म्हणून ह्या दीक्षेला भगवद्रूपदीक्षा असें म्हणतात.

नारायणदीक्षा : ही शेवटली दीक्षा होय. या दीक्षेंत भगवान नारायण ऋषी स्वतः दीक्षा देतात व यालाच वासुदेवरहस्य असें संबोधण्यात येतें. तंत्र ग्रंथात समयीदीक्षा, योगदीक्षा, साधकदीक्षा लोकधर्मिणीदीक्षा व मोक्षदीक्षा अशा दीक्षांचें वर्णन येतें

समयीदीक्षा : सांप्रत गर्भाधान, पुंसवन, अन्नप्राशन, उपनयनादि संस्कार योग्य तऱ्हेनें होत नाहींत. यामुळें योनीबीज, आहार, देश यांची शुद्धि दीक्षेपूर्वी करावी लागते व ती शुद्धि गुरु मंत्रशक्तीनें करून घेतात. उपनयन करण्याचे वेळीं उपवीत देत असतात. मंत्राच्या साह्यानें आम्याशीं जीवाचा संबंध घडवून आणता येतो. नंतर गुरूनी शिष्याचें प्रोक्षण व तारण करावें व नंतर रेचक करून आपल्या देहातून निघून शिष्याचे देहात जाऊन वासनामय शरीरातील पुर्यष्टकेच्या ग्रंथी शिथिल कराव्या व त्या ग्रंथी नष्ट करून पुर्यष्टका मस्तकात सहस्राराजवळ स्थापन करावी व शिष्याच्या जीवाला आपल्याशीं अभेद रूपानं आणून त्याचेकडून हृदयातील ब्रह्म, कंठातील विष्णु, तालूतील रुद्र, भ्रूमध्यातील ईश्वर, ललाटातील सदाशिव, ब्रह्मरंध्रातील परब्रह्म या देवतांचें सामरस्य करून द्यावें व अशा तऱ्हेनें ईश्वराराधनेचा मार्ग शिष्यास सांगावा

वर लिहिलेल्याशिवाय आणखी पांच प्रकारच्या दीक्षा आहेत त्या अशा :

क्रियावती, वर्णमयी, कलावती, वेधमयी, सांप्रदायिकी. कलावती दीक्षेत स्पर्शदीक्षा, वाग्दीक्षा आणि दृग्दीक्षा अथवा चाक्षुषीदीक्षा असे भेद आहेत. अशा दीक्षा देण्याचें सामर्थ्य ज्याचे ठायीं आहे तेच खरे सद्गुरु होत. दृग्दीक्षा अथवा दृष्टिदीक्षा – चाक्षुषीदीक्षा – "चक्षुरुन्मील्य यत्तत्व ध्यात्वा शिष्य समीक्षते, पशुबंध विमोक्षाय दीक्षेय चाक्षुषी मता." स्पर्शदीक्षा म्हणजे स्पर्श केल्याबरोबर प्रकाश साक्षात्कार होणें, वाग्दीक्षा म्हणजे वाक्सिद्धीनें शिष्यास अमुक मंत्र तुला सिद्ध झाला असें म्हटल्याबरोबर शिष्याला तो मंत्र सिद्ध होणें हें होय. दृग्दीक्षा म्हणजे शिष्याच्या दृष्टीशीं आपली दृष्टी लावून जी दीक्षा दिली जाते ती दृग्दीक्षा होय. वेधीदीक्षा म्हणजे शिष्याचे ठायीं षट्चक्राचा अनुभव देणें अशा त्या दीक्षा होत.

योगदीक्षा : या दीक्षेत पाशशुद्धि वा अध्वाशुद्धि करावी लागते. लोकधर्मिणीदीक्षा – या दीक्षेनें संचित व क्रियमाण कर्मांतील अशुद्धांश नष्ट होतात. शुभ फलयोग भोगल्यावर आणखी भोगाची इच्छा असल्यास ऊर्ध्व लोकात त्या साधकास पाठविता येतें व शेवटीं वैराग्य प्राप्त झाल्यावर श्रेष्ठ लोकातील अधीश्वराचेसह राहून सायुज्यमुक्ति प्राप्त होते.

योगदीक्षा ही सबीज, निर्बीज व सद्योनिर्वाणदायिनी अशा तीन प्रकारची असते. निर्वाणदीक्षा स्त्री, बाल, अंध व रोगी याकरिता आहे यात गुरुभक्तीच्या साधनानें मुक्ति प्राप्त होते. हिलाच पर्यंकदीक्षा असेंही म्हणतात.

□ □

अमृत-मंजिरी

१. सद्गुरूच्याद्वारेंच अजर व अमर असें आध्यात्मिक शरीर मिळतें
२. पंडित हे ग्रंथाचा अभ्यास करितात पण ज्ञानी हे वृत्तीचा – तदाकारतेचा – अभ्यास करितात.
३. गुरुमुखातूनच घेतलेले मंत्र सिद्ध होतात कारण त्यामागें गुरूची इच्छाशक्ति असते.
४. ब्रह्माचा मदत व चिदंश गुरुमुखातूनच सहज मिळतोच
५ भारत हें कुलीनाचें राष्ट्र आहे.
६. आपली तयारी करीत राहा 'गुरु' आपोआप मिळतो

५ मंत्र, तंत्र व यंत्र यांचा परामर्ष

१ तंत्र व आगमांची उत्पत्ति व प्रचार

या भागात तंत्र व आगमांची उत्पत्ति व प्रचार याची माहिती देण्यात येत आहे.

वेद आणि अवेस्ता याचे उपासक निरनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन स्थाईक झाले. त्याचा काल कांहीं विद्वानांनी आठ हजार वर्षांचा धरला आहे व जैन ग्रंथाचा आधार धरल्यास हा काळ बारा हजार वर्षांच्या पलीकडे जातो. यावरून असें अनुमान निघतें कीं, मंत्राचा निर्देश व विनियोग जरी वेद व अवेस्ता या ग्रंथात आलेला आहे, तरी मंत्रशास्त्र या पदवीला पोहोचणाऱ्या ग्रंथाची निर्मिती वेद व अवेस्ताचे काळीं झालेली नव्हती. ज्या ज्या काळीं ज्या ज्या ग्रंथाची समाजाच्या धार्मिक गरजा भागविण्यासाठीं जरुरी असते, त्या त्या प्रकारचे ग्रंथ निर्माण होतात. वैदिक काळात सूर्योपासना व अग्न्युपासना प्रचारात होती व त्या उपासनेस अनुकूल असे अग्निष्टोम वार्षिक वा द्वादश वार्षिक अशा यज्ञाचा प्रचार होता अशा यज्ञाच्या पूर्तीकरिता ज्योति शास्त्र व त्याच्या अनुरोधानें पंचांगनिर्मिति होत आली आहे, तसेच अग्न्युपासनेकरिता दर्भ, समिधा, दूध, तूप याची जरूर लागत असल्यानें आयुर्वेद व तदतर्गत पशुवैद्यकही तयार झालें. वेदत्रयी म्हणून वेदाचें वर्णन श्रीभगवद्गीतेंत आलेले आहे. त्यात वेदत्रयी याचा अर्थ तीन वेद असा नाहीं. चारी वेदातील ऋचाचे तीनच प्रकार आहेत म्हणून वेदत्रयी

म्हटलें आहे. प्रकार १ पद्यऋचा (कविता). प्रकार २ गद्य व पद्य ऋचा (कविता व वाङ्मय), प्रकार ३ गीति (गाण्याच्या ऋचा). आथर्वणवेदाची आवश्यकता यज्ञकर्मांत ऋत्विज, होता, उद्गाता यांचें व यजमान व यजमानपत्नी यांचे रक्षण करण्याकरिता असे मन्त्रविद्या व तंत्र यांचा घनिष्ट संबंध पिता – पुत्रवत् आहे व ही मन्त्रविद्या व मन्त्रशास्त्र यांचा उगम आथर्वण वेदापासून झालेला आहे.

आगमाची उत्पत्ति व वेदाची उत्पत्ति श्रीशंकराच्या मुखापासून झाली असा कांही ग्रंथात उल्लेख आलेला आहे. त्या ग्रंथात आगमाना 'ऊर्ध्वाम्नाय' असें म्हटलें आहे. म्हणजे श्रीशंकराच्या ऊर्ध्वमुखापासून आगम व तंत्रें निघून झालीं असें प्रतिपादन केले आहे. कुल्लूक भट्टांनी "वैदिकी तान्त्रिकी चैव द्विविधा कीर्तिता श्रुतिः" असें म्हटलें आहे. "स्त्रीशूद्रद्विजबधूना त्रयी न श्रुतिगोचरा" ह्या पहिल्या प्रकारच्या श्रुति व "मानवाना हितार्थाय अपरा श्रुति दर्शिता" ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या आगमश्रुति होत. सत्ययुगात वालखिल्य ऋषींना श्रीशंकरानी 'आगम' सांगितले, पुढें युगपरिवर्तनानें ते लुप्त झाले. महाभारतातील शांतिपर्वांत महर्षि कपिलांनी स्युमरश्मि ऋषींना विचारलें कीं, आगमाशिवाय आणखी कोणते श्रुतिग्रंथ आहेत. तेव्हा स्युमरश्मि ऋषींनी पुष्कळ अज्ञात असलेल्या श्रुति व उपनिषदें सांगितलीं. यावरून आगम हेही श्रुतिग्रंथच आहेत असें मानलें गेलें होतें असें दिसतें. बृहद्गौतमसंहिता, वृद्धहारीतसंहिता व हारीतसंहिता या ग्रंथात आगमोक्त दीक्षाचीं विधानें सांगितलीं आहेत बृहदारण्यकोपनिषद, मनुस्मृति, कात्यायनसंहिता व व्याससंहिता या ग्रंथात गणेश, गौरी इत्यादिकांच्या मंत्राचे जप करण्यास सांगितलें आहे व श्रीविद्येचाही जप सांगितला आहे. तसेंच जपमाळेचे प्रकारही सांगितले आहेत. ह्या गोष्टींचा उल्लेख आगम ग्रंथात आला आहे. मनुसंहितेची महति सांगताना "यत्किंचिन्मनुरब्रवीत् तद्भेषजम्" असें म्हटलेलें आहे. तसेंच यजुर्वेदातील रुद्राध्यायात "अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्" असेंही सांगितलें

आहे. वरील सर्व उल्लेखावरून आगम ग्रंथ अथवा तंत्र ग्रंथ हे वेदाप्रमाणेंच फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत असें सिद्ध होतें. पूर्वी वेदांना निगम व तंत्रांना आगम असे संबोधण्याची प्रथा होती. कारण श्रीमदाद्य-शंकराचार्यांच्या बिरुदावलींत (सकलनिगमागम सारहृदय–प्रतिपादक सर्वतंत्रस्वतंत्र) असा आगम व निगम यांचा उल्लेख आलेला आहे. श्रीविश्वामित्र ऋषींनी श्रीराम– लक्ष्मणास तंत्र शास्त्रातील आगमोक्त 'बलातिबला' विद्या शिकविल्या होत्या असें अध्यात्म रामायणांत विधान केलें आहे, व श्रीरामचंद्रांनी श्रीलक्ष्मणास पूजा सांगतांना आगमोक्त प्रकाराचें विधान सांगितलें होतें असाही अध्यात्म रामायणांत उल्लेख आलेला आहे.

भारतीय युद्धाचे वेळीं अनार्य देशांतून लढवय्ये लोक भारतीय युद्धांत भाग घेण्याकरितां आले व युद्धांतून वाचलेले लोक येथेंच राहिले अशा लोकांना आर्य लोकांत संमिलित करून घेण्याकरितां श्रुतींत 'कृण्वन्तु आर्यम्'....एवढाच निर्देश होता परंतु आर्यकरणाचे विधि व अशांना आर्य बनविल्याचे आचार कसे असावे, त्यांना उपासना कोणत्या मंत्रांनी द्यावी वगैरे विधिविधानें उपलब्ध झालेलीं नव्हतीं तेव्हां तत्कालीन शास्त्रकारांना शोध करितांना आढळून आले कीं, आगम आणि तंत्र यांत अशा 'आर्य' होऊं घातलेल्यास कोणत्या संस्कारांनी 'आर्य' करून घ्यावें याची आगाऊच योजना केली आहे. म्हणून त्यांनी खालीं नमूद केलेला दंडक घातला—

> कृते श्रुत्युक्तकाचारः त्रेतायां स्मृतिसंभवः ।
> द्वापारे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः ॥
>
> कुलार्णवतंत्र

भारतीय युद्धानंतर कलियुग लवकरच सुरू झाले असें धर्मराजाच्या कारकीर्दीतील उदाहरणांवरून दिसून येतें. आर्यांचे ग्रंथ अद्वैतपर आहेत. परंतु नवीन आर्य करून घेतलेल्या अनार्य लोकांस आपलेसें करून

घेण्याकरिता व त्याच्या पूर्व संस्कारास अनुकूल होईल व त्याच्या पचनीं पडेल या हेतूने प्रथम *द्वैत उपासना त्यांस देण्यांत आली.* म्हणजे प्रथम पंचदैवतोपासना प्रचारात आणली गेली 'उपासकाना कार्यार्थं ब्राह्मणोरूपकल्पना' म्हणजे आद्य ब्रह्मशक्तीनें उपासकाच्या सोईकरिता नाना प्रकारचीं रूपें धारण केलीं, नाना अवतार धारण केले असें त्या नूतन आर्यांना समजावून देण्यात आलें व त्या निरनिराळ्या रूपाचे व अवताराचे मंत्र कोणते, जप कसा करावा, पूजा कशी करावी व शेवटीं मोक्ष कसा संपादन करावा हे सांगण्याकरिता तंत्रशास्त्राचा म्हणजे आगमाचा आविर्भाव पुन्हा झाला. यापुढील विवेचनांत आगम अगर मंत्रशास्त्र असा उल्लेख न करितां 'तंत्रशास्त्र' असा उल्लेख करण्याचें ठरविलें आहे. म्हणजे पुढील विवेचन जरी तंत्रशास्त्राधारें केलेलें आहे, तरी तें मंत्रशास्त्राचेंच विवेचन आहे असें समजण्यास कांही प्रत्यवाय नाहीं

वरील स्तंभात वर्णन केल्याप्रमाणे तंत्रशास्त्र हें युगपरिवर्तन झाल्याचें दर्शक असे कलियुगाचें युगशास्त्र आहे आगम ग्रंथात आगम व निगम या शब्दाच्या व्याख्या खालीं दिल्याप्रमाणे आहेत

> **आगत· शंभुवक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजाश्रुतिम् ।**
> **मतश्च वासुदेवेन तस्मादागम उच्यते ॥**
> **निर्गतो गिरिजावक्त्रात् गिरीश श्रुतिमाप्नुयात् ।**
> **मतश्च वासुदेवेन निगम परिकल्प्यते ॥**

श्रीशंकरानीं पार्वतीस सांगितलेले व वासुदेवाना संमत झालेले असे जे मंत्रसमुदाय त्यास 'आगम' असें म्हणावें व श्रीगिरिजेनें श्रीशंकराना सांगितलेले व श्रीवासुदेवाना संमत असलेले असे मंत्र व त्यांचीं विधानें ज्या ग्रंथात वर्णिलीं आहेत त्यास 'निगम' असें म्हणावें 'निगमकल्पतरोर्गलित फल' या वाक्यात आलेल्या निगम शब्दाचा अर्थ वेद असा होतो या पुढील काळात वेदाचे महत्त्व कमी होऊन आगमाना शिरोधार्य करण्यात आलें असें दिसते *कारण तंत्रग्रंथात मंत्रशास्त्राच्या शरीराचें वर्णन करिताना*

निगम म्हणजे वेद हे जीव, आगम हा आत्मा, षट्शास्त्रें म्हणजे षड्विकार, दशोपनिषदें म्हणजे दशेंद्रियें होत असें म्हटलें आहे. अशा प्रकारें मंत्रशास्त्राची योग्यता वाढविण्यात आली. मंत्रशास्त्ररूप शरीरातील आत्मा म्हणजे आगम व जीव हे वेद अशी उपमा देणाऱ्याचा हेतु असा दिसतो कीं, वेद व तंत्र याचा घनिष्ठ संबंध आहे व ते दोन्ही एकाच दर्जाचे आहेत इतकेंच.

कामिकागमात तंत्राची व्याख्या केली आहे, ती अशी आहे '—

तनोति विपुलं अर्थं तत्त्व-मंत्रसमन्वितम् ।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तंत्रमित्यभिधीयते ॥

कालिकावृत्तीत तंत्र शब्दाची व्युत्पत्ति अशी दिली आहे कीं, 'तन् = प्रसरणें' या धातूपासून 'त्राण' असा शब्द झाला. वाचस्पती, आनंदगिरी व गोविंदानंद हे तिघेही तंत्र या शब्दाची उत्पत्ति व्युत्पादनाचे अर्थी तन्त्री अगर तंत्री या धातूपासून झाली असे मानतात. अशा व्युत्पत्तिपासून "तनुते विस्तार्यते ज्ञान अनेन इति तंत्र." ज्या ज्ञानाने मानवाचें रक्षण होतें ते ज्ञान ज्यात वर्णन केलें आहे तें तंत्र होय. अशा तंत्ररूपी मंत्रशास्त्राचें वर्णन खालील श्लोकात दिसून येते

अन्यान्यशास्त्रेषु विनोदमात्रम्, न तेषु किंचित् भुवि दृष्टमस्ति ।
चिकित्सितज्योतिषतंत्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥

इतर शास्त्रग्रंथ प्रत्यक्ष अनुभव दाखविणारे नाहीत. परंतु वैद्यशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र व मंत्रशास्त्र ह्या शास्त्राच्या ज्ञानापासून पदोपदीं अनुभव घेता येतात. मंत्रशास्त्रातील प्रथात उपासनेचें ज्ञान, औषधींचें ज्ञान, रसायनशास्त्राचें ज्ञान ह्या सर्व ऐहिक व पारमार्थिक सुखसंपादनाचे मार्ग सांगितलेले आहेत.

वाराही तंत्रात आगमरूपी मंत्रशास्त्राचीं सात लक्षणे सांगितलेलीं आहेत.

सृष्टिश्च प्रलयं चैव देवतानां यथार्चनम् ।
साधनानां च सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

पट्कर्मसाधनं चैव ध्यानं योगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तश्चागमोस्तीति बुद्धयते ॥

सृष्टि, प्रलय, देवतार्चन, पुरश्चरणसाधन, पट्कर्मसाधन, ध्यान, चतुर्विधयोग अशीं तीं सात लक्षणे होत. इतर तंत्रग्रंथामध्ये पुरुष, प्रलय, उत्पत्ति, देवतापूजनतत्त्व, जीवाचे भेद, स्वर्ग, पाताल, देव यांचे वर्णन आलेले आहे. तसेच स्त्री–पुमान भेद, मानवी शरीरातील पट्चक्र वर्णन, आश्रमधर्म, युगधर्म, संस्कार, देवतामूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा व स्थापना मंत्र, यंत्र, मुद्रा, साधनें, अंतर्योग, बहिर्योग, गृह–वापी–प्रासार यांचे संस्कार, जप, व्रत, पट्कर्म, साधन, ध्यानयोग, राजधर्म, प्रजाधर्म, देशविभाग, औषधी, रसायन, कल्प यांची माहिती सांगितलेली आहे.

२ तंत्रें–प्रकार व त्यांचे प्रचारित भूभाग

वेदाप्रमाणे तंत्रे अनंत आहेत. कांहीं वेदशाखा जशा आज लुप्त आहेत, तशीं बरींच तंत्रेही लुप्त झालीं आहेत. तंत्राचा उत्कर्ष झाला त्या कालात भारतवर्षांतील निरनिराळ्या भागात निरनिराळीं तंत्रें ग्राह्य मानलीं जात असत. तंत्रकाळात आर्यावर्ताचे देशविभाग अश्वक्रांत, रथक्रांत, विष्णुक्रांत, गजक्रांत या प्रकाराने केलेले होते. शक्ति-संगम तंत्राप्रमाणें विंध्यपर्वतापासून चितागाग म्हणजे सर्व बंगाल मिळून झालेल्या देशाला विष्णुक्रांत असें म्हणत असत. महाचीन व नेपाळ या भागाना रथक्रांत व उर्वरित इतर भागाला अश्वक्रांत म्हणत असत महासिद्धसार तंत्राप्रमाणे अश्वक्रांत म्हणजे दिनाजपुराजवळील करतोया नदीपासून यवद्वीपापर्यंतचा भाग होय. (हल्लीचें जावा बेट) (या पुण्य नदीचें जल इतर पुण्य नद्याप्रमाणे श्रावण महिन्यात तीन दिवसही अपवित्र होत नाही)

विष्णुक्रान्त देशांत सिद्धीश्वर, काालीतंत्र, कुलार्णव, ज्ञानार्णव, नीलतंत्र, देवन्यागम, श्रीक्रम, सिद्धियामल, मत्स्यसूक्त, सिद्धसारतंत्र, वाराहीतंत्र, योगिनीतंत्र, गणेशविमर्शिनी, हंसतंत्र, महेश्वरतंत्र, निरूत्तर, गांधर्व,

ललिता, समयाचार, भावचूडामणी, कामधेनुयामल, ब्रह्मयामल, रुद्रयामल, कुब्जिकातंत्र वगैरे ६४ तंत्रें चालू होतीं.

गजक्रात-गाधार (कंदाहार) काबूल, चित्रळ, कैकेय (इराण), काश्यप कास्पियन समुद्राचा काठ, सप्तसिंधु[१] (तुर्कस्थानात सप्तसिंधु-सात नद्या आहेत). या गजक्रात देशात सानरतत्र, डामरतत्र, नील सरस्वतीतंत्र, सिद्ध वाराहीतंत्र, योगद्रुमतंत्र, कुंडलिनीतंत्र अशीं ६४ तंत्रें चालू होतीं.

रथक्रात देशात मातृकोदय, महानिर्वाण, मेरुतंत्र, भूतडामर, देवडामर, वासुदेव-रहस्य, बृहद्‌गोतमीय ब्रह्मज्ञान, गारुड वर्णविलास, बाला-विलास, पुरश्चरणचंद्रिका, नवरत्नेश्वर, आकाशभैरव, इंद्रजालतंत्र, कृकनास-दीपिका, आचारसार, सरस्वती, शारदातिलक शक्तिसंगमतंत्र वगैरे ६४ तंत्रें चालू होतीं.

अश्वक्रात देशात गुप्तदीक्षा, भूतशुद्धि सिद्धमंत्र, धर्मकेतु तंत्र, महायोगिनी तंत्र, शिवार्चनतंत्र बिंदुतंत्र, शूलिनी, महामालिनी, मोहनतंत्र, भूतेश्वर, योगार्णव, यंत्रचूडामणि, लीलावती, जयराधामाधवतंत्र, धूमावतीतंत्र, महानिर्वाणतंत्र, वगैरे ६४ तंत्रें चालू होतीं. ह्या २५६ तंत्राचें सार 'सर्वतंत्रस्वतंत्र' या तंत्रात निर्वाचित केलेलें आहे.[२]

---

१. ही सप्तसिंधु म्हणजे सध्याचा कोणता भाग यावद्दल विवाद्य मतें आहेत. Rig-Vedic India—Das Gupta, Orion B G Tilak व प्राचीन भारतीय स्थळसूचि-चित्राव शास्त्री इत्यादि ग्रंथात मतभिन्नता आहे. (गो प्र. भा.)

२. तंत्रशास्त्राचा उगम शिवपार्वती संवादात आढळतो. आगमनिगम ह्याचा अर्थ व संबंध शिव व पार्वती (आगम), पार्वती व शिव संवाद (निगम) असा असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. भारतामध्यें गौडपादाचार्य, शंकराचार्य, सुंदराचार्य, भास्करराय, सुभगानंद, अप्पैय्या दीक्षित, देवनाथ ठाकूर इत्यादि अनेक तंत्रकार होऊन गले. परंतु परदेशीं लोकांपैकीं न्यायाधीश वुडरॉफ व सर ॲव्हेलोन आणि एच् एच् विल्सन ह्यानीं या तंत्रशास्त्राचा फार सूक्ष्म अभ्यास करून त्यासंबधीचीं आपलीं मतें पूर्ण विचारांतीं नमूद केलेलीं आहेत.

३. यंत्रें त्यांचें महत्त्व व नित्यता

मंत्रशास्त्रातील मंत्र, मंत्रशक्ति व मंत्रयोग यांचें वर्णन केल्यानंतर मंत्रशास्त्रातील मूलभूत प्रतीकोपासना साधनेचें आद्यस्वरूप म्हणजे यंत्रें त्यांचें वर्णन करण्यांत येत आहे. मंत्रशास्त्रांत मंत्राचें जितकें महत्त्व आहे, तितकेंच महत्त्व यंत्राचेंही आहे. मंत्र हे जसे स्वत:सिद्ध व अविनाशी

त्यांत त्यांच्या अभ्यासाची दृष्टि सखोल व दुराग्रहरहित असून आस्थेवाईक अभ्यासकाची आहे असें दिसतें—पुढील माहिती 'तंत्रमार्गांचीं मूलतत्त्वें'—(Principles of Tantras 1952) १९५२ या ग्रंथावरून दिलेली आहे. ती अशी : "कलियुगाची सुरवात होण्यापूर्वी पर्वतप्राय तांत्रिक ग्रंथांचा नाश झाला. कांहीं तंत्राचार्यांच्या मतें ही ग्रंथसंख्या एक लक्षावर होती. ॲव्हलॉन यांनीं संशोधनांत उपलब्ध झालेल्या ३१३ 'तंत्र' ग्रंथांची यादी प्रसिद्ध केली आहे. ते म्हणतात, वामकेश्वर तंत्राप्रमाणें ६४ तंत्र ग्रंथ होते. ज्ञानकोशकाराच्या मताप्रमाणें ती संख्या १९२ होती. आद्यशंकराचार्यांनीं ६४ ग्रंथांचा उल्लेख केला. कालपर्याय तंत्राप्रमाणे शाक्ततंत्रें ३२७, उपतंत्रें ८, यामल ४, डामरस २. यांशिवाय अनेक संहिता, चूडामणी, अर्णवें, पुराणें, उपवेद कक्षपुटावविमर्शिणी व चिंतामणि इतकी ग्रंथसंपत्ति होती. वैष्णवांचीं ७५ तंत्रें. शिवाय यामल व कल्प हीं शास्त्रें, शैवांचीं ३२ तंत्रें, गाणपत्यांचीं ३० तंत्रें, उपतंत्रें व कल्प इत्यादि ग्रंथ आहेत; यांशिवाय बौद्ध वर्गाचीं अनेक प्रकारचीं तंत्रें, सूक्तें, कामधेनु, कल्प इत्यादि आहेत. एवढेंच नव्हे तर अद्यापिही कैलास पर्वतावर गणपति नित्य नवीं तंत्रें तयार करून भूतलावर पसरवीत असतो।" वुड्रॉफही असेंच म्हणतात, यामुळें प्रत्येक ठिकाणीं गणपतीला सर्वत्र महत्त्व आहे. विल्सन म्हणतात, बंगालमधील ⅞ विधि या तंत्राप्रमाणेंच चालतात. दक्षिणाचारी शाक्तपंथीयांचीं तंत्रें शुद्ध व वेदप्रमाण असतात. पण वामाचारीयांचीं रुद्राप्रमाणें असतात. वामाचारी यामध्यें पंचमकारांना (मद्य, मांस, मीन, मुद्रा, मैथुन) महत्त्व असतें. अशा वामाचारी पंथाला 'कौलपंथ' म्हणतात. ते प्रत्यक्ष सुंदर तरुणींच्या वास्तव योनीची पूजा करितात. यांशिवाय फार बारीक माहितीही दिलेली आहे. त्यावरून ते किती खरे कर्मवादी अभ्यासू होते हें स्पष्ट होतें. (देवीकोश भाग २रा प्र. भा.)

आहेत, तशींच यंत्रेंही स्वत सिद्ध व अविनाशी आहेत. *मन्त्र म्हणजे सूक्ष्म शक्तीवर स्वामित्व करणारी प्रक्रिया. मन्त्र म्हणजे अतींद्रिय शक्तीची प्रेरक शक्तीच होय. आणि यंत्रे ही सूक्ष्म शक्तींवरून स्वामित्व सिध्द करून दाखविणारी साधनें आहेत.*

यंत्रं मंत्रमयं प्रोक्तं मंत्रात्मा देवतैव हि ।
देहात्मनोर्यथाऽभेदः यंत्रदेवतयोस्तथा ॥

कोणत्याही मन्त्राची सिद्धि करावयाची असल्यास वाचकशक्तीची पूजा आवश्यक आहे, असे मागील स्तभात प्रतिपादन केलें. ही वाचकशक्ति प्रादुर्भूत प्रथम यन्त्ररूपानें होते व नतर प्रतिमारूपानें होते. आरण्यकात वर्णिलेली प्रतीकोपासना मन्त्रमयच होती व ती काही काळानतर मूर्तीरूपानें अथवा प्रतिमारूपानें उदयास आली. मन्त्रसृष्टि ज्याप्रमाणें स्वत सिद्ध अनादि आहे, तशीच यन्त्रसृष्टिसुद्धा अनादि व अनत आहे. अष्टधा प्रकृतिरूप प्रभूची प्रार्थना करणारा भक्त त्या प्रभूला म्हणजे अष्टधा प्रकृतीला नित्यत्व व अनादित्व आहे असे मानीत असतो श्रीभगवद्गीतेत "प्रकृतिं पुरुष चैव विद्ध्यनादि उभावपि" असे सांगितलें आहे. आथर्वणवेदात, "कासित्व महादेवी, अह ब्रह्म, ब्रह्मणि द्वे ब्रह्मणि वेदित ये इत्याथर्वणी श्रुति अहमखिलं जगत्" असे वाक्य आहे. नामरूपात्मक ब्रह्म आहे नामरूपात्मक ब्रह्माचीच उपासना शक्य आहे. मन्त्रशास्त्र हे उपासनेचेंच मुख्य शास्त्र आहे. नामरूपाच्या पलीकडे असलेल्या ब्रह्माचा अनुभव घेणारा पुरुष लक्ष मनुष्यात एखादाच असेल. मन्त्रामध्ये गूढ असलेल्या देवता यन्त्राचे साहाय्याशिवाय प्रगट होणार नाहींत. मन्त्रात गूढ असलेल्या चैतन्य शक्तीचें मन्त्र हे जसे नित्य व अनादित्वदर्शक आहेत, तशीच यन्त्रात मन्त्रात्मकदेवता गूढ असल्यानें यन्त्रेंही नित्य व अनादि होत. प्रकृतिपुरुषात्मक जग जसें नित्य, तशी प्रकृतिही नित्यच आहे व प्रकृतिसघटित वर्तुल त्रिकोण हेही नित्यच होत. ही गोष्ट पुढील स्तभातील अवतरणावरून लक्षात येईल.

यासान्तरोहरूपा परामहेशी त्रिभाविताकारा।
स्पष्टा पश्यन्त्यादि त्रिमातृकात्मा च चक्रतां याता॥

(कामकलाविलास)

चक्रस्यापि महेश्या न भेदलेशोऽपि भाव्यते विबुधैः।
अनयोः सूक्ष्माकारा परैव सा स्थूलयोश्च कापि भिदा॥

"एको हं" असा नाद उत्पन्न झाला व हा नाद बिंदुरूपानें उदयास आला. बिंदूला रूप नाहीं. तो वृद्ध बिंदू झाला तेव्हाच त्याला वर्तुलाकार प्राप्त झाला. हा वर्तुलाकार येणें हाच चक्रसंभव होय. चक्राचा उल्लेख म्हणजे लेखन करण्याकरिता उत्पन्न झालेली रेषा हीच रेषा वर्तुलाकार-रूपानें प्रगट झाली. "बहु स्या" असा दुसरा स्फोट झाल्याबरोबर त्या वर्तुलाकारात पश्यति, मध्यमा, वैखरीरूप तीन मात्रा उत्पन्न झाल्या.

'विवक्षा व्यवसायोक्तिरूपा एतास्त्रिमातरः। पश्यन्त्यादि महादेव्या स्वरूपं नात्र संशयः॥ एवं रूपा त्रिमातृका, सैव चक्रतां याता, चक्रस्य त्रैलोक्यमोहनादि सर्वानन्दमयबैन्दवान्तनवावरणात्मकस्य सुंदर्याधिष्ठानभूतस्य महेश्याः तदधिष्ठात्र्याः सुंदर्याश्च भेदलेशः बुधैर्नानुभूयते। श्रीसुंदरीस्वरूपत्वात् श्रीचक्रस्य। महत्तरा महिमा देवतानां नवयोनिर्नवचक्राणि दीधिरे। नवैव योगा नवयोगिनीश्च। नवानां चक्राणां अधिनाथस्योना नवमुद्रा नवभद्रामहीनां एका साऽऽसीत् प्रथमासा नवाऽऽसीत्।

(उपनिषत्)

तच्छक्तिपंचकं सृष्ट्या लयेनाग्निचतुष्टयं।
पंचशक्तिचतुर्वह्निसंयोगात् चक्रसंभवः
एतच्चक्रावतारं तु कथयामि वरानने॥

(वामकेश्वर तंत्र)

वरील उताऱ्यात त्रिमातृका उत्पन्न झाल्या असे लिहिले. पुढें ह्या त्रिमातृका चक्ररूपांत प्रगट झाल्यानंतर त्रैलोक्यमोहनचक्र, सर्वानंदमयचक्र

अशी चक्रोत्पत्ति झाली. त्या चक्राची अधिष्ठात्री देवता त्रिपुरसुंदरी आहे. त्यावरून हे त्रैलोक्यमोहनचक्र, श्रीचक्र आणि त्रिपुरसुंदरी यांत पूर्ण अभेद आहे, आणि त्रिपुरसुंदरी प्रकृति ही पुरुषाधिष्ठात्री असल्याने श्रीचक्रयंत्र त्रिपुरसुंदरीप्रमाणेंच नित्य, शुद्ध व अनादि आहे, हे सिद्ध झालें.

वरील स्वभावत श्रीचक्रयंत्र जसें अनादि व नित्य सिद्ध होते त्या प्रमाणानींच त्रिकोणात्मक सर्व यंत्रें व त्याची अधिष्ठात्री देवता यांचा अभेद असल्यानें सर्व यंत्रें नित्य, शुद्ध व अनादि आहेत, हे सिद्ध झाले तथापि पुन्हा त्रिकोणात्मक यंत्राचीही उत्पत्ति कशी झाली ते पाहू.

प्रथमत बिंदु उत्पन्न झाला. त्यापासून वृद्धबिंदु उत्पन्न झाला, म्हणजे रेषा उत्पन्न झाली, व तिचे आंदोलन होताना उजवीकडे वामा नामक बिंदु झाला. त्या बिंदूपासून जी रूपशक्ति उत्पन्न झाली, ती शक्ति विष्णुरूपिणी, सूर्यदेवतारूपी, सत्त्वगुणमयी इच्छाशक्तिरूपिणी होय डावीकडे आंदोलन झालें. त्यापासून जी ज्येष्ठा शक्ति उत्पन्न झाली, ती अग्निदेवतारूपी ज्ञानरूपिणी व तमोगुणमयी होय. ह्या दोन्ही शक्ति खाली पतन पावल्यानंतर जी रौद्री शक्ति उत्पन्न झाली, ती शक्ति

रौद्री रजोगुणात्मक व चंद्रदेवतारूप असून क्रियाशक्तिमयी होय
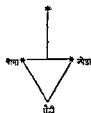
अशा प्रकारानें त्रिकोणात्मक यंत्र तयार झालें. "स्वभाविकी ज्ञानबल-क्रिया च" या उक्तीप्रमाणे ही त्रिगुणात्मिका शक्ति – ह्या त्रिकोणयंत्राच्या-रूपानें वास करणारी शक्ति, नित्य, अनंत व अनादि आहे हें सिद्ध झालें, व हे *त्रिगुणात्मिकशक्तिदर्शक यंत्र तिचेंच रूप असल्यानें तें यंत्रही नित्य,* अनंत व अनादि आहे, हे उघडच आहे यास प्रमाणभूत वाक्य असें आहे ·

"श्रुतिस्तिस्रः पुरस्तिस्रस्त्रिपथा विश्वचर्षिणी। यत्रकथा अक्षरा सन्निविष्टा अधिष्ठायैनां अजरा पुराणि महत्तरा महिमा देवतानाम्।"

मेयमातृप्रमामानप्रसरैः संकुचत्प्रभम्।
शृंगाटरूपमापन्नं इच्छाज्ञानक्रियात्मकम्।

धामत्रयं नाम सोमसूर्याग्निमंडलं। शक्तित्रयं नाम इच्छाज्ञान-क्रियादि। एवंविधसमस्तवस्तुपूरणात् समष्टिरूपा त्रिपुरा नाम पराशक्तिः आविर्बभूव। त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुरोभवाच्च, त्रयीमयत्वाच्च पुरोऽपि देव्या।

अयं त्रिलोकीमयपूरणाच्च प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥
आधैरग्निरवीन्दुबिंदुनिलयैरिति। वामा, ज्येष्ठा, रौद्री त्रिनाम-भिर्ज्ञायते महादेवी। वामास्रान्तस्थितप्रपञ्चवमनात् विश्वजनयित्रीति अभिधीयते, ज्येष्ठा सर्वमंगलकारिणी, रौद्री सर्व रोगविद्राविणी।
(कामकलाविलास)

त्रिबिंदुरूप त्रिकोणरूप असा शृंगाटकत्रिकोण प्रथम उत्पन्न झाला. या शृंगाटकाच्या तीन बिंदूंना निरनिराळीं अभिधानें दिलेलीं आहेत. तीं अशीं मेय, माता आणि प्रभा, इच्छा, ज्ञान, क्रिया; सोम, सूर्य, अग्नि, वामा, ज्येष्ठा, रौद्री, यापैकीं पहिल्या चार त्रयींचे अर्थ उत्तान आहेत, म्हणून शेवटल्या त्रयीचा अर्थ दिला, तो असा—*वामा* म्हणजे सर्व विश्व वमन करणारी, अर्थात विश्वजननी, *ज्येष्ठा* म्हणजे सर्व मंगलकारिणी व *रौद्री* म्हणजे सर्व रोग हरण करणारी.

याप्रमाणे पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरीरूप शृंगाटक त्रिकोण आरंभीं उत्पन्न झाला. त्या तीन कोणबिंदूंना उष्णता, प्रकाश व शक्ति; बाष्प जल व हिम; जन्म, आयुर्दाय व मृति; शरीर, मन व जीव अशीं हीं आणखी विशेषणें देता येतील. शास्त्रवेत्ते या त्रयीला, शक्ति, अवकाश व काल असेंही म्हणतात. गूढविद्येच्या दृष्टीनें हा शृंगाटक त्रिकोण प्रकाश जीवन व प्रेम या त्रयीनें व्यापला आहे असे म्हणता येईल. जीवाची

गूढशक्ति प्रत्येक जन्मात अधिकाधिक उत्क्रान्त होत असल्यास हा त्रिकोण मार्गदर्शक आहे असेंही म्हणता येईल.

वरील त्रिकोणातील पहिला बिंदु इच्छाशक्तीचा आहे. मनुष्य समाजातील अगदीं खालच्या पातळीतील वर्ग आपातत. उत्पन्न होणाऱ्या इच्छा पुरविण्याची खटपट करणारा असतो. या वर्गांतील मनुष्याचा कल कार्यकारणभाव न पाहता शक्याशक्यता अगर इष्टानिष्टता या गोष्टींकडे न पाहता, आपोआप, सहजासहजीं ज्या इच्छा पूर्ण होतील, त्या पूर्ण करण्याकडे असतो. क्षुधा लागल्यास मिळेल ते खावें, तृषा लागल्यास मिळेल तें पाणी प्यावें, निद्रा आल्यास मिळेल त्या जागेत निद्रा करावी, ही पशुवर्गीय प्रणाली त्याचे वागण्यात दिसून येते. जणु काय पशुवर्गांतून नुकताच हा वर्ग मनुष्ययोनीत आला आहे. या वर्गांतीलच परतु थोडा पुढें गेलेला वर्ग असा कीं, त्याचें इच्छासामर्थ्य विवक्षित उत्क्रांतीला पोचलेलें असतें व तो वर्ग सदसत् बुद्धि जागृत ठेऊन मार्ग क्रमीत असतो. या दोन्ही पातळींतील मनुष्ये जितकी इच्छाशक्ति व सदसत् बुद्धि जागृत ठेवतील, तेवढी त्याची प्रगती होत असते आणि जोपर्यंत त्याच्या इच्छाशक्तीची धार चुकीच्या पायावर उभारलेली असते अथवा अव्यवस्थित किंवा कमकुवत असते, तोंपर्यंत ती त्याना उच्चदर्जाच्या स्थळीं पोहोचविण्यास अपात्र ठरते व ते अपक्रांतीला जातात.

उत्क्रांतीला जाणारा वर्ग ज्ञानार्जन करण्याची हाव बाळगतो. व त्यामुळें त्याला दुसऱ्याचा उपदेश ऐकावा, त्याचप्रमाणे कांहीं ग्रथ वाचावे व वाचन झालेल्या विषयाचें मनन करावें असें वाटतें, आणि अशा प्रकारें ज्ञानसपादनार्थ तो अहर्निश परिश्रम करीत असतो. अशा प्रकारानें त्रिकोणाचा दुसरा बिंदु जो ज्ञानशक्तीचा द्योतक असतो, त्याकडे त्याच्या वृत्तीची धाव असते. त्याच्या कल्पना दृश्य वस्तूवरच स्थिर झालेल्या असतात व कधीं अदृश्य व अमूर्त वस्तूबद्दलही विचार त्याचे मनात जागृत होतात. बुद्धिनिरूपाला पटणाऱ्या गोष्टींकडे त्याचा कल असतो

व तो असा बुद्धिनिष्ठ असल्यानें देहाभिमानी बनतो, तरी तो उत्क्रांतिपथावर असतो हे खास. बौद्धिक चिंतनाने त्याची सद्-असत् विवेक बुद्धि जागृत होते व त्याचा परिणाम असमाधान, अपूर्ण-बुद्धिग्राहकता या गोष्टींत दिसून येतो. तथापि जर तो केवळ बुद्धिसर्वस्वावर अवलंबून राहाणार नाहीं तर कालान्तरानें व निसर्गत त्याचे ठिकाणीं उत्साहवर्धक ज्ञानाचा प्रादुर्भाव होतो.

अशा दुसऱ्या श्रेणींतील मनुष्यात आतापर्यंत प्रयत्न करून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाचा परिणाम विज्ञानात होतो. शृंगाटक त्रिकोणाचा जो ज्ञानाचा दुसरा बिंदु वरील स्तंभात निरूपिला आहे त्या बिंदूची अधिष्ठात्री शक्ति जी ज्ञानशक्ति तिचे आकलन त्या वर्गांतील मनुष्यास होतें. ही शक्ति प्राप्त होण्यापूर्वी मनुष्यास वस्तूचे व वस्तूंच्या स्थित्यंतराचे निरीक्षण व वस्तूचें अनुभवजन्य ज्ञान प्राप्त झालें पाहिजे. थोडक्यात सांगावयाचे तर *कल्पनाशक्ति ही आरंभी श्रद्धेवर अवलंबून असते. बुद्धीच्या कसोटीला ती टिकलेला* नसते. परंतु मनात एखादी कल्पना आली तर प्रत्यक्ष व्यवहारातील अनुभवाशीं ती ताडून पहाता टिकली पाहिजे आणि ही कल्पना जर चुकीच्या पायावर आधारलेली असली तर ती टिकणार नाहीं किंवा टिकलीच तर हटवादीपणाने किंवा रूढीच्या वजनानें टिकेल. म्हणून *"अनुभव"* असे *ज्यास आपण म्हणतों तो सत्याचे पायावर उभारलेला असतो* व त्यामुळें त्या अनुभवाच्या सत्यतेची त्यास खात्री पटलेली असते. हाच *सत्य वस्तूचा साक्षात्कार होय.*

बुद्धिनिश्चयावर परजून उत्पन्न झालेले ज्ञान प्रकाशरूप आहे इतकेंच समजलें. परंतु ह्या प्रकाशाचा अनुभव आल्यास सर्वांभूतीं असेंच प्रकाशरूपी ज्ञान आहे असें अपरोक्षसाक्षात्कारानें अनुभवास आलें तर ह्या मनुष्याचे ठिकाणीं *"सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात्"* या वाक्याप्रमाणें सर्व प्राणिजाताबद्दल प्रेम उत्पन्न होईल.

असें प्रेम उत्पन्न झालें म्हणजे शृंगाटक त्रिकोणाच्या बिंदूपैकीं क्रियाश-

कीच्या बिंदूला मनुष्य पोचतो अपरोक्षानुभूति प्राप्त झाल्यानंतर आपल्याच ठिकाणीं नित्य तृप्त राहून निष्क्रिय जीवन घालविणे यातच वेदान्तज्ञानाची परिसमाप्ति आहे असे मानणारा मनुष्य खऱ्या जीवन्मुक्तीला पोचलाच नाहीं असे म्हणणे भाग आहे म्हणून तिसरा बिंदू जो क्रियाशक्तिरूप आहे ती क्रिया म्हणजे प्रेमाची श्रेष्ठ भूमिका होय एखादा साधा मनुष्य अणु म्हणजे काय, त्याचे घटक काय आहेत हें समजून घेऊन स्वस्थ बसेल, एखाद्या सृष्टिविज्ञानशास्त्रज्ञाला त्या अणूच्या घटकाच्या ज्ञानानें जे परिणाम होतात ते माहीत असल्याने ज्ञानाबद्दल त्याला अधिक महत्त्व वाटेल व एखादा शोधक रसायन शास्त्रज्ञ मनुष्यजीवनास अधिक सुखी करण्याकरिता त्या अणूच्या घटकाच्या ज्ञानाचा उपयोग करील त्याप्रमाणे गणित, विद्युत्शास्त्र, वाद्यवादनशास्त्र याचाही असाच मनुष्याचें सामाजिक जीवन सुखमय करण्यास उपयोग होतो, त्याचप्रमाणे वस्तूच्या अपरोक्ष ज्ञानाचा उपयोग अपरोक्षज्ञानी मानवी जीवन सुखकर करण्याचा प्रयत्न करील तर तो वरील नमूद केलेल्या शास्त्रज्ञापेक्षा कमी दर्जाचा आहे असें म्हणता यावयाचे नाहीं

याप्रमाणे या श्रृंगाटक त्रिकोणाच्या तीन बिंदूचे वर्णन झाल ह्या बिंदु त्रयाचीं कार्यें एकमेकाशीं किती सलग्न झालेलीं आहेत हे दाखविण्याकरिता त्या तीन बिंदूना तीन रेषाना जोडून टाकलें आहे आणि मुमुक्षरूपी जीवाची काही विशिष्ट कामगिरी असली, तर ती या त्रिकोणदर्शक बिंदु-युनीच्या योगानें इच्छा, ज्ञान व क्रिया याचा इतका परस्पर सयोग त्याच्या आयुष्यक्रमात व्हावयास पाहिजे की, या क्रिया एकसमयावच्छेदेंकरून जगत्कल्याणाचें कार्य करण्यास समर्थ होतील व "जगाच्या कल्याणा सताच्या विभूति" देह कष्टविती उपकारें या श्रीतुकाराममहाराजाच्या उक्तीप्रमाणें हा मुमुक्षु वर्तन करीत असतो, असें जगाच्या निदर्शनास यावें असें जगाच्या निदर्शनास आल्यास तो जरी मुमुक्षु आहे असें बाह्यात्कारी दिसलें नाही तो मुक्तच होय व सिद्धच होय यात काहीं सशय नाहीं

शृंगाटकत्रयाचें म्हणजे शृंगाटक यंत्राचें इतकें वर्णन करण्याचा हेतु हाच कीं मंत्रोद्दिष्ट यंत्रस्थित देवतेची केवळ पूजा करूनच कार्यभाग झाला असें मुमुक्षूंनी व मंत्रवेत्त्यांनी समजूं नये. मंत्रसिद्ध देवताच्या प्रसादानें मुमुक्षूंना मानवी समाजाची आधुनिक काळांत जी दुःखपरंपरा दिसत आहे ती दुःखपरंपरा नष्ट करण्याकरिता मंत्रशास्त्रवेत्त्यांचें लक्ष जावें, हीच खरी देवपूजा होय, असें मंत्रवेत्त्यांनी समजलें पाहिजे. हे थोडें विषयांतर झालें, परंतु शृंगाटक त्रिकोणाची वरिष्ठ भूमिका वर्णन करण्याकरिताच तें केलें आहे. याप्रमाणें यंत्राप्रमाणें त्यांचीही नित्यता सिद्ध झाली असो.

मागें सिद्ध केल्याप्रमाणें त्रिकोण यंत्र व चक्ररूप यंत्र हीं श्रीत्रिपुरसुंदरीरूप आहेत असें सिद्ध झाल्यानंतर आदिशक्तीपासून उत्पन्न झालेल्या सर्व देवता व त्यांचीं यंत्रें हीं पण नित्य व अनादि आहेत असें सिद्ध होतें. प्रत्येक देवतेच्या मंत्रानें त्या देवतेची उपासना करण्याकरिता त्या त्या देवतेचें यंत्र संपादन करून त्या यंत्रामध्यें देवतेचें आवाहन करून मंत्र जप झाला पाहिजे तर तो सिद्ध होईल, अन्यथा होणार नाहीं.

४ विश्व व तदंगभूत यंत्रें

विश्वप्रपंच नित्यच आहे. मुमुक्षूला विश्वातील पदार्थांची क्षणभंगुरता दाखवून विश्वाच्या नामरूपापलीकडे असलेल्या वाच्यशक्तिरूप परब्रह्माची ओळख पटवून देण्याकरिताच फक्त विश्व हें क्षणभंगुर आहे, असें सबोधण्यात येतें. श्रीविष्णुसहस्रनामांत विश्व हें पहिलेंच नाव आहे. म्हणून विश्व नित्य आहे असें समजावें. द्वैत सांप्रदायांत हा प्रश्नच उद्भवत नाहीं. कारण श्रीविष्णु ही देवता नित्य, शुद्ध, अविनाशी व अनादि आहे असें ते मानतात. त्या विश्वातील दृश्य ग्रह व नक्षत्रें तसेंच सूर्य, चंद्र, ह्या देवता यंत्रात्मकच आहेत. गायत्रीचें गायत्री यंत्र हें त्रिकोण व अष्टदलात्मक आहे. सूर्य देवतेचें यंत्र द्वादशकोणात्मक, चंद्राचें षोडशकोणात्मक, मंगळाचें त्रिकोणात्मक, बुधाचें अष्टकोणात्मक, गुरूचें षट्कोणात्मक, शुक्र

यंत्र पंचकोणात्मक व शनियंत्र षट्कोणात्मक आहे. असे ग्रहांच्या यंत्रांचे प्रकार आहेत. याप्रमाणें श्रीवराह, श्रीनारसिंह, श्रीराम, श्रीकृष्ण, इत्यादि अवतारांच्या बहिरंग व अंतरंग पूजेकरितां निरनिराळीं यत्रें सांगितलीं आहेत.

५ बीजप्रबन्धः

मंत्रशास्त्रांत बीजांचा महिमा फार वर्णन केलेला आहे. निरनिराळ्या देवतांचीं निरनिराळीं बीजें असतात. म्हणजे बीज मंत्र असतात. बीजमंत्र, मूलमंत्र, मालामंत्र असे मंत्रांचे प्रकार पूर्वी सांगितले आहेत. *मंत्राभिधान* नांवाच्या प्रकरणांत अ आदि मत्रांचे अर्थ दिलेले आहेत, व शेवटीं कांहीं बीजमंत्रही दिलेले आहेत. ते असे :

ॐ	प्रणव, अथवा तार	आं	पाशबीज
ऱ्हीं	गिरिजाबीज	सौं	देवीबीज अथवा वरुणबीज
क्लीं	माया अगर शक्तिबीज	क्लीं	कामबीज
श्रीं	कमला अगर लक्ष्मीबीज	ग्लौं	भूमिबीज अगर गणेशबीज
स्वाहा	अग्निजाया	श्रीं	विश्वबीज
ऱ्हूं	कूर्च कवच	क्ष्रौं	नारसिंहबीज
हुं	वर्मबीज	ह्रौं	प्रसादबीज अथवा शिवबीज
स्त्रीं	वधूबीज	गं	गणेशबीज
ऐं	वाग्बीज	ईं	वेदमाता गायत्रीबीज अथवा लक्ष्मीबीज.

वरील प्रकारांनंतर मत्राभिधान याच प्रकरणांत खालीं लिहिल्याप्रमाणें मातृकांचे अर्थ दिलेले आहेत. त्यांपैकीं कांहीं खालीं देण्यांत येत आहेत.

ॐ कारबीज हे वर्तुळाकार आहे. सर्व मत्राच्या पूर्वी याचा उच्चार व्हावा लागतो व सर्व बीजाची उत्पत्ति ह्या 'प्रणव' बीजापासून होते. हा वेदसारच आहे व वेदबीजच होय. त्रिकूटात्मक म्हणजे अ, उ,

म अशा कूटाचा बनलेला आहे व ह्याला अ, आ, उ, ऊ, म व अनुस्वार असे पाच रश्मि म्हणजे किरणपुंज आहेत. हा भवनाशक आहे. मंत्रविद्या ह्या बीजापासून उत्पन्न झाली व सर्व मातृका ह्या प्रणवापासून उत्पन्न झाल्या. हा अनादि आहे व अद्वैतसिद्धि करणारा आहे

अ श्रीकण्ठबीज व कामाकर्षिणी बीज.

आ अनंतबीज, विनायकबीज व भगमालिनीबीज.

इ चक्रबीज, विघ्नविनायकबीज, रुद्रबीज व नित्यक्लिन्नाबीज

ई त्रिमूर्तिबीज, भेरूण्डाबीज व कामकलाबीज, विंदुमालिनी व त्रिपुरसुंदरीबीज.

उ शंकरबीज, षडाननबीज, वन्हिवासिनीबीज.

ऊ मधुसूदनबीज, भैरवबीज, रूपाकर्षिणीबीज.

ऋ त्रिविक्रमबीज, शिवदूतीबीज, गन्धाकर्षिणीबीज.

ऌ श्रीधरबीज, दीर्घजिव्हाबीज, चित्ताकर्षिणीबीज.

ॡ कमला हृषीकेशबीज, धैर्याकर्षिणीबीज.

ए मरुत्बीज, वन्हिबीज, एकादशीबीज, कुण्डलीबीज.

ऐ वाग्भवबीज, सरस्वतीबीज, विजयाबीज, द्वादशीबीज.

ओ सद्योजातबीज, त्रयोदशीबीज, वासुदेवबीज, गायत्रीबीज. सर्वमंगलाबीज, त्रैलोक्यविजयाबीज, बीजादिकर्षिणीबीज.

औ ज्वालिनीबीज, आभाकर्षिणीबीज, ज्वालामालिनी बीज.

अं सोमबीज, अमृताकर्षिणीबीज, कुब्जिकाबीज

अः रतिबीज, सुयशाबीज.

क महाकाली स्कन्धबीज, कामेश्वरीबीज

ख आकाशबीज, तापिनीबीज

ग गणाबीज, गणेशबीज, विद्याभाबीज, भोगिनीबीज.

घ चरणबीज, त्रैलोक्याविद्याबीज.

ङ भैरवबीज, कामेशीबीज.

च बुधबीज, चंद्रमाबीज, कुलाग्रतीबीज.
छ सदाशिवबीज, विलासिनीबीज.
ज नन्दीबीज, भोगदाबीज, विजयाबीज.
झ गुहबीज, द्राविणीबीज.
ट पृथ्विबीज, मरुत्बीज.
ठ वन्हिबीज.
ड त्रिवक्त्रबीज, योगिनीबीज.
ढ यज्ञेशबीज, विघ्नेशबीज, मालिनीबीज.
त वाराहीबीज, श्यामसुखीबीज.
थ भद्रकालीबीज.
द धराबीज.
ध शंखिनीबीज, धनेशबीज.
न ज्वालिनीबीज.
प कालरात्रिबीज, शनिबीज.
फ कालकुन्जिनीबीज.
ब क्लेदिनीबीज, तापिनीबीज.
भ क्लिन्नाबीज, वा क्लिन्नाबीज.
म कालीबीज, मातंगमालिनीबीज.
य वायुबीज, चामुण्डाबीज.
र अग्निबीज, क्रोधिनीबीज, त्रिपुरसुंदरीबीज.
ल शक्रबीज, अमृतबीज, पृथ्वीबीज, शवबीज.
व वरुणबीज.
श कामबीज, सुभगाबीज.
ष सूर्यात्माबीज.
स सम्मोहा ब्राह्मीबीज.
ह शिवबीज.

ळ पृथ्वीबीज, व्यापिनीबीज.

क्ष नृसिंहबीज, कालजिव्हबीज.

बीजनिघटु म्हणून एक बीजमंत्राचा भाग आहे. त्यावरून खालीं लिहिल्याप्रमाणे मातृका व इतर बीजें याचे विवरण केलेलें आहे. खालीं लिहिलेले श्लोक स्पष्टार्थदर्शक आहेत. सर्वत्र ते जसेच्या तसेच दिले आहेत.

अ विद्युजिव्हा, आ कालरात्री, इ गर्जिनी, ई धूम्रभैरवी, । उ कालकूटा, ऊ विदारी, ऋ महारौद्री, ॠ भयकरी, ॥ ऌ संहारिणी, ॡ करालिनी, ए ऊर्ध्वकेशी, ऐ उग्रभैरवी, । ओ भीमाक्षी, औ डाकिनी, अं रुद्राकिर्णा, अः चडिका ॥ क क्रोधीश , ख वारण', ग चण्ड., घ कामुक । ङ उत्मत्तभैरवी, च ज्वालामुख', छ रक्तदंष्ट्र', ज असिताग.॥ झ वलयामुख , ञ विद्युन्मुख , ट महाज्वाली, ठ कपाली, । ड भीषणः, ढ गुरुः, ण प्रहारी, त रोरेव , थ दण्डी, ॥ द वलिन', ध शूलधृक्, न सिंहनादी, प कपर्दी,। फ प्रलयाग्निः, ब भयकरः, भ बहुरूपी, म महाकाल , । य स्थिरात्मा, र क्षतजोक्षित , ल बलभेदी, । व रक्तपटः, श चण्डीश , ष ज्वलनध्वज', स धूम्रध्वज , ह योगवक्त्रः ॥

श्रीं विष्णुप्रिया ह्रीं धूम्रभैरवी क्लीं कालीबीज हू रुद्राकिणी । ऐं वाग्भव-बीज फट् विद्युजिव्हा क्रों क्रोधीशबीज स्वाहा। अग्निवल्लभाबीज क्लीं कामबीज हु कालकूटबीज ह्रूँ डाकिनीबीज । क्षीं धूम्रभैरवीबीज भ्रूं क्षत-जोक्षितबीज स्फें कालाग्निबीज फ्रें वेतालबीज ॥ क्रूं स्वाहा कल्पिनीबीज प्रीं घोराक्षीबीज ठ ठ ठ ठ महाकालबीज स्फीं प्रलयाग्निबीज ह् कालरा-त्रिबीजं ह वैवस्वतबीज हसखफ्रे ऊर्ध्वकेशीबीज। ए योनीबीज दु दुर्गाबीज नाद लोकमाता बिंदु लोकपिता ॥

वर लिहिल्याशिवाय आणखी काहीं बीजें खालीं देण्यात येत आहेत.

आ असाध्यसाव. ह्रीं सर्वभूतिप्रद. सौं सर्वमन क्षोभण. द्रा चिरजीवन ब्लू सम्मोहन वषट् वशीकरण. वौषट् आकर्षण. हु द्वेषण. ट ट स्तभन सौ सम्लाभिवर्धन, नम मरन्मरण. खें खे मारणबीज. आणखी २६ बीजाचे अर्थ मिळाले नाहीत. 'ह्रौ' हें प्रसादबीज आहे.

गायत्री जपासाठीं चोवीस मुद्रा
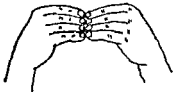
मुद्रा प्रकरण

मंत्रशास्त्रांत मुद्रांचें महत्त्व यंत्रांप्रमाणेंच आहे. त्या त्या मुद्रेनें त्या त्या

१३ यमपाशम् १४ ग्रंथितम् १५ उन्मुखोन्मुखम्
१६ प्रलंबम् १७ मुष्टिकम् १८ मत्स्यः
१९ कूर्मः २० वराहकम् २१ सिंहाक्रान्तम्
२२ महाक्रान्तम् २३ मुद्गरम् २४ पल्लवम्

देवतेची प्रसन्नता संपादन करावी लागते. परंतु ह्या मुद्रा गुरुमुखानेंच व गुरूंनी दाखविलेल्या पद्धतीनें कराव्या लागतात. गायत्रीमंत्रारंभींच्या चोवीस मुद्रा व दशमुद्राचे फोटो खाली दिले आहेत.

सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा ।
द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुः पंचमुखं तथा ॥ १ ॥
षण्मुखाधोमुखं चैव व्यापकांजलिकं तथा ।
शकटं यमपाशं च ग्रंथितं चोल्मुकोल्मुकं ॥ २ ॥
प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यं कूर्मं वराहक ।
सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्‌गरं पल्लवं तथा ॥ ३ ॥
एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत् ।
एता मुद्रास्तु कर्तव्या गायत्री सुप्रतिष्ठिता भवेत् ॥ ४ ॥

गायत्रीजपानंतरच्या मुद्रा—

सुरभिर्ज्ञानशून्यं च योनि कूर्मोय पंकजं ।
लिंगनिर्वाणमुद्रां जपान्तेष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

पूजारंभीं करावयाच्या पंचमुद्रा —

अभयमुद्रा, चिन्मुद्रा, वरदमुद्रा, साक्षात्कार, निर्वाणिणी अशा आहेत.
नीराजन दर्शनानंतर करावयाच्या मुद्राः—

कालमुद्रा, योगमुद्रा, सिद्धिमुद्रा, वैहायसीमुद्रा, रसमुद्रा, सक्षोभणमुद्रा, शत्रुक्षयकरीमुद्रा, पातालमुद्रा, अंजलिमुद्रा, परमामुद्रा, आवाहनादि नवमुद्रा.

आवाहनादि मुद्रा—

विष्णुपूजेंतील अकरा मुद्रा —

शंख-चक्र-गदा-पद्म-वेणु-श्रीवत्स-कौस्तुभाः ।
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विद्याव्हया तथा ।
गुरुडाख्या तथा मुद्रा विष्णोः संतोषदायकाः ।

शिवपूजेंतील दशमुद्रा —

लिंगयोनित्रिशूलाक्षमालाऽभीतिमृगासिकाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरूः शिवतोषदाः ॥

सूर्यपूजेंत पद्मा नावाची एकच मुद्रा आहे.

पूजेसाठीं अष्टमुद्रा
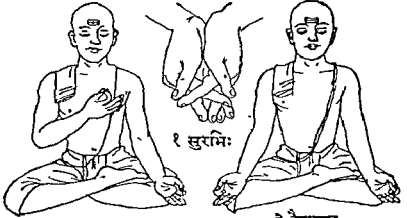
१ सुरभिः

२ ज्ञानम्

३ वैराग्यम्

४ योनि

५ शंख

६ पंकजम्

७ लिंगम्

८ निर्वाणम्

गजानन पूजेंत सप्तमुद्रा आहेत —

> दन्त पाशाङ्कुशाविघ्नपरशुर्लड्डुकस्तथा ।
> बीजापूराह्वया मुद्रा ज्ञेया गणपपूजने ॥

देवीपूजेंतील नवमुद्रा —

> पाशाङ्कुश वराभीतिः खड्गचर्म धनुः शरः ।
> मुशली मुद्रिकाः दौर्गी मुद्रा शक्तेः प्रियंकरा ॥

ब्रह्मास्त्रजपपूजनाचे वेळीं करावयाच्या मुद्रा —

> मुद्राः पाशं च वज्राख्या जिव्हा ब्राह्मी तथैव च ।
> पंचमुद्राः समाख्याता ब्रह्मास्त्रजपपूजने ॥

वाग्वादिनी व लक्ष्मी पूजेला लक्ष्मी व अक्षमाला, वीणा, व्याख्या, पुस्तक या मुद्रा होत.

वन्हिपूजेंत सप्तजिव्हा मुद्रा सांगितली आहे.

त्रिपुरसुंदरी पूजनांत दहा मुद्रा सांगितल्या आहेत. त्या अशाः—

सक्षोभिणीमुद्रा, बाण, आकर्षण, वश्य, उन्माद, महाकुशमुद्रा, खेचरी, विजयिनी, त्रिखटा, व धनुर्मुद्रा

अभिषेकाचे वेळीं कुंभमुद्रा, आसनाकरिता पद्मुद्रा, विघ्नप्रशमनाकरिता काळाकर्षिणी, जलशोधनाकरिता गालिनी

गोपाळपूजेंत वेणुमुद्रा, रामार्चनाकरिता धनुष्य व बाणमुद्रा, परशुराम पूजनात परशुमुद्रा करावी जगन्मोहन पूजेंतील जगन्मोहन कर्मात् काममुद्रा योजावी वासुदेव पूजेंत, कुजवनमुद्रा योजावी प्रार्थना करावयाचे वेळीं प्रार्थना मुद्रा करावी

आवाहनी, स्थापनी, सन्निधापिनी, सन्नोधिनी, सन्मुखीकरणी, अवगुंठन मुद्रा, या मुद्रा पूजनाचे आधीं कराव्या.

□ □

अमृत-मंजिरी

१. मंत्राचे विधि म्हणजे त्यांचीं 'अभौतिक' यंत्रेंच होत.
२. यंत्र म्हणजे सूक्ष्मशरीरावर स्वामित्व गाजविण्याचें साधन.
३. तंत्रविद्या ही 'कृष्ण विद्या' नाहीं. ती शक्तिविद्येचें एक स्वरूप आहे.
४. मंत्रशक्तिग्रहणार्थ सर्वप्रकारच्या 'शुचितेची' निकडीची आवश्यकता असते.
५. मुद्रामुळें ज्ञानतंतूवर परिणाम होतो.
६. मुद्रा म्हणजे त्या त्या स्थानातील देवतारूपी शक्तिकेंद्रें जागृत करण्याची कृति.

६ तेजोबलवर्चसी गायत्र्योपासना

गायत्री – यंत्र व मंत्र महिमा

गायत्री यंत्र ताब्याच्या अगर चांदीच्या पत्र्यावर उठवून घ्यावें कोण खालीं यावा व 'भो भो गायत्री' ही अक्षरे वर यावीत ह्या अक्षराचे वर त्रिरेखात्मक जागेंत 'ॐ भूर्भुव स्व ॐ' असे यावें. नंतरच्या अर्धरेषेंत 'तत्सवितुर्वरेण्य' नंतरच्या जागेंत 'ॐ' नंतर भर्गोदेवस्यधीमहि 'नंतर ॐ' नंतर 'धियोयोनः प्रचोदयात्' नंतर 'परोरजसे सावत्' नंतर 'ॐ' अशीं अक्षरे लिहावीं (हे मंत्रसिद्धि साधनाकरिता उपयोगावयाचे गायत्रीयंत्र निराळें आहे) पण पुढें अष्टकोनात्मक गायत्री मंत्र दिलें आहे

सा हैषा गयास्तत्रे प्राणा वै गयांस्तत् प्राणांस्तत्रे तद्यत् गयांस्तत्रे तस्मात् गायत्री नाम ॥ १ ॥ (शतपथ ब्राम्हण १८-४-१५ १०)
यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते । (बृहदारण्यकोपनिषद)
वाग् वै गायत्री वाग् वा इदं सर्वं भूत गायति च त्रायते च (छांदोग्योपनिषद)

गानात् त्राणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्यम् गायतं त्रायते इति ।
गायतस्त्रायसे देवि तद् गायत्रीति गद्यते ।
गय प्राण इतिप्रोक्तस्तस्य प्राणादपीतिवा ।

गय म्हणजे प्राण ह्याचें रक्षण करिते म्हणून तिला गायत्री म्हणतात. हे गायत्री देवी, जो नेहमीं तुझी प्रार्थना करितो, त्याचें तू रक्षण करितेस. वाणी

हीच गायत्री, वाणी हीच सर्व जगताचे वर्णन करिते व रक्षण करिते. वर्णन करणाऱ्याचे रक्षण केल्यामुळे गायत्रीला गायत्रीत्व येतें.

गायत्री यंत्र
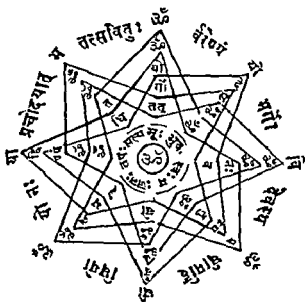
गायत्रीमंत्राचें सामगायन केल्यामुळें सामगायकाचें ती रक्षण करिते.

सर्वे शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा नच वैष्णवाः ।
आदिदेवीमुपासन्ते गायत्रीं वेदमातरम् ।

वस्तुतः शैव, वैष्णव, सौर व गाणपत्य हे भेद व्यर्थ होत, कारण सर्व द्विज गायत्रीची उपासना करितात म्हणून सर्व त्रैवर्णिक शक्ति उपासक होत. मुक्ता, विद्रुम, हेम, नील, धवल, अशा पाच रंगांनी युक्त श्रीगायत्री देवीच्या पंच मुखांचे वर्णन पुराणांतरीं केलेलें आहे व अशा

गायत्रीमंत्राचे अर्थहि पंचदेवात्मक केलेले आहेत. पंचदेवोपासना ह्या एका गायत्रीमंत्रानेंच सिद्ध होते, म्हणून ह्या मंत्राची महती वर्णन केलेली आहे.

> **जिह्वा दग्धा परान्नेन हस्तो दग्धः[१] प्रतिग्रहात्।**
> **मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने॥**

मंत्रसिद्धि कशानें होईल याचा विचार करीत असतां असें म्हटलें आहे 'हस्तो दग्धः प्रतिग्रहात्' म्हणजे मंत्रसिद्धीची इच्छा करणाऱ्या साधकानें प्रतिग्रह म्हणजे दान घेऊं नये. सिद्धि प्राप्त व्हाव्या अशी इच्छा करणाऱ्याला हा नियम लागू आहे. तथापि गायत्रीमंत्राची उपासना शास्त्रीय रीतीनें सर्वात्मभावनारूप अभेद भावानें अपरोक्षानुभूति प्राप्त व्हावी म्हणून जो करील त्यानें प्रतिग्रह घेतला तरी गायत्रीमंत्राच्या प्रथम पादाच्या उपासनेच्या फलानें तो प्रतिग्रहरूपी पातकत्रयप्रतिबंधांतून मुक्त होतो. तीन लोकांतील धनसंपत्तीचा प्रतिग्रह करील तरीसुद्धां प्रथम पादाच्या उपासनेच्या फलानें त्याचे प्रतिग्रहरूपी पातक नष्ट होईल. वेदत्रयींच्या फलाचा प्रतिग्रह करील तर त्या पातकापासून गायत्रीच्या दुसऱ्या पादाच्या उपासनेनें उत्पन्न होणाऱ्या फलानें वेदत्रयीच्या प्रतिग्रहरूपी पातकापासून तो मुक्त होईल, व सर्व जगत्‌रूपी प्रतिग्रह जरी केला तरी गायत्रीच्या तृतीय पादाची उपासना करणारास प्रतिग्रहाचें पातक लागत नाहीं. गायत्रीमंत्राचा चतुर्थ पाद परब्रह्मस्वरूप असल्यानें त्या चतुर्थपादाच्या उपासनेचें फल अतुल आहे.

> **य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम्।**
> **तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति॥**

या श्लोकानेंही गायत्रीमंत्राचें महत्त्व समजून येत आहे.

---

१. हस्तौ दग्धौ असाही पाठ आहे.

तत्र गायत्रीं प्रणवादिसप्तव्याहृत्युपेतां
शिरःसमेतां सर्ववेदसारमिति वदन्ति।
त्रिपदा गायत्री तु प्रणवान्ता जप्तव्या।
(शांकर गायत्रीभाष्य)

गायत्रीमंत्र चारी वेदांत आहे. ऋग्वेदात अ. ४. व १० मंत्र ३ सूक्त ६२ मध्ये आहे. यजुर्वेद संहितेच्या तिसऱ्या अध्यायात ३५ वा मंत्र गायत्रीमंत्र होय. सामवेदात गायत्री उपनिषद् स्वतंत्र आहे. नारायण उपनिषदात ३५ सावा मंत्र गायत्रीमंत्रच आहे. अथर्ववेदात सूर्योपनिषद् या उपनिषदात गायत्रीमंत्र आहे. छांदोग्य उपनिषदात व बृहदारण्यकात गायत्रीमंत्राचा महिमा वर्णिलेला आहे. 'गायत्री छंदसा माते इदं ब्रह्म जुषस्व मे' असें श्रुति म्हणते.

महर्षि वाल्मिकीऋषींनी वाल्मिकी रामायणाच्या चोवीस हजार श्लोकां पैकीं प्रत्येक सहस्र श्लोकाचे आरंभीं गायत्रीमंत्रातील एकएक अक्षर घातलेलें आहे. श्रीभागवताचेही द्वादश स्कंध लिहितांना गायत्रीमंत्रातील दोन दोन अक्षरांचें प्रत्येक स्कंधात वर्णन आहे व पहिल्या श्लोकात गायत्री मंत्रातील धीमही हे पद 'सत्यं परं धीमही' या श्लोकात आणलें आहे श्रीभगवद्गीतेंत श्रीभगवान गोपालकृष्णानी 'गायत्री छंदसामहं' म्हणून गायत्रीची महती गायिली आहे पराशरसंहिता, भविष्यपुराण, अग्निपुराण व पद्मपुराण या पुराणात गायत्रीची महती वर्णिलेली आहे. महाभारतग्रंथ प्रथमत 'जय' या नावानें संबोधिला जात असे. त्याचे चोवीस हजार श्लोक होते व त्या जय ग्रंथात श्रीभगवद्गीतेचे चोवीस अध्याय नमूद केलेले होते. या चोवीस अध्यायाचे आरंभीं गायत्रीमंत्राचीं चोवीस अक्षरें आलेलीं होतीं असा चोवीस हजार श्लोकाचा जय ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीं. एतदर्शनं गायत्रीमंत्र किती पूज्य, प्रीतिपात्र व महनीय होता तो प्रस्तुतकालीं तसा मानला जातो काय? हें वाचकानींच ठरवावें.

कोणीही आपल्या गुप्तधनाची प्रसिद्धी करू इच्छित नाहीं व यामुळें ऋषीमुनी यांनी गुप्तधनरूपी गायत्रीमंत्राच्या शक्तीचा परिस्फोट केलेला नाहीं. शिवपुराण, कालिकापुराण याप्रमाणें गायत्रीमहापुराणही कोणा ऋषीला सहज लिहिता आलें असतें असें एक छोटेसें शतश्लोकी गायत्री पुराण आमचे पाहण्यात आलें आहे. गायत्रीमंत्राबद्दल याज्ञवल्क्यऋषींनीं असें म्हटलें आहे कीं

यथा च मधुपुष्पेभ्यो घृतं दुग्धाद्रसात् यथा।
एवं हि सर्ववेदाना गायत्री सारमुच्यते ॥

गायत्रीउपासना त्रैवर्णिकाच्या सध्येंत प्रामुख्यानें येते प्रत्यक्ष गायत्री मंत्राचा जप व सूर्योपस्थानात गायत्रीचे दर्शन व सूर्यचरणाची स्तुति असा सध्येचा क्रम आहे ही सध्या त्रिकाळ करावयाची असते. उपनयनाचे वेळीं गायत्रीमंत्राचा उपदेश होतो 'उपदिशति' म्हणजे जवळ बसवून दाखवितो. गायत्रीमंत्रात वर्णिलेलें सूर्यतेज बटूच्या ठायीं आहे, तें तेज बटूला दाखविणें असा अर्थ आहे आपल्या ठिकाणीं तें सूर्यतेज आहे अशा प्रकारचा अनुभव बटूस आणून देणे ही गोष्ट किंवा ही क्रिया आजकाल सर्वतोपरी लुप्त झाली आहे 'भूर्भुव स्व' ह्या तीन व्याहृति म्हणून व त्यांनीं निर्दिष्ट केलेल्या स्वर्गलोकात असलेल्या म्हणजे आपणास दृग्गोचर होणाऱ्या सूर्यदेवतेजवळ जाऊन तेथून पुढें दिसणारा 'तत्सवितुर्भर्ग' दुसऱ्या सूर्याचें म्हणजे आपल्या शरीरातील भ्रूमध्यस्थित आत्मतेजाला सहस्रार चक्रस्थित परमात्मतेजाचे दर्शन करवून देणें, ही क्रिया एखाद्यासच परिचित असेल! त्यामुळें बटूला गायत्रीदेवीच्या मंत्राचा उपदेश करणें ही बाब केवळ उपहासात्मक झाली आहे असो केवळ गायत्रीमंत्राचा शब्दश उपदेश करणे ही गोष्ट कस्पटाप्रमाणे निरर्थक झाली आहे! *गायत्रीमंत्राचा उपदेश करण्यापूर्वी उपदेशाधिकार प्राप्त्यर्थ बटूच्या पित्याला अगर पितृसदृश दायादाला गायत्रीमंत्राचा*

याराशें गायत्रीमन्त्र जपावा लागतो. तसा जप स्वतः करण्याऐवजीं तो जप ब्राह्मणद्वारा केला तरी चालेल अशी शास्त्रज्ञांकडून सोय निघाली आहे. परंतु तो क्रमही आतां बहुतांशीं लुप्त झाला आहे. गायत्रीमंत्र कसा म्हणावा ही गोष्ट उपदेशकर्त्यालाच अननुभूत असेल तर तो उपदेशकर्ता बट्टूला तरी काय शिकविणार? "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः' असा क्रम चालला आहे. 'गायंत त्रायते गायत्री' ही गोष्टही अशक्यच होऊन बसली आहे. गायत्रीमंत्रात प्रणव कोठे म्हणावा हेही माहीत नाही. भूशुद्धि, भूतशुद्धि, प्राणप्रतिष्ठा, अंतर्मातृका, बहिर्मातृका, शापविमोचन, उत्कीलन, सजीवन व अस्त्रोपसंहार या क्रियाही माहीत नसतात.

वैदिक संध्या व तांत्रिक संध्या त्रिकालीं करावयाच्या असतात. तांत्रिक संप्रदायात तुरीय संध्या असते, म्हणजे ती मध्यरात्रीं करावयाची संध्या होय. वस्तुतः प्रातःसंध्या आणि सायंसंध्या या दोन मुख्य संध्या होत. रात्र व दिवस यांचा जो संधि ती संध्या वेळा होय. स्वरशास्त्राचा अभ्यास करणारे योगी सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यन्त एकच स्वर म्हणजे इडा (डाव्या नाकपुडींतून वाहणारा स्वर), अगर पिंगला (उजव्या नाकपुडींतून वाहणारा स्वर) कायम करीत असतात. सूर्योदयाबरोबर इडा नाडीचा उदय होतो. हा जो इडापिंगलेचा उदयास्त त्या दोन्ही नाड्यांमध्ये सुषुम्ना नाडी पधरा अगर वीस पळेंपर्यंत चालू असते म्हणजे त्याच वेळीं दोन्ही नाड्या सारख्या चालू असतात. अशा या सुषुम्ना नाडीची वेळा अभ्यासानें वाढविता येते, हा जो सुषुम्ना नाडीचा काल तीच खरी संध्यावेळा होय. आणि ही वेळा सूर्योदय व सूर्यास्तकाल हीच होय. योगी लोक याच नाडींत ध्यानगत होत असतात. 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' या न्यायानें सामान्य लोक प्राकृतिक सूर्योदय व सूर्यास्त यास संध्या म्हणतात व त्याप्रमाणे संध्याची योजना केलेली आहे.

वैदिक संध्येंत त्रिकाल संध्याच्या देवता ब्रह्मा, रुद्र व विष्णु अशा दिलेल्या आहेत. परंतु तांत्रिक संध्याच्या देवता बाला, युवाना व वृद्धा

अशा दिलेल्या आहेत. तदनुरूप रुद्रदेवता संहारकर्ता म्हणजे वृद्ध अशी योजना दिसते. वैदिक संध्येत माध्यान्हकाळीं रक्षण करणारी विष्णुदेवता असावी. परंतु सायंकाळीं म्हणजे प्रलयकाळीं विष्णु देवता नियत केलेली आहे याबद्दल लेखकाचे म्हणणे असे आहे कीं, माध्यान्ह मध्येचा वेद यजुर्वेद आहे व यजुर्वेदात रुद्रदेवताराधन नमकचमकात्मक रुद्रपाठानें करावें असें सांगितलें, म्हणून रुद्रदेवता माध्यान्हकाळीं ठरविली असावी. तसेंच सायंसंध्येला सामवेदसंहिता सांगितली आहे व गीतेत श्रीकृष्णानीं 'वेदानां सामवेदोस्मि' असें सांगितले आहे. यामुळे सायंसंध्येला विष्णुदेवता नियत केली असावी

वस्तुत ब्रह्मदेव हे रज प्रकृत्य - - - -
विष्णु तम प्रकृत्यात्मक आहेत.
तीं अनुक्रमे रजोगुणात्मक, तमोगुणात्मक व सत्वगुणात्मक आहेत म्हणजे अधिकार जे दिले ते म्हणजे ब्रह्मदेवाला सृष्ट्युत्पादनाचा अधिकार, रुद्राला संहाराचा अधिकार व श्रीविष्णूला सृष्टीपालनाचा अधिकार हे होत. म्हणजे ब्रह्मा रजोगुणात्मक, शिव तमोगुणात्मक व श्रीविष्णु सत्वगुणात्मक असे त्यांचे गुण आहेत. म्हणून त्यांनी ह्या जबाबदाऱ्या पत्करिल्या आहेत. *प्रकृति म्हणजे स्वाभाविक धर्म व गुण म्हणजे* अस्वाभाविक धर्म. अस्वाभाविक धर्मस्वीकार करणें म्हणजे स्वाभाविक प्रकृतिलोप करणें होय, म्हणजे आपल्या स्वभावाला न पटणाऱ्या सत्ताधिकाऱ्याची भूमिका धारण करणे होय. जसें सात्विक स्वभावाच्या मनुष्याला सेनानायकाची सत्ता चालविण्याचा प्रसंग येणें. सृष्ट्यारंभपूर्व–स्थिति म्हणजे निर्गुणत्व व प्रकृति स्थायित्व होय. स्वाभाविक धर्मलोप म्हणजे अधिकारग्रहण म्हणजे सगुणरूप धारण. सृष्टिक्रिया सुरू झाली म्हणजे श्रीविष्णु हे सत्वगुणी व श्रीशिव हे तमोगुणी होत असें त्यांचें ध्यान करावयाचें व मूळप्रकृत्यात्मक ध्यान म्हटलें तर माध्यान्हकाळीं सत्वप्रकृत्यात्मक शिवदेवतेचें ध्यान पाहिजे व सायंकाळीं तम प्रकृत्यात्मक श्रीविष्णुदेवतेचे ध्यान करावयास पाहिजे, व त्याचे उलट गुणात्मक

ध्यान म्हटलें तर माध्यान्हकाळीं सत्त्वगुणी श्रीविष्णुदेवतेचें ध्यान व सायंकाळीं तमोगुणी श्रीशिवदेवतेचें ध्यान करावें. तमोगुणी श्रीशिवाचा मुलगा श्रीगजानन हे विघ्नहारक व सत्त्वगुणी श्रीविष्णूचे चिरंजीव मदन हे विघ्नकारक. यावरून श्रीशिव हे सत्त्वप्रकृति आहेत व श्रीविष्णु हे तमप्रकृति आहेत. गुण आणि प्रकृति यांच्या योगानें हे दोघेही उलटसुलट तमोगुणप्रधान अगर सत्त्वगुणप्रधान होतात. याप्रमाणे माध्यान्हसंध्येत श्रीशिवाची योजना ते सत्त्वप्रकृत्यात्मक म्हणून केली असावी व श्रीविष्णूची सायंसंध्येची देवता ते तमप्रकृत्यात्मक म्हणून केली असावी असा लेखकाच्या म्हणण्याचा आशय आहे व या प्रकारच्या विचारसरणीला स्कंदपुराणाचा आधार आहे.

वेदग्रंथातील पुरुषसूक्तात शूद्राची योजना वेदपुरुषाच्या चरणकमलाजवळ केलेली आहे. म्हणजे 'पद्भ्यांशूद्रोऽजायत' वेदपुरुषाच्या चरणाजवळ ते असतात. त्यांच्या उपासनेबद्दल कांहीं उल्लेख दिसत नाहीं. परंतु वेदांबरोबरच अस्तित्वात असलेल्या आगमादि ग्रंथांत शूद्राच्या उपासनेबद्दल पुष्कळ ऊहापोह केलेला आहे. म्हणजे शूद्रांकरितां गायत्री व ध्यान सांगितलें आहे. व त्याशिवाय शक, शबर, यवन, असे जे आर्यावर्ताबाहेरील लोक अथवा आर्यावर्तांतील हीन संस्कृतीचे लोक यांच्याकरितां दीक्षादि विधान वर्णन केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, महानिर्वाण तंत्रांत सांगितलें आहे कीं, श्रीसावित्री देवतेचा महिमा जसा वेदग्रंथांत सांगितला आहे तसाच तिचा महिमा आगमादि तंत्रग्रंथांतही सांगितला आहे. कलियुगांत गायत्रीमंत्रारंभीं ब्राह्मणांना 'प्रणव' म्हणावा, क्षत्रियांनीं गायत्री मंत्रारंभीं 'श्रीं' बीज लावावें. वैश्यांनीं गायत्री मंत्रारंभीं 'ऐं' बीज लावावें व शूद्रांना आगमोक्त गायत्रीमंत्राचा जप करावा. कलियुगांत सर्वतोपरी संस्काराचा लोप झाल्यानें ब्राह्मणादि त्रैवर्णिक सर्वच संस्कारहीन झाल्ले आहेत. ज्या ब्राह्मणकुलांत तीन पिढ्या वेदपठणाचा लोप झाला त्या ब्राह्मणकुलांतील चवथी पिढी ब्राह्मणवर्णापासून च्युत होते

म्हणजे त्या पिढींतील लोक शूद्रवर्णाशीं समरस होतात. ही गोष्ट आज व्यवहारांत आपणांस दिसतच आहे. आज ब्राह्मणकुलांतील आंग्ल शिक्षणानें होरपळून निघालेले सोळा वर्षांपासून छत्तीस वर्षांमधील पुरुष पहा. शंभरांपैकीं बव्हंशीं पुरुष संध्याविहीन, श्राद्धविहीन, पंचमहायज्ञविहीन, शिखासूत्रविहीन असे दिसून येतात. अशांनां जर ईशकृपेनें सद्बुद्धि उत्पन्न झाली व त्रैवर्णिकांनां वैदिकसंध्या व शूद्रांनां आगमोक्त ब्रह्मगायत्री जप व ध्यान करावयाची व सूर्यनमस्कार करण्याची इच्छा झाली तर त्यांनीं आगमोक्त गायत्रीचा जप व ध्यान करावें. ही आगमोक्त ब्रह्मगायत्री 'ओं परमेश्वराय विद्महे। परतत्वायधीमहि। तन्नोब्रह्मप्रचोयात्।' अशी आहे. व 'विप्राविप्रेतराश्चैव सर्वेऽप्यत्राधिकारिणः' उल्हास २ महानिर्वाणतंत्रांत हा उल्लेख आलेला आहे. सविता म्हणजे सूर्य, त्याचें शक्तिरूप म्हणजे सावित्री.

२. ऋग्वेदांतील सावित्रीमंत्र

अर्चनापुत्र
शावास्व ऋषिः
अनुष्टुप छंद
सविता देवता

तत्सवितुर्वृणीमहे। वयं देवस्य भोजनम्।
श्रेष्ठं सर्वधातमम्। तुरं भगस्य धीमहि॥

ऋग्वेद मंडळ, ५-८२-१

३. गुप्त सांप्रदायांतील सावित्रीमंत्र

विश्वामित्र ऋषि-'ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि। ॐ तत्सवितुर्वरेणियम'॥ ७॥
गायत्री छंद-'ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि। भर्गो देवस्य धीमहि'॥ ८॥
सविता देवता-'ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ'॥

हा मंत्र मोठा यशस्वी आहे. *परंतु गुरुमुखाशिवाय ह्याचा उपयोग होणार नाहीं.*

हे वैदिक गायत्रीमंत्राचें महत्त्व वर्णन केले. आता त्या मंत्रातील प्रत्येक पदाचें महत्त्व काय आहे ते पाहूं. प्रथम गायत्रीमंत्रात प्रणवाचा उच्चार करावा असे सांगितलें आहे. कठोपनिषदात धर्मराजानें नचिकेतास प्रणवाचें महत्त्व सांगितलें आहे.

> सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
> यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ॥
> तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।
> एतध्द्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ॥
> एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
> एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परं ।
> एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

संपूर्ण वेदांनी ज्या पदाचा महिमा वर्णिलेला आहे व ज्या पदाचा जप करावा असे सांगितलें आहे व ज्या पदाचें ज्ञान होण्याकरिता ब्राह्मण ब्रह्मचर्याचें आचरण करितात, तें पद तुला सांगावयाचें तर ते ॐकार हे पद होय. हेंच पद ब्रह्मरूपाचे दिग्दर्शक आहे व ह्याच पदाचे आमूलाग्र ज्ञान झाल्यास ब्रह्मलोक प्राप्त होतो. ब्राह्मणांना हेंच पद एकमेव निर्वाणीचें आश्रयस्थान आहे व श्रेष्ठ पदवीला पोंचविणारें आहे. हे आश्रयस्थान आपलेसेंकरून म्हणजे आत्मसात् करून घेतलें तर ब्रह्मलोक प्राप्त होतो. श्रीमद् भगवद्गीतेत 'ॐ इत्येकाक्षरं व्याहरन् मामनुस्मरन्-मद्भाव याति न संशय:' असे विधान सर्वांकरिता सांगितलें आहे.

प्रश्नोपनिषदात सत्यकामानें पिप्पलाद ऋषींनां विचारलें की, जो मानव आमरण प्रणवाचें ध्यान करितो त्यास कोणत्या लोकाची प्राप्ति होते ? तेव्हा त्यास त्यांनीं सांगितलें की, त्या ॐकार जपकर्त्या मानवास सगुण व निर्गुण ॐकारस्वरूप ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते.

> युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्मनिर्भयम् ।
> प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भय विद्यते क्वचित् ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥
अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ (गौडपादकारिका)

निर्भय ब्रह्मरूप ॐकाराचें चिंतन करावें. प्रणव हाच ईश्वर आहे व हा सर्वांच्या हृदयांत वास करितो. प्रणवाला मात्रा नाहींत, असें म्हटलें तर त्यास अनंत मात्रा आहेत. कारण सर्व अक्षरें प्रणवाच्या ॐकाररूप शरीरांतील अवयवात्मक आहेत. द्वैत–अद्वैत–नादाची प्रणवाच्या योगानें परिसमाप्ति झाली आहे. ज्यानें 'ॐकार' समजून घेतला त्याला मुनीच म्हणावें, इतरे जनामध्यें त्याची गणना करितां येत नाहीं.

श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेंत म्हटलें आहे कीं–

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति स मद्‌भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

प्रणवाचें महत्व वर्णन करितांना सांगितलें कीं, जो ॐ अक्षरब्रह्माचा जप व माझें स्मरण प्रयाणकालीं करील त्याला मत्स्वरूपाची प्राप्ति होईल यांत संशय नाहीं.

ॐकार या मंत्राचा ऋषि ब्रह्मा, छंद गायत्री व सर्व कर्मारंभीं उच्चार हा त्याचा विनियोग आहे. ॐकार मंत्राचा कोटी जप केला असतां सगुणब्रह्मदर्शन होतें असें सांगितलें आहे.

गायत्रीमंत्रारंभींच्या भूरादि सप्तव्याहृतींपैकीं व्याहृतित्रयाचें महत्व वेदांत फारच सुरस केलेलें आहे. एका वेळीं प्रजापती हे ह्या जगांत सार वस्तु कोणती हें जाणण्याकरितां तप करूं लागले. त्यावेळीं त्यांना पृथ्वीवर अग्निदेवता, अंतरिक्षांत वायुदेवता आणि स्वर्गांत आदित्यदेवता ह्याच मुख्य देवता आहेत असें समजून आलें. व पुन्हा तपश्चर्या केल्यावर अग्नीमध्यें ऋग्वेद, वायूंत यजुर्वेद व आदित्यामध्यें सामवेद सारभूत आहे

असें दिसलें. पुन्हा तपाचरण केल्यावर ऋग्वेदांत भूमि, यजुर्वेदात भुवः व सामवेदांत स्वर्लोक आहे, असें त्यांस समजून आलें. 'भूः' चा अर्थ सत्, 'भुवः' चा अर्थ चित् व 'स्वः' चा अर्थ आनंद होय. 'महः' चा अर्थ सर्वातिशय महत्त्व, 'जनः' चा अर्थ आदिकारण व 'तपः' याचा अर्थ तेजोरूप परतेज असा असून सत्य याचा अर्थ सर्वबाधाराहित्य असा आहे.

प्रणवान्ता गायत्री जपादिभिरुपास्या ।
तत्र शुद्धागायत्री प्रत्यग् ब्रह्मैकबोधिका ॥
बुद्ध्यादि सर्वदृश्यसाक्षिलक्षणं ।
यन्मे स्वरूपं तत्सर्वाधिष्ठानभूतं ॥
परमानंदं निरस्त-समस्तानर्थरूपं स्वप्रकाशचिदात्मकं ।
ब्रह्मेत्येवं धीमही । ध्यायेम ॥
सोऽयं इति न्यायेन सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनो ।
ब्रह्मणा सह तादात्म्यरूपमेकत्वं भवति इति ॥
सर्वात्मकब्रह्मबोधकोऽयं गायत्रीमंत्रः संपद्यते ।

(शांकर गायत्री भाष्यम्)

प्रणवादि व प्रणवान्ता गायत्री जपतप अनुष्ठान करण्यास उपास्य देवता म्हणून योग्य आहे. शुद्ध गायत्री मंत्र प्रत्यक्षतेनें अभिन्न असलेल्या ब्रह्म-तत्त्वाचा बोधक आहे. दृश्य जगताला साक्षीभूत असें जें माझें रूप तेंच सर्व जगताचें अधिष्ठान आहे. मायोपाधिनिर्मित सर्व अनर्थ माझ्या स्वरू-पात दृग्गोचर होत नाहींत. माझें स्वरूप परमानंदमय आहे, व स्वयंप्रकाश चिदात्मक असें जें माझें स्वरूप त्याचें सर्व साधक लोक ध्यान करितात, अशा प्रकारचा ब्रह्मावबोधक गायत्री मंत्र आहे व प्रणवतत्त्वाशीं या मंत्राचें अतिशय साम्य आहे असें दिसतें. श्रीदेवीभागवतांत प्रणवान्ता गायत्री दिलेली नाहीं. पुराण वाचनाला पुराणोक्तरीत्या रूपानें तो मंत्र वाचावा. गौर्येत संप्रदायानें तो गायत्री मंत्र म्हणावयाचा असतो म्हणून त्या गायत्रीमंत्राचा प्रणवान्त जप करावा.

प्रणव तत्त्वाच्या अ, उ, म, अशा तीन मात्रा आहेत, यापैकीं अकाराचा अर्थ व्यष्टि, समष्टि, वैश्वानर, विराट् असा आहे. उकाराचा अर्थ तैजस् व हिरण्यगर्भ व मकाराचा प्राज्ञ व ईश्वर असा आहे. त्याचप्रमाणें 'तत्सवितुर्वरेण्य' या गायत्रीमंत्राच्या प्रथम पादाचा अर्थ असा आहे कीं, त्यात सर्व विश्वाची उत्पत्ति करणाऱ्या ईशशक्तीचें प्रतिपादन केलें आहे, आणि कार्यकारणभाव ईश्वराच्या ठिकाणीं एकत्व स्थापनेंच असल्यानें कर्तृत्वशक्तीमध्यें कार्य करणाऱ्या शक्तीचा अंतर्भाव होत आहे द्वितीय पादामध्यें तेजस व हिरण्यगर्भ याचें प्रतिपादन आहे. तेजवाचक 'भर्ग' पदानें व ध्यानकर्तृवाचक 'धीमहि' पदानें द्वितीयपदाचा अर्थ स्पष्ट होतो. क्रियावाचक 'प्रचोदयात्' पदानें वैश्वानर पदाशीं अभिन्न असलेल्या विराट् स्वरूपाचें दिग्दर्शन होतें.

न्यायशास्त्राप्रमाणें गायत्री मंत्राच्या शेवटल्या पादापासून म्हणजे, 'प्रचोदयात्' या पदानें आरंभ केल्यास प्रथम सृष्टि उत्पत्तीचे वेळीं संकल्प परिमाणूत चेतना उत्पन्न होते. नंतर 'यो न' (यू मिश्रण) य' ह्या पदानें संकल्प परिमाणूचें मिश्रण होतें. याप्रमाणे आरंभवादाच्या रीतीनें संयोगपूर्वक सृष्टीची उत्पत्ति होते. 'धिय' पदानें मन व आत्मा याच्या संयोगानें सांसारिक बुद्धि उत्पन्न होऊन सांसारिक भोग भोगण्याची वृत्ति उत्पन्न होते. 'धीमहि' या पदानें ईश्वरविषयक ध्यानादि क्रियाचे योगानें सात्विक ज्ञान प्राप्त होतें. नंतर 'अ देवस्य भर्ग' या पादानें अ देव म्हणजे अज्ञान व भर्ग म्हणजे नाश, अज्ञानाचा नाश होतो. अशा मिथ्या ज्ञानाचा नाश झाल्यावर 'वरेण्य' म्हणजे श्रेष्ठ मुक्ति प्राप्त होते. ही मुक्ति म्हणजे 'सवितु' कर्तारूप आम्याची एकवीस प्रकारच्या दु खाचा नाश झाल्यानंतरची अवस्था होय.

योगशास्त्राप्रमाणें ह्या गायत्री मंत्राचा अर्थहि समजून घेतला पाहिजे. 'प्रचोदयात्' या पदानें कुंडलिनी समुत्थानापासून षट्चक्रभेदन अथवा षट्चक्रांतून जाणाऱ्या कुंडलिनीची भावना करून सहस्रार चक्रनिवास

होईपर्यंतची क्रिया अभिमत आहे. या रीतीनें क्लेश कर्मादिकाचा लेश नसलेला असा जो ईश्वर म्हणजे सविता आमच्या बुद्धीला शुभचिंतन करण्यास प्रवृत्त करो व अन्य सांसारिक भोगाकडे आमची प्रवृत्ति न होवो. याप्रमाणे मंत्रातील अन्य पदाचाही अर्थ दाखविता येईल.

याप्रमाणे गायत्रीमंत्राचे निरनिराळ्या भूमिकांवरून अर्थ केल्याने केवळ आद्य प्रकृतीला मूलभूत धरून केलेले अर्थ बरोबर नसावे. कारण त्या अर्थांवरून प्रकृतीची अनादिता सिद्ध होते, व पुरुषाचीही होत आहे, व प्रकृति व पुरुष अशीं दोन तत्त्वें अनादि मानावीं लागतात. 'प्रकृतिं पुरुष चैव विद्ध्यनादि उभावपि' या गीतोक्त वचनाकडे विवेचनाचा कल जाऊन मूळ मंत्रातील अद्वैतसिद्धि बाजूस पडते अशी शंका कोणास येईल. परंतु उपासना प्रकरणातील हे विवेचन असल्यानें प्रारंभीं द्वैत मानल्याशिवाय उपासना हा विषय मांडताच येत नाहीं. आज जगांत अद्वैत मार्गीयांना व्यवहारानें द्वैत मानल्याशिवाय व्यवहार करिता येतो का? श्रीसमर्थांनी 'उपासना उपासना' अशा द्विरुक्तीनें साधकास उपदेश केला ती उपासना म्हणजे जवळ बसणें. तें कोणाच्या? इष्टदेवतेच्या. या विचारसरणीवरून द्वैतकल्पना असल्याखेरीज उपासना शक्यच नाहीं 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' म्हणजे शिवच झाल्यावर दुसरा शिव राहिला कोठें व त्याची पूजा ती काय? तेव्हां शिवो भूत्वा म्हणजे शुद्ध व निर्मल भावना धारण करून, स्थूल सूक्ष्म कारणादि देहाच्या अनिष्ट वृत्तींकडे असलेल्या प्रवृत्तींचा निरोध करून सर्व कल्याणनिधान उपास्य देवतेची पूजा करावी असाच त्या वचनाचा अर्थ आहे नवविधा भक्तींत आठ प्रकारच्या भक्तींचें अनुष्ठान असताना द्वैतभाव असतोच असतो.

असा द्वैतभाव असल्याशिवाय 'ह्रीं क्लीं श्रीं' अशा बीजांनीं युक्त असलेले मंत्र सिद्ध होणार नाहींत. 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंच प्रपञ्च्यते' या वचनाप्रमाणें अधिकारभेदानें भिन्नभिन्न मंत्राच्या साधकांस भिन्नभिन्न प्रक्रियांचा उपयोग करावा असें शास्त्रांत सांगितलें

आहे. 'अधिकार तैसा करूं उपदेश' असें तुकाराम महाराज व श्रीसमर्थ रामदास स्वामी महाराज सांगतात. मागील स्तंभात वर्णन केलेलें शास्त्रीय विवेचन अध्यारोपात्मक आहे व वेदान्त शास्त्रीय विवेचन म्हणजे अद्वैत सिद्धीचें विवेचन अपवादात्मक आहे. सर्व शास्त्राचें ध्येय एकच आहे. व तें ध्येय गायत्री मंत्राची श्रेष्ठता हेंच होय. 'आपोज्योतिरसोऽमृतम् ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' या गायत्री मंत्राच्या शिर म्हणजे शेवटल्या पंक्तींत अद्वैतसिद्धीच सिद्ध केलेली आहे. 'आप' या शब्दानें सर्वव्याप्ति, 'ज्योति' या शब्दानें प्रकाशरूप, 'रस' या शब्दानें व 'अमृत' या शब्दानें मरणादि संसारपाशापासून मोक्ष होणें असें सच्चिदानंदरूप ॐकारात्मक ब्रह्म तेंच मी आहे अशी भावना असावी असा त्या मंत्राचा इत्यर्थ आहे.

गायत्री मंत्राचा जप करावयाचा तर,

मंत्राणां पल्लवो वासः मंत्राणां प्रणवः शिरः।
शिरः पल्लवसंयुक्तो मंत्रः कामदुघो भवेत्॥

या वचनाप्रमाणें त्रिपाद गायत्रीचा जप करितांना 'प्रचोदयात्' या पदानंतर प्रणवाचा उच्चार करावयास पाहिजे. व्याहृति म्हणजे भूर्भुवस्व याचे आरंभीं ॐ, नंतर 'तत्सवितु' याचे आधीं ॐकार व प्रचोदयात् याचे शेवटीं प्रणव असावा. नेहमीं प्रचारात दोनच प्रणव म्हणण्याचा प्रघात दिसतो. परंतु तो मंत्रशास्त्राप्रमाणें चुकीचा आहे. कांहीं ठिकाणीं प्राणायामाचे वेळीं दशप्रणव संयुक्त गायत्रीचा जप सांगितला आहे. गायत्री त्रैवर्णिकास सांगितली असल्यानें त्या गायत्रीचा जप करीत असतां ब्राह्मणानी तीन प्रणव, क्षत्रिय व वैश्यानी दोन प्रणव म्हणावे असें शास्त्र सांगतें. आजकाल क्षत्रिय व वैश्य समाज गायत्रीजपविन्मुख झालेले आहेत ही मोठी शोचनीय स्थिति आहे. गायत्री-मंत्र-जपापूर्वी गायत्री कवचाचा पाठ नेहमीं करावा. कवच हें साधकाचें रक्षण करतें (हें कवच पुढें दिलेले आहे.)

'ॐ भूः भुवः स्वः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ'

अशा प्रकारच्या गायत्री मंत्राचा जप द्विजांनीं करावा इतकी गोष्ट तरी ह्या लेखानें प्रचारात आल्यास बरें होईल. असें न जमल्यास भोगमोक्षार्थी द्विजानी चतुष्पदा गायत्रीचा जप करावा. या वचनाला चिदंबर रहस्यात आधार आहे, तो असा—

चतुष्पदा गायत्री भोगमोक्षार्थिनां नृणाम् ।
यज्जपात् सर्वसिद्धिः स्यात्कामधुक् सा प्रकीर्तिता ॥
द्वात्रिंशदक्षरीं यस्तु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां ।
अर्घपात्रे सहस्रं तु षण्मासं प्रयतः शुचिः ॥
स मेधावी भवेत् वाग्मी गद्यपद्यविशारदः ।
भवेत्येव न संदेहो नान्यथा शिवभाषितम् ॥

(चिदंबर रहस्ये)

श्रीसूर्यनारायणाचे मंडळात श्रीगायत्रीदेवीचें प्रातर्, माध्यान्ह व सायंकाळचे ध्यान करावें असें सांगितलें आहे. व्याहृतींचा अर्थ असा कीं, भुर्लोक, भुवर्लोक, व स्वर्गलोक अशा तीन लोकांपैकीं दोन लोकांचें उल्लंघन करून स्वर्गलोकास म्हणजे सूर्यलोकास भावनेनें जावें व त्या ठिकाणीं 'तत् सवितु' म्हणजे *आपणास स्थूल नेत्रेंद्रियानी दिसतो तो प्रकाश प्रतिबिंबाचा आहे व खरें सूर्यबिंब सूर्यलोकात अर्थात् स्वर्गलोकात गेल्यावर दिसू लागतें*, त्या सूर्यदेवाच्या प्रभावशाली तेजाचें ध्यान आम्ही करितो, जो सूर्यदेव आम्हाला सद्बुद्धीची प्रेरणा करितो. (अलीकडे आपली सूर्यमाला दुसऱ्या एका अतिदूर व अतिबलिष्ट व अमित आकर्षण-शक्तियुक्त अशा दुसऱ्या सूर्याकडे आकर्षिली जात आहे असा शोध लागला आहे.) वरील गायत्रीमंत्राचा अर्थात् सवित्याच्या लोकात जाऊन तेथून दिसणाऱ्या दुसऱ्या सवित्याचें वर्णन आलें आहे. *अलीकडील शोध व पूर्वीचे अनुभव यांचें योग्य समेलन कसें होत आहे, ही एक आपल्या*

पूर्वजांच्या ज्ञानशक्तीच्या आपलेपणाची दिग्दर्शकच गोष्ट आहे असें म्हटल्याखेरीज राहवत नाही.

वरील स्तंभात गायत्रीदेवीची बाह्यांग उपासना वर्णन केली. आतां अंतरंग उपासनेबद्दल विवेचन करण्यांत येत आहे. आपल्या हृदयस्थित स्वयंज्योतिरूप गायत्रीउपासनेच्या अंगप्रत्यंगरूप असलेल्या द्वारपालाची उपासना छांदोग्य उपनिषदांत वर्णन केलेली आहे.

> ते वा एत पञ्चब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य
> द्वारपाः स य एतानेवं पंचब्रह्मपुरुषान्
> स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्यऽ कुले
> वीरो जायते प्रतिपद्य स्वर्गलोकम्।
>
> (छां० ३-१३-६)

ज्याप्रमाणें प्रचारात राजाच्या द्वारपालांची प्रीति संपादन केली तर राजाची भेट होते, त्याप्रमाणे प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान हे चैतन्यज्योतिरूप गायत्रीच्या ब्रह्मरूप स्वर्गलोकाचे द्वारपाल आहेत. हे द्वारपाल वश झाले म्हणजे हृदयस्थित—हें हृदय ब्रह्मरूपाजवळ आहे— गायत्रीब्रह्माची प्राप्ति होते व उपासकाला प्रत्येक ज्योतिरूप स्वर्ग प्राप्त होतो व त्याच्या *कुलांत वीरपुरुष अथवा वीरशिष्य उत्पन्न होतो.*

२५. गायत्री ब्रह्मरूप हृदयभवनाला पाच छिद्रें आहेत. त्या छिद्रांतून वास करणारे प्राणापानादि पच पुरुष हेच द्वारपाल आहेत असें वर लिहिलें. त्यापैकी पूर्वाभिमुख पुरुषाच्या हृदयाचें जें पूर्व छिद्ररूप द्वार आहे त्या द्वारात प्राणरूपी द्वारपाल असतो, तो चक्षु होय, तोच आदित्य होय. ह्या प्राणाचे तेज व अन्न या रूपानें जो चिंतन करितो तो तेजस्वी व दीप्ताग्नि होत्साता जागृत पचनशक्तीनें युक्त होतो, तसेंच ज्या हृदयाचें दक्षिण छिद्र रूप द्वार आहे, त्याचा द्वारपाल व्यान हा आहे. हाच द्वारपाल श्रोत्ररूपी व चंद्रमारूपी आहे. श्री आणि यशरूपानें व्यानाची उपासना करितो तो श्रीमान व यशस्वी होतो.

तसेंच पश्चिम द्वाराचा द्वारपाल अपान आहे. तो वायुरूपी व अग्निरूपी आहे.

ह्या अपान वायूचे ब्रह्मवर्चस व अन्नादि रूपानें जो चिंतन करितो तो ब्रह्मवर्चसी होतो व सुप्रास अन्न प्राप्त करून घेतो. तसेंच उत्तरद्वाराचा द्वारपाल समान वायू आहे. तो मनरूप व पर्जन्यरूप आहे. ह्या समान वायूची आराधना जो परोक्ष व अपरोक्ष कीर्तिरूपानें करितो त्यास परोक्ष व अपरोक्ष कीर्ति प्राप्त होते. तसेंच उर्ध्वद्वाराचा द्वारपाल उदान वायू आहे. याच्या ओज व महः स्वरूपाचें जो चिंतन करितो तो ओजस्वी व महान् होतो.

ही चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री चतुर्थपादासह द्वात्रिंशदक्षरा होते. 'त्र्यंबक यजामहे' व 'जातवेदसे' या दोन मंत्रांसहवर्तमान तिचा उच्चार केला तर ती शताक्षरा गायत्री होते. याच गायत्रीमंत्राच्या पादाचे लोम विलोम केल्यानें 'बला अतिबला' या विद्या तयार होतात व ब्रह्मास्त्र व ब्रह्मशिरोस्त्र हीं अस्त्रें तयार होतात. ह्या विद्या व हे मंत्र लेखकाजवळ आहेत. त्याचा परिचय उत्तरार्धांत केलेला आहे. पण त्यांचा अनुभव घेतलेले व सध्यां हयात असलेले सज्जन लेखकास भेटले नाहींत.

४. गायत्री मंत्रानुभवाचीं उदाहरणें

गायत्रीमंत्राचें पुरश्चरण करण्याची पद्धति, न्यास, गायत्री, कवच व गायत्रीमंत्राचें शापमोचन, उत्कीलन, संजीवन व अस्त्रोपसंहरण हें कांहींही माहीत नसतांना केवळ गायत्रीमंत्राचा जप चोवीस वर्षेपर्यंत श्री. सप्तशृंग देवीसन्निध एक ब्राह्मण करीत होता. वणीहून पायऱ्या चढून गेल्यावर त्याचा मठ पहिल्यानें लागतो. या मठातील वाटेंतून श्रीभगवती सप्तशृंगाधिष्ठित महालक्ष्मीस बारा माम पुर्वे जात असतात. या गायत्री योगास लेखक भेटला व गायत्रीमंत्रजपाचें फळ काय प्राप्त झालें असें विचारतां प्रस्तुतची जागा, मठ व बारा महिने योगाजवळ निर्वाहाकरितां

तोंड वेंगाडावें लागत नाहीं, यात्रेच्या वेळीं यात्रेकरूंची सोय करितां येते, इतकेंच फल आहे, असें ते म्हणाले.

आज मंत्रविद्या म्हणजे सव झूट असें मानणारेच गृहस्थ पुष्कळ आहेत, व मंत्रांची सिद्धि नसल्यानें हा वर्ग वाढत चालला आहे. संस्कारांचा लोप व आचारभ्रष्टता यामुळें मंत्रसिद्धि होत नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु ती गोष्ट पटविणें आजकाल दुरापास्त झालें आहे. गायत्री कवचाचे १००० पाठ पलाशवृक्षाखालीं १० दिवसांत केले. परीक्षा पास झाली.

विष्णुकांत गोपीनाथ त्रिपाठी
जळगांव

हल्लींच्या पिढींत वेदमंत्र, पुराण मंत्र, आगममंत्र, शाबरमंत्र इत्यादि मंत्रांवरील व त्याचप्रमाणें वेद, पुराणें, आगम यांवरील श्रद्धा नाहींशी झालेली दिसते. ती खरी अश्रद्धा नव्हे, असें लेखकाचें मत आहे. हीच नवीन पिढी पूर्ण आस्तिक होण्यास मंत्रसिद्धि पटवून देणें हाच एक उपाय आहे. मंत्रसिद्धि प्राप्त झालेल्या गृहस्थांस ही कार्यकारण परंपरा सांगून मंत्रसिद्धीचा अनुभव हल्लींच्या पिढीस पटवावा अशी विनंती केल्यास ते म्हणतात "आम्ही कांहीं तमाशा मांडला नाहीं किंवा नाटक नाहीं." त्यांचें हें प्रतिपादनही खरेंच आहे. यांतूनच मार्ग निघावा व तो निघण्यासाठीं वैदिक अभ्यास करणारे विद्यार्थी स्वतः मंत्र सिद्ध करण्याकरितां पुढें आले पाहिजेत. ते तसे पुढें आले तर त्यांचा दर्जाही वाढेल व त्यांचेबद्दल आंग्लभाषा व आंग्लभाषेतून आधुनिक अपुऱ्या शास्त्राचा परिचय झाल्यानें जे पुरुष अविश्वासी बनून गेलेले आहेत, त्यांच्या ठिकाणीं वरील वैदिक विद्यार्थ्यांबद्दल आदरहि वाढेल व नित्यनैमित्तिक कर्में करण्याकरितां वैदिक मंडळींनां बोलावण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांस 'भटजी' या कनिष्ट दर्जाच्या नांवानें त्यांचा निर्देश न होतां 'गुरुजी' या नांवानें त्यांचा निर्देश होईल. बहकलेल्या आंग्लविभूषितांकरितां 'तान्प्रति नैष यत्नः'

हा लेख लिहिण्याचा प्रयत्न नाहींच नाहीं. वेदशास्त्रोत्तेजक शाळेच्या विद्यार्थ्यांकरितां व वैदिक परंपरा कायम टिकविण्याची इच्छा असणाऱ्यांकरितां हा प्रयत्न आहे.[1]

श्री गायत्री कवच

(हें रुद्रयामलांतील २ रें कवच)

श्रीगणेशायनमः ।। श्रीगणात्रायैनमः ।। श्री गायत्री देव्यै नमः ।। नारद उवाच ।। स्वामिन्सर्वेजगन्नाथ संशयोऽस्ति मम प्रभो ।। चतु पष्टिकलाभिज्ञ निग्रहाद्योगनिद्वर ।। १ ।। मुच्यते केन पुण्येन ब्रह्मरूपः कथं भवेत् ।। देहश्च देवतारूपो मंत्ररूपो विशेषतः ।। २ ।। कर्म तच्छ्रोतुमिच्छामि न्यास च विधिपूर्वकं ।। ऋषिच्छंदोऽधिदैवं च ध्यानं च विधिवत्प्रभो ।।३।। श्री नारायण

---

१. गायत्री उपासना–विधिविधान–पुरश्चरण व उपयुक्तता, त्याचप्रमाणें गायत्री मंत्राचे प्रकार व त्याप्रमाणें पुरश्चरणें व विधिविधान ह्यासंबधें बरेंच वाङ्मय मराठी, हिंदी, व गुजराथी भाषेंत अलीकडे उपलब्ध झालेलें आहे. त्यांपैकीं अगदीं अलीकडे [मे १९६९] प्रसिद्ध झालेलें '<u>गायत्री विज्ञान व उपासना</u>' <u>–मीमांसातीर्थ विंजवडेकरशास्त्री</u>–ईशावास्य प्रकाशन पुणें–हें एक पुस्तक आधुनिक वैज्ञानिक वृत्तीच्या जिज्ञासूंना वा उपासकांनां बरेंच मार्गदर्शन करील असें आहे. संध्याविधि व विज्ञान (गो. म. भावेकृत)हें पण तितकेंच उपयुक्त पुस्तक आहे.

'अखंड आनंद' नावाचें मासिक मथुरा येथून प्रसिद्ध होत असतें. स्वामी दयानंदी विचारप्रणालीप्रमाणें विचारांचा धारा यांत वहात असतो. तो विधिविधानाच्या बाबतींत वैदिक सनातनी परंपरेशीं विसंगत आहे. बंगाली व दाक्षिणात्य द्राविडी संस्कृतीलाही ती विचारधारा मान्य नाहीं. तथापि या सर्व वाङ्मयाचा व उपासनेचा साग विचार केलेला ग्रंथ "<u>गायत्रीपंचांग व उपासना</u>" <u>नांवाच्या प्रसिद्ध</u> होऊं घातलेल्या 'नवज्योति प्रकाशन' संस्थेच्या ग्रंथांत पहावयास मिळेल (गो. म. भा).

उवाच ॥ अस्त्येक परम गुह्य गायत्रीकवच तथा ॥ पठणाद्धारणान्मर्त्य· सर्वपापै प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति देवीरूपश्च जायते ॥ गायत्रीकवचस्यास्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ ५ ॥ ऋषयो ऋग्यजु सामाऽथर्वच्छदासि नारद ॥ ब्रह्मरूपा देवतोक्ता गायत्री परमा कला ॥ ६ ॥ तद्बीज भर्ग इत्येषा शक्तिरक्ता मनीषिभि· ॥ कीलक च धिय प्रोक्त मोक्षार्थे विनियोजनम् ॥ ७ ॥ **न्यासः**– चतुर्भिर्हृदय प्रोक्त त्रिभिर्वर्णै शिर स्मृत ॥ पचभि स्याच्छिखा पश्चाद्विभिस्तु कवच स्मृत ॥ ८ ॥ चतुर्भिर्नेत्रमुद्दिष्ट चतुर्भि स्यात्तदस्त्रक ॥ **अथ ध्यानम्** प्रवक्ष्यामि साधकाभीष्टदायक ॥ ९ ॥ मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखस्त्र्यक्षणैर्युक्तामिंदुकलानिबद्धमुकुटा तत्त्वार्थवर्णात्मिका ॥ गायत्रीं वरदाभयाऽङ्कुशकशा शूल(शुभ्र) कपाल गुण ॥ शखचक्रमथारऽरविंदयुगुल हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ १० ॥ गायत्री पूर्वत पातु सावित्री पातुदक्षिणे ॥ ब्रह्मसध्या तु मे पातु पश्चादुत्तराया सरस्वति ॥ ११ ॥ पावकीं मे दिश रक्षेत्पावकीं जलशायिनी ॥ यातुधानींदिश रक्षेद्यातुधानभयकरी ॥ १२ ॥ पावमानींदिश रक्षेत्पवमानविलासिनी ॥ दिश रौद्रीं च मे रक्षेत् रुद्राणीं रुद्ररूपिणी ॥ १३ ॥ ऊर्ध्व ब्रह्माणि मे रक्षेदधस्ताद्वैष्णवी तथा ॥ एव दशदिशो रक्षेत्सर्वांग भुवनेश्वरी ॥ १४ ॥ **अंगन्यासा**:—तत्पद पातु मे पादौ, जघे मे सवितु पद ॥ वरेण्य कटिदेशे तु, नाभि भर्गस्तथैव च ॥ १५ ॥ देवस्य मे तद्धृदय धीमहीति च गल्लयो ॥ धिय पद च मे नेत्रे य पद मे ललाटकम् ॥ १६ ॥ न पद पातु मे मूर्ध्नि शिखाया मे प्रचोदयात् ॥ **अक्षरन्यासा**· **तत्पदं** पातु मूर्धानं **स** कार पातु भालक ॥ १७ ॥ चक्षुषी तु **विकारार्णो**

१. पावकीं–आग्नेय दिशा, २ यातुधानी–नैर्ऋत्य, ३ पावमानी–वायव्य. रौद्री–ईशान्य इदरहू नावासबधीं पाठभेद आहेत. व त्याच्या महत्त्वाचें विज्ञानही आहे त्याचें ईषद्दर्शन 'विज्ञान' या प्रकरणात केलें असून सपूर्ण विचार "गायत्री पंचाग" या भावी ग्रथात दिसेल गायत्रीच्या ध्यानात 'मुखैस्त्रीक्षणै' असाही पाठ भेद आहे (गो प्र. मा)

तुकारस्तु कपोलयो ॥ नासापुटेर्वकारार्णो रेकारस्तु मुखे तथा ॥ १८ ॥ णिकार ऊर्ध्वमोष्ठ तु यंकारस्त्वधरोष्ठक ॥ आस्यमध्ये भकारार्णो गों कारश्चिबुके तथा ॥ १९ ॥ देकार कठदेशे तु वकार स्कधदेशक ॥ स्यकारो दक्षिण हस्त धीकारो वामहस्तक ॥ २० ॥ मकारो हृदय रक्षेत् हिकार उदरे तथा ॥ धिकारो नाभिदेशे तु योकारस्तु कटिं तथा ॥ २१ ॥ गुह्य रक्षतु योकार ऊरू द्वो न पदाक्षर ॥ प्रकारो जानुनी रक्षेच्चोकारो जघदेशक ॥ २२ ॥ दकार गुल्फदेशे तु याकार पदयुग्मक ॥ तकारव्यजन चैव सर्वांगे मे सदाऽवतु ॥ २३ ॥ इद तु कवच दिव्य बाधाशतविनाशन ॥ चतुष्षष्टिकलाविद्यादायक मोक्षकारक ॥ २४ ॥ मुच्यते सर्व पापेभ्य पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ पठनाच्छ्रवणाद्वाऽपि गोसहस्रफल लभेत् ॥ २५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते पुराणे नारायणोक्त गायत्रीकवच सपूर्णम् ॥

□ □

अमृत – मजिरी

१. *गायत्री मत्र हा गुरुमत्र म्हणने सर्वश्रेष्ठ मत्र आहे*
२. गायत्री मत्र सर्वांत लवकर सिद्ध होतो
३. गायत्री मत्रानें अनेक अर्थे प्राप्त करितां येतात.
४. गायत्रीउपासनेमुळें अनेक सिद्धि प्राप्त होतात

७ पंचदशी विद्या व विधि विचार

१ पंचदशी विद्या

ॐ नमो विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे।
नमस्ते रुद्ररूपाय नमः त्रिमूर्तिधारिणे ॥ १ ॥

पार्वती बोलते, हे महारुद्र, तुम्ही सर्व जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय करणारे आहां. तुम्हीच ब्रह्मदेव होऊन जगाची उत्पत्ति, विष्णु होऊन जगाचें पालन आणि रुद्र होऊन जगाचा संहार करीत असतां. तुम्ही त्रिगुणात्मक आणि पंचभूतात्मक आहां. तीं पंचमहाभूतें-पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश हीं आहेत, पंच तन्मात्रा-शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्या आहेत. पंच इंद्रियें-त्वक्, चक्षु, रसना, घ्राण व शब्द हीं आहेत. हीं सर्व पंधरा तत्वें तुमचे इच्छेनें आदिमाया शक्तीला घेरतात, ते ह्यां सर्व तत्वांचे परिणाम राजस, तामस, व सत्त्वगुण हे उदय पावतात. मी (पार्वती) तुमच्या मायेला जाणत नाहीं, आणि संसार करण्याची इच्छा करीत आहें. म्हणून संसाराचा निर्वाह होईल, अशी उत्तम विद्या मला तुम्ही सांगा. ईश्वर सांगतात:-ऐक पार्वती, एक विद्या तुला सांगतों. ही विद्या मी कोणत्याहि देवाला किंवा ऋषीला सांगितली नाहीं, ती तुला सांगतों. ही विद्या देवनिंदक, तीर्थद्वेषी, गुरुद्रोही, असत्यवादी, अविश्वासी, मातापिता सेवाहीन, अहंकारी, दांभिक, पाखंडी अशा लोकांनां सांगूं नको. सांगशील तर गुरु व शिष्याचें अकल्याण होईल. या विद्येनें गुरूचा छळ करील त्याला कोटी कालपर्यंत ही विद्या फलद्रूप होणार नाहीं. या

विधेनें जो शिष्य गुरूला संताप आणील, त्याला श्वेत कुष्ठ फुटेल. तसेंच जो गुरु निष्कपटी शिष्याला ही विद्या सांगणार नाहीं तो गुरु ही दोषी होईल. एक वर्षपर्यंत शिष्याची परीक्षा करून मग त्याला गुरूनें ही विद्या शिकवावी. नाहीं तर गुरूला मोठा दोष येतो.

२ पंचदशीयंत्र पद्धति, कृति व विधि.

श्री महादेव पार्वतीला म्हणाले, हे देवी, मी सर्व मंत्र व यंत्रें साध्य केलेलीं आहेत. परंतु फक्त हें पंचदशी यंत्र साध्य केल्याशिवाय ठेवलें आहे. हें अतिशय गुप्त आहे. ती विद्या मी तुला आतां सांगतों व तूंही ती अतिशय गुप्त ठेव. खीलपट, नास्तिक व दुष्ट यांस देऊं नकोस. हें मन देऊन ऐक. नदीच्या काठावर सुंदर वृक्ष असलेल्या ठिकाणीं जाऊन मातीं व उत्तम शेणानें एक जागा सारवून तयार करावी, तीवर अष्टगंधानें एक गोठा (कोठा) बीजमंत्र जमिनीवर लिहावा. त्याचें पूर्वेकडे तोंड करावें आणि डोक्यावर अर्धचंद्र अनुस्वार द्यावा. त्याचप्रमाणें अष्टगधानें पृथ्वीवर पचदशी यंत्र काढिलें पाहिजे. त्याच्यावर एक दिवा ठेवावा. दिवा सोनें, चांदी, तांबें, लोखंड अथवा माती याचा असावा. (चांदी, ताम्र, लोह यांच्या पत्र्यावर पचदशी मंत्र लिहावा) तो दिवा गाईच्या शुद्ध तुपानें भरावा. त्यात लाल सुताची वात (१००० किंवा १०८ किंवा १८ किंवा १२ हात लांब असलेली) लावावी. (पूर्व विधीप्रमाणें) नंतर मध्यें लाल कापडाचे आसन घालून यत्र लिहणाऱ्यानें बसावें. जर क्रूरकार्य करावयाचें असेल, तर सूर्यधासानें श्वास चालवावा. लाल वस्त्र, लाल धोतर, लाल आसन, यामध्यें कोणत्याहि इतर रगाचा धागा असू नये. आसनावर बसून 'ह्रीं' या मायाबीजाचा जप करावा. अष्टगधानें यत्र लिहावें, आणि जें आपलें काम असेल तें त्याच्यावर लिहावें. दररोज ५०-१००-२००-५०० अथवा १००० वेळां (जितकें पहिल्या दिवशीं लिहिलें असेल तितकें रोज) लिहावें. यंत्रात 'ह्रीं' हें मायाबीज लिहावें आणि येणेंप्रमाणें केशराच्या

गधानें एक लाख वेळा लिहिले म्हणजे हनुमान प्रगट होऊन दर्शन देतील. याचप्रकारें नेहमीं लिहावें आणि प्रत्येक यत्राला निरनिराळें कापून कणकेंत त्याची गोळी करून मासोळ्याना खायाला द्यावें. तलाव, बावडी, विहिरी जेथें असतील तेथें तेथें माशाना असे दिलें नाहीं तर कार्यसिद्धि होणार नाहीं. यत्र लिहणें बद केले तर मासोळ्याना खाणे देणे बद केलें तरीसुद्धा हा बीज मत्र जपत राहावा, जेव्हा एक लाख मंत्र पुरा होईल तेव्हा एक लाखाचा दशाश इतके हवन पाण्यात करावे. अग्नीमध्यें नाहीं. ज्याप्रमाणे बली वैश्वदेव होतो, त्याप्रमाणे बीजमत्र 'स्वाहा' म्हणून पाण्यात सोडावा. नतर दशाश (हवनाच्या) तर्पण, मार्जन, गोदान वगैरे करावें. प्रथम एकापासून नऊपर्यंत प्रारभ करून ९ पर्यंत लिहून शेवटीं १ लिहिला तर राजा वश होतो. दुसरा प्रकार तीन पासून आरभ करून ९ पर्यंत लिहावे नतर १, २ लिहावे म्हणजे *व्यापारवृद्धि* होईल. चारापासून आरभ करून ९ पर्यंत लिहून नतर १, २, ३ लिहावे म्हणजे साधकाच्या क्रोधविकाराचें उच्चाटण होते. ५ पासून आरभ करून ९ पर्यन्त लिहिले व नतर १, २, ३, ४ लिहिले तर साधकाचें स्थान भ्रष्ट होते. ६ पासून आरभ करून ५ पर्यंत लिहिले व नतर १, २, ३, ४, ५ लिहिले तर *मारण होणार नाहीं*. ७ पासून आरभ करून लिहिले तर (९ पर्यंत) व नतर १, २, ३, ४, ५, ६, असे लिहिले तर *अशुभ चिंतकांना* विपत्ति येते. ९ पासून आरभ करून १, २, ३ ४, ५, ६, ७, ८ असे लिहिले तर अवश्य धनवृद्धि होते. ह्या प्रकारें ८ वोटें (अगुले) अशा चमेलीच्या काडीच्या लेखणीनें अष्टगधानें १ लाख प्रमाणे नऊ कोठयात लिहावे. ह्रीं[१] नट[२] वेद[३] ऋषी[४] बाण[५] त्रि[६] षट्[७] शशि[८] वसु[९]. पण आदिमाया बीजाचें साधन जमणार नाहीं तर मायाबीजाक्षरासच अष्टगधानें एक लाख लिहावें. एक पासून ९ पर्यंत जर दीपक वगैरे सामान मिळूं शकलें नाहीं तर माया बीज हे अवश्य जपावें. व गोळ्या पूर्वोक्त विधिप्रमाणें बनवून त्या

मासोळ्याना देत राहिलें तरी सुद्धा कार्य सिद्धीस जाईल. जर मंत्र लिहून पर्वताच्या शिखरावर चढवून उडवले तर उच्चाटन सिद्ध होतें. पृथ्वीवर (जमिनीवर) खडीनें (दगडानें) लिहिलें तर बंदी सुटतो. ब्रह्मचर्यानें रहावें. हविष्यान्न खावें. स्वतःची इच्छा मंत्रावर लिहावी. जर मासोळीनें लवकर गोळी खाल्ली तर यंत्र लिहावें. खाल्ली नाहीं तर लिहू नये. अष्टगंध (१) चंदन (२) अगर (३) जटामासी (४) देवदार (५) कस्तुरी (६) केशर (७) कापूर (८) वाळा याच्याशिवाय कापूर व केशर यानीं हे यंत्र लिहावें, असें त्रिपुर सुप्रयोगात लिहिलें आहे.

पंचदशी विद्या व श्रीविद्या ह्यासंबधें जास्त माहिती उत्तरार्धांत 'देव देवता मंत्र' ह्या प्रकरणात दिलेली आहे. तसेंच पंचदशी यंत्र, त्याचे प्रकार व उपयोग उत्तरार्धांत अनेक ठिकाणीं सांगितले आहेत.

३. पंचदशीयंत्राचा विधि व विनियोग

शुभ कार्याला शुभ दिवस, क्रूर कार्याला क्रूर दिवस पाहून आरंभ करावा. व यंत्र लिहून नदींत सोडून द्यावें जें वाहून जाणार नाहीं तें स्वतःजवळ ठेवावें त्यायोगें सर्व कार्यसिद्धि होईल. खालीं दिल्याप्रमाणें यंत्राची संख्या लिहिली असता त्या त्या समोरील कार्यसिद्धि होते.

संख्या	फळ	संख्या	फळ
२०००	लक्ष्मी प्रसन्न होते.	२०००	शत्रु वश होतो.
६०००	निरोगी होतो.	३०००	सर्व वश होतें.
१०००	सरस्वती प्रसन्न होते.	२०००	सभामोहन होते.
१०००	औषधी सिद्ध होतात.	६०००	गर्भमोचन होतो.
२०००	मंत्र यंत्र सिद्ध होतें.	२०००	विदेशीं घर होतें.
४०००	ईश्वर प्रसन्न होतो.	२०००	ख्यातिप्रसिद्धि होते.

संख्या	फळ	संख्या	फळ
३०००	वैरी प्रसन्न होतो.	१०	निपनाश होतो.
६०००	गेलेली वस्तु प्राप्त होतें.	५०००	वध्या स्त्री गर्भवती होतें.
५०००	देव प्रसन्न होतो.	३०००	मित्रलाभ होतो.
२०००	दु:खनाश व सुख होतें.	४०००	राजा प्रसन्न होतो.
४०००	उद्योग प्राप्त होतो.	१५०००	मनातील इच्छा पूर्ण होते.

यत्र लिहून पाण्यात सोडावें. सिद्ध होईल. जर काही इच्छा असेल तर कणकेंत गोळी बनवून मासोळीला खाऊ घातली तर सर्व कार्यसिद्धि होईल. यत्र लेखन विधि शुभ कार्याला उत्तर दिशेकडे तोंड करून व अशुभ कार्याला दक्षिण दिशेकडे तोंड करून करावा.

अथ मंत्रविधि— (१) स्त्रीसग करू नये. (२) ब्रह्मचर्यानें रहावें. (३) यत्र लिहिण्यापूर्वी 'ॐ ह्रीं क्लीं स्वाहा' हा जप एक लक्ष जपावा. लोकास मोहिनी पाडण्यासाठीं १० यत्रे रोज लिहावीं. २० आकर्षणासाठीं, ३० जपासाठीं, १००० कार्यसिद्धीकरिता लिहावीं. लेखणी आठ अगुले असावी.

मोहनासाठीं	सुवर्णाची लेखणी	मधानें लिहावें.
स्तभन	चादीची लेखणी	हळदीनें लिहावें.
देवदर्शन	सुवर्णाची लेखणी	केशराने लिहावें.
द्रुतगमन	लोखडाची लेखणी	शवभस्मानें लिहावें.
द्वेष	लोखडाची लेखणी	मणवृक्षरसानें ल्हिावें
उत्पात शाति	दूर्वांची लेखणी	चदनानें लिहावें.

बदीमोचन	१०००० ल्हिावीं.	सर्व सिद्धि	४०००० लिहावीं
राज्यप्राप्ती	२००००० लिहावीं.	मोहनविद्या	५०००० लिहावीं
	३००००० ल्हिावीं.	राजा वश होतो	४०००० ल्हिावीं.
	४००००० ल्हिावीं.	पाण्यात न बुडणें	४००००० लिहावीं

वाक्सिद्धि ५०००००लिहावीं. लक्ष्मीप्राप्ति ७००००लिहावीं.
गत राज्यप्राप्ति २०००००लिहावीं. अष्ट सिद्धि ८०००००लिहावीं.
नव निधीप्राप्ति ९०००००लिहावीं. महादेवासारखे होणे १ लक्ष लिहावीं.

दररोज १०,२०, ३२, ५० किंवा १०० वेळा लिहावें. ब्राह्मणानें भूर्जपत्रावर लिहावें. क्षत्रियानें ताडपत्रावर, वैश्याने कागदावर लिहावें. शूद्रानें पृथ्वीवर लिहावें. लाल आसन व लाल कपडा अनुष्ठान सुरू असे-पर्यन्त घालावा. जमिनीवर झोपावें. मूग व तांदूळ भोजनाला घ्यावे. वरीलप्रमाणे जोपर्यंत यंत्रलिखाण चाललेलें आहे तोंपर्यन्त तसें रहावें व वागावें. श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु.

८ अन्यधर्मीयांचे देव, मंत्र व यंत्रतंत्रें

१ पारसीक वेद—अवेस्ता व गाथा

वेदातील मत्र पूर्वीच्या स्तभात वर्णन केले आहेत. पारशी लोकाचे फार जुनाट असलेले गाथा व अवेस्ता हे ग्रथ होत. आपण वेदाना जसा मान देतो तसा मान पारशी लोक त्याच्या *गाथा* व *अवेस्ता* यास देतात व पारशी ते ग्रथ अपौरुषेय मानतात. हिमकाल सुरू झाल्यानतर देव, असुर, मानव, दानव, हे उत्तरध्रुव प्रदेशातून बाहेर निघाले अवेस्तामध्यें 'हप्तहेंदु' या स्थानात आर्य लोक आले असें वर्णन आहे. हप्तहेंदु म्हणजे सप्तसिंधु.

य ऋक्षदंहस्ते मुचयो वार्यात सप्तसिंधुपु ८-२४-२७

सप्तसिंधु हे देशाचें नाव आहे. यावरून सप्तसिंधु देशात आर्यांची वस्ती होती. त्यावेळीं आर्यावर्तांनही आर्यांची वस्ती होती द्वापार युगातील म्हणजे १२००० वर्षांपूर्वी भारत राजा सार्वभौम राजा होता व त्याचें वर्णन करिताना 'समुद्रपर्यंतााया पृथिव्या एक राट्' असें नमूद केलेलें आहे. वेदकाळीं वैदिक लोकाची विचारपद्धतीच अशी होती कीं, सर्व पृथ्वीवरील मानवानां 'आर्य' करावयाचें. ही गोष्ट "स्व स्व चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्या यत्र मानवा." या वाक्यावरून सिद्ध होतें. सप्तसिंधु अमलेल्या तो देश हल्लीं तुर्कस्थानात रशियाचे अमलाखालीं आहे. त्या भागाचे रशियन भाषेतील नाव 'सेमिरिटचेन्स्किकाय' 'सात नद्याचा

प्रात' असें आहे. 'एदेनवेजो' म्हणजे आर्यांचे स्थान, असा निर्देशही वरील सप्तसिंधूचे प्रदेशाबद्दल ठिकठिकाणीं आला आहे. पण हे पारशी म्हणजे 'अहुरमझ्जद' या देवतेचे पूजक होत.

पारशी लोकांच्या अवेस्ता ग्रंथाचीं एकवीस पुस्तकें होतीं. त्यापैकीं दोनच शिल्लक राहिलीं आहेत. यापैकीं ऋषी 'जरथुस्त' यांनी ग्रथण केलेल्यापैकीं थोडे मूळ श्लोक शिल्लक राहिले आहेत, त्यास 'गाथा' असें म्हणतात, ह्या गाथाचे पाच विभागात एकदर २३८ श्लोक आहेत व त्यापैकीं पहिल्या भागात २०० श्लोक आहेत. त्या शभर श्लोकात 'अहुनवर' हा शब्द येतो. हा शब्द 'जरथुस्त' धर्माचा मूलमंत्र (१ ला मंत्र) आहे व सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वी ईश्वरानें हा शब्द उच्चारिला व ह्या शब्दापासून सृष्टि उत्पन्न झाली असा त्या धर्माचा दडक आहे.

ह्या मंत्रामध्ये अष् हा शब्द येतो. 'अष्' याचे एक रूप 'अर्त' असें होतें. अर्त याचें वैदिक रूप ऋत हें होय. 'अष् हे पन्ता ओ' 'ऋतस्य पथा' असा वैदिक शब्द तयार होतो. 'स्तु' म्हणजे ऋनि असाही अर्थ आहे, हा 'अहुनवर' मंत्र खालीं लिहिला आहे.

दुसरा मंत्र—'अशेमवोहु वहीशतमेअस्ती
अशेम वसु वसिष्ठम अस्ती
अशाना अस्ती अशल आहमाये
हयद् अशाय वहेशताय अशेम
हायत् अशाय वशिष्ठये अशेम'

(१) यथा अहू अहूर्यो अया रतुष् अशात् ह चित् ह चा.

(२) वङ्हे उश दज्दा मनहो श्योयननाम् अङ् हे उश मज्दाई

(३) क्षथ्रेमचा अहुराई आ यिम् द्रगुव्यो ददत् वास्तारम्

(१) ज्याप्रमाणे राजा सर्वोपरि असतो, तसे ऋषीही आपल्या पवित्रतेला साधनी भूत आहेत.

(२) शुद्धमंत्राचा पुरस्कार प्रभूचेकरिता सृष्टिकार्य करणाऱ्यांस प्राप्त होतो.

(३) गरिबाचा जो वाली होतो, त्यास ईश्वराचें बल (क्षत्र) प्राप्त होतें.

पारशी लोकांत असा नियम आहे कीं जो मनुष्य वरील सर्व मन्त्राचा शुद्ध उच्चार करून ४० दिवस पाठ करील त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. दुसऱ्या कोणत्याही मन्त्रसाधनेची जरूर पडणार नाहीं.

मि. ए फिरोज शापुरजी मसाणी, एम्. ए., एलएल्. बी , सॉलिसिटर, मुंबई, यानी अवेस्तामधील मन्त्राच्या वर्णनपर सात पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आहेत. त्यापैकीं तिसरें पुस्तक लेखकानें मागवून घेतलें. पुस्तककर्त्यानें सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत असें कळविलें आहे. लेखकाचा हेतू ह्या पुस्तकाचें भाषांतर करू न देण्याचा नाहीं. फक्त वेदासारखा[1] मन्त्रभाग अवेस्ता मध्येंही आहे हे दाखविण्याचा हेतु आहे. एकंदरींत ह्या लेखातील मन्त्रशास्त्राच्या ऊहापोहाला ह्या पुस्तकातील काहीं गाथाचा, मन्त्राचा विनियोग दाखविला तर वाचकाची खात्री होईल कीं, *इतर धर्मग्रंथांतही मन्त्रांचा विनियोग सांगितला आहे.* मेहेरबान मसाणी साहेब याच्या पुस्तकातील पांचसहा मन्त्र येथें देण्यात येत आहेत व ह्याबद्दल लेखक मि. मसाणी याचा आभारी आहे.

---

१. पारशी गाथा व मन्त्र . पुढें दिलेले मन्त्र अवेस्ती भाषेंतील असून त्याची लिपीही अवेस्ती आहे. त्या लिपीचे वळण अर्वाचीन जुन्या पर्शियन व याहुदी लिपीशीं जुळतें आहे. भाषाशास्त्रीय दृष्ट्या गाथांतील विचार व शब्द ऋग्वेदीय संस्कृत शब्दासारखेच आहेत जसें वैदिक 'सर्वतत्' म्हणजे 'हौर्वतत्' 'अमृत' 'अमृतात्' म्हणजे अमरेतत्–अमरदाद–(अमरता) वैदिक 'क्षत्र' (सत्ता–तेज) म्हणजे त्याचे 'क्षथ्र' इ. अवेस्तामधील मूळ सूक्ताना 'यास्न' म्हणतात. गाथा म्हणजे 'यास्न'चे भाग असून त्यांची ७२ मडलें आहेत अहुनावैति गाथा, उश्तवतीगाथा, स्पेन्तमैंयु गाथा, वोहक्षत्र गाथा आणि 'वाहिश्तोइश्ति गाथा' असे पांच भाग आहेत झरतुष्टी धर्मविचाराचे हुमत (सद्विचार) हुख्त (सद्शब्द, सद्भाषा) आणि हुवरश्त (सदाचार) हे तीन आधारस्तंभ आहेत. ते देवाला हिंदु धर्मीयाप्रमाणें षड्गुणैश्वर्यसंपन्न समजतात. नौशेर्वान अझार Weekly Illustruated २१–७–६९ (गो. प्र. भा.)

वेदाचा अभ्यास जसा वेदधर्मीय ब्राह्मणामध्यें आहे, तशा प्रकारचा अभ्यास जरथुस्त्र म्हणजे पारशी मंडळींत नाहीं. 'मंत्र' असे अवेस्तांत कांहीं भाग आहेत, हें पुष्कळ पारशी मंडळीस माहीत नाहीं. यांत आश्चर्याची गोष्ट नाहीं, व येथें त्या मंत्राचा उपक्रम केल्यानें पारशी मंडळीस फायदा व्हावा हा लेखाचा हेतु नाहीं. लिहिण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं, वैदिक ब्राह्मण अगर वैदिक गृहस्थ यांच्या ठिकाणीं जशी वैदिक मंत्राबद्दल अनास्था आहे तशीच किंबहुना अधिक अनास्था पारशी मंडळींत दिसून येते परंतु मोठा शिक्षित असो वा अशिक्षित असो अग्निपूजा व वरुणपूजा ही मात्र पारशी मंडळींत जागृतावस्थेंत आहे वैदिक धर्मीय सुशिक्षित मंडळींत श्राद्धविधि लुप्तच होत आहे, तसाच तो पारश्यांतही लुप्त होत आहे, म्हणजे ते आपल्या पुरोहिताला तें कर्म करण्यास सांगत असतात व पुरोहितानें तें श्राद्धकर्म अग्निमंदिरांत करावयाचें ही रूढीच होऊन बसली आहे असो ह्या गोष्टीचा उल्लेख करण्याचा हेतु हा आहे *कीं ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांनीं सूर्योपासना तरी कायम ठेवावी*

वैदिक लोक ज्याप्रमाणें मुसलमान वगैरे मांत्रिक मंडळींकडे जाऊं नये, त्यांनीं आपल्या वैदिक, पौराणिक किंवा शाबर मंत्राचा अनुभव घ्यावा असें सांगतात, त्याप्रमाणें पारशी लोकही हिंदू मुसलमान यांच्या मधील मांत्रिक लोकांकडे जाऊं नये असें सांगतात *ज्या धर्मांत ईश्वरानें आपणास जन्म दिला त्या धर्माला धरून रहावें व त्या धर्मांतील मंत्रांचा उपयोग करावा असें पारशी* लोकांतील गुरू सांगतात आर्यलोक जसे सूर्योपासक आहेत, तसे पारशी लोकांत बृहस्पति देवतेची व अग्नीची उपासनाही सांगितली आहे हिंदू मुसलमान धर्मांप्रमाणें 'झोरोआस्टर' धर्मांतही रोगी लोकांस अंगारा, ताईत मंत्रून दिलेले दोरे देण्याची प्रथा आहे

गाथेंतील मंत्र व त्यांचा विनियोग

आतां अवेस्तामधील कांहीं मंत्र व त्यांचा विनियोग देण्यांत येत आहे मुलांना दृष्ट पडते ती निर्मूलन करण्याचा मंत्र—

'नीरंग व दीदन् पस्ती यानी कसी राके दर्द कजल व अब्रूलक वाशद चुन् आन कसीरा वेबीनद इन् नीरंग आवायद् बखानदन्'

अर्धशिशी दुखते त्यावर मंत्र :–'नीरंग वराय दफे कर्दने दर्दे नीमसर'

नाग मारण्याचा मंत्र : 'नीरंग मार जदन् वर्ष नाहे....आपमवाहू'

शेतांत किडे पडतात ते मारण्याचा मंत्र : 'अवस्त भूर जदमू इन् आस्ता के चुन कशाद इन् खानंद वस्फतम अवजन एत....आपयवाह'

बाळंतीण सुख प्रसूत होण्याचा मंत्र : 'नीरंग आन अस्त के इन् वा वकते फरझंद झांदन दुशवार वाशद् इन् नीरंग व खानंद' किंवा *तांब्याच्या ताइतांत हें यंत्र लिहून बांधावें* : आरम पाहलुम् विशाम्' (७ वेळ) हा मंत्र ताइत हातांत घेऊन म्हणावा. *व मग तें यंत्र ताइतांत घालावें.*

४	१	२
७	५	३
६	१	८

दाढदुखीवर मंत्र : 'नीरंग वराय दर्द इरान्'

पति-पत्नीमध्यें *वैमनस्य* असल्यास तें दूर *करण्याचा* मंत्र : 'नीरंग तावीज नवस्तन वराय सुलेह करदन ह ई मर्द व जन नाम ई यऽद-शुहरवाद'

एक, दोन, तीन दिवसांचा ताप नाहींसा करण्याचा मंत्र-नीरंग दूर करदन ई तप ई यक् रोज व दो रोज व से रोज ई यऽद....द्रगुव्यो चीत्रआत् जरथुस्तनो'

गरमी व सर्दीचा *ताप नाहींसा* करण्याचा मंत्र—

'*नीरंद दूर करदन ई तप ई गर्म व सर्द निजवयोभ....आपव दाम* दातम्'

शयतान् व देवाचा जादू तोडण्याचा मंत्र :—

'नीरंग ई होम यदत नीरंग शक्तन् ई-जादू-ई शयतान व दीवान् कु शेकनम्....आपमवाह'

याप्रमाणें अवेस्तामधील कांहीं मंत्र लिहिलेले आहेत. याप्रमाणें अनेक

रोगावर अनेक विधींचे वेळीं म्हणण्याचे मंत्रही अवेस्तांत आहेत. वरील मंत्र देण्याचा हेतु हाच कीं, मंत्रविद्या हा विषय अवेस्ता व गाथा या ग्रंथातही आहे. या मंत्रांत एक गोष्ट दिसून आली ती अशी कीं, अवेस्ताच्या मंत्रांत सैतान व देव एकाच श्रेणींत घेतले आहेत या पारशी म्हणजे असुर लोकांचें देवाशीं वैर होतें. त्यांचे देव वरुण, बृहस्पती हे होत. आपल्या पुराणग्रंथांत बृहस्पतीनीं अवतार धारण करून असुरांना यज्ञापासून परावृत्त करण्याचा व हिंसादि दोषांपासून मुक्त राहण्याचा उपदेश केलेला होता असें वर्णन आहे. देव जसे होमहवन करून सिद्धि प्राप्त करून असुरांचा पाडाव करीत असत, तसेंच होम-हवन करून असुरही देवांचा पाडाव करीत असत. असा क्रम अव्याहत चालत असे. अशा वेळीं देवांचें हित साधण्याकरितां बृहस्पतीचा अवतार हा असुरांस उपदेश करण्याकरितां झाला होता. म्हणून हा असुरांमध्यें देवांचा द्वेष व बृहस्पतीची स्तुति आढळून येते

सप्तसिंधु[1] :—हा भाग कोठें होता याबद्दल ऋग्वेदांतील ऋचा मागील भागांत दिली आहे. त्यांतच रशियन तुर्कस्थानांतील रशियन भाषेंतील सप्तसिंधू या अर्थाच्या शब्दाचें रूपहि दिलें आहे व तेथें सातच नद्या आहेत परंतु इराणांतील या आर्यवंशी लोक व आर्यावर्तांतील आर्य लोक काश्मीरपर्यंत एकमेकांच्या सहवासांत असतांना सप्तसिंधु हा पूर्वस्थित देशाची स्मृति रहावी म्हणून काश्मीर व अफगाणिस्थान या पठारावरून वहात जाणाऱ्या सिंधू नदीच्या पश्चिमेकडील भागालाही 'सप्तसिंधू' व पूर्वेकडील भागालाही सप्तसिंधू असें संबोधीत असत सिंधूच्या पूर्वेकडील भागांत राहणारे आर्य म्हणजे इराण देशांतील आर्य असें म्हणतां येईल

---

१. सप्तसिंधु–झेंदावेस्ता म्हणजेच अवेस्ता व ऋग्वेद व त्यांतील ऋचा भारतांतील आर्य, इतर स्थलीय आर्य, आणि उभयतांतील मंत्र इ. गोष्टी 'वेदाचें उत्तर ध्रुव प्रदेशांतील वसतिस्थान' हा लो. टिळकांच्या ग्रंथांत सविस्तर सांगितलें आहे, (गो. म. मावे)

या दोन्ही सप्तनद्या मिळून चवदा नद्या होतात व प्रत्येक गटानें आपापल्या भागास सप्तसिंधू असेच नामाभिधान दिलेलें आहे. या ठिकाणीं येईपर्यंत दोन्ही गटात भेद नव्हते असें वाटते, कारण ह्या १४ नद्याचा उल्लेख ऋग्वेदातील सूक्तात दिसून येतो. आपल्या आर्यावर्तातील फक्त सिंधूच्या पूर्वेकडील नद्याचाच उल्लेख येतो. म्हणून त्या सिंधूच्या पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील सात नद्याच्या वैदिक नावाची व हल्लीं प्रचलित असलेल्या धार्मिक विधि करिताना, स्थलाचा नामनिर्देश करिताना व पुण्य नद्याचा उल्लेख करिताना नावाची माहिती उद्‌बोधक होईल अशाकरिता ती खालीं दिली आहे.

सिंधूच्या पूर्वेकडील सात नद्याचा उल्लेख असलेली वैदिक ऋचा खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहे.

'इमं मे गङ्ग यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं सचता परुष्णिया
असिक्न्िया मरुद्वधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्यासुषोमया

१ गगा २ यमुना ३ सरस्वती ४ शुतुद्री (सतलज) ५ परूष्णी (इरावती अथवा रावी) ६ असिक्निन् (चंद्रभागा–चिनाब व वितस्ता–जेहलम)–चंद्रभागा आणि जेहलम ह्या एकत्र वहातात तेव्हा त्यास मरूद् वृधा असें म्हणतात ७ वितस्ता ही सुषोमाबरोबर वाहते, त्यावेळीं तिला अर्जिकीया (जेहलम) आणि सुषोमा (सुवन) हिलाच विपाशा–वियास म्हणतात. या नदीचें प्राचीन नाव उरूजिरा असें आहे. सिंधूच्या पश्चिमेस वाहणाऱ्या सात नद्याचीं नावें.

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजू' सुसर्त्वा रसया श्वेतया त्या
त्वं सिंधो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्या सरथं याभिरीयसे

ऋ. १०–७५–७||–६||

सिंधूनदीच्या पश्चिमेस असणाऱ्या नद्याची वैदिक नावें व त्याचीं हल्लींचीं नावें.'

---

१. 'प्राचीन स्थळ नाम सूची' या श्री चित्रावशास्त्री याच्या ग्रंथात दिलेलीं काहीं नावें निराळीं आहेत. (गो. प्र. भावे).

झरतुस्त द...च प्रतीक

तीगनर इराणातील आर्य व आर्यावर्तातील आर्य
याच्यामध्ये झाला या नप्रामाननर असुर शब्दाचा अर्थ बदलला व यानरिता
वरील शब्दाचा अर्थ यमा काय दिसून येतो याच विवेचन करणें वरें

अहुरमझ्द--

'असुर' हा शब्द ऋग्वेदात आरंभीं चागल्या अर्थानें आला आहे

यमयमीसंवाद (म. १० सू. १० ऋ. २) *महस्पुत्रासो* असूरस्यवीरा दिव पुत्रास्ते अमुरस्य वीरा / या दोन्ही चरणात महस् म्हणजे महर्लोक व दिव म्हणजे देवलोक असा आहे.

तैत्तिरीयब्राह्मण (काण्ड ३ पाठ २१ अनुवाक २) 'त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिव .'

हे अग्ने तू रुद्र म्हणजे भयकर आहेस, असुर म्हणजे शत्रुहता आहेस व द्युलोकातील तेजोरूप 'तू आहेस.' आणि त्याच प्रसगात पुढें मरुतादि-देवगणाचा तू नियामक, ईश्वर आणि सरक्षक आहेस. आणि तेहतीस देवाचीं निरनिराळीं रूपें तूच धारण केलीं आहेस, असें वर्णन केलेलें आहे.

(१) त्वं विश्वेषां वरूणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्त्याः
(ऋग्वेद १०, ९७, १५)

(२) समिधे अग्नाव ऋतं इद्वदेम महत् देवानां असुरत्वमेकं.
ऋग्वेद (३, ५५, १).

(१)-'हे वरुणा, तू सर्व विश्वाचा राजा आहेस अर्थात् देवाचा व असुराचाही राजा आहेस.

(२)-या जातवेद अग्नीसमोर मी सत्यच भाषण करितों कीं, सर्व देवामध्ये एकच ईशतत्त्व आहे.

याप्रमाणे पुढें काहीं ठिकाणीं असुर हे निर्गुणोपासक व देव हे सगुणोपासक असा भाव उत्पन्न झाला असें दाखविलें आहे व त्यामुळें परस्परात वैमनस्य उत्पन्न होऊन असुर या शब्दाला 'दस्यु-दैत्य' असा अर्थ लावण्यात आला आहे वस्तुत असुर हे आर्यच होत यांत काहीं सशय नाहीं

मझ्द-ईश्वरकृष्ण याच्या *सांख्यकारिका* श्लोक (६८-७०) यात सांगितले आहे कीं, सांख्य दर्शनाचे *सस्थापक कपिल मुनी याच्या एका* शिष्याचें नाव 'आसुरी' असें होतें. या आसुरी मुनींनी आपला शिष्य

'पचशिख' याला साख्य –विद्या शिकविली व ह्या पचशिख मुनींनी ती विद्या मिथिलेश विदेही जनक राजास शिकविली. शतपथ ब्राह्मणाचा वश ब्राह्मणात व बृहदारण्यकोपनिषदात (अध्याय ६ तील वशावळींत) असें लिहिले आहे कीं उद्दालक ऋषींचे शिष्य याज्ञवल्क्य होते, व त्याचा शिष्य आसूरी व त्याचा शिष्य आसुरायण आणि आसुरायणाचा शिष्य प्राश्नीपुत्र हा आसुरीवासी होता. आसुरी म्हणजे हल्लींचा 'असिरिया' देश होय हा देश इराकजवळच आहे. त्यामुळे साख्य शास्त्राचा जसा असीरियात प्रसार झाला तसाच इराणातील आर्य लोकातही झाला होता हे आसुरी पथाचे लोक साख्य शास्त्रज्ञ, विद्वान व बुद्धिवान असे समजले जात असत, म्हणून आसुरी हा शब्द 'महद्' या शब्दाचा पर्याय शब्द आहे असें मानण्यात आले असावें

उपनिषत्कारानी आत्मा व ईश्वर हीं तत्वें मानलीं आहेत, पण त्याप्रमाणें साख्य दर्शनकार ईश्वरतत्वाचा स्वीकार करीत नाहींत. ते ज्ञानरूप पुरूषाचा स्वीकार करितात. परतु ज्ञानरूप पुरुष हा आत्मा व ईश्वर याहून निराळाच आहे असें ते मानतात. उपनिषदामध्यें महत् तत्वाला बुद्धीच्या पलीकडील स्थिति दाखविली आहे व साख्य दर्शनात समग्रबुद्धिरूपच तो पुरुष आहे असें मानण्यात आलें आहे. ह्या साख्य शास्त्राचा प्रसार इराणातील आर्य ब्राह्मणात म्हणजे 'मग' ब्राह्मणात पुष्कळ प्रमाणात झाला. परतु इराणातील बुद्धिवान मडळीस तो रुचला नाहीं, म्हणून त्यानीं महत् या शब्दाला 'दा' हा धातु लावून महत्द्-मस्जद् असा शब्द तयार केला. इराणी आर्यांच्या 'मग' ब्राह्मणाच्या किंवा पारसिक धर्म स्थापकाच्या मताप्रमाणे मसूद्द शब्दात महान् प्रभु, महान् पुरुष अर्थात बुद्धिप्रेरक विश्वेश्वर असाच अर्थ ध्वनित होतो असे दिसतें. याप्रमाणें 'अहुर मझ्द्'–म्हणजे 'असुर महत्दा' असा अर्थ तयार होतो

इ. सन पूर्व ६८८ ते ६७० मध्यें असिरीयाचा राजा असुर बनिपाल याचा एक शिलालेख सापडला आहे. या शिलालेखात त्या देशातील प्रजाजनाचा महान् देव म्हणून असुर मसदाचें (मज्दाचें) नाव कोरलेलें

आहे. यावरूनही अहुरमझ्ज म्हणजे 'असुर महस्' म्हणजे 'महान् पुरुष' असे असावें असे दिसते.

झरतुष्ट (झरदुस्त) ...

ऋग्वेद संहितेंत अक्षर संख्यानुसार मुख्य सात छंदाचा उपयोग करण्यात आला आहे, ते सात छंद असे—

गायत्री छंद २४ अक्षराचा, उष्णिक् छंद २८ अक्षराचा, अनुष्टुप् ३२ अक्षराचा, बृहति ३६ अक्षराचा, पंक्ति ४० अक्षराचा, त्रिष्टुप् ४४ अक्षराचा आणि जगति ४८ अक्षराचा, असे छंद आहेत. परंतु यजुर्वेद संहितेंत प्रत्येक छंदाचे आर्ष, दैव, आसुर, प्राजापत्य, याजुष, साम्न आर्च आणि ब्राह्म अशा प्रकारचे आठ भाग केलेले आहेत या विभागात आसुरछंद म्हणून एक भाग आहे. त्यामध्यें आसुरी गायत्री छंदाची अक्षरसंख्या १५ आहे. आसुरी उष्णिक १४, आसुरी अनुष्टुप् १३, आसुरी बृहती १२, आसुरी पंक्ति ११ आसुरी त्रिष्टुप् १० आणि आसुरी जगती छंदाची अक्षरसंख्या १० आहे यांप्रमाणें यजुर्वेदामध्ये कांहीं ऋचा आसुर छंदात गाइलेल्या आहेत.

असुर लोकात स्त्रीपुरुषाकरिता मौंजीबंधनाचें विधान होतें व आहे. आपल्या आर्यावर्तांतही "पुरा कल्पे तु नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते" स्त्रियांच्या मौंजीबंधनाची चाल होती परंतु हल्लीं ती बंद आहे. हे असुर अग्नि व वरुण देवतांचे उपासक होते व आहेत. ते यज्ञोपवीत घालीत असत. व हल्लींचे पारसीकहि यज्ञोपवीत घालतात. हे असुर लोक निर्गुणोपासक होते व आर्यावर्तांतील आर्य लोक विष्णू, इंद्र, रुद्र इत्यादि सगुण देवतांचे उपासक होते. यामुळें, त्या दोघांत मोठी लढाई झाली व पारसीक असुरांचा[1] पराभव झाल्यानें ते (असुर) इराणांत वस्तीकरिता निघून गेले.

---

१. 'ततो पारसिकान् जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना' असें कालिदासाच्या काव्यांत (रघुवंशांत) आहे हें लोगरया कालचें ! (गो. म. मा.)

अशा प्रकारानें हप्तहद् देशातून इराणात (इलान्) गेलेल्या असुर लोकात कालातरानें "झरतुस्त" नावाचे धर्मसंस्थापक होऊन गेले याच्या पूर्वजाच्या त्या दहा पिढ्या आहेत, त्यावरून झरतुस्त हे ब्राह्मण कुळातील होतें व त्याचे कुल श्वेत होतें व गोत्र हरिदश्व म्हणजे हरिद्विय होतें असें दिसतें तें पुढील माहितीवरून दिसून येईल झरतुस्ताच्या पिढ्या खालीलप्रमाणें आहेत

१ झरतुस्त, २ पौरुषाश्व, ३ प्रतिअश्व, ४ ओर्वाश्व, ५ सेचदश्व, ६ चक्षण, ७ प्रतिअश्व्य, ८ हरिद्विय किंवा हरिदश्व, ९ हरिद्विव, १० श्वित.

वरील दहा नावापैकीं पाच नावें अश्वान्त आहेत, आपल्या श्वताश्वतर उपनिषदाच्या उद्गात्या ऋषीचें नाव श्वेताश्वतर होतें या नावांत अश्वतर हें ऋषीचे नाव व श्वेत हें त्याच्या कुळाचें नाव होय

ऐतरेय ब्राह्मणामध्यें विश्वजित् नावाच्या यज्ञाचें वर्णन करिताना 'बुडिल' ऋषीचे नाव आश्वि अगर अश्वतर असे दिलेलें आहे

श्रीसायणाचार्यांनीं आश्वि याचा अर्थ अश्व या नावाच्या ऋषीचा पुत्र आणि अश्वतर याचा अर्थ अश्वतर ऋषीचा वशज असा केला आहे. छांदोग्य उपनिषद् (अ ५, ११, १ व १६, १) यात असें वर्णन आलेलें आहे कीं, वर नमूद केलेले 'बुडिल' ऋषी हे उद्दालक ऋषींना बरोबर घेऊन कैकय (इराण अथवा इलान्) देशाचा राजा अश्वपति यानीं बोलाविलेल्या ब्रह्मपरिषदेंत उपस्थित झाले होते व या परिषदेंत वैश्वानर ब्रह्मविद्येबद्दल त्यानीं चर्चा केली होती यावरून असें अनुमान निघतें कीं, अश्वतर आणि अश्व या वंशातील पुरुषास उपनिषदीय वाङ्मयात फार मान दिलेला आहे

कृष्ण यजुर्वेदाच्या ८६ शाखा आहेत त्यात चरक नावाची एक शाखा आहे ह्या चरक शाखेच्या १२ उपशाखा आहेत त्यामध्यें श्वेताश्वतर आणि मैत्रायणी अशा शाखांचा उल्लेख आहे

मैत्रायणी शाखेच्या ७ उपशाखा आहेत त्यात हरिद्विय या नावाची

उपशाखा आहे. 'झरतुष्ट' या धर्मसंस्थापकांच्या दहा पिढ्या वर दिल्या आहेत. त्यांत आठव्या पुरुषाचें नांव 'हरदश्व' म्हणजे 'हरिद्रिवेय' असें आहे. यावरून झरतुष्ट यांचे पूर्वज 'श्वेत कुलांतील' कृष्ण यजुर्वेदाचे अनुयायी होते असें दिसते.'

झरतुष्ट या शब्दाचा उगम हरित (झरत) हिरण्मय 'उष्ट' म्हणजे प्रकाश. एकंदरींत हिरण्मय प्रकाशरूपी असा याचा अर्थ होतो.

देव-पारसिकांच्या ग्रंथांत पापी नष्ट अशा अर्थी 'दवेयु' असा शब्द येतो. देव असा क्वचितच येतो. याकरितां देव म्हणजे दैत्य, दानव असा अर्थ पारसिकांच्या ग्रंथांत नसावा अशी आमची समजूत झाली आहे.

(आ) जैन सांप्रदायांतील मंत्र.

जैन सांप्रदाय भगवान् ऋषभदेव यांचेपासून सुरू झाला. परंतु *त्यावेळीं वेदांबद्दल अप्रीति नव्हती, तर हिंसेबद्दल होती.* त्यांचे शिष्य अरिहंत (अर्हत) हे होते. त्यांनीं जैन धर्म स्थापन केला. यापूर्वीं असे एकंदर २४ धर्मप्रचारक होऊन गेले असें जैन ग्रंथांत वर्णन आहे. त्या सांप्रदायांत वेदांचें वरिष्ठत्व अमान्य झालें. पुराणग्रंथ त्यांस मान्य नाहींत. परंतु त्या सांप्रदायिकांनीं नवीन पुराणांची रचना केली. त्या नवीन पुराणांत श्रीराम, हनुमंत, श्रीकृष्ण हे श्रेष्ठ पुरुष जैन सांप्रदायी होते असें वर्णन आहे. गुरुपरंपरेला मान्यता आहे. पण अवतार-परंपरेला मान्यता नाहीं. योगमार्गानें मुक्ति साध्य होते अशी त्या सांप्रदायांत ग्वाही दिलेली आहे.

---

१. 'झरतुष्ट-त्याची पीठिका-पारसीकांच्या गाथा, त्यांतील व्यावहारिक व पारमार्थिक मंत्र-तंत्र व यंत्रें (तावीज-ताइत) प्रचार व प्रघात यांचा बराच विचारपरिप्लुत परामर्श Weekly Illustrated-३१ ऑगस्ट १९६९ यांत दिलेला आहे. त्यावरून योगेश्वरानंदांच्या वरील विवेचनाला पुष्टीच मिळते. पण कांहीं बाबतींत विवाद्यता आहेच. (गो. प्र. भा)

त्या सांप्रदायांत श्वेतांबर व दिगंबर असे दोन पंथ आहेत. इष्ट कामना-सिध्यर्थ देवी मंत्र व यंत्रें या सांप्रदायांत प्रचलित आहेत. हे मंत्र व यंत्रें तंत्रग्रंथांतून घेतलेली आहेत. पद्मावती व गौरी या देवतांची आराधना इष्ट फलप्राप्त्यर्थ करण्यांत येते. चीना यंत्र व ज्वरबंधन यंत्रें त्यांच्या सांप्रदायांत विशेषत्वानें दिसून येतात. जैन सांप्रदायांतील मंत्र संस्कृत, पाली व अर्धमागधी या भाषांत लिहिलेले आहेत. वेद, उपनिषदें व पुराणें या ग्रंथांत वर्णाश्रम धर्मप्रणीत आचार सांगितलेले आहेत. पण वर्णाश्रम धर्माचार न मानणाऱ्यांपैकीं असुर (पारसी) जैन व बौद्ध हे असल्यानें यांपैकीं जैनधर्माच्या प्रवर्तकांनीं आर्यधर्मांतून आपला निराळा सुभा काढला व इष्टफल-साधनार्थ वेद, उपनिषदें व पुराणें यांच्यावर विश्वास नसल्यानें वैदिक किंवा पौराणिक मंत्र न घेतां तंत्रग्रंथांतील मंत्र उपयोगांत आणिले. कारण आगम व तंत्र या मार्गांत मंत्रदीक्षा देण्याचे वावतींत वर्ण-जाति-स्त्रीपुरुष असा भेद मानण्यांत येत नाहीं.

श्रीसिद्ध सारस्वताचार्य श्रीबालचंद्र सूरी हे जैन सांप्रदायांत एक मोठे कवी होऊन गेले. तसेंच न्याय, अलंकार, व्याकरण या शास्त्रांतरही जैन सांप्रदायांत मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले. त्यांच्या ग्रंथांना आर्यधर्मांतील ग्रंथकारांनीं मान्यता दिलेली आहे. श्रीबालचंद्र सुरींनीं 'वसंतविलास' नामक महाकाव्याची रचना केली आहे. त्या काव्याच्या मंगलाचरणाच्या श्लोकांत 'श्रीसरस्वती' देवीची उपासना करून मला कवित्वाची स्फूर्ति झाली असा निर्देश केला आहे. अर्थात् श्रीसरस्वती देवीची उपासना ह्या सांप्रदायांत प्रचलित आहे. याशिवाय या सांप्रदायांत पूर्वी होऊन गेलेल्या २४ तीर्थंकरांपैकीं प्रत्येक तीर्थंकराची ती शासनदेवता असते. तिच्या प्रसन्नतेकरितां तिचे मंत्रही प्रचारांत आलेले आहेत. श्वेतांबर मताप्रमाणें २४ देवता मानल्या आहेत व त्या देवतांचे विविध पूजाविधि व मंत्रही त्यांच्या ग्रंथांत वर्णन केलेले आहेत. श्रीसरस्वतीदेवीचे १६ व्यूह आहेत व प्रत्येक व्यूहाची एक अधिष्ठात्री देवता व तिचा विशिष्ट मंत्र व तिचें

विशिष्ट पूजाविधान म्हणजे तंत्र वर्णिलेलें आहे. अशा १६ अधिष्ठात्री देवतांचीं १६ विधानें निश्चित केलीं आहेत. वरील विवेचनावरून जैन सांप्रदायात मंत्रविद्या प्रचारात आहे व यात तंत्रशास्त्रातील[1] मंत्र व तंत्रेंही आहेत ही गोष्ट शोधकास त्याचे ग्रंथ पाहून समजेल.[2]

(इ) बौद्धसांप्रदायांतील मंत्र.

वेद, उपनिषदें व पुराणें यास न मानणारा व वर्णाश्रमधर्म न पाळणारा

---

१. जैन मंत्र तंत्र . इ. स. १ ल्या शतकापासून जैनधर्मीयानीं *तंत्रसाधनेचा* प्रारंभ केला असे मानितात. ते शक्तिसिद्धांत मानितात. वैदिक लोक जाति-वर्ण इत्यादि पाहिल्याशिवाय मंत्रदीक्षा देत नाहींत. म्हणजे मानसिक धारणा अजमावून मगच मंत्र देतात. पण जैन लोकानीं तांत्रिकाची दीक्षा घेतली खरी; तथापि ते तांत्रिक वर्ण, जाति, इत्यादि भेदभाव मानीत नाहीत. जैनधर्मात मानवदेवसुरी, मानतुंगसुरी, शांतीसुरि, धर्मघोष, जिनप्रभ, यशोविजय इत्यादि अनेक तांत्रिक होऊन गले. त्याचे सर्व मंत्र 'ह्' या अक्षरानें सुरू होत असल्यानें त्या तंत्रमंत्राला 'हादिमत' म्हणतात. *ही प्रथा वैदिक नाहीं* (राहुरी येथील होरारत्न आर. जी. सप्रे हे *हादिविद्या युत श्रीचक्र* म्हणून एक फोटोप्रिंट विकत देतात। ह्याचा विचार वैदिक साधकानीं अवश्य करावा) या पंथात सरस्वति, अंबिका, पद्मावती सिद्धार्थिका, इंद्राणी, अंकुशा, चक्रेश्वरी इत्यादि तांत्रिक देवता आहेत. जास्त माहितीसाठी भारतीय संस्कृति-कोश. भाग ४ था पहा. (गो. प्र. भा.)

२. *परमात्मा अनंत गुणात्मक असून त्याचें चिंतन करण्याचे अनेक मंत्र आहेत.* तो परमात्मा मंगलरूप लोकोत्तम व शरण्यभूत असा आहे त्याला 'पञ्च-परमेष्ठी' असे ते म्हणतात. या पञ्चपरमेष्ठींना मुख्य मंत्र पञ्च 'ण' युक्त आहे तो असा 'णमो अरिहन्ताणम् । णमो सिद्धाणम् । णमो आइरि-याणम् । णमो उवज्झायाणम् । णमो लोए सव्वसाहूणम् ।' पञ्च णकारात्मक महामंत्राच 'अरिहनासिद्ध', 'असि-आ-उ-सा', 'अरिहन्त', 'सिद्ध' व 'ॐ' असे सहा, पांच, चार, दोन व एक अक्षरी मंत्र बनविलेले आहेत (गो. प्र. भा)

दुसरा सांप्रदाय म्हणजे बौद्ध सांप्रदाय होय. या सांप्रदायात हीनयान व महायान असे दोन पथ आहेत. हीन-यानात पुन्हा अठरा उपपथ आहेत. ह्या सांप्रदायापैकीं हीन-यान हा पथ दक्षिणापथ, सीलोन, यवद्वीप व बालीद्वीप या भागात प्रचलित झाला व महायान हा पथ चीन, जपान, उत्तराखंड, बंगदेश, सयाम या देशांत प्रसार पावला. महायान शाखेंत माध्यमिक व वज्रयान अगर मंत्रयान अशा दोन उपशाखा निघाल्या. मंत्रयान या शाखेचे नऊ भेद आहेत. पद्मसंभव नावाच्या ब्राह्मणानें तिबेटांत जाऊन तेथें मंत्रयान या शाखेचा उपक्रम केला. मंत्रयानात मंडलरचना, बीज, न्यास, मंत्रजप, मुद्राप्रदर्शन, उपचार, अभिषेक व ध्यानादि विधि तंत्रशास्त्राप्रमाणेच प्रचारात आहेत. याची जास्त माहिती मंत्र व उपासना या प्रकरणात दिलेली आहे. मंत्रयानातील मंत्र संस्कृत व पालीभाषेत आहेत. 'वज्रवाराही' व 'तारा' अशा मुख्य देवता मानल्या आहेत. बौद्ध धर्मांत व वैदिक धर्मांत 'ॐकार' याला 'तार' असें म्हणतात. तेव्हा 'तार' ही पुमान् देवता व 'तारा' ही स्त्रीरूप देवता असें बौद्ध सांप्रदायातील धर्मग्रंथात निदर्शित केलें आहे. जशा महायानातील वज्रयान अगर मंत्रयान या शाखेंत वज्रवाराही व तारा अशा देवता आहेत, त्याप्रमाणें हीनयानात '*मणिमेखला*' देवीची उपासना आहे. वज्रयानात अगर मंत्रयानात तारार्चन-चंद्रिका, तारा-पंचांग, तारा-सहस्रनाम, तारा-अष्टोत्तर शतनाम, तारा-त्रिशति ह्यांच्या पाठाचे व पूजेचे क्रम सांगितलेले आहेत व हे सर्व पूजाक्रम व पूजाप्रकार तंत्रग्रंथात वर्णन केल्याप्रमाणेच आहेत.

बौद्ध धर्मांतील एक महत्वाचें अष्ट धारणात्मक प्रतीक

जैन सांप्रदाय व बौद्ध सांप्रदाय यांच्या सांप्रदायातील वर्णन देण्याचा हेतू हाच आहे कीं, मंत्रविद्या ह्या दोन्ही सांप्रदायात तंत्रमार्गांतूनच गेली आहे.

रुद्रयामल व ब्रह्मयामल यांत असें सांगितलें आहे कीं, वसिष्ठमुनि

मानससरोवराजवळ नीलसरस्वतीची उपासना करण्यास गेले होते व तेथून सयामधील कामाख्या देवीची उपासना करण्यास गेले होते. ही गोष्ट सास्यमुनि ज्यास 'बुद्धदेवव' बुद्धधर्मस्थापक' म्हणतात, त्याच्या वेळची नव्हे. परतु साल्यमुनींच्या पूर्वीही (जैनाच्या २४ तीर्थकराप्रमाणें) २४ बुद्ध होऊन गेले त्याच्यावेळची असेल. नीलसरस्वतीची उपासना तिबेटात व चीनमध्यें अजूनही चालू आहे व मणिपद्मेची उपासनाही चालू आहे. नीलसरस्वतीचा मत्र पुढें उत्तरार्धांत आहे व मणिपद्मेचा मत्र 'हु मणिपद्मे हु'[२] हा चुकीचा असावा. खरा मत्र "ॐ मणिपद्मे ॐ" असा असावा. असो. याप्रमाणें इतर पथामध्येही[१] मत्रविद्या चालू आहे हेंच सागण्याकरिता एवढा पाल्हाळ केला आहे.

आतापर्यंत वेद, अवेस्ता–गाथा, याच्या धर्मग्रथाबद्दल विचार केला. या दोन धर्मग्रथात मत्रविद्या आहे, मत्रशास्त्र नाहीं, हें दाखविलें आहे अशा दोन धर्मग्रथाचा विचार झाल्यानतर महमदीयाच्या कुराणग्रथातही मत्रविद्या आहे हे पण येथें नमूद करीत आहे. जैनधर्म व बौद्धधर्म या धर्मांच्या ग्रथात व त्या धर्मीयाच्या आचारात मत्रविद्या आहे हे पण सिद्ध केलें आहे, परतु वेद हे सुराचे म्हणजे देवाचे ग्रथ व अवेस्ता हे असुराचे ग्रथ आहेत. सुर म्हणजे देव व असुर याचीं युद्धें झालीं याचें वर्णन वेदात

---

१. विनयतोष भट्टाचार्य याच्या मतें गौतमबुद्ध स्वत तात्रिक तत्त्वाचा पुरस्कर्ता होता. '*मजुश्री कल्प*' हा त्याचा या विषयावरील पहिला ग्रथ होता. शाक्यमुनि व मजुश्री याच्या सवादामधून या ग्रथाची निर्मिती झाली. बुद्धोक्त अशीं बरीच तत्रें संस्कृतात आहेत. (देवीकोश–भाग २ पृ. ४१२—गो. प्र. भा.)

२. 'ॐ मणिपद्मे हुम्' सिक्कीम व भूतान येथील बौद्धलामा लोक असाच मत्र म्हणून जप करतात. तिबेटमधील श्रेष्ठ लामाही असाच मंत्र जपतात. "You for ever" "Saffron Robe" "Third eye" by T L Rampa) ह्या ६०० वर्षांच्या लामाच्या या पुस्तकात असाच दिला आहे. (गो प्र. भा.)

असें आहे कीं, युद्धें संपल्यानंतर देवांनीं पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागांत म्हणजे आर्यावर्त, महाचीन, त्रिविष्टप (तिबेट) जंबुद्वीप वगैरे भागांत वैदिक धर्माचा प्रचार होता तेथें वस्ती केली. असुरांनीं असिरिया, इराण या भागाचें आक्रमण केलें. दनुजानी डान्यूब नदीच्या काठच्या प्रदेशाचें आक्रमण केले. पाताल म्हणजे अमेरिका वगैरे देशातही असुर गेले. पांडवानी अश्वमेधाच्या वेळीं पातालस्थ असुरांना जिंकले, परंतु त्यांच्याशीं सख्य केलें. व राजसूय यज्ञाचे वेळीं मयासुराकडून मयसभा बांधवून घेतली. असो. भारत वर्षांत किंवा आर्यावर्तांत वेद, उपनिषदें यांचे एकनिष्ठ भक्त व सेवक असे आर्य हे वर्णाश्रमधर्माचाराप्रमाणें वागत होते. असुर, दानव, दस्यू यांस वर्णाश्रमधर्मआचार मान्य नव्हते. परंतु शिव, देवी, गणपति या देवतांच्या उपासना मात्र त्यांच्यांत चालू होत्या. आज इतर सर्व जगात सनातनी हिंदु पद्धतीचा वर्णाश्रमधर्म मुळीं अस्तित्वात नसला तरी तो आर्यावर्तांत मात्र निकृष्ट स्थितींत तरी पाळला जात आहे. वर्णाश्रमधर्माचरण व त्याचे नियम कडक आहेत. त्यामुळें ह्या आर्यावर्तांत चार्वाक, सौत्रांतिक, जैन, बौद्ध असे सांप्रदाय निघाले. यापैकीं जैन व बौद्ध सांप्रदायांतील मंत्राबद्दल असलेली माहिती मागील स्तंभात देण्यात आली आहे.

चीनमध्यें महायान या बौद्धपंथाचा प्रचार झाल्यानंतर त्यांतूनच 'कन्फ्यूशं' व 'ताऊ' वा 'ताओ' हे दोन उपपंथ निघाले. त्यापैकीं 'कन्फ्यूशस' या पंथप्रवर्तकानें व्यक्तीचा व वैश्विक चिच्छक्तीचा विशेष संबंध असून तीच वैश्विक चिच्छक्ति सर्व प्राणिमात्राची नियामक शक्ति आहे असें प्रतिपादन करून त्या शक्तीचें प्रतीक म्हणून सोबत दर्शविलेलं प्रतीक बनवून व मानून हे उपासनांत रूढ केलें (Great Religions of the World—Life International Book Co.-गो प्र. भा.)

वैश्विक शक्तीचें चिनी प्रतीक

(ई) इस्लामी सांप्रदायांतील मंत्र व उपासना (गो. प्र. भावे)

इस्लामी एकेश्वरी तत्त्व प्रतीक

'अल्लाहो अकबर'

जगातील सर्व धर्मांमध्ये अगदी अलीकडचा असा इस्लामी धर्म (व त्यांतील सांप्रदाय) हा आहे. त्यांत पोटभेद म्हणजे उपसांप्रदाय आहेत. त्यापैकी 'सूफी' सांप्रदाय हा त्यातल्यात्यात जास्त अध्यात्मप्रवण आहे. त्याचे आचार व विचार ह्याचा पाया मानवी मानसशास्त्र व थोडीबहुत अतिमानस दृष्टि हा आहे.

इस्लाम धर्मी लोक जरी मूर्तिपूजक नाहीत, तथापि त्याचा दर्गा, इदगा वा मशीद ह्यामध्ये एक लहानशी जागा वा स्थान हे एक प्रकारचें प्रतीकरूप परमेश्वराचे स्थान वा जागा मानिली जाते. 'मक्का' हा त्या मूळच्या धर्मस्थानी 'काबा'[1] हा काळा पवित्र

---

१. हा एक काळ्या उत्कृष्ट पाषाणाचा स्तंभ आहे. प्राचीनकाळी अरबस्तान ह्या भागात शिवलिंगपूजा फार होती. 'काबा' हें एक शिवलिंगच होतें. दक्षिण भारतातील लोकांच्या तिकडे वसाहती होत्या. त्याबरोबर शिवलिंग पूजाही तिकडे गेली 'अरबस्तान' यापैकीं 'अरब' हा शब्द द्राविडी भाषीय आहे. अरबी लिपीचें वळणही द्राविडी वळणाचें आहे. (Shastri-Dravidian Culture Vol I & II)
तसेच 'काबा' ह्या स्तंभावर त्याच्या एका बाजूच्या भिंतीवर सुवर्णाक्षरानीं वेदमंत्र अरबी वा द्राविडी लिपीत लिहिलेले आहेत. त्याना तसेच 'काबा' या स्तंभाला शंकरप्रिय अशीं पांढरी वा गुलाबी फुलेंच वहातात. 'काबा'चे फोटो अनेक इंग्रजी मासिकांतून प्रसिद्ध झालेले आहे. ही मूर्तिपूजा नव्हे का ? गो. प्र. भा.)
गुलाबशरीफ इस्लामी सांप्रदायापैकीं कांहीं पंथात 'गुलाबशरीफ' नावाचा हिंदु धर्मीय 'सत्यनारायणा'सारखा एक विधि आहे. त्या विधीत पूजाप्रतीक म्हणून वस्त्रांना हरितवस्त्रमंडित अशी वस्तुरत्नांना केलेली अदन तिची यथाविधि पूजा केलेली असते व सत्यनारायणाप्रमाणें गोष्टी वाचिल्या जातात. ही प्रतीकोपासना नव्हे का ? (गो. प्र. भा.)

स्तंभरूप भाग सर्व श्रेष्ठ असें प्रतीकच आहे. सर्वत्र एकच परमेश्वर आहे हा एकेश्वर वादच इस्लामीयांचें ध्येय व धर्मतत्त्व आहे. त्यांच्यांत परधर्म-साहिष्णुता हें तत्त्व नाहीं. धार्मिक बाबतींत व्यक्तीला मानसिक स्वातंत्र्य नाहीं. इतर धर्मीयांप्रमाणें इस्लामचें तसें प्रतीकही आहेच. त्याचें अक्षर-रूपचिन्ह वर दिलें आहे.

सूफीपंथाचा 'हु अल्लाह हु' हा अत्यंत श्रेष्ठ व प्रिय मंत्र आहे. त्यांच्या उपासनासाधनेचे मुख्य चार आधारस्तंभ आहेत. ते असे. *शरीअत, तरीकत, मारीफ़त व हक़ीक़त* त्याचें थोडक्यात स्वरूप असें : *१ शरीअत* यांत अंतःकरणशुद्धता व शुद्ध विचार यावर जोर असतो–नमाज–जकात (दान) सौम (उपवास-रोजा) व हज हे मुख्य आचार भाग आहेत. त्यांची मंत्रजप पद्धति स्मरण-उच्चारण-मोठ्यानें-मनांत या श्वासावर ध्यान ह्यांना धरून आहे. २. *तरीकत*–यांत गुर्वाज्ञा पालन, इंद्रियनिग्रह व मौन ह्यावर जोर असतो. ३. *मारीफ़त*–यांत अनुभवावर जोर दिला जातो. तौबा (अनुताप) जहद (वैराग्य) सब्र (संतोष) शुक्र (कृतज्ञता) रिआज (इंद्रियदमन) तवक्कुल (परमेश्वरावरच पूर्ण भरंवसा) रजा (देव व व्यक्ति यांचें इच्छैक्य) या सात पायऱ्यांना अभ्यास करावाच लागतो. ४. *हक़ीक़त*–यात ईश्वराशीं ऐक्यत्व हें तत्त्व अनुभवयाचें असतें. (सूफीयों की 'उपासना रहस्य' श्रीकृष्णदत्त भट्ट).

इस्लामी मंत्रविधि व विधान : इस्लामी धर्मीयांत शिया व सुनी हे दोन मुख्य पंथ आहेत. शिया पंथी बहुसंख्य असून सुनी पंथी अल्प संख्यांक आहेत. शिया पंथीयामध्यें उपपंथ आहेतच. मुहम्मद हा ईश्वराचा पैगंबर आहे, कुराण हा त्याचा मुख्य धर्मग्रंथ असून खुदा म्हणजे ईश्वर त्याला ते 'अल्लाह' (याचा अर्थ 'सर्व श्रेष्ठ') म्हणतात. तो एकच असून त्याशिवाय इतर दुसरा कोणताही 'देव' नाहीं. (खिश्चन-ईसाई पण 'येशू' हा एकच देव मानितात.) या गोष्टीबद्दल सर्व इस्लामीयांची एको-पास्यना आहे.

तसेंच प्रत्येक इस्लामी सहा सिद्धांत व चार कर्मकांडीय आज्ञा प्रमाण म्हणून मानितो. ते ६ *ईमान* म्हणजे सिद्धांत असे आहेत :–१ खुदा एकच आहे (२) मुहम्मद हा त्याचा एकच पैगम्बर, (३) त्याचे फरिश्ते–पंथ प्रचारक आहेत (४) कुराण हाच एक मुख्य आहे. धर्मग्रंथ (५) खुदा सर्वशक्तिमान आहे व (६) मृत्यूनंतर न्याय मिळण्याचा एक दिवस आहे. त्यांच्या 'दीन' म्हणजे कर्मकाण्डीय आज्ञा *चार आहेत*. त्या अशाः—(१) नमाज–म्हणजे उपासना, (२) रोजा–ठराविक काळांतील उपवास, (३) जकात व (४) हज-मक्केची यात्रा. प्रार्थनेला 'रकोह' म्हणतात. हिंदूंची जशी 'गायत्री' तशी त्यांचा 'कलमा' म्हणजे गायत्री आहे. कलमाचीं पांच अंगे आहेत. नमाजातील '*अजाँ*' म्हणजे मंत्र सात आहेत. ते सात मंत्र (अजाँ) हे आहेत. (१) 'अल्लाहु अक्बर, अल्लाहु अक्बर' (अल्ला सर्व श्रेष्ठ आहे.) (२) 'अशादु अल्-ल्ला इलाह, इल्लाह' असें २ दां म्हणणें (अल्लाशिवाय दुसरा कोणीही तसा लायक नाहीं असा, माझा विश्वास आहे. (३) 'अशहदु अन्न मुहम्मदुर रसूलल्लाह' असें २ वेळां म्हणणें. (मुहम्मद हा अल्लाचा रसूल–पैगम्बर आहे.) (४) 'हय्य अल्ला रसोलात'–असें २ वेळां (नमाजाला याच.) (५) 'हय्य अलल् फलाह' दोन वेळां म्हणणें (खऱ्या कर्मासाठीं एकत्र या.) (६) 'अल्लाहु अक्बर'–२ दां म्हणणें (७) 'ला इलाह इल्लल्लाह' (अल्लाशिवाय इतर कोणीही लायक—मअब्बूद–नाहीं). पांच व सहा या मंत्रांमध्यें 'अस्सोलातु खैरुम् मिनन्नौम' (निद्रेपेक्षां नमाज चांगला) असेंही म्हणतात.

विधिविधान : सर्व मंत्र ठराविक पद्धतीनें व आवाजानेंच म्हटले पाहिजेत तर ते फलप्रद होतात. (हिंदु मंत्राचें असेंच आहे.) ते ठराविक जागीं व ठराविक वेळीं म्हणावे, तसेंच त्याची पद्धति म्हणजे नमाज पडण्याची रीत-प्रकार ठरावीकच आहे,— आठ प्रकारची ऊठ बस. देहशुद्धि, स्थानशुद्धि, आसन व मनशुद्धि करूनच उपासना केली पाहिजे. अशी त्यांची प्रथा आहे. मशीदी व बुद्धदेवालयें यांत प्रथमतः देहशुद्धीची

सोय असते. व्यवहारोपयोगी हेतुसिद्धीसाठीं ताईत, दोरे, गंडे इत्यादि पद्धति मागाहून त्या धर्मांत आल्या. इतर धर्मीयांच्या 'यंत्रां'प्रमाणें ईशशक्तीचीं प्रतीकें इस्लामीयांत नाहींत. कारण ती एक प्रकारची मूर्तिपूजा होते. म्हणून इस्लाम हा मूर्तिपूजक धर्म नाहीं असें ते समजतात हें जरी खरें आहे तरी मक्का येथील 'काबा' हा काळवत्री दगड सुवर्णाक्षरलिखित स्तंभ किंवा लिंग असून तें सर्व इस्लामीयांचें एकच प्रतीक तरी आहेच. इस्लामी निशाणावरील चांद व तारा किंवा 'अल्लाहु अक्बर' या लिखित मुद्रा हीं प्रतीकेंच आहेत, असें नव्हे का?

सारांश सर्व मानवांच्या धर्मांत मंत्र, तंत्र व त्यांचीं प्रतीकें हीं आहेतच हें स्पष्ट आहे.

(उ) यहुदी व नवख्रिस्ती (गो. प्र. भावे)

स्थूलमानानें बोलावयाचें म्हणजे याहुदी व नवख्रिस्ती हे सर्व एकेश्वरवादी उपासक व पूजक आहेत. फरक इतकाच कीं, याहुदी हे संत मूसाच्या विचारप्रणालीला शिरोधार्य मानून चालणारे व नवख्रिस्ती हे इतर संतांच्या विचारांना मान देऊन येशूच्या विचाराचें व आज्ञांचें पालन करणारे आहेत. याहुदी लोकांत इतर ख्रिस्तानुयायांपेक्षां पंथभेद वा सांप्रदाय फार कमी. नवख्रिस्तीयांमध्यें पुराणमतवादी, नवमतवादी, ल्युथरवादी, पूर्वींचे ख्रिस्तिवादी, इ. इ. सांप्रदाय आहेत. ते सर्व ख्रिस्ती जगद्गुरु जो मुख्य पोप (इटालीमधील 'व्हॅटिकन' या ठिकाणचा) याला मान देणारे व त्याच्या आज्ञा या मतें मानणारे आहेत. 'बायबल' हा ह्यांचा वेदग्रंथ आहे.

ख्रिस्ति धर्मीयांचे सामान्य प्रतीक-चिन्ह 'क्रॉसचें'

या सर्व ख्रिस्तानुयायांमध्यें मंत्र व जप हा क्रिया कटाक्षेरपणानें पाळणारेही लोक आहेत. 'क्रॉस' हें चिन्ह सर्व ख्रिस्तपंथी पवित्र

मानितात, त्यांतील सनातनवादी लोक तें धारणही करितात 'प्रॉटेस्टंट' वा त्यांतील उपपंथ म्हणजे ठिकठिकाणचे धर्मपीठानुयायी (जसे बॅपटिस्ट, प्रेस्बिटेरियन, एपिस्कोपेलियन इत्यादि) 'क्रॉस" या येशू ख्रिस्ताच्या प्रतीकालाही पवित्र समजात; तें 'चिन्ह' संकटनाशक व संरक्षक आहे असें समजून धारण करितात, प्रसंगविशेषीं त्या आकाराची हातांनीं मुद्राही करितात. एवढेंच नव्हे तर ख्रिस्ती माणूस मृत झाल्यावरही, त्याला पुरतात तेथेंही तें चिन्ह, तसा 'क्रॉस' उभा पुरून ठेवितात. निधर्मी समजल्या जाणाऱ्या देशांतही तसा क्रॉस मृताच्या जागेंत पुरण्याची प्रथा आहे. ख्रिस्ताची पवित्र माता 'मेरी' हिची प्रार्थना वा उपासना करितांना तें प्रतीक जवळ बाळगितात—सारांश, 'क्रॉस' हें *ख्रिस्तानुयायांच्या एकेश्वरीपंथाच्या देवतेचें प्रतीक आहे* असें ठरते.

याहुदी लोकांतही अनेक प्रकारचे व अनेक कारणांसाठीं—मुख्यतः व्यावहारिक अडचणींवरील उपाय म्हणून—अनेक मंत्र असून त्यांचीं प्रतीकें म्हणजे यंत्रें आहेत. सोबत दिलेलें हें एक त्यापैकीं महत्त्वाचें प्रतीक आहे. दुसरें प्रतीक आम्हां हिंदुधर्मीयांच्या त्रिशूला-प्रमाणें पण चतुःशूलात्मक असून तेंही संरक्षक प्रतीक मानिलें जातें. इस्रायल ही याहुदी लोकांची मातृभूमि असून 'जेरूसलेम'—येरूसलेम हें त्यांचेंही एक सर्वश्रेष्ठ यात्रास्थान व पवित्र ठिकाण आहे. हें ठिकाण इस्लामीयांचेंही एक महत्त्वाचें पवित्र ठिकाण आहे. 'War of Roses' हीं अनेक वर्षें चाललेलीं मध्ययुगकालीन युरोपियनांचीं धर्मयुद्धें याच 'जेरूसलेम'च्या मालकीसाठीं होतीं. आजही (१९७०) इस्रायल विरुद्ध लढ्यांत या ठिकाणावरील हक्क हें एक कारण आहेच.

याहुदी यहोवाह (Jehova) पंथीयाचें प्रतीक

याहुदी धर्म येशू ख्रिस्तापूर्वीपासून चालत आलेला धर्मसंप्रदाय आहे. यहोवाह (Jehova) हा त्यांचा मूळचा देव. त्यानें धार्मिक आज्ञा म्हणून

दहा धर्माचार म्हणजे आज्ञा मजपाशीं करार करून दिल्या आहेत. त्याचेच तुम्ही आचरण करावें असे सागून त्याचा प्रचार करणारा सत 'मूसा' हा पुढें आला व तोच याहुद्याचा देव मानिला गेला व मानिला जातो. त्याच्या दहा आज्ञाना (Ten Commandments) 'जुना करार' म्हणतात. याहुदी या आज्ञा शिरोधार्य धर्म म्हणून मानितात. येशूच्या बायबलाचे उपदेशक आज्ञाना 'नवकरार' New Testament म्हणतात. याहुदी धर्मांत प्राणिपूजा (Totemism) व पितृपूजाही होती देव यहोवाह किंवा 'याहू' या नावावरून या पथीयाना याहुदी (यहुदी) असे म्हणतात. त्याचें सर्व वाङ्मय 'हिब्रू' या भाषेत आहे.

साराश, पश्चिम आशिया या भौगोलिक विभागात (ज्याला सर्व पाश्चिमात्य खिस्तानुयायी 'मध्यपूर्व'– 'Middle East' असें विशिष्ट राजकीय दृष्टीचें नाव देतात त्या भूभागांत) मूसा, येशू व मोहम्मद पैगबर हे तीन मोठे धर्मसस्थापक व प्रवर्तक होऊन गेले, ते सर्व परमेश्वराचे एकेकच प्रेषित म्हणून घोषवून त्यानीं महापरमात्म्याच्या अनेक विभूतिवादाविरुद्ध बड पुकारून केवळ प्रेषितप्रेरित एकेश्वरी पथ निर्माण करून त्या प्रत्येकानें प्रथमत आशियाखडाच्या पश्चिम भागात आपापल्या प्रेषितप्रेरित एकेश्वरी पथाचा प्रसार केला इस्लामी प्रेषितप्रेरित एकेश्वरी पथानें, त्याचें उगमस्थान जें मक्का, त्याच्या पूर्वेकडील भूभागा तही प्रचाराचा धूमधडाका चालविला. त्याचे खालीं दिलेले परिणाम घडले –

(१) पश्चिमेकडील तीनही एकेश्वरी धर्मपथीयामध्यें अनेक शतकें-पर्यंत रक्तपातपरिणामी धर्मस्थानासबधें झगडे झाले व अजूनही होत आहेत.

(२) ते एकेश्वरीवादी असूनही प्रत्येकाचें ईश्वरोपासनेला व निष्ठेला सहाय्यभूत असें परमेश्वराचें प्रतीक मात्र एकच न राहातां भिन्नभिन्नच राहिलें आहे.

(३) त्यांचे पूर्वींचे उपासनामंत्र व त्यांचीं तंत्रें हींपण एकच न होतां भिन्नभिन्न राहिलीं आहेत.

(४) इस्लामी धर्मप्रचाराची पद्धति इतर पश्चिमी एकेश्वरी पंथप्रचाराप्रमाणें शांतताप्रधान नसून दडेलीप्रधान आक्रामक स्वरूपाची होती व अजूनही ती प्रवृत्ति मावळलेली आहे असें दिसत नाहीं.

(५) मक्केच्या पूर्वेकडील आशियाच्या भागांतील भारतवर्ष ह्या भागांत पश्चिमेकडील तीनही पंथापूर्वीपासून *'सनातन वैदिक धर्म'* नांवाचा महापरमेश्वराच्या अनेक विभूति मानून त्या सर्वांत एकच परमात्मा मानणारा *अद्वैतवादी धर्म*—एकांत अनतत्व व अनतांत एकत्व पाहाणारा, मानणारा व आचरणारा धर्म—चालू होता. त्याचे अंतिम ध्येय 'कृण्वंतु विश्वमार्यम्' असें होतें व आहे, तरी त्याचे व्यवहार 'आक्रामक' स्वरूपाचे मुळींच नव्हते व नाहींत. एवढेंच नव्हे तर धार्मिक बाबतीत प्रत्येक व्यक्तीला आचार, विचार व उच्चार ह्यांत पूर्ण स्वातंत्र्य होतें व आहे, याचा अर्थ धर्म-बाबतींत आम्ही भारतीय संपूर्ण लोकशाही वृत्तीचे (Democratic) होतो व आहों असें सिद्ध होतें. इतर एकेश्वरी धर्मांप्रमाणें अरेरावी वृत्तीचे Autocratic नाहीं.

यामुळें इस्लामी धार्मिक आक्रामक वृत्तीशीं झगडतांना—प्रारंभीं त्यांच्या हिंसात्मक प्रचाराशीं झगडतांना—दु:खें भोगावीं लागलीं तरी अखेरीस त्यानें इस्लामी प्रवृत्ति जिरवून पचवून टाकिली व पुनः वर भारतीयत्व शिल्लक टेविलेंच! भारतीय सनातन वैदिकधर्म *जागतिक धर्म* होण्याला

---

१. गेल्या पन्नास वर्षांत इराणांत "बाह-ओ-अल्ला" हा व्यापक—स्वरूपाचा एकेश्वरी पंथ उत्पन्न होऊन त्याचा प्रसार त्या भागांत थोडाफार झाला. तसा भारतांतही अल्प प्रमाणांत झाला आहे. त्याचा मूळ प्रेषित प्रचारक 'बाह-ओ-उद्दिन—हा आहे. ते सत्पथीय लोक आक्रमक व हिंसात्मक नाहींत. ह्या पंथाला "बहाइज" पंथ म्हणतात! (गो. प्र. भा.)

योग्य असा आहे. पण 'कृण्वन्तु विश्वमार्यम्' हें धोरण आक्रमक स्वरूपाचें नसल्यानें तें प्रसारक-प्रचारक होत नाहीं! त्यांतही दुःखाची गोष्ट ही कीं, आमची धार्मिकवृत्ति आत्मसंरक्षकही राहिली नाहीं! यामुळें आमचें संख्याबल कमी होत चाललें!!

० ०

पूर्वार्ध-उपसंहार

प्रस्तुत काली 'राजा कालस्य कारणं' यामुळें अगर जीवनार्थ कलह उग्रतम झाल्यामुळें त्रैवर्णिकांपैकीं क्षत्रिय व वैश्य (मारवाडी वैश्य खेरीज करून) या वर्णांतील पुरुषांच्या ठायीं संस्कारलोपच झाला आहे. ब्राह्मणवर्गांत निदान अजूनही लाजेकाजेस्तव विश्वास नसतांनाही व्रतबंध, विवाह व अंत्येष्टि हे संस्कार वैदिक विधीनें होत आहेत. व्रतबंध झाल्यानंतर यज्ञोपवीत गळ्यांत असावें लागतें व वर्षातून 'श्रावणी' म्हणजे यज्ञोपवीत संस्कार तरी करावा लागतो. तोही संस्कार नकोसा झालेला आहे. त्या श्रावणींत 'उत्सृष्टा वै वेदाः' असें वाक्य येतें व नंतर सहा महिन्यांनीं अनध्याय संपल्यावर पुन्हां वेदपठण सुरू करावें असें विधान आहे. परंतु व्रतबंधाचे दिवशीं गायत्रीमंत्राचा उपदेश झाल्याबरोबर दुसऱ्या दिवसापासून गायत्री मंत्र, संध्या व उपनीत वटु यांची ताटातूट होते! गायत्रीमंत्र तर बरोबर म्हणतां येत नसतोच. परंतु गोत्र, प्रवर, शाखा व वेद यांचीही ओळख राहत नाहीं. अशा प्रकारची ब्राह्मणवर्णीय प्रजा आज दिसून येत आहे.

अशा वेळीं संध्या व गायत्रीजप करण्याची इच्छा असणारे थोडेच ब्राह्मण सांपडतील. अशा धार्मिक लोकांत आचारशास्त्राची माहिती नसल्यानें समुद्रयान, अग्निरथयान अथवा आशुयानरथ (मोटर), वायुयान (विमान) यांच्या साह्यानें प्रवास करण्याचे प्रसंग वारंवार येत असतात, व संध्यादि कर्मांकरितां जलाभाव असल्यानें गायत्रीजप किंवा संध्यावंदन हा क्रिया

तितक्या प्रवासाच्या काळात लोप पावतात. अशा वेळीं संध्याकाल प्राप्त झाला तर संध्यावंदन कसें करावें व गायत्रीजप कसा करावा ही माहिती भाविकास व्हावयास पाहिजे. काळ अनुकूल असून शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य असूनही आळसानें किंवा पाश्चिमात्य शिक्षणानें हिरण्यकशिपूचे अवतार म्हणजे ईश्वरास्तिक्याच्याबद्दल साशंक असलेल्याकरिता हा प्रयत्न नाहींच नाहीं.

असो. पाराशर स्मृतीमध्यें (कलौ पाराशर स्मृत) 'जलाभावे दक्षिण कर्णं स्पृशेत्' असें वाक्य आहे. म्हणजे प्रवासात संध्यावंदनाकरिता जलाभाव असल्यास दक्षिण कर्णाला स्पर्श करून तेथून जल आलें अशी भावना करून खालील श्लोक म्हणावे--

> नमः शिवायै गंगायै शिवाय च नमोनमः।
> नमस्त्रिपथगामिन्यै विश्वमूर्त्यै नमोनमः॥
> इडा भगवती गंगा पिंगला यमुना नदी।
> तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णाख्या सरस्वती॥
> ज्ञानहृदये ध्यानजले रागद्वेष मलापहे।
> यः स्नाति मानसे तीर्थे सः याति परमां गतिम्॥

वरील श्लोक अर्थ समजून म्हटले म्हणजे स्नान झाले असें होतें. यानंतर सर्व संध्या, अर्घ्यप्रदान, जप, सूर्योपस्थान हीं सर्व कर्मे मानसिक करावीं. त्यामुळें स्पर्शादिक जलाभावादिक सर्व दोष नष्ट पावतात, व अशा प्रकारें कर्म करणाऱ्याचें सर्व कर्म सुव्यवस्थित झाल्यासारखें वाटतें.

> उपासनं स्नानसंध्या पूजापारायणादिकं।
> तेषु मुख्यतमस्त्वेष जप (गायत्रीजप) एवं न संशयः॥
> देहे प्राणो यथा मुख्यः तस्योपास्त्या ययं स्मृताः।
> साधकः सर्वदा तेन जपं कुर्यात् समाहितः॥
> अत आपत्सु जपतः एवं सर्वं कृतं भवेत्।
> आपत्स्विव रोगेषु पथि कार्यान्तरेषु च॥

यथाशक्ति जपं कुर्यात् तेन दोषो न विद्यते ।
कर्मलोपस्य दोषो न स्यादापत्तिमुखेषु ते ॥—श्रीभास्करराय

शेवटी जगन्नियंत्री आदिशक्ति वेदमाता गायत्री देवी इजला प्रार्थना कीं मागील चार ओळी वाचून वाचकांच्या मनांत धर्मश्रद्धा व आचारतत्परता उत्पन्न व्हावी. भारतवर्षीयांची धार्मिक व राजकीय उन्नति व्हावी. व ती उन्नति होण्याकरितां आर्यपुत्र व आर्यकन्या यांच्या ठायीं पूर्वजांच्या सद्गुणांचें अनुकरण करण्याची प्रेरणा व्हावी, परंपरया आर्यसंस्कृति दृढमूल व्हावी व अंतीं ते तव पदरजीं मिलिंदायमान होऊन मोक्ष सुखानुभवी व्हावे हें वरदान द्यावें.

'सहनाववतु सह नो भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै.'

समाप्त

□ □

मंत्र शास्त्र

उत्तरार्ध

(अनुभूत व अनुभाव्य
मंत्र-यंत्र-तंत्र प्रयोग संग्रह)

अनुक्रम

१ अनुभूत व अनुभाव्य वेदमंत्र

सदरहु प्रकरणात मुख्यत ऋग्वेद व अथर्वणवेद यातील अनुभाव्य मंत्र व त्याचा उपयोग हे दर्शविले आहेत मंत्रशास्त्रपूर्वार्धांतही या दोन्ही वेदातील काही अनुभूत मंत्र, त्याचे विधि व विनियोग हे दिलेले असल्यानें ते येथें घेतलेले नाहींत यजुर्वेदातील काही मंत्र पूर्वार्धांत घेतलेले आहेत मंत्रशास्त्राच्या पूर्वीच्या एका आवृत्तींत यजुर्वेद व सामवेद यातील काहीं अनुभाव्य मंत्र दिलेले होते, पण त्यातील स्वराची शुद्धाशुद्धता (अर्थात छापील प्रतींत) ठीक न वाटल्यामुळें, तसेंच त्याच्या विनियोगाचा नीटसा उलगडा न झाल्यामुळें खुद्द ग्रंथकार श्री योगेश्वरानंद यानीं ते मंत्र वगळले तरी हरकत नाही असें सांगितलें होतें समग्र ते या प्रकरणात दिले नाहींत

पूर्वार्धांत मंत्र व उपासना या प्रकरणात मंत्र सिद्ध होऊन या करून त्याचा अनुभव येण्यासाठीं 'पुरश्चरणविधान' म्हणून माहिती दिलेली आहे ती वेदोक्त मंत्रासाठींच नसून इतर आगमोक्त वा तंत्रशास्त्रातील मंत्रानाही थोड्याफार भेदानें लागू आहे देवदेवताच्या मंत्रानाही तें विधिविधान जरूर आहे देवीपुराण, देवी भागवत, अग्निपुराण इत्यादि ग्रंथात अनेक प्रकारचे मंत्र व त्यांची साधना सांगितलेली आहे तीच क्रिया वा पद्धति 'सप्तशती व श्रीसूक्त' इत्यादि ग्रंथातील मंत्राना–(ते सिद्ध होण्यासाठींहि) अवश्य व उपयोगी आहे तथापि सप्तशती व श्रीसूक्त (श्री विषयींचें सूक्त) यातील मंत्राच्या उपयोगासाठीं हेतुभिन्नत्वामुळें

निरनिराळें विधिविधान सांगितलेलें आहे. तें पुढें त्या त्या प्रकरणात दिलेले आहे.

(गो. प्र. भा.)

१ ऋग्वेदीय – अनुभाव्य मंत्र

पूर्वार्धामध्ये वेदमंत्र व त्याचे विनियोग ही माहिती दिली. त्याचप्रमाणे आणखी कांहीं अनुभाव्य मंत्र व त्याचा उपयोग ह्या गोष्टी येथें दिल्या आहेत

१ परान्नदोषनाश व अन्नवृद्धि

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

२ – ६ सुक्तें – ऋषि – अगस्त्य
२ – ६ सूक्ते
अन्नस्तुति – १ अनुष्टुप् – २ – ४ – ८ – १०

छंद — गायत्री

हीं सूक्तें ११ ऋचाचीं आहेत. त्यामुळे परान्नदोष नाहींसा तर होनोच पण उलट अन्नवृद्धि पण होते.

२ रोग व मृत्युपरिहार व वाक्सिद्ध

४ – ३ – १ सूक्त
प्रयुंजती–प्रतिरथ – विश्वेदेव – त्रिष्टुभ्
हें सूक्त सात ऋचांचें आहे –

करवीर पुष्पांनी एक हजार गायत्रीमंत्रांनी होम केला तर रोगाचा परिहार होतो व प्रत्यक्ष मृत्यु परत फिरतो.

३ ऋणनाश

१ – २ – १३ कस्येति मंत्र

शुनःश्येप प्रजापति – त्रिष्टुभ्

हा मंत्र ५ ऋचांचा आहे. तीन हजार होम – *ऋणनाश*

४ देवतावश

१ – १ – ३ वायवायादि सूक्त

मधुच्छंद – वायु – गायत्री

हें नऊ ऋचांचें सूक्त आहे. दररोज एक वेळ म्हटल्यास देवता वश होतात.

५ आयुष्यवृद्धि

५ – ६ – २५ त्रिर्देव मंत्र – वसिष्ट – विष्णु – त्रिष्टुभ्

त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम॥

विष्णुसन्निध म्हटल्यास आयुष्य वृद्धि होते; नुसतें म्हटल्यास डोकें दुखणें थांबतें.

६ सुखी जीवन

४ – ४ – २ वरुणो सूक्त

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे।
परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम्॥

आठ ऋचा आहेत. पहिला मंत्र.

आवळीचे मुळाशीं बसून दहा हजार वेळां जपावें. सर्व प्रकारच्या तापाचा उपशम होऊन सर्व रोग परिहार होऊन मनुष्य जगांत सुखी नांदतो.

७ पापमुक्ति

२–७–१६ आतपितर्अपेतसूक्त – गृत्समद – रुद्रत्रिष्टुभ्

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः।
अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः॥

पाच ऋचा आहेत. पहिला मत्र शिवालयात एक लक्ष वेळा जपावा. महानिपाचा परिहार होऊन सर्व पापापासून मुक्त होतो.

८ मातृभावोत्पत्ति

८–८–२४ प्रसूनवा – सूक्तम् – सूनुऋभु – अग्नि – गायत्रि अनुष्टुप्

प्र सूनव ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना।
क्षामा ये विश्वधायसोऽश्नन्धेनुं न मातरम्॥

चार ऋचा, पहिला मत्र. हा मत्र शिवालयात तीस हजार जपला असता सर्व स्त्रियाचे ठायीं मातृभाव राहील, अन्यबुद्धि उद्भवणार नाहीं.

९ कुस्वप्न सुस्वप्न

२–७–१० यो मे राजन् मत्र — गृत्समद-वरुण त्रिष्टुभ्

यो मे राजन् युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह।
स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान्॥

हा मत्र पाच ऋचाचा आहे त्यातील शेवटची ऋचा.

ह्या मत्राचा एक हजार आठ जप केला असता वाईट स्वप्न पडलें तर तें सुस्वप्न होतें.

१० भगंदर रोग परिहार

६–२–९ ईळिष्वाहि – मत्र – निश्वनमस् – अग्नि – उष्णिक्.

विष्णुमंदिरात तीस हजार जप करावा, भगदर रोग बरा होतो, पाण्यात उभें राहून जपावें.

११ निर्वैरता

८–८–३७ उत्तिष्ठ – मत्र – शिबि – प्रतर्दन – इंद्र – त्रिष्टुभ्

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्वियम्।
यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तन ॥

तीन ऋचा आहेत. पहिला मंत्र बोरीचे झाडाखाली तीस हजार जप केल्यास कार्य नष्ट होणार नाहीं व वैरीही होणार नाहीं.

अर्श (मूळव्याध रक्ति), रोगाघर मंत्र. (अनुभवसिद्ध)

मंत्रस्थल....तैत्तिरीय संहिता अष्टक ४ पाठा (अध्याय २) अनुवाक् ५ त्यात पन्नाशी १ – २

मंत्र—'ॐ समित ँ संकल्पेथा ँ संप्रियो रोचिष्णू सुमनस्यमानौ ।
इषमूर्जमभिसंवसानौ संवां मनांसि संव्रतासमुचित्तान्याकरं ॥
अग्नेपुरीष्याधिपाभवात्वंनः ॥ इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥
पुरीष्यस्त्वमग्नेरयि ॥ मान्पुष्टिमा ँ असि ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहासदः ॥
भवतनः समनसौ समोकसौ ॥ १ ॥
अरेपसौ । मायज्ञ ँ हिँ सिष्टं मायज्ञपतिं जातवेदसौ
शिवौ भवतमद्यनः ॥
मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्नि ँ स्वेयोनावभारुखा ॥
तां विश्वेर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुंचतु ॥
यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तेन पर्षदति द्विषोग्ने
वैश्वानरः स्वाहा ॥"

नमःसुते निर्ऋते विश्वरूपे ॥ २ ॥

२ अथर्वण वेदांतील मंत्र

विद्मा शरस्य पितरं पर्जन्यं भूरिधायसम् ।
विद्मोष्वस्य मातरं पृथिवीम् भूरिवर्पसम् ।
विषितं ते वस्ति विलं समुद्रस्योदधेरिव ।
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ।

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।
मुञ्चतीर्मधुना पयः । अप्स्वंतर मृते-मप्सु भेषजम् ।
अपामुत प्रशस्तिभिरश्वा भवथ वाजिनो गावो भवथ वाजिनीः ।
अग्निन् वसुवसवो धारयत् त्विंद्रः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ।
इमामादित्या उत विश्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धारयन्तु ।
अयं देवानामसुरो विराजति वशा हि सत्या वरुणस्य राज्ञा ।
ततस्पदिव्रप्रणा शासदान उग्रस्य मन्यो रुदिमं नयामि ।
अमूर्या यान्ति योषितो हिरा लोहितवाससः ।
अभ्रात इव जमयस्तिवतु हुतवर्चसः ।
सुकेपुते हरिमाणं रोपणाका सुदध्मसि ।
अयो हारिद्रवेपुसे हरिमाणं–निदेध्मसि ।
नक्तं जाता स्योषधे रामे कृष्णे असिक्निच ।
इदं रजनि रजय किलासं पलिसंचयत् ।
किलासं च पलितं च निरितो नाशया पृषत् ।
आत्वा स्वो बिशतां वर्णः पराशुक्लानि पातय ।
नमः शीताय तःक्सने नमोरूराय शोचिषे कृणोमि ।
यो अन्येद्युरूभयद्युरभ्येति तृतीयकाय नमोअस्तु तक्मने ।
असितं ते प्रलयनमास्थानमसितं तव ।
असिक्न्यास्यो निरितो नाशया वृषत् ।
यदग्निरापो अदहत् प्रविश्य यत्राकृण्वेन् धर्मधृतो नमांसि ।
तत्र त आहुः परमं जनिच सनः सविद्वान् परिवृङ्धितक्मन् ।
येनस्तत् पश्यत परमं गुहा यद् यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् ।
इदं पृश्निरदु हाजायेमानाः स्वर्विदो अभ्य नूप ते व्र ।
अग्निर्नः शत्रूनप्रत्येतु विद्वान् प्रेति-दहन्नभिशस्ति ।
ससेनां मोहयतु परेषा निर्हस्तांश्च कृणवञ्जातवेदाः ।
इंद्रसेनां मोहयतु मरुतो घ्नन्त्वोजसा ।
चक्षूंष्यग्निरा दत्तं पुनरेतु पराजिना ।
मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुतराजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राहयचेतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम् ।

यदिक्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव।
तमा हरामि निर्ऋते रूपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय।
योगिरिष्वि जायथा वीरुधां बलवत्तमः।
कुष्ठे हितक्ष्मन्तशत तक्मानं नाशयन्नितः
शीर्षामयमुपहत्या भक्ष्योस्तन्वो उरपः।
कुष्ठस्तत् सर्वं निष्करद्दैवं समहवृष्ण्यम्।
ददिर्हि मह्यं वरुणो दिवकविर्वचोभिरूग्रैर्निरिणामि ते विषम्।
खातमखातमुत सकामग्र भमिरेव धन्वन्ति जजास ते विषम्।
यत् ते अपोदकं विषं तत् तो पतस्तग्रभम्।
गृण्हामि ते मध्यममुत्तमंसेरसे-मुतावमं भियसो नेशदा हुते।
वृषामेस्यो नमस्या न तन्य तुरूग्रेण ते वचसा बाध।
अहं तमस्य नृभिरग्रमं रसं तमंस इव ज्योतिरुदेतु सूर्यः।
अपेचितः प्रपतत सुपर्णो वसु-ते-रिव।
सूर्यः कुणोतु भेषजं चंद्रमावोपोच्छतुः।
एन्येका श्येन्येका कृष्णैका रोहिणी द्वे।
सर्वासामग्रमं नामावीरघ्नीरंयेतव।
या बभ्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुतपृश्नयः।
असिक्निःकृष्णा ओषधी सर्वा अच्छावदामसि।
इंद्रस्य प्रथमो रथो देवानामपरो रथो वराणस्य तृतीयः इत्।
अनामपमा रथ स्थाणुमारदथार्षत्।
अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः।
अयं मे विश्वभेषजोयं शिवाभिमर्शनः।
हस्ताभ्यां दश शाखाभ्यां जिन्हा वाचः पुरोगवी।
अनमयत्नुभ्यां हस्ताभ्यां ताभ्यां त्वाभिमृशामसि। अ ३।१३
ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् विसीमतः सुरूचो वेनआवः।
सबुध्न्या उपमा अस्य विष्ठा समस्त्व योमतश्च विवः॥
जांगिडोसि जंगिडो रक्षितासि जंगिडः।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वं रक्षतु जांगिडः।

यजुर्वेद मंत्र

चक्षुष्पा अग्नेसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवासि यं परिधिं पर्यधत्था
(संहिता प्रथमाष्टक अध्याय १ अनुवाक् १३)

त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं उर्वारूकमिव बंधनात्
(संहिता अष्टक १ अध्याय ८ अनुवाक् ६)

विष्णोरराटमसि विष्णोःपृष्ठमसि विष्णोःश्नप्त्रेस्थो विष्णोःस्यूरसि
(संहिता अष्टक १ अध्याय २ अनुवाक् १३)

मधुवाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः माध्वीर्नः संत्वोषधीः
(संहिता अष्टक ४ अध्याय २ अनुवाक् ९)

स्वस्तिन इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः
(नारायण उपनिषद)

अन्नपतेन्नस्य नो देहि अनमीवस्य शुष्मिणः
(संहिता अष्टक ४ अध्याय २ अनुवाक् ३)

हँ॒सः शुचिषद्वसुरंतरिक्षे सद्धोता वै
(त्रिसुपर्ण अथवा नारायण उपनिषद)

कांडात्कांडात्प्ररोहंति पुरुषः परुषः परि एवा नः
(संहिता अष्टक ४ अध्याय २ अनुवाक् ९)

अपां गर्भंव्यदधात् पुरुत्रा चक्षुषःपितामनसाहि धीरो घृतमेने
(संहिता अष्टक ४ अध्याय ६ अनुवाक् २)

धन्वनागाधन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राःसमदो जयेमा
(संहिता अष्टक ४ अध्याय ६ अनुवाक् ६)

यमेन दत्तं त्रितएनमायुनगिंद्र प्रथमो अध्यतिष्ठत्
(संहिता अष्टक ४ अध्याय ६ अनुवाक् ७)

गणनानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनां
(संहिता अष्टक २ अध्याय ३ अनुवाक् १४)

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशोमर्या अपशसे समुषद्भिरजायत
(संहिता अष्टक ७ अध्याय ४ अनुवाक् २०)

आशुः शिशानो वृषभोत युध्मो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनां
(संहिता अष्टक ४ अध्याय ७ अनुवाक् ४)

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि। मानोनुगादपरो अर्थमेतं।
(आरण्यक परेयुवा)

अन्य वैदिक मंत्रप्रयोगाः

पल्लवोस्त्यागमे मंत्रे वैदिके नास्ति पल्लवः (बृ. ज्यो. धर्मस्कंध ६६)

१ अपमृत्युनिवारणे	पाठस्य आदावन्ते त्र्यंबकं यजामहे शतं जपः। संपुटित पाठेन शीघ्र फलप्राप्तिः।
२ ऋणमोचनार्थे	अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् तृतीये लोके अनृणाः स्याम। ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम। प्रत्येक अध्याय संपुटितः पाठः
३ कामनासिद्ध्यर्थे	पुनस्त्वादित्या इत्यादि सत्याः संतु यजमानस्य कामाः इत्यन्तं प्रत्येकाध्यायस्य संपुटितः पाठः
४ ग्रहबाधानिवारणार्थे	नमः कुप्याय च इत्यादि संपुटितः पाठः
५ राजयक्ष्मा रोगनिवारणार्थे	नमः सोमाय च इत्यादि संपुटितः पाठः
६ बालग्रहबाधा-निवारणार्थे	नमः जघन्याय च इत्यादि संपुटितः पाठः
७ व्रणादिपीडानिवारणार्थे	नमः सहमानाय निव्याधिन इत्यादि संपुटितः पाठः

८ अयाचित धनलाभार्थे	इमॉ_ तपसे रुद्राय इत्यादि	संपुटित आवर्तनें
९ सुखप्रसव हेतवे	याते रुद्र शिवा तनू	
१० धनप्राप्ति हेत्वर्थे	नमोऽस्तु नीलग्रीवाय	
११ शत्रुभयनाशार्थे	प्रमुंच धन्वनस्त्वमुभयो	
१२ स्वजनाकर्षणे	मृडा नो रुद्रो तनो	
१३ पातकादि मोचने	मानस्तोके	
१४ शीतलाभयनिवारणार्थे	मा नो महान्तमुत मा नो	
१५ वाक्सिद्ध्यर्थे	अग्नाविष्णू सजोपसे	
१६ अक्षिरोगनिवारणार्थे	वाजश्च मे प्रसवश्च मे संपुटित पाठ	
१७ व्याघ्रचोरभयनिवारणार्थे	आरात् ते गोघ्न उत पुरुषघ्ने	
१८ राजभयनिवारणार्थे	निकिरिदविलोहित	
१९ अक्षयवाससां प्राप्तये	द्रापे अंधसस्पते	

काहीं वेदोक्त परतु तात्रिक पद्धतीचे मत्र बीजें लावून संपुटित करून खालीं दिल्याप्रमाणें उपयोगात आणितात.

अपमृत्यू निवारणे तथा आरोग्यार्थे 'ॐ जू सः' इति बीजैः प्रत्येक मंत्र संपुटितजपम्

२ कामनासिद्ध्यर्थे—'क्लीं'	"	"
३ विद्याप्राप्तौ —'ऐं'	"	"
४ धनप्राप्तौ—'श्रीं'	"	"
५ विवादे जयार्थे 'ल्हीं'	"	"
६ स्वष्टदेवताप्रीत्यर्थे—'स्वेष्टबीजं'		"

□ □

२ बगलामुखी-बलातिबला-शाबर-कापालिकादि मंत्र

बगलामुखी मंत्र

१. *श्रीबगलामुखी मंत्र* – 'नारदऋषि, उष्णिक्छंद, श्रीबगला देवता, ॐ ह्लरीं बगलामुखी सर्व दुष्टानां वाच मुखं पदं स्तंभय जिह्वा कीलय बुद्धिं विनाशय ॐ ह्लरीं स्वाहा' *ह्याच मंत्राच्या भागानीं न्यास करावे* ध्यान 'जिव्हाग्रमादाय करेण देवीं वामेन शत्रु परिपीडयन्ति। कराल कालानलवत् त्रिनेत्रा भजेहमम्बा शरणार्तिहन्त्री' जप २१०००० (२ लक्ष १० ह) ह्या मंत्राचा असा अनुभव चाळीस वर्षांपूर्वी आलेला *आहे कीं, एका मोठ्या संस्थानिकाची वार्षिक दक्षिणा अव्वलपासून येथील* ब्राह्मणास राजाचें अभीष्टचिंतनाकरिता ठरलेली होती सदरहू संस्थानाच्या नवीन मालकानें ती कमी केली तेव्हा सदरहू ब्राह्मणानें ह्या मंत्राचा जप केला त्यामुळें त्या नव्या संस्थानिकाला स्वप्न पडलें कीं, आपली जीभ कोणी ओढीत आहे याचा परिणाम असा झाला कीं, तो संस्थानिक अगदीं घाबरून गेला पुढें दरबारातील दानाध्यक्षास विचारतां त्यानें सांगितलें कीं, ज्याच्या दक्षिणा कमी केल्या, त्यापैकीं कोणीतरी अनुष्ठान करीत आहे पुढें शोध करिता अनुष्ठानकर्त्या ब्राह्मणाकडे त्याची पूर्वीची दक्षिणा कायम केली व सरकारचीं रात्रीचीं स्वप्नें बंद पडलीं! *अलीकडे ह्या मंत्राचा असा अनुभव आला आहे कीं, हायकोर्टांत एका*

इसमाचा खटला चालू होता. त्यामध्यें विरुद्ध बाजूला यश मिळणार याबद्दल लोकांस खात्री वाटली. तो खटला आपल्या उलट होणार अशी खात्री वकिलांनीं दिल्यानंतर ह्या मंत्राचा जप सुरू करण्यांत आला. निकालाच्या तारखेला उलट बाजूच्या मंडळींनीं पानसुपारी, सत्यनारायण वगैरे करण्याची तयारी केली. संध्याकाळीं सहा वाजतां तार आली कीं जप करविल्या वादीच्या बाजूचा निकाल झाला!

बगलामुखी पूजन यंत्र
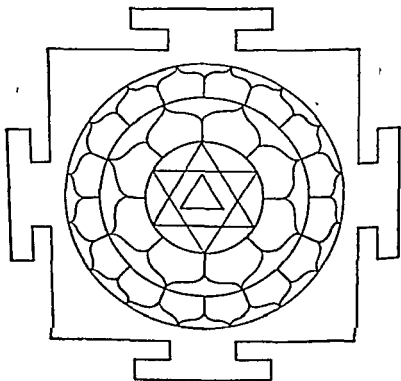
बगलामुखी' स्तंभन यंत्र
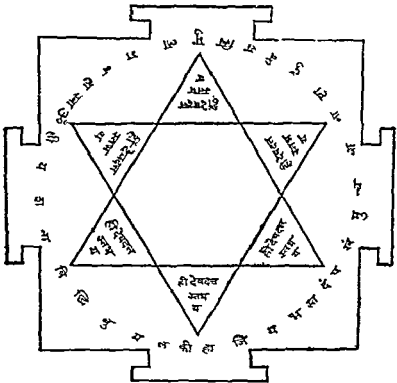
१. या देवीची उपासना श्रीभगवतीची प्रसन्नता प्राप्त करण्यासाठीं नसून कोणा च्याहि अनहितासाठीं उपयोगी पडते. तसेंच केवळ सात्विक परमार्थप्राप्तीसाठीं ह्या देवतेची उपासना उपयोगी नाहीं. पण स्वतःच्या व्यावहारिक ध्येयपूर्तीसाठीं ह्या उपासनेचा उपयोग होतो. पण ह्यामध्यें क्लिष्ट मंत्र तंत्रयुक्त असल्यानें त्यात थोडीही चूक झाल्यास विपरीत फल मिळतें, असें हिचे एक श्रेष्ठ उपासक श्री. यज्ञदत्त शर्मा, वानप्रस्थी वैद्य हे आर्जवून सांगतात. 'कल्याण' मासिकाच्या १९६७–६८ च्या अंकात सविस्तर माहिती आलेली आहे. बनारस येथील "चौखांबा प्रकाशन" संस्थेंत या उपासनेबद्दल पुस्तकेंही आहेत. (गो. प्र. भा.)

२. या मत्राचा जपप्रकार असा आहे. बगलामुखीच्या यत्राची षोडशोपचार पूजा करून जप करावा. त्यामुळें मत्र लवकर सिद्धिप्रद होतो. म्हणून श्रीबगलामुखी पूजायत्राची आकृति दिली आहे. वाचा बद करणें, बुद्धि नष्ट करणे, हस्तपादादिकाच्या क्रिया बद करणे असा इष्ट सकल्प असेल तर दुसरें यत्र दिलें आहे. पूजायत्रावर पूजा झाल्यावर व जप ८४०००० (८ लक्ष ४० ह) पूर्ण झाल्यानतर जेव्हा जेव्हा अभीष्ट कामनेकरिता जप करावयाचा असेल तेव्हा उपयोगात आणण्याकरिता म्हणजे पूजा करून जप करण्याकरिता स्थभनयत्रही सोबत दिले आहे.

श्वेतपालाश काष्ठाच्या पादुका श्वेतपालाशपत्राच्या रसात एकवीस दिवस बुडवून ठेवाव्या व त्यावर ताबड्या रगानें रगवून त्यावर बगलामुखी मत्राचा एक लक्ष जप केला तर त्या पादुका पायात घातल्यानें अतिवेगानें जाता येतें.

विविध कामांकरितां बगलामुखी[1] मंत्र–अनुष्ठान

श्रीगणेशाय नमः । अद्य पूर्वोच्चारित – एव गुणविशेषण विशिष्टाया शुभ पुण्य तिथो । मम आत्मन । श्रुतिस्मृति पुराणोक्त फलप्राप्त्यर्थं । बगलामुखी

---

१. दशमहाविद्यामध्यें भगवतीचीं त्रिपुरभैरवी, धूमावती, बगलामुखी, मातङ्गी व कमला हीं पचविधरूपें प्रसिद्ध आहेत. बगलामुखी उपासनेमध्यें सांख्यायन तन्त्राप्रमाणें वडवामुखी, उल्कामुखी, ज्वालामुखी, जातवेदोमुखी, बृहद्भानुमुखी इत्यादिकाची साधना करून व प्रत्येकाचे चतुराक्षरी, शताक्षरी मत्र व बगलास्त्र इत्यादि साधना मागही आहेत. पण ही सर्व साधना मोक्षफलदायी नसून व्यवहारिक विशिष्ट ध्येयें (जसें शत्रुनाश, दुर्जननाश वा पारिपत्य राजादि वशीकरण, लक्ष्मीप्राप्ति इत्यादि) साध्य करण्यासाठीं आहेत. हैदरबादचे निजाम ह्याच्या राजवाड्यात याच बगलामुखीची नित्य साधना व उपासना (केवळ राजहितार्थ) करणारें एक ब्राह्मण कुटुंब परपरेने पोषिलेलें होतं अशी किंवदति होती। ही उपासनापद्धति व राज्यतत्र यामुळे निजाम

अनुष्ठानमहं करिष्ये। अस्य श्री बगलामुखी स्तोत्रमंत्रस्य नारद ऋषिः। उष्णिक् छंदः। बगलामुखी देवता। ह्लीं बीजं। स्वाहा शक्तिः। क्लीं कीलकम्। मम विरोधी सकल प्रतिवादी वाग् मुख स्तंभन कारिणी जनसंमोहनादि विविध कामना सिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः।

नारदऋषये नमः शिरसि। उष्णिक् छंदसे नमः मुखे। ह्लीं बीजाय नमः हृदये। स्वाहा शक्तये नमः पादयोः। क्लीं कीलकाय नमः सर्वांगे। ह्लीं अंगुष्ठाभ्यां नमः। बगला मुखीं तर्ज० नमः। सर्व दुष्टाना वाचमुखम् पदं स्तंभय स्तंभय मध्य० नमः। जिव्हां कीलय कीलय अनामि० नमः। बुद्धिं नाशय नाशय कनि० नमः। ह्लीं ॐ करतलकरपृष्ठाभ्या नमः। एवं हृदयादि।

ध्यानम्ः—पीतांबरां त्रिनेत्रांच द्विभुजां दाहकोज्वलाम्। शिला पर्वत हस्तां च रिपु जिव्हांच बिभ्रतीम्॥ एवं ध्यात्वा लं पृथिव्यादि मानसोपचारैः संपूज्य ॐ भूर्भुव स्वरोम् इति दिग्बंधः।

मानसपूजा करून हातात पाणी घेऊन आसनाभोंवतीं टाकणें व नंतर जपास बसणें. मंत्रः—

भति धनवान होता असे म्हणण्यास गैर नाहीं.

गुरुचरित्रांतील रजक व त्याचा त्याच्या इच्छापूर्तीसाठीं नृसिंहसरस्वतींच्या आशीर्वादाप्रमाणें झालेला म्लेंच्छकुलीं जन्म, ह्या ऐतिहासिक घटनेचा संबंध ह्याच हैदराबादी निजामाच्या घराण्याशीं होता असें श्रीकामतकृत शुद्धीकृत पोथींतील पुरस्कारादि लिखाणावरुन दिसतें.

दशमहाविद्यांतील 'बगला' देवी द्विहस्ताच गदा व खड्गधारी असुरमर्दिनी स्वरूपी आहे. धूमावती वृद्धा शुभ्र परिधानी निरायुधा आहे, पण मातङ्गी, त्रिपुरभैरवी व कमला ह्या चतुर्भुजा, निरायुधा, रक्तवर्णा, सात्विकरुपा अशा ध्यानाच्या वर्णिलेल्या आहेत. (गो. प्र. मा.)

ॐ ऱ्हीं (ह्लीं) बगलामुखी सर्व दुष्टानाम् वाचं मुखं पदम् स्तंभय स्तंभय जिव्हां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय नाशय ऱ्हीं ह्लीं ॐ।

वरील अनुष्ठानाच्या पूर्वी *सव्वा लक्ष गायत्रीमंत्राचा* जप करून नंतर *अनुष्ठानास सुरवात करावी.*

पिवळा केशरी कंद, पिवळी कण्हेर, मोसमात पिवळा चाफा, पिवळी गोमुखी, पिवळ्या दोऱ्यात ओवलेली रुद्राक्षमाला, पिवळी खडीसाखर, केशरी दूध, केशरी बर्फी, (सोय असल्यास केशरी भात) तेल आणि तूप याचे निरनिराळे दिवे जप होईपर्यंत ठेवणे. *पिवळे आसनावर बसणे.* अनुष्ठानानंतर कुमारी पूजा व भोजन करणे गोकुळ अष्टमीनंतरच्या अष्टमीस ब्राह्मण भोजन करावें. महाशिवरात्रीला जप जितका होईल तेवढा करावा. वरील मंत्राचा जप रोज ४१ माळा करावा.

ब्रम्हयामले बलातिबलां विद्या-प्रकार : १

उत्साहनलयोर्वृद्धि परशस्त्रसहिष्णुता। न बाधा क्षुत्पिपासाभ्या यत सा कथिता बला। यतः परस्मात् स्खालित्य दड्मन कार्यकर्मणा॥ स्वोपायानाममोघत्व भवेत्सातिबलामता॥ इद विद्याद्वय ज्ञानमात्रे सिद्धिनर नृणा॥ विष्णुरेतत् द्वय सृष्ट्वा॥ जितवान्मधुकैटभाविति॥ तथा वाल्मिकी रामायणे॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम॥ बलामतिबला चैव॥ पठत पथि राघव॥ इति॥ अस्य श्री बलातिबला महाविद्या महामन्त्रस्य॥ विराट् पुरुषऋषि॥ गायत्री छद॥ गायत्री देवता॥ अकार–उकार–मकार बीजाद्यः॥ क्षुधानिरसनादि महत्कार्य–सिध्यर्थे॥ असाध्यसाधने

१. हा मंत्र श्रीविश्वामित्रऋषीनें रामलक्ष्मणाना दिला होता. या मंत्रात गायत्री-मंत्रातील सर्व पदें वापरलीं असल्यानें गायत्रीमंत्राची व उपासनेची महत्ता ध्यानांत येण्याला मदत होते. शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें हा मंत्र सावित्री उपनिषदातील आहे. प्रभुरामचंद्रानीं क्षुधानिरसन, दुर्धर्षतेज इत्यादि गोष्टी साध्य करून घेतल्या होत्या हें त्यातील शब्दांवरून स्पष्ट होतें. (गो. प्र. भा.)

विनियोगः ॥ क्लामिति षडगन्यासः ॥ अथ ध्यानम् ॥ अमृतकरतलार्द्रौ सर्वसंजीवनाढ्यौ ॥ अघहरणसुदक्षौ वेदसारौ मयूखौ ॥ प्रणवमयविकारौ भास्कराकारदेहौ ॥ सततमनुभवेहं ॥ तौ बलातीबलेशौ ॥ १ ॥ मानसप-चोपचारैः संपूज्य मनुः ॥ "ॐ–ह्रीं बले महादेवी। ह्रीं महाबले। क्लीं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिप्रदे। तत्सवितुर्वरदात्मिके ह्रीं वरेण्य भर्गो देवस्य। वरदात्मिके अतिबले। सर्वदयामूर्ते बले। सर्वक्षुद्भ्रमोपनाशिनी। धीमहि धियो योन प्रचुर्यः प्रचोदयात्मिके प्रणवशिरस्कात्मिके हु फट् स्वाहा" ॥ एव संहव मत्रजप प्रत्यह्कृते ॥ मडल त्रये (४८×३) सिद्धिर्भवति ॥ एव विद्वान् कृतकृत्यो भवति। सावित्र्या एव सलोकता ॥ जयतीत्युपनिषत्। आप्याय स्वेति शांतिः ॥

बला अतिबला वनस्पतीचा प्रयोग गोरक्षचर्पटी, स्वर्णतंत्र लक्ष्मणा वनस्पति (पाटरी रिंगणी) ह्यावरोबर करावा लागतो.

श्री बलादेवी मंत्र शरीरारोग्यासाठी – २

श्रीबलादेवीमहामंत्रस्य आदित्य ऋषि। गायत्री छंद। श्रीबलादेवी देवता। श्रैं बीज। ह्रीं शक्ति। ह्रुं कीलकम्। शरीरश्रमनिवृत्यर्थे जपे विनियोग। श्रां श्रीं इति षडग।

ध्यान–वंदे बला महादेवीं दिव्यामृतकरोज्वलाम्। प्रसन्नवदना भोजां शरीरारोग्यसिद्धये। अथ मंत्र –

तत्सवितुर्वरेण्य। भर्गो देवस्य धीमहि।

धियो यो न प्रचोदयात् 'ॐ क्लीं ऐं सौ बलायै नमः।'

जपसंख्या अष्टोत्तरशत, एकदर जप ५ लक्ष.

श्री अतिबला मंत्र-मृत्यू टाळण्याकरिता – ३

अस्य श्री अतिबलामहामंत्रस्य वृत्रारिश्चो भगवान् ऋषि। गायत्री छंद। अतिबलाऽमृतस्वरूपादेवी देवता। अ बीज। उ शक्ति। म कीलकम्। मम मृत्यु निवृत्यर्थे जपे विनियोग। क्लां क्लीं इति षडगः।

ध्यानं—मृतसंजीविनीं विद्यां देवीं पद्मासनस्थितां। दीर्घायुष्यप्रदां वंदे मातरं हेममालिनीम् ॥ अथ मंत्र :—

तत्सवितुर्वरेणियं। भर्गो देवस्य धीमहि।

धियो यो नः प्रचोदयात्। 'ॐ ह्रीं क्लीं अतिबले हुंफट्'

जपसंख्या १०८. एकंदर ५०००००. (पांच लक्ष.)

बलातिबला वैदिक मंत्र

ॐ नमो भगवते विष्णुचक्राय अमिततेजसे महाबलपराक्रमाय सकल लोक विध्वंसिने। भक्तेष्ट दायिने हुंफट् विद्ये। विष्णुतेजसे ॐ।

बलं धेहि तनूषु नो। बलमिंद्रा नडुत्सुवः।
बलं तोकाय तनयाय। जीवसे त्वं हि बलदा असि॥

शाबर[1] मंत्र

तंत्रग्रंथांतील मंत्र मागें सांगितले. ह्याशिवाय शाबर, कापालिक व गारुड नांवाचीं तंत्रें प्रसिद्ध आहेत. या तंत्रांतील मंत्र सर्वभाषांत

---

१. आद्य शंकराचार्योनीं ही तपश्चर्या करून शाबरीमातेचा आशिर्वाद मिळविला होता. (ग. द. मुळे नगर, शाबरीकवचविद्या) नवनाथसांप्रदायांत ही शाबरी विद्या होती. पण कांहीं कारणांस्तव ती गुप्तच राहिली. कारण त्या विद्येमधील कांहीं भाग वाम पद्धतीचा आहे. तथापि कांहीं भागांतील मंत्र वैदिक व शुद्ध तांत्रिक बीजांवर आधारिलेले आहेत. तीं राशिपरत्वें व हेतुपरत्वें भिन्नभिन्न असून त्या साधनासाठीं लागणारीं पंचदशी यंत्रेंहीं भिन्नभिन्न आहेत. त्यांत न्यास, ध्यान, मुद्रा, मानसपूजा इत्यादि क्रिया वैदिक मंत्रजपपद्धतीच्या आहेत. एवढेंच नव्हे तर इतर पंचदशीयंत्रलेखनपद्धतीप्रमाणें शाबरीमंत्रयंत्रें ह्यांची लेखनपद्धति ठराविक आंकड्यानें व ठराविक स्थानापासूनच करावी लागते असा निर्बंध आहे.

ठराविक बीजमंत्र म्हटल्यानंतर "ॐ नमो शाबरी शक्ति मम अरिष्टं निवारय निवारय॥ मम अमुक कार्यं सिद्धं सिद्धं कुरु कुरु स्वाहा"॥ हा मंत्र म्हणून

आहेत. शाबर तंत्रे श्रीशिवांनीं उत्पन्न केलीं, अशाबद्दल खालीं दिलेलें वचन आढळतें.

> शिवः शबररूपेण पार्थ जन्ये त्वजीजयत् ।
> तेन प्रोक्ताश्च ये मत्रा. शाबरा इति कथ्यते ।

जपपाठ सुरू करावयाचा असतो. लोकोपयोगी व व्यवहारोपयोगी अनेक कार्यें शाबरीमंत्र त्वरित फलदाई असल्यानें सिद्ध होतात. देवदेवताच्या उपासनापद्धतीमध्यें त्या त्या देवतेचें जसें 'कवच' हा पाठविधि असतो, तसा अशा शाबरीमंत्रात 'शाबरी कवच' हा पाठविधि आहेच. वाममार्गी शाबरीमंत्र फारच लवकरच प्रत्यंतरित होतात, हें जरी खरें आहे तरी त्या जापकाची या पाठकाची स्थिति अखेरीस वाईटच होते. कारण त्यात शुद्धाचार, शौचाचारादि निर्बंध पाळण्यावर कटाक्ष नसतो. यामुळे जापक अधोगतीलाच जातो. तसे सदाचारी या मंत्रजापकाचें होत नाहीं. तसेच शाबरी मत्र हे आत्मसाक्षात्कार किंवा कोणत्याही आध्यात्मिक उन्नतीसाठीं उपयोगी नाहींत. हें तितकेंच खरें. (गो. प्र. भा.) सोबत एक शाबरी यंत्र, त्यातील बीजें, अंक व त्याची लेखनपद्धति दिलेली आहे. सदरहू यंत्र धनुराशीच्या व्यक्तीसाठी 'ठराविक कामात यश मिळावें म्हणून दिलेलें आहे. वैदिक वा आगमोक्त तंत्रातील यत्राप्रमाणें हें पचदशी यंत्रच आहे (पचदशी यत्रासंबधानें परिचयरूप माहिती पूर्वार्धात मंत्र–तत्र–यंत्र या प्रकरणात दिलेली आहे.)
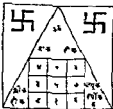
या यंत्रातील अंकलेखनपद्धति २–९–४, ३–५–७, ८–१–६ अशी असून बीजलेखन प्रथम ॐ–ह्रॉक–ह्रौंक, नंतर ह्रींक–ह्रींक व नतर उरलेलीं तीन बीजें लिहावयाचीं. नतर शेंदूर, हिंगुळ, गोरोचन, याचें मिश्रण दुधात मिसळून त्यात चंदन उगाळून तें गध उपयोगावें. समोर व्याघ्रवाहिनी देवीचें प्रतीक असावें. (सिंहवाहिनी देवीचें प्रतीक 'सप्तशती' पाठात असावें)

व नंतर शाबरी संकल्प, कवच, जपादि, अनुष्ठान करावयाचें असतें.

'नवनाथ भक्तिसार' या अनुष्ठानयोग्य प्रासादिक ग्रंथामध्यें नवनाथानीं

शाबरें १२ प्रकारचीं आहेत. त्यांचीं नावें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

कुमार, सिद्धशाबरीशाबर, विजयाशाबर, कालिकाशाबर, कालशाबर, दिव्यशाबर, घोरशाबर, श्रीनाथशाबर व योगिनीशाबर, तारिणीशाबर, शंभुशाबर, अघोरशाबर. कांहीं शाबरमंत्र सिद्ध होण्यापूर्वी त्यानंतरही शुद्धीकरण म्हणून मागे पूर्वार्धांत सांगितल्याप्रमाणें बाह्य संस्कार व्हावे लागतात. तेव्हां ते मंत्र शापमुक्त होऊन जागृत होतात. तथापि बहुतेक शाबरमंत्र शापमुक्तच आहेत.

म्हणजे नवनारायणानीं केलेलीं कार्ये, प्रताप व पराक्रम आणि दाखविलेले चमत्कार (सामान्य जनांच्या दृष्टीनें) ह्या गोष्टी सव्याचारी (वैदिकी व आगमोक्त) सबीज मंत्राच्या सिद्धतेमुळें केल्या असें त्याच ग्रंथांतील माडणीवरून स्पष्ट होतें. नवनाथ शाबरी विद्येमध्यें पूर्ण तरबेज होते हें ऐतिहासिक सत्य आहे. श्रीदत्त हें दैवत तीनही शक्तींचें (उत्पत्ति-स्थिति व लय) एकत्रित प्रतीक असून शाबरीविद्येचें जनकच आहे. नवनाथांना त्यानीं विद्या शिकविली.

शाबरीपद्धतीच्या उपासनेला उपयुक्त अशी कांहीं माहिती सोबत दिलेली आहे.

सव्य किंवा दक्षिणचारी शाबरी उपासनेमध्यें उपासकाला त्याच्या राशीला जरूर व उपयोगी अशीं बीजें असून तीं प्रथम म्हणून मग इष्टहेतूसाठीं शाबरी देवीचा संकल्परूपी मंत्र म्हणून मग जप करावयाचा असतो. ती बीजें पुढें दिलीं आहेत:—

राशीपरत्वें बीजें

मेष – ॐ ऐं, क्लीं, सौं,	तूळ – ॐ ह्रीं, क्लीं, श्रीं
वृषभ – ॐ ह्रीं, क्लीं, श्रीं	वृश्चिक – ॐ ऐं, क्लीं, सौः
मिथुन – ॐ श्रीं, ऐं, सौः	धन – ॐ ह्रीं, क्लीं, सौः
कर्क – ॐ ऐं, क्लीं, श्रीं	मकर – ॐ ऐं, क्लीं, ह्रीं, श्रीं, सौः
सिंह – ॐ ह्रीं, श्रीं, सौः	कुंभ – ॐ ह्रीं, ऐं, क्लीं, श्रीं
कन्या – ॐ श्रीं, ऐं, सौः	मीन – ॐ ह्रीं, क्लीं, सौः

कापालिक

यातील भेद १२ आहेत. त्याचीं नावें खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहेत.

आदिनाथ, अनाथ, काल, अतिकाल, कराल, विकराल, महाकाल, कालभैरव, बटुक, मूलनाथ, वीरनाथ, श्रीकंठ.

वरील शाबर व कापालिक मंत्राचे १२ प्रचारक होऊन गेले त्याचीं नावें खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहेत:—

नागार्जुन, जडभैरव, हरिश्चंद्र, सत्यनाथ, भीमनाथ, गोरक्ष, चर्पटी, (अडबग) अवघडनाथ, वैराग्य, कथाधारी, जलधरी व यमलार्जुन. शाबरमंत्रापैकीं कांहीं मंत्रोक्त देवतेचे प्रत्यक्ष सगुण व स्थूल देहरूप दर्शन कलियुगात होतें. तें मंत्र खालीं दिले आहेत.

ह्या बीजाना अनुरूप व हेतुसाध्य होण्यासाठीं जरूर अशीं यंत्रें राशिपरत्वें निरनिराळीं आहेत. तीं पण येथें दिलीं आहेत.

राशिपरत्वें पंचदशी यंत्रें

मेष, सिंह, धन — यासाठीं उपयोगी

४	९	२
३	५	७
८	१	६

मिथुन, तूळ, कुंभ — यासाठीं उपयोगी

६	७	२
१	५	९
८	३	४

वृषभ, कन्या, मकर — यासाठीं उपयोगी

२	७	६
९	५	१
४	३	८

कर्क, वृश्चिक, मीन — यासाठीं उपयोगी

८	१	६
३	५	७
४	९	२

जास्त माहिती व विधि विधान ह्यासाठीं लवकर प्रसिद्ध होणारें 'वैदिक नवग्रह विधान' हें पुस्तक पहावें.—नवज्योति प्रकाशन–दादर, मुंबई २८
(गो. प्र. भा.)

तारा काली छिन्नमस्ता सुंदरी बगलामुखी ।
मातंगी भुवना (भुवनेश्वरी) धूमा (धूमावती)।
सिद्धलक्ष्मी तु अरधति ।
एता शाबरमंत्राश्च कलो प्रत्यक्षदर्शना ।

तसेंच आशु सिद्धिदायक शाबर मंत्र पुढें दिले आहेत :
'वटुकाद्या महामंत्रा शाबरास्तूर्णसिद्धिदाः'

महाकापालिक मंत्र

ॐ आदेश गुरुको महाचीन देवी जटा महाग्रे तारादेवी तहा बसे। चोलसर तहा बैठे । अक्षोभ्य नाग विराजय शिव के माथे तारा बसे । भक्तके साथे कालीतारा महातारा छिन्नमस्ता त्रितारा ह्रीं । आव २ कह २ चह २ मेरी भक्ति गुरुकी शक्ति, पुरो मंत्र, ईश्वरी वाचा, फट् स्वाहा ।

'ॐ नमो भगवति विरूपाक्षि विकृतवदन घोररूपे जिवजनशिव जालन्धरी सर्वोच्चाटनीय घरचारू छुडावे, कालभैरवके आण छुडावे, मेरी भक्ति गुरुकी शक्ति, स्फुरो ईश्वर तेरी वाचा.'

भूत प्रेत बाधा—हरण

—कै. वा. रा. रा. सिताराम गुरुजी, पुणें.

□ □

३ देव देवता मंत्र यंत्र विधान

(गो. प्र. भा.)

स्थूल परिचय : या प्रकरणामध्यें मुख्यत मुख्य मुख्य देवदेवताचे मत्र व त्याचें विधिविधान दिलेलें असून मधून त्याचीं उपयुक्त अशीं यत्रेंही दिलेलीं आहेत. काहीं यत्राकृति केवळ अनुभाव्य आहेत. त्याना मत्र वा जप नाहीं.

१) गणपति या देवतेचे निरनिराळ्या हेतूसाठीं व उपभोगासाठीं योग्य असे मत्र दिलेले असून त्याचें विधान सस्कृत भाषेंतच आहे. पण ते सहज समजण्याजोगें आहे. उच्छिष्ट गणपतिसारखे काही काम्य हितार्थी मत्राची उपासना सिद्ध झालेले गृहस्थ, त्यामुळें प्राप्त झालेल्या वैभवामुळें आत्मोन्नति वा लोकोपयोगी कार्यपराङ्मुख झाले व होतात अशी उदाहरणेही माहीत आहेत. गणपति अथर्वशीर्ष म्हणजे या देवासबधीं सर्व काहीं आहे.

२) सप्तशती व त्यातील मत्राचें विधिविधान हे स्वतत्र प्रकरणच दिलेले आहे. देवीच्या विविध स्वरूपाच्या अनेक पण भिन्नभिन्न पद्धतीच्या उपासना करणारे—सात्विक वा तामसिक-वामाचारी व सव्याचारी—उपासक भारतभर व भारताबाहेरहि आहेत. त्याचे परिणाम इत्यादि गोष्टींचा उहापोह करण्याचें हें स्थळ नव्हे व तसा हेतु खुद्द 'मत्रशास्त्र' केल्यानाही नव्हता. गणपति व देवी ह्या दैवतें व्यष्टि वा समष्टि, अभ्युदय व निःश्रेयस यासाठीं त्वरित फलदायी होत असल्यानें त्याचा उपासक वर्ग आपल्या भारतात फार मोठा आहे. देवीच्या उपासनेसाठीं, सप्तशतीच्या

पाठासाठीं अत्यत उपयुक्त पण दुर्मिळ असे 'सप्तशती महायत्र' या ग्रथाच्या या नवीन आवृत्तींत दिलेलें आहे.

३) **हनुमंत** ह्या दैवतासबधानें मात्र असें म्हणता येईल कीं, त्याची वामाचारी स्वरूपाची उपासना नाहींच असे म्हटल्यास गेर नाहीं. हें दैवत अनेक व्यावहारिक कार्यासाठीं (भूतबाधा–विषबाधा निवारण–जादुटोणा प्रतिबध, मृत्यु दुरावणें इ. कामासाठीं) खास उपयोगी पडते. 'रामरक्षा' व 'हनुमानस्तोत्र' ह्याच्या पाठाचे अनुभव दिलेले आहेत.

४) **दत्तोपासनेचे**[१] मत्र या ग्रथात थोडे आहेत. ब्रह्मा, विष्णु व महेश ह्या तीन शक्तीचे 'दत्त' हे प्रतीक आहे त्या तीन शक्ति म्हणजे अखिल ब्रह्माडाचा व्याप, विस्तार व त्यातील चेतना म्हणजे दत्त स्वरूप–(मग त्याचें प्रतीक एकमुखी असो वा त्रिमुखात्माक असो)–म्हणजे विश्व, अर्थात तें प्रकट व अति विस्तृत असेच आहे. '*अवधूत*' हे दत्त देवतेचें अतिव्यापक स्वरूप आहे, असें म्हणणे बरोबर व वास्तविक आहे. नवनाथ व त्याचे पथोपपथ त्याचेच हे स्वरूप आहे. विशिष्ट साप्रदायी दत्तोपासना जशी कडक काटेकोर पद्धतीची आहे, तशी अवधूत साप्रदायाची आहेच असें नाहीं अवधूत परिवार फार मोठा आहे. नर्मदा ते कावेरी ह्यामधील भूविभागातील दत्तसप्रदाय व त्यातील अवतारी व्यक्ति याची उपासनापद्धति ही मुख्यतः कडक व काटेकोर आढळते, पण तसें स्वरूप या व्यतिरिक्त भारताच्या इतर भागातील अवधूत सप्रदायाच्या उपासनेचे व मत्रतत्राचे नाहीं.

५) **श्रीविद्या :** श्रीविद्या हें एक अखिल ब्रह्माडव्यापी अनत व

---

१. दत्तदैवताक (प्रसाद प्रकाशन–पुणें १९६८–६९) यात दत्तमत्र व अनुष्ठान ह्याची (गुरुचरित्राबारच्या साप्रदायिक ग्रथाची सोडून) अत्यल्प माहिती आहे. तसेंच ह्यात व दत्तात्रेय ज्ञानकोश प्र. न. जोशी. सुरेखा प्रकाशन, पुणें १९७०, यातही अवधूत सप्रदायाचे फक्त दिग्दर्शन आहे. (गो. प्र. भा.)

अचिंतनीय म्हणजे चित्तचिंतनाच्या पलीकडील असें एक गूढ आहे. यांत काय नाहीं? असें हें गूढ आहे. 'सकेतविद्या गुरुवक्त्रगम्या' असेंच त्याचें वर्णन आहे. श्रीविद्या ही वेद व आगम ह्यांत पूर्ण निर्देशित आहे.

'अग्निमीळे, ईषेत्वोजेंत्वा, अग्ने आयाहि' वेदमंत्रांत श्रीविद्यापासनेंतील अ, इ, ए, व ऐं हीं बीजें आहेत.

'प्रकृतिस्त्वं च सर्वस्य' 'परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या' (दुर्गा. १–७८,४–७)

'त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी' (दुर्गा १–७९) 'आधारभूता जगतस्त्वमेका' 'सर्वाश्रयाखिलमिदं जगत्' (दुर्गा ११–४–४–७)

अशा स्वरूपाचीं वर्णनें श्रीविद्येसवधानें आहेत.

श्रीविद्या विचार : मत्रशास्त्र या प्रथात दक्षिण कालिकामंत्र व श्री यत्रें, लक्ष्मीविधान, इत्यादि विषय असल्यानें त्याच्याशीं संबधित अशा श्रीविद्ये-संबधीं विचार व त्या विद्येची व्याप्ति ह्याची थोडीतरी कल्पना यावी म्हणून सोबतची माहिती दिली आहे.

श्रीविद्या ह्या शब्दाचीं दोन पदें आहेत. एक श्री व दुसरें 'विद्या'. ह्याच्या अर्थाचा विचार करू लागलों असता (१) श्रीस्वरूपा विद्या (२) श्री व विद्या (३) श्रीची म्हणजे श्रीविद्येची विद्या (४) श्रीप्रदाहाची विद्या (५) श्रीप्राप्तीची विद्या, या प्रकारचे अर्थविचार मनांत येतात. त्याचा जरूर तेवढा विचार करू.

'श्री' या शब्दाचे प्रसगानुसार भिन्न भिन्न अर्थ आहेत. लोकमान्य टिळक ह्यांनीं 'श्री' या शब्दाचे तेरा निरनिराळे अर्थ असल्याचें सागितलें आहे. तदनुसार श्री म्हणजे लक्ष्मी, सरस्वती, संपत्ति, शोभा इत्यादि अर्थ होतात. हें सर्वांना माहीत आहे. धात्वर्थानें 'श्री' म्हणजे आश्रय करणें, 'श्रियते सर्वैरपि श्रीः' श्री सर्वांचे आश्रयस्थान आहे, अशी असे अर्थ होतात. वेदान्तदृष्ट्या 'श्री' म्हणजे आदिशक्ति होय (जसें :—'या देवी सर्वभूतेषु लक्ष्मीरूपेण संस्थिता' मार्कंडेय पुराण).

'विद्या' यातील 'विद्' या धातूचा अर्थ 'जाणणें', संपादन करणें, मिळविणें, इत्यादि. विद्या म्हणजे ज्ञान, विद्या म्हणजे सरस्वती, विद्या म्हणजे ज्ञान मिळविण्याचें शास्त्र, असा अर्थ असून वेद व आगम शास्त्रामध्यें विद्या म्हणजे मंत्रवर्णात्मक देवता असा अर्थ असल्यानें विद्या म्हणजे आदिशक्ति व परब्रह्म असें सिद्ध होतें. सारांश, शब्दार्थाच्या मदतीनें 'श्रीविद्या' या शब्दाकडे वर दिलेल्या अर्थानें पाहूं या :—

१) *श्री स्वरूपा विद्या :* म्हणजे आदिशक्तीचे यथार्थ ज्ञान. यात भेद नाहीं. ती दोन्हीं एकरूपच आहेत. म्हणजे मत्रवर्णात्मक चिन्मयी आदिशक्ति असा अर्थ श्रीस्वरूपा विद्या याचा होतो.

२) *श्री आणि विद्या :* श्री म्हणजे श्री, सुंदरी, व विद्या म्हणजे विद्याराज्ञी व 'दक्षिणकाली' ह्या दोन्ही म्हणजे 'त्रिपुरसुदरी. 'कालयति जगत्सर्वं' म्हणजे 'काली' ही काली. ती शामा व रक्ता अशा दोन स्वरूपाची आहे व त्याची उपासना थोड्या फरकाची आहे 'श्रीमहात्रिपुरसुदरी, म्हणजे या दोन कालींचें ऐक्य.

३) *श्री विद्येची विद्या :* श्री विद्येचा अर्थ, तिचे मंत्र व उपासनाविधी म्हणजे श्री विद्येची विद्या.

४) *श्रीप्रदात्री विद्या :* उपासकाला लक्ष्मी, संपद्, विद्या, विभूति, शोभा, इत्यादि देणारी विद्या असा श्रीप्रदात्री विद्या याचा अर्थ होतो. 'आराधिता सेव नृणा भोगस्वर्गापवर्गदा' (दुर्गा १३-५) अशी विद्या. .

५) *श्री प्राप्तीची विद्या :* चारी पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारी विद्या वरील चार व पाच यांचा जवळजवळ एकसारखाच अर्थ आहे. श्री. विद्येचे पचदशी, षोडषी, दीपनी, वा कामराज इत्यादि जे भेद आहेत ते मत्रवर्णमूलक किंवा उपासनामूलक आहेत. सारांश, श्रीविद्या म्हणजे महाविद्या, महादेवी, महामाया, महामोहा, ब्रह्मविद्या इत्यादि नावाची वर्णिलेली विद्या असा अर्थ आहे.

विष्णुपुराणात श्रीविद्येबद्दल पुढे दिलेलें वर्णन आहे. 'यज्ञविद्या,

महाविद्या, गुप्तविद्या, च शोभने। आत्मविद्या च देवित्व विमुक्तिफलदायिनी।'
'वामकेश्वर तंत्राप्रमाणें' श्री विद्येला 'शोडषार्णा महाविद्या' असें म्हटलें आहे.

श्री विद्या उपासना : श्रीविद्येच्या उपासनेचे मुख्य तीन प्रकार क्रम आहेत ते असे –

प्रकार	भिन्न नांवें	स्वरूप
१) *कालिक्रम*	: कुंडलिनी क्रम या 'कादिविद्या'	सत्वगुणप्रधान आहे.
२) *सुंदरीक्रम*	: हंसक्रम या 'हादि विद्या'	रजोगुणप्रधान आहे.
३) *ताराक्रम*	: समवरोधिनी क्रम 'सादि विद्या'—	तमोगुणप्रधान आहे.

हा सर्वांना 'दीक्षाक्रम' हे सामान्य नाव आहे.

हे सर्व क्रम म्हणजे प्रकार सर्व आम्नायामध्यें आहेत ह्या आम्नायदर्शित उपासना दिशाशीं संबंधित आहेत, व त्याप्रमाणे प्रत्येकाचें विधि-विधान निरनिराळे आहे, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, उर्ध्व व अधराम्नाय, हीं त्याचीं नावें असून याशिवाय चार उपदिशाशीं निगडित असे वायव्य, ईशान्य, आग्नेय, व नैऋत्याम्नाय असे दहा आम्नाय भेद आहेत.

उपासनेमध्यें बाह्योपासना व अन्तरोपासना असून नित्य, नैमित्तिक, काम्य इत्यादि ध्येयाप्रमाणें भिन्न भिन्न विधि व त्याची मांडणीही निराळी आहे.

उपासनेचे संप्रदाय : श्रीविद्येच्या उपासनेचे हयग्रीव, आनंदभैरव व दक्षिणामूर्ति असे तीन संप्रदाय आहेत. त्याप्रमाणे पूजाविधि पण निरनिराळे आहेत. एवढेंच नव्हे, तर ब्रह्मचारी. गृहस्थ, वानप्रस्थी

१. काली, श्रीसुंदरी, त्रिपुरसुंदरी इत्यादि नावें तंत्रशास्त्रातील असून त्याचे अर्थ निरनिराळ्या आम्नायातील उपासनापद्धतीप्रमाणें भिन्न भिन्न आहेत.
(गो. प्र. मा.)

इत्यादिकासाठींही उपासनाक्रम अलग आहे. या श्रीविद्येचा संबंध समष्टिरूप वैश्विक विज्ञानाशीं आहे (जास्त खुलासा उपसंहारात आहे).

श्रीविद्येचा मूलमंत्र व प्रतीक : अखिल ब्रह्मांडाला म्हणजे ज्ञात अज्ञात विश्वाला व्यापून असणाऱ्या व उरणाऱ्या आणि त्याला प्रचोदना देणाऱ्या शक्तीला वैदिक किंवा तांत्रिक उपासना पद्धतीमध्यें 'महात्रिपुरसुंदरी' असें नाव आहे. त्या उपासनेचा मूलमंत्र 'क ए ई ल ह्रीं, (ह्रीं) ह स क ह ल स क ल ह्रीं' अशा पंधरा बीजाक्षरांवर आधारित असल्यामुळें या विद्येला 'पंचदशी विद्या' असेंही म्हणतात. या विद्येच्या प्रतीकाला 'श्रीचक्र' आणि 'श्रीयंत्र' असें म्हणतात. या यंत्रांतील आकृती व त्याची मांडणी वर दिलेलीं बीजें, बीजांप्रमाणें[1] अधिष्ठात्री देवता व मंत्र यांची पूर्ण एकवाक्यता व समन्वय असतो व असावाच.

श्रीयंत्राचे प्रकार व साहित्य : श्रीयंत्राची बनावट कशी असावी व तशी का असावी, तसेंच श्रीयंत्र कोणत्या वस्तुसाहित्याचें असावें व तें का याची माहिती रुद्रयामल, गौरीयामल, तांत्रिक उपासना दर्पण इत्यादि ग्रंथात दिलेली असून त्यामागील वैज्ञानिकदृष्टि आधुनिक पाश्चिमात्य विज्ञानवाचकांना माहीत नसलेली पण त्यांना उपयुक्त आहे.

बनावटीच्या दृष्टीनें श्रीयंत्राचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. ते असे—(१) भूपृष्ठ स्वरूपी–हे समतल म्हणजे सपाट असते (२) कच्छपृष्ठ–म्हणजे कासवाच्या पाठीप्रमाणें थोडेसे उठलेलें आतून पुगीर म्हणजे वरचा भाग अल्पबहिर्गोल असे आणि (३) मेरुपृष्ठ–म्हणजे मेरुपर्वताप्रमाणें वर क्रमबद्ध उंच उभारलेलें असतें. *पण गौरीयामलमध्यें 'पद्मपृष्ठ' हा ४ था प्रकार सांगितला आहे.*

---

१. कादि, हादि व सादि *संप्रदायाप्रमाणें या बीजाचा जपादि विनियोग किंवा* श्रीयंत्रावरील मांडणी, बीज व मंत्र यांच्या धोरणा नेंठरविलेला असतो.

(गो. प्र. भा.)

उपासनेच्या दृष्टीनें सकल्प, हेतु व ब्रह्मचर्यादि आश्रम याचा विचार करून मगच कोणतें श्रीयंत्र वापरावें ह्याचे निर्णय श्रीनिर्वाणंत्र तंत्र यांत दिलेले आहेत. त्याप्रमाणें तज्ज्ञाच्याच मदतीनें ते समजावून घ्यावे

श्रीयंत्र हें सोनें, चादी वा तांबें ह्यांचें अथवा पुष्पराज, मरकत, वज्रमणि, वैडूर्य, नीलम्, स्फटिक, पाचू इत्यादि रत्नापासून केलेलें असावें असें सागितलें असून पाट, फळी, भिंत इत्यादिकावर ते कधींच काढू नये. असें स्पष्ट बजाविलें आहे तसेंच वजनाचाही निर्बंध आहे. तें धातूचें बनविल्यास एक ते सात तोळ्यापर्यन्तच वजन असावें पण रत्नमयी यंत्राला वजनाचा निर्बंध नाहीं.

आकृति उठाव का खोदीव ? – श्रीयंत्रावरील आकृति (त्याचप्रमाणे इतर कोणत्याही ग्रहाच्या वा कार्यासाठीं केलेल्या यंत्रावरील आकृति) तें धातुमय असल्यास उठावच असाव्या, पण रत्नमयी असल्यास त्यावरील आकृति क्वचित आत खोदलेल्या असल्या तरी चंदन कुंकुम किंवा अर्चना ह्याना भरून उठावदार करून मगच तें यंत्र पुजावें असा स्पष्ट खुलासा आहे

देवदेवता आवाहन, प्राणप्रतिष्ठा व यंत्रधारण— या दृष्टीनें पुढें दिलेला शास्त्राचार आहे अचर प्राणप्रतिष्ठा केलेली असल्यास ते यंत्र स्थानावरच ठेवावें लागतें चर प्राणप्रतिष्ठा केलेली असल्यास तें यंत्र जरूर त्या पवित्र व्यवस्थेनें स्थानांतरित करिता येतें, आणि धारणेच्या दृष्टीनें प्राणप्रतिष्ठा केलेली असल्यास तें पूजेच्या वेळीं शरीरावरून काढून पूजेंत देवतेचें आवाहन करून, पूजा संपल्यावर देवता विसर्जन करून ('गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ट पुनरागमनायच' या मंत्रानें) मगच तें शरीरावर धारण करावें 'श्रीचक्र' कसें असतें याची कल्पना यावी म्हणून आकृति सोबत आहे 'श्रीयंत्र' हे गुरुद्वाराच मिळावयाचें असतें. तें ज्या पद्धतीचे असेल, त्याप्रमाणे त्याची पूजा त्रिशती, खड्गमाला

किंवा श्रीललिता सहस्रनाम या ग्रंथाच्या पठनानें कुंकुमार्चनयुक्तही असते.[1]

(१) अथ मंत्रयंत्र निग्रह कवच प्रारंभः

श्रीगुरुगणपतिइष्टकुलदेवताभ्यो नम । ॐ श्री देवी उवाच । भगवान देवदेवेश भक्तानुग्रहकारक । यदुक्त मे महादेव कवच सुदरीप्रिय ॥ १ ॥ तन्मे कथय देवेश यदि स्नेहोस्ति मा प्रति । ईश्वर उवाच-शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कवच सुदरीप्रिय । सर्वार्थसाधक देवि सर्वसपत्तिकारक ॥ २ ॥ ऋषि स्याद्दक्षिणा मूर्ति. । छदोनुष्टुप् प्रकीर्तित । सुदरीदेवताप्रोक्ता । नियोगः कायरक्षणे ॥ ३ ॥ ॐ ह्रीं श्रीं ककार पातु मे शीर्षे । एकार पातुभालक । ईकार पातु मे वक्त्र । लकार पातु कठक । श्रीं ह्रीं ॐ॥ ४॥ ॐ ह्रीं श्रीं ह्रींकार पातु हृदय वाग्भव तु सदावतु । हकारः पातु जठर सकारः नाभिदेशक । श्रीं ह्रीं ॐ ॥ ५ ॥ ॐ ह्रीं श्रीं ककारः पातु लिंग च हकारो मूलदेशक । लकारो जानुनी पातु ह्रींकारो जघयुग्मक ॥ श्रीं ह्रीं ॐ ॥ ६ ॥ ॐ ह्रीं श्रीं कामराज सदा पातु जठरादि प्रदेशक ।

---

१. सर्व साधक, उपासक व वाचक याना या अमोल श्रीयंत्राची (व इतर यंत्राचीही माहिती) स्थूलरूपानें तरी असावी म्हणून एवढाच अतित्रोटक विस्तार येथे दिला आहे. त्यातील कांहीं माहिती खुद्द ब्र. भूत श्री योगेश्वरा नंद यानीं सागितलेली असून कांहीं तात्रिक माहिती प. श्रीकृष्णप्रसाद भट्टराई -काठमाडू-नेपाळ यांचे ग्रंथ व लेख ह्याच्या सहाय्यानें दिलेली आहे. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, धातुमय वा रत्नमय श्रीयंत्र करणारा गृहस्थ (खुद्द काशी येथें रहाणारा) एक वृद्ध मुसल्मान होता असें खुद्द ग्रंथलेखक शंकराचार्य यानीं सागितलें होतें! भारताप्रमाणें हिंदुधर्मी नेपाळातही तत्रमार्गी उपासक, काठमाडू येथें, तसेंच भटगाव इतर काहीं गावींही चागले उपासक सर्य सहिता वा रावणसहिता याच्या आधारानें उत्कृष्ट जाणकार ज्योतिषी पण आहेत. (गो. प्र. भा.)

सकारो मे कटिं पातु ककारः पातु पृष्ठकं। ॐ श्रीं ह्रीं ॐ ॥ ७॥ ॐ ह्रीं श्रीं लकारोऽप्यालितंवरच ह्रींकारः पातुध्रकं शक्तिबीजं सदापातु पातु त्रिपुरसुंदरी। त्रिपुरा वासिनी पातु त्रिपुराश्रीसदावतु॥ श्रीं ह्रीं ॐ॥ ८॥ ॐ ह्रीं श्रीं त्रिपुरमालिनी पातु त्रिपुरा सिद्धिदावतु। त्रिपुरांबा सदापातु महात्रिपुरसुंदरी। श्रीं ह्रीं ॐ॥ ९॥ ॐ ह्रीं श्रीं आणिमाद्या सदापातु ब्रह्माद्या पांतु सर्वदा। नवमुद्रा सदापातु कामाकर्षिणीरूपिका। श्रीं ह्रीं ॐ॥ १०॥ ॐ ह्रीं श्रीं पातु मां षोडशदले अनंगकुसुमादिकाः। पातु मामष्टपत्रेषु सर्वाभरणदायकाः। श्रीं ह्रीं ॐ॥ ११॥ ॐ ह्रीं श्रीं पातु मां शक्रकोणेषु सर्वं संक्षोभिणी तथा। पातु मां बाह्यदिक् कोणे सर्वसिद्धिप्रदा तथा। श्रीं ह्रीं ॐ॥ १२॥ ॐ ह्रीं श्रीं मध्यदिक् कोणके देवि सर्वज्ञा पांतु सर्वदा। सर्वामीष्टप्रदाचार्या वशिन्याद्याच सर्वदा। श्रीं ह्रीं ॐ॥ १३॥ ॐ ह्रीं श्रीं वसुकोणे सदापातु। कामेश्वर्यादिकारतया। श्रीं ह्रीं ॐ॥ १४॥ ॐ ह्रीं श्रीं त्रिकोणमध्यतो देवी बिंदुरूपप्रकाशिनी। बिंदुचक्रे सदा पातु श्रीमत् त्रिपुरसुंदरी। श्रीं ह्रीं ॐ॥ १५॥ इत्येतत्कवचं देवि कथितं मूलमंत्रकं। यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन॥ १६॥ यत्रिसंध्यं पठेद्देवि लक्ष्मी स्तस्य प्रजायते। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यः पठेत् प्रयतः सदा॥ १८॥ प्रसन्ना सुंदरी तस्य सर्व संपत्तिदायिनी। इति श्रीरुद्रयामले मरुचंद्रसंहितायां त्रिपुरारहस्ये ईश्वरपार्वतीसंवादे मंत्र यंत्र विग्रहकवचं संपूर्णम्।

(२) अन्नपूर्णा महामंत्र

श्रीगणेशाय नमः अस्य श्री अन्नपूर्णा महामंत्रस्य। सदाशिव ऋषिः। जगती छंदः। श्री अन्नपूर्णा देवता। ह्रीं बीजं। श्रीं शक्तिः। क्लीं कीलकं। श्री अन्नपूर्णा प्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। अथ न्यासः ह्रां अंगुष्ठाभ्यां नमः। ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः। ह्रूं मध्यमाभ्यां नमः। ह्रैं अनामिकाभ्यां नमः। ह्रौं कनिष्ठिका०। ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादि॥

अथ ध्यान ' तप्तस्वर्णनिभाशशाङ्कमुकुटा रत्नप्रभाभासुरा । नानानस्त्र-निराजिता त्रिनयना भूमीरमाभ्यायुता । दर्वीहाटकभाजन च दधती रम्योच्चपीतस्तनी । नृत्य त शिवमाकलय्य मुदिताध्येयाऽन्नपूर्णेश्वरी ॥ १ ॥ इति ध्यात्वा मानसपूजया सपूज्य । मालाप्रार्थनादि कृत्वा । यथाशक्ति जपेत् । जपाते माला सप्रार्थ्य । गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्व गृहाणास्मत्कृत जप । सिद्धिर्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादान्मयि स्थिरा । अनेन जपेन श्रीअन्नपूर्णा प्रीयता । इति जप निवेदयेत । पुरश्चरणार्थं सपाद लक्ष जपः । दशाशमानेन घृताक्तान्नहोम । यथाशक्ति ब्राह्मणसुवासिनीकुमारकुमारीभोजन कर्तव्य । अथ मत्र-श्रीं ह्रीं क्लीं नमो भगवति अन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्न देहि देहि स्वाहा । दर्शनिसिद्धिर्भवति । (अनुभूत—गो प्र. भा.)

गृहे अक्षयअन्नपूर्णा यंत्र व मंत्र

अशीं ९ यत्रें पिंपळाच्या पानावर लिहावीं त्याचे ऋषि, छद, देवता देठाजवळ लिहावेत ते असे—विश्वामित्र ऋषि, विराट छद, अन्नपूर्णा देवता मत्र 'ॐ अमृतोद्भव अन्नपूर्णे प्लु ॐ' वरील ९ यत्रें धान्याच्या कोठारात ठेवावीत. व कोठीसहित पूजा करावी कोठीच्या पूर्व दिशेला ताब्याच्या पणतींत तेलाचा दिवा लावून ठेवावा. आणि कोठीचें तोंड झाकणाने झाकून टाकावें व कोठीकडे पाठ करून उत्तराभिमुख बसून मत्र ३६० वेळ जपावा. हे सर्व रविवारीं उपास करून करावें व प्रहर रात्रीं नतर जेवावें. आणि दुसऱ्या दिवशीं पूजा करून जेवढें अन्न (धान्य) पाहिजे असेल तेवढे काढावें.

यत्र

४	३	८
९	५	१
२	७	६

(३) आग्निमत्र : 'स्वा स्रीं स्व स्वा ह्रीं स सर्वतक प्रज्वल स्रो' हा मत्र १,५३ वेळा जपावा. याचे यत्र व तत्रप्रत्यय. ह्याचें विधिविधान. 'व्यवहारोपयोगी मत्र' या प्रकरणात 'अन्य विविधमत्र' ह्या भागात पहावें

(४) कामदेव दर्शन यत्र व मत्र : प्रथम कोठ्यात ४ हा अक आहे

याप्रमाणे भुर्जपत्रावर ३ यंत्रें लिहावींत नंतर ती यंत्रे चारगांवर ठेवून त्यांचें पूजन करावें यंत्राचे मागें क्लीं क्लीं क्लीं लिहावें या मंत्राचा 'ब्रह्मा ऋषि, बृहती छंद' । अनिरुद्ध देवता। हे अशोकाचे पानावर लिहून यंत्राजवळ ठेवावें नंतर साधकानें रक्त ची केशर, कस्तुरी चंदनानें पूजा करून उसाचा नैवेद्य दाखवावा तेलाचे दोन दिवे लावावेत मग मंत्र जपावा मंत्र-"क्लीं क्लीं क्लीं कमला पुत्राय नमः" हा मंत्र ११० वेळ जपावा. हा विधी अशोक वृक्षाखालीं केला असता, अशोक वृक्षावर कामदेवदर्शन होते.

यंत्र

८	३	४
१	५	९
६	७	२

(५) कार्तवीर्यार्जुन मंत्र

"ॐ क्रों (वा म्रों) त्रों भ्रूं आ ह्रीं म्रों (क्रों) श्रीं हुंफट् कार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॥ १ ॥ कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । तस्य संस्मरणादेव हृत नष्टं च लभ्यते ॥ २ ॥ दत्तात्रेय ऋषि अनुष्टुप् छंद ।

या मंत्राचे प्रयोग अलीकडे झालेले असून त्यामुळे नष्ट वस्तु कोठें आहे व कोणाजवळ आहे हे सांगता आले

वे मू-रा रा गंगाधर शास्त्री बाविसे, नसिराबाद-भुसावळ

कार्तवीर्यार्जुनस्तोत्र

अस्य श्री कार्तवीर्यार्जुनस्तोत्रमंत्रस्य दत्तात्रेय ऋषि । अनुष्टुप् छंद । श्री कार्तवीर्यार्जुनो देवता । ह्रीं बीजं । क्लीं स्वाहा शक्ति । सद्य मम अभिष्टसिद्ध्यर्थं जपे विनियोग । ॐ दत्तात्रेयो हरि कृष्णो मुकुंदो नन्ददायक ' मुनिर्दिगंबरो बालो पिशाचो ज्ञानसागर । एतानि दश नामानि दत्तात्रेयस्य य पठेत् । । सिद्ध्यति तस्य कार्याणि सत्य सत्यं न संशय । ॐ क्रो कार्तवीर्य सर्वदुष्ट निवारण । सर्वत्र सर्वदातिष्ठदुष्टान्नाशय पाहि माम् । दक्षे पंचशतान्याणान्सव्ये पंचशतं धनु । यो बिभर्ति सपात्वस्मात्रीब्रव्यालसंसाकुलान् उत्तिष्ठदुष्टदमन सप्तद्वीपैकपालक । त्वमेव

शरणं प्राप्तः सर्वतो रक्षरक्ष माम् । दुष्टघ्नः किं त्वं स्वपिषि । किं त्वं तिष्ठस्य चिरादपि । पाहिनः सर्वदा सर्व भयेभ्यो नः सुतानिव । गात्रभंगं स्वरैर्हीनं मुखं भंजय शत्रुणाम् । रिपूणांच सभामध्ये सर्वत्र विजयं कुरु । कार्तवीर्य खलं द्वेपि कृतवीर्य सुतो बली । सहस्त्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः । रक्तगंधो रक्तमाल्यो राजास्मर्तुरभीष्टदः । द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् । संपदस्तस्य जायंते जनः सत्रे वृशंगतः । राजानो दासतां यांति स्त्रियोऽपि वशतां ततः । आनयत्याशु दूरस्थं क्षेमलाभमुतं प्रियं । सर्वसिद्धिकरं स्तोत्रं जप्तॄणां हितकामदं ।

इति श्रीदत्तात्रेयसंहितायां कार्तवीर्यार्जुनस्तोत्रं संपूर्णम्

श्री कुबेरमंत्र—अ

अस्य श्रीकुबेर महामंत्रस्य श्रीविश्रवा ऋषिः श्रीवृहता छंदः शिवमित्रं श्री धनेश्वरो देवता मम श्रीधनेश्वर प्रसाद सिद्धयर्थे जपे विनियोगः । ॐ श्रीविश्रवसे नमः शिरसि । वृहती छन्दसे नमः मुखे । श्रीधनेश्वर देवतायै नमः हृदि । ध्यानम् । मनुजवाह्यविमानवरस्थितं गरुडरत्ननिभंनिधिनायकं । शिवसखं मुकुटादिविभूषितं । वरगदे दधतं भज तुन्दिलम् । धनपूर्णं स्वर्णकुम्भं तथा रत्नकरण्डकं हस्ताभ्यां विप्लुतं स्वर्णकरपात्रं च तुन्दिलं । वटाधस्ताद्दलपीठे प्रविष्टं सुस्मिताननम् । यक्षाय कुबेराय वैश्रवणाय धनधान्याधिपतये धनधान्य संमृद्धिं मे देहि द्रापय स्वाहा ।

२ ॐ वैश्रवणाय स्वाहा ॐ श्रीं ॐ ह्रूं श्रीं ह्रीं क्लीं श्रीं क्लीं श्रीं वित्तेश्वराय नमः ।

अथ कुबेरमंत्र व यंत्रदर्शन—आ

हें यंत्र आंवळीच्या पानावर लिहावें. पांढ्या उत्पलाचीं ५ फुलें वहावीं. चंदनानें पुजा करून दुधाच नवेद्य दाखवावा. कृष्णागरुची (काळ्या चंदनाची) माळ जपाला घ्यावी. मंत्र-ॐ श्रीं क्लुं ॐ धनद

धन देहि मा' हा मंत्र १०८ वेळ जपावा. गच्चीवर बसावें. श्वेतवस्त्र नेसून तोंडात सोन्याची गोळी धरून जप करावा. तेव्हा शुक्लपक्ष ९ व्या तिथीला कुबेराचें दर्शन होतें. (नित्याच्या पूजासमाप्तीच्या प्रार्थनेतील 'ॐ राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने महाराजायनम' येथें हा कुबेरमंत्रच असून त्याचे अनुष्ठानहि आहे (गो. प्र. भा.)

यंत्र

६	७	२
१	५	९
८	३	४

(७) श्रीकृष्ण मंत्र व यंत्र—धनधान्य प्राप्ति

अस्य श्री धनधान्याधिपति श्रीकृष्णमंत्रस्य नारदऋषि अनुष्टुप् छंदः मम धनधान्यप्राप्त्यर्थे जपे विनियोग । मंत्र—

१ ॐ श्रीकृष्ण अन्नाधिपते । मम धन धान्य प्रयच्छ स्वाहा ॥

२ दुसरा मंत्र—श्रीकृष्ण हरे कृष्ण सर्वज्ञ त्व प्रसीद मे ।
रमारमण विश्वेश धन धान्य प्रयच्छ मे ॥
जप सांगितला असेल तेवढा करणे

श्रीकृष्णयंत्र—मनःशांत्यर्थ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, नमो भगवते. १२ लक्ष जप करून रोजनिशींत लिहिणें

श्रीकृष्ण यंत्र न १

६ ष्ण कृ ८
२ १
दे व
४ ३
५ न म ९

श्रीकृष्ण यंत्र न २

श्री श्री श्री श्री
ॐ
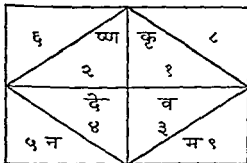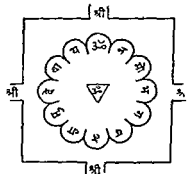
(८) श्रीगणपति मंत्र

१ अथ त्वरितमहागणपतिमंत्रसिद्धिविधानम्

श्रीगणेशाय नमः ।। द्विराचम्य । प्राणानायम्य । देशकालौ स्मृत्वा । सकलोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीमहागणपतिप्रीत्यर्थं श्रीमहागणपतिप्रसादसिद्ध्यर्थं सकलसंकटत्वरित निवारणार्थं एभिर्ब्राह्मणैः सह हवनतर्पणमार्जनादि जपसंख्यासमाहित श्रीमहागणपतिप्रेरितबुद्ध्यानुसारेण संक्षेपतः कीलककवचपाठपूर्वक सुमुखादिषोडशनामघटितमहामंत्रस्य यथाशक्ति जपमहं करिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नतासिध्यर्थं महागणपतिस्मरण मूलमंत्रेण षडंगन्यासाश्च करिष्ये । मुख्यजपाधिकारप्राप्त्यर्थं अष्टोत्तरशत वा अष्टाविंशतिगायत्रीजपमहं करिष्ये । ऋग्वेदमंत्रोयं—आपस्तंबमंत्रो वा । ॐ गणानां त्वा ॐ शौनको गृत्समदो गणपतिर्जगती । गणपतिस्मरणे विनियोग । ॐ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ न शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् । यजुर्वेदमंत्रोयम् । गणानां त्वा गणपतिं ँ हवामहे । प्रियाणां त्वा प्रियपतिं ँ हवामहे । निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे । वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् । श्री विघ्नहर्तृ महागणपतये नमोनमः । अविघ्नमस्तु । अथ आसनविधि । ॐ पृथिवीति मंत्रस्य० पवित्रं कुरु चासनं । ॐ भूर्भुवः स्वः । इति आसनविधि । अथ संक्षेपतः कीलकम् । ॐ गणेशाय नमस्तुभ्यं हेरंबायैकदंतिने । स्वानंदवासिने तुभ्यं ब्रह्मणस्पतये नमः । ॐ गं योगाय स्वाहा ॐ गं इति २१ जप इति संक्षेपतः कीलकं । अथ संक्षेपत कवच । ॐ आपादमस्तकं देहं पातु सर्वत्र मे सदा । गणेशकवचं चैतद्भक्त्या यः प्रपठेच्छुचि । सर्वांगानि मयूरेशो विश्वव्यापी सदाऽवतु । अनुक्तमपि यत्स्थानं धूम्रकेतुः सदावतु । इति संक्षेपत कवच । ततो गायत्रीजपं कुर्यात् । ॐ अस्य श्रीसुमुखादिषोडश नामघटितमहामंत्रस्य श्रीवेदव्यासऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । श्रीविघ्नहर्तृमहागणपतिर्देवता ।

श्रीमहागणपतिप्रीत्यर्थं जपे विनियोग । ॐ वेदव्यासाय नम शिरसि । ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नम मुखे । ॐ श्रीविघ्नहर्तृमहागणपतिदेवताये नम हृदये । ॐ श्री महागणपतिप्रीत्यर्थं जपे विनियोगाय नम सर्वांगे । ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्च अगुष्ठा० । ॐ कपिलो गजकर्णक तर्जनी० । लम्बोदरश्च विकटो मध्यमा० । ॐ विघ्ननाशो गणाधिप अनामिका० । ॐ धूम्रकेतु गणाध्यक्षो कनिष्ठिका० । ॐ भाल० करतलकरपृष्ठाभ्या नम । एव हृदयादि । ॐ वक्रतुड शूर्पकर्णो हेरम्ब स्कदपूर्वज । इति दिग्बधन । अथध्यानम् शुक्लाम्बरधर देव शशिवर्णं चतुर्भुज । प्रसन्नवदन ध्यायेत्सर्व विघ्नोपशातये । अथ मानसपूजा० । ॐ श्री विघ्नहर्तृमहागणपतये नम (ल) पृथिव्यात्मक गध परिकल्पयामि नम । ॐ श्री विघ्न० पूजार्थे (ह) आका शात्मक यथा ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि शमीपत्राणि मन्दारपुष्पाणि दुर्वाकुराश्च परिकल्पयामि नम । ॐ श्री विघ्न० आघ्राणार्थे (य) वाय्वात्मक धूप परिकल्पयामि । ॐ श्री विघ्न० प्रकाशार्थे (र) तेजात्मक दीप परि० । ॐ श्री विघ्न० तृप्त्यर्थे (व) अमृतात्मक पायसमोदकादि पक्वान्नमहानैवेद्य परि० । ॐ श्री विघ्न० सर्वोपचारार्थे (स) सर्वात्मक ताबूलदक्षिणादि सर्वोपचारान् परि० । इति मानसपूजा । जपमाला प्रार्थना ॐ महामाले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि । चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव । ॐ ह्रीं सिध्यै नम । मालामध्यदेवताभ्यो नम । सर्वोपचारार्थे नमस्कार समर्पयामि ।

जपमत्र अथ *सुमुखश्चैकदतश्च कपिलो गजकर्णक लबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिप धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचद्रो गजानन* । वक्रतुड शूर्पकर्णो हेरब स्कदपूर्वज । इति ॐ जपाते माला शिरसि निधाय । त्व माले सर्वदेवाना प्रीतिदा शुभदा भव । शुभ कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यंच देहि मे । माल विसृज्य । पुन पूर्वादिन्यासध्यानादिपूजन कृत्वा । प्रार्थना (गुह्यातिगुह्य० त्वत्प्रसादात् गणेश्वर) अबुद्धमतिरिक्त वा द्रव्यहीन मयाकृत । तत्सर्वं पूर्णता यातु विघ्नराज नमोस्तुते । यस्य स्मरणमात्रेण जपयज्ञादिका

क्रिया: । भवंति संपूर्णास्तं देवं ब्रह्मणस्पतिम् । अनेन श्रीसुखमुखादिषोडशनामघटितमहामंत्र अमुक संख्याजपाख्येन कर्मणा भगवान् श्री विघ्नहर्तृमहागणपतिः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

(२) अथ श्रीप्रणवरूप गणेश मंत्र

अस्य श्री प्रणवरूप एकाक्षर मंत्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । एकाक्षरो देवता । अकार बीजम् । उकार शक्तिः । मकार कीलकम् सर्वाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । अथ न्यासः अकारो अंगुष्ठाभ्यां नमः ।

प्रणवरूप गणपति म्हणजे ॐ कार गणपति

हृदयाय नमः ॥
उकारो तर्जनीभ्यां नमः ।
शिरसे स्वाहा ॥
मकारो मध्यमाभ्यां नमः ।
शिखायै वषट् ॥
अकार अनामिकाभ्यां नमः ।
कवचाय हुं ॥
उकारः कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
शिखायै वौषट् ॥
मकारः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।
अस्त्राय फट् ॥

ध्यानम् : गणेशं प्रथमाधीशं निर्गुणं सगुणं शिवम् । योगिनो यत् पदं यान्ति तं गौरीनन्दनं भजेत् ॥

अथ मंत्रः 'ॐ गं ॐ'

फलम् : ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत, उच्चारानें तीन फलें मिळतात. ऱ्हस्व उच्चारानें अ-मृतन, दीर्घ उच्चारानें श्री-प्राप्ति आणि प्लुत उच्चारानें ज्ञानप्राप्ति.[१]
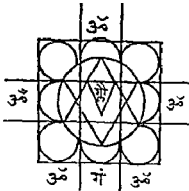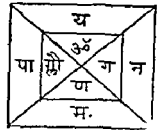
(तर्पणाचें.) (उपासनेचें)

(३) उच्छिष्ट गणपती मंत्रः

अस्य श्रीउच्छिष्ट गणपतिमन्त्रस्य । गणेश ऋषि । गायत्री छंद । उच्छिष्ट गणपतिर्देवता । ममाभीष्ट सिद्धयर्थे जपे विनियोग ॥

ध्यानं :— शराधनुः पाशसृणी स्वहस्तैर्दधानमारक्तसरोजहस्त विनम्र पत्न्यासुरतप्रवृत्तम् उच्छिष्टमम्बासुतमाश्रयेऽहं ॥ अथ मंत्रः

"ॐ नमो भगवते एकदंष्ट्राय हस्तिमुखाय लंबोदराय उच्छिष्ट-महात्मने आं क्रों ह्रीं गं घे घें स्वाहा" (वा क्रों प्रीं ह्रीं उच्छिष्टाय स्वाहा — गो. प्र. भा)

गणेश बलिमंत्र १. गं हं क्लौं ग्लौं उच्छिष्टगणेशाय महायक्षायाय बलि ।
२. ॐ ह्रीं गं हस्ति पिशाचि लिखे स्वाहा ।

---

१. 'शिक्षा' नावाच्या वेदग्रंथात मंत्रशब्दोच्चार कसे व का करावे आणि तसे न केल्यास अनर्थ कसे ओढवतात हें आधुनिक विज्ञानवाद्यांना चकित करणारें वर्णन अवश्य वाचावें—(गो. प्र. भा)

३. ॐ गं हस्ति पिशाचि लिखे स्वाहा।
४. ग हस्ति पिशाचि लिखे स्वाहा।
५. ॐ नमो उच्छिष्टगणेशाय हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा।

(४) शक्ति विनायक गणपति मंत्रः

अस्य श्री शक्तिगणाधिपमंत्रस्य भार्गव ऋषि.। विराट् छंदः। शक्तिगणाधिपो देवता। ह्रीं शक्तिः। ग्रीं बीज। ह्रीं कीलकम् ममाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः।

ॐ ग्रां हृदयाय नम.। अंगुष्ठाभ्यां नम ।
ॐ ग्रीं शिरसे स्वाहा। तर्जनीभ्यां नम.।
ॐ ग्रूं शिखायै वषट्। मध्यमाभ्यां नम'।
ॐ ग्रैं कवचाय हुं। अनामिकाभ्यां नम.।
ॐ ग्रौं नेत्रत्रयाय वौषट्। कनिष्ठिकाभ्यां नमः।
ॐ ग्रः अस्त्राय फट्। करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः।

ध्यानं :— विषाणांकुशाक्षसूत्रं च पाशं दधानं करैर्मोदकं पुष्करेण स्वपत्न्यायुतं हेमभूषाभराढ्यं गणेशं समुद्यद्दिनेशाभमीडे। मंत्रः ॐ ग्रीं ह्रीं

(५) कामना सिद्धये वेचन गणेशमंत्राः

दीक्षित गुरूकडून गणेश मंत्र घ्यावा. गायत्रीमंत्राचा दहा हजार जप करावा. नंतर इष्ट मंत्राचा दहा हजार जप करावा. तसेच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे पुरश्चरणविधि करावा.

(अ) आयुःकामार्थे हरगौरीसहित श्रीगणेशतर्पणम्

शुद्ध प्रतिपदमारभ्य एकविंशतिदिनानि यावत् पयसा मीलितैर्द्रव्यैः प्रतिदिनं ४४ तर्पणानि कार्याणि।

ॐ ग गणपतिं पुष्टिसहित तर्पयामि । चतुर्थारम्
ॐ ग तर्पयामि ॥ ४ ॥ ॐ ह्रा ह्रीं हरसहिता गौरीं तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ क्लीं श्रीं मनोभवसहिता रतिं तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ ग्लौं वराहसहिता भुवं तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ ग सिद्धिसहित सुमुख तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ ग दुष्टदलनसहित दुर्मुख तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ ग क्षेमसहित विघ्नराज तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ ग अभयासहित विघ्नकर्तारं तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ श शखनिधिं तर्पयामि ॥ ४ ॥
ॐ प पद्मनिधिं तर्पयामि ॥ ४ ॥ हे सर्व तर्पण ११ वेळा करावे.

(४ तर्पणे चतुर्थीपासून)

(आ) विद्यार्थे–हरगौरी गणेशतर्पणम् ।

चतुर्दशीमारभ्य एकादशीपर्यंत नक्षत्रे पुष्पे प्रतिदिनं ४४ तर्पणानि कार्याणि म्हणजे वरील तर्पण ११ वेळा करावे

(१) वरार्थे–रतिसहित कामराज गणेश तर्पणम् । चतुर्थीमारभ्य चतुर्दशीपर्यंत एकादशदिन कल्पवृक्षपुष्पे प्रतिदिन १४४ वार 'ॐ श्री रतिसहित कामराज तर्पयामि' । पूजाग तर्पणम्

(२) वरार्थे कन्यार्थे वा मूलमंत्र (अष्टाविंशत्यक्षरगणेशमंत्र)[१] शुद्ध प्रतिपदमारभ्य शुद्धद्वितीयापर्यन्त दिनद्वय कार्येनौषधी योगेन पूजाग तर्पणवत् तर्पणम् । प्रति मासे द्वादश मास पर्यन्तम् ॥

(३) क्लेश निवारणार्थे रोगोपशातये मृत्युंजय तर्पणम् । प्रतिपदमारभ्य

१. अष्टाविंशत्यक्षर गणेशमंत्र. 'ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं ग गणपतये वरवरद सर्वजन मे वशमानय स्वाहा.' कोणताही मंत्र गुरुमुखातून घेतल्यासच अनुष्ठान वा साधना फलद्रूप होत असते हे विसरू नये.

(गो. प्र. भा.)

चतुर्दशीपर्यन्तं जातिपुष्पैर्दूर्वांकुरैर्वा मृत्युंजय जप-'त्र्यंबकं यजामहे' इति संपूर्ण मन्त्रान्ते गिरिजेशं तर्पयामि इति प्रतिदिनं २३५ मितानि तर्पणानि कार्याणि एवं चतुर्वारं।

(४) उपकारार्थं ग्रामे वा अन्य प्रदेशे-शुद्ध प्रतिपदमारभ्य वा यस्मात् कस्मादिनादारभ्य सप्तदिनावधि 'ॐऋद्धिसहितमामोदं तर्पयामि' बिल्वैर्वादूर्वांकुरैः शुद्ध जलेन वा प्रतिदिनं ४४४० वारं तर्पणं। अनेक लाभो भवति।

(५) क्षेत्रस्य मूषकादकाटकोपद्रवनाशार्थ-मूलमंत्र तर्पणम्। मूलमंत्र (अष्टविंशत्यक्षरात्मकः) चतुर्थीमारभ्य पंचविंशतिदिनपर्यन्तं प्रतिदिनं शुद्धजलेन मूलेन ५२१ वारं तर्पणम्। उपद्रवदिनमारभ्य दिनसप्तकं अष्टकं वा यावत् शान्तिपर्यन्तं प्रतिदिनं कर्तव्यम्।

(इ) पुत्रप्राप्तये उमापुत्रतर्पणम्

कृष्णचतुर्थीमारभ्य त्रिंशद्दिनपर्यंतं प्रतिदिनं 'ॐ उमापुत्रं तर्पयामि' चूतवृक्षपुष्पैर्वा दूर्वांकुरैर्वा शुद्धजलेन प्रतिदिनं ४४४ तर्पणानि कृत्वा तेन तर्पणोदकेन भार्यामभिषिंचेत्। गणेशप्रीत्यर्थं दशब्राह्मणान् भोजयिष्ये। दीर्घायुः पुत्रो भवति। एवं चतुर्वारं कर्तव्यम्।

(ई) पर्जन्यार्थं मेघतर्पणम्

आर्द्रानक्षत्रदिनमारभ्य विशाखापर्यन्तं द्वादशदिनम् नाभिमात्रोदके स्थित्वा अष्टोत्तरसहस्रचत्वारिंशतसंख्याकं वा (१४०) जपं कृत्वा कर्पूरसुवासजलेन शुद्धजलेन वा 'ॐ गजेन्द्रसदृशं मेघं तर्पयामि' एवं (११४) वारं तर्पयामि। प्रतिदिनम् महावृष्टिर्भवति।

(उ) वश्यार्थे

शुद्धचतुर्थीमारम्य अन्यशुद्धचतुर्थीपर्यन्त प्रत्यह ४४४ वार 'क्लीं ग्लं गणपते सर्वजन मे वशमानय स्वाहा' इति मन्त्रेण तर्पण कार्यं। इडोपि वश्यता याति अन्येषा का कथा'

(ऊ) स्तंभनार्थे

प्रतिपदमारम्य द्वादशीपर्यन्त ४४६६ वार 'ॐ क्लीं श्रीं विष्णुसहिता श्रिय तर्पयामि' इति मन्त्रेण श्रीवृक्षपत्रर्वा दूर्वांकुरर्वा शुद्धजलेन तर्पयेत। गजादय सर्वेपि पशवा स्थिता भवन्ति।

(ऋ) दुष्टनिर्दलनार्थे

प्रतिपदमारम्य अमावास्यापर्यन्त (३०) श्रीवृक्षपत्रै दुर्वांकुर्वा शुद्धजल 'ॐ सिद्धिसहितामामोद तर्पयामि'। इति प्रत्यह ४४४ वार तर्पण कृत्वा दुर्जनोच्चाटन भवति।

(ॠ) क्षेमार्थे

शुद्धचतुर्थीमारम्य पूर्णिमापर्यंतम् दूर्वांकुरैर्दुग्धेन वा शुद्धजलेन प्रत्यह 'क्षेमदायिनिसहित विघ्नराज तर्पयामि' इति (२४४) वार तर्पण कारयेत।

(ऌ) संकटविनाशार्थे बंधनमुक्त्यर्थे

चतुर्थीमारम्य त्रिंशत् दिनावधिपर्यन्त दूर्वांकुरै शुद्धजलेन प्रत्यह (४२१) वार 'ॐ अभयासहित विघ्नकर्तार तर्पयामि' इति कृत्वा बंधमुक्तो भवति।

(ॡ) नष्टनिधिक्षेपादिद्रव्यप्राप्त्यर्थे

रक्तप्रसून-(पिवळी गोराटी)-दूर्वांकुरैर्वा शुद्धजलेन चतुर्थीमारम्य

पचचत्वारिंशत् दिनपर्यंत प्रत्यह (४४२) वार 'ॐ श शखनिधिं तर्पयामि'। इति तर्पयेत्। नष्टद्रव्य आशु प्राप्नुयात्।

(ए) नष्टद्विपदचतुष्पदार्थ प्राप्त्यर्थे

शुक्लचतुर्थीमारभ्य सार्धमास यावत् प्रत्यह रक्तोत्पलनीलोत्पलदूर्वांकुरै वा 'ॐ आ ह्रीं क्रो य र ल व श ष स ह ळ क्षं हस सोह पद्मनिधिं तर्पयामि' इति ४४४४ तर्पणानि कुर्यात्। मनुष्यानि चतुष्पदानि यानि नष्टानि तानि शीघ्र गृहमागत्य गृहद्वारे तिष्ठन्ति।

(ऐ) उत्कटतेजः प्राप्त्यर्थे

शुक्लचतुर्थीमारभ्य कृष्णचतुर्थीपर्यन्त गिरिकर्णिकापुष्पैः त्रिलोमदूर्वांकुरैर्वा शुद्धजलेन ४२१ वार 'ॐ म मदद्राविणीं तर्पयामि' इति तर्पण चतुर्वार कुर्यात।

(ओ) राजसभायां प्रतिवादी दिव्यघट स्तंभनार्थे

प्रतिपदमारभ्य सप्तदिनपर्यन्त 'ॐ व वक्रतुडाय नम' इति मत्र विपरीत (उलटा) अयुत जप कृत्वा दूर्वांकुरैर्वा गोरोचनोदकेन शुद्धजलेन वा प्रत्यह भगवत ५४२ वार तर्पयेत्। एव चतुर्वार कृत्वा यशस्वी भवति। सर्वदुष्टा पराङ्मुखा भवन्ति।

(औ) भार्याव्यसनकाले तथा नानाव्यसननिवारणार्थे

एष नानाकार्यसिद्ध्यर्थे साधारण प्रतिबीज तर्पणम्। दूर्वांकुरै शुद्धजलेन वा चतुर्थीमारभ्य एकविंशतिदिनपर्यन्त '*ॐ ग गणपतिं तर्पयामि*' इति ४४४ वार तर्पयेत्। सर्वकार्याणि सिध्यन्ति॥

(क) अथ काम्यप्रयोगाः

विजयार्थं श्वेतार्कमूलेन गजदन्तेन वा अंगुष्ठपर्वमात्रं गणेशं कारयेत्। तस्याग्रतः कुशापिण्टिकोपरि उपविश्य चन्द्रग्रहणे पर्वकाले वा अष्टाविंशति अक्षररूप मंत्रं जपेत्। सकृत् पुरश्चरणं भवति। तं गणेशं शिखायां बन्धेत्। वृद्धस्य अल्पशिखाचेत् तन्मूर्तिं पेटिकां निधाय सा पेटिकां गले वा दंडे बध्नियात्। राजसभायां व्यवहारे च अजयश्चेत् जयो भवति।

(ख) वश्यार्थे

दधिमधुघृताक्तनिलाना अष्टाविंशत्यक्षरगणपतिमंत्रेण जुहुयात् अवश्योपि वश्यो भवति।

(ग) वस्तुलाभार्थे

चतुर्थीप्रारभ्य चतुर्थीपर्यंत एक मास यावत् वृहतीपुष्पं पूजयेत्। वृहती पुष्प (श्वेतार्कपुष्पाणि वा पारिजातकपुष्पाणि) यत्र यत्रोपगच्छेत् तत्र तत्र ईप्सितवस्तुलाभो भवति।

(घ) स्तंभन बंधन मोहन बंधमोक्ष मेघ वर्षण शोषण वश्याद्यर्थे

तिलाना घृताक्ताना अष्टाविंशत्यक्षरमंत्रेण अष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् यद्यद् ईप्सितं तदात्मकं विनियोगं कृत्वा।

राजानं स्तम्भयति, परसैन्यं स्तम्भयति, पंडितान्मोहयति, शृंखला च त्रोटयति, मेघान्वर्षयति, अनिवृष्टिं शोषयति, राजानं वश्यं करोति॥

(च) विद्यार्थे

मोदकाना अष्टसहस्रं पूर्वकथितमनुना जुहुयात्। महाकविर्भवति।

सिद्ध गणेश यंत्र[1]
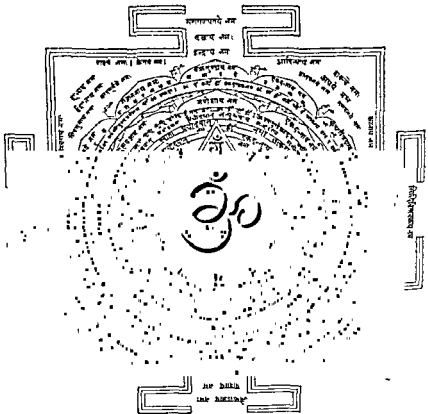
१. सदरहू यंत्र ब्र. भू. नारेश्वरवासी रंगावधूत महाराजांकडून मिळालें. अलीकडे १९६९–७० मध्यें हेंच यंत्र 'सिद्धसाहित्य संशोधन प्रकाशन मंडळ–पुणें ४ यांनीं प्रसिद्धिले आहे.

'ॐ' या प्रणवाचें वर्णन व उत्पत्ति ही माहिती शिवपुराणात असून त्याची उत्पत्ति 'प्र'–प्रकर्षेण, 'न' नयेत, 'वः'–युष्मान् मोक्षम् 'इति' 'प्रणवः' अशी आहे. (गो. प्र. मा)

(छ) गणेश बीजांचा विनियोग

दुर्भाग्य–शमनार्थं रोग–शमनार्थं च

क्षीरवृक्ष शाखा (मांदारपुष्प) अष्टोत्तर सहस्रमंत्रेण अभिमंत्रयेत् गणेश तान् समर्पयेत्। अनंतर अभिषेकं कुर्यात्। दौर्भाग्य नश्यति। सर्वे रोगा प्रणश्यन्ति। अलक्षण नश्यति। लक्ष्मीर्मेधा शरीरकान्तिश्च सुलभा भवति।

(ज) क्षेत्रप्राप्त्यर्थे (शेती) गणेशमंत्रं

दूर्वांकुराणा दधि मधु घृताक्ताना गणेश मनुना अष्टसहस्र जुहुयात् क्षेत्रलाभो भवति।

आकर्षणार्थं–अधमपुरपाकर्षणे गम्, उत्तमपुर० कर्षणे गाम्, मध्यम पुरुष० कर्षणे गीम्, कलहशमनार्थे गोम्, धनार्थे गैम्, स्तंभनार्थे गम्,

---

१. 'कलौ चण्डीविनायकौ' ह्या वचनाप्रमाणे कलियुगामध्ये गणपति व देवी ह्या दोन देवतांची उपासना सद्य फलदायी म्हणून महत्त्वाची समजली जाते व तसा अनुभवही येतो. सर्व भारतभर ह्या दोन देवतांचे उपासक सर्वांत जास्त आहेत असे आढळते. संकटग्रस्त व्यवहारी जगात ह्याच दोन देवता लवकर पावून मदत करतात, संकटमुक्त करितात वा रस्ता दाखवितात, असे आढळत गणेश कोश (१९६८) ह्या ग्रंथात व देवीखंड ह्यात त्या त्या देवतांच्या मंत्राची फक्त माहिती दिलेली आहे, पण विधिविधान कमी दिलेले आहे. देवीकोश (आदिशक्तीचें विश्वस्वरूप) ह्या खण्डचतुर्थात्मक ग्रंथात देवींच्या मंत्रतंत्राची माहिती नाहीं। पण सप्तशति या प्रसिद्ध ग्रंथातील प्रत्येक मंत्र वा श्लोक हा एक अद्वितीय मंत्रच असून त्याचा विनियोग व साधना ह्या गोष्टीची इतरत्र क्वचितच मिळणारी अधिक माहिती याच 'मंत्रशास्त्र' ग्रंथात पुढे दिलेली आहे. तसेच अलीकडे (१९६९) प्रसिद्ध झालेल्या 'श्रीगणेश उपासना'—द. श. केळकर— या ग्रंथात काहीं दुर्मिळ मंत्र दिलेले आहेत. पण चुका असून विधी नाहींत गणपती व देवी ह्या प्रत्येक देवतेची उपासनापद्धति भारतात निरनिराळ्या पद्धतींनें चालते. (गो म भा)

उच्चाटनार्थं गः अनेन प्रकारेण बीज प्रयुक्तस्य मूल मंत्रस्य कार्यानुसारेण सुसाध्य दुःसाध्यादि विचार विमर्शन पुरःसरं एकायुतमारभ्य पंच लक्ष पर्यंतम् सम्यक् पुरश्चरणेन कार्यसिद्धिः ॥

(६) चिंतामणी मंत्र

अस्य श्रीचिंतामणी मंत्रस्य । कश्यप ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । उमा-महेश्वरो देवता । रेफो बीजं । उकार शक्तिः । क्ष्म्यीं कीलकं । चिंतामणि प्रसादसिद्धये जपे विनियोगः ।

मंत्र—'रकारमरय ओं उं ओं क्ष्म्यौं' लक्ष पुरश्चरणं । त्रिमधु (दहि, तूप, मधु) युक्त तंदुलेन अयुत हवनं (१०,००० मंत्रः)

चिंतामणि हें गणेशाचेंच नांव आहे. नागपूर-यवतमाळ ह्या मोटारीच्या रस्त्यावर यवतमाळपासून जवळ कळंब ऊर्फ कदम्बपूर हें गांव आहे. तेथें पायविहिरींत चिंतामणीचें देऊळ आहे. हा गणपति स्वयंभू आहे. असे स्वयंभू गणपति भारतांत एकवीस आहेत. गौतम ऋषीच्या शापामुळें इंद्र 'सहस्रभग' बनला होता. शापमुक्त होण्यासाठीं या चिंतामणि गणेशाची इंद्रानें स्थापना करून त्याची उपासना केली. तो प्रसन्न झाला व त्याच्या अंगाला पडलेल्या भगाचे नेत्र बनले ! व इंद्राला 'सहस्र नेत्र' हे नांव मिळालें ! ती शेंदूरचर्चित चिंतामणिमूर्ति सुमारें तीन फुट उंचीची आहे. मोटारीनें जाणारे प्रवासी येथें उतरून दर्शन घेऊन जातात.

असा दुसरा स्वयंभू गणपति नागपूर जिल्ह्यातील सावनेर या तालुका गावापासून ५ मैल अंतरावर अदासा या गावी आहे. हे डोंगरावरील देऊळ '*शमी विघ्नेशाचें*' स्वयंभू देऊळ आहे. (गो. प्र. भा.)

(९) श्रीगौरी मंत्र

अस्य श्रीभुवनेश्वरी बीज मंत्रस्य । शक्ति ऋषिः । गायत्री छंद. । सुरसंघ-सेविता जगद्धात्री श्रीभुवनेश्वरी देवता । मम *श्रीभुवनेश्वरीप्रसादसिद्ध्यर्थे* जपे

विनियोग । ॐ शक्ति ऋषये नम शिरसि । गायत्री छन्दसे नम मुखे । श्रीभुवनेश्वर्यै नम हृदि ।

ध्यान —उद्यदिनद्युतिमिन्दुकिरीटां तुङ्गकुचां नयनत्रययुक्ता स्मेरमुखीं वरदाङ्कुशपाशा भीतिकरा कलये भुवनेशीम् । अथ मंत्र ॐ श्रीं गायै नम ।

(१०) दत्तात्रेय मंत्राणि

(अ) अस्य श्रीदत्तात्रेय मंत्रस्य । शंकर ऋषि । गायत्री छंद । श्री दत्तात्रेयो देवता । द्रां बीज । ह्रीं शक्ति । क्रों कीलकम् । मम दत्तात्रेय प्रसादार्थं जपे विनियोग । द्रां द्रीं द्रूं द्रैं द्रां द्रः इति षडंगम् ।

ध्यान —रविमण्डलमध्यस्थ रक्तरक्ताब्जसंस्थितम् ।
योगारूढ ज्ञानधन दत्तात्रेयमहं भजे ॥

मंत्र—ॐ द्रां ह्रीं क्रौं दत्तात्रेयाय विद्महे योगीश्वराय धीमहि । तन्नो दत्त प्रचोदयात् । (दत्त गायत्री)

(आ) दत्तात्रेय मंत्र

अस्य श्रीदत्तात्रेयमंत्रस्य । ब्रह्मा ऋषि । गायत्री छंद । दत्तात्रेयोदेवता । आं बीज । ह्रीं शक्ति । क्रौं कीलकम् । 'आं ह्रीं क्रौं आं ह्रीं क्रौं' इति षडंगम् । ध्यान पूर्वोक्तच ध्यावें

मंत्र १ ला—ॐ आं ह्रीं क्रों एहि दत्तात्रेयाय स्वाहा ।

मंत्र २ रा—दत्तात्रयाय नम ।

मंत्र ३ रा—श्री ह्रीं क्लीं दत्तात्रेयाय स्वाहा ।

मंत्र ४ था—द्रां दत्तात्रेयाय नम ।

मंत्र ५ वा—द्रां आं दत्तात्रेयाय नम ।

श्री एकाक्षरी दत्तमंत्र—द्रां ॥

दत्त षडक्षर मंत्र—द्रां ओं दत्तात्रयाय नम ।

(इ) शोडषाक्षरी दत्तात्रेय मंत्र

ॐ ऐं क्रों क्लीं क्लूं ह्रां ह्रीं ह्रूं सौं दत्तात्रेयाय स्वाहा ।
एतन्मंत्रस्य सदाशिव ऋषि गायत्री छंद दत्तात्रेयोदेवता ॥

ॐ बीज । स्वाहा शक्ति । दत्तात्रेयाय कीलकम् । चतुर्विध पुरुषार्थे जपे विनियोग । अंगन्यास । ॐ हृदयाय नम । क्रों शिरसे स्वाहा । क्लां क्लीं क्लूं इति शिखाया। सौ इति कवचाय हुं। दत्तात्रेयाय इति नेत्रत्रयाय वोषट्। स्वाहा इति अस्त्राय फट्। सर्व मंत्रेषु ध्यान उपरिनिर्दिष्ट ग्राह्य।

(ई) श्रीदत्त यंत्र व मंत्र

बिंदुत्रिकोण षट्कोणद्वारचतुष्टय एव यंत्रविधानेन दत्तात्रेयश्च देवता मध्ये सर्वशक्ति कमला सनाय नम । पूर्वद्वारे ह्रीं। पश्चिमद्वारे श्रीं । उत्तरे वृदावृद क्रीं । दक्षिणे वृदावृद आ। ईशानकोणे क्रीं । आग्नेयकोणे श्रीं ।
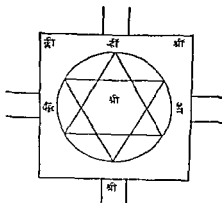
मंत्र—'आ ह्रीं श्रीं ह्रीं श्री आ दत्तात्रेयाय स्वाहा' (१० लक्ष जप)

(उ) श्रीदत्त यंत्र व मंत्र

अस्य श्रीषडक्षरदत्तमंत्रस्य ब्रह्माऋषि । गायत्रीछंद । श्रीदत्तात्रेयो देवता। ॐ द्रा बीज ह्रीं । शक्ति । क्रीं कीलकम् । दत्तात्रेयप्रीत्यर्थे जपे विनियोग ।

ध्यानं:— रविमंडलमध्यस्थं रक्तं रक्ताब्जसंस्थितं ।
योगारूढं ज्ञानधनं दत्तात्रेयमहं भजे ॥
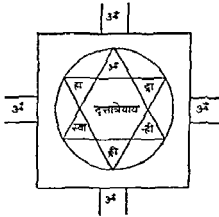
मंत्र—ॐ द्रां ह्रीं क्लीं दत्तात्रेयाय स्वाहा
'दत्त शरण मम' हा पण दत्तमंत्र आहे.

(ऊ) ऋणनाशक श्रीदत्तमंत्र

अत्रेरात्मप्रदानेन यो मुक्तो भगवान् ऋणात् ।
दत्तात्रेय तमीशानं नमामि ऋणमुक्तये ।
(पाच लक्ष जप. ऋणापहरण.)
सदाशिव ऋषिः अनुष्टुप् छंदः । श्रीदत्तो देवता ।
श्री. गोविंदगुरू अमरपूर, नरसिंहवाडी.

११ श्री दक्षिणा कालिका मंत्र

अस्य श्रीदक्षिणा कालिका महामंत्रस्य महाकाल भैरव ऋषिः । उष्णिक् छंदः । श्रीदक्षिणा कालिकादेवता । क्रां बीजं । क्रीं शक्तिः । कैं कीलकं । ममाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः

'क्रीं क्रीं आ ह्रां ह्रूं ह्रीं दक्षिणा कालिके ह्रीं २ क्री २ हूं फट् स्वाहा'

(१२) दक्षिणामूर्तिद्वादशाक्षरी मंत्र

(अ) अस्य श्रीदक्षिणामूर्ति द्वादशाक्षरीमहामंत्रस्य ब्रह्मा ऋषि । गायत्रीछंद । श्रीदक्षिणामूर्ति देवता । आ बीज । ह्री शक्ति । सा कीलक । मंत्र 'ॐ सौ द्रा साम्बशिवाय तुभ्य स्वाहा ।'

दूसरा मंत्र—'ॐ अ नम शिवाय अ ॐ' नवाक्षरमंत्र ।

ध्यान —दक्षिणामूर्तये तुभ्य वटमूलनिवासिने ।
ध्याननंनिरताराय नमो रुद्राय शम्भवे ॥

(आ) द्वयक्षर दक्षिणामूर्ति मंत्र

अस्य श्रीदक्षिणामूर्ति द्वयक्षरमंत्रस्य शुक्र ऋषि । अनुष्टुप् छद । श्रीदक्षिणामूर्ति भगवान महारुद्रो देवता । ॐ बीज । ह्रा शक्ति । औं कीलक । मम वाग्ज्ञानसिद्ध्यर्थं जपे विनियोग । अथ मंत्र – 'ॐ ह्रीं' (जप १२ लक्ष)

(१३) अथ वैदिक दुर्गाराधनम्

जातवेदसे इत्येतत् सूक्त सर्वार्थसाधक । आयुरारोग्य सुखद भूमिद शत्रु नाशन ॥ १ ॥ यद्यद्वाछति वा विप्रस्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् । सूक्तेनानेन जहुयाच्छुक्लाम्बर वर शुचि ॥ २ ॥ जपेद्वा नियतो मत्र हविष्याशी जितेंद्रिय । पशु पुत्र धनार्थी च प्रयत्न लक्षमभ्यसेत् ॥ ३ ॥ सर्वासामेवदेवाना विशिष्ट देवतालय । तस्माद्देवालये कुर्वन् विशिष्ट फलम श्नुते ॥ ४ ॥ तत प्राची प्रशस्तादिगाग्नेयी च विशेषत । प्रतीचि वायवीया च श्रेष्ठसाम्यादिशाथवा ॥ ५ ॥ याम्यादिगभिचारे विजयोपि विशिष्यते । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि होम कुर्यादतन्द्रित ॥ ६ ॥ चतुरस्र भवेत्कुण्डम् मेखलाद्वय सयुत स्थण्डिलाद्या भागान्त तत्र तत्र प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥ महाद्विज शुचिर्दान्त सर्व भूतहितेरत । दुर्गामावाहयेत् कुम्भे सायुधाष्टमहाभुजाम् ॥ ८ ॥ नालोत्पलदलश्यामा किरीटाद्यैर्विभूषिताम् ।

ततःश्चाराध्यतां देवीं तस्मिन् तीर्थोदकान्विते ॥ ९ ॥ आवाहनेन हविषा समिद्भिश्च पृथक् पृथक्। मंत्रेणानेन जुहुयात् अष्टोत्तर शताहुतिः ॥ १० ॥ स्विष्टकृतं चैव होमशेषं समापयेत्। उत्थाप्याय जपेन्मंत्रं एतं श्रद्धा समन्वितः। यदा दुर्गा च वरदा त्वतप्रसादा च पार्वती ॥११॥ श्लोकादौ प्रणव व्याहृतित्रयं पठेत्–मंत्रसिद्धिः श्लोकादौ सप्त व्याहृतिर्जपेत् मंत्रसिद्धिः प्रतिश्लोक सप्तव्याहृतियुक् गायत्रीं आदान्ते वा जपेत् महाफलम्। सर्वाबाधा इत्यस्य लक्षं जपेत् श्लोकोक्त फलम् (प्र. श्लो.) कामबीज–पुटितस्य एकचत्वारिंशत् दिनं त्रिरावृत्तो पुत्रप्राप्ति। वश्यार्थे—एकविंश-दिनपर्यंतं कामपुटितस्य पंचावृत्ति। आकर्षणार्थे–द्विचत्वारिंशदिनपर्यन्तं वा पु. दशावृत्तिः। (का. पु.–कामबीजपुटित)

उच्चाटनार्थे—त्रिसप्तदिनपर्यंतं माया पुटितं 'फट्' पल्लवसमेन आवृत्तिः। सर्वोपद्रवनाशार्थे–चतुश्चत्वारिंशदिनपर्यंत नामादौ कूर्च बीजेन सम्पुटित एकादशावृत्ति द्रव्य कामार्थे—रमाद्यन्त नवचत्वारिंशदिनपर्यंत द्विरावृत्तिः शीघ्र कार्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं नवचण्डि प्रयोगः—

प्रथमं अनुलोमेन द्वितीयं विलोमेन तृतीय शापोद्धारवत् एवं क्रमेण प्रत्यहं नवचण्डिं अल्पकार्यार्थे नवदिनपर्यंतं। मध्यम एकविंशति दिनपर्यंतं महत्कार्यत्रिंशत् दिनानर्घमंत्रसिद्ध्यर्थं जपेत्। पायस तिलाज्य मधुपुष्परस जातीपत्रफल यवव्रीहि सीतशर्करायुतैः दशांशेनवार्णपाठ्युते अग्नैः होमः। दशांशेन हरिद्रा कुंकुम जलेन तर्पणं। दशांशेन पायस लड्डुक पंचखाद्यैः प्रियाल खण्डखर्जूरैर्नारिकेलश्चगोधूमैः॥ भोजयेत्॥ अत्र न मार्जनम्। एवं कृते शीघ्र कार्यसिद्धिः। व्यस्त समस्त व्याहृति अनुलोमेन प्रतिलोमेन प्रणव पुटितं जपेत्। अत्र त्रिमध्वाक्त कमलैर्होमः। विप्रतीर्थतोयैर्वा ब्राह्मणभोजनान्ते मार्जन कुर्यात्। श्रीबीजयुतेन सद्योमोहन सिद्धिः। माया श्रीरामेन पुटिते सर्वेष्ट सिद्धि। समवैरि वशंयातः। इति मंत्र संपुटितं पठित्वा श्लोकोक्त फलम्।

इत्थं निशम्य देवानां श्लोकविंशत्सहस्रं जपेत्–संपत्समृद्धिर्भवति।

(अ) एकाक्षर दुर्गामंत्र

अस्य श्री एकाक्षर दुर्गामंत्रस्य रविलऋषि । गायत्री छंद । दुर्गा नामका ल्क्ष्मीर्देवता। दां बीज। दीं शक्ति । दूं कीलकम्। लक्ष्मी प्रेरणया लक्ष्मी प्रीत्यर्थे जपे विनियोग । दां दीं दूं दैं दौं दः । इति करषडंगन्यास । ध्यानं.— ध्यायेदाद्या महालक्ष्मी दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनिम्।

या ध्यात्वा मुच्यते जन्तु सर्वसंसारसंकटात्॥

मंत्र—ॐ दुं ॐ

मुलींचें लग्न होण्याकरिता—ॐ दं दुर्गे मम विवाह सत्वर कुरु कुरु स्वाहा।

(१४) धन्वंतरी मंत्र

अस्य श्री धन्वंतरीमंत्रस्य ब्रह्माऋषि । देवीगायत्रीछंद । परमात्मा श्री मुख्यप्राणान्तर्गत देवता। धन्वंतरीप्रेरणया धन्वंतरीप्रीत्यर्थे जपे विनियोग 'ध धन्वंतरये नम'। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय धन्वंतरये अमृतकलशहस्ताय सर्वामयविनाशाय त्रैलोक्यनाथाय महाविष्णवे स्वाहा।

(१५) नील कंठ मंत्र

अस्य श्री त्र्यक्षरी महामंत्रस्य अर्धनारीनटेश्वर अनुष्टुप् छंद । श्रीनीलकंठो देवता। प्रोंबीज। नां शक्ति । ठं कीलकं ।

ध्यान—अत्युग्रहालाहलपाणिपद्म। पंचानन चंद्रतुषारवर्णं। गौरीसख त्र्यसुजगभूषम्। श्री नीलकंठ हृदि भावयामि। ॐ प्रों नां ठं नीलकंठाय स्वाहा।

(१६) (अ) नील तारा सरस्वती मंत्र

अस्य श्री नील तारामंत्रस्य। ब्रह्मा ऋषि । अनुष्टुप् छंद । नील तारा सरस्वती देवता। अभीष्ट सिद्धये जपेविनियोग

ध्यानं :—शवासनां सर्पविभूषणाढ्यां। कर्त्रीं कपालं चषकं त्रिशूलं। करैर्दधानाम् नरमुण्ड मालां। त्र्यक्षां भजे नील सरस्वतीं ताम्॥

(आ) नील तारा सरस्वती मंत्रः

मंत्र :—'ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं सौ क्लीं ह्रीं ऐं ब्लूं स्त्रीं नील तारे सरस्वति द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं सः ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं सौः सौः ह्रीं स्वाहा'

किंशुकैः (पळसाचे फुलांनी) मधुरान्वितैः जुहुयात्. चतुर्लक्ष जपः

(१७) नीळासूक्तम्

नीळां देवीं ँ शरणमहं प्रपद्ये। सुतरासि तरसे नमः। गृणाहि। घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वतीरन्तिराशानो अस्तु। ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्य-घोराऽस्येशानासहसो या मनोता। बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुस्सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु। विष्टम्भो दिवो अरुणः पृथिव्यां अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी। महादेव्यै च विद्महे विष्णुपत्न्यै च धीमहि। तन्नो नीळा प्रचोदयात्। इतिनीळासूक्तम्

चिदंशास्त्वद्रूपं किमपि सवितुर्मंडलगतं। वरेण्यं भर्गो वै त्रिविध तनुदेवस्य वपुषि। मुने धीमह्यासीर्हरिरपि धियो यो न इतरप्रचोदायास्तत्वं स्थिति-लयमृजस्त्वं मुनिपते।

(वरील श्लोक दत्तलहरींत असून गायत्रीमंत्राचा त्यांत उल्लेख असल्यामुळेंच तो वर दिला आहे.) (बृहस्तोत्र रत्नाकरांत पहावें).

(१८) नील सरस्वती मंत्र (इच्छित कार्यपूर्तीसाठीं).

अस्य श्री नीलसरस्वती मंत्रस्य अक्षोभ्य ऋषिः। बृहति छंदः। नील सरस्वती देवता प्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। ह्रीं बीज। स्त्रीं शक्तिः। हूं कीलकम

ध्यानं :—विश्वव्यापकवारिमध्यविलसत् श्वेताम्बु जन्मस्थितां।

काञ्ची कुण्डल हार कंकण लसत् केयूर मंजीरिकां॥

आर्त्तैर्नागवरैर्विभूषिततनुं आरक्त नेत्रत्रयाम् ।
कर्त्री खड्ग कपोल नील नयनै राजत्करां त्वां भजे ॥
मंत्र :- 'ह्रीं श्रीं हूं हूं स्त्रीं ह्रीं ह्रीं स्त्रीं हूं हूं स्त्रीं ह्रीं'

(१९) श्रीमहालक्ष्मीमंत्रः

अस्य श्रीमहालक्ष्मी बीजमंत्रस्य भृगु ऋषिः। निचृद् छंदः। श्रीर्देवता। मम श्रीप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। ॐ श्रीभृगुऋषये नमः शिरसि। निचृच्छंदसे नमः मुखे। श्रियै देवतायै नमः हृदि। श्री-कान्त्याकांचनसंनिभां हरगिरि प्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः। हस्ताक्षीप्त (क्षिप्त) हिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां श्रियं। बिभ्राणां वरमब्जयुग्ममभयं हस्तेकिरीटोज्वलाम्। क्षौमाबद्धनितंब-बिम्बललितां वन्देऽरविन्दस्थिताम्। अथ मंत्रः 'ॐ महालक्ष्मै नमः'।

(२०) श्री महावाराहि मंत्र

'ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति वार्ताळी वार्ताळी वाराहि वाराहि वराहमुखि वराहमुखि अंधे अन्धिनि नमः। रुन्धे रुन्धिनि नमः। जम्भे जम्भिनि नमः। मोहे मोहिनि नमः। स्तंभे स्तंभिनि नमः। सर्वदुष्टप्रदुष्टानां सर्वेषां सर्व जीवानां वाक्चक्षुर्मुखगतिजिव्हास्तंभनं कुरु कुरु शीघ्रं वश्यं 'ऐं ग्लौं ऐं ठः ठः ठः ठः हुं फट् स्वाहा.'

(२१) श्री मल्हारीमंत्र

ॐ अस्य श्रीमल्हारीमत्रस्य ईश्वर ऋषिः। गायत्री छंदः। मल्हारी देवता। मम धर्मकामार्थसिद्धये जपे विनियोगः। ॐ ह्रीं अंगुष्ठाभ्यां नमः। ॐ भ्रूं तर्जं० नमः। त्रूं मध्य० नमः। ॐ ह्रूं अनामि० नमः। ॐ ह्रूं कनिष्ठिका० नमः। ॐ भ्रूं करतलकरपृष्ठा० नमः। एवं हृदयादिन्यासः॥

ध्यानं :—स्फुरत् मरकतश्याम मदस्मितमुखांबुज। विचित्राभरणोपेत मुकुटेन विराजित॥ चित्रालंकारवसन स्रग्विलेपनभूषण। सहस्रसूर्यसंकाशतरणारुण लोचन॥ तस्य मध्ये समासीना पीतवस्त्रा शुचिस्मिताम्। तरुणा करुणा पूर्णां शरण्या भक्तवत्सलाम्॥

मंत्र १ ला—ॐ ह्रीं भ्रू त्रू स्रू ह्रू भ्रू स्रू श्रीयाणानंदमहालक्ष्म्यै नमः॥
मंत्र २ रा— श्री गंगाम्हाल्सासहिताय मणिमल्लहराय नमः॥

रोज २२ वेळ जप करावा (२२ माळ)
एकदर २२००० जपसंख्या.

प्रार्थना—मुनीनां सप्तकोटीनां वरद भक्तवत्सला। दुष्टमर्दनदेवेश वंदेऽहं म्हाल्सापतिं॥

(२२) (अ) मृतसंजीवनीविद्यामंत्रः

श्रीगणेशाय नमः। ॐ अस्य श्रीमृतसंजीवनीविद्यामंत्रस्य ब्रह्मा ऋषिः। शिवगायत्री छंदः। हसक्षमलवरयूं बीजं। ऐं ह्रीं क्लीं शक्तिः। चामुंडायै विच्चे कीलकम्। मोक्षार्थे जपे विनियोगः. 'ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडेतुरु २ धुनु २ हुलु २ कुरु २ जयदुर्गे ब्रह्महत्याक्षालिनि महामोक्षदायिनि वरदे विच्चे खें खे मम शत्रून्मारय २ मोहय २ क्ष क्षा क्षीं क्षू क्षैं क्षौं क्षः शापजात नाशय २ अमृत विद्या अमृतेश्वरी मृतसंजीवन कुरु २ जूं सः ब्रह्माविष्णु रुद्रग्रहबंधिनी आकाशग्रहबंधिनी सर्वग्रहान्बंधय २ हन २ दह २ मथ २ पुत्रपौत्रादिसंततिं देहि २ यशो देहि २ अस्मिन्वर्षे शीघ्रसिद्धिं कुरु २ ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडाय विच्चे रक्ष २ पाप मथ २ आरोग्य कुरु २ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः हुं फट् स्वाहा। दशसहस्र जपः। दशांश गुग्गुलाज्यहोमः। इति मृतसंजीवनीविद्यामंत्र समाप्त॥ (प्रस्तुत मंत्रातील ८, २ हे आकडे तो शब्द तितके वेळ घेणे दर्शवितो जसे-'ऐं ८=ऐं हे आठ वेळा तुरु २=तुरु तुरु असे दोनदा घेणे—(गो. प्र. भा.)

(आ) अथ शुक्रोपासित मृतसंजीवनी विद्यामंत्र

अथ पूर्वोच्चारित वर्तमान एव गुण विशेषेण विशिष्टाया शुभ तिथा मम शरीरे आरोग्य प्राप्त्यर्थं मृतसजीवनीविद्यामत्र जपे विनियोग ।

अस्यश्रीमृतसजीवनि मत्रस्य हयग्रीव ऋषि । श्री उमाशकरो देवता । वृहती छद । ममाभीष्टसिद्धयर्थे जपे विनियोग ।

ध्यान :— चद्रोद्भासित मूर्धज सुरपतिं पीयूषपान महत्,
हस्ताब्जेन दधत् सुदिव्य वमल हास्यास्यपकेरुह ॥
सूर्येदग्नि विलोचन करतल पाशाक्षसूत्रा कुशा ।
भोज बिभ्रतमक्षय पशुपतिं मृत्यजय त स्मरे ॥

मत्र – '३ॐ तत्सवितुर्वरेण्य त्र्यम्बक यजामहे ।
सुगधिंपुष्टिवर्धन भर्गो देवस्य धीमहि ।
उर्वारुकमिवबधनात् मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥ २२ लक्ष जप

ब्राह्मणाकडून जप कराया—मृत्युशय्येवर *असलेला रोगी बरा होतो हा अनुभव आहे.* सकाळ ते सायकाळपर्यंत अनशन जप केला पाहिजे सुदर्शन सहितेंत 'अमृतसजीवन' स्तोत्र ४४ श्लोकाचें आहे–तसेंच 'मृतसजीवन कवच'ही आहे–त्याचा छद वृहस्पती व ऋषी वसिष्ठ दिला आहे (गो प्र भा)

(७३) राम एकाक्षर मंत्र

रामरहस्योपनिषत्सु प्रथमेऽध्याये सर्वकामदुघामत्र । अस्य श्री एकाक्षर मत्रस्य ब्रह्माऋषि । गायत्री छन्द । रामो देवता । र बीज । ॐ शक्ति । म कीलकम् । इष्टार्थे जप विनियोग ॥

ध्यान '—शरयूतीरमदारवेदिकापङ्कजासने । श्याम वीरासनासीन ज्ञान मुद्रोपशोभित ॥ वामोरून्यस्ततद्धस्त सीतालक्ष्मणसयुत । आवेक्षमाणमात्मान

१ 'स्तोत्रपरिमल (१९७०) स ह्व देवधर, पुणे, ह्यांच्या प्रथात 'रामरक्षा' व त्यातील कांही मंत्र यांची विधानासह अनुभविक माहिती दिलेली आहे ती अवश्य पहावी (गो प्र भा)

मा मन्यमिततेजसाम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं केवलं परमव्ययम् । चिन्तयामि परमात्मानं श्रीरामं रघुनंदनम् ॥ अथ मंत्र 'ॐ रां ॐ'

'रामरक्षा' हा सर्वच्या सर्वच एक मंत्र आहे. एकाच ठिकाणी (मुख्यत सकाळी) बसून पंधरा हजार पाठ केल्यास त्या पाठानीं मंत्रित विभूति भूतबाधानाशासाठीं तसेंच अपस्मारनिवृत्तिसाठीं उपयोगी होते. नित्यस्नानानंतर ठराविक वेळीं ठराविक आसनावर बसून १२१ दिवस संपूर्ण रामरक्षा म्हटल्यास रामरक्षा सिद्ध होते. (गो. प्र. भा)

आपदामप नमाम्यहम्' ह्या मंत्राचा १ लक्ष जप केल्यानें ऋण-मुक्त होतो. (वि. गो. त्रिपाठी जळगाव)

श्री रामचंद्र मंत्र व यंत्र–१
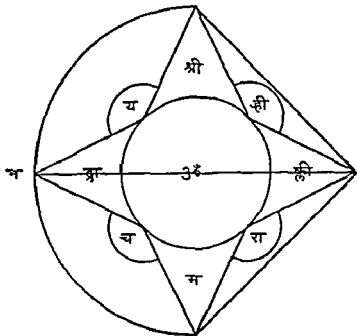
मंत्र 'ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं रामचंद्राय नमः'. या यंत्राचे योगानें लोक वश होतात.

सर्व क्लेश नाशनाकरितां श्रीराम यंत्र व मंत्र–२

श्री राम यंत्र
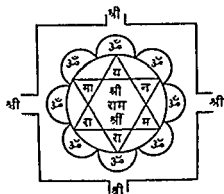
मंत्र : 'ॐ श्रीं रां रामाय नमः'—७ कोटी जप.

(२४) श्री रेणुका मंत्र

अस्य श्री रेणुकादेवी मंत्रस्य। श्रीरुद्रऋषिः। श्री रेणुकादेवी देवता। विराट् छंदः। क्लीं बीजं। श्री रेणुकादेवी शक्तिः। क्लीं कीलकं। ममाभीष्टसिद्धये जपे विनियोगः।

ध्यानं :—प्रफुल्लहारकेयूरकुंडलादिविराजितां। प्रसन्नवदनां शांतां श्रीदेवीरेणुकां भजे। मंत्र—'क्लीं क्लीं क्लीं रेणुकादेव्यै नमः। क्लीं क्लीं क्लीं स्वाहा। क्लीं रेणुकायै स्वाहा।'

(२५) श्री लक्ष्मी मंत्र व यंत्र

६	४८	८
३६	२०	१२
३०	ह्रीं	४२

अश्वगति

वरील यंत्र आंब्याच्या लाकडाच्या पाटावर गुलाल घालून अनाराच्या (डाळिंबाच्या) काडीनें लिहावें किंवा तांब्याच्या अगर चांदीच्या लहान पाटावर गुलाल घालून (पसरून) चांदीच्या किंवा सोन्याच्या काडीनें लिहावें. प्रथम हें यंत्र स्थापन करून धूपदीप नैवेद्य दाखवावा व देवीची वा

देवाची यंत्र मंत्राच्या अनुष्ठानात मला यश दे, अशी प्रार्थना करावी हे विधान ७२ दिवसाचे आहे

पहिल्या दिवशी एकच यंत्र काढावें याप्रमाणें दर दिवशीं एक एक यंत्र वाढवावें अशीं ७२ व्या दिवशीं ७२ यंत्रें काढावीं पहिल्या दिवशीं शरीरशुद्धि करावी त्याकरिता ब्रह्मकूर्च विधीने हवन करावें रोज सप्तशतीचा पाठ करावा आसनाची जागा एक असावी व अनुष्ठानाची वेळही ठरीव असावी

मंत्र 'ॐ आ ह्रीं क्रों अनुत्पन्नाना द्रव्याणा उत्पादिकाये उत्पन्नाना द्रव्याणा वृद्धिकरायै वसुधाये नम स्वाहा'। द्रव्यप्राप्ति मनातील सर्व इच्छा पूर्ण होतील या मंत्राचा रोज ३०० जप करावा

वरील यंत्र काढीत असताना खालील मंत्र म्हणावा

॥ यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैव ॥ तद्सुप्तस्य तथैवैति ॥

॥ दूर गम ज्योतिषा ज्योतिरेक ॥ तन्मे मन शिवसंकल्पमस्तु ॥

(२६) श्री लक्ष्मी नरसिंह मंत्र

अस्य श्री लक्ष्मीनरसिंह महामंत्र राजस्य ब्रह्मा ऋषि । त्रिष्टुप् छद । श्री कालपुरुष देवाधिदेव प्रल्हाद प्रत्यक्षीकृत श्रीलक्ष्मी नारसिंहदेवता । इ बीज । क्ष्रौं शक्ति । ह कीलकम्। मम श्रीलक्ष्मीनारसिंह प्रीत्यर्थे जपे विनियोग । क्ष्रा क्ष्रीं क्ष्रू क्ष्रैं क्ष्रौं क्ष्र ॥ इति करषडग न्यास ।

ध्यान '—पातस्त्वा पुरुहूत वैरि बलवन् मातग मायत् घटा। कुभोच्चाद्रि विपाटपाटनपटु प्रत्येक वज्रायुता। श्रीमत् कण्ठीरवास्य प्रतत सुनखरा दारितारातिं दूर। प्रध्वस्तध्वान्त शान्त प्रवितत मनसा भावितो नाकि वृन्दै ॥

मंत्र १ ला—इ इ क्ष्रौं श्रीं लक्ष्मीनरसिंहाय नम ॥

मंत्र २ रा—ह्र ह्र ओं ओं ह्र ॥ (नार० मंत्र)

जपसंख्या १,२०,००० (एक लक्ष वीस हजार)

मंत्र ३ रा—उग्रवीर्यं महाविष्णु ज्वलन्त विश्वतो मुखम्। नृसिंह भीषण भद्र मृत्यु मृत्यु नमाम्यहम् ॥

मंत्र ४ था—'ॐ श्री ह्रीं क्लीं नरसिंहाय नमः'—सूज उतरण्याकरिता —सुजेवर विभूती लावताना मंत्र म्हणणें.[१]

(२७) (अ) वरुण मंत्र

अस्य श्रीवरुणमहामंत्रस्य विभाण्डक पुत्र ऋष्यशृंग ऋषिः। देवी गायत्री छंद। पर्जन्यो वरुण देवता। व बीजम्। वारुणी शक्ति। अस्मिन् देशे सद्यः वृष्टिं कुरु कुरु स्वाहा। इति कीलकम्। वा वीं वू वैं वौं व इति करषडंग।

ध्यानं:— समुद्रमध्यनिलय वारुणी पतिमंजसा।
प्रभु सुवृद्धिदातार वदेऽहं वरुणम् सदा ॥

मंत्र 'ॐ व वरुणदेव अस्मिन्देशे सद्य सुवृष्टिं कुरु कुरु स्वाहा ॥'

(आ) वरुण मंत्रयंत्र दर्शन

हें यंत्र जलाच्या (नदी, विहीर, तळे) ठिकाणीं लिहावें. जेथें पाणी भरत असतात अशा ठिकाणीं ठेवावें. यंत्र ठेवल्यानंतर पाणी भरायला कोणी येईल त्याचें मडकें फुटलें की, त्या फुटलेल्या मडक्याचे पाच कपाल आणून पाणी ठेवण्याच्या घडोंच्याजवळ ठेवावेत. रविवार येईल तेव्हा त्या पाच कपालावर पाच यंत्रें लिहावीं व कपालाचे पाठीवर

२	९	४
७	५	३
६	१	८

१. पुढे प्रकरण ९ मध्यें विषनाशनासाठीं यंत्र पण दिलें आहे.

'सर्वतक ऋषि जगती छंद। वरुण देवता।' असें लिहावें. पोडशोपचार पूजा करून खोबऱ्याचा नैवेद्य, तांबूल व दक्षिणा अर्पण करावी. नंतर प्रत्येक कपालावर मंत्र ३२ वेळ करावा. आपल्या आसनापासून चारी दिशांना चार हात अंतरावर चार कपाल ठेवावे. एक यंत्र आपले समोर थाळींत पाणी भरून त्यांत टाकावें. त्यावर तुपाचा दिवा ठेवून आपल्यासमोर व मागें १० वेळ फिरवून पुढील मंत्र जपावा. मंत्र—'वीं वीं वरुण देवता शीघ्र आगच्छतु'-तेव्हां चार दिशाहून पाण्याचा पूर येतो. तेव्हां पूर्वेकडून नागाडी, ऐरावतासहित इंद्र, दक्षिणे कडून नावेंत बसून धर्म येतो. पश्चिमेकडून वरुण देवता व उत्तरेकडून कुबेर येतो. व आपण पर्वतावर बसलों आहोंत असें जाणवतें. असें सर्व लोकांना दिसतें त्यावेळीं ४ यंत्रें उताणी करून घड्यावरील दिवा बंद करावा घड्यामधील यंत्र उपडें (उघडें) ठेवावें व वर घडा ठेवावा तेव्हां सर्व विसर्जन होतें

(२८) अथ वनदुर्गामंत्र व यंत्र

श्री गणेशाय नम । श्री विंध्यवासिन्यै वनदुर्गायै नम । अस्य श्री वनदुर्गा महामंत्रस्य । आरण्यक ऋषि । अनुष्टुप् छंद । सर्वदुःख विमोचिनी वनदुर्गा देवता । दुं बीज । ह्रीं शक्ति । स्वाहा कीलक । चतुर्वर्गसिद्धये विनियोग । अथ न्यास—ॐ ह्रीं दुं उत्तिष्ठ पुरुषि अंगुष्ठाभ्यां नम । ॐ कीं स्वपिषी तर्जनीभ्यां नमः । ॐ भयं मे समुपस्थित मध्यमाभ्यां नम । ॐ यदि शक्य अशक्य वा अनामिकाभ्यां नम । ॐ तन्मे भगवति कनिष्ठिकाभ्यां नम । ॐ शमय स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यां नम । एवं हृदयादि न्यास—

ध्यानं—सौवर्णांबुजमध्यगा त्रिनयना सौदामिनीसन्निभा शंखचक्रवरा भयाश्च दधतिमिंदो कला बिभ्रतीं । ग्रैवेयागदहारकुंडलधरामाखंडलाद्यैस्तुता ध्यायेतद्विंध्यनिवासिनीं शशिमुखीं पार्श्वस्थ पंचानना॥ एवं ध्यात्वा ।

मंत्रः—'ॐ ह्रीं दुं उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे समुपस्थितं। यदि शक्यं अशक्यं वा तन्मे भगवति शमय स्वाहा'॥

वनदुर्गायंत्र
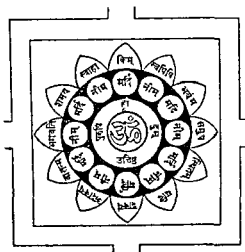
(२९) विष्णु द्वादशाक्षरी मंत्र व यंत्र

अस्य श्रीविष्णुद्वादशाक्षरी मंत्रस्य। प्रजापति ऋषिः। गायत्री छंदः। श्री महाविष्णुर्देवता। ॐ बीजं। नमः शक्तिः। भगवते कीलकम्। मम सफल कामना सिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः॥ न्यासः—

ॐ अंगुष्ठाभ्यां नमः। नमोभगवते तर्ज० नमः। वासुदेवाय मध्य० नमः। ॐ अना० नमः। नमोभगवते कनि० नमः। वासुदेवाय करतल० नमः। एवं हृदयादि॥

ध्यानं:—विष्णुं भास्वद् किरीटांगदवलयवुतं कल्हारहारोज्वलं। शोभिभूष सुवक्षो मणि मकर महाकुंडलामण्डितांग। हस्तोद्यन शंख चक्राम्बुज गद। ममल पीनकौशेय यानं। विद्यत् भासमुद्यत् दिनकर सदृशं पद्मसंस्थम् नमामि॥

अथ मंत्रः- 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'।

विष्णु द्वादशाक्षरी यंत्र : या यंत्राची पंचोपचार पूजा करावी.

(३०) वेदव्यास मंत्र

अस्य श्री वेदव्यास महामंत्रस्य ब्रह्म। ऋषिः। गायत्री छंदः। श्री वेदव्यासो देवता। श्री वेदव्यास प्रसादप्राप्तये जपे विनियोगः॥

अथ मंत्रः– 'वां वेदव्यासाय नमः'।

(३१) श्री. शरभेश्वर मंत्र

श्री ॥ॐ॥ अस्य श्री शरभेश्वरमंत्रस्य। कालाग्निरुद्र ऋषिः। जगती छंदः। श्री शरभेश्वरो देवता। खं बीजं। स्वाहा शक्तिः। खें कीलकं। स्वेच्छा प्रयोगसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। अथ षडंगन्यासः। ॐ खें खां हृदयाय नमः। खं फट् शिरसे स्वाहा। प्राणग्रहासि २ हुं फट् शिखायै वषट्। सर्वशत्रुसंहारणाय कवचाय हुं। शरभसालुवाय नेत्रत्रयाय वौषट्। पक्षिराजाय हुं फट् स्वाहा अस्त्राय फट्। इति षडंगा। ॐ॥ इति दिग्बंधः॥

अथ ध्यानं:—अरुणमरुणमालालंकृतं सत्कराग्रैर्विधृतपरशुशक्तिं पुष्पबाणेषु चापं। विविधमणिफणीद्रैर्भूषणैर्भासितांगं शरभमखिलनाथं सालुवेशं नमामि। इति ध्यात्वा मानसपूजां कृत्वा। मालां संप्रार्थ्य। यथाशक्ति जपेत्। जपांते मालां संप्रार्थ्य गुह्यातिगुह्य गोप्त्री त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपं। सिद्धिर्भवतु

मे देव त्वत्प्रसादान्मयि स्थिरा। अनेन जपेन श्रीशरभसालुवेश प्रीयता। इति जप निवेदयेत्॥

अथ मंत्र। 'ॐ खें खां ख फट् प्राणग्रहासि २ हुं फट् सर्वशत्रुसंहारणाय शरभसालुवेशाय पक्षिराजाय हुं फट् स्वाहा'। पुरश्चरणार्थे अयुत जप। यथाशक्ति ब्राह्मणभोजन कार्यम्।

मंत्र न. २ 'ॐ श्रीं ल्हूं स्वाहा शरभ सालुवेशाय स्वाहा ल्हूं श्रीं हूं ह्रीं ॐ'

(३२) शिव यंत्र व मंत्र

२१ मंत्र शिवाला शिवाजी मंत्र ७

मंत्र – 'ॐ नम शिवायै'। (बारा लक्ष जप करावा)
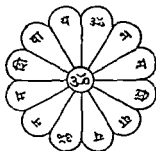
शिव यंत्र (सर्वबाधा निरसनार्थे) यंत्र पूजा करावी

(३३) श्रीशोपवीर मंत्र–शाश्वतधनप्राप्त्यर्थ

श्रीगणेशाय नम। अस्य श्रीशोपवीरमंत्रस्य और्वप्रजापति ऋषि। देवी गायत्री छंद। श्रीशोपवीरो देवता। मम ऋणनिवृत्तिपूर्वक शाश्वतधनप्राप्त्यर्थं जपे विनियोग। और्व प्रजापति ऋषये नम शिरसि। देवी गायत्री छंदसे नम मुखे। श्रीशोपवीर देवतायै नम हृदि। सा इत्यादि षट् दीर्घेण करषडंग न्यासौ कृत्वा ध्यायेत्। अथ ध्यान– कृष्णांबर कृष्णवपु महाबल दक्षस्य पुत्रीं नृकपालक करे। दधानमिष्टार्थ मणिप्रद विभु ध्यायेम शोप धनद परात्पर। इति ध्यात्वा। मानसपूजा कृत्वा माला सप्रार्थ्य। जप निवेदयत्।

अथ प्रयोग – रक्तगो-गोमयप्रलिप्तदेशे रात्रौ शुचिर्भूत्वा जपेत्। जपावसरे किमपि नैवेद्य पुरत स्थापयेत्। कदाचित्प्रत्यक्षता प्राप्ते तन्नैवेद्य तद्धस्ते दत्वा वचन गृह्णीयात् यावद्धनेच्छापतिर्भवेत्। स्वप्ने वा देव कथयति। पुरश्चरण सख्या (८००००) अशीतिसहस्र जप। प्रति रात्रौ अष्टोत्तर अष्ट सहस्र जप कार्य इष्टप्राप्तिरस्तु। शुभ भवतु। अथ मत्र – "ॐ र्सी"

(३४) (अ) श्री सरस्वती मंत्र

अम्बितम् इति मत्रस्य गृत्समद ऋषि। अनुष्टुप् छद। सरस्वत्यो देवता। ऐं बीज। ऐ शक्ति। ऐं कीलकम्। श्रीसरस्वतीप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग। अथ न्यास।

ऐ अंबितमे अगुष्ठाभ्या नम। हृदयाय नम।
नदीतमे तर्जनीभ्या नम। शिरसे स्वाहा।
देवितमे मध्यमाभ्या नम। शिखाय वषट्।
सरस्वती अनामिकाभ्या नम। कवचाय हु।
अप्रशस्ता इवस्मसि कनिष्ठिकाभ्या नम। नेत्रत्रयाय वौषट्
प्रशस्तिमम्बनस्कृधि करतलकरपृष्ठाभ्या नम। अस्त्राय फट्।

ध्यानं —नामसत्रामक सर्वं यस्यामावेशित पुन। ध्यायन्ति ब्रह्मरूपका सा मा पातु सरस्वती। अथ मत्र

'ऐं अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वती।
अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि॥'

(आ) सरस्वती मंत्र (बुद्धिदायक)

नमस्ते शारदे देवि सरस्वति मतिप्रदे।
वस त्व त्व मम जिह्वाग्रे सर्वविद्याप्रदा भव॥

सदाशिव ऋषि अनुष्टुप् छद

५००००० (पाचलक्ष जप करावा बुद्धिदायक मत्र)

—श्री गोविंदगुरु अमरपुर, नरसिंहवाडी.

(इ) सरस्वतीयंत्र-मंत्र

हें यंत्र भूर्जपत्रावर १५ वेळ लिहावें व सर्व यंत्रें एकत्रित करावीं.

४	३	८
९	५	१
२	७	६

चदनानें पूजा करावी. यंत्रावर 'वेदव्यास ऋषि, त्रिष्टुप छंद, ब्रह्मा देवता,' असें लिहावें. कमलगट्टाच्या (कमळ-बीज) माळेनें जप करावा. मंत्र—'ॐ ह्रीं स्त्रु सरस्वत्यै नम ' असा १०८ वेळ जप करावा.

पाढरा पीतावर नेसावा. ताम्याच्या पणतींत तुपाचा दिवा लावावा. एकवीस सुताची वात करावी. दिवा उत्तराभिमुख ठेवावा. आपण पूर्वाभिमुख बसावें जप पुरा होईल तेव्हा दिव्यासमोर पहावें. सरस्वती दिव्यासमोर उभी राहिलेली दिसेल. दुधाचा नैवेद्य करावा. दोन तांबूल सरस्वतीच्या मुखाजवळ धरावे. तेव्हा सरस्वती वीणा वाजवितें. देव विमानातून आकाशात वीणा ऐकतात. आणि या मंत्राने फूल चमेली अत्तर सर्वांना द्यावें. हे तेल ७ वेळ मंत्रावें. ७ वेळ याच मंत्रानें पाढरीं फुलें मंत्रावीं नतर एक फूल आणि तेल द्यावें. दिव्यासमोर त्याना पहावयास लावावें तेव्हा सर्व देवाचें दर्शन होईल. आपण इच्छा वरदान मागावें नतर मंत्रलेलीं फुलें दिव्यावर टाकावीं (उधळावीं) तेव्हा लोकाना सरस्वतीमाता दिसणार नाही. आपणाला विद्या मिळाल्यावर सरस्वतीला म्हणावें, 'माते दर्शन द्यावें' तेव्हा ती म्हणेल 'मी स्वप्नात दर्शन देईन' नतर तिला नमस्कार करून आपल्या हातातील फूल सरस्वतीच्या उजव्या पायाला चदन लावून वाहावें, तें फूल ती आपल्या डोक्यावर टाकून अतर्धान पावते नतर आपल्याला वाहा काम तिला विचारावयाचे असेल तेव्हा पवित्र होऊन भूमिशयन ब्रह्मचर्य, दुधभात, तूपसाखरेचें जेवण करावें, मंत्र १०८ वेळ जपावा व मौनानें रहावें सूर्य असेपर्यन्त तुपाचा दिवा ठेवावा स्वप्न पडेपर्यन्त तो दिवा राखावा. गुरुद्रोही, मित्रद्रोही, अविश्वासी माणसाचे कामाबद्दल स्वप्न मागू नये सरस्वती शाप देते

(ई) श्रीधारणा सरस्वती मंत्रः

"ॐ ऐं ह्रीं श्रीं नमो ब्रह्मणे धारण मे अस्त्वनिराकरण धारयिता भूयासं कर्णयो श्रुत माच्योढ़ ममामुष्य ॐ"

श्रीगणेशाय नम। अथ पूर्वोचारित शुभतिथौ ममाभीष्टसद्धयर्थेलोम-विलोमबीजसपुटितज्ञानिना इति मंत्रस्य सुमेधा ऋषि। अनुष्टुप् छद। श्रीदुर्गादेवता। ममाभीष्टसिद्धयर्थे जपे विनियोग। सुमेधा ऋषये नम शिरसी। अनुष्टुप् छदसे नम मुखे। श्रीदुर्गायै नम हृदये।

ज्ञानिना	अगुष्ठाभ्यां नम।	हृदयाय नम।
चेतासि	तर्जनीभ्या नम।	शिरसे स्वाहा।
देविभगवति हि सा	मध्यमाभ्या नम।	शिखायै वषट्।
बलादाकृष्य	अनामिकाभ्यां नम।	कवचाय हु।
मोहाय	कनिष्ठिकाभ्या नम।	नेत्रत्रयाय वौषट्।
महामाया प्रयच्छति	करतलकरपृष्ठाभ्या नम।	अस्त्राय फट्।

ध्यानं:—साध्य स्वपाशेन दृढेन बध्द्वा निपातयन्ति, खलु साधकस्य। पादाब्जयो खड्गधरा त्रिनेत्रा। भजामि दुर्गां मम कामपूर्त्यै।

मंत्र – ॐ श्रीं ऐं ह्रीं क्लीं ज्ञानिनामपि चेता प्रयच्छति क्लीं ह्रीं ऐं श्रीं ॐ। अनेन यथाशक्ति जपाख्येन श्रीदुर्गाप्रीयता न मम। नित्य जप १००० (एक हजार)

(३५) (अ) श्री सूर्य यंत्रमंत्र विधिर्लिख्यते

केशवादि चतुर्विंशति नामानि अथ पूर्वोच्चारित तिथिर्विष्णुस्तथा वारो नक्षत्र विष्णुरेव च। योगश्च करण चैव सर्वं विष्णुमय जगत्। मम सकला भीष्टसिद्धयर्थं सूर्यमंत्रजपे विनियोग। अस्य श्री सूर्यमंत्रस्य भगवान् आदि नारायण ऋषि। श्री आदित्यो देवता। त्रिष्टुप छद। श्री आदित्यप्रीतये जपे विनियोग। न्यास। ॐ हृ अगुष्ठाभ्या नम। हृदयाय नम। ॐ मार्तंडाय तर्जनीभ्या नम। शिरसे स्वाहा। स्वाहा मध्यमाभ्या नम। शिखायै वषट्।

ॐ ह्रू अनामिकाभ्या नम । कवचाय हु । मार्तंडाय कनिष्ठिकाभ्या नम । नेत्रत्रयाय वौषट् । स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्या नम । अस्त्राय फट् ।

ध्यानं:—ॐ नमो भगवते आदित्याय ऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण-चतुर्विधभूतनिकायाना ब्रह्मादि स्तंभपर्यन्तान्तमन्र्हृदयेषु बहिरपि च आकाश इव उपाधिना अनवीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचित संवत्सर गणेन आदानविसर्गाभ्यामिमा लोकयात्रामनुवहति ।

मत्र —ॐ ह्रू मार्तंडाय स्वाहा । १० लक्ष जप रोज १० माळा कराव्या

सूर्ययंत्र
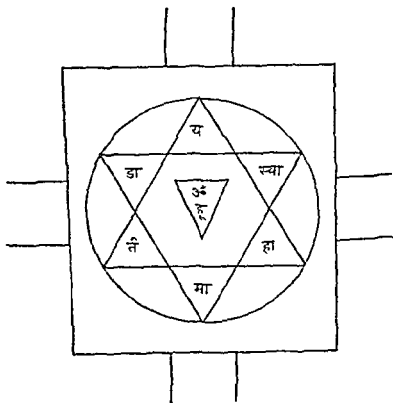
(आ) सूर्यार्यास्तोत्रम्[१]

श्रीगणेशाय नमः । शुकतुण्डच्छविसवितुश्चण्डरुचे पुंडरीकवनबंधो । मंडलमुदितं वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशायाः ॥ १ ॥

यस्योदयास्तसमये सुरमुकुटनिघृष्टचरणकमलोऽपि । कुरुतेऽञ्जलिं त्रिनेत्रः स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः ॥ २ ॥

उदयाचलतिलकाय प्रणतोऽस्मि विवस्वते ग्रहेशाय । अम्बरचूडामणये दिग्वनिताकर्णपूराय ॥ ३ ॥

जयति जनानंदकरः करनिकरनिरस्ततिमिरसंघातः । लोकालोकालोकः कमलारुणमण्डलः सूर्यः ॥ ४ ॥

प्रतिबोधितकमलवनः कृतघटनश्चक्रवाकमिथुनानाम्। दर्शितसमस्त-भुवनः परहितनिरतो रविः सदा जयति ॥ ५ ॥

अपनयतु सकलकलिकृतमलपटलं सुप्रतप्तकनकाभः । अरविंदवृंद-विघटनपटुतरकिरणोत्करः सविता ॥ ६ ॥

उदयाद्रिचारुचामरहरितहयखुरपरिहितरेणुराग । हरितहयहरितपरिकर-गगनांगनदीपक नमस्ते ॥ ७ ॥

उदितवति त्वयि विकसति मुकुलीयति समस्तमितविंबे । न ह्यस्मिन्दिन-करसकलं कमलायते भुवनम् ॥ ८ ॥

जयति रविरुदयसमये बालातप कनककमनिभो यस्य । कुसुमाञ्जलिरिव जलधौ तरति रथसप्तयः सप्त ॥ ९ ॥

---

१. इष्टसाधण्याच्या दृष्टीनें सूर्योपासनेचे प्रकार व विधिविधान भिन्न भिन्न आहेत. सूर्य नमस्कार, गायत्री जप, आदित्य हृदय, सूर्य कवच, दृष्टि सुधारण्यासाठीं चाक्षुष्मति विद्या, इत्यादि प्रकार सूर्योपासनेचेच असून प्रत्येकाचे मंत्र, विधि-विधान व त्या त्या कार्यासाठीं प्रतीक रूपी यंत्रें हीं पण निरनिराळीं आहेत. सबीज सूर्ययंत्रें अष्टदल, द्वादशदल, किंवा पंचदशी स्वरूप अक्षयुक्त अशीं आहेत. तीं त्या त्या टिकाणीं पुढें दिलेली आहेत. —गो. प्र. भा.

आर्या साम्बपुरे आकाशात्पतिता भुवि । यस्य कंठे गृहे वा पि न स लक्ष्म्या वियुज्यते ॥ १० ॥

आर्या सप्त सदा यस्तु सप्तम्या सप्तधा जपेत् । तस्य गेह च देह च पद्मा सत्य न मुंचति ॥ ११ ॥

निधिरेष दरिद्राणा रोगिणा परमोषधम् । सिद्धि सकलकार्याणा गाथेय सस्मृता रवे ॥ १२ ॥

इति श्री याज्ञवल्क्यविरचित सूर्यार्यास्तोत्र सपूर्णम् ॥

(३६) (अ) अथ संतान गोपाल मंत्र.

अस्य श्री सतानगोपालमत्रस्य नारद ऋषि । अनुष्टुप् छद । सतान गोपालो देवता । चिरजीव पुत्रसततिप्राप्त्यर्थे जपे विनियोग । नारद ऋषये नम शिरसी । अनुष्टुप् छदसे नम मुखे । सतानगोपाल देवतायै नम हृदये । विनियोगाय नम करसपुटे । देवकीसुत गोविंद-अगुष्ठाभ्या नम । वासुदेवजगत्पते तर्जनीभ्या नम । देहि मे (मा) तनय कृष्ण मध्यमाभ्या नम । त्वामिम शरण गत अनामिकाभ्या नम । देव जगत्पते कनिष्ठिकाभ्या नम । देव गता करतलकरपृष्ठाभ्या नम । एव हृदयादि ॥

ध्यान'—स्वाकेसन्मुसनिविष्टममले रत्नाबुजालाकृ माणिक्योज्वल-बालभूषणगण प्रोत्तप्तहेमद्युति । प्रेम्णालिंग्य मुहुर्मुहु सुखवशातत्सलालित स्वात्मना पुत्रत्वेन विभावये तु सुररिपु पुत्रार्थिनी कामिनी ॥ इति ध्याना मानसपूजा कृत्वा मालापूजनादि विधाय जप कुर्यात् । जपाते उत्तरन्यासादि मानसपूजा त कृत्वा । जपदेवतायै निवेदयेत् । एवमभ्यर्च्य देवेश लक्षमात्रं जपेन्मनु ॥

अथ मत्र : देवकी सुत गोविंद वासुदेव जगत्पते ।
देहि मे (मां) तनय कृष्ण त्वामह शरणं गत ॥

(आ) पुत्रफलप्रकाशक मंत्र व यंत्र

यंत्र मंत्र विधि : 'नमस्ते विश्वमूर्तये' गर्गाचार्य ऋषि · बृहती छंद । नारायण देवता। पुढें दिलेले यंत्र भूर्जपत्र चतुष्कोण करून अष्टगंधानें लिहावें

अष्टगंध : चंदन, कापूर, तमालपत्र, वाळा, केशर, रक्तचंदन, कुष्ट कोलजन याचें लेखणी चमेलीची यंत्र लिहितांना प्रथम कोठ्यांत आठ (८) आकडा लिहाना याचा शिवताडवामध्ये उद्धार केलेला आहे हें यंत्र नित्य तीस वेळा लिहावें तुपाचा दिवा, गुग्गुळाचा धूप, नैवेद्य कुल (बाजरीचें भाजलेले पीठ तूप व साखर) व कापूरार्ति याप्रमाणे पूजा करून यंत्रापुढें तांबूल ठेवावा नंतर १०८ वेळ जप करावा मंत्रजपाचे वेळीं मौन धरावें यंत्र पूर्वाभिमुख बसून लिहावें तीन महिने हें अनुष्ठान करावें आसन प्रकार, सर्वांत वर चित्रकंबल, दुसरें मृगचर्म व दर्भासन अशीं तीन आसनें पाहिजेत माळ कमळबीजाची असावी हीं सर्व यंत्रें कोऱ्या टोपलींत गोळा करावींत आणि पुढील मंत्राचा जप करावा —

मंत्र : 'ॐ नमो गोपपालाय गोपीजनवल्लभाय देहि मे तनय शुभं'

पुत्रप्राप्तीकरितां यंत्र

जेव्हा स्त्री रजस्वला होईल, तेव्हा पांचव्या दिवशीं हीं सर्व यंत्रें स्त्रीचे डोक्यावर ठेवावीं आणि ज्या टोपलींत यंत्रें ठेवली असतील ती थंड गंगाजलानें भरून स्त्रीच्या डोक्यावर नवऱ्यानें त्या पाण्यानें पांच वेळ सिंचन करावें नंतर नवऱ्यानें श्वेत वस्त्र नेसून सूर्याला बारा नमस्कार घालावेत आणि मग दूधभात जेवावा याप्रमाणें प्रत्येक पाळीला नवऱ्यानें करावें याप्रमाणें करीत गेल असता त्या स्त्रीला सर्वथा उत्तम पुत्र होईल

४	३	८
९	५	१
२	७	६

ऋषि, छंद, देवता यांचीं नांवें यंत्राचे मागील बाजूस लिहावीं. नंतर मुलगा झाल्यावर त्याच दिवशीं ३० यंत्रें लिहून मुलाच्या गळ्यांत तीं तांब्याच्या ताईतांत घालून बांधावीत.

(३७) स्वर्णाकर्षणभैरव मंत्र व यंत्र

ॐ अस्य श्रीस्वर्णाकर्षणभैरवमहामंत्रस्य ब्रह्मा ऋषिः। पंक्तिः छंदः। स्वर्णाकर्षणभैरवः। परमात्मा देवता। ऐं बीजाय नमः गुह्ये। क्लीं शंभवे नमः पादयोः। ह्रीं कीलकाय नमः सर्वांगे। मम *दारिद्र्यविद्वेषणार्थे* जपे विनियोगः। क्लीं ह्रीं इति षडंगः।

ध्यानं:—पीयूषभांडमसिदण्डकपालखंडं चंडातिचंडभुजदंडमतिप्रचंडं श्रीकुंडलत्रितयमंडलशोभिगंडं ध्याये वटुं वटुकनायमभीष्टसिद्ध्यै।

८८	११	६६
३३	५५	७७
४४	९९	२२

मंत्र:—'ॐ ऐं क्लां क्लां क्लां ह्रां ह्रां ह्रां सर्व आपदुद्धरणाय अजामलबद्धाय लोकेश्वराय स्वर्णाकर्षणभैरवाय मम दारिद्र्य-विद्वेषणाय ॐ श्रीं महाभैरवाय नमः॥'

या यंत्राची रोज पूजा करून त्यापुढें जप करावा.

(३८) (अ) श्री हनुमत् मंत्र

'हुं हनुमते रुद्रात्मकाय हुं फट्'

न्यास, ऋषि, छंद यांची जरूर नाहीं

ध्यानः— तुलसीगिरिमारूढो भगवान् वायुनंदनः।
यच्छरीरे समुद्भूतौ श्रीरमावेंकटेश्वरौ॥
हरिचिन्हानि दृश्यन्ते यद्वपौ भक्तकाम्यया।
नमस्कुर्वे महाप्राणं तं जनार्तिहरं परम्॥ १॥

मंत्र'—ॐ नमो भूतनायकाय समस्तभुवनभूतानि साधय साधय हूं हूं हूं । या मंत्राचा जप २२०००० (२ लक्ष वीस हजार)

श्री मारुतिरायाचा स्वप्नसाक्षात्कार होतो—(लेखक)

(आ) मारुतीस्तोत्र (शाबरी)

'ॐ अरे अरे अंजनीकुमारा, मार मार जाल जाल ! कोटकोट वद वद, पूर्व वद, पश्चिम वद उत्तर वद, दक्षिण वद, आकाश वद, पाताल वद, तिन्हो तालके देव वद, स्फुरो मंत्र, ईश्वरी वाचा, गुरूका मंत्र सचा ' मारुती प्रसन्न होतो.

(इ) वीसायंत्र

हें वीसायंत्र आहे. रोज कागदावर.अशीं २५ यंत्रें लिहावीं. नंतर वहात्या नदीमध्ये तीं सोडावीं असा क्रम ४१ दिवस करावा. एकेचाळिसाव्या दिवशीं शेवटलें (२५ पैकीं) यंत्र परत येईल. तें उचलून घ्यावें. तें यंत्र आपल्या आसना-खालीं ठेवावें. या यंत्राच्या रिकाम्या कोठ्यांत एक साहरिने अगर रुपया असें लिहावें, ठेवावा. तितकीच रक्कम आठ प्रहरांत त्या कोठ्यांत येईल व अशी रोज येत जाईल.

[illegible]	१	[illegible]
[illegible]	१	[illegible]
४ १		८ ३
[illegible]	७	[illegible]
[illegible]	३	[illegible]

मंत्र—'हुं हनुमते नमः ' या मंत्राचा एक लक्ष जप करावा. नंतर वरील कार्यक्रम सुरू करावा.

(ई) श्रीहनुमंत प्रसन्न होण्याचें स्तोत्र

नमामि दूतं रामस्य सुखदं चासुरद्रुहं ।
पीनवृत्त महाबाहुं सर्वशत्रुनिवारणं ॥ १ ॥

नानारत्नसमायुक्तं कुंडलादिविराजितम्।
सर्वदाभीष्टदातारं सतां वैभवमावहं ॥ २ ॥

वासिनं चक्रतीर्थस्य दक्षिणस्यां गिरौ सदा।
तुंगांबुधितरंगस्य वातेन परिशोभितं ॥ ३ ॥

नानादेशगतै सर्वैः सेव्यमानं नृपोत्तमैः।
धूपदीपादिनैवेद्यैः पंचखाद्यैः सुशक्तितः ॥ ४ ॥

व्रजामि हनुमत्पादं हंसकान्तिसमप्रभं।
व्यासतीर्थयतींद्रेण पूजितं त्रिविधानतः ॥ ५ ॥

त्रिवारं यः पठेन्नित्यं स्तोत्रं भक्त्या द्विजोत्तमः।
वांछितं लभते विप्र षण्मासानंतरं कलौ ॥ ६ ॥

पुत्रार्थी लभते पुत्रान् यशार्थी लभते यशः।
विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी धनमाप्नुयात् ॥ ७ ॥

सर्वथा नात्र संदेहो हरिः साक्षी जगत्पतिः।
यः करोत्यत्र संदेहं स याति नरकं ध्रुवं ॥ ८ ॥

कर्नाटक प्रांतात एक भक्त याप्रमाणें जप करून सिद्धि प्राप्त करून घेतल्यावर जो बोलावील त्याचे घरीं राहून आधिभौतिक संकटाचें निवारण करून त्याचे रोग वगैरे आपण घेऊन चार महिने ताम्रपर्णीचे कांठीं राहात असे, व ताम्रपर्णीचे स्नानानें इतरांच्या पातकांचें निवारण करीत असे.

एका हातांत गदा व दुसरा वरदहस्त अशी हनुमानाची मूर्ति करावी. षोडशोपचार पूजा व पंचखाद्याचा नैवेद्य दाखवून वरील स्तोत्राचा यथाशक्ति म्हणजे रोज १०८ जप करून १०८००० (१ लक्ष ८ हजार) जप पूर्ण करावा. नंतर अकरा बटूस भोजन घालावें. *श्रीमारुतिरायाचें* स्वप्न दर्शन होईल.

हनुमत् मंत्र

'ॐ ऐं, ह्रीं, क्रीं, दीनानुकंपी धर्मात्मा। प्रेमाब्धि रामवल्लभः। अद्येन भारते वीर मेऽभीष्टं देहि सत्वरं क्रीं ह्रीं ऐं ॐ'

—वे. शा. स. दत्तात्रय भाल्चंद्र दीक्षित.
दुर्गाघाट, मट कचेरी, काशी, बनारस.

(उ) श्रीहनुमत् अष्टाक्षरी मंत्र *(प्रसाद मिळण्याकरिता)*

अस्य श्री हनुमत् अष्टाक्षरी महामंत्रस्य अगस्त्य ऋषि.। अनुष्टुप् छंदः। श्रीहनुमान देवता। रां बीज। रीं शक्तिः। रूं कीलकम्। श्री हनुमत् प्रसाद सिद्ध्यर्थे जपेविनियोग.। रां रीं रूं इति कर हृदयादि न्यास.—

ध्यानं:—स्फटिकाभ स्वर्णकान्ति द्विभुजाभ्यां अलंकृतम् कुंडलद्वय मंशोभिमुखाम्भोजमहं भजे। मत्रः-'*ॐ श्री रां रामदूताय स्वाहा*'।

(ऊ) धीराकर्पण मंत्र व यंत्र

मत्र—ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सोहं मम मिद्धि कुरु कुरु स्वाहा।
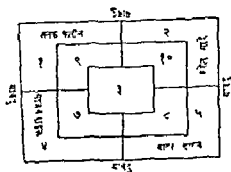
हें एक प्रकारचें वीना यत्र आहे. तें ९ कोष्टकान लिहिलें आहे. पिवळ्या मातीनें एकांत ठिकाणीं जागा मारवून त्यावर चमेलीचे काडीनें गोरोचनानें वरील यत्र लिहावें. मध्य भागात चार ओंनि लासलेला दिवा

ठेवावा. जपकर्त्याने पश्चिमाभिमुख बसून एकाग्रचित्त करून दिव्याचे ज्योतीकडे दृष्टि ठेवावी व मुखाने वरील मंत्राचा जप करावा. चाळीस हजार जप पुरा झाल्यानंतर चार वीर येतील. तुम्ही आज्ञा कराल तें कार्य साध्य करून देतील. वरील प्रयोग वारंवार करणे असल्यास वरील यंत्र कास्य पात्रात लिहून ठेवावें. —मे. पैंटरसाहेब—ग्वाल्हेर.

(ऋ) श्री वडवानल हनुमान मंत्र

(सर्व प्रकारच्या रक्षणाकरिता)

अस्य श्री वडवानल वीर हनुमन् महामंत्रस्य श्री रामचंद्र ऋषि । ह्रीं बीज । रामदूत इति शक्ति । क्लीं कीलकम् । श्री वीर हनुमान देवता प्रीत्यर्थे जपे विनियोग ।—ह्रा ह्रीं ह्रू ह्रै ह्रौं ह्र इति कर हृदयादिन्यास ।

ध्यानं:—रामदूत रणाध्यक्ष षोडशायुध धारकम् । हरपुत्र महावीर हनुमान नमाम्यहं

मंत्र—चं चं घों घों हं हं क्लीं क्लीं ॐ नमो भगवते वडवानल वीर हनुमते ॐ ॐ सहस्रमुख अघोर हनुमते ॐ शतमुख काला हनुमते ॐ त्रय. त्रिंशत् मुखहनुमते ॐ षोडश मुख क्रूर हनुमते ॐ पंचमुख प्रताप हनुमते ॐ एकमुख बीज हनुमते ॐ बाल हनुमते श्री रामदूताय ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ह्रीं ॐ नमो भगवते वडवानल वीर हनुमते उद्दिष्टकार्यं कुरु कुरु हुं फट् स्वाहा ।

सहस्र जप झाल्यावर फलप्राप्ति. दशांश तर्पण करून पंचोपचार पूजेसहित सर्व मंत्र पुन्हा म्हणावा. नंतर जपसंख्या किती झाली तें हनुमान देवतेस विदित करावें. तर्पण उकिडव्यानें बसून करणें.

'*भीमरूपी महारुद्रा*' ह्या स्तोत्राचे एका-जागीं बसून पंधरा हजार पाठ ठराविक वेळीं वमून केले, तर हनुमानाचें दर्शन होतें. तसेंच सकल्पित इच्छेसाठीं मार्गदर्शन होतें. (अनुभूत—गो. प्र. भा.)

---

१. बिभीषणकृत हनुमद्वडवानल स्तोत्र हें नव्हे (गो. प्र. भा.)

अगस्ति संहितेमधील एकादशमुखी हनुमान कवचाच्या पाठानें—रोज अकरा वेळ असे एक वर्षभर केल्यास–हनुमानाचे दर्शन तर होतेच, पण आध्यात्मिक प्रगतीसाठीं आदेश मिळतो. शरीरस्वास्थ्य सुद्धा लाभतें (अनुभूत–गो. प्र. भा.)

'हनुमान चालिसा' ह्या हिंदी भाषेंतील पाठानें अपमृत्यु, गडांतर तर टळतेंच, पण दुर्धर रोगमुक्तता मिळते. (अनुभूत–गो. प्र. भा.)

हनुमत मन्त्राचे ताइत (विभूति वा अभिमन्त्रित अक्षता) अनेक कामासाठीं (जादुटोणा-भानामति इ.) उपयोगी पडतात. (अनुभूत–गो. प्र. भा.)

सुदर्शन संहितेतील 'पंचमुखी हनुमान कवच' रोगबाधानिरसन, डोक्यातील भ्रम व स्वास्थ्य ह्यासाठी उत्तम फलदायी होतें. (अनुभूत–गो. प्र. भा.)

(३९) श्रीहयग्रीव मंत्र

अस्य श्रीमेधा प्रज्ञाप्रद हयग्रीवमहामन्त्रस्य ब्रह्मा अत्रि रवि सवितृ भार्गव ऋषय । गायत्री त्रिष्टुबनुष्टुप् छंदांसि । श्री हयग्रीव परमात्मा देवता । ह्लौं इति बीजं । सोहं शक्ति । ह्लृ इति कीलकम् । भोगमोक्षयोर्विनियोग । अथ न्यास.

अकारो अंगुष्ठाभ्यां नम । हृदयाय नम ।
उकार तर्जनीभ्यां नमः । शिरसे स्वाहा ।
मकारो मध्यमाभ्यां नम । शिखायै वषट् ।
अकार अनामिकाभ्यां नम । कवचाय हुं ।
उकार कनिष्ठिकाभ्यां नम । नेत्रत्रयाय वौषट् ।
मकार करतलकरपृष्ठाभ्यां नम । अस्त्राय फट् ।

ध्यानं:—शंखचक्रमहामुद्रापुस्तकाढ्यं चतुर्भुजं । सम्पूर्णचंद्रसंकाशं हयग्रीवमुपास्महे । अथ मंत्र

मंत्र १ ला–'ॐ श्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय विष्णवे मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा'।

मंत्र २ रा–वरील मंत्राचे न्यास, ध्यान, देवता, ऋषि व छंद घेऊनच पुढील मंत्र जपावा. 'ॐ श्रीं ह्रीं ऐं ऐ ऐं क्लीं क्लीं सौः सौः ह्रीं ॐ नमो भगवते मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा।'

मंत्र ३ रा–विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानंदरूपिणे। तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय स्वाहा स्वाहा नमः ॥ १ ॥ ऋग्यजुःसामरूपाय वेदाहरणकर्मणे। प्रणवोद्गीथ वपुषे महाश्वशिरसे नमः स्वाहा स्वाहा नमः ॥ २ ॥ उद्गीथ प्रणवोद्गीथ सर्वं वागीश्वरेश्वर। सर्ववेद मयाचिन्त्य सर्वं बोधय बोधय स्वाहा नमः ॥ ३ ॥

□ □

४ विविध अस्त्र मंत्र विधि-विधान

अस्त्रविद्या हा भारतीय संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. ती विद्या व्यष्टि व समष्टि यांच्या समन्वयी धारणेला सुतराम् उपयुक्त असा व्यवहारी उपाय आहे. त्या विद्येचा हेतु मारक वा नाशक नसून तारक व धारक आहे. त्या विद्येचा पाया सात्त्विक व तेजोप्रधान बल आणि ऊर्जवर्चस्वी असा आहे. व्यष्टिधारी जीव व विश्वधारक (म्हणजे विश्वतारक-प्रचोदक) अशा चित्शक्तीशी जोडलेला आहे. त्यातील विज्ञान हे सर्व तन्मात्रांसह पंचमहाभूतें आणि ती ज्यात समाविष्ट आहेत अशी वैश्विक शक्ति (cosmos and its power potentials) ह्याच्या सखोल अनुभूत अशा अद्वितीय आणि चिरंतन ज्ञानानें भरलेलें आहे. त्यातील मुख्य मंत्र आपल्या ब्रह्मांडातील सौरतेज, विश्वब्रह्मांडातील अनन्य तारागणांचे विश्वव्यापकतेज, अवकाश-मयूख धात्विक सामर्थ्य आणि त्या सर्वांना व्यापून ठेवणारी आदिशक्ति ह्याच्या प्राप्तीसाठी करावयाच्या उपासनेतत्त्वाचे आहेत. हे सत्य त्या त्या अस्त्रांतील मंत्र वाचताच ध्यानात येईल. त्यांनी सर्व शक्ति सिद्ध करून ती व्यक्तीच्या ताब्यात कशी ठेवावी ही सर्व प्रक्रिया व्यक्तीच्या देहरूपी प्रयोगशाळेत (Laboratory) त्यांतील इंद्रियरूपी उपकरणे आणि अंतर्स्थ अशी शक्तिरसायन ह्याच्या साहाय्यानें प्राप्त करावयाची असते. त्या त्या शक्तींची स्थापना व मांडणी कोठे कशी करावी ही माहिती म्हणजे

(१) श्रीगणेशाय नमः अथ अघोरास्त्रमंत्रः प्रारंभः

पूजा पूर्वमघोरस्य पञ्चलक्षमिद जपेत्।
ब्रह्मचारी जितक्रोध पशुसम्पर्कवर्जित ॥
कुलाचाररतोवीरः शिवात्मा यदि दीक्षितः।
दिनाते नक्तभुक् शुद्धो भूमिशय्यो जितेन्द्रिय ।
घृतदुग्ध पिबेन्नूर्ने जपेद्रुद्राक्षमालया ॥
पञ्चलक्षकृते जापे होम कुर्याद्दशाशत ।
शिवशक्तिसमुद्भूता षट्कोणा मेखलाऽन्विता ॥
हस्तमात्रप्रमाणेन सानलेनापि पूरयेत्।
महास्य महिरवर्णञ्च चन्द्रसूर्याग्निलोचनम्॥
दशूल त महाजिव्हमूर्द्धवक्त्र विचिंतयेत्।
घृताक्त हविरादाय मृगमुद्र्याद्यमुद्रया ॥
भैरवास्ये महारौद्रे जुहुयान्मत्रसिद्धये।
एव सनोप्य देवेश मत्रश्चरात्र कथ्यते ॥

"ॐ अघोरे ऐं अघोरे ह्रीं घोर घोर श्रीं श्रमत् सर्वेतर सर्वेतर रुद्ररूपे हसौं नमस्ते"

एषा विद्या अघोरस्य सर्वशास्त्रेषु गोपिता।
प्रस्फुटा पश्चिमाम्नाये पञ्चप्रणवसयुता ॥
प्रस्फुटा शभुदेवेन भैरवतत्रे प्रकाशिता।
पूजनाज्जपनाद्धोमात् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्॥
यथा सप्राप्यते वीर तदानीं च निगद्यते।
विलेप्य सर्पिषा मत्री ब्रह्मपुष्पाणि होमयेत्॥
अष्टोत्तरसहस्र तु सख्या चापूर्वसिद्धिदा।
ब्राह्मी सतोषमायाति ब्रह्मास्त्र सा प्रयच्छति ॥

कल्पाते रुद्रकालाग्निसदृशं कुण्डमध्यतः ।
उत्तिष्ठत्यस्त्रमत्युग्रं देवासुरभयंकरम् ॥
गृहीत्वा पाणिनास्त्रं सर्वैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥

"ॐ अघोरास्त्राय शार्ङ्गाय नाराचाय सुदर्शनाय ह्रा इति मंत्रेण अंगन्यासः करन्यासश्च । सोऽहं ओंकेति मंत्र. । गायत्रीमंत्रविलोमः पूर्व ब्रह्मास्त्रप्रयोग मंत्रविलोमदोषसा से जररोपत्‌यादचोप्र नः योयोध्रिहीमधीस्य-यदेर्गोभयणिरेर्वेतुविस्तत ॥ श्री ॐ लन्त प्रलम्प्र यर्दम यर्दम नूरी अ ह्रा हूं ह्रूं आँ ॐ क्यो कां श्रीं ॐ ॥'

"ॐ तत्सवितुर्वरेण्य यणिरेर्वेतु भर्गो देवस्य धीमहि ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो योनः प्रचोदयात् ॐ" इति अर्घ्यदानम् ।

मंत्र-'अघोररूपे श्रीब्रह्माणि अनतर अनतर अघोरास्त्र देहि मे देहि स्वाहा' ॥ १ ॥ इति पार्वतीपुत्र नित्यनाथसिद्ध विरचित रसरत्नाकरांतर्गत पचमखण्डात् गृहीत्वा लिखितम् ।

(२) अग्न्यस्त्र वा पावकास्त्र मंत्रः

श्री गणेशायनमः

भैरवरक्तेन संलिप्तलांगुलीपुष्पहोमनः ।
अष्टोत्तरसहस्रेण माहेशी मंत्रदा भवेत् ॥
कालानलसमप्रख्य दुर्जय निर्जरैरपि ।
तदादाय करे मंत्री साधयेद्विविधां श्रियम् ॥

"ॐ अघोररूपे श्रीमाहेश्वरी अनतर अनतर पावकास्त्र देहि मे देहि स्वाहा ।" अयं मंत्रः पावकास्त्रस्य ॥ १ ॥

किंवा 'त्‌यादचोप्र नःयोयोधि । हिमधी स्यवदेर्गोभ ण्यरेर्वेतुविसन स्वः वःभूर्भू ॐ' असा गायत्रीचा उलट जप केला की तो अनुलोम जप होतो.

इदं पार्वतीपुत्र नित्यनाथसिद्धविरचितं रसरत्नाकरान्तर्गत पचमखण्डात् आकृष्य लिखितम् ।

(३) शक्तिमंत्रः

श्रीगणेशायनम

अथ महिषोत्थेन रक्तेन सयुक्तकुकुमाहुति ।
अष्टोत्तरसहस्र तु कौमारी शक्तिदा भवेत् ॥
तया करस्थया मत्री साधयेदवनीतल ।
सर्वराजकमाक्रम्य महेन्द्र इव राजते ॥

ॐ अघोररूपे श्रीकौमारी शक्ति शस्त्र देहि मे देहि स्वाहा। अयमेव शक्तिमत्र ॥ १ ॥

इद पार्वतीपुत्र नित्यनाथसिद्धविरचित रसरत्नाकरातर्गत पचमखण्डात गृहीत्वा लिखितम्।

(४) दुर्गमघोरास्त्र

श्रीमारुतात्मजाय नम । ॐ अजनीगर्भसम्भूताय ह्रीं विद्यातत्वाय स्वाहा। ह्रीं ज्ञानतत्वाय स्वाहा। ह्रीं आत्मतत्वाय स्वाहा। इत्याचम्य प्रणवेन षोडशवार पूरक विधाय। चतु षष्टिवार कुभक विधाय। द्वात्रिंशद्वार रेचक विधाय। इति प्राणायाम । ॐ अस्य श्री अनतघोरप्रलय वलितानलकालाग्निरुद्रहनुमत् असाध्यसाधनमघोरास्त्रमूलमत्रस्य ईश्वर ऋषि । अनुष्टुप् छद । श्रीरामलक्ष्मणा देवता। ॐ बीज। अजनीसूनुशक्ति । वायुपुत्रेति कीलक। श्रीरामचद्रहनुमत्प्रसादसिद्धयर्थे स्वर्गमृत्युपाताल लोकवश्यार्थं चतुर्वर्गसिद्धये महावीरप्रीत्यर्थे जपे विनियोग ।

"ॐ नमो ऐं त्रीं क्रों श्रीं हसौं हस्फ्रें ग्लौंव्ह्रू श्रीं ॐ भगवते दावानलकालाग्निहनुमते। तेजवितानधवलीकृत वज्रदेह, वज्रकाय, वज्रबाहवे, वज्ररोमाय, वज्रदताय, वज्रकरकमलाय, महामकराय, भीमरूपीश्वरपिंगाक्षउग्रप्रलयकालाग्निरुद्रवीरभद्रावताराय, शरभसालुवभैरवदोर्दण्डलकापुरीदहनाय, उदधिलघनाक्रान्तदिग्देशेश्वरपुत्रवायुसुताय, अजनीगर्भसभवाय,

उदयभास्करनिंवानलाय, देवदानवयक्षगधर्वपिशाचविद्याधरपन्नगसिद्ध ऋषि-मुनिगणप्रेमवन्दित चरणारविन्दाय, पट्टीशायुधपाशुपतास्त्र ब्रह्मास्त्र वैष्णवास्त्र नारायणाय, कालशक्ति कालदण्ड कालपाश अघोरास्त्राद्यनेक दुष्टास्त्रनिवारणाय, पाशुपतास्त्रनिवारणाय, नारायणवैष्णवास्त्रनिवारणाय, नारायणास्त्रमृडायसर्वममामशक्तिकराय, परविद्यानिवारणाय, अग्निदीप्ताय, अथर्वणवेदस्थिरकराय, निराहारवायुवेगमनोवेग श्रीरामतारक ॐ क्लीं श्रीं रा श्रीं क्लीं ऐं रू रा रा रू रें रैं रः ॐ तेजसे ब्रह्मतारकरामाय, नमों परब्रह्मणे विश्वरूपाय, निरजनाय, लक्ष्मणप्राणप्रतिष्ठापन कराय, जलस्थ-लाग्निगर्भस्थ मम मनोवाञ्छित देहि देहि मम सर्वशत्रून् भिन्धि भिन्धि छिन्दि छिन्दि मम वैरिम् निवारय निवारय सजीवनपर्वतोत्पाटणाय, डाकिनी शाकिनी विध्वसन् सुग्रीवसाधकरणनिष्कलकरुमारब्रह्मचारी-दिगवराय, सर्वदुष्टपापग्रहकौमारग्रहान् छेदय छेदय भेदय भेदय खादय खादय कटकान् ताडय ताडय मारय मारय ज्वालय ज्वालय शोपय शोपय हरय हरय देवदत्त नाशय नाशय शोपय शोपय मा सर्वत्र रक्ष रक्ष ॐ नमो भगवते चिन्तामणि हनुमते, अगशूल, अक्षिशूल, गुदशूल, कटिशूल, जानुशूल, जघनशूल, पादशूल, पित्तशल, कफशूल, वातशूल, स्तनशूलादि सर्वशूलान्निर्मूलय निर्मूलय दानवदैत्यकुष्माण्डवेनायक भैरववेतालब्रह्मराक्षस-कोलाहलयक्षरक्षनागपाशान् ॐ अनतवासुकीतक्षककालियागुलियकपदम महापद्मकुमुदजलचरस्थलचरमहानागान् कालपाशतक्षकादीना विष निर्विष कुरु कुरु, मम सर्ववैरिमुख बध बध व्याघ्रमुख बध ईश्वरावतारवायु पुत्रअजनीसुत बध बध, सत्य बध, श्रीरामचद्र उवाच। महावीर वीरभद्र उवाच "ह्रा ह्रीं कुरु सत्य थ्रीं श्रीं थ्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं ह ठ ह ठ खट् खट् विश्वखट् शत्रुखट् पुष्पखट् सर्वजनसिद्धस्यखट् ह्र ह्रा ह्रूँ ल लां ला मन स्तभय स्तभय ह्रां ह्रीं ह्रू ह्रैं ह्रौं ह्र ॐ ह्रीं ह्रीं थ्रीं श्रीं क्लीं क्लीं क्ष क्ष खें खें खें र र र उ उ उ ल ल ल म म म ह ह ह सर्व मत्र ह्रीं ह्रीं ह्रीं सिद्धि कुरु कुरु क्षा क्षीं क्षू क्षैं क्षौं नमो नम नमस्ते नमस्ते नमस्ते

नमो भगवते रामदूताय सर्वकार्याणि साधय साधय ह्रीं सर्वाभीष्टसर्वसंपत्ति देहि देहि हूँ ह्री क्ली क्लीं ॐ ॐ श्री श्रीं ऐं ऐं सर्वसिद्धिप्रदाय ॐ हूँ नम स्वाहा" १००० इत्यथर्वणे दुर्गमघोरास्त्र मत्र

(५) (अ) ब्रह्मास्त्रमंत्र

अथ ब्रह्मास्त्रम्। अस्य श्रीब्रह्मास्त्रमत्रस्य सवितृभार्गवऋषि। बृहती छद। ब्रह्मास्त्ररूपी श्रीसूर्यो देवता। ब्रह्मास्त्रबीजम्। ब्रह्मदडशक्ति ब्रह्मशीर्ष कीलक। श्रीसूर्यनारायणप्रीत्यर्थे जपे विनियोग। ॐ श्रीं अ तत्सवितु अगुष्ठाभ्या नम। ॐ ओं का क्यौं वरेण्य तर्जनीभ्या नम। ॐ औं भर्गो देवस्य मध्यमाभ्या नम। ॐ अ अ धीमहि अनामिकाभ्या नम। ॐ ह्रा व्रा धियो योन कनिष्ठिकाभ्या नम। ॐ ह्रा प्रचोदयात् करतलकर-पृष्ठाभ्या नम। ॐ श्रीं अ तत्सवितु हृदयाय नम। ॐ का क्यों वरेण्य शिरसे स्वाहा। ॐ औ भर्गो देवस्य शिखाये वषट्। ॐ अ अ धीमहि कवचाय हु। ॐ ह्रा व्रा धियो योन नेत्रत्रयाय वोषट्। ॐ ह्रां प्रचोदयात् अस्त्राय फट्। गायत्रीमत्रेण दिग्बध

ध्यानं:— सर्वास्त्रोदीप्तहस्त सुररिपुरविरक्षो (क्षे) दिमुद्राकितास्य।
भूपारत्नोज्वलाभ द्विजवरहृदयो (ये) वासमादित्य बीजम्॥
लोकै कामित्रदैत्यप्रसनपटुजटाघोरजिव्हा करालम्।
वदेऽघोरास्त्रमाद्य लयसमयमहानीतिहोत्रस्वरूपम्॥
वदेऽ सारमय (पर) ज्योति मूलभूत परात्परम्।
हृदिस्थ सर्वभूताना मण्डलान्तर्व्यवस्थितम्॥
वज्रायुध सहस्राख्य सक्र सहारकारकम्।
चिंतयेत्परमात्मानमत ऊर्ध्वं निनिक्षिपेत्॥

उत्तिष्ठ देवि *गतव्य पुनरागमनाय च। हरोमि पद्मान मे निद्दि धाम्नो* धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुच। हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे इति मत्रेण पचो-पचारै-सपूज्य समुद्रा (न्) प्रदर्शयेत्। एक निखर्व जपाने हें अस्त्र सिद्ध होते.

मुद्राः—पद्म च सुरभिश्चैव योनिं चैव वराहक।
शंख तत्त्व वासुदेव पूर्वमुद्रा प्रकीर्तिता ॥
ॐ श्रीजगदर्पणमस्तु।

(आ) ब्रह्मास्त्रमंत्रः

"ॐ श्री क्रां क्रौं ॐ औं ह्रां हृ ह्रा ॐ अरीन् मर्दय मर्दय, प्रज्वल प्रज्वल ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं (भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात्) ॐ इति। अर्घ्यदानम्" (जोणी जोणी सर्व मन्त्री घेतात)

(इ) ब्रह्मास्त्र विद्या मंत्र :

श्रीगणेशाय नम। अस्य श्री ब्रह्मास्त्रविद्या महामंत्रस्य। ब्रह्मास्त्रऋषये नम शिरसि। गायत्री छंदसे नम मुखे। श्रीबगलामुखीदेवतायै नम हृदये। ल बीजाय नम गुह्ये। ह्रीं शक्तये नम पादयो। र कीलकाय नम नाभौ। इष्टप्रसाद सिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। न्यास –ह्लां अंगुष्ठाभ्यां नम। ह्लीं तर्जनीभ्यां नमः। ह्लूं मध्यमाभ्यां नम। ह्लैं अनामिकाभ्यां नम। ह्लौं कनिष्ठिकाभ्यां नम। ह्लः करतलकरपृष्ठाभ्यां नम। एवं हृदयादि। मूलेन त्रिवार सर्वांगे व्यापयेत्।

अथ ध्यानं:—वादी मूकति रंकति क्षितिपतिर्वैश्वानर शाम्यति। क्रोधी शाम्यति दुर्जन सुजनहि क्षिप्रानुग खंजति। गर्वी खर्वति सर्वविद्जडति त्वद्यन्त्रणामन्त्रितम्। श्रीनित्ये बगलामुखि प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य नम। इति ध्यात्वा मानसैः सपूज्य। मनु। 'ॐ ह्लीं नम' इति मंत्र यथासंकल्पित जपेत्। पूजान्ते पूर्वोक्त न्यासान् सविधाय। ध्यात्वा सपूज्य जप देव्या वामकरे निवेदयेत्। गुह्याति० (एक कोटि जप)

(ई) अथ ब्रह्मास्त्र उपसंहार :

अस्य श्री ब्रह्मास्त्रोपसंहारमंत्रस्य ब्रह्माऋषि। गायत्री छंद। श्री सूर्यो देवता। ह्रां बीज। ह्रीं शक्ति। ह्रूं कीलक। ब्रह्मास्त्रोपसंहारे विनियोग।

"ॐ तृयादचोप्रन योयोधिहिमधीस्य वदेर्गोभयणिरेर्वेतुनित्सत ॐ हि मधीस्य वदेर्गो यणिरेर्वेतु त्रित्सत् ॐ लज्वप्र लज्वप्र यर्दम यर्दम नृरीअ ॐ ह्रा। हू ह्रा औ ॐ क्ष्यों का श्रीं ॐ" इति।

(६) ब्रह्मशीर्षास्त्रमंत्रः

अस्य श्री ब्रह्मशीर्षास्त्रमन्त्रस्य। वशिष्ठ ऋषि। गायत्रीः छंद। श्रीसूर्यनारायणो देवता। ॐ तद्बीज। भर्ग इति शक्ति। धियः कीलक। श्रीसूर्यनारायणो देवताप्रीत्यर्थे ब्रह्मशीर्षास्त्रप्रयोगे विनियोग।

करन्यास। ॐ आप अगुष्ठाभ्या नम। ॐ ज्योति तर्जनीभ्या नम। ॐ रस मध्यमाभ्या नम। ॐ अमृत अनामिकाभ्या नम। ॐ ब्रह्म कनिष्ठिकाभ्या नम। ॐ भुर्भुव स्वरोम् करतलकरपृष्ठाभ्या नम। एव हृदयादि। ॐ आपोज्योतिरसोमृत ब्रह्मभुर्भुवस्वरोम् इति दिग्बध ध्यानं— तेज पुजमय प्रसन्नवदन ब्रह्मात्मक योगिभि। ध्येय भूसुरभूषण निरपम श्रेष्ठ त्रिमूर्त्यात्मक। नित्य भास्करवैरिवारविशितासृक् पूर्णपूर्णोदर। अस्त्रब्रह्मशिरोभिधानममल ध्येय हृदिस्थ द्विज। सत्य हेतुविवर्जितं श्रुतिगिरामाद्य जगत्कारण। नान्य स्थावरजगम निरपम चेतन्यमतर्गतम्। आत्मान रविवह्निचन्द्रवपुषा तारात्मक सतत। नित्यानत गुणालयं सुकृतिन पश्यन्ति स्वैद्दियै।

ॐ भूर्भुव स्व। ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि। धियो योन प्रचोयात् ॐ। आपोज्योतिरसोमृत ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम्। इति त्रिवार अर्घ्यं। **ब्रह्मशीर्षास्त्र मंत्र**। ॐ धियो योन प्रचोदयात् भर्गो देवस्य धीमहि तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि यणिरेर्वेतु ॐ तसवितुर्वरेण्य अरीन् मर्दय मर्दय प्रज्वल प्रचल ॐ श्रीं का क्ष्यीं ॐ औ ह्रा हू ह्रा। ॐ इति

ॐ ब्रह्मशीर्षास्त्रोपसहार।

ॐ अस्य श्री ब्रह्मशीर्षास्त्रोपसहारमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषि। गायत्री छद। श्री गायत्री सावित्री सरस्वती देवता। ह्रा बीज। ह्रीं शक्ति। हू कीलक ब्रह्मशीर्षास्त्रोपसहारे विनियोग। न्यासध्यानादि पूर्ववत्।

ब्रह्मशीर्षास्त्रोपसंहार मंत्र "ॐ त्यादचोप्रभन योयोधि हिमधीस्यवदेर्गो-यणिरेर्तुवित्सत ॐ स्व व भुभूब्रह्मतमृसोरनिज्योपोआ ॐ लचप्र लचप्र यर्दम यर्दम न्रीअ ॐ ह्या ह् ह्रा ॐ औं ॐ क्यो का श्री ॐ" इति

(७) (अ) ब्रह्मदंडास्त्र

अथ ब्रह्मदंडास्त्र। ॐ अस्य श्री ब्रह्मदंडास्त्रमंत्रस्य विश्वामित्र ऋषि.। गायत्री छंद। श्रीसूर्यनारायणो देवता। ॐ तद् बीज। ॐ भर्ग शक्ति। ॐ धिय कीलक। श्रीसूर्यनारायणप्रीत्यर्थं ब्रह्मदंडास्त्रप्रयोगे विनियोग।कर न्यास।ॐ पर. अगुष्ठाभ्या नम।ॐ रजसे तर्जनीभ्या नम।ॐ सावदो मध्यमाभ्या नम।ॐ पर अनामिकाभ्या नम। ॐ रजसे कनिष्ठिकाभ्या नम। ॐ सावदों करतलकरपृष्ठाभ्या नम। एव हृदयादिन्यासान् कृत्वा ॐ भुव हृदयाय नम। ॐ तत्सवितुर्वरेण्य शिरसे स्वाहा। ॐ भर्गो देवस्य धीमहि शिखायै वषट्। ॐ धियो योन प्रचोदयात् कवचाय हु। ॐ आपो ज्योतिरसोऽमृत नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ भूर्भुवस्वरोम् अस्त्राय फट्। ॐ भूर्भुवसुव ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात् परो रजसे सावदों इति दिग्बध।

ध्यानम्—सर्वाव्रानतशक्त्यात्रमणझणझणत्कारघोरैकपिंड।
ब्रह्माडातर्द्विजाना भवनकरमिति क्रुद्धनदोग्र (क्षोभ्य) मूर्ति।
जाज्वल्योग्र त्रिनेत्र रविजनितरिपु खादिन सास्त्रजाल।
कालाक्ष भोजनाभावुजभवनलय चिंतयेत् ब्रह्मदण्डम्॥
मूलाधारे हुतवहनला मिश्रित भूर्भुव स्व।
स्थाने स्थाने परमगहने तत्सवितुर्वरेण्य॥
भर्गो देवस्य शशिधरयुत धीमहि एकरूपं।
धियो योन पिबतममृत चोदयाद्वै पुरस्तात्॥

ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात् परोरजसे सावदोम्। इति मंत्रेण अर्घ्यं।

(आ) अथ ब्रह्मदंडास्त्र मंत्रः[1]

'ॐ श्रीं क्ली क्यीं ॐ श्रीं ह्रां ह्रूं ह्रा ॐ अरीन् मर्दय मर्दय प्रज्वल प्रज्वल, ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात ॐ परोरजसे सावदोम्'।

(इ) अथ ब्रह्मदंड उपसंहार मंत्रः

अस्य श्रीब्रह्मदंड उपसंहारमंत्रस्य ब्रह्मा ऋषि । गायत्री छंद । मूर्यो देवता । ह्रां बीज । ह्रां शक्ति । ह्रूं कीलक । सूर्यनारायणप्रीत्यर्थे ब्रह्मदंडास्त्रोपसंहरणे विनियोग ।

न्यासः—ॐ पर अंगुष्ठाभ्या नम हृदयाय नम । ॐ रजसे तर्जनीभ्या नम शिरसे स्वाहा । ॐ सावदों मध्यमाभ्या नम शिखायै वषट् । ॐ पर अनामिकाभ्या नम कवचाय हु । ॐ रजसे कनिष्ठिकाभ्या नम नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ सावदों करतलकरपृष्ठाभ्या नम अस्त्राय फट् । ॐभूर्भुव स्व इति दिग्बध ।

ध्यानम्—मूलाधारे हुतवहनवला भिश्रित भूर्भुवस्व ।
स्थाने स्थाने–परमगहने तत्सवितुर्वरेण्यम् ।
भर्गो देव शशिधरयुत धीमहि ऐकरूपम् ।
धियो योन पिवतममृत चोदयात्रे पुरस्तात् ॥

'ॐ तत्सवितुर्वरण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात् परोरजसे सावदों' इति मंत्रेण अर्घ्य प्रदानम् ।

---

१ 'ॐ प्रचोदयातो यो धियो धीमहि देवस्य भर्गो वरेण्य सवितु तत्' असा मंत्र ब्रह्मदण्डास्त्राचा असे '*गायत्री व विज्ञान*' किंजवडेकर–१९६९—यात दिला आहे "मंत्रमहोदधी व परशुराम कल्प ह्यांशीं तो जुळता नाहीं (गो प मा)

अथ श्री ब्रह्मदण्डास्त्र उपसंहार मंत्र

ॐ दोंनसासेजररोप ॐ तयादचोप्र न यो यो धी हिमधीस्यवदेर्गोभ य णिरेनंतु त्सित, ॐ ल नम्र ल नम्र यर्दम यर्दम नूरीअ ॐ ह्रा ह्रू ह्रां औं ॐ, क्यो का श्रीं ॐ ॥ इति

(८) अथ श्रीवायव्यास्त्र मंत्रः

ॐ अस्य श्री वायव्यास्त्रमंत्रस्य ब्रह्मा ऋषि । गायत्री छंद । महाभूतो वायुदेवता । या बीज । यो शक्ति । यू कीलक । वायव्यास्त्र प्रयोगे विनियोग 'ॐ या यीं यृ यौं य' इति करषडग न्यास । हृदयादि न्यास ।

ध्यानम्—कृष्णवाहमधिरुह्य वाजिनम् । सुजैश्चतुर्भिर्जगदादिधारणम् । देवाधिदेव सकलारिसूदन । चैतन्यरूप प्रणमामि वायुम् ।

'ॐ आ वायव्य या वाय यो मा वायव्य वा वायव्य यो वायव्य च या वायव्यो' । इति त्रिवार जप ।

ब्रह्मदंड म्हणजे नारायणास्त्र व ब्रह्मशीर्ष म्हणजे पाशुपतास्त्र

अस्त्रसिद्धीकरिता चांद्रायण प्रायश्चित्त करावें नंतर प्रणव व्याहृती गायत्री पुरश्चरण याना अधिकार प्राप्त होतो

चतुष्पादासह अनुलोम गायत्रीचा ३० लक्ष जप ब्रह्मास्त्रसिद्धी करिता व १२००० (बारा हजार) जप ब्रह्मास्त्राचा करावा नंतर ब्रह्मदंडाचा २४ लक्ष जप करावा

मंडल ४० दिवसाचे असते महामंडळ ४९ दिवसाचे असते

वरील जपानंतर [illegible] शाचे तीळ व जवाचे हवन करावें तीव्र सिद्धीला एक कोटी जप, मध्यम सिद्धीला १० लक्ष कनिष्ठ सिद्धीला दहा हजार जप सांगितला आहे

सूर्य तेजापासून जसे प्राणी निर्माण होतात तशींच अस्त्रें पण निर्माण होतात (प्रायश्चित्तशेखर)

(९) पाशुपतास्त्र

ईश्वर उवाच ।

वक्ष्ये पाशुपतास्त्रेण वक्ष्ये शान्त्यादिपूर्वकं ।
पादतः पूर्वमासे हि पट्शतं च पदानि हि ॥

ॐ नमो भगवते पाशुपतास्त्राय नमः । अतुलबलवीर्यपराक्रमाय त्रिनयनाय नानारूपाय । नाना प्रहरणोद्यताय । सर्वांग रक्षाय भिन्नानिकितत्रप्रल्याय स्मशानवैतालीप्रियाय सर्वविघ्ननिकृंतनरताय तस्सिद्धाय वैतालचित्रासिने शाकिनीभोजकाय व्याधिनिग्रहकारिणे दुष्टमीतिक्षयकारिणे । ॐ कृष्ण पिंगलाय फट् । ऋक्षाय फट् । वज्रहस्ताय फट् । शक्तये फट् । दंडाय फट् । यमाय फट् । नैर्ऋताय फट् । वरुणाय फट् । पाशाय फट् । अक्षसाय फट् । गर्गाय फट् । कुबेराय फट् । त्रिशूलाय फट् । ईशानाय फट् । मुद्गराय फट् । चक्राय फट् । पद्माय फट् । नागास्त्राय फट् । खेटकास्त्राय फट् । मुंडास्त्राय फट् । पक्षास्त्राय फट् । गणास्त्राय फट् । पूर्वास्त्राय फट् । दक्षिणास्त्राय फट् । वसास्त्राय फट् । पश्चिमास्त्राय फट् । मंत्रास्त्राय फट् । शक्तिन्यस्त्राय फट् । योगिन्यस्त्राय फट् । दंडास्त्राय फट् । नामास्त्राय फट् । शिवास्त्राय फट् । ईशानास्त्राय फट् । पुरुषास्त्राय फट् । अघोरास्त्राय फट् । महादेवास्त्राय फट् । नरसिंहास्त्राय फट् । त्वष्ट्रास्त्राय फट् । नमः सर्वः सर्वास्त्राय फट् । या फट् । माः फट् । भ्रां फट् । भ्रं फट् । भ्रूं फट् । भुवः फट् । जः फट् । सर्वलोक फट् । सर्वपाताल फट् । सर्वप्राण फट् । सर्वनाडी फट् । सर्वकारण फट् । सर्वदेव फट् । ह्रीं फट् । ह्रूं फट् । ह्रुं फट् । श्रं फट् । आं फट् । लां फट् । वैराग्याय फट् । मायास्त्राय फट् । क्षमास्त्राय फट् । क्षेत्रपालास्त्राय फट् । उंकारास्त्राय फट् । भास्करास्त्राय फट् । चंद्रास्त्राय फट् । विघ्नेश्वराय फट् । स्रौं स्रौं फट् । उन्मूलय उन्मूलय फट् । संजीवय संजीवय फट् । वीद्रावय वीद्रावय फट् । सर्वदुरितं नाशय फट् । सकृदावर्तनादेव सर्वविघ्नान् विनाशय । शतावर्ते महोत्पातान् रणादौ

विजयो भवेत्। पठनात् सर्वशांति.स्यात् हस्त पाशुपतस्य च। समाप्तम्।
एक कोटि जप ॐ तत् सत्

(१०) पाशुपत शान्ति

ईश्वर उवाच।

वक्ष्ये पाशुपताखेण शानिजापादि पूर्वत'।
पादता पूर्नाशी हि फडत चापदादादिनुत्॥१॥

ॐ नमो भगवते। महापाशुपताय अतुलवलवीर्यपराक्रमाय त्रिपच नयनाय नानारूपाय नानाप्रहरणोद्यताय सर्वांगरक्ताय भिन्ना जनचयप्रख्याय स्मशानवेतालप्रियाय सर्वविघ्ननिष्कलरताय सर्वसिद्धिप्रदाय भक्तानुकम्पिने असख्यवक्त्रभुजाय तस्मिन् सिध्याय वेतालविलासिने शाकिनीक्षोभजनकाय व्याधिनिग्रहकारिणे पापभजनाय सूर्यसोमाग्निनेत्राय विष्णु कवचाय खड्गवज्रहस्ताय दडवरुणपाशाय रुद्रशूलाय ज्वलज्जिह्वाय सर्वरोगविद्रावणाय गृहनिग्रहकारिणे दुष्टनागजपकारिणे ॐ कृष्णपिंगलाय फट्। ह काराखाय फट्। वज्रहस्ताय फट्। शक्तये फट्। दडाय फट्। यमाय फट्। खड्गाय फट्। वरुणाय फट्। पाशाय फट्। ध्वजाय फट्। अकुशाय फट्। गदायै फट्। कुबेराय फट्। त्रिशूलाय फट्। मुद्गराय फट्। चक्राय फट्। पद्माय फट्। नागास्त्राय फट्। ईशानाय फट्। खेटकास्त्राय फट्। मुडास्त्राय फट्। कङ्कालास्त्राय फट्। पिच्छिकास्त्राय फट्। क्षुरिकास्त्राय फट्। ब्रह्मास्त्राय फट्। शक्त्यास्त्राय फट्। गणास्त्राय फट्। पिलिपिच्छिकास्त्राय फट्। गन्धर्वास्त्राय फट्। पूर्वास्त्राय फट्। दक्षिणास्त्राय फट्। वामास्त्राय फट्। पश्चिमास्त्राय फट्। मन्त्रास्त्राय फट्। शाकिन्यस्त्राय फट्। योगिन्यस्त्राय फट्। दडास्त्राय फट्। महादडास्त्राय फट्। नागास्त्राय फट्। शिवास्त्राय फट्। ईशान्यास्त्राय फट्। पुरुषास्त्राय फट्। अघोरास्त्राय फट्। सद्योजातास्त्राय फट्। हृदयास्त्राय फट्। महास्त्राय

फट्। गरुडास्त्राय फट्। राक्षसास्त्राय फट्। दानवास्त्राय फट्। क्षौं नरसिंहास्त्राय फट्। त्वष्टास्त्राय फट्। सर्वास्त्राय फट्। न फट्। व फट्। प फट्। फ फट्। म फट्। श्री फट्। फे फट्। भू फट्। भूव फट्। स्व फट्। मह फट्। जन फट्। तप फट्। सर्वलोक फट्। सर्व पाताल फट्। सर्व तत्व फट्। सर्व प्राण फट्। सर्वनाडी फट्। सर्व कारण फट्। सर्वदेव फट्। ह्रीं फट्। चीं फट्। ह फट्। स्र फट्। स्वा फट्। ला फट्। वैराग्याय फट्। मायास्त्राय फट्। कामास्त्राय फट्। क्षेत्रपालास्त्राय फट्। हूंकारास्त्राय फट्। भास्करास्त्राय फट्। खीं खों फट्। उन्मूलनर फट्। त्रासय फट्। सजीनय फट। निद्रावय फट्। सर्वदुरित नाशय फट्।

सकृदावर्तनादेव सर्वविघ्नान् विनाशयेत्।
शतावर्तेन पठणात् रणादो विजयो भवेत्॥ २॥
घृतगुग्गुलहोमाच्च असाध्यानपि साधयेत्।
पठनात् सर्वशान्ति स्यादस्रपाशुपतस्य च॥ ३॥

□ □

५ सप्तशती उपासना विधान

(गो. प्र. भा.)

१ परिचय

दुर्गासप्तशती हा ग्रंथ आम्हा हिंदू धर्मीयांचा सर्वमान्य ग्रंथ आहे. दुर्गा हे आद्यशक्तीचें एक नाव आहे. सर्व जडाजड, चेतन अचेतन, सजीव निर्जीव, इत्यादि सृष्टि, तसेंच आकाश व अवकाश, यातील ग्रहतारकादि गोल, आणि अवकाशातील महाभूतें, त्यांचीं स्थित्यंतरें व स्थानांतरें, त्यांचीं रूपरंगादि विविध स्वरूपें, त्यांचे अस्तित्व वा लय इत्यादि गोष्टी म्हणजे अनंत विश्व ज्या शक्तीमुळे अस्तित्वात आढळते, त्या चिच्छक्तीचें एक स्वरूप म्हणजे दुर्गा.

दशभुजा दुर्गा माँ

ह्या दुर्गाशक्तीच्या कार्याचा इतिहास किंवा कार्याचें वर्णन सातशें श्लोकामध्यें, तेरा अध्यायात, विभागून सांगितलेलें जें संस्कृत श्लोकात्मक काव्य त्याचें नाव 'दुर्गासप्तशती.' ह्यातील प्रत्येक श्लोक हा एकेक मंत्रच आहे. मंत्र म्हटला कीं, त्याचें तंत्र व विनियोग ह्या गोष्टी मंत्राबरोबरच असतात. तसें या सप्तशती ग्रंथाचें आहे. हे मंत्र म्हणजे मार्कंडेय पुराणाचा एक भाग आहे. ह्यात कर्म, भक्ति व ज्ञान ह्याचा मार्ग दाखविला आहे.

त्यात महर्षि मेधा ह्यानें राजा सुरथ याला केलेल्या 'तामुपैहि महाराज शरणं परमेश्वरीम् आराधिता सैव नृणां **भोगस्वर्गापदा**' या उपदेशाप्रमाणे या ग्रंथाच्या पठनपाठनामुळे आजपर्यंत भारतातील हजारो आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व प्रेमी भक्तांनी भोग म्हणजे ऐहिक कामनापूर्ति स्वर्गसदृश सुख वा 'अपुनरावर्ति मोक्ष' प्राप्त करून घेतले आहे व अजूनहि ते तशीं कार्यें साधीत आहेत, असें पहावयास व अनुभवावयास मिळतें. म्हणूनच या सप्तशती ग्रंथाला मानवाचा '**वांच्छाकल्पतरु**' असें नाव प्राप्त झालेलें आहे.

अशा या अद्वितीय ग्रंथाचे पाठ व त्याचे नित्य नैमित्तिक विधिविधान शास्त्रोक्त पद्धतीनें करण्याची माहिती, हवनीय पदार्थ व त्याचा विधि, एवढेंच कार्य, पण या कार्यासाठीं लागणाऱ्या यज्ञकुंडस्थापनेची, त्यातील क्रमबद्ध कमलदलाची मांडणी, योनि, इत्यादि लक्षणें याची माहिती देणारे 'कुंडार्क वा कुंडार्कप्रदीप' यासारखे ग्रंथही उपलब्ध आहेत. अशा या ग्रंथातील क्रियाप्रक्रियेची वरीचशी माहिती, सोवत, मंत्रशास्त्र कर्त्या योगेश्वरानंदतीर्थ ह्यांनी, दिलेली आहे. ते स्वतः नाथपंथी समर्थभक्त[1] होते, तरीही देवीचे कट्टे भक्त व अनुभवी उपासक होते. या मुळेंच भगवान् रमणमहर्षींनीं, त्यांनी स्थापन केलेल्या महात्रिपुरसुंदरीच्या प्राणप्रतिष्ठा-

१. 'समर्थांचें अद्वितीय चरित्र (सध्यां अप्रकाशित) या ग्रंथांत जास्त खुलासा आहे.

पनादि निर्धीसाठीं त्याना मुद्दाम पाचारण करून त्याच्याच हातून देवीची विधिपूर्वक स्थापना झाली. यावरून देवीच्या उपासनेचा त्याचप्रमाणें योगेश्वरानंदतीर्थ शंकराचार्य, याच्या त्यावावतींतील अधिकाराची कल्पना येईल.

आदिशक्तीचीं नऊ रूपें : देव्यथर्वशीर्षांमध्यें 'कासि त्वं महादेवी' असा प्रश्न भगवतीला केलेला आहे. त्याचें उत्तर 'अहं ब्रह्मस्वरूपिणी' 'मंत्र. प्रकृति पुरुषात्मक जगत्' असें त्याचे देवी अथर्वशीर्षांत भगवतीनें उत्तर दिलेलें आहे देवी भागवतातही सगुण निर्गुणात्मक असंख्यरूपी स्वरूप सांगितलेलें असून त्या सर्वांत अभेदत्व आहे. भेद आहे असें वाटत असेल तर 'भेदोऽस्ति स्मृति विभ्रमात्' असें उत्तर दिलेलें आहे. अशा अनंत रूपामध्यें नऊ रूपें विशेष आहेत, असेंही सांगितलेलें आहे. तीं रूपें व नावें ह्याचें वर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

(१) ब्रह्मचारिणी – द्विहस्ता – मूर्तिमंत सात्त्विकरूपिणी.

(२) शैलपुत्री – द्विहस्ता – त्रिशूल कमलधारिणी नंदिवाहिनी.

(३) चंद्रघंटा – दशभुजा अंकुश, धनु त्रिशूल, खड्ग, गदाधारी, व्याघ्रवाहिनी.

(४) कूष्मांडा – अष्टभुजा चक्रगदाअंकुशधनुधारिणी – व्याघ्रवाहिनी.

(५) स्कंदमाता – चतुर्भुजा – अंकस्थितषडानना – सिंहवाहिनी.

(६) कात्यायनी – चतुर्भुजा खड्गधारिणी – सिंहवाहिनी.

(७) महागौरी – चतुर्भुजा – त्रिशूलडमरूधारिणी – नंदिवाहिनी.

(८) कालरात्रि – चतुर्भुजा – मुक्तकेशा – विकालकृष्णस्वरूपा, तोमर परिघधारी – गर्दभवाहिनी.

(९) सिद्धिदात्री – शंखचक्रगदाधारिणी – शांत सोज्वल स्वरूपिणी कमलासना.

या सर्व रूपांत ब्रह्मचारिणी व सिद्धिदात्री हीं सात्त्विकरूपें आहेत. फक्त ब्रह्मचारिणी नि शस्त्रहस्ता द्विहस्ता वाहनविहिना शुभ्र वस्त्रधारिणी

स्वरूपाची आहे महागौरी पण शुभ्रवस्त्रा आहे. पण इतर सर्व रूपात भगवती दुर्गा रक्तवस्त्रा व शस्त्रधारी आहे. या सर्व स्वरूपाचे ध्यान, मंत्र, यंत्र, कवच हीं भिन्न भिन्न आहेत.

तथापि दुर्गा सप्तशतीमधील महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती ह्या प्रधान स्वरूपा दुर्गा समजल्या जातात. त्याचे वर्णन 'दुर्गा सप्तशती' अध्याय १ यात 'महाकाली खड्ग चक्र गदेषु .. हन्तु मधु कैटभम्' पर्यंतच्या वर्णनाची दशमुखा दशपादा स्वरूपा आहे अध्याय २ मध्ये महालक्ष्मी'–'अक्षस्रक्परशु महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम्' असे, 'अष्टादशभुजा शस्त्रधारी महिषासुरमर्दिनी' पण प्रसन्नवदना असे वर्णन आहे, आणि अध्याय ५ मध्यें 'घण्टाशूलहलानि शुभादिदैत्यार्दिनी'–आयुधधारी दैत्यमर्दिनी पण प्रभावशाली 'शीतांशुतुल्यप्रभा' व 'गौरी देहसमुद्भवा' अशा वर्णनाची आहे.

सिद्धमंत्र व यंत्र : अशा ह्या देवीचा सिद्धमंत्र : 'ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे' असा आहे आणि तसेच **सप्तशती महामंत्र** पण आहे. त्याचे विधिविधान कुमारी पूजन, होमहवन, इत्यादि गोष्टी करण्याचे पूर्ण शास्त्रीय पद्धतीचें वर्णन आहे नवचंडी वा शतचंडी हा या सत्रधाचा महत्त्वाचा विधि आहे. त्यावेळीं तरी वरील महायंत्र लागते. अशा या सप्तशतीमधील मंत्राचे उपयोग व विधि ग्रंथकर्त्या शंकराचार्य श्री योगेश्वरानंदतीर्थ ह्यांनी फारच विस्तारश केलेले आहेत.*

१ गायत्री कवच–शिवकवच–गणपती कवच–हनुमान कवच–राम कवच (वज्रपंजर नामेद) दत्तकवच इत्यादि कवचें हीं त्या त्या देवदेवतेच्या उपासनें तील एक महत्त्वाचें अंग असत. त्यानंतर उपासना सुरू होते. त्याचप्रमाणें सप्तशतीरूपी देवीच्या उपासनेंत 'देवीकवच' हें एक महत्त्वाचें अंग आहे. त्यातील मंत्राची उपासना विशाल दृष्टीनें स्वतंत्र पुस्तिका देण्यात येईल

* श्री (१) दुर्गा सप्तशती गोरखपूर कल्याण कार्यालय–हा अल्पमोली पण उत्कृष्ट छपाईचा ग्रंथ सर्वसामान्य जनासाठीं संग्राह्य आहे. त्यात पाट-

(अ) सप्तशती प्रश्नविचार (सप्तशती पाठासमये मार्गदर्शन)

त्रयोदशदल पद्म लिखित्वा सुमनोहर ।
एकाकादिक्रमेणात्रैर्दलानि परिपूरयेत् ॥ १ ॥
प्रत्यध्याये मत्रसंख्या पृथक् लेख्या च पंक्तिश ।
पूजयेत् पुस्तके दुर्गां नरार्णेन विधानवित् ॥ २ ॥

पद्धतीबद्दल मार्गदर्शन आहे, पण विनियोग व विधिविधान व्यापक स्वरूपात नाहीं. (२) मराठी वाचकासाठीं सप्तशती सुममंजी हें नुकतेच (इ. सन १९६९ अखेर) पाठपद्धतीसह सप्तशती सस्कृत मत्र व त्यासमोर त्याच श्लोकाचे मराठींत अनुष्टुप छदात भाषातर दिलेलें, व प्रत्येक अध्यायाचा सरळ मराठी अर्थ दिलेला असे एक पुस्तक खानदेश वरणगावचे देवीभक्त नाथ ठाकूर ह्यानीं प्रसिद्ध केलेलें आहे. रु ७-५०

(३) देवीमहात्म्य—वर्णेकरकृत हें जुनें परतु विधिविधानाचें रहस्य तसच काहीं मत्राचें गूढार्थी रहस्य व त्यासाठा कर्तव्य असें विधिविधान आणि येणारे अनुभव ह्याची पूर्ण माहिती असलेले सामान्याच्या आटोक्यात येणाऱ्या मूल्याचें मौल्यवान पुस्तक आहे

(४) सार्थसप्तशती—'उत्तमश्लोक' नावाच्या देवीभक्ताचा सर्वश्रेष्ठ असा अनुभूत देवीच्या प्रसादाचा वरदग्रथ असा सिद्ध ग्रथ आहे. प्रत्येक अध्यायातील प्रसगाचें व्यावहारिक व आध्यात्मिक मार्गाचें निरुपण व स्पष्टीकरणात्मक रहस्य सागणारा असा ह्या अद्वितीय ग्रंथ आहे तीन व चार हे ग्रंथ प्रत्येक उपासकानें—मग तो देवीभक्त असो वा नसो—अवश्य सग्राहीं ठेवण्यासारखे ग्रथ आहेत.

(५) दुर्गा सप्तशती—द्वारकाप्रसाद (नाथबाबू)—सुरकुज नरेन्द्र सचिव—(इ. स. १८५४ व्यकटेश्वर प्रेस छापित)—हा ग्रथ सरगुजा संस्थानचे तत्कालीन राजे कै. वा. अंबिकेश्वर प्रसाद शरणसिंह देवबहादुर) याच्यासाठीं इतर कोणत्याही हिंदी वा मराठी प्रतींत न आढळणाऱ्या बीजमत्राच्या पाठाचें, पल्लव व संपुटें कोणती, किती व कशीं लावून पाठ व हवन करावें व त्याचें उद्दिष्ट काय हें प्रत्येक अगोपागाचे स्पष्टीकरण करणारा दुर्मिळ ग्रथ आहे.

(गो. प्र. भा.)

देवि दुर्गे नमस्तुभ्यं सर्वज्ञे सर्वदर्शिनि।
सिद्धिकार्यस्य या सिद्धि सायंमंत्रे प्रदर्शय।
एवं संप्रार्थ्य पुष्पंच फलं वाऽक्षतमेव वा।
कुमार्या वा शिशोर्हस्तात् अध्यायांके निधापयेत् ॥ ४ ॥
विदित्वा चैवमध्यायं तत्पत्रांके निधापयेत्।
श्लोकं ज्ञात्वा ततो मंत्री वाचयति स्फुटाक्षरम् ॥ ५ ॥
श्लोकस्यार्थानुसारेण ज्ञेयं विज्ञैः शुभाशुभम्।
वरदानार्थकाः श्लोकाः देवीतुष्ट्यर्थकाश्च ये ॥ ६ ॥
त्राणाभ्युपगमार्थाश्च भाविभव्यार्थकाश्च ये।
देवोत्सवाभिधया ये श्लोकास्ते सिद्धिसूचकाः ॥ ७ ॥
दैत्यानां संक्षयो यत्र देवि विक्रमवर्णनम्।
अमरवर्णनं देव्या असुरेषु रणाजिरे ॥ ८ ॥
एवं विधाश्च ये श्लोकाः संग्रामविजयप्रदाः।
प्रार्थनार्थाश्च ये श्लोकाः स्तोत्ररूपास्तथैव च ॥ ९ ॥
सूचयन्ति च ते सिद्धिं दीर्घकालविलंबिनीम्।
यदि स्यादुत्तरश्लोको वरदानार्थकस्तथा ॥ १० ॥
सिद्धिमीदृगपि श्लोके स्वर्णमेवाभिशंसति।
आपदो वर्णनं तस्या वेदनं च सुपर्वणाम् ॥ ११ ॥
भूभृद्विशोश्च संवादो वर्णनं विपदोस्तयोः।
दूतवाक्यं च दैत्यानां विक्रमस्य च वर्णनम् ॥ १२ ॥
प्रयाणवर्णनं तेषां कार्यनाशश्च सूचनम्।
केचिदिष्टमनिष्टं च श्लोकानां वेदयन्ति च।
तादृशः श्लोकलाभे तु पुनः प्रश्नं समाचरेत् ॥ १३ ॥

वरील श्लोकांचें भाषांतर

पहिल्यानें तेरा पाकळ्यांचें मोठ्या चौकोनी आकाराच्या कागदावर यंत्र लिहावें. त्या यंत्रांत १ ते १३ असे अंक लिहावे. प्रत्येक यंत्रांत

अध्यायातील मंत्रसंख्या जसें १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ ते १०८ पर्यंत अंक लिहावे. नंतर नवार्ण मंत्राच्या विधानानें सप्तशती पोथीची त्या ठिकाणीं श्रीभगवतीचें आवाहन करून पूजा करावी. नंतर "देवी दुर्गे नमस्तुभ्य सर्वज्ञे सर्वदर्शिनी। सिद्धिकार्यस्य वा सिद्धिं सत्यं मंत्र प्रदर्शय।" ह्या मंत्रानें श्री भगवतीची प्रार्थना करावी.

यानंतर एखादी कुमारी बोलवावी वा बटु (ज्यांना लिहिता वाचता येत नाहीं सुमारें पांच सहा वर्षांचा) बोलवावा एखादें लहान फूल किंवा गव्हाचा दाणा देऊन तेरा अध्यायांपैकीं एका अध्यायावर ठेवण्यास सांगावें. नंतर पद्याच्या ॐ कारावर फूल अगर गव्हाचा दाणा ठेवण्यास सांगावें. अध्यायातील मंत्राच्या दोन आकड्यावर फूल किंवा गव्हाचा दाणा पडल्यास पुन्हा ठेवण्यास सांगावें अशा रीतीनें पद्य समजलें म्हणजे त्याचा विचार पुढीलप्रमाणे करावा.

ज्या श्लोकावर फूल पडले, तो मंत्र वरदानाचा, किंवा देवीप्रीतिदर्शक, रक्षणार्थक, किंवा देवीजवळ जाण्याबाबत पुढील देवाचे किंवा ऋषींचे राजाचे किंवा समाधि वैश्याचे देवोत्सवाबद्दल जे श्लोक असतील त्याच्या संपुटीकरणानें सप्तशतीचे दहा पाठ पठणादि पंचांगसहित केल्यास कार्यसिद्धि होईल असें समजावें

देवाचें युद्ध व श्रीदेवीच्या पराक्रमाचे वर्णनात्मक श्लोक असल्यास युद्धामध्यें असुरावर क्रोधदर्शक मंत्र, युद्धामध्यें जय झाला असा मंत्र असल्यास अगर स्तोत्ररूपी मंत्र असला तर दीर्घकाळानें सिद्धि होईल, ती लवकर व्हावी अशी इच्छा असल्यास श्लोक संपुटित शतचंडी किंवा सहस्रचंडी पाठ केल्यास ते कार्य लवकर होईल

उत्तर देणारे, वरदान देणारे, श्लोक असल्यास सिद्धि लवकर होईल

आपत्तिवर्णन किंवा देवाच्या शोकाचें वर्णन, राजा व समाधि वैश्य यांच्या संवादाचे वर्णनार्थक श्लोक असल्यास, दूतवाक्य अथवा दैत्याच्या

निक्रमाचें वर्णन असल्यास, प्रयाणवर्णन असल्यास, कार्याचा नाश होईल असें समजावें.

उराच अथवा ज्या शब्दापासून काहीं बोध होत नाहीं, असे शब्द असल्यास पुन्हा प्रयत्न करावा.

कार्य होणार अशा निश्चित भावनेनें प्रश्न केल्यास अनुभव येतो. शकाकुल मनानें प्रश्न केल्यास कार्य होत नाहीं असा अनुभव आहे.

(आ) सप्तशतीच्या संबंधांत आणखी एक प्रकारची पद्धति

कृष्णाष्टम्या समारभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशी ।
वृद्धयैकोत्तरया जाप्य पूर्वसंपुटित च यत् ।
एव देवी मया प्रोक्त पोरश्चर्यादिक क्रम ।
तदते हवन कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसे ।
रात्रिसूक्त च प्रतीक च तथा देव्यास्तु सूक्तक ।

कृष्णाष्टमीला १ पाठ याप्रमाणे दर दिवशीं एक एक पाठ वाढवावा. नतर हवन प्रतिश्लोकानें पायसाचें करावें त्याचप्रमाणें रात्रिसूक्त व देवीसूक्त प्रति ऋचेचें हवन करावें. प्रथम देहशुद्धीकरिता ब्रह्मकूर्चविधि करवा. नतर अर्थचाद्रायण करावें. *(या विधीमध्यें हेतुप्रमाणें मत्र निराळे असतात.)*

(इ) सप्तशती बीजें व त्यांचा विनियोग

श्रिये – ॐ श्रीं ऐं ह्रीं

उच्चाटने –
निर्दलने – } ॐ क्रों, ऐं, ह्रीं, श्रीं,

वश्ये – ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं श्रीं,

आकर्षणे – ॐ क्रो, ऐं, ह्रीं श्रीं,

विद्वेषे – ॐ फें, क्रों, ऐं ह्रीं श्रीं,

मारणे – ॐ क्रौं, हु, फट्, ऐं, ह्रीं, श्रीं.

श्रीदुर्गाप्रीतिकामे तथा सकलकामनासिद्ध्यर्थे नवार्णमनुना प्रत्येक-मंत्रसंपुटितजपम् कार्यं तथा स्मार्तमन प्रयोग पल्लवसहित करणीयं च।

१ भयनाशार्थे –	'ॐ शरणागतदीनार्त' इत्यादि स्वाहा।
२ संमोहने –	ॐ ज्ञानिनामपि चेतांसि इत्यादि नमः।
३ दारिद्र्यव्ययोपशमने –	ॐ दुर्गेस्मृता इत्यादि नमः।
४ धनप्राप्ती –	ॐ सर्वबाधाविनिर्मुक्तः इत्यादि स्वाहा।
५ बालग्रहशान्त्यर्थे –	ॐ हिनस्ति दैत्य इत्यादि वषट्।
६ महामारीभयशान्त्यर्थे –	ॐ इत्थं यदा यदा बाधा इत्यादि वषट्।
७ नष्टसमृद्धिलाभे –	ॐ एवं देव्या वर लब्ध्वा इत्यादि नमः।
८ सर्वकामाप्ति –	ॐ करोतु सा नः इत्यादि स्वाहा।

९ सकलरोगनाशने – रोगानशेषान् – इत्यादि वषट्।

१० सर्वकामनासिद्ध्यर्थे तथा – भगवत्या कृतं सर्वं इत्यादि वषट्।

सर्वापन्निवारणे

अपमृत्यु निवारणाकरिता	....	नवचंडीतील प्रत्येक मत्राला 'ॐ जुसः' बीज यानी संपुटित करावें.
कामनासिद्धीकरितां	....	'क्लीं' बीजानें संपुटीकरण करावें.
विद्याप्राप्तीकरिता	....	'ऐं " " "
धनप्राप्तीकरिता	..	श्रीं " " "
विवादात जय येण्याकरिता		ह्रीं " " "
स्वेष्ट देवता प्रीतीकरितां	. .	त्या त्या देवतेच्या बीजानें संपुटित करावें.
दुर्गाप्रीतीकरिता	....	नवार्ण मत्रानें सपुटित करावें.
भयनाशार्थ	.	'ॐ शरणागत' या मत्रानें सपुटित करावें.
सम्मोहनाकरिता		'ॐ ज्ञानिनामपि' या मत्रानें संपुटित करावें.
दारिद्र्यनाशार्थे		'ॐ दुर्गे स्मृता' या मत्रानें सपुटित करावें.

धनप्राप्तीकरितां	'ॐ सर्वाबाधा विनिर्मुक्तो धनधान्यसुतान्वितः' या सर्व मंत्रानें संपुटित करावें.
बालग्रह शान्तिकरितां	'ॐ हिनस्ति—दैत्य—इत्यादि वषट्‌ यानें संपुटित करावें.
महामारी शमनार्थे	'ॐ इत्थं यदा यदा बाधा' या सर्व मंत्रानें संपुटित करावें.
नष्टसमृद्धीकरितां	'ॐ एवं देव्या वरं लब्ध्वा' या मंत्रानें संपुटित करावें.
सर्वकामाप्तिकरितां	'ॐ करोतु सानः या सर्व मंत्रानें सर्व सप्तशतीमंत्र संपुटित करावे.
सकल रोगनाशार्थे	'ॐ रोगानशेषा' या मंत्रानें सर्व सप्तशतीमंत्र संपुटित पाठ करावे.
सर्व कामनासिद्धयर्थे सर्वापन्निवारणार्थे	'ॐ भगवत्या कृतं सर्वं' या मंत्रानें सप्तशती मंत्र संपुटित करावे.

(उ) कांहीं सप्तशती मंत्र विनियोग व विधि

अध्याय	श्लोक	मंत्र	कार्य विनियोग
१	४४	तन्किमेतन्महाभाग० ।	राजवश्ये
१	५४	तन्नात्र विस्मयः कार्यो० ।	जनवश्ये
१	५५	ज्ञानिनामपि चेतांसि० ।	वश्यार्थे
१	५७–५८	सा विद्या परमामुक्ते० । संसारबंधहेतुश्च० ।	बंधनिमोचने
१	७६	सिद्धीं सुचिरूपाचं० ।	सर्वकार्यसिद्धये
१	८५	सान्वमियं प्रभावैः० ।	दुर्जनमोहने
२	९	इत्थं निशम्यदेवानां० ।	अभीष्टप्राप्ति

अध्याय	श्लोक	मंत्र	कार्य विनियोग
३	४०	एवमुक्त्वा समुत्पत्य० ।	मारणे
४	१०	शब्दात्मिका सुविमल० ।	सुखाप्तौ
४	११	मेधासि देवि विदिताखिल० ।	वाक्सिद्धयै
४	१६	धर्म्याणि देवि सकलानि० ।	सुकृते
४	१७	दुर्गे स्मृता हरसि० ।	दारिद्र्यनिवारणे
४	२३	त्रैलोक्यमेतदखिल० ।	शत्रुपरिहारे
४	२४	शूलेन पाहिनो देवि० ।	अपमृत्युनाशे
४	२५	प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च० ।	दिग्बंधने
४	३४–३५	भगवत्याकृतं सर्वं० ।	सर्वकामदः
५	६	तयास्माकं वरोदत्तो० ।	अपनाशने
५	७७	इन्द्रियाणामधिष्ठात्री० ।	कल्याणे
५	८१	करोतु सा नः शुभहेतु० ।	सर्वकामार्थे
५	८२	या साम्प्रत चोद्धत० ।	शत्रुपराभवे
५	१०४	स तत्र गत्वा यत्रास्ते० ।	अभिलाषापूर्णत्वे
५	११६	इत्युक्ता सा तदा देवी० ।	विद्याप्राप्ति, जाड्यनाश
६	१३	इत्युक्त सोऽभ्यधावत्ता० ।	भस्मीकरणे
७	२७	यस्मा चडचमुडच ।	देवीप्रीत्यौ
८	६०–६१	देवी शूलेन वज्रेण० ।	शत्रुमृत्यौ
९	२९	ततो निशुम्भः संप्राप्य० ।	परप्रयोगशमने
९	३१	ततो भगवतीक्रुद्धा० ।	
१०	१३	मुक्तानि तेन चास्त्राणि० ।	परप्रयोगभगे
१०	२७–२८	चालयन् सकला पृथ्वीं० ।	शत्रुसेनानाश
१०	२९–३०	सरितोमार्गवाहिन्य० ।	निर्भयप्राप्ति
११	३	देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद० ।	सर्वकामसिद्धिः

अध्याय	श्लोक	मंत्र	कार्य विनियोग
११	५	त्वं वैष्णवीशक्ति०।	संमोहने
११	६	विद्या समस्ता तव०।	विद्याप्राप्तिः
११	१०	सर्वमंगल मांगल्ये०।	सर्वाभीष्ट
११	११	सृष्टिस्थिति विनाशानां०।	सर्वसौख्ये
११	१२	शरणागतदीनार्त०।	शरणागति
११	१६	शंखचक्रगदा०।	
११	१७	गृहितोग्रमहाचक्रे०।	व्रणरोपणे
११	१९	किरीटिनि महावज्रे०।	राजवश्यार्थे
११	२३	मेधे सरस्वति वरे०।	सर्वापत्तिनाशे
११	२४	सर्वस्वरूपे सर्वेशे०।	महाभयनिवृत्तौ
११	२६	ज्वालाकरालमत्युग्र०।	
११	२७	हिनस्ति दैत्यतेजांसि०।	बालग्रहशांतौ
११	२९	रोगानशेषान्०।	रोगनाशे
११	३२	रक्षांसि यत्रोग्र०।	वायुबीज युक्तं, स्वसैन्ये आनंदः
११	३४	देवि प्रसीद परिपालय०।	शत्रुनाशे
११	३९	सर्वाबाधाप्रशमन०।	वैरनाशे
११	४३	पुनरप्यति रौद्रेण०।	विषमचित्तशमने
११	५५	इत्थं यदा यदा बाधा०।	महामारी शांतौ
१२	८	उपसर्गानशेषास्तु०।	देवतामुखस्तंभनम
१२	९	यत्रैतत् पठ्यते०।	सर्वबाधाप्रशमने
१२	१३	सर्वबाधा विनिर्मुक्तो०।	धनधान्यप्राप्तौ (सर्वाबाधा—पाठभेद)
१२	१६	शान्तिकर्मणि सर्वत्र०।	शांतौ
१२	१७	उपसर्गाः शमं यान्ति०।	दुःस्वप्नपीडापरिहारे

अध्याय	श्लोक	मंत्र	कार्य विनियोग
१२	१८	बालग्रहाभिभूतानां० ।	बालकशांती
१२	२८	सर्वाबाधासु घोरासु० ।	आपत्ति निवृत्ती
१२	३०	मम प्रभावात्सिंहाद्या० ।	वैरीस्तंभनं
१२	३२	इत्युक्त्वा सा भगवती० ।	शौर्यप्रदायककर्मणि
१२	३९	सैव काले महामारी० ।	महामारीशांती
१२	४१	स्तुता संपूजिता पुष्पै० ।	पुत्रप्राप्ती
१२	३७	तयैतन्मोह्यते० ।	मोहने
१३	१२	ददतुस्तौ बलिं चैव० प्रत्यक्ष प्राह चण्डिका० ।	भगवतीदर्शने
१३	१२	एवं समाराधयतो० ।	देवीतुष्टी
१३	१५	यत्प्रार्थ्यते त्वया भूप० ।	मनः सिद्धप्राप्ती
१३	१६	ततो वव्रे नृपोराज्य० ।	गतयोगप्राप्ती
१३	२०	स्वल्पैरहोभिर्नृपते० ।	स्वाराज्यलाभे
१३	२८–३०	एवं देव्यावरं लब्ध्वा० ।	स्वाभिष्ट प्राप्ती

अर्गलास्तोत्र. मंत्र २४ था

(४) **भयनिवृत्ति प्रकार :** सर्वाबाधा-वेदव्यास-अनुष्टुप्। शुंभासुर विध्वंसिनीदुर्गा। रिपुरोगनाशार्थे। प्रणवादिकरहृदय न्यासौ, सर्वाबाधा प्रशमनं त्रैलोक्येश्वरि-एवमेतद्-त्वयाकार्यं-अस्मद् वैरि विनाशनम्।

अध्याय ४ था. मंत्र १७ वा. मंत्र– 'दुर्गे स्मृता०'

अस्य श्रीदुर्गेस्मृता० इतिमंत्रस्य प्राजापत्य ऋषिः। महाशक्तिः भैरवी। गुणः सत्वं। ज्ञानेंद्रियं रसना। रसः शांताः। कर्मेंद्रियं योनिः। पाठेश्वरः सौम्याः। वायुस्तत्त्वं शांतिः कला। उत्कीलनं ह्रीं। मुद्राप्रणामः। मंत्र जपः १००० । घृतहव्यं। दुर्गाप्रीत्यर्थं शताहुतयः सहस्राहुतयो वा। श्रीं बीजं 'विद्युद्दामसमप्रभाम् मृगपतिस्कंधस्थिताम्०' इति ध्यानम्

मंत्रः– 'दुर्गे स्मृताहर० सदार्द्रचित्ता'। 'नमः श्रीं ऐं ॐ'

अ० ११ वा. मंत्र १० वा. मंत्रः—सर्व मङ्गल.

"ॐ ऐं क्लीं नमः सर्वमंगलमांगल्ये....नारायणी०"। 'नमः क्लीं ऐं ॐ' अस्य श्री सर्वमंगलमांगल्ये इति मंत्रस्य वन्हि पुरोगमा ब्रह्मादया सेंद्रासुरा ऋषयः। महालक्ष्मीदेवता। शक्ति निद्रा महाशक्तिः कमलादि दश गुणः रतः। प्र० त्रिगुणः ज्ञानेन्द्रियं घ्राणं। पाठेश्वर–स्तवनं। तत्त्वं पंचतत्त्वं। कलापंचकला। उत्कीलनं–'ऐं ह्रीं क्लीं' मुद्रा–स्तवनं। मंत्रपाठ जपसंख्या १०००। होम द्रव्यं घृतं।

अध्याय ११ मंत्र १२ वा– 'शरणागत—नमोऽस्तुते

'ॐ ऐं ग्लौं नमः' शरणागतदीनार्त० .... नमोऽस्तुते 'नमः ग्लौं ऐं ॐ' वन्हि पुरोगमा ब्रह्मदयः सेन्द्रासुरा ऋषयः। महाकाली देवता। छाया शक्तिः। महाशक्ति काल्यादि। तमप्रकर्षत्रिगुणा। ज्ञानेंद्रियं श्रोत्रं। रसः शांतः। कर्मेंद्रियंकरः। पंचतत्वानि। पंचकला। उत्कीलनं 'ऐं ह्रीं ह्रीं।' मुद्रास्तवनम्। मंत्र पाठ जपः १०००। घृत हव्यं.

अध्याय ११. मंत्र २४ वा.

'ॐ ऐं श्रूं नमः' सर्वस्वरूपे०....नमोऽस्तुते 'नमः श्रूं ऐं ॐ।' ऋषिः वन्हि पुरोगमा। देवी महासरस्वती। शक्ति तुष्टिः। महाशक्ति तारादि दश।

सत्वप्रधान त्रिगुण । ज्ञानेंद्रिय-श्रोत्रप्रधान । ज्ञानेंद्रिय पचज्ञानेन्द्रियाणि। रस शात । कर्मेन्द्रिय, करप्रधानकर्मेन्द्रिय । पाठ स्वर स्तवन। पचतत्त्व। पचकला। उत्कीलन 'ऐं ह्रीं क्लीं।' मुद्रा, स्तवनम्। मत्र पाठजप '— ११००। घृतेन हव्य.

अध्याय ११ वा. मत्र–२९.

'ॐ ऐं ह्रीं नम ' रोगानशेषान० प्रयान्ति 'नम ह्रीं ऐं ॐ।' ऋषि – वन्हिपुरोगमा इत्यादि। देवीमहासरस्वती। शक्ति उषा महाशक्ति तारादि दश। सत्वगुण । ज्ञानेन्द्रिय रसना। रस शात । कर्मेन्द्रिय वाक्। पाठस्वर स्तवनं। तत्व पञ्चतत्वानि। कला पञ्चकला। उत्कीलन 'ऐं ह्रीं क्लीं' मुद्रास्तवन। पाठ जप ११००। घृतेन हव्य।

ध्यानम् : ऐन्द्रस्येव शरासनस्य दधतिं मध्ये ललाटप्रभाम्। शौं क्लीं कान्ति मनुष्य गौरीव शिरस्या तन्वती सर्वत। एषा सौ त्रिपुरा हृदिद्युतिरिवोष्णांशो सदाहस्थिता। रोगान् सर्व भया ननु महयुता हन्ति स्वय सिद्धिदा।

अ. ११ ३९ मत्र –

'ॐ ऐं सें नम सर्वाबाधा– विन निनाशनम्'। नम से ऐं ॐ ब्रह्मादया सेन्द्रासुरा ऋषयः। देवी महालक्ष्मीशक्ति । महाशक्ति कमलादि दश। रजप्रधान त्रिगुण ज्ञानेंद्रिय श्रोत्रप्रधान पञ्चेंद्रिय। रस शात । लिंगप्रधान पञ्चकर्मेन्द्रिय। पाठस्वर स्तवन। पचतत्व। पचकला उत्कीलन 'ऐं ह्रीं क्लीं'। मुद्रा स्तवनम्। पाठमत्र–११००। घृत हव्य.।

ध्यान :—मुखकमलविलाससलोलवेणीजितलोलभृगमाला।
यमभिदर्शनप्रवीणा शमयतु बाधा मानस च दोष॥

अथ सप्तशतीगत केषाचित मंत्राणा विनियोगो लिख्यते

५ प्रणवादिनमोंत वर्णा सबिंदु। स–मुर्द्धा। र्वा–ललाटे। बा– दक्षिणकर्णे। धा–वामकर्णे। प्र–दक्षिणनासा। श–वामनासा। म–उत्तरोष्ठ। नं–अ धरोष्ठ। त्रै–ऊर्ध्वदन्तपक्ति। लो–अधोदन्तपक्ति। क्य–जिव्हा।

स्या–कंठे। खि–दक्षासे ले–वामासे। श्व–दक्षमणिबन्धे। रि–वाममणिबन्धे। ए–दक्षकरतल। व–वामकरतल। मे–दक्षकरपल्लव। तत्–वामकरपल्लव। त्व–हृदय। या–जठर। का–नाभौ। र्य–गुह्ये। अ–दक्षोरूमूले। स्मत्–वामोरूमूले। वै–दक्षजानु। रि–वामजानु वि–दक्षवामजघा। ना–दक्ष पादांगुली। श–पादयोः। नम् समस्तेन व्यापकं।

सप्तशतीचा पाठ 'रूप देहि धन देहि यशो देहि द्विपो जहि' या मत्रानें संपुटीकरण केला व असे ७० पाठ केले तर संपत्ति मिळते.

—श्री. विष्णुकात गोपीनाथ त्रिपाठी, जळगाव.

सप्तशतीचे पाठ ३०. 'शरणागतदीनार्त' या मत्रानें सपुटित केल्यावर *सोडून गेलेला पति घरीं आला. सप्तशतीचे पाठ ३० 'रक्षासि यत्रो–प्रविपारचनागा' या मत्रानें केल्यावर भूतबाधा नष्ट झाली.*

—लेखक (शकराचार्य)

पाणिप्रयन मीलितो रिपुगणान् निघ्नत्यमीक्ष्ण मुहुर्विघ्नध्वसन कारिणि निजपद दत्वाद्यवन्ती जन। भक्त त्राण परायणा भयकरी विद्वेषिणा सर्वतो भूयान्मे भवभूतये भगवती दुर्गारि गर्वापहा लक्ष जपः। गुग्गुल होम। तर्पणादि पूर्ववत्। *इष्टकार्यसिद्धिः।*

६ 'इत्थ यदा यदा बाधा दानवोत्था०' मत्र लक्ष जपेत् *महामारा शातिः*

७ *'तत. यत्रे मत्रपुट जपेत्' - गतराज्य लाभः*

वैरिविनाशनं - एवमुक्त्वेनि मत्रेण करशुद्धि व्यापकच। ब्रह्मा। गायत्री। महाकाली। वैरि विनाशार्थे-कराग न्यासे×८-८-८-८–१६–१६ वर्णे' कार्यौ। जपेत् स्वाहान्तोय मत्र। महासुरमित्यत्र वेरि नामोच्चारणीय। दशलक्ष जप। दशांशेन-सर्षपै कटुतेलाक्तैर्होम। तर्पणादिक च कार्यं। उक्तं फल भवति।

८ ज्ञानिना इनि मत्रस्य लक्ष जप.। पायसमधु आज्येन दशाश

होम । सद्यो मोहन भवति । ब्रह्मा । गायत्री । महाकाली । वश्यार्थे चतुर्भिश्चरणे पूर्वार्धे उत्तरार्धाभ्या कराग न्यासो ।

साध्य सुपाशेन दृढेन बध्वा निपातयन्ती खलुसाधकस्य ।
पादाब्जयो खड्गधरा त्रिनेत्रा भजामि दुर्गां जनहेतुसिद्धये ।

९ 'इत्युक्त्वा सा तदा देवी' इति मत्र जपात् विद्याभ्यासेवाग्विकार नाशः ।

१० **अभीष्ट प्राप्ति प्रकार** :—सर्वमगल इत्यस्य मत्रस्य ईश्वर–अनुष्टुप् गौरी–ममामीष्ट सिद्धयर्थे–चतुश्चरणैरर्द्धाभ्या षडग । सप्तलक्ष जप । पायस होम. । तर्पणादि पूर्ववत् ।

११ 'सर्व मगल मत्रस्य' नित्य सप्तवार पाठात् महाभय निवृत्तिः सर्वाभिष्ट सिद्धिश्च ।

१२ 'इन्द्रियाणा' श्लोक शतधा सहस्रधा वा जपेत् । तदा सकारादि नकारान्ताना पाठफल भवति । गुरुपरपराश्रुत अनुभूतोय ।

१३ सृष्टि स्थिति विनाशानामिति मत्रस्य–वसिष्ठ ऋषि –अनुष्टुप्– नारायणी । सर्व सौख्य प्राप्त्यर्थे । पादैरर्धाभ्या षडगः । पचलक्ष जप । तर्पणादि पूर्ववत् । *सर्वेष्ट सिद्धि. सपद्विवृद्धि* ।

१४ **भयनिवृत्ति प्रकार** :—ज्वाला करालमित्यस्य शिव –अनुष्टुप्– भद्रकाली । समस्त भय निवारणार्थे । पादैरर्धाभ्या षडगः । पचलक्ष जप । साज्य गुग्गुल होम । तर्पणादि पूर्ववत् ।

१५ **सर्वाभीष्ट प्राप्ति प्रकार** :—'इत्थ निशम्येतस्य-विष्णु–अनुष्टुप्– महालक्ष्मी–अभीष्ट सिद्धर्थे । इत्थ निशम्य १ देवाना वचासि २ मधुसूदन ३ चकार कोप ४ शम्भुश्च ५ भ्रुकुटी कुटिलाननौ ६ एव न्यास' । हस्तद्वयेन कमले धारयन्तीं सुलीलया । हारनूपुर सयुक्ता लक्ष्मीं देवीं भजाम्यहम् । अयुत जप । पायसहोम' । तर्पणादि पूर्ववत् । सर्वेष्ट सिद्धि ।

१६ **पत्नी प्राप्ति प्रकार** नाभीमात्रे अम्भसि स्थित्वा कामराज पुटित 'पत्नी मनोरमा देहि' इति प्रत्यह एक सहस्र अष्ट चत्वारिंशदिनावधि जपेत् । कार्यसिद्धि । पायस होमादिपूर्ववत् ।

१७ **महाभय निवृत्ति** : सर्वस्वरूपे—महेश्वर । अनुष्टुप् । दुर्गा । महाभय निवृत्यर्थे । ह्रा ह्रीं हू हैं ह्रौं ह्र पडग । स्वाहान्तो मत्रः लक्ष-चतुष्टय जपतव्य. । पायस होमः । तर्पणादि पूर्ववत् । नवसुवासिनी नवकुमारीश्च भोजनीयाः । ताभ्यो यथाशक्ति अलकरणमपि देयम् ।

१८ 'त्व वैष्णवीशक्तिरनतवीर्या' इति श्लोक पठेत् । सद्योवशीकरण दृष्टिपातेन ।

१९ 'विद्या समस्ता' इति योनि बीजसहित प्रणवाद्य प्रतिश्लोक पठेत् । तद्दशाशमयुत वा त्रिमधुयुत मालती पुष्प जुहुयात् । तर्पणादि पूर्ववत् ।

२० चालय सकला पृथ्वीमिति प्रतिश्लोक कूर्चबीजसहित पठेत् । तद्दर्शनादरिसेना पलायन झटितिस्यात् ।

२१ सरितो मार्गवाहिन्या इति प्रणवाद्य प्रतिश्लोक पठेत् । स्वसैन्य सहपानिद निर्भयत्व भाति ।

२२ 'रक्षासियत्रोग्रविषाश्चनागा' इति वायुबीजसहित प्रति श्लोक पठित्वा स्वसैन्य प्रदक्षिण मत्र पठन् पूर्ववत् कुर्यात् । स्वसैन्य बलवीर्य-धैर्ययुक्त युद्धक्षम भवति ।

२३ 'ददतुस्तौ बलिं चैवेति' मत्र प्रति श्लोक पठेत् ।

२४ अयत्रा मुखे वातामलकगेलादि युता ताबूल वटी धृत्वा लक्ष जपेत् । कमल घृतमधुयुत जुहुयात् ।

२५ त्व भगवति देवीति मत्र बाला बीजदेवी बीजप्रणव सहित प्रतिश्लोक पठेत् । दशाश त्रिमधुरैर्होमः तर्पणादि० पूर्ववत् । परचक्रादि भय निवृत्ति । स्वदेश पालन ।

२६ 'तत शतेन नेत्राणामिति' मत्र—मायाबीजव्याहृति त्रययुत प्रति-श्लोक पठेत् ।

२७ अयुत जपेत् । कीर्तिमान् भवेत् ।

टीप—वायु, माया, चद्र इत्यादि बीजाबद्दल पूर्वार्धात टीपा दिल्या आहेत.

२८ सिंहनादेन शुम्भस्येति मन्त्र प्रतिश्लोक पठेत्। दुर्वृत्तः सुवृत्तो भवति सभा जयति, सर्वमान्यो भवति।

२९ मायाबीज स व्याहृतिक लक्ष जपेत्।

३० 'चकार कोपमतुल' इति चन्द्र बीजयुत प्रतिश्लोक पठेत्। त्रयस्त्रिशद्दिनपर्यंत। दशांशेनहवनादि।

३१ चन्द्रबीजयुत: केवलो जपोऽयुत सल्याक:

३२ विष्णुमायादितोभ्रान्तिपर्यन्त प्रणव श्रीबीजयुक्त प्रतिश्लोक पठेत् सर्व सिद्धयन्ति विघ्नशान्तिर्भवति।

३३ इत्थ मातृगण क्रुध्द प्रतिश्लोक पठेत्।

३४ अथवा सप्रणव अग्निबीजसहित मध्ये शत्रुनामोच्चार्य अयुत जपेत्। शत्रु: निरायुर्भवति।

ॐ श्री ह्रीं श्री

३५ या श्री स्वय सुकृतिनामिति प्रतिश्लोक प्रणवाद्य लक्ष्मी माया लक्ष्मी इति बीजत्रयाद्य पठेत्। क्षीरघृतमधुना जुहुयात्। अतुला लक्ष्मी-र्भवति। सर्वे मनोरथा सिद्धयन्ति।

३६ एषु प्रयोगेषु प्रतिश्लोक दीपाग्रे नमस्कृत्य अतिशीघ्र सिद्धि। मायाबीजपुटितस्य 'फट्' पल्लवसहितस्यैव दिनचतुष्टयमेकादशावृत्या शतावृत्तिकरणे सर्वोपद्रवनाश प्रतिश्लोक सप्तव्याहृति सपुटेन मन्त्रसिद्धि एव सप्तव्याहृतियुक्ता गायत्रीं जपेत्। सर्व सिद्धिः। प्राणायस्वाहापानाय स्वाहाम्बेम्बालिके इति प्रति मन्त्र जपेत्। कार्यसिद्धिः। आद्यावृत्ति-मनुलोमेन। द्वितीया विलोमेन अनुलोमेन तृतीया एव आवृत्तित्रयेण उक्त प्रकारेषु शीघ्र कार्यसिद्धि।

(२) शतचंडी विधान

शतचडि विधान ते यथावत्कथयाम्यह। सुघोरायामनावृष्टया भूकपे च सुदारुणे ॥ १ ॥ परचक्रभये तीव्रे क्षयरोगउपस्थिते। राजबाधादि कार्येषु स्वायुष्य सुत जन्मनि ॥ २ ॥ महोपघात नाशाय पचविंशति योजने। देशे

सर्वत्र शांत्यर्थं शतचंडि मखं चरेत् ॥ ३ ॥ द्वाराभ्याससमे देशे चतुर्द्वारं सतोरणं। पताकासंस्कृनं कुर्यात् मण्डपं वेदिभूषितम्॥ ४। तत्र कुण्डं प्रकर्तव्यायुक्त लक्षणसंयुतम्। सदाचारा कुलीना ये श्रीमंतः सत्यवादिनः ॥५॥ चण्डिकापाठसम्पूर्णा दयावन्तो जितेन्द्रियाः। ईदृग् लक्षण संयुक्ता दंभमोहविवर्जितः ॥ ६॥ दश विप्राःसमभ्यर्च्या महालक्ष्मीस्वरूपिणः। मधुपर्क विधानेन यथावत्तद्ददाम्यहम्॥७॥ श्रीपर्णीवृक्ष पीठानि हस्तमानानि मानतः। अष्टांगुल समुच्छ्राय सहितानि समन्विता ॥ ८॥ स्रुवः स्रुचा समायुक्तः खादिरो लक्षणान्वितः। सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रग्रन्थि भूषितः ॥९॥ विष्टरे सर्वेष्वेपु लक्षणं परिकिर्तितम्। शुद्धोष्णोदक संपूर्णाः पाद्यार्थे ताम्र गड्डुकाः ॥ १०॥ शंखार्घ्यप्रदानाय गन्धपुष्पजलान्विताः। दूर्वोदक समायुक्ताः स्थापनीया पृथक् पृथक्॥ ११ ॥ सृतास्यकमण्डल्वथकुसुमोदक पूरिताः। संपुटा मधुपर्कार्या कांस्या दध्यादि पूरिताः॥ १२॥ महान्त्यर्घाणि वस्त्राणि मुद्रकार्यं सुभूषणम्। मयूरपत्र छत्राणि सोष्णीपाणि समाहरेत्॥१३॥ पादुकाश्च हरेत्तत्र ताम्रभूषण भूषिताः। अन्यत्सर्वं यदस्त्युक्तं मधुपर्कस्य[1] पूजने॥ १४॥ शतचण्डि मखे कर्ता प्रयत्नेन समाहरेत्। स्मार्तोक्तविधिना सम्यक् मधुपर्कस्य पूजनम्॥१५॥ कृत्वा फलमवाप्नोति महायज्ञार्णवोपमम्। अन्येभ्यो मधुपर्कस्य विप्रेभ्यः पूजकं समम्॥ १६॥ विधानद्विगुणदद्यादाचार्याय सुभक्तिमान्। अन्यैर्द्विजैस्सम यत्र भवेद्दैशिक पूजनम्॥ १७॥ अस्मिन् यज्ञे फलं स्वल्पमनावृष्टौ यथाक्षितौ। अर्चितास्ते द्विजश्रेष्ठाः सन्तुष्टाः पूर्ण मानसाः ॥ १८॥ यजमानं सपत्नीकं सुतबंधुसमन्वितम्। उपवेश्यासने कुण्डकलशाग्र विभूषितम्॥१९॥ वेदमंत्राक्षतैः पूर्णं कुर्वीत स्वस्ति[1] वाचनम्। वृतैः सुरुपायनैर्विप्रगानादित्रनिःस्वनैः ॥ २०॥ चंडिकामन्डपे यायात् परिवारविभूषितः। पश्चिमद्वार मार्गेण प्रविश्य ऋतु मण्डपम् ॥ २१॥ इति ॥

१ टीप : लग्नकार्यादि कार्यात 'मधुपर्क' हा विधि करितात. तोच येथेही करावयाचा असतो. तसेंच स्वस्तिवाचन.
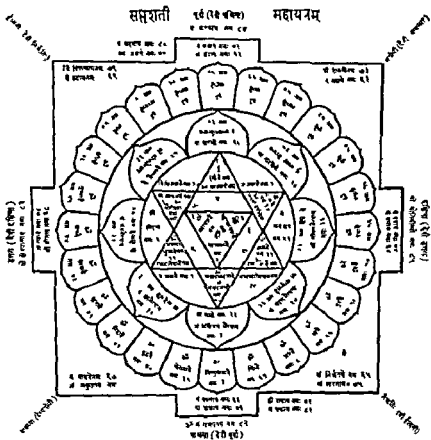
(३) सप्तश्लोकी सप्तशती

(प्रणवरहित–सर्वसामान्य वर्णोच्चरिता)

॥श्रीगणेशाय नम:॥ अथ श्रीदुर्गासप्तश्लोकी सप्तशती प्रारभ:। या माया मधुकैटभ . प्रमथिनी या माहिषोन्मूलिनी। या धूम्रेक्षण चड मुड मथिनि या रक्तबीजाशिनी॥ शक्ति शुभनिशुभ दैत्य दलिनी या सिद्धलक्ष्मी परा॥ सा चडी नवकोटि मूर्ति सहिता मा पातु विश्वेश्वरी॥

श्रीशिव उवाच। देवी त्वं भक्तिसुलभे सर्वकार्यविधायिनी। कलौ हि कार्यसिद्ध्यर्थं उपायं ब्रूहि यत्नतः ॥ १ ॥ श्रीदेव्युवाच॥ शृणु देव प्रवक्ष्यामि कलौ सर्वेष्टसाधनम्। मया तवैक स्नेहेनाप्यबा स्तुतिः प्रकाश्यते ॥ २ ॥ अस्य श्रीदुर्गा सप्तश्लोकी सप्तशती स्तोत्रमन्त्रस्य। नारायण ऋषिः। अनुष्टुप् छंदः। श्रीमहाकाली महालक्ष्मी महासरस्वत्यो देवता। ऐं बीज। ह्रीं शक्तिः। क्लीं कीलकम्॥ ममाभीष्ट फलसिद्ध्यर्थं जपे विनियोग ॥ अथ न्यास ॥ नारायण ऋषये नम शिरसि। अनुष्टुप् छंदेभ्योनम मुखे। श्रीमहाकाली महालक्ष्मी महासरस्वत्यो देवतायै नम हृदये। ऐं बीजाये नम गुह्ये। ह्रीं शक्तये नम पादयो। क्लीं कीलकाय नम सर्वांगे॥ अथ करहृदयादि न्यासा —

ऐं अंगुष्ठाभ्यां नम। हृदयाय नम। ह्रीं तर्जनीभ्यां नम। शिरसेस्वाहा। क्लीं मध्यमाभ्यां नम। शिखायै वषट्॥ ऐं अनामिकाभ्यां नम। कवचाय हुं। ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नम। नेत्रत्रयाय वौषट्। क्लीं करतलकरपृष्ठाभ्यां नम। अस्त्रायफट्॥ ऐं ह्रीं क्लीं दिग्बंधनम्॥ अथध्यानम्॥ विद्युद्दामसमप्रभा मृगपति स्कंद स्थिता भीषणा। कन्याभि करवाल खेट विलसद्धस्ताभिरा सेविता। हस्तैश्चक्रगदासिखेट विशिखा चाप गुण तर्जनी॥ बिभ्राणामनलात्मिका शशिधरा दुर्गां त्रिनेत्रा भजे॥ १ ॥ इति ध्यात्वा॥ मानसोपचारैं सपूज्य॥ स्तोत्र पठेत्॥ नम चंडिकायै॥ श्रीदेव्युवाच॥ ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ १ ॥ दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेष जतो। स्वस्थैस्मृता मतिमतीव शुभा ददासि। दारिद्र्यदु खभयहारिणि का त्वदन्या॥ सर्वोपकार करणाय सदार्द्रचित्ता॥ २ ॥ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके। शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तुते॥ ३ ॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे। सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तुते॥ ४ ॥ सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्ति समन्विते। भयेभ्यस्त्राहिनो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तुते॥ ५ ॥ रोगानशेषान पहंसितुष्टा। रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान्। त्वामाश्रिताना न विपन्नराणा।

स्वामाश्रिताह्याश्रयता प्रयाति ॥ ६ ॥ सर्वाबाधाप्रशमन त्रैलोक्यास्याखिलेश्वरि । एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ७ ॥ य एतत् परम गुह्य सर्वरक्षाविचारद ॥ देव्या सभाषित स्तोत्र सर्वं साम्राज्यदायक ॥ ८ ॥ पठेद्वापाठयेद्वापि श्रुणुयाद्वापि यत्नतः ॥ परिवारयुतो भूत्वा त्रैलोक्य विजयी भवेत् ॥ ९ ॥ इति श्रीशिवदेव्यामवादे सप्तश्लोकीसप्तशतीस्तोत्रसपूर्ण ॥ श्रीजगदर्पणमस्तु ।[1]

अथ मार्कंडेयप्रोक्तं लघुदुर्गासप्तशतीस्तोत्रम्

श्रीगणेशाय नम । श्रीसप्तशृगनिवासिन्यै नम । ॐ अस्य श्रीलघुदुर्गा सप्तशतीमालामहामत्रस्य मार्कंडेय मेधा ऋषिः । गायत्र्यादि नानाविधानि छदासि । त्रिशक्तिरूपिणी श्रीचामुडादेवता । ऐं बीज । ह्रीं शक्ति । क्लीं कीलक । मम सकलमनोरथसिध्यर्थे जपे विनियोग । मार्कंडेयादि ऋषिभ्यो नम शिरसि । गायत्र्यादि नानाविधछदेभ्यो नम मुखे । त्रिशक्ती रूपिणीचामुडादेवतायै नम हृदये । ऐं बीजाय नम गुह्ये । ह्रीं शक्तये नम पादयो । क्लीं कीलकायने नम सर्वांगे । इति ऋषिन्यास ॐ ऐं अगुष्ठाभ्या नम । ॐ ह्रीं तर्जनीभ्या नम । ॐ क्लीं मध्यमाभ्या नम । ॐ ऐं अनामिकाभ्या नम । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्या नम । ॐ क्लीं करतलकरपृष्टाभ्या नम । एव हृदयादि ॥

अथध्यानं : ॐ *या माया मधुकैटभप्रमथिनी या महिषोन्मूलिनी । या धूम्रेक्षणचडमुडमथिनी या रक्तबीजाशिनी । शक्ति शुभनिशुभदैत्यदलिनी या सिद्धलक्ष्मी परा । सा चडी नवकोटिमूर्तिसहिता मा पा तु विश्वेश्वरी ॥ १ ॥*

---

[1] सर्वसामान्य जनासाठीं विधिविधानविरहित केवळ पठनीय म्हणूनच यावी अशा हेतूनें परिव्राजाचार्य १०५ अच्युतानदतीर्थ स्वामी यानीं श्री ११०८ योगेश्वरानद तीर्थ याना दिली. ते स्वामी उत्तरकाशी–इंदोर–कोल्हापूर ह्या भागात फार प्रसिद्ध होते. (गो. म. भा.)

योनिमुद्रा प्रदर्श्य। मूलमन्त्रजप। 'ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडायै विच्चे'। अष्टोत्तरशत जप। ॐ ऐं नमश्चंडिकायै। ॐ ह्रीं ऋषिरुवाच। ॐ ह्रीं मार्कंडेय उवाच। ॐ वीं वीं वीं वेणुहस्ते स्तुतिनिधिघटके ह्रीं पदे दीनमातर्। स्वानदे नदरूपे अविदितनिलये मुक्तिदे भुक्तिदे त्वम्॥ २॥ ॐ हस सोह विशाले वलयगतिहरे सिद्धिदे सत्यमार्गे। ह्रीं ह्रीं ह्रीं सिद्धिदात्रिरूप-कपविपुले वीरभद्रे नमस्ते॥ ३॥ ॐ ह्रीं कारमुच्चोचरती मम हरतु भय चडमुडप्रचडे। खा खा खा खड्गपाणे ध्रक् ध्रक् ध्रकिते उग्ररूप-स्वरूपे। ॐ हु हु हुकारनादे सुरगण नमिते राक्षसाना निहन्त्रि॥४॥ ॐ ऐं बीज कीर्तयती मम हरतु भय चडरूपे नमस्ते। घ्रा घ्रा घ्रा घोररूपे घ घ घ घ मुदिते घर्घरे घोररावे॥५॥ ॐ निर्मांसे काकजघे घसितनखनखे धूम्रनेत्रे त्रिनेत्रे। हस्ताब्जेशूलमुण्डे कुल कुल कुकुले श्रीमहेशी नमस्ते ॥६॥ ॐ क्रीं क्रीं क्रीं ऐं कुमारी कुहकुहमखदे कोकिले भानुरागे। मुद्रासज्ञाभिरेव कुरु कुरु सतत श्रीमहामारिगुह्ये॥७॥ ॐ तेजोगे सिद्धि-नाथे मन पवनचले देवि आज्ञानिधाने। ऐंकारे रात्रिमध्ये शयितपशुजने तत्रकीर्त्यै नमस्ते॥८॥ घ्रा श्रीं घ्रु घ्रू कवित्व दहनपुरगतेरुक्मरूपेण चक्रे। त्रिशल्या युक्तवर्णे दिनकरनमिते दाडिमी पुष्पवर्णे। ॐ ह्रीं स्थाने कामराजे ज्वलज्ज्वलजलिते कौशिके पानपात्रे। स्वच्छदे कष्टनाशे सुरवरवपुषे गुह्यमुडे नमस्ते॥ ९॥ ॐ घ्रा घ्रीं घ्रू घोरतुडे घघघघघघ घे घर्घरे चाग्निघोषे। ह्रीं त्रीं द्रू द्रींचचके ररर रमिते सर्वपूज्ये प्रधाने॥ १०॥ ॐ द्रा द्रीं द्रू ज्येष्ठतीर्थे जुगजुगजजुगे म्लेंच्छदे कालमुडे। सर्वांगे रक्तरूपे मथनकरवरे वज्रदडे नमस्ते॥ ११॥ ॐ क्रा क्रीं क्रू लनजिह्वे गगनगडगडे गुह्ययोन्यै च मुडे। वज्रांगे वज्रहस्ते सुरपतिवरदे मत्तमातगरूढे॥ १२॥ ॐ सत्तेजे शुद्धदेहे ललल ललिते छेदिनी पाशजालान्। कुडल्याकाररूपे वृषभहरे ऐंद्रिमातर्नमस्ते॥ १३॥ ॐ हु हु हुकारनादे कपकपवसिनी चक्र वेतादिहस्ते। ससिद्धर्ये सुसिद्धे ढ ढ ढ, ढ ढ ढ ढ सर्वभक्षे प्रचडे॥ १४॥ ॐ जूम सी शातकर्मे जनिमृतिनिगडे नि सुतानिस्वरूपे।

देवि त्व साधकाना भवभयहरणे भद्रकाली नमस्ते ॥ १५॥ ॐ देवि त्व तु स्वहस्ते धृतवरपरिघे त्व वराहस्वरूपे । त्व ऐन्द्रि त्व कुबेरी त्वमसि च जननी त्व पुराणी महेन्द्री ॥ १६ ॥ ॐ ऐं ह्रीं ह्रींकाररूपे अतलतलतले भूतले स्वर्गमार्गे । पाताले शैलश्रृंगे हरिहरभुवने सिद्धचंडी नमस्ते ॥ १७॥ ॐ हसि त्व शौण्डदु ख शमितभवभये सर्वविघ्नाधिरूढे । गा गीं गू गै पदगे गगनगदितटे सिद्धिदे सिद्धिसाध्ये ॥ १८ ॥ ॐ क्रू क्रू मुद्रागजास्ये गसपवनगते त्र्यक्षरे वैकराले । ह्रीं हू गा गीं गणेशि गजमुखजननी त्वा गणेशी नमस्ते ॥ १९ ॥

६ श्रीसूक्त उपासना विधान

(गो. प्र. भा.)

परिचय

श्रीसूक्त–देवदेवतामत्र या प्रकरणात श्रीनिधेची माहिती देताना श्री म्हणजे काय ह्याची कल्पना दिलेली आहे. श्रीसूक्त यातील सूक्तें हीं त्या श्रीची स्तुतीच असून त्यांत उपासनाही सांगितलेली आहे. या सूक्तात मुख्यतः श्री म्हणजे लक्ष्मी हिचीच अति उच्च दर्जाची, उच्च विचाराची तिच्या श्रेष्ठ वैभवाची, तिच्या अतुलनीय व अमोघ सामर्थ्याची पूर्ण कल्पना आणून दिलेली आहे. त्यातील शब्दरचना व उपमा ह्या गोष्टी जितक्या गोड तितक्याच उत्तुंग आहेत. 'रुद्रामध्यें' जशी शंकर या दैवताच्या, 'विष्णुसूक्त' 'पुरुपसूक्त' व विष्णुसहस्रनाम ह्यामध्ये विष्णु ह्या देवताच्या स्वरूपाचीं वर्णनें आहेत, तशीं सप्तशतीमध्ये दुर्गा ह्या देवतेच्या म्हणजेच आद्यशक्तीच्या स्वरूपाचीं वर्णनें आहेत. त्याच प्रकारचें श्रीसूक्तात श्रीचे वर्णन आहे.

गणपतीचें अथर्वशीर्ष, देवीचे देव्यथर्वशीर्ष, श्रीविष्णूचे पुरुपसूक्त, शंकराचा रुद्र, रुद्राध्याय, वा महारुद्राध्याय ह्या मंत्रात्मक प्रार्थना त्या त्या देवदेवतेची उपासना असून त्याचीं होमहवनादि विधीविधानेंही त्यात आहेत, तशींच श्री सूक्तात श्रीचींही आहेत.

श्री म्हणजे (धन) ही अभ्युदयाचा मूलाधार आहे. तो शाश्वत टिकणारा असा असला म्हणजे निःश्रेयस् सुसाध्य व चिरंतन असतें. पंचदशशींच म्हणजे पंधरा ऋचाचा ह्या संग्रह, ही लक्ष्मीची आळवणी, ही लक्ष्मीची प्रार्थना, मनोभावानें (म्हणजे तिला पूर्ण शरण जाऊन) केली, म्हणजे ती मातृवत्प्रसन्न होते. आईची केलेली प्रार्थना, आईजवळ मागितलेलं मागणें,

हें कधींच फुकट जात नाहीं. आई, बाल्हट्ट पुरवितेच, पण केव्हा? अनन्य भावानें बालक तिच्या गळीं पडतें तेव्हा. साराश, ही श्रीसूक्तरूपी प्रार्थना टिकाऊ व अद्वितीय उच्च व्यावहारिक वैभवाची काम्य प्रार्थना आहे. पधरा श्लोकानतरचे श्लोक – ज्याला 'लक्ष्मीसूक्त' असेही म्हणतात – हे श्रीसूक्ताच्या फलादेशाचें वर्णन आहे.

ही प्रार्थना कशी करावी, ही मागणी कशी मागावी, ही माहिती 'रुद्रयामल' नावाच्या ग्रंथात शिवपार्वती सवादरूपानें वर्णिलेली असून तिचें पर्यवसान सोळाव्या सूक्तात सागितलेलें आहे.

अशा या श्रीसूक्ताचें नित्य पठन करावें व तसें पठन करणारे अनेक लोक आहेत. ह्या पाठाचे श्रीदत्त, श्रीविष्णु, किंवा देवी ह्यावर अभिषेक करण्याचीही प्रथा आहे. विशिष्ट आर्थिक अडचणींत व व्यावहारिक सकटात श्रीसूक्ताचें सपुटित असें सोळा दिवसाचें ठराविक देवी (सप्तशतीमधील मत्रासह) मत्रासह अनुष्ठान[1] व हवन आहे. ब्रतस्थ राहून (ठराविक आचारविधि पाळून) रात्रौ हवन करण्याचाही प्रघात आहे त्यामुळें कार्यसिद्धीही होते, असे अनुभव आहेत. पण प्रस्तुत मत्रशास्त्र या ग्रंथात श्रीसूक्तातील सूक्ते म्हणजे मत्र निरनिराळ्या कामासाठीं जरूर त्या विधिविधानासह देऊन त्या त्या ऋचेचें (सूक्ताचें) यत्रही असते, त्याचे काही नमुने दिलेले आहेत, तसेंच केवळ धन म्हणजे लक्ष्मीप्राप्तीसाठीं अकाक्षरांकित यत्रेंही दिलीं आहेत. (लक्ष्मी प्राप्तीचे इतर अनेक उपाय व यत्रें ही माहिती प्रकरण ९ मध्यें पहावी)

तिसरी महत्त्वाची गोष्ट श्रीसूक्तातील बीजाक्षरांचीं –श्री वासुदेवानद-सरस्वतीद्वारा म. भू–रगावधूत महाराज याना मिळालेली, औदुबरस्थ श्रमदत्तपरपरेंत सध्यां चालू असणारी, जिचीं अनुष्ठानें व होमहवनादि

1. '<u>श्री सूक्त विधान</u>' (आवृत्ति ७ वी १९७० विद्याविनोद नारायणशास्त्री जोशी) व <u>श्रीसूक्त–श्रीमूलक</u>ालीर्थ तिजारेकर शास्त्री–१९६४–) यापैकीं कोणत्याही पुस्तकांत अशी व इतकी भिन्न बीजांगद्द माहिती नाहीं.

विधि शुद्ध रंगावधूत महाराजांनीं केल्यीं व करविलीं, ती विशिष्ट बीजांची श्रीसूक्तमंत्रावली लक्ष्मीसूक्तांसह रंगावधूत महाराजांनीं मंत्रशास्त्र या ग्रंथात रुजू करण्यास दिली. तीं पण येथें दिलेलीं आहेत. हेंही एक भाग्यच आहे. ही श्रीसूक्त मंत्रावली श्री विद्यारण्य भाष्यांतील आहे. स्वरांत फरक आहे.

श्रीसूक्त मंत्र व सप्तशती मंत्र : श्रीसूक्ताच्या अनुष्ठानविधींत श्रीसूक्तमंत्रांच्या जोडीला सप्तशती मंत्रही घेतलेले आहेत. याचा अर्थ श्रीलक्ष्मी व देवी यांचा एकरूपत्वाचा संबंध आहे असें स्पष्ट होतें. यामुळें दोन्ही देवतारूप आद्य शक्तींचें सहाय्य खास मिळतें. त्या विधिविधानां-साठीं उपयुक्त असें भूपृष्ठ पद्धतीचें श्रीचक्र म्हणजेच श्रीयंत्र येथें दिले आहे. ही पण सद्गुरुचीच कृपा. (गो. प्र. भा.)

श्री सूक्त प्रथम ऋचेचें यंत्र

यंत्रागं दशक वगैरे प्रत्येक यंत्रांत नेहमीप्रमाणें लिहावें.
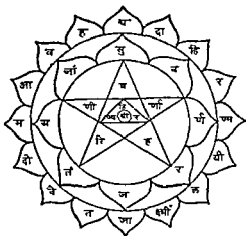
२. हें यंत्र 'श्रीसूक्तविधान' कर्ते श्री नारायणशास्त्री जोशी यानी दिलें. ध्यानात ठेवण्याची गोष्ट म्हणजे 'श्रीसूक्त'संबंधीं श्रीयंत्र व 'श्री विद्ये'संबंधीं 'श्रीयंत्र' हीं दोन्ही भिन्न असून त्यातील बीजें व मंत्र ह्यांची माडणी व उपासनापद्धति हीं पण भिन्न भिन्न आहेत. (गो. प्र. भा.)

अथ श्री महालक्ष्मी विधान रत्नकोशः

नमस्ते वासुदेवाय सर्व लोकैक साक्षिणे। श्री सूक्त सुप्रकार मे वद कल्याणकारकम्।नारद उवाच —श्रीसूक्त प्रथम वक्ष्ये सर्वसौभाग्यदायकम्। श्री सूक्तस्य महालक्ष्म्या जातवेदो ऋषि: स्मृत । अनुष्टुपाद्यो छदः। देवता श्री समीरिता। हिरण्यवर्णां बीज तु आवह शक्तिरुच्यते। सर्वसौभाग्य-सिध्यर्थे विनियोगश्चतुर्मुख। ऋच पचदशमध्ये ऋचाधाया प्रकारत। अगन्यास करन्यासौ कृत्वा व्यापकमाचरेत्। न्यास प्रकरणे प्रोक्तोन्या-सजालानि विन्यसेत्। ततो ध्यायेन्महालक्ष्मीं सर्वसौभाग्यदायिनीं। ध्यानम् 'अरुणनलिनसंस्था तरुज पूर्णवर्णा। अभयवरदमुद्रे चाबुने धारयन्ती। मणिमुकुटविचित्रालकृता कल्पजालै'। सकलभुवनमाता मन्त्र श्री श्रियै न।' एव ध्यात्वा गोप्याद्गोप्यतर गोप्य सर्वमपप्रदायक यस्योपासनया विष्णु साक्षाद्विश्वरणायते। श्रीसूक्त जपेद्विद्वान्सहस्रं षोडश तथा दशांश तर्पण कुर्यात् शताश कर्णैद्धेत्। यजनं ब्राह्मणान्पश्चाद्दशाश भोजयेत् सुधी। एव कृत्वा पुरश्चर्यां पश्चा काम्यानि साधयेत्। होमप्रकरणे प्रोक्तै पुष्पैः कुसुमादिभि। श्रीसूक्तेनैव होतव्य तत्र काम्य सुसिद्धये। श्रीसूक्तयन्त्र वक्ष्यामि महालक्ष्म्या विशेषत। सर्वसौभाग्यद पुण्य सर्वपापप्रणाशन। सर्वैश्वर्यकर दिव्य सर्वदारिद्र्यनाशनम। षष्ठिरा केसरोपेत वस्वादित्यदल न्वित। षोडश पत्रमारिभ्य भूपुरेण समन्वित। श्री बीज साध्य सयुक्त कर्णिकायां लिखेत्पुरा। वस्वादियद्दपत्रेषु ऋचमेकपृथक् पृथक्। श्रीसूक्त पचमर्धवर्णाद्यं च ततो बहि। य शुचि प्रयत पठे

नागेरस्वैरसंख्याके गौभिः सुवृषभैरपि। तस्मिन गृहे महालक्ष्मीर्नसन्या-भूतसंलयं। भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्महारोगैर्न बाध्यते। अपमृत्युश्च नैवास्ति तस्मिन्गेहे चतुर्मुख। सर्वैश्वर्य गृहे तस्य वसंति निधयस्तया। अचला श्री महालक्ष्मीर्नसति कुरुते सदा। सूक्तस्यैवं विधिः प्रोक्तः प्रत्येकं च वादम्यहम्। प्रथमस्य ऋषिर्जातवेदोनुष्टुप प्रकीर्तितः। छदस्तु देवता लक्ष्मीः। सर्वसौभाग्यदायिनी। हिरण्यवर्णो बीजं तु शक्तिरावह ईरिता। हिरण्यवर्णां....चंद्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं पद्मादश्च षडंगकं ध्यानभेदं प्रवक्ष्यामि सर्वसौभाग्यसिद्धये।

ध्यानं : कांत्याकांचन संनिभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैर्हस्तो। क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां श्रियं। नानारत्नसमुज्वलां करलसत्पद्मां किरीटोज्वलां। क्षेमाबद्धनितबर्बिंब लसितां वदेऽरविंदस्थिताम्।

धारणार्थ यंत्रम्

एक लक्ष जपेन्मत्री दीक्षितो विजितेंद्रियः। श्रेयमभ्यर्चयेन्नित्यं सुगध कुसुमादिभि.। तर्पण तद्दशाश स्यात् जुहुयात् तद्दशाशकम्। ब्राह्मणान् भोजयेत्। पश्चाद्देवीसर्वार्थदा भवेत्। त्रिकोण पंचकोणं च तथाष्टास्मतः परम्। पुत्रपौत्रादिभि. सार्धं ऐश्वर्यमतुल भवेत्। धान्य धनं तथा क्षेत्र राज्य पुत्र च बाधवम्। स्त्रियं मित्र तथा सर्वं लभते यत्रधृक् पुमान्।

श्वनघ्नाना पशुघ्नाना दुष्कर्मनिरतात्मनाम्। दु शीलानामभक्ताना लक्ष्मीर्विद्या न दर्शयेत्। बलात्कारेण शौर्येण कपटात्वनयेन वा न गृण्हीयान्नगृण्हीयान्नगृण्हीयात्कदाचन दुरात्मा यस्तु गृण्हाति पुस्तक मन्त्रमुक्तमम्। स चोरस्तु महालक्ष्म्या कुलेनसह दह्यते। गोपयेत्सर्वयत्नेन मन्त्रराज च पुस्तक। गोपनात्सर्वसिद्धि स्यान्महालक्ष्म्या प्रसादत.।

द्वितीय ऋचा यन्त्र

द्वितीय ऋचा

चतुर्मुखो द्वितीयस्य ऋषि छदश्च पूर्ववत्। श्री देवता समाख्याता ता बीजानि संस्मृतम्। हकार शक्तिराख्याता योग सर्वार्थ सिद्धये।

षडगमाचरेत् ऋच षड्भागत क्रमात्। ताम् आनह जातवेदो गामश्व पुरुषानहम्।

ध्यानम्—केयूरैर्मेखलायैर्नवमाणिखचितैर्भूषणैर्भासमाना। कर्पूरामोदवत्रामपरिमितकृपापूर्णनेत्रारविंदा। हेमाभा दिव्यवस्त्रा मृगमदतिलका पद्मयन्त्रामुदारांश्रीलक्ष्मीं पद्महस्ता नतजनवरदा सर्वभूत्ये नमामि॥ इतिध्यानम्

इति ध्यात्वा जपेन्मत्र लक्षमात्रमतन्द्रित। विन्दु त्रिकोण षट्कोण वसुकोण कलादल। भूकोण च लिखेन्मत्री विंदो वै त्र्यक्षर लिखेत्। कलादलातमेकैक मूलवर्णं लिखेद्बुध। भूकोण मातृकावेष्ट्य लक्ष्मीबीजेन सयुता। उपरागे समारम्य आरमे सोमसूर्ययोस्तथा। नयेदाग्रहण महालक्ष्मीमनुस्मरन्। सर्वसौभाग्यद मत्र बाहुमूलेऽथवा गले। धारयेत्तु महालक्ष्मीस्तत्रेव वसति ध्रुवम्। सहस्रकोशविस्तीर्णा शस्यजालैरलङ्कृता। महीमकटका प्राप्य सर्वैश्वर्यं समश्नुते॥

तृतीय ऋचा.

[तृतीय ऋचेचें यत्र बेलाच्या फळीवर चमेलीच्या अगर वेलाच्या काडीनें कुकुमानें (केशरानें) लिहावें]

तृतीयस्य मत्रस्य आनद ऋषिरीरित। छदोनुष्टुप्परालक्ष्मीर्देवता भाग्यदायिनी। ॐकारबीजमाख्यात तकार शक्तिरीरिता। षडगमाचरेत्तात मत्र षट्क विभा गत॥

'अश्वपूर्वां रथमध्या मा देवी जुषताम्'

ध्यानं—तडिद्वर्णां पूर्णां शशितपनताटकयुगुला। दरस्मेरा धीरा करकलितपद्मा द्विनयना। लसद्ग्रीवा क्षौमाशुकविशदनाभि सरसिजा। भजामि त्वा देवीं प्रणत जनसौभाग्य जननीम्।

इति ध्यात्वा षट्कोण पूर्वमालिख्य तद्वीजस्य बहिर्भवेत्। विंद्वारभ्य कलापत्रेष्वालिखेत् क्रमतो मनु। सपूर्णं कमलाबीजैर्भूगृहे मातृकामपि। समृध्य बिल्वफलकै लिखित्वा मत्रमुत्तमम्। समाराध्य महालक्ष्मीं सर्वावरणसयुता।

श्रीसूक्तेनर्चयेल्लक्ष्मीं लक्ष्मीपुष्पेण पूजयेत् । षण्मास पूजयेत्तात तत्सर्वं-भाग्यमवाप्नुयात् । एतद्यत्र यस्य गेहे पूज्यते भक्तिसंयुत । तत्र सर्वसमृद्धि स्यान्नात्र कार्या विचारणा । एता लक्ष जपेद्विद्वान्पुरश्चरणपूर्वक । कर्पूरोर्हिम-चार्यादिश्चदनै कुकुमैर्हुत्वा ततो देवी ददाति सुलभा श्रिय रत्नगजेरश्वेश्च सर्वदा सेवते नरम् ।

चतुर्थ ऋचा यंत्र
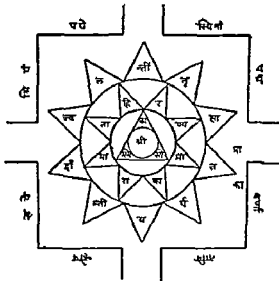
चतुर्थ ऋचा

ऋषि बीज च शक्तिश्च पूर्ववत् भवेत् । छदश्च बृहती प्रोक्ता ककार बिन्दुसयुक्त दीर्घस्वरविभूषित । बीज शक्ति श्रियमाहुर्योग सर्वार्थसिद्धिद । षडगमाचरेत् धीमान् मत्र षट्क विभागत ।

'कासोस्मिना   व्हये श्रिय'

ध्यान—या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटिपद्मपत्रायताक्षी । गभीरा वर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया । लक्ष्मीर्दिव्यर्गजेन्द्रर्मणिगणखचित-स्नापिताहेमकुभैर्नित्य सा पद्महस्ता वसतु मम गृहे सर्वमागल्ययुक्ता ।

इति ध्यात्वा जपेन्मंत्रं लक्ष मात्रं चतुर्मुखं। पूर्गेन्दु पूर्गमालिख्य तद्बहिर्वन्हिमण्डलं। अष्ट कोणं वसुदलं तयोर्दशदलं तथा। भूबिंबेन समायुक्तं मनुं तत्र क्रमाल्लिखेत्। स्वर्णे वा रजतैर्वापि भूर्जपत्रे विलिख्यतु। एतच्चक्रं नित्रध्नीयात् वंध्यानां बहुपुत्रदं। सर्वैश्वर्यकरं दिव्यं सर्वपाप-प्रणाशनं। ग्रहप्रकोपप्रशमनं कृत्योपद्रवनाशनम्।

दहावी ऋचा व यंत्र
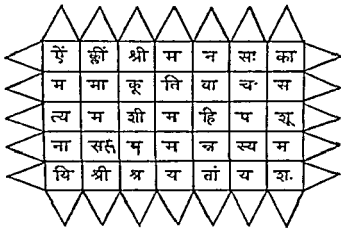
यंत्रांगदशक वगैरे नेहमीप्रमाणें लिहावें

दशमस्य ऋचा सम्यक् नारदो ऋषिरुच्यते। छंदोनुष्टुप् समाख्यातः सर्वकर्माणि साधयेत्। मकारं बीजमाख्यात। शकार शक्तिरुच्यते। शेष पूर्ववदाख्यात ध्यानभेद वदाम्यहम्।

'मनसः काममाकूतिं......श्रयतां यशः'

ध्यानः--कांत्या काचनसन्निभा द्विनयनां कल्हारमालावतीं। कस्तूरी-तिलकां करैश्च कमला कंठे च मुक्तावलीम्। शेषाशेषयुत च भाषणवतीं चचलसत्कुंडला। पद्माक्षीं भजते पद्मामिलषिन प्रातो समृद्धयै श्रियैः॥

एव ध्यात्वा जपेन्मत्र लक्षमात्रमनद्रित । ततो भवनि हे तात, साधका सर्वमोहना ॥ वाक्सिद्धियोग वक्ष्यामि सर्वेषा वाक्प्रवर्तनम् । धवलाम्बर-सयुक्तो धवलासनमुत्तमम् ॥ पूजयेद्बकुलै पुष्पैर्ब्रह्मचर्ययुतो नर । धवलैरेव नैवेद्यैर्दधिक्षीरोदनादिभि ॥ सकल्प च तदा कुर्यात् फलदां वागधीश्वरीम् सपूज्य बकुलैर्लक्ष्मीं ध्यायेद्वागीश्वरीपदम् ॥ नियुतो प्रजपेन्मत्र वागैश्वर्यं प्रवर्तते । क्षणेपि मनुजो वाचामक्षर वक्तुमक्षम ॥ जडो मूढोप्यमेधावी गतप्रज्ञो विनष्टधी । सोऽपि संजायते वाग्मी वाचस्पतिरिवापर ॥ महा-व्याकरणी भूयात्तया सस्कृतवाक् कवि । सर्वभाषापरिज्ञानी समस्तलिपिकर्मणि नाना शास्त्रार्थसिद्धातवेत्ता भुवनविश्रुत । सर्ववेदार्थवेत्ता च सर्वज्ञ. साधको भवेत् ॥ एव तु कार्यससिद्ध्यैर्लक्ष्मत्र जपेद्बुधः । वाग्भव कामबीज च पराख्य कमलामपि ॥ एतद्द्वयादौ सयोज्य जपेत्सर्वार्थसिद्धये ॥

लक्ष्मीप्राप्ति प्रकारः

जपेत् बिल्व समाश्रित्य मासमेक युतो नर । हुत्वा बिल्वदलैर्मास मधुरत्रय योगत । हुत्वा दशशतोवापि कमलै क्षीरसयुतैः । धनदेनसमा लक्ष्मीं प्राप्नुयादुत्तमाम् ध्रुवम् । अथाष्ट नेत्र प्रमिताक्षरात्मक विधायपूर्वं कमलालयमनु । पश्चात्तु पूर्वार्धकमेव मुच्चरेत् । दुर्गेस्मृतेति प्रथित मनुतत् । हिरण्यवर्णां इति पूर्ण मत्रक दारिद्र्यदु रोति० परार्ध । ततो जपेत् त कमलालयामनु इत्येनमेकोत्रमनु. प्रकीर्तित । एव मत्रन्यासयुक्ति प्रदिष्टा श्रियालक्ष्मी सूक्त मात्रे व्यवस्था । अथ कमलालयामनु – दक्षिणामूर्ति सहितायाम् ।

अथ वक्षे महेशानि लक्ष्मीहृदय मत्रकम् । यस्य विज्ञानमात्रेण पलायन्ते महापद । प्रणव पूर्वमुच्चार्य इरिमामकमक्षरम् श्रीपुट चाथकमले ब्रह्मा भानुस्तथैवच

'ॐ ह्रीं श्रीं कमले कमलालये प्रसीद श्रीं ह्रीं—ॐ महालक्ष्म्यै नमो नम ।'

नानाविध संपत्प्राप्ति प्रकार :

हिरण्यवर्णामिति प्रतिश्लोक पठेत्-दशाश चपकपुष्प त्रिमधुप्लुत जुहुयात्। नव सुवासिनीर्नव कुमारींश्च भोजयेत्। —'*हिरण्य वृद्धि ताम् आवह*' ऋच प्र. श्लो. पठेत्—दशाशतिलाज्य होम । *हेम रौप्य समृद्धि-र्भवति* ।

'आदित्यवर्णे' ऋच प्र. श्लो. पठेत्—त्रिमध्वाक्तैर्बिल्वपुष्पै फलैर्वा जुहुयात्। बिल्व निलयो बिल्व एकविंशति रात्र कुर्यात्। नव सुवासिनी-र्भोजयेत् अलक्ष्मीर्नश्यति। महघ्दनधान्य *समृद्धिर्भवति*।'

'उपैतुमा ऋच' प्र. श्लो पठेत्- जपा पुष्प, जाति पुष्प, वा त्रिमधुयुत जुहुयात्। यशोविवृद्धि

'क्षुत्पिपासा ऋच' प्र. श्लो. पठेत्—श्वेततिल सरोज बिल्वपत्र घृतैर्दशाश जुहुयात्। —महादारिद्र्यपीडित *सपद्वृद्धिर्भवति* ।

'गधद्वारा' प्र. श्लो. पठेत्—कमल माडूर पत्र, शुक्ल तिल, मधु सर्पिर्भिः जुहुयात।—क्षौमाबर पट्टाबरादि वृद्धिर्भवति ।

'कर्दमेन प्र श्लो. पटेत्—नारीकेल द्राक्षारस फले त्रिमधुभिर्जुहुयात् सर्व सपत्समृद्धिर्भवति।

'आपसृजतु' प्र. श्लो पठेत्—यवव्रीहि, गोधूम, त्रिमधुभिर्जुहुयात्। *धान्य समृद्धिर्भवति* ।

'आर्द्रां पुष्करिणीं' प्र० श्लो० पठेत्–त्रिमधुप्लुतापूपैर्होम, पुत्र, बन्धु, जनसमृद्धिर्भवति।

'आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं' प्र० श्लो० पठेत—दध्नाहोम, देशग्रामसहीलाभ। 'य शुचि' प्र० श्लो० पठेत्—गोक्षीरेण जुहुयात्–*अन्नसमृद्धिर्भवति*. एतत्प्रयोग कर्तृणा नियम नारायणीया—न जिघ्रेत्पद्ममेश्वाप्नुज तत् बीज च न भक्षयेत्। नस्याम्लिष्टो न छिंद्याद्बिल्व भूमो शयीत न।

लवणान्नकं वर्जेनागादिच्यनियमैत्लात्। पश्चम्यानुत्तरे च स्त्री वर्जेत् प्राङ्मुखो अशने। बिल्वैर्न मार्जयेत्। दन्तान् धात्र्या लक्ष्मीं च भक्षयेत्–धारयेन्मुर्ध्निनपुष्पं उत्तरे मधुरान्नमुक्। पायसं बिल्वबीजं च भक्षयेच्छुक्ल पर्वणि। धान्य गोगुरुहुताशनराणां नो स्वपेदुपरि नाप्यनवंगं। नोत्तग परिशिरा न च नग्नो नार्द्रपाणिचरण क्रियामिच्छन्– १ नाभ्यंजादरि तैलनेव रजनीं नैवा न लिंगेन्मुखे–२

श्री यंत्र संग्रह (संगत्तिकरितां)–१

ॐ १			
देहि देहि ९	७ सर्वं		क्लीं ४
	श्रीं ३	वांछितं ८	
ह्रीं २	स्वाहा १०	५ मम	

ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं मम सर्व वांछितं देहि देहि स्वाहा।

वरील मंत्राचा साडेबारा हजार जप ३ दिवसात पुरा करणे. नेहमी ३ दिवस मन्त्रजपस्थळ तुपाचा दिवा ठेवावा. वरील मंत्र भूर्जपत्रावर अष्टगंधानें लिहावा. रात्रौ ९ वाजता जपाला सुरवात करणे, मंत्राची धेन पुस्तानें पूजा करणे.

हा जप रोज साडेचार हजार करणे. इच्छित प्राप्ति होते. पुरश्चरण हा नंतर एक लाख पंचवीस हजार करणे.

श्री यंत्र (संपत्तिकरितां)–२

१ ६	४ ४८	६ १८
७ ३६	८ २४	२ १२
३ ३०	९ -ह्रीं	५ ४२

हें यंत्र डाळिंबाच्या काडीनें अष्टगंधानें कागदावर एका श्वासानें लिहावें. शुक्रवारीं शुभ नक्षत्रावर आरंभ करावा. रोज ७२ यंत्रें लिहावीं. असें ७२ दिवस लिहावें. 'ह्रीं' मंत्राचा ५ हजार जप करावा. ७२ कागद गव्हाच्या पिठांत गोळ्या करून माशांस खावयास द्यावे. एकधान्य भोजन. जोडा घालूं नये.

धनप्राप्ति–(३)

ॐ ह्रीं क्लीं ॐ कामधेनुः कल्पवृक्षस्य अष्टसिद्धिस्तथैव च कुबेरगणईशस्य लक्ष्मीं सिद्धिम् कुरु कुरु स्वाहा। *'ॐ क्लीं ह्रीं ॐ' या* मंत्राचा १० लक्ष जप करावा.

ऋणपरिहारः

भगवत्या कृतं सर्वं इति द्वादशोत्तर शताक्षरो मंत्रः तस्य जपात् संपुटाद्वा सर्वकामदः। सर्वापत्तिनिवारणश्च।

एवं उक्त्वा इति मंत्र संपुटस्य धारणोक्ता श्रुतिभिः फलम्।

प्रतिश्लोकं—देवि प्रपन्नार्तिहरेप्रसिदेति संपुटेन सर्वापन्निवृत्तिः— पुत्रप्राप्तिश्च-प्र० श्लो० दीपाग्रे नमस्कारौ कृतौ अतिशीघ्रं सिद्धिः दुर्गेस्मृतां इति मंत्रस्य—हिरण्यगर्भ—उष्णिक्—श्रीमहामाया देवतादुर्गा बीजं—

शाकंभरी शक्ति । श्री वायुस्तत्व । चतुर्विध पुरुषार्थ सिद्धये दुर्गेस्मृता ७। स्वस्थैस्मृता २ वदति वकनदूरके ३ । पवमान वितञ्हि । ४ दारिद्र्यदु ख । सर्वोपकार० ६ ।

अथ ध्यानं.–केनोपमा० मानसोपचारै सपूज्य योन्या प्रणम्य तार, नवार्णं, 'का सोस्मिता' ऋच तार रमा माया पु० कामादिबीज । दुर्गे स्मृतेत्यर्धं ।ताररमा माया कामादिं वदति ऋच दारिद्र्य दु खे एतत्यर्धमते तार रमा माया । काम्पुटा 'कासोस्मिति' ऋच तार रमा माया कामपुटा 'चामुण्डायै विच्चे' इति यथाकार्यलक्षमयुत सहस्र शत वा जपेत् । कार्यसिद्धिर्भवति । दाशाश क्षीराज्य हवन । तद्दशाश तर्पणं । मार्जन । सुवासिनी ब्राह्मण भोजनम् ।

॥ अथ श्रीसूक्त प्रारम्भः ॥ (श्रीरगावधूतमहाराजात् प्राप्तम्)

॥ श्रीगणेशाय नम ॥ हिरण्यवर्णामितिपचदशर्चस्यसूक्तस्यआनद कर्दमश्चिक्लीतेदिरासुताऋषय ॥ श्रीर्देवता ॥ अनुष्टुप् छद ॥ ऐं बीजम् ॥ ॥ सो शक्ति ॥ क्लीं कीलकम् ॥ ममदारिद्र्य परिहारार्थं ऐश्वर्यप्राप्त्यर्थं श्रीसूक्तजपेविनियोग· ॥ अथ न्यास ॥ आनदः कर्दमश्चिक्लीतेंदिरासुता— ऋषिभ्योनम शिरसि । अनुष्टुप छदसे नम मुखे । श्रीर्देवतायै नम हृदये ॥ ऐं बीजाय नम दक्षिण स्तने ॥ सौ शक्त्यै नम वामस्तने । क्लीं कीलकाय नम नाभौ । ऐं अगुष्ठा० । ह्रीं तर्जनीभ्या० । श्रीं मध्य० । ऐं अना० । ह्रीं कनिष्ठिका० । श्रीं करतलकर० ॥ एव हृदयादि ॥ भूर्भुव स्वरोम् इति दिग्बध ॥ अथ ध्यानम् अरुणकमलसस्था तद्रज पुञ्जवर्णा करकमलधृतेष्टा भीतियुग्माम्बुजा च । मणिमुकुटविचित्रालङ्कृता कल्पजातैर्भवतु भुवनमाता सन्तत श्री श्रियै न ॥ मानसोपचारै सम्पूज्य ॥ श्रीसूक्त जपे विनियोग ॥ ॥ ॐ ऐं ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजा । चन्द्रा हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥ ॐ ऐं ॐ ह्रीं ॐ ता म आवह ह्री जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् । यस्या हिरण्य विन्देय गामश्व पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ ह्रीं ॐ श्रीं ॐ अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम्। श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मादेवीर्जुषताम् ॥३॥ ॐ श्रीं ॐ क्लीं ॐ कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम्। पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम्॥ ४ ॥ ॐ क्लीं ॐ वदवद ॐ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम्। तां पद्मिनीम् शरणमहं प्रपद्ये। अलक्ष्मीमें नश्यतां त्वां वृणे ॥५॥ ॐ वदवद ॐ वाग्वादिनी ॐ आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः। तस्य फलानि तपसा नुदन्तु मायान्तरा याश्चबाह्या अलक्ष्मी ॥ ६ ॥ ॐ वाग्वादिनी ॐ ऐं ॐ उपैतु मा देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह। प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७॥ ॐ ऐं ॐ सौं ॐ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठमलक्ष्मीं नाशयाम्यहम्। अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८॥ ॐ सौं ॐ हस ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्॥ ९॥ ॐ सोह ॐ आ ॐ मनस कामनाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि। पशूना रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १०॥ ॐ आ ॐ ह्रीं ॐ कर्दमेन प्रजा भूता मयि संभव कर्दम। श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११॥ ॐ ह्रीं ॐ क्रों ॐ आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे। निचं देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२॥ ॐ क्रों ॐ श्रीं ॐ आर्द्रां य करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम्। सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १३॥ ॐ श्रीं ॐ श्रीं ॐ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम्। चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १४॥ ॐ श्रीं ॐ ह तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम्। यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान्विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५॥ ॐ हुं ॐ स्वाहा ॐ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्य-

मन्वेहम्। सूक्तं पञ्चदशार्चं च श्रीरामे सतत जपेत्॥१६॥ ॐ स्वाहा ॐ॥ इति श्री सूक्त विधानम्॥ ॐ ऐं सौं क्लीं ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं वदवद् वाग्वादिनी ऐं सौं हस आ ह्रीं क्रो क्री खीं हु स्वाहा॥ इति विद्यारण्यभाष्यत ॥ श्रीसूक्तविधानम् समाप्तम्।

ॐ पद्मानने पद्मऊरू पद्माक्षि पद्मसम्भवे। तन्मे भजमि पद्माक्षि येन सौख्य लभाम्यहम्। ॥१७॥ पद्मानने पद्मिनी पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि। विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत पादपद्म मयि सनिधत्स्व ॥१८॥ अश्वदायि गोदायै धनदायै महाधने धनं मे जुषता देवि सर्व र्कामाश्च देहि मे॥१९॥ पुत्रपौत्र धन धान्य हस्त्यश्वाश्वरी रथम्। प्रजाना मवसि माता आयुष्मंत करो तु मे॥२०॥ धनमग्निर्धन वायुर्धन सूर्यो धन वसु धनमिंद्रो बृहस्पतिर्वरुणो गोधनमश्विना॥२१॥ वैनतेय सोम पिब्र सोम पिबतु वृत्र हा। सोम धनस्य सोमिनो मह्य ददातु सोमिनः॥२२॥ न क्रोधो नच मात्सर्य न लोभो नाशुभा मति भवन्ति कृतपुण्याना भक्त्या श्रीसूक्तजापिनाम्॥२३॥ सरसिजानिलये सरोजहस्ते धवलतराशुक गधमाल्यशोभे। भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसिद् मह्यम्॥२४॥ श्रीर्वर्चस्वामायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोभमान महीयते। ग्न्य धन पशु बहुपुत्रलाभ शतसंवत्सर दीर्घमायु ॥२५॥ ॐ महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नीच धीमहि। तन्नो लक्ष्मी प्रचोदयात॥२६॥ ॐ महादेव्यै च विद्महे विष्णुपत्न्ये च धीमहि। तन्नो लक्ष्मी प्रचोदयात॥ (ही लक्ष्मी गायत्री तन्त्रमयातून आहे आणखी गायत्री आहेत,) इति पचविंशत्यर्च श्रीसूक्त॥ ॐ महालक्ष्मीच विद्महे महाश्रियै च धीमहि। तन्न श्री प्रचोदयात्॥ आनद कर्दम श्रीदश्चिक्लीते इति विश्रुता। ऋषयश्च श्रियै पुत्रा श्रीर्देवीर्देवनामेना ऋणरोगादि दारिद्र्यपाप क्षुमदपमृत्यव। भयशोक मनस्तापा नशन्तु मम सर्वदा॥

७ श्रीमद्भगवद्गीता-भागवत-ज्ञानेश्वरी मंत्र विधान

भगवद्गीता सप्ताह पद्धति व यंत्रपूजा

श्री मद्भगवद्गीता अनुष्ठान : सर्व भगवद्गीता हा एक सिद्धमंत्रच आहे. त्यातील काहीं मंत्र विशेष उपयोगी आहेत. त्याचा विनियोग पुढें दिला आहे.

गीतायंत्राचा उपयोग : पृष्ठ ३५६ वर दिल्याप्रमाणें ताम्याचें यंत्र तयार करून त्याची यथासांग (अर्घ्य-पाद्य, आचमन, स्नान, चंदन, तुलसीपत्र, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, शुद्धाचन व ताम्बूल) पूजा करून रोज सातशें श्लोक वाचन असे ७ दिवस करावें प्रारंभीं संकल्प करून उदक सोडणें असें केल्यास *सर्व कार्यसिद्धी होते.* सांगता ब्राह्मण–सुवासिनी भोजनानें करावी.

१) *मनुष्य वा प्राणिमात्र यांचा रोगनाश :* अकराव्या अध्यायाचा ३६ वा श्लोक, "स्थाने हृषीकेष सधा." याने पाणी अभिमंत्रित करून रोग्यास पाजावें २) यानें *भूतबाधाहि निरसन* होते. दर्भ वा कडुनिंबाच्या काडीनें अभिमंत्रित पाण्याने झाडल्यास पिशाच्च उतरतें. ३) *लक्ष्मीप्राप्ति*—अध्याय ११ श्लोक ४० वा रोज १०८ वेळा जपण्याने लक्ष्मी प्राप्त होते ४) *सर्वसमृद्धि व दारिद्र्यनाश :* अध्याय ११ श्लोक ३९ 'वायुर्यमोऽग्नि-नमस्ते' याचा रोज १०८ वेळा पाठ करावा.

अध्याय	श्लोक संख्या	साप्ताहिक क्रम	त्र्यहिक क्रम	द्वयहिक क्रम	नैत्यिक क्रम
१	४७	प्रथम दिन	प्रथम दिन २३३	प्रथम दिन ३७२	रोज संपूर्ण गीतावाचन २ तासांत पूर्ण होते.
२	७२	११९			
३	४३	द्वितीय दिन			
४	४२	११४			
५	२९				
६	४७	त्रितीय दिन	द्वितीय दिन २३८		
७	३०	१०५			
८	२८			द्वितीय दिन ३२८	
९	३४	चतुर्थ दिन			
१०	४२	७६			
११	५५	पञ्चम दिन	तृतीय दिन २२९		
१२	२०	१०९			
१३	३४				
१४	२७	षष्ठ दिन			
१५	२०	७१			
१६	२४				
१७	२८	१०६			
१८	७८	सप्तम दिन			
		७००	७००	७००	७००

गीता यंत्र

गीतायन मनोपासना : रोज गीतेचा १५वा अध्याय भोजनापूर्वी म्हणावा. १८ दिवस पाठ खड न पडता म्हणावा. कार्यसिद्धी होते. ५) *श्रीकृष्णदर्शन व कृपा :*—अध्याय २ रा श्लोक ७ "कार्पण्यदोषो— त्वा प्रपन्नम्" काम्य इच्छा वा दर्शनेच्छा इत्यादि मनमंकल्प करून आषाढ शु. ११ ते कार्तिक शु १३ पर्यंत फक्त दर एकादशीच्या दिवशीं (म्हणजे ४ महिन्यात आठ वेळा) रात्रीं शुद्ध होऊन श्रद्धेनें परमेश्वराचे स्मरण करून वरील श्लोक १०८ वेळा म्हणणें म्हणजे पुढें एकादशीलाच कार्यसिद्धी होते. परमेश्वरदर्शन होते. पण सुरू करण्यापूर्वी केंव्हाही ह्या वा कोणत्याही इतर हेतुविषयक श्लोकाचें अनुष्ठान सुरू करण्यापूर्वी तो श्लोक सपुटित करावा. तो असा ३ हजार जप करण्यापूर्वी सर्व गीतेचा १ पाठ मध्यें ११ व्या अध्यायाचे ११ पाठ असे ९ दिवस करावें. म्हणजे विशेष फायदा होतो (कल्याण-उपासनांक १९६८)—गो. प्र. भा.

श्रीभगवद्गीतेतील श्लोक मार्कंडेयपुराणातील सप्तशतीप्रमाणे ७०० सातशें आहेत. सप्तशतीप्रमाणे हे सातशें श्लोक सातशें मंत्रच आहेत. मंत्रशास्त्रात जसे अभिचारमंत्र आहेत, तसे श्रीगीतेंत अभिचाराचे श्लोक आहेत. व त्याचा यथाक्रम जप केल्यास इष्ट फल मिळतेंही अभिचारविधेचे सहा भाग आहेत —

शान्तिकरण, वशीकरण, स्तंभन, विद्वेषण, उच्चाटण व मारण. याच्याच पोटात आणखी सहा भेद आहेत

मरक्षण, जारण, आकर्षण मोहन, जृंभण व क्लेशन.

मंत्रातील अदृष्ट सामर्थ्य जागृत करून त्याचा उपयोग अस्त्र विद्या उपयोगात आणण्याकडे पूर्वी होत असे मंत्रोच्चार करून मंत्रस्थित शक्ति जागृत करून तिचा निरनिराळ्या कार्याकरिता उपयोग करिता यावा, याकरिता मंत्रावसानी निरनिराळ्या शब्दाची योजना तंत्रग्रथात सागितली आहे, ती अशी —

स्तंभन कार्यार्थ मंत्राचे शेवटीं 'नमः' असावें वशीकरणार्थ मंत्राचे शेवटी 'हुंकार'

आकर्षणार्थ „ "स्वाहा" उच्चाटनार्थ „ 'वौषट्'

मारणकर्म „ "फट्"

प्रत्येक मंत्राला ऋषि, छंद, देवता, ध्यान, न्यास, अशीं पाच अंगे अवश्य आहेत *कारण याचेशिवाय जप केला, तर त्याचा परिणाम चांगला होत नाहीं.* असें म्हटलें आहे कीं, 'ऋषिच्छंदो देवताभि परित्यक्तो भुजंग' तो मंत्र भुजंगाप्रमाणे मारक होतो यापैकीं मंत्राच्या पाचव्या अंगाचे म्हणजे न्यासाचे महत्त्व साधकास कळावें, म्हणून थोडं विवरण केलें आहे.

न्यास म्हणजे ठेवणे अंगन्यास, करन्यास, मातृकान्यास इत्यादि न्यासामध्यें आपल्या स्वरूप भावनेच्या व सामर्थ्यभावनेच्या साहाय्याने *ध्यानकर्त्याने आपल्यातील सुप्त सामर्थ्याची जागृति करून त्या शक्तीची स्थापना शरीरातील विवक्षित भागावर* करणें, व अशा तऱ्हेनें जागृत

झालेल्या शक्तीनें मंत्रस्थित इष्ट कार्याला ती प्रवृत्त करणे, ह्याच न्यास या शब्दाचा अर्थ होय ह्या अदृष्टशक्तिसामर्थ्याच्या योगानें मनुष्याने फल साध्य करून घेणे ही '*अभिचारिणी विद्या*' होय.

श्रीविष्णु भागवत ग्रंथात पुष्कळ मंत्र आहेत, त्यापैकीं ज्याचा अनुभव आजमितीस आहे असा मंत्र खालीं दिला आहे

'सचिन्तयेत् भगवतश्चरणारविंद' *अर्धशिशी बरी होते.*

'कतिपयस्य शिरोगुरुवेदना शमयता सहजामपि दुःसहा
सविपिने विजने मुखवायुना श्रवणगोचरितेन कदाचन'

या मंत्राने डोकेंदुखी रहाते.

रा. रा. शं रा. रानडे, नंबर ९७ वाळकेश्वर, मुंबई.

भागवतांतील व गीतेंतील मंत्र आणि त्यांचा विनियोग

अविनाशि तु तद्विद्धि तेन सर्वमिदं ततम्।	(संरक्षण प्रयोग)
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं।	(शांतिकरण)
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां।	(मोहन)
न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन् मे प्रियकृत्तमः।	(वशीकरण)
इंद्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।	(जारण)
रुद्रादित्या वसवो येच साध्या।	(स्तंभन)
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति।	(जृंभण)
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति।	(मारण)
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।	(आकर्षण)
धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शो मलेन च।	(विद्वेषण)
द्यावा पृथिव्योरिदमंतरं हि।	(उच्चाटन) क्लेशन

स्थाने हृषिकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः।

(भूतबाधानिवारण)

—श्री. आनंदघनराम, तासगांवकर.

यत्र योगेश्वरः कृष्णस्तत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

रोज ३ हजार प्रमाणे ५० दिवस जप-ईश्वरप्राप्ति व ईशकृपा होते. याप्रमाणें अकरा वेळा केल्यास सिद्धि प्राप्त होते.

—प्रो. रामचंद्र दामोदर करमरकर
बी. ए. एस. टी. सी. डी.
प्रिन्सिपाल रिसर्च ऑकल्ट कॉलेज ५१ बुधवार, पुणे

'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत।' रोज ३ हजारप्रमाणे ५० दिवस करणें-वैभव प्राप्ति.

बेलाचे झाडाखालीं तुपाचा दिवा लावून ११ दिवस शिवलीलामृताचें ११।११ पाठ केल्यानें घर सोडून गेलेला मुलगा परत आला.

तसेंच शिवलीलामृताचे ११ दिवस रोज अकराव्या अध्यायाचे ११ पाठ केल्यानें भूतबाधा नष्ट झाली.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींच्या त्रयोदशाक्षरी मंत्राच्या एक लक्ष जपानें भूतबाधा नष्ट होते.

श्रीसमर्थांच्या मारुती स्तोत्राचे १०० पाठ केले तर भूतबाधा नष्ट होते.

श्री एकनाथ महाराजाच्या रुक्मिणी स्वयंवराचा तीन महिने रोज एक पाठ केल्यास विवाहेच्छु मुलीचा विवाह होतो.

व्यंकटेश स्तोत्राचे मध्यरात्रीं २० पाठ १०० दिवसात केले तर स्वप्नात श्री महाविष्णूचे दर्शन होते.

'अशक्य ते तुम्हा नाहीं नारायण निर्जिवा चेतना आणावया.'

ह्या श्रीतुकाराम महाराजाच्या अभंगाचा एक लक्ष जप केल्यास

सर्व प्रकारच्या आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक चिंता नष्ट होतात.

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या भावार्थ दीपिकेंत जागोजागीं मंत्र सांगितले आहेत

श्रीज्ञानेश्वरीतील मंत्र

एक मंत्र ११ व्या अध्यायात आहे तो असाः—

पैं त्रिभुवनीचेया राक्षसा, महाभय तू ह्रषीकेशा, म्हणोनि पळताती दाही दिशा, पेलीकडे। भूतप्रेतपिशाच्चनिवारण होतें.

कार्पण्य दोषोपहतस्वभाव पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेता

यच्छ्रेयस्यान्निश्चित ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।

इष्ट गोष्ट स्वप्नात सागतात. चार लक्ष जप.

एक मंत्र १२ व्या अध्यायात आहे —

म्हणोनि गा भक्ता। नाहीं एन्हवी चिंता।
तेयातें समुद्धर्ता। आथि मी सदा।
एया कारणे गा भक्तराया। हा मंत्र तुज धनंजया।

तीजे जें यया मार्गा भजिये। याने **अखिल संकट निवारण** होते.

ते हे मंत्र रहस्य गीता। मेळवी जो माझिया भक्ता।
अनन्य जीवना माता। बाळका जैशी।

मुलाचे दृष्टि वगैरे विकार नाहीसे होतात

मज ईश्वराचेनि लोभें। हे गीता पढतां अक्षोभें।
जो मंडन होय सभे। सज्जनाचिये।

ज्ञात्यानाही वश करण्याची युक्ति.

तोचि प्रकृतीचा वागोरा। करी त्वचेचिया मोहरा।
आणि स्पर्शाचिया घोरा। वना जाये।

आकर्षण प्रयोग.

नाममंत्र महात्म्य[1]

मंत्र व त्याचें मनन याबद्दल पूर्वी विवरण केलेलेंच आहे. श्री समर्थ व श्री तुकाराम महाराज याचे मंत्र अगर मनमय वाक्ये यांचेंही विवरण केलें आहे. मंत्रानी शारीरिक व मानसिक रोग बरे होतात त्याचींही उदाहरणें दिलेली आहेत.

श्री धन्वंतरी महर्षींनी आपल्या वैद्यकीय ग्रंथात रोगनिवारणार्थ वनस्पतीचे प्रयोग दिलेले आहेत. तसेंच त्यांनी नामोच्चारणानें व नामोच्चारण सातत्यानेंही रोग बरे होतात, असें आपलें अनुभवपूर्ण मत दिलेलें आहे. ते म्हणतात–

अच्युतानंत गोविंद नामोच्चारण भेषजम् ।
नश्यन्ति सकला रोगाः सत्य सत्य वदाम्यहम् ।।

एफ्. टी. ब्रूक्स यानीं टेनिसन् कवीचें उदाहरण दिलें आहे. ते म्हणतात कीं, टेनिसन् कवी आपलें 'ऑल्फ्रेड' नाव म्हणत म्हणत समाधि दशेत जात असे.

भगवन्नाम संकीर्तनानें ध्वनीच्या लहरी उठत असतात व त्यामुळें मनुष्याच्या अंतश्चेतना व सुप्तचेतना जागृत होऊन त्याचा परिणाम मनुष्याच्या स्नायुजालावर होतो. आधुनिक मनोविज्ञानवेत्त्याची प्रयोग प्रक्रिया अन्तश्चेतनेपर्यन्त गेली आहे. सुप्तचेतनेपर्यन्त पोचली नाहीं व या अंतश्चेतना जागृतीनें नाना प्रकारचे रोग बरे होण्याचा संभव आहे.

---

१. नामचिंतामणि भाग २ रा. आवृत्ति ३ सन १९६९—रा कृ. कामत तसेंच 'नामयोग रहस्य' भाग १ आवृत्ति २ री. हे दोन ग्रंथ प्रस्तुतच्या विषयावर उत्कृष्ट असे ग्रंथ आहेत. त्यात अनुभूत व अनुभाव्य अशीं अनेक मार्गदर्शनें आहेत. 'धर्मकल्पद्रुम' भागवत धर्म महामंडळ–काशी हा ग्रंथ मंत्र व नाममंत्र यासाठीं प्रसिद्ध आहे. हिंदी 'कल्याण' गोरखपूर (उ. प्रदेश) हें मासिक चाळीस वर्षांपासून 'मुमुक्षूंचा जणु कल्पतरु' अशा विचारधारेचा आदर्श आहे. (गो. प्र. भा.)

एक दारुबाज रामनाम उच्चार सतत केल्यानें दारूच्या व्यसनापासून मुक्त झाला. त्याचप्रमाणें एक गांजेकसही व्यसनापासून मुक्त झाला. एक राजयक्ष्मा झालेला मनुष्य 'सीताराम' या नामसंकीर्तनानें बरा झाला. एक अर्धशिशीनें पीडित झालेला मनुष्यही बरा झाला.

साहित्योपाध्याय श्री बटुकनाथजी शर्मा,
एम्. ए. कल्याण, मार्च महिना १९४०

□ □

८ नवग्रहोपासना

(वैदिक तांत्रिक व पौराणिक)

(गो. प्र. भा.)

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकारी भानुःशशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्वेग्रहाः शांतिकरा भवन्तु ॥

ग्रहोपासनेचें महत्त्व : आमच्या भारतीय संस्कृतीमध्यें सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनी, राहू, केतू या ग्रहांना देवदेवतांइतकेंच महत्त्व दिलेलें आहे. भारतीयांच्या सर्व पूजाविधींमध्यें, जन्मापासूनच्या महत्त्वाच्या सर्व संस्कारांमध्यें (जसें जन्म, शांति, उपनयन, विवाह इत्यादि) तसेंच सर्व प्रकारच्या यज्ञ अथवा हवन कार्यांमध्यें स्थानरक्षण व कार्यरक्षण यांसाठीं, क्षेत्रपाल व आवरण देवता यांबरोबरच नवग्रहो-पासना करावी लागते.

आम्हां मानवी जीवनांतील सुखदुःखादि अनेक घटनांचा वरील नवग्रहांशीं बराच संबंध असल्याचें अनुभवास येतें. जीवनदाता सूर्य व त्याच्या कक्षेतील ग्रह त्यांच्या भ्रमणामुळें दिवस, रात्र, ऋतु इत्यादि गोष्टी घडतात. व त्या घटनांचा जन्मल्यापासून सर्व मानवी जीवन व व्यवहार ह्यांशीं संबंध आहे, असें आपण अनुभवितों. म्हणून ज्योतिषशास्त्र व मुख्यतः मानवी जीवन, ह्यांचा संबंध जोडण्यात आला.

ज्योतिष शास्त्राप्रमाणें सूर्य व चंद्र यांना नक्षत्रस्वामी असें मानितात. कारण त्यांच्या प्रकाशाचा मानवी जीवनांशीं घनिष्ठ संबंध आहे. मंगळाला पृथ्वीपुत्र, बुधाला चंद्रपुत्र, बृहस्पतीला देवगुरु (दिव् प्रकाश देणें,

गुरु मोठा किंवा श्रेष्ठ) शुक्राला दैत्यगुरु, शनीला सूर्यपुत्र आणि राहु केतू यांना पृथ्वीछायापुत्र असें म्हणतात. त्यात बराच अर्थ व तथ्य आहे. या ग्रहांचीं वर्णनें मुद्‍गल, नारद, पद्म इत्यादि पुराणामध्यें तसेंच रुद्रयामल ह्या ग्रंथात दिलेलीं आहेत. फार काय, खुद्द व्यास महर्षींनी नवग्रह स्तोत्रही रचिलें आहे. यावरून इतक्या प्राचीन काळात भारतीयांनी अवकाशस्थ ग्रहांचा पूर्ण दृष्टीचा विचार केलेला होता असें कबूल करावें लागतें.

नवग्रह व आधुनिक विज्ञान : पौर्वात्य समाजात ग्रहांचें विज्ञान मुख्यत भारतीय सांस्कृतिक-विज्ञान विचारधारेच्या आधारावर आहे. पौर्वात्यांचे समष्टिगत पंचभौतिक जगाच्या पलीकडे म्हणजे पंचमहाभूतें त्यांचा व त्यांच्या ग्रहोपग्रहयुक्त असा ब्रह्मांडाचा अपार पसाराहि नियंत्रक ठराविक शिस्तीनें चालविणारी चित्‌शक्ति ही काय वस्तु आहे, आणि त्या शक्तीचा व्यष्टिनिष्ट जीवाशीं काय व केवढा संबंध आहे, ह्याचें पूर्ण आनुभविक ज्ञान म्हणजे पौर्वात्य विज्ञान होय. त्या दृष्टीनें पहाता पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांचें विज्ञान केवळ पंचमहाभूतांचे स्वरूप व त्यांची हालचाल, त्यांची कार्यकारी शक्ति ह्यांचें भौतिक म्हणजे पंचमहाभूतजन्य वस्तूंच्या सहाय्यानें मिळणारें व मिळविलेलें ज्ञान आणि विश्वाकाश, त्यातील ग्रहगण व तारागण आणि त्यांच्या हालचाली त्यांचेंही भौतिक वस्तूंच्या मदतीनेच मिळविलेलें ज्ञान हें पाश्चिमात्य विज्ञानाचें स्थूल स्वरूप आहे. विश्वचालक अशी विश्वशक्ति म्हणून कांहीं शक्ति आहे याची अत्यल्प जाणीव त्यांना अलीकडे होऊं लागली आहे, पण तिचा मानवी जीवनाशीं कांहीं श्रेष्ठ संबंध असून, मानव आपल्यातील अतींद्रिय शक्तीच्या मदतीनें ती वैश्विक शक्ति व तिचे कार्य पूर्णपणे जाणू शकतो ह्याची त्यांना अधुनही कल्पना नाहीं.

कलियुगीन माणसानें चंद्रावर पाऊल ठेऊन तेथून कांहीं दगड आणिले ह्या कलियुगातील पराक्रम कौतुकार्ह आहे हें खरें. पण त्या दगडावरूनच त्यानें भ्रामक अनुमानें काढण्याची सुरवात केली, हे चूक. चक्षुर्वै

सत्यम् ही इंद्रियदृष्टि झाली; म्हणजे अधिभौतिक दृष्टि झाली. पण याशिवाय माणसाला हृदयोद्भूत भावदृष्टि-म्हणजे आधिदैविक दृष्टि आणि विचार दृष्टि-म्हणजे आध्यात्मिक दृष्टि अशा तीन दृष्टि आहेत. जशी चंद्रासंबंधाची सध्यां केवळ भौतिक दृष्टि आहे, तशीच इतर ग्रहगोलकासंबंधाचीही आहे. त्यांचीं अनुमानें सांगितलीं जातील, पण तीं अनुमानें व तें विज्ञान हीं भारतीय ज्योतिर्विदाच्या दृष्टीनें अपुरीं व एकतर्फी आहेत. सद्दृष्टीनीं तीं जरी सत्य असलीं व वाटलीं, तरी तीं एकांतिक व दोषपूर्ण आहेत, असें भारतीय आर्य व ज्योति-विज्ञानाच्या दृष्टीनें ठरते तें कसें ते पाहू :—

ग्रहांचीं भौतिक व दिव्य स्वरूपें : अलीकडील संस्कारविहीन व म्हणून श्रद्धा व निष्ठाविहीन भारतीय मनांत पुराणादिकांतील वर्णनें काल्पनिक वा अतिशयोक्तीचीं असल्यानें थोतांडें आहेत, व म्हणून त्याज्य आहेत, उपहास्य आहेत, असे विचार येतात, ही दुर्दैवाची स्थिति आहे! कारण तीं वर्णनें किंवा विधानें आजच्या इंद्रिय दृष्टीशीं म्हणजे आधिभौतिक दृष्टीशीं तर जुळतातच, पण तीं भावदृष्टीशीं म्हणजे आधिदैविक दृष्टीशीं पण जुळतात, असें विचारांतीं पटेल. यासाठीं पुढें दिलेल्या पौराणिक गोष्टी विचारांत घेणें बरें :

१) एकदा रावण उपासना न करितां शंकराच्या दर्शनाकरितां कैलास पर्वतावर गेला, तेव्हां तेथें त्याला केवळ बर्फ व दगड आढळले. पण ब्रह्मदेवाच्या सांगण्याप्रमाणे तो ठराविक उपासना केल्यावर पुन गेला तेव्हां त्याला तेथें उत्कृष्ट रत्नमय भूभाग, अनेक प्रकारचे कल्पवृक्ष व कामधेनु अशी स्थिति आढळली.

२) तसेंच एकदा रावण चंद्रलोकीं केवळ इंद्रियदृष्टीनेंच गेला व तेथें त्यानें बाणांचा वर्षाव केला, त्याला तेथें दगड पाषाण दिसले होते, तेव्हांही ब्रह्मदेवानें पूर्ववत् सूचना दिली[1]

[1] अपोलो १२ ह्या मानवसहित (देस, मॅटिग्ली व हॅनेल) चंद्रयानांत चंद्रावर

३) सप्तशतीमध्येंही महिषासूर राक्षसानें अग्नि, वायु, चंद्र, सूर्य व इंद्र ह्या सर्वांचे अधिकार आपल्याकडे घेतले होते, असे वर्णन आहे. यातील चंद्र, सूर्य, अग्नि, पृथ्वी आदि 'स्थूल' म्हणजे इंद्रिय दृष्टीगम्य (आधिभौतिक दृष्टिगम्य) पदार्थ समजणे भाग व योग्य.

४) भारतातील गंगा, भौतिक दृष्टीनें जलमयीच आहे. परंतु आधि-दैविक दृष्टीस जें गंगामाईचें दिव्यत्व दिसतें, तें पश्चिमेकडील इंद्रिय दृष्टिवाल्या जीवांना दिसत नाहीं व दिसणारही नाहीं. याचा अर्थ आम्हा भारतीयांची ती दृष्टि खोटी असा नाहीं.

अवकाशात आकाशगंगा (Galaxy) आहे, तीमध्ये आपल्या सूर्य व त्याचे ग्रहोपग्रह ह्यासारख्या अनेक ग्रहमालिका आहेत, असे आम्हा प्रमाणें ते पाश्चिमात्य वैज्ञानिकही मानितात. पण आम्ही भारतीय त्या आकाशगंगेचें दिव्यत्व निराळें मानितों. तें का? तें खरें का खोटें? दृष्टिदृष्टीमधील भेद तो हाच.

५) अकबर कालीन गोष्ट · वृंदावन येथील केशीघाट अधिभौतिक दृष्टिवाल्या अकबराला पत्थरमयच दिसला परंतु हरिदासस्वामींच्या कृपेनें त्याच अकबराला तोच केशीघाट रत्नमय दिसू लागला!

६) आम्ही भारतीय संध्याविधीमध्ये ज्या गायत्री देवीचे म्हणजे सवितृमंडलस्थित तेजाचे ध्यान करितो, तें पाश्चिमात्य समजतात, त्या भौतिक दृष्टीला दिसणाऱ्या सूर्याच्या अधिभौतिक स्वरूपाचे नसून, तन्मध्यस्थित अशा सूक्ष्म पण प्रभावी दैवी तेजाचे आहे हे त्या चर्मचक्षूशिवाय अन्यचक्षू नसलेल्या पाश्चिमात्यांना कसे दिसणार?

७) अर्जुनाच्या समोर प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण होता व त्यानेच आपलें दिव्यरूप अर्जुनासमोर उभें केलें असतानाही, तें त्याच अर्जुनाला

मनुष्यकृत भूकंप करण्याचें व परिणाम पहाण्याचें साहित्य नेलेलें होते. (८-४-१९७० चें 'अमेरिकन वार्ताहर' (Reporter) हें पाक्षिक)

दिव्यदृष्टि दिल्याशिवाय दिसूच शकले नाहीं. "दिव्य ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्"

८) "अग्निषोमात्मकं जगत्" यातील अग्नि म्हणजे सूर्य व षोम-सोम म्हणजे चद्र हे कोणते? श्रीमद् भागवतात त्याचे वर्णन आहे. तो सोम म्हणजे सोममडल म्हणजे-चद्रमडल, विशुद्ध रूपाने सूर्यमडलाच्या वर अतिदूर आहे. तें सर्व व्यापक शात व दिव्य असून तेथें सर्व प्रकारचे वैभव असल्याचे आध्यात्मिक दृष्टीला दिसून अनुभविता येतें. पण तेथें गेलेल्या पाश्चिमात्य माणसाना प्राणिसृष्टीही न दिसता ज्वालामुखीच आहेत असे दिसले व दिसतें. त्याना दिसलेला व तसाच आहे असा त्यानीं मानिलेला चद्राचा तो अर्धा भागच आहे त्या चद्राचा उर्वरित अर्धा भाग अजून अज्ञातच आहे. पण अशा चद्र भागावर "शातिसागर" (Sea of Tranquility) नावानें ओळखिल्या जाणाऱ्या भागावर काय आहे व इतरत्र काय आहे याचे शोध पुढें घेतले जातील पण दृष्टि मात्र भौतिकी. अपोलो १२ चद्रावरील 'फ्रा मौरो' (Fra Mauro) हा भाग शातिसागरजवळ आहे. ह्या शातिसागराच्या दक्षिणेस (नकाशातील दिशेप्रमाणे) 'अमृतसागर' (Sea of Nector) आहे.

९) महाभारत कालीन अर्जुनादि लोक इद्रलोकीं जात येत असत व तेव्हा तेथें त्याना दिव्य देवदेवताचे वास्तव्य असल्याचें वर्णन आहे.

१०) वसिष्ठाने सागितलेल्या ठराविक मात्रिक विज्ञानाच्या सामर्थ्यानें रघुराजाचा रथ समुद्र, पर्वत, नद्या व आकाश ह्यावरून अनिरुद्ध असा जात असे, असें वर्णन आहे

११) तसेंच कर्दमानें तयार केलेल्या "पुष्पक' विमानाला सर्वच अनिरुद्ध गति होती असेंही वर्णन आहे.

वरील सर्व वर्णनाचा साराश असा निघतो कीं, भारतीयाच्या प्राचीन ग्रथातील आपल्या सूर्यमडळनिगडित नवग्रहाशीं पृथ्वीवरील मानव सपर्क ठेवीत असत. (२) तो सपर्क ठेवण्याचें विमान हे एक साधन असे.

(३) चद्र, सूर्य, गुरु, शुक्र या ग्रहावर त्या त्या भौतिक परिस्थित्यनुरूप जीवसृष्टी होती व (४) ती सृष्टि पृथ्वीवरील मानवापेक्षा निराळ्या अशा नियत् वा तेजसादि प्रकारची शरीरधारी जीव असून त्या त्या ठिकाणीं पृथ्वीपेक्षाही जास्त सुखी, सतोषी व आनददायक अशी स्थिति आहे. (५) म्हणून तशा त्या त्या ग्रहाची प्रचोदक, सरक्षक, व अधिष्ठात्री अशी जी शक्ति आहे व असते, त्या त्या देवतेचें निवासस्थान म्हणून त्या त्या ग्रहाला आधिदैविक दृष्टीने भारतीय आर्यांनी देव, दैवत, समजून कृतज्ञतापूर्वक सर्क स्मरण म्हणून आपल्या पचदेवत पूजेमध्ये समाविष्ट करून घेतलें.

१२) पौर्णिमेला दिसणारा पूर्ण चद्र हा त्या सूर्याच्यावर असलेल्या महान सोममडळाचें स्थूलरूप आहे

१३) वाळवटी प्रदेशात जे सूर्यकिरण अतीशय दाहक असतात तेच सूर्यकिरण त्याच वाळवटी भागात रात्रीच्यावेळीं बर्फासारखे थडगार होतात. ही वस्तुस्थिति आधुनिक विज्ञानवादी वास्तविक असल्याचें कबूल करितो; पण

१४) बर्फ हजारों वर्षांचें झाले व तसेंच राहिलें तर त्याचा 'नीलमणि' बनतो, हे मात्र अजून त्या नवविज्ञानाला पटत नाहीं !

१५) सूर्याला 'सहस्ररश्मि' नाव आहे तसेंच सूर्य हा द्वादश कलात्मक आहे म्हणजे त्याचे किरणपुज[१] बारा प्रकारचे असून त्या त्या बारा नावाप्रमाणे त्या किरणपुजाचे प्रभावही आहेत. "जगीं

---

[१]. सूर्याला चद्राप्रमाणें व चद्राइवस्या कला नसतात, पण त्या नारा असतात. त्या अशा (१) ज्वालिनी, दाहिनी, किरणी, दीपिनी, तेजिनी, विद्युत्तेजा, शंखिनी, तापिनी, वर्षणी, चाल्का, शोषिप्रिया व स्फुलिंगा अथवा (२) ज्वालिनी, कीरणी, दाहिनी, दीपनी, ज्योतिनी, तेजिनी, विद्या, मोहिनी, जीवनी, शलिनी, प्रकाशिनी, दीपकल्का अशीं नावें 'मूळस्तम' या ग्रथात दिली आहेत. (गो. प्र. भा)

द्वादशादित्य' ते रुद्र अकरा" (रामदास) हे संशोधन कोणाचे व ते खरे का? नवशास्त्रज्ञ याबद्दल काय सांगू शकतील? नवविज्ञानाच्या स्थूल म्हणजे अधिभौतिक दृष्टीने सूर्यावर जे डाग येतात, ते त्याच्या तेजात होणारे स्फोट आहेत, असे ते आधुनिक वैज्ञानिक सांगतात. यापेक्षा जास्त खुलासा त्यांना सांगता येत नाही[2]. पण वर सांगितलेल्या द्वादश कलांच्या नावावरून सूर्याचे किरणपुंज त्या त्या प्रकारचे म्हणजे गुणधर्माचे आहेत असें स्पष्ट होतें. आधिभौतिक दृष्टीने सूर्यबिंब व त्याचे किरण ह्या वस्तु निरनिराळ्या आहेत.

१६) शाकटायन ऋषींच्या "*वायुतंत्र*" या ग्रंथात सूर्य व बुध, शुक्र, गुरु, शनि, इत्यादि ग्रह ह्यावरील जीवन व जीवसृष्टि, त्याच्या प्रकाशाचे परस्परावर होणारे परिणाम, वातावरणाचे ८४ हजार प्रकार व त्यांचे भिन्न भिन्न वर्ण इत्यादि माहिती आहे.

१७) महर्षि भरद्वाज यांच्या '*अंशुबोधिनी*' या ग्रंथात ग्रहोपग्रहांची परस्पराकर्षणशक्ति, सूर्यकिरणांत असणारी निरनिराळी शक्ति व तिच्या मदतीने निरनिराळ्या ग्रहावरच नव्हे तर त्यापेक्षाही पलीकडे असणाऱ्या विश्वावकाशात कसें जावें इत्यादि अधिभौतिक दृष्टीची नानाविध माहिती आहे, तशी अधिदैविक दृष्टीची त्या ग्रहावरील जीवनाची पण माहिती आहे.[*]

---

१. द्वादशादित्यः—मित्र, रवी, सूर्य इत्यादि सूर्यांची नावे, किंवा श्रीमद्भागवतात विवस्वान, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, सविता, भग, धाता, विधाता, वरुण मित्र, शक्र व उरुक्रम हीं नावें अथवा सूर्यनमस्कारांतील पुढें दिलेली नावें हीं सूर्यबिंबाशीं संबंधित असून तीं सार्थ आहेत, अशी तेथें ग्वाही दिलेली आहे. तीं अशीं—शक्र, विष्णु, अर्यमा, धाता, त्वष्टा, पूष, विश्वावसु, मित्र, वरुण, अंशुमान, भग, व अतितेज.

२. याबद्दल आधुनिक पाश्चिमात्य विज्ञानाला माहीत झालेल्या गोष्टींची अल्प कल्पना मंत्र शास्त्र या ग्रंथाच्या उपसंहारात दिलेली आहे.

१८) तसेंच भरद्वाज ऋषीचा "आकाशतंत्र" हा ग्रंथ, अंगिरसाचा "मेघोत्पत्ति प्रकरण" आणि नारदऋषींचा "धूम्रप्रकरण" इत्यादि ग्रंथांत विश्वाच्या अधिभौतिक दृष्टीची त्याचप्रमाणें त्यांतील परिस्थितीचा आधिदैविक विचार फार विस्तृत रीतीनें केलेला आहे.

१९) बृहस्पतीला म्हणजे गुरूला 'द्वादशकर' असें नांव आहे. कर म्हणजे किरण व हात. गुरूला आधुनिक विज्ञानाप्रमाणें बारा चंद्र असून ते त्याच्या सभोंवतालीं फिरणारे प्रकाशमान उपग्रह आहेत. इतके चंद्र इतर कोणत्याही ग्रहाला नाहींत.

२०) आधुनिक विज्ञानवादी शुक्रावरील मानवसदृश जीव अवकाशातून आल्याचा उल्लेख करितात; पण पुढें त्याबद्दल कांहींच बोलत नाहींत. पृथ्वीकडे येणाऱ्या उडत्या तबकड्या (Flying Sauccers) इत्यादि गोष्टींसंबंधीं अजून अनिर्णित वृत्तीचे ते नवविज्ञानवादी आहेत. कारण अधिभौतिक दृष्टीला दिसणाऱ्या पण अधिदैविक दृष्टीला पटणाऱ्या अशा विश्वांतील जीवनासंबंधी समस्या निश्चितपणें खोट्या वा भ्रामक असेंही ठासून सांगण्याची त्या नवविज्ञानवाद्यांची अजून तरी छाती होत नाहीं.

२१) आधुनिक पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांना अवकाशांत—आयानोस्फिअर (Ionosphere) लोहकणीय मूलद्रव्य—विभागापलीकडे[1] काय आहे तो विभाग किती उंचीपर्यंत आहे, त्यांत विद्युत्संचारी कण कां व कोठून

---

१. आज जरी चंद्रापर्यंतचा सुमारें २ लक्ष मैलांचा प्रवास करून मानव आला, तरी त्याला पुढें दिलेल्या गोष्टींची नेमकी कल्पना आलेली नाहीं. (१) पृथ्वी-समोंवार असलेले 'वातावरण' किती उंचीनंतर संपतें. (२) निरनिराळ्या ग्रहांवर जीवन आहे का नाहीं. (३) पृथ्वीवरील वातावरणांत अथवा त्या पलीकडील अवकाशीय 'आवरणांत' जीव सृष्टी आहे का नाहीं इ. इ. याबद्दल जास्त उहापोह या ग्रंथाच्या वैज्ञानिक उपसहारांत आढळेल. अवकाश व [मचें भवितव्य (space and your future १९६८). यांत पहा.

येतात ह्याचे अल्पही ज्ञान नाहीं. पण भारतीय विज्ञान शास्त्रज्ञांना त्याही पलीकडील गोष्टींचे ज्ञान झालेले होतें व ते त्याच्या ग्रंथांत नमूद केलेले आहे.

सारांश : वरील माहितीवरून खालील गोष्टी स्पष्ट होतात.—(१) भारतीयांचे भौतिकी विज्ञान आधुनिक नवविज्ञानापेक्षाही जास्त प्रगत होते. (२) पाश्चिमात्य मानव केवळ भौतिकी म्हणजेच अधिभौतिक दृष्टीलाच प्राधान्य देऊन वावरतात व तीच दृष्टि म्हणजे 'खरें विज्ञान' असे समजतात–मानितात व आचरतात. (३) पण भारतीय संस्कृती-प्रमाणे मानवामध्ये आधिदैविक व आध्यात्मिक ह्या आणखी दोन दृष्टी असून त्या वाढविणे, मानणें व आचरणे यालाच खरें विज्ञान म्हणतात. असे सांगते.[१]

नवग्रहाचे जीवनावरील परिणाम : (१) चंद्र या ग्रहाच्या शक्तीचा परिणाम पृथ्वीवरील पाणी व वनस्पति ह्यावर होतो, हें भारतीयांप्रमाणे पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञही कबूल करितात. (२) पण तेच पाश्चिमात्य विज्ञान-वादी, भारतीय विज्ञान शास्त्राप्रमाणे ग्रहाच्या किरणांचे व इतर शक्तींचे परिणाम मनुष्यजीवनावरही होतात असे उघड व निःसंदिग्धपणे कबूल करीत नाहींत. चंद्रावरून परत आलेल्या वीरांना ते पृथ्वीवर येताच नाहीं

---

१. वरील १६,१७,१८ या स्तंभातील माहिती या मंत्रशास्त्र ग्रंथकर्त्यांच्या (श्री. योगेश्वरानंदतीर्थ शंकराचार्य ह्यांच्या) "स्वर्गदर्शन" (व्हीनस प्रकाशन-३८१ क, पुणें –२ सन १९५९) या ग्रंथावरून घेतलेली आहे. या ग्रंथात ऋषींच्या त्या त्या संहितामध्ये आधुनिक नवविज्ञानवाद्यांना चकित करणारी अशीही बरीच माहिती स्थूल रूपानें दिलेली आहे. ती मुद्दाम पहावी. त्या माहितींत तेथें निर्देशिलेल्या संस्कृत ग्रंथात सूर्यकिरणांचा दूर संभाषण, दूर ग्रहभ्रमण व त्यासाठीं लागणारी यंत्र सामुग्री कशी करावी इत्यादि माहिती दिलेली आहे. (गो. प्र. भा.)

तास मानवी स्पर्शापासून दूर ठेवण्याचा उद्देश तरी ग्रहाचा मानवी जीवनावरील परिणाम पहाणें हाच होता. (२) भारतीय विज्ञानवादी शास्त्रज्ञांनी मानवी जीवनावर होणाऱ्या ग्रहाचा परिणामपरिहार व लाभ कसा करावा ह्याबद्दल अनेक उपाय व तोडगे पूर्ण विचार करून शोधून काढिले. एवढेंच नव्हे तर त्या उपायांचे एक विशेष प्रकारचे अनुभूत व अनुभाव्य असे 'शास्त्र' ही बनविले.

ग्रहपरिणामाचें भारतीय शास्त्राचें स्वरूप : ग्रहाचे मानवीजीवनावर इष्टानिष्ट परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाहीत हे अनुभवितांना भारतीय शास्त्रज्ञानी ग्रहाच्या अवकाशस्थ गति, त्यांचीं आकर्षणे व शक्ति ह्यांचा परिणाम तसेंच अवकाशांतील तारकापुंज व नक्षत्रपुंज ह्यांशीं येणारा संबंध लक्षात घेऊनच उपाय व तोडगे ठरविले. भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या ग्रहाच्या दशा, महादशा व अंतर्दशा या परिभाषेनें मनुष्याच्या जन्माच्या वेळच्या आकाशस्थ ग्रहाचा (पिंडी ते ब्रह्मांडीं ह्या आधिदैविक व आध्यात्मिक दृष्टीच्या आधारावर) संबंध जोडून उपाय सुचविले.

उपायाचें स्थूल स्वरूप : (अ) ग्रहाचें आधिभौतिक स्वरूप लक्षात घेऊन मनुष्यानें त्या त्या ग्रहासाठीं ठराविक पदार्थाचीं दाने व ठराविक धातूंचीं व पदार्थांचीं धारण योग्य रत्नें, ह्याची योजना शास्त्रबद्ध करून सुचविली

(आ) आणि सर्व विश्व व त्यात समाविष्ट असलेलीं तत्त्वे व किरण हीं दुसरे तिसरें काहींच नसून केवळ स्पंदनेंच आहेत, असे अनुभवून त्या त्या ग्रहासाठीं यंत्र, मंत्र व त्याचे तंत्र हीं ठरवून दिलीं, त्याचा आराखडा पुढे दिलेला आहे

एकेका राशीवरील ग्रह भ्रमण काल व स्वामित्व पुढे दिल्याप्रमाणें आहे.

ग्रहाचे नाव	सूर्यप्रदक्षिणा काल	भ्रमणकाल	स्वामित्वाची रास	मानवी आयुष्यातील दशेचा काल	ग्रह जप
रवि	– –	१ महिना	सिंह	६ वर्षे	सात हजार
चंद्र	२७.३ दिवस	२¼ दिवस	कर्क	१० वर्षे	अकरा हजार
मंगळ	१.९ वर्षे	११½ महिने	मेष व वृश्चिक	७ वर्षे	१० हजार
बुध	८८ दिवस	१ महिना	कन्या व मिथुन	१७ वर्षे	१९ हजार
गुरु	११.९ वर्षे	१३ महिने	धनु व मीन	१६ वर्षे	१९ हजार
शुक्र	२२४ दिवस	१ महिना	वृषभ व तूळ	२० वर्षे	६ हजार
शनि	२९.४ वर्षे	३० महिने	मकर व कुंभ	१९ वर्षे	२३ हजार
राहू		१८ महिने		१८ वर्षे	१८ हजार
केतु		१८ महिने		७ वर्षे	१७ हजार

टीप : प्रत्येक ग्रहाची त्या त्या राशीवरील स्थिरीभवन अथवा वक्रीभवन वा ग्रहयुति त्यामुळें त्या राशीच्या व्यक्तीवरील त्या ग्रहाचे परिणाम आणि तो ग्रह पृथ्वीपासून किती अंतरावर दूर व जवळ आहे याहि गोष्टी समजाव्या म्हणून सूर्य परिभ्रमणाचा काल येथे दिला आहे. हर्षल, वरुण, व प्लुटो ह्यांना सूर्यप्रदक्षिणा करण्यास अनुक्रमें ८४,१६४.८ व २४७.७ इतकीं वर्षे लागतात. ही कालगणना पृथ्वीवरील मानवानें उपयोजिलेल्या ३६५ दिवसांच्या सौरमानिक वर्षगणनेची आहे 'प्लुटो' ह्या नूतनशोधित ग्रहाचे किरणही परिणामकारी स्थितींत अजून पोंचलेले नाहींत. (गो. प्र. भा.)

नवग्रहोपासनेचा व्यावहारिक भाग (अ)

ग्रह	आराधना	वस्तुधारणा	दान
रवि	हरिवंशपुराण श्रवण	माणिक	गहूं, गाय, गूळ, तांबें, सोनें, लाल वस्त्र.
चंद्र	शिवस्तुति	मोतीं	तांदूळ, कापूर, साखर, दहीं, मोती, चांदी, श्वेत चंदन, श्वेत वस्त्र, श्वेत बैल, शंख, इत्यादि.
मंगळ	,,	प्रवाळ	ताम्रवस्तु, लाल वस्त्र, लाल फूल, गूळ, लाल चंदन, केशर, मसूर पृथ्वी, विद्रुम, गहूं, लाल बैल.
बुध	अमावास्या व्रत	पन्ना	कासें, हस्तिदंत, हिरवे पदार्थ, वस्त्र, मूग, पन्ना, सुवर्ण, तूप, शस्त्र, फळें, षड्रस भोजन.
गुरु	,,	पुष्कराज,	पिवळे पदार्थ, सोनें, पीतवस्त्र, हळद, पिवळें अन्न, अश्व, पुस्तक, मध, मीठ, साखर, भूमी, छत्र, पुष्कराज.
शुक्र	गोपूजा	हिरा	चांदी, सोनें, तांदुळ, दूध, दही, तूप, चंदन, पांढरा घोडा, भूमी, पांढरी गाय, गंध द्रव्य.
शनि	मृत्युंजय जप	नीलमणि	तीळ, उडीद, तेल, लोखंड, काळें वस्त्र, म्हैस, कुळीथ, कपिला गाय, काळीं फुलें, पादत्राण, कस्तुरी, सोनें.

ग्रह	आराधना	वस्तुधारण	दान
राहू	मृत्युंजय जप	पिरोजा	अभ्रक, लोखंड, तीळ, निळें वस्त्र, ताम्रपात्र, रूक्ष धान्य, उडीद, गोमेद, काळीं फुलें, तेल, ध्वजा, शस्त्र, घोडा, खड्ग
केतू	"	लसणिया	कस्तूरी, तेल, छाग, काळें वस्त्र, सप्तधान्य, ध्वजा, कांबळ, उडीद, वैडूर्य, काळीं फुलें, लोखंड, शस्त्र.

रत्नें-दान पदार्थ व विज्ञान : धारण करावयाचे पदार्थ व दान-पदार्थांतील धातु ह्यातील किरणाचा व शरीर प्रकृतीचा घनिष्ठ संबंध आहे. निरनिराळ्या प्रकाशकिरणांनीं रोग बरे होतात, तशीं तीं तीं रत्नें सोन्यात मढवून आंगावर धारण करण्यात, शरिरांतील रुधिराभिसरणाशीं, त्वचेंतील सूक्ष्म केशवाहिन्याशी नित्य एकसारखा संबंध येऊन, त्या त्या प्रकारचीं स्पंदने शरीरावर कार्य करीत असतात, आणि अशा रीतीनें त्या त्या ग्रहाच्या किरणाचा परिणाम मदावण्यास मदत होते हे त्यामागील भारतीय विज्ञानाचे रहस्य होय नवरत्नाची आंगठी वापरावयासाठीं तयार करितांना धारण करणाराच्या जन्म कुंडलीतील ग्रहाच्या स्थितीप्रमाणें व क्रमानें त्या आंगठींतील रत्नें, दिवस नक्षत्रादि विचार करून बसविणें व धारण करण्याचा दिवस, वेळ हीं विचारात घेण्याचीही शास्त्रा यासाठींच आहे एवढेच नव्हे, तर युद्ध, शिकार, प्रवास, इत्यादि कार्यांच्या वेळीं कोणतीं रत्नें कोणत्या शरीरभागावर धारण करावीं, अभिचारप्रयोगपरिहार व वार, आघात इत्यादि प्रसंगांत कोणतें रत्न कोठें धारण करावें, कोणती आंगठी कोणत्या बोटांत घालून वापरावी, ह्या सर्व गोष्टींचें पूर्ण शास्त्रीय विज्ञान भारतीय शास्त्रांनीं स्पष्ट केलेलें आहे. ही प्राचीन भारतीय दूरदर्शी

परंपरा आजच्या नवविज्ञानाशीं तुलना करून पहा व मग अभिमानास्पद कोणतें विज्ञान तें ठरवा व तें अधिक सूक्ष्म विचार करून ताकद असेल तर वाढवा. अन्यथा बालिशपणा ठरेल.

(आ) ग्रहोपासनेचे मंत्र, तंत्र व विज्ञान : आवाज–शब्दोच्चार–नाद, नादाच्या लहरी–लहरींचीं स्पदनें, किरणोत्सर्ग व त्याच्या आघात प्रत्याघाताची निरनिराळ्या दाढ्र्याचीं स्पदनें हीं अवकाशात एकसारखी सुरूच असून सर्व विश्व स्पदनमयच आहे व त्याचा सबध प्राण्याच्या (मनुष्य व मनुष्येतर प्राण्याच्या) तसेच वनस्पति जीवनाच्या पंचभौतिक स्वरूपाशीं, शरीराशीं घनिष्ट सबध आहे, हें पश्चिमेकडील विज्ञानवाद्यांना आता कळू लागून, पटू लागलें आहे. विश्वावकाशातील लहरी–निरनिराळ्या दाढ्र्याच्या व जोराच्या लहरी, एक सारख्या चालूच होत्या व आहेत, पण त्याचे आघात परिणामकारी होतात ह्याचें आकलन अलीकडे त्या शास्त्रज्ञाना झालें व तो नवीन लागलेला शोध म्हणून आनदानें व दिमाखानें इतर जगाला ते शास्त्रज्ञ सागू लागले आहेत! मुळचें होतेंच तें समजण्याची अक्कल आली–जाणीव झाली–हा त्याचा त्यानाच नवीन शोध एवढाच त्याचा अर्थ.

पण भारतीय विज्ञानाला हे शोध फार पूर्वीच लागले होते यामुळें त्यानीं इंद्रियदृष्टि, भावदृष्टि व विचारदृष्टि–आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक दृष्टि–अशा तीनही दृष्टींचा मेळ घालून त्याचें एक व्यवहारोपयोगी शास्त्र बनविलें. तें असे –

आवाजाचें प्रतीक बीज–म्हणजे वर्ण–त्याचा जोड म्हणजे शब्द व शब्दाचा जोड म्हणजे वाक्य व त्याचेंच नाव मत्र. मत्राचें चित्र म्हणजे रेखाकृति व त्या रेखाकृति सबधानें कार्य व त्याची पद्धति इष्टफलदायी कशी होईल अशा रीतीनें त्याची मांडणी केली व त्याचें शास्त्र बनविलं. **हीच प्राचीन भारतीयांची विज्ञान किमया.**

सामान्यत प्रचारात असलेली नवग्रहोपासना, त्यातील पूजा स्तोत्रें व

जपमंत्र हे पौराणिकच असतात–जपसंख्या बहुश पौराणिक व वैदिक ही सारखीच आहे. त्या ग्रहाचीं प्रतिकें म्हणजे यंत्रें हीं जाणणार 'गुरुजी कडून' माहिती असलेल्या शास्त्रोक्त पद्धतीनें ताव्याचीं करून उपयोगात आणावीं पण सोबत दिलेलीं वैदिक बीजें, तदनुसार आवाहन पद्धति व बीजमंत्र जप आणि त्याचा जपकाल ही माहिती यामलादि ग्रंथातून येथें घेतली आहे नवग्रह कवच हे पण यामल ग्रंथातून घेतलेलें आहे आणखी म्हणजे त्या त्या ग्रहाचीं प्रतीकात्मक अंकयुक्त पंचदशी यंत्रें हींपण अशाच तांत्रिक ग्रंथातून घेतलेलीं आहेत.

(इ) **यंत्रें व त्यांचे प्रकार :** पूर्वी मंत्र व यंत्रें याच्या परस्परसंबंधाची कल्पना दिलेली आहे. येथें थोडा अधिक उहापोह करण्याची जरूरी वाटते. तो अधिक खुलासा असा *मंत्रात्मक यंत्रें* (जसें त्रिकोणात्मक त्रिकोणी मंगल यंत्र, श्रीसूक्त यंत्र), *बीजात्मक यंत्रें* (जसे सूर्य-शिव-राम इत्यादि यंत्रे) *बीजयुक्त अंकात्मक पंचदशी वा वीसा यंत्रें* (जसे देवी यंत्रे आणि केवळ अंकात्मक यंत्रें असे) यंत्राचे प्रकार आहेत हीं सर्व यंत्रे भूपुर पद्धतीचें यंत्रें होत नवग्रह शांतीसाठीं वा नवग्रह उपासनेसाठीं त्रिंशति, त्रयस्त्रिंशति, षट्[1] त्रिंशति, एकविंशति, चतुर्विंशति इत्यादि अंकयुक्त अशीं पण यंत्रें आहेत. पण त्यापैकीं पंचदशीं यंत्रें हीं श्रेष्ठ समजलीं जातात. अंक, देवदेवता, व वैश्विक चिच्छक्ति ह्याचा जीवशिवैक्य दृष्टीचा संबंध आहे. ह्या विषयाचें एक स्वतंत्र शास्त्रच आहे. त्याचप्रमाणें वाममार्गीय शाबरी अघोरी विरोपयोगी (जसें स्मशानजागृति भूतबाधा-निरसन, इंद्रजाल, भुतावळ, कठपुतळी, मेणपुतळी इ. इ. अंकयुक्त यंत्रेंही आहेत. या प्रयान काहीं नमुने आहेत)

---

१. पण प्रतीक अशा पंचदशी यंत्रामार्फत उपासना करणें असेल तेव्हांसाठीं नम्बर त्या अक्षरयेचा अंकडा निराळा दिला आहे. तसेंच प्रत्येक ग्रहाचे बीजमंत्र व उपासना ह्यांचीं ताव्याचीं यंत्रें, त्या यंत्रावरील मंत्र व यंत्राचे आकारही निरनिराळे आहेत. हें ध्यानात ठेवावें. (गो. प्र भा.)

सोव्रतच्या नवग्रह विधानामध्यें त्या त्या ग्रहाची उपासना म्हणजे अनिष्ट असताना करावयाची आराधना करिताना, त्या त्या ग्रहाची पूजा करिताना त्या त्या ग्रहाला 'आपण या, आपण यावे' असे म्हणताना "आवाहने विनियोग" असा संस्कृत शब्दप्रयोग असून त्या ग्रहाचा जप संपूर्ण झाल्यानंतर त्याचे पूर्ण फल मिळण्यासाठीं 'हवन' करावयाचें असतें. त्यावेळीं 'हवने विनियोग.' असा शब्दप्रयोग असतो. तसाच जप करिताना '—प्रीत्यर्थं जपे विनियोग" असा शब्दप्रयोग असतो. "

ग्रहपूजा मंत्र : ग्रहाना आवाहन करिताना म्हणजे बोलाविताना म्हणावयाचे मत्र वेदातील आहेत, तसेच ते ब्रह्मकर्मसमुच्चयातील वा आन्हिक सूत्रावलींतील आहेत. तथापि त्यातील आवाहनें भिन्न भिन्न असल्याचे आठवल्यानें तीं 'अथवा' असें म्हणून लेखक शकराचार्य यानीं दिलेल्या आवाहनाबरोबर दिलीं आहेत.

ग्रहाचीं ध्यानें व चित्रें : ब्रह्मकर्मसमुच्चयादि ग्रथात दिलेलीं ध्यानें 'मत्रशास्त्र' लेखकानें दिलेल्या ध्यानापेक्षा भिन्न स्वरूपाचीं असल्यानें तीं पण दिलीं आहेत. सामान्यत प्रचारात असणारीं ग्रहाचीं चित्रें ध्यानमत्राशीं पूर्णांगानें सुसगत असल्याचे दिसत नाहीं. तथापि प्रस्तुत ग्रहचित्रें मुख्यत रूढ व विशिष्ट हेतुदर्शक अशीं दिलीं आहेत भगवान् सहस्ररश्मि सूर्य हा आधार असून सर्व ग्रह त्याचा परिवार आहे आणि त्याचा सबध आकाशस्थ राशिपुजाशीं आहे ह्या दुहेरी हेतूनें प्रस्तुतचे चित्र दिलें आहे

ग्रहाचीं प्रतीक यंत्रें : 'मत्रशास्त्र' लेखकानीं दिलेलीं यत्रें अकांकित अशीं पचदशी यत्रें (अकाची बेरीज पचदश म्हणजे पधराच येते) हीं असामान्य तत्रोपासनेंतील आहेत तसें शुक्र ग्रहाचें पचदशीयत्र उपलब्ध न झाल्यानें 'कल्याण' या मासिकातील विंशति यत्र येथें दिलें आहे. त्या मासिकातील ग्रहाची अकात्मक यत्रें एका विशिष्ट पद्धतींचीं नाहींत येथें घेतलेलें सर्वरोगहर यत्र हें पण कल्याण मासिकांतील आहे तत्रशास्त्रान

'पंचदशी' यंत्रानां असामान्य महत्त्व आहे. म्हणूनच त्यावर 'मंत्रशास्त्र' लेखकांनीं विशेष जोर दिला आहे. तथापि प्रत्येक ग्रहाचे मंत्रयुक्त यंत्र व त्या यंत्राचा आकार हे मात्र निराळे आहेत. तीं तशीं ताम्याच्या पत्र्याचीं यंत्रें सामान्यतः उपयोगिलेलीं आढळतात.

ग्रहबीजें : ग्रहांचीं प्रतीकरूप बीजेंही भिन्न भिन्न आहेत तीं येथें दिलेलीं आहेत.

तांत्रिक पंचदशी यंत्राप्रमाणें करावयाची जपसंख्या ही पण निराळी आहे.

तसेंच ग्रहाचीं प्रतीकरूप यंत्रें उपयोगात आणिनांना प्रथम त्या यंत्रांत देवदेवता यावी म्हणून ठराविक पद्धतीनें व ठराविक मंत्र म्हणून विधि आहे. त्याला "प्राणप्रतिष्ठा" – देवदेवतेचा अस्तित्वदर्शक विधि – असें म्हणतात. तो विधि झाल्यानंतरच त्या यंत्राची नित्य पूजा करून मंत्र जप करावा. असा दंडक आहे. येथें तांत्रिक पद्धतीची – – – 'इहागच्छ इह तिष्ठ' ह्या मंत्रानें आवाहनात्मक प्राणप्रतिष्ठाच आहे.

(गो. प्र. भा.)

(अ) नवग्रहोपासना विधानम् (वैदिक बीजें व पंचदशी यंत्रें)

(योगेश्वरानंदतीर्थ)

प्रारंभींचा सामान्य पूजाविधि : नवग्रहासाठीं यंत्रकोष्ट्यात सुचविलेला अंक प्रथम लिहून मग ५, ६, ७. ८, ९, १. ३, २, ४ याप्रमाणे अंक यंत्रलेखन डाळिंबाच्या काडीनें अष्टगंधानें भूर्जपत्रावर करावें. यंत्र लेखन सामान्यतः डावीकडून उजवीकडे नित्य लिखाणाप्रमाणें करावयाचें असतें. भांड्यात वा डाव्या तळव्यात अक्षता घेऊन उजव्या बोटांनीं त्या ग्रहांचा पूजन मंत्र म्हणून यंत्रावर सोडणें व मग बीज मंत्र जपणें. ग्रहदोष निवारणासाठीं अनुष्ठान करण्यापूर्वीं ताम्याच्या ताम्हनांत ग्रहयंत्रें आकृति काढून पूजा करणें व पंचदशीयंत्र काढून त्याची पण पूजा करावी.

नवग्रह

(१) **सूर्य** : (वर्तुळात मध्यें लाल गोल काढणें व त्यावर अक्षता पुढील **पूजा मंत्र** म्हणत टाकणे.) 'ॐ आकृष्णेना रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यंच। हिरण्ययेन सविता रथेनऽऽदेवो याति भुवनानिपश्यन्। (ऋग् १-३५ व यजु-३३-४३) भूर्भुवः स्वः सूर्य इहागच्छ, इह तिष्ठ, सूर्याय नमः' **सूर्याचें ध्यान** : 'जपापुष्पोपमागद्युते द्विभुजपद्माभयहस्तसिंदूरवर्णांबरमाल्यानुलेपनज्वलन्माणिक्यखचित सर्वांगाभरण भास्करतेजोनिधे त्रिलोकप्रकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते नमस्ते' (सन्नद्धा-

रणध्वजपताकोप शोभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणी कुर्वन्नागच्छ। नक्षकर्म समुच्चया प्रमाणे.) असे म्हणून पूजा करावी

बीजमंत्र : ॐ ह्रां ह्रीं ह्रौं स सूर्याय नम '

एकूण जप ७ हजार करावा वेळ—उदयकाळ याप्रमाणे नित्य १२ यत्रे लिहून श्वेत चदनानें यत्रपूजा मदारफुल वाहून तादुळाची खीर वा दुधाचा नैवेद्य दाखवून कापूरार्तीनें करावी मत्र १४४ वेळा जपावा रविवारीं सर्व यत्रें व १ शेर तादूळ, सव्वा शेर साखर, ५ पैसे रुप्याचा ८ किंवा १२ रती तुकडा द्यावा नाहीं तर १ पसा ब्राह्मणाला दान द्यावा. असें चार रविवारीं करावें. सूर्यनारायण प्रसन्न होतो.

४	३	८
९	५	१
२	७	६

सूर्य यंत्र

यत्र लेखन पद्धति :– प्रथम ५ हा अक लिहावा नतर ६, ७, ८, ९, १, ३, २, ४ याप्रमाणें लिहावें. या पुढील भागात 'नवग्रह कवच' देताना दिलेलें सूर्योपासनेचें दुसऱ्या प्रकारचे पचदशी यत्र दिलेले असून इतर अष्टदलीय यत्रही दिले आहे त्याचे मत्र व उपासनापद्धति व हेतु हीं निराळीं आहेत. (गो. प्र. मा.)

(२) चंद्र : (चोकोनात आग्नेय बाजूस पाढरा अर्धचद्र काढणे) पूजा मत्र ॐ इम देवा असपत्नᳵ। सुवध्व महते क्षत्राय महते ज्येष्ठ्याय, महते जानराज्यायेंद्रस्येंद्रियाय। इमममुष्य पुत्रममुष्य पुत्रमस्यै विशऽएप वोऽमि राजा सोमोऽस्माक ब्राह्मणानाᳵ राजा' (यजु ९-४०) 'ॐ भूर्भुव स्व चद्र इहागच्छ, इहतिष्ठ सोमाय नम ' जपाचा बीजमत्र : 'ॐ श्री अत्रिनेत्र सभवेनम ' किंवा 'ॐ श्रा श्री श्रौ स चद्राय नम '' अथवा २ रें विधान 'अस्य श्री चद्र मत्रस्य भृगु ऋषि । पक्ति छद । श्री सोमो देवता। सो बीज। आपेनिशक्ति । चद्र प्रीत्यर्थे जपे विनियोग । सों सोमाय नम । जपमंत्र : 'ॐ चाद्रा चद्राय नम '

ध्यान : (१) श्वेत श्वेताम्बरधरो दशाश्वश्वेतभूषण गदापाणिर्द्विभुजश्च कर्तव्य वरद शशि अथवा (२) 'ॐ अप्सुमे सोमो अब्रवी–

दुर्तरिश्वानिभेपूजा । अग्निंर्चे त्रिश्वशंभुनम् । ॥ १ ॥ जपकालः संध्याकाळ. जप १ लक्ष, दशाश हवन. अंक लेखन : प्रथम अंक ६ भरणे मग इतर अंक लिहिणे

बीजमंत्र : रोज १३५ वेळा जपणें. यंत्र रोज ९ वेळा असें २७ दिवस लिहावें. धूप दीप नैवेद्य इत्यादि सूर्य यंत्राप्रमाणे पूजा करावी नंतर हीं यंत्रें एकत्र करून शुक्ल द्वितीयेच्या दिवशी चंद्राची पूजा करून त्याला वहावीं नंतर चंद्राच्या निमित्तानें ब्राह्मणास दक्षिणा द्यावी. जप ११ हजार करावा.

८	१	६
३	५	७
४	९	२

चंद्र यंत्र

(३) **मंगळ** : (दक्षिण बाजूस लाल त्रिकोण काढणे) **पूजा मंत्र**— 'ॐ अग्निर्मूर्धा दिव ककुत्पतिं पृथिव्या अयम्॥ अपांऽरेतांऽसि जिन्वति'। (ऋग् ८-४४-१६ यजु १३-१४) ॐ भूर्भुवः स्वः भोम इहा गच्छ, इह तिष्ठ मंगलाय नमः ।

बीजमंत्र 'ॐ क्रां क्रीं क्रौं सः भोमाय नमः' जप ७ लक्ष रोज ७ माळा वेळ २ वाजता हे यंत्र ८ दिवस रोज लिहून पूजा करावी मग गाईच्या शेणात तीं टाकावी रोज गुळाचा नैवेद्य व शेवटल्या दिवशीं चुरम्याचा लाडू करून ब्राह्मणाला भोजन द्यावें व आपण प्रसाद घ्यावा दक्षिणा ताम्रनाणक. यंत्र लेखन ' ८, ९, १, ३, २, ४, ५, ६, ७

६	१	८
७	५	३
२	९	४

मंगळ यंत्र

ध्यान : 'रक्त मालांबरधर शक्तिशूल गदाधर । चतुर्भुजो मेषगणोवरद श्रीधरासुत ' जप १० हजार जपकाल-दोन घटिका दिवसास सकाळीं

(४) बुध : (ईशान्य कोनात हिरवा किंवा केशरी बाण काढणे) पूजामंत्र 'ॐ उद्बुध्यध्वसमनस सखाय समग्निमिंध्व बहव नीळा दधिक्रामग्निमुषसंच देवीमिंद्रावतोवसेनिह्वर्यव ॥ अथवा ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने

प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते स ॅ सृजेथामयं च अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत (यजु १५-५४) ॐ भूर्भुव स्व बुध इहागच्छ इह तिष्ठ ।। बुधाय नम

६	१	८
७	५	३
२	९	४

बुध यत्र

बीजमत्र 'ॐ ब्रा ब्रीं ब्रौं स बुधाय नम ' किंवा ॐ ब्रा ब्री ब्रौं स बुधाय नम ' **ध्यान** "पीतमाल्यांबरधर सर्पाकार समद्युति । खड्ग चक्र गदा पाणि सिंहस्थो वरदो बुध " जप ७ लक्ष वेळ ५ वाजता यत्रलेखन ८, ९, १, ३, २, ४, ५, ६, ७ याप्रमाणे हे यत्र रोज १५ वेळा अस ५ दिवस लिहावे पूजा सूर्य सगळ याप्रमाणे करून रोज यत्र मिठात टाकावें नतर ७ वे दिवशीं सर्व यत्रें खोल पाण्यात टाकावीं सुवासिनीला लुगडें, ग्वण, भोजन, व अलकार द्यावे

(५) गुरु (उत्तर दिशेस पिवळें अष्टदल काढण) **पूजामत्र** 'ॐ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुं जनेषु यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् (ऋग् २।२३।१५। यजु २६।३) 'ॐ भू भुर्व स्व बृहस्पते इहागच्छ इह तिष्ठ बृहस्पतये नम '

ध्यान देवगुरुस्तद्रत्पीतवस्त्रश्चतुर्भुजो दण्डीच वरद कार्यं साक्षसूत्र कमडलु ।

बीजमत्र ॐ ग्रा ग्रीं ग्रौं स गुरवे नम ' किंवा 'ॐ ज्ञा ज्ञीं ज्ञौं गुरवे नम ' **काळ** मध्यान्ह रोज ७ माळा जप १९ हजार रोज ९ वेळा हे यत्र लिहावे अस १५ दिवस करावे नतर तीं यत्रें जलप्रवाहात सोडावीं गुरुवारीं आरभ करून गुरुवारीं समाप्ति करावी-ब्राह्मण भोजन, पीतवस्त्र दान व दक्षिणा द्यावी

६	१	८
७	५	३
२	९	४

गुरु यत्र

(६) शुक्र (पूर्वेस श्वेत पचकोण काढण) **पूजा मत्र** 'ॐ अन्नात्परिस्रुतो रस ब्रह्मणा व्यपिबत क्षत्र पय सोम प्रजापति । ऋतेन सत्यमिंद्रिय विपान ॅ शुक्रमधस इन्द्रस्येंद्रियमिद पयोऽमृत मधु' (यजु

१९-७१) अथवा 'ॐ शुक्र ते अन्यद्यजुत ते अन्यद्विपुरूपे अह नीवौरिवासि। विश्वाहि माया अवसिस्वधावो भद्राते'-पूषन्निहरातिरस्तु।'

११	६	१३
१२	१०	८
७	१४	९

त्रिंशति शुक्र यंत्र'

अथवा 'ॐ शुक्र शुशुक्रा उषोन जारपद्मासमीची दिवो न ज्योतिं। मंत्र · "ॐ भू र्भुव स्व शुक्र इहागच्छ, इह तिष्ठ शुक्राय नम"

ध्यान 'ध्याय श्वेतावरस्त्रिगीटी चतुर्भुज। दैत्यगुरू प्रशांतस्य साक्षमूत्र वमडलु॥"

बीजमंत्र · ॐ द्रा द्रीं द्रौं स शुक्राय नम" जप १६ हजार, वेळ-सूर्योदय

(७) **शनि** (पश्चिमेस काळ्या माणसाची आकृति काढणे) **पूजा मंत्र** 'ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवतु पितये। श यो रभि स्त्रवतु न। (ऋग् १०-९-४ यजु ३६-१२) "ॐ भू भुर्व स्व शनैश्चर इहागच्छ इह तिष्ठ शनैश्चराय नम"

८	३	४
१	५	९
६	७	२

शनि यंत्र

ध्यान इद्रनाल द्युति शूली वरदो धृतवाहन नानाबाणासनधर कर्तव्योर्कसुत सदा"

बीजमंत्र 'ॐ प्रा प्रीं प्रौं स शनैश्वराय नम।' किंवा "ॐ श्रा श्रीं श्रू शनैश्चराय नम"

जप ७ लक्ष रोज ७ वेळा यंत्र काढून पूजा करावी ७ माळा ७ दिवस नतर सर्व यंत्रे एकत्र करून पिंपळाच्या मुळावर समर्पण करावी पिंपळाला ४९ प्रदक्षिणा घालून ब्राह्मणाला १० पसे भार तेल, उडीद सव्वा शेर व लोखंडाची सुरी द्यावी शनिदर्शन होतें

१ त्र्यंबकेश्वर येथील उपाध्ये यांजपाशी शुक्र पंचदशीयंत्र असूनही ते उपलब्ध झालें नाहीं तथापि सोबत दिलेले 'त्रिंशति' यंत्र व श्रीरामस्वरूपजी शास्त्री ह्याच्या संकलनावरून घेतलेलें आहे (गो प्र भा)

(८) राहू : (नैर्ऋत्य कोनांत काळी मगराकृति काढणें). **पूजा मंत्र :** "ॐ कयानश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा। कयाशचिष्ठया वृता। (ऋग् ४–३१–१ यजु २७–३९) 'ॐ भू र्भुवः स्वः राहो, इहागच्छः इह तिष्ठ। राहवे नमः।

६	७	२
१	५	९
८	३	४

राहू यंत्र

बीजमन्त्र : 'ॐ भ्रां भ्रीं भ्रौं सः राहवे नमः।" किंवा 'ॐ क्ष्मां क्ष्मीं क्ष्मौं राहवे नमः।' **जपसमय :** रात्रौ. जप ७ लक्ष.

ध्यान : कराल वदन खड्ग चर्म शूली वरप्रदः। नीलसिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशंस्यसे। रोज सात माळा. मंत्र : 'ॐ नमो सूर्यपुत्राय, ह्रां,' यंत्रें रोज बारा वेळां बीजमंत्र म्हणत लिहावीं. तीं रोज गव्हाच्या पिठांत मिसळून गाईला खावावीं. ब्राह्मणांस वस्त्र, मीठ व दक्षिणा देणें.

२	९	४
७	५	३
६	१	८

केतू यंत्र

(९) केतु : (वायव्य कोनांत काळा ध्वज काढणें). **पूजा मंत्र** ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः"। ॐ भूर्भुवः स्वः केतो इहागच्छ, इह तिष्ठ। केतवे नमः॥ (ऋग् १६–३ यजु २९–३७)

ध्यानं : धूम्रद्विबाहवश्चैवगाहनो विकृताननः। गृध्रासन गतो नित्य नित्य केतुः सर्व वरप्रदः।

टीप : नवग्रहपूजेमध्यें ग्रहांना जें आवाहन केलेलें आहे तें मंत्र जसें : 'बुध, सूर्य इहागच्छ' इत्यादि शब्द हे मापेनें थोडेसे कमी औचित्यपूर्ण वाटतात. पण त्यांत अनादरत्वाचा भाग नाहीं. जें संबोधनात्मक आवाहन आहे. तसेंच पुराणोक्त ग्रहचांत्यर्थ करावयाची पुराणोक्त मंत्र जपसंख्या आणि तंत्रोक्त पंचादशी यंत्रयोग्य जपसंख्या ही निराळी असून ती येथें दिलेली आहे. त्याचप्रमाणें पुराणोक्त नवग्रह मंत्रही सोबत दिलेले आहेत.

बीजमंत्र : 'ॐ स्रा स्रीं स्रौं स केतवे नम ' अथवा 'ॐ क्रा त्रीं क्रू केतवे नम '। जपसमय रात्रौ. जप १७ हजार. रोज १ यंत्र याप्रमाणे ११ दिवस यंत्रें काढून पूजा करून यंत्रें आकाशवायूमध्यें उडवावीं. वेलफळ वहावें. ब्राह्मणाला कवलदान द्यावें.

दिवस, तिथी, नक्षत्र, दिशादि वार · गुरु, शुक्र, बुधवार उत्तम, रवि, सोम मध्य, शनि, मगळ, अधम *नक्षत्रें :* पूर्वा, रोहिणी, उत्तरा भाद्रपदा वाईट इतर नक्षत्रें चागली. *लग्न* मेष, मिथुन, मीन, मकर ही लग्नें उत्तम इतर वर्ज्य

दिशा : पूर्व उत्तम, उत्तर मध्यम, दक्षिण वाईट त्याज्य, पश्चिम. म्लेंछाचें काम करावें. *दीप* तुपाचा उत्तम, तेलाचा मध्यम. *आसन* मृगचर्म धनकामना. व्याघ्रचर्म देवता साधना, वृषचर्म वशीकरण, उष्ट्रचर्म मारण मोहन.

भोजन पुरश्चरणवेळीं जव, तादूळ, मूग, गहू, तूप, साखर, दूध, दहीं, फळे, सैंधव चालेल.

महिने : उत्तम मार्गशीर्ष, चैत्र, वैशाख, श्रावण. मध्यम पौष, ज्येष्ठ, भाद्रपद, अधम इतर, कार्तिक सामान्य, फाल्गुन वर्ज्य

पक्ष–तिथि शुक्ल पक्ष १, ६, ११ नदा २, ७, १२ भद्रा ३, ८, १३ जया ४, १४, ९ रिक्ताग ५, १०, १५ सन्यासी वा अग्निहोत्र्यानें अनुष्ठान करावें

ग्रह जपसंख्या व आकृति : सूर्य सात हजार, चद्र ११ हजार, मगळ १० हजार, बुध १९ हजार, गुरु १९ हजार, शुक्र ६ हजार, शनि २३ हजार, राहू १८ हजार केतु १७ हजार ह्या सख्या सामान्य नवग्रह शातिसाठीं आहेत. पण पत्रिकेमध्यें अनिष्ट ग्रह असताना एवढ्या जपानें भागत नाहीं म्हणून वर दिलेली जपसख्या व यंत्र पूजादि सुचविलेल्या आहेत 'कलौचतुर्गुणित ' या न्यायानें जप करावा.

६	२	८
७	५	३
२	९	४

रवि यत्र

सर्व सुरक्षित उपासना : यासाठीं प्रथम गायत्री जप करून पुढील यत्र रविवारीं लाल गधानें लिहून धूप दीप दाखवून, ताम्याच्या ताईतात बद करून पुरुपानें उजव्या दडात व स्त्रीनें डाव्या दडात बाधावें तें यत्र मगळ यत्राप्रमाणे आहे

नवग्रह कवच : हे यामलतत्र ग्रथातील आहे, रोज १ पाठ करावा. सर्व कवच ताईतात ठेवून दण्डात बाधावें

'ॐ शिरो मे पातु मार्तण्ड कपाल रोहिणी पति । मुखमगारक पातु कठच शशिनदन ॥ १ ॥ बुद्धिं जीव सदा पातु हृदय भृगुनदन । जठरच शनि पातु जिव्हा मे दितिनदन ॥ २ ॥ पादौ केतु सदा पातु वारा सर्वांगमेवच । तिथयोऽष्टो दिश पान्तु नक्षत्राणि वपु सदा ॥ ३ ॥ मसा शशि सदा पातु योगश्च स्थैर्यमेव च । सुचिरायु सुखी पुत्री युध्येच विजयी भवेत् । रोगात्प्रमुच्यते रोगी बधो मुच्येत बधनात् ॥ ४ ॥ श्रियच लभते नित्य रिष्टिस्तस्य न जायते । य करे धारयेन्नित्य तस्या रिष्टिर्न जायते ॥ ५ ॥ पठनात्कवचास्यास्य सर्व पापात्प्रमुच्यते । मृतवत्सा च या नारी काकवन्ध्याच या भवेत् ॥ ६ ॥ जीववत्सा पुत्रवती भवत्येव न सशय । एता रक्षा पठेद् यस्तु अग स्पृष्ट्वापि वा पठेत् ॥ ७ ॥

(आ) नवग्रहोपासना विधानम् – पौराणिक (गो प्र भा)

प्रत्येक व्यक्तीला कालातरानें एक व अनेक ग्रह अनिष्ट किंवा बाधा करण्याच्या स्थितींत असतातच यामुळें ती अनिष्टता कमी भासावी ह्यासाठीं योग्य व जाणत्या माणसाकडून त्या अनिष्ट ग्रहाची शाती करवून त्या ग्रहाचे पुढें दिलेले पौराणिक मत्र म्हणून ठरावित सख्येइतका जप (हा आकडा पूर्वीच्या भागात दिलेला आहे) करावा जपही ठरावित वेळीं ठरावित एकाच ठिकाणीं बसून स्नानोत्तर शुचिर्भूतपणे करावा इष्ट फलदायी होण्यासाठीं ती जपसख्या चौपट करावी जप सपल्यानतर

त्या मंत्राचें हवन (जप संख्येच्या दशांश वा शतांश) ग्रह योग्य अशा ठराविक हवनीय द्रव्यांनी करावें व त्यानंतर ब्राह्मण भोजनादि विधि उरकावे ग्रहानिष्टता कमी करण्यासाठी दानवस्तु व शरीरधारण वस्तु ह्याचा उल्लेख पूर्वी केलेलाच आहे. तसेच त्या मागील विज्ञानाची कल्पनाही दिलेली आहे.

ग्रहपरत्वें पुराणोक्त मंत्र

रवीचा मंत्र—जपाकुसुमसंकाशं काश्यपेयं महद्द्युतिम्। तमोरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्॥ **चंद्राचा मंत्र**—दधिशंखतुषाराभं क्षीरोदार्णवसंभवम्। नमामि शशिनं सोमं शंभोर्मुकुटभूषणम्॥ **मंगळाचा मंत्र**—धरणीगर्भसंभूतं विद्युत्कांतिसमप्रभम्। कुमारं शक्तिहस्तं च मंगलं प्रणमाम्यहम्॥ **बुधाचा मंत्र**—प्रियंगुकलिकाश्यामं रूपेणा प्रतिमं बुधम्। सौम्यं सौम्यगुणोपेतं तं बुधं प्रणमाम्यहम्॥ **गुरूचा मंत्र**—देवानां च ऋषीणां च गुरुं कांचनसन्निभम्। बुद्धिभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम्॥ **शुक्राचा मंत्र**—हिमकुंदमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्। सर्वशास्त्र प्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्॥ **शनीचा मंत्र**—नीलांजन-समाभासं रविं पुत्रं यमाग्रजम्। छायामार्तंडसंभूतं तं नमामि शनैश्चरम्॥ **राहूचा मंत्र**—अर्धकायं महावीर्यं चंद्रादित्य विमर्दनम्। सिंहिकागर्भसंभूतं तं राहुं प्रणमाम्यहम्॥ **केतूचा मंत्र**—पलाशपुष्पसंकाशं तारकाग्रह-मस्तकम्। रौद्रं रौद्रात्मकं घोरं तं केतुं प्रणमाम्यहम्॥

(इ) नवग्रहविधानम् (तांत्रिक)

(१) **श्रीसूर्य**—ॐ अस्य श्री चतुरक्षर सूर्यनारायणस्वामि महा मंत्रस्य। श्री अज ऋषि। गायत्री छंद। श्री सूर्यो देवता। मम श्री सूर्यनारायण भुवनाधीश प्रसादसिद्धिद्वारा चिंतितफलावाप्त्यर्थं जपे विनियोग। ॐ श्री अजाय ऋषये नम मूर्ध्नि। गायत्री छंदसे नम मुखे

श्री सूर्यनारायण भुवनाधीश देवताय नम हृदये। ध्यानम् आ ग्लीं (हस) भास्वद्रत्नाधमोलिस्सुरदमृतरुचा रजयच्चोरेरेखा। सध सनप्रमर्तस्वरकमल-जपाभासुराभि प्रभाभि। विश्वाकाशावकाश ज्वलदतिरचिर धनुपाशाकुशाद्या भीतीना भगितुगस्तवनमवतु जगन्मालुरारं वपुर्न। अथार्घ्य—नम सहस्र-किरण सर्वव्याधिनिवारण छायया सहितो देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते॥ असें म्हणून अर्घ्य देणे अथमंत्र—'ॐ श्री सूर्याय स्वाहा", जपसंख्या—सात हजार.

(२) **श्री सोम**—ॐ अस्य श्री सोममहामंत्रस्य। श्री भृगु ऋषि। पंक्ति छंद। श्री सोमोदेवता। सों बीज। मम श्री सोमप्रसादसिद्धिद्वारा चिंतित फलावाप्त्यर्थं जपे विनियोग। ॐ श्री भृगवे ऋषये नमो मूर्ध्नि। पंक्ति छंदसे नम मुखे। श्री सोमदेवतायैनम हृदये। सो बीजाय नम गुह्ये। सा सां सृ सैं सों सा। **ध्यानम्**—कर्पूरस्फटिकावदातमनिश पूर्णेंदु-बिंबाननम्। मुक्तादाम विभूषितेन वपुषा निर्मूलयत तम। हस्ताभ्या कुमुद वरविदधत नीलालकोद्भासित। स्वस्याकस्यमृगोदिताश्रय गुण सोम, सुधाब्धिं भजे। **अथार्घ्यम्**—ॐ विद्ये विद्यामालिनि चंद्रिणि चारमुखि स्वाहा। इति १०८ वार कृत्वा विद्यामंत्रेण जपेत्। गोदुग्धेन पार्णिमाया निराहारेण विधूपयेत्। **अथ मंत्र** ॐ सौं सोमाय नम। अथवा अस्य श्री चंद्रमंत्रस्य ब्रह्मा ऋषि। पंक्ति छंद। श्री सोमेदेवता। सों' बीज। आपेति शक्ति। चंद्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोग। सो सोमायनम। **अथ मंत्र**—'ॐ चांद्रा चांद्राय नम' लक्षजप'। तद्दशांशहवनम्। (चंद्रशांतीप्रमाणे) जपसंख्या—अकरा हजार

(३) **श्रीमङ्गल**—ॐ अस्य (सुत धनप्रद) श्रीमङ्गल महामंत्रस्य। विरूपा ऋषि। गायत्री छंद। धरात्मजोदेवता। मम श्री धरात्मज प्रसाद-सिद्धिद्वारा चिंतितफलावाप्त्यर्थं जपे विनियोग। ॐ विरूपाये ऋषये नम मूर्ध्नि। गायत्री छंदसे नम मुखे। श्री धरात्मज देवाताये नम हृदये। ॐ हा हस खख। **ध्यानम्**—'जपाभ शिवस्वेदज हस्तपद्मगदा-

शूलशक्तीनर धारयतम्। अन्तमुच स्मेपासनस्थम् धरानदनम् रक्तनक्ष समीडे॥ अथ मंत्र–'ॐ हा ह स ख ख ' जप संख्या – दहा हजार.

(४) श्रीबुध–ॐ अस्य श्रीबुध महामन्त्रस्य। प्रजापति ऋषि। त्रिष्टुप छद। बुधो देवता। मम श्रीबुधप्रसादसिद्धिद्वार चिन्तितफलावाप्त्यर्थे जपे विनियोग। ॐ प्रजापतये ऋषये नम. मुर्धिन। त्रिष्टुप छदसे नम मुखे। बुधदेवताये नम हृदये। ॐ ब्रा ब्रीं ब्रौं स। ध्यानम्–पीतमाल्याम्बरधर सर्पोम्बार समद्युतिः। खड्गचन्मगदापाणि सिंहस्थो वरदो बुध। अथ मंत्र 'ॐ ब्रा ब्रीं ब्रौं स ' जप संख्या – १९ हजार

(५) श्री बृहस्पति–अस्य श्री बृहस्पतिमहामन्त्रस्य। ब्रह्मा ऋषि। अनुष्टुप् छद.। श्री सुराचार्योदेवता। बृ वीज मम श्रीसुराचार्य–सिद्धिद्वारा चिंतितफलावाप्त्यर्थे जपे विनियोग ॐ श्री ब्रह्मण ऋषये नम मूर्ध्नि। अनुष्टुप् छदसे नम मुखे। श्री सुराचार्याय देवतायै नम हृदि। बृ बीजाय नम गुह्ये॥ ब्रा ब्रीं ब्रू ब्रैं ब्रौं ब्र॰। ध्यानम्–रत्नाष्टापदवस्त्रराशिममल दक्षात्किरतन्तरादसीन विपण्ण करे निदधत रत्नादिराशिंपरम्। पीतालेपन पुष्पवस्त्रमखिलालङ्कारत्सभूषितम्। विद्यासागरपारग सुरगुरुम् वन्दे सुवर्ण प्रयम्॥ अथ मत्र 'बृ बृहस्पतये नम ' जपसख्या एकोणीस हजारः

(६) श्रीशुक्र–अस्य श्रीशुक्रमहामन्त्रस्य श्रीब्रह्माऋपि। विराट् छद। दैत्यपूज्य श्री शुक्रोदेवता। ॐ वीज। स्वाहा शक्ति। मम श्री शुक्रप्रसाद-सिद्ध्यर्थे जपे विनियोग। ॐ श्रीब्रह्मणे ऋपये नम मूर्ध्नि। विराट्छदसे नम मुखे। श्रीशुक्रदेवतायै नम' हृदि। ॐ बीजाय नम गुह्ये स्वाहा। शक्त्यै नम पादयो। ध्यानम्–श्वेताभोजनिपण्ण पापणतटे श्वेताबरालेपनम्। नित्य भक्तजनाय सप्रददत वासो मणीन्हाटकम्। वामेनैव करेणा दक्षिणकरे व्याख्यानमुद्राकितम्। शुक्र दैत्यवरार्पित स्मितमुख वदे सिताग्रप्रभम्॥ अथ मंत्र–'शु शुक्रायनम स्वाहा'। जपसख्या–सहा हजार

(७) शनि–अस्य श्री शनैश्वर महामन्त्रस्य। रस ब्रह्मेति बीज। मम श्री शनैश्वर प्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग। ॐ शमग्नि अगुष्ठाभ्या नम।

अग्निभि ककुद् तर्जनीभ्या नम । शन्नस्तपतु मध्यमाभ्या नम । सूर्यं अनामिकाभ्या नम । श वानो वा त्वरया कनिष्ठिकाभ्या नम । अप त्रिध करतलकरपृष्ठाभ्या नम । शामग्नि शिरसे । अग्निभि ललाटे । करत मुखे । श न हृदि । तपतु नाभौ । सूर्य कट्या । श वातो वात ऊर्वो' । अपरा जान्वो । अपस्त्रिधा गुल्फयो । *ध्यानम्*—इन्द्रनील द्युति' शूली वरदो घृनवाहन । नानावाणासनधर कर्तव्योऽर्कसुत सदा। **अथ मंत्र**—श शनैश्चराय नम । *जपसंख्या*—२३ हजार

(८) **श्री राहु** अस्य श्री राहु महामत्रस्य । कयान इति बीज । शचिष्ठ्य इति शक्ति । कया नो नामदेवो राहुगायत्री मम श्री राहुकृपा प्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग ॐ कयानश्चित्र अगुष्ठाभ्या नम । अभुक्त तर्जनी० । ऊति सदावृध मध्यमा० । सखा अनामिका० । कयाऽविदृष्ट कनिष्ठिका० । शचिष्ठयावृता करतलकर० । कया शिरसि । न ललाटे । चित्र मुखे । आभुवत हृदि । ऊती नाभौ । सदावृध कट्या । सखा ऊर्वो' । कया जान्वो । शचिष्ठया गुल्फयो । वृत पादयो । **ध्यानम्**- करालवदनख ड्गचर्म शूली वरप्रद । नील सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते। **अथ मत्र** 'ॐ भ्रा भ्री भ्रौ राहवे नम ' *जपसंख्या*– १८ हजार

(९) **श्री केतु** ' अस्य श्री केतुमहामन्त्रस्य अपेशसेतिबीज । माया शक्ति । केतु मधुछद । केतुर्गायत्री । मम श्री केतुकृपाप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग । ॐ केतु कृण्वन् अगुष्ठाभ्या नम । न केनवे तर्जनीभ्या० । पेशोमर्जा मध्यमाभ्या० । अपेशसे अनामिकाभ्या० । समुषद्भि कनिष्ठिका० । अजायत करतलकर० । केतु शिरसि । कृण्वन् ललाटे । अकेनवे मुखे । पेशा हृदि । मर्जा नाभौ । पेशसे कट्या । स ऊर्वो । उषद्भि जान्वो । अजायत पादयो । **ध्यानम्**—धूम्रद्विभावुश्चैन गादनो विकृतान । गृध्रासनगतो नित्य सर्नेवरप्रद' । **अथ मंत्र**—'ॐ स्रा स्रीं स्रौं केतवे नम ' *जपसंख्या*—१७ हजार

९ व्यवहारोपयोगी मंत्र-तंत्र विधान
(गो. प्र. मा.)

परिचय

या प्रकरणात 'मंत्रशास्त्राच्या' पूर्वीच्या आवृत्तीपैकीं अनेक उर्वरित मंत्र न त्यांची माहिती व यंत्रे, ह्या गोष्टी दिलेल्या असून, त्यांचे उपयोगानुसार (१) लक्ष्मी वा धनप्राप्ति याबद्दल मंत्र, यंत्र व तंत्र हे दिलें आहे. (२) शारीरिक रोग तसेंच विषबाधा यासाठीं उपचार दिले आहेत. (३) भूत प्रेत पिशाचबाधा निरसन ह्यावरील मंत्रतंत्रादि तोडगे दिलेले आहेत. (४) याशिवाय गारुड विद्या व मंत्र-त्याचा उपयोग विषबाधा नाश, भूतादि बधाचे तोडगेही दिले आहेत. (५) इतर अनेक यंत्रें व त्यांचे उपयोग-वनस्पति आवाहन विसर्जन, इत्यादि विषय आणि (६) व्यंकटेश अथर्वशीर्ष, पुरुषसूक्त उपासना, होमहवन, आत्मज्योतिदर्शन, पर्जन्यवृष्टि व बंध गारादि स्तंभन, वनस्पति कीटकनाशन इत्यादि अनेक गोष्टी दिलेल्या आहेत सारांश, मूळ ग्रंथापैकीं फारच थोडा भाग जसें-सार्वजनिक प्रार्थना, सर्ववर्णांच्या स्त्रियांसाठीं स्तोत्रादिभाग वगळलेला आहे.

प. पू. गुरुजींनीं (योगेश्वरानंदतीर्थ शंकराचार्य यांनीं) सोपविलेल्या फार मोठ्या जबाबदारीच्या व माझ्या सामर्थ्याबाहेरच्या कामगिरीतून कसा व कितपत बाहेर पडलो हे त्यांचे अनेक अनुग्रहीत, वाचक व चहाते यांनी ठरवावयाचे आहे यांत दोषार्ह वाटल्यास त्याचा दोष माझ्या अजाणतेपणात असून त्याबद्दल सर्वजण मला क्षमा करतील अशी आशा आहे

यानतर मूळ ग्रंथाच्या शेवटीं आधुनिक नवविज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून भारतीय ऋषिमुनींचे अद्वितीय मत्र – यात मारक, तारक व उद्धारक असे मत्र —त्या मत्राचें चिरतन अनुभूत व अनुभाव्य सामर्थ्य, त्याची नित्य सिद्धता इत्यादि गोष्टींचें ईपदर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे अशी माडणी करण्यात पुढें सागितलेली दृष्टि आहे ती अशी (१) आजही ते मत्र अनुभाव्य असल्यामुळें आम्ही भारतीयांनीं ते सिद्ध करण्याचा अवश्य प्रयत्न का करू नये असें आवाहनच नसून ते मत्र सहज प्रयत्नगम्य व प्रयत्नसाध्य आहेत, म्हणून प्रयत्नशील रहाणें (२) त्याच्या प्रक्रिया जगात सर्वांत कमी खर्चाच्या आहेत (३) थोडेही मत्र सिद्ध झाले म्हणजे आम्हा भारतीयाचा आत्मशक्तिविश्वास दुणावेल (४) केवळ आधि भौतिक स्वरूपाची आधुनिक नवविज्ञानाची दृष्टि किती, कशी सकुचित व एकदेशी आहे (५) आणि ती मनुष्यत्वाच्या वाटीला कशी प्रतिरोधक व घातक आहे, (६) भारतीयाचें विज्ञान किती उत्तुग होतें असेंच नसून तें विज्ञान मानवाला दिव्यत्व म्हणजेच देवत्वच कसें प्राप्त करून देऊ शकतें (७) पश्चिमेकडील शास्त्रज्ञाचें नवविज्ञान हे मानवाला दानवतेकडे कसें नेत आहे, (८) व्यावहारिक दु ख, असतोष, असमाधान हे नाहींसें करून, सुख सतोष व समाधान भारतीय विज्ञान कसें मिळवून देऊ शकतें (९) भारतीय सर्वश्रेष्ठ विज्ञान व मत्रतत्र हे सस्कृत भाषेंतच असल्यानें सस्कृत ही 'मृतभाषा' नसून ती जाज्वल्य जिवत भाषा कशी व का आहे, (१०) आणि म्हणून त्या भाषेच्या अध्ययनामुळें जगातील सर्व मानव सुसस्कृत कसे बनू शकतील, इत्यादि गोष्टी आम्हा हतबुद्ध भारतीयाना जगदुद्धारक नवचैतन्यदायी कसें करील ह्या सर्व गोष्टींची जाणीव होईल

ह्या गोष्टी विशद करण्यासाठीं पाश्चिमात्याच्या नवविज्ञानाचे जे जेवढे पेच माझ्या अल्पमतीला समजू शकले तेवढें वाचकाच्या पुढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यामुळें आम्हा नवतरुणाना भारताच्या

भावी कार्यकर्त्यांना व कर्णधाराना आपल्या 'भारतीयत्वाची' खरी जाणीव उत्पन्न झाली तरी ही तशी प्रचोदना देणाऱ्या सद्गुरुमाउलीची अल्पशी सेवा घडली असें समाधान वाटेल. एकराष्ट्रीयत्वाची समष्टिभावना त्यामुळें येईल.

सदरहू विज्ञानीदृष्टीचा उहापोह खुद्द श्री योगेश्वरानंद हयात असताना त्याच्याशीं होत असे, व तो तसा भारतीयापुढें यावा असेंही त्याना वाटे व ते तसे प्रोत्साहनही देत हे खरें, तथापि त्यांच्या आकस्मिक निधनामुळें ते कार्य तसेंच राहिलें. पण पुढें कै. पंडित सातवळेकर आणि ब्र. भू. सिद्ध योगी रंगावधूत महाराज ह्याचा प्रदीर्घ सहवास व त्याचे प्रोत्साहन सदरहू विज्ञानी उहापोह 'मन्त्रशास्त्र' ग्रंथाच्या जोडीला देण्यास कारणीभूत झालें आहे हे नमूद करणे भाग आहे.

(१) **धन–लक्ष्मी प्राप्तिकारक विधिविधान** श्री सूक्त विधान या प्रकरणामध्यें टांत्रिक वैदिक व पुराणोक्त सबीज मन्त्रानी श्रीउपासना व श्रीप्राप्ति ह्याचा विचार करण्यात आला. पण येथें इतर मन्त्र व यंत्र ह्याचें संपूर्ण विधान दिलेलें आहे. तसेंच धनदाकवच व ऋणपरिहारक व संपत्तिप्रापक असे प्रदोषव्रत दिलेलें आहे याशिवाय कांहीं पंचदशी, वीसा किंवा अन्य यंत्रें देऊन त्यामार्फत धनप्राप्ति करण्याचे मार्ग सांगितलेले आहेत त्यातील कांही अनुभूत आहेत व कांहीं अनुभाव्य आहेत. त्याचा अनुभव घेऊन मला कळविल्यास आभारी होईन. श्रीसूक्त व सप्तशती याप्रमाणे 'सौंदर्यलहरी' (कै. भिडे) मराठी भाषांतरित ग्रंथात प्रत्येक लहरीत सुचविल्याप्रमाणे यंत्रें असूनही यंत्रोपयोगाचे विधिविधान संस्कृत भाषेंतच दिलें आहे तदनुभवी गुरूकडूनच तें प्राप्त होऊं शकतें.

'मन्त्रशास्त्र' या ग्रंथात योगेश्वरानंदतीर्थ शंकराचार्य ह्यानी सौंदर्यलहरी या ग्रंथातील ३४ व्या श्लोकाचा अनुभव घेतल्याचे यंत्रासह वर्णन आहे. तशीच श्लोक ३६ व ३७ ह्यावद्दल सूचित ग्वाही दिली आहे

(२) **शारीरिक रोग व विषबाधा नाशक** कांहीं मन्त्र व तोडगे दिलेले आहेत. त्यावद्दल, वरील प्रमाणेंच विनंति आहे. विषबाधेसंबंधें

'गारुडविद्या' हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. भगवान् विष्णूचें वाहन जो 'गरुड' त्याच्या उपासनेला 'गारुड विद्या' म्हणतात, या विद्येचें फार मोठें वाङ्मय 'हिंदी' भाषेंत आहे. तसेंच सर्प, विंचु आदि सरपटणाऱ्या प्राण्याच्या विषबाधेवर बरेच मन्त्र (बहुताशीं बीज नसलेले तान्त्रिक मन्त्र) हिंदी भाषेंतच आहेत कारण जादुटोणा स्वरूपाची अघोरी मन्त्रविद्या वाममार्गीय तान्त्रिक स्वरूपाची असून ती विद्या अनस्कारित माणसाच्या हातात व अशुद्धाचारी लोकाच्याही हातात आहे. असें आहे तरीही ती परिणामकारी यश देते सरपटणाऱ्या प्राण्याचे विष ते ते मन्त्र म्हटल्यावर उतरतें व वेदना कमी होतात. मन्त्र म्हणत कोळशानें विंचूचें चित्र काढल्यानतर त्या चित्रगत विंचवाच्या नांगीला स्पर्श करिताच नांगीचा फणकारा जाणवतो—त्याचप्रमाणें आपसातील हेव्यादाव्यामुळें भानामती विद्येचे चमत्कार अनुभवास येतात. ही वस्तुस्थिति आहे.' यावरून मनरूपी शब्दोच्चाराच्या लहरी म्हणजेच सवेदनें उत्पन्न होतात व त्या लहरींचा जरूर तो परिणाम खास होतो असें स्पष्टपणें सिद्ध होतें ही आज अत्यत महत्त्वाची व विचारणीय गोष्ट आहे.

(२) भूतबाधानिवारण : ह्याबाबतींतही वरीलप्रमाणेच अनुभव मान्य करावा लागतो. एवढेंच नव्हे तर ठराविक स्थळीं—देवस्थानीं जसें गाणगापूर—नरसोबा वाडी—त्र्यंबकेश्वर इ.—जपपाठादि उपासनेमुळें तेथें उत्पन्न झालेल्या वातावरणात निवारक लहरी कायमच्या जागृत (Magenetic field) असतात असें सिद्ध होतें

या विषयासबधी बरेंच साहित्य मन्त्रमहोदधि, इत्यादि ग्रथात दिलेलें आहे. भूत गाडणें या बाटलींत भरणें (म्हणजे त्या दुष्ट प्रवृत्तिधारी

---

१. मुद्राच्या भावनेमुळें मनुष्याचें रुपातर पशी या प्राणी ह्यात करून त्याची छाणीव त्या मानवी जीवाला व्हावी म्हणून त्याचे हाल करणें हा प्रकारची वाममार्गीय विद्या असल्याचा अनुभव बस्तर भागांतील काहीं लोकांमार्फत पहावयास मिळाला (गो म भा.)

जीवाला शिक्षा भोगावयास लावणे) यासारखे प्रयोग या ग्रंथात दिलेले नाहींत. कारण ती निकृष्ट प्रतीची ज्ञापित विद्या आहे व त्यात मानवता वृद्धिकारक वृत्ति नाहीं.

(४) इतर मंत्र या शेवटच्या भागात श्री योगेश्वरानंदतीर्थ ह्यांच्या 'मंत्रशास्त्र' या ग्रंथातील अवशिष्ट भाग दिलेला आहे.

धनलाभार्थे मंत्र यंत्र तंत्र

मंत्र जसे असंख्यात आहेत तशीं यंत्रेंही असंख्यात आहेत. लेखकाच्या पाहण्यात *श्री रेवतीनंदनाथ नावाचे सिद्धपुरुष* होते. ते प्रत्येक रोगावर तांब्याच्या ताम्हनात पाणी घालून त्यावर यंत्र काढून ते पाणी प्यावयास देत असत व रोगी लोक बरे होत असत. स्वर, व्यंजनें व त्यांचेपासून झालेले शब्द हे जसे अमूर्त आहेत, नित्य आहेत, अविनाशी आहेत, तशींच देवता-यंत्रेंही अमूर्त व नित्य आहेत, हेंही मागें सिद्ध केलेलें आहे. तांत्रिक मंत्र व तंत्रात वर्णन केल्याप्रमाणे यंत्रें म्हणजे देवताच्या मूर्तीच, हींपण नित्य आहेत. हे देवतांचे मंत्र सिद्ध करण्याकरिता विशिष्ट यंत्रे आहेत. तथापि मंत्राचे जसे विशिष्ट विनियोग सांगितले आहेत, तसे यंत्राचेही विशिष्ट विनियोग सांगितले आहेत. त्यापैकीं कांहीं अनुभवसिद्ध अशीं चार पाच यंत्रे आहेत त्यांचा उहापोह यापुढें दिला आहे.

(१) श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी श्रीभगवतीस्तुतिपर सौंदर्यलहरी[1] नामक

---

१. 'सौंदर्यलहरी'चा इंग्रजी अनुवाद पंडित श्री. आर अनंत कृष्ण शास्त्री यांनीं केला असून M/s Ganesh Co-Madras ह्यांनीं १९५७ मध्ये प्रकाशित केला आहे. त्यामध्यें श्रीविद्या व श्रीयंत्र यांची सचित्र माहिती आहे. त्यात लक्ष्मीधरा व अरुणामोदिनी टीका आहेत. त्यात पुढें दिलेले विशिष्ट अनुष्ठान आहे. 'सुवर्णनिर्मित पत्र्यावर "ॐ य ॐ" हा बीज मंत्र लिहून पूजा करून त्याचा रोज १ हजार जप करावा. असें ४५ दिवस केल्यावर रससिद्धि (Alchemical Power) प्राप्त होते. शक्ति संगम तंत्रामध्ये पटल

शंभर श्लोकात्मक ग्रंथ लिहिला आहे, त्यास आनंदलहरी असेंही नांव आहे. या शंभर श्लोकांवर १०० यंत्रें रचलेलीं आहेत व साधकांनीं त्या यंत्रांच्या व श्लोकांच्या जपपूजादिकांनीं ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण करून घ्यावें अशी योजना दिसते. या श्लोकांपैकीं *अनुभव घेतलेला ३४ सावा श्लोक* पुढें देण्यांत येत आहे.

'स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो- ।
निधायैके नित्ये निरवधि महाभोगरसिकाः ॥
भजन्ति त्वां चिंतामणि-गुण-निबद्धाक्षवलयाः ।
शिवाग्नौ जुव्हन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः' ॥१॥

श्री

द्रव्यलाभ यंत्र

स्वर्णपत्रावर सोवतचें यंत्र लिहावें. ४५ दिवसपर्यंत दर रोज वरील श्लोकाच्या १ हजार आवृत्ति कराव्या व चित्रान्नमधु याचा नैवेद्य दाखवावा. मग हें यंत्र
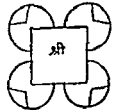
६मध्यें 'कादि विद्या' व 'हादि विद्या' ह्यांची संपूर्ण माहिती दिली आहे. कादिविद्या म्हणजे वेदोक्त दक्षिण विद्या ती होय. ती वामाचारी नव्हे, –'क' बीजानें प्रारंभ होणारे मंत्र ते कादिविद्या मंत्र. जसें 'क ए, ई ल ह्रीं, हसकहलह्रीं—सकलह्रीं आणि 'हसकलह्रीं—हसकहलह्रीं, सकलह्रीं' हे 'हादि विद्यामंत्र आहेत. श्रीपरमशिव, दुर्वासा, हयग्रीव (विष्णु) व अगस्ति ही परंपरा 'कादिविद्येची आणि अगस्तिपत्नी लोपामुद्रा ही 'हादिविद्येची उपासिक परंपरा. १५ बीजांवर आधारलेली ती पंचदशी विद्या. पण वर १४ च बीजें दिसतात. पण श्लोक ३३ व ३४ यांत अनुक्रमें ह्रीं, व श्रीं, असे मिळून १५ होतात. ह्या खुलाशाला भिडेकृत पुस्तकांत पहा.

सौंदर्य लहरी श्री. ह. वा. भिडे. एम. ए. (१९६९) हें मराठी सटीक अच्युतानंदस्वामी सद्गुरु (पुणे) यांच्या अनुमतीने परंपरेंतील अनुग्रहीत उपासकाने (श्री. भिडे) लिहिलेला आहे. तो वैदिक धर्म व शाक्तपंथ व धर्म यांचा संबंध व समन्वय करणारा अति महत्त्वाचा तांत्रिक व वैदिक धर्म साधकाला उपयोगी ग्रंथ आहे. त्यात बीजासह १०१ यंत्रे, बीजादि भूपुर पद्धतीनीं १८ प्रकार यंत्रे असलेला संग्राह्य ग्रंथ आहे. (गो. प्र. मा.)

संपुटांत घालून आपल्या तिजोरींत पुरावें. असें केलें तर द्रव्यलाभ होतो. (हें संपुट म्हणजे 'खड्ग संपुट' म्हणजे गेंड्याच्या वा रेड्याच्या शिंगांचीं दोन पात्रें होत.—गो. प्र. भा.)

सौंदर्यलहरीनील ३६ व्या श्लोकाच्या यंत्राचें फल क्षयरोगनिवृत्ति व ३७ व्या श्लोकाच्या यंत्रापासून महाकुष्ठरोग निवृत्ति होते. अशीं अनेक फलदायक यंत्रें या ग्रंथांत आहेत. परंतु त्याचा अनुभव घेतलेले कोणी साधक आढळले नाहींत, सबब त्याचा जास्त खुलासा दिला नाहीं.

२	७	६
९	५	१
४	३	८

लक्ष्मी यंत्र

(२) संपत्ति मिळण्याकरितां श्री लक्ष्मी मंत्र व यंत्रविधि हीं १६ यंत्रें बेलाच्या त्रिदलांतील मध्य पत्रावर लिहावीं. आणि त्या त्रिदलांपैकीं कोरीं पत्रें जवळ ठेवावींत. प्रजापति ऋषि; अनुष्टुप् छंदः, परमेष्ठी देवता असें उजव्या पानावर लिहावें. डाव्या पानावर 'श्रीं क्लीं ह्रीं ग्लौं स्वाहा' हा मंत्र लिहावा. तुळशी काष्ठमाळेनें या मंत्राचा ३६० जप लाल वस्त्र नेसून करावा. माका, फुलें, सुगंधी अत्तराचा दिवा, काचेच्या पणतींत (तांबड्या) वात लावून काचेच्या झाकणानें झांकून ठेवावा व हा आपल्या दक्षिण दिशेला ठेवावा. रक्तचंदन, सिंदुर, तांबड्या कण्हेरीचीं फुलें यांनीं यंत्रांची पूजा करावी. दहींभाताचा नैवेद्य करावा. नंतर दिवा उघडावा. आणि आपल्या जेवणाच्या जागीं तांबडें वस्त्र पसरून त्यावर चौरंग ठेवावा. नंतर लक्ष्मीच्या उजव्या पानावर एक नारळ रक्तचंदन लावून चढवावा. तेव्हां लक्ष्मी अंतर्धान पावते. नंतर आपल्यापैकीं कोणी ज्या ठिकाणीं लक्ष्मी दिसते असें सांगेल तेव्हां तेथें यंत्र लिहून त्या भूमीवर ठेवावें. तेव्हां ती जागा निधीद्रव्यास प्राप्त होईल. नंतर जर तो निधी काढावयाचा असेल तर तेथें गाईचें सव्वमण दूध घेऊन त्याची खीर करावी व तिचा होम करावा. होमाचा मंत्र 'ह्रीं श्रीं श्रीं ह्रीं स्वाहा' या मंत्रानें १५००० आहुती द्याव्या. पूर्णाहुति श्रीफळाची (नारळाची) द्यावी व तो निधी काढावा.

श्रीगणेशाय नमः श्री लक्ष्मी मंत्र यंत्रविधि व्याख्यास्यामः। प्रथमं चतुरस्रं च चतुरस्रं ततो बहिर्दिक्षु रेखाद्वयं चैव याम्ये चैव ततो लिखेत्। प्रतीच्यां ह्रीं ततो लेख्य कुबेरं च ततो लिखेत्। पूर्वकोष्ठे रविं चैव अग्नि कोणे हुताशनः। याम्ये चैवाग्निदिकं चैव नैर्ऋते दिक् ततो लिखेत्। प्रतीच्यैर्वसुभिर्लिखित्वा वायव्ये द्विस्ततो लिखेत्। उत्तरे त्रयोदशं चैव ईशान्ये बाणमेवच। ईशाननैर्ऋति दिशौ पञ्चाक्षी षट्केन च। अग्निकोणे रसं चैव वायव्ये रंध्र मेवच। अष्टगंधे लिखित्वा तु कागदे भूर्जपत्रके। मध्ये मंत्रं श्रियं चैव विशयंत्र प्रकीर्तितम्। अथ मंत्रमाह: 'ॐ श्री माया कामबीजा प्रणवाद्योनि व्याहरेत्। स्वाहान्तो मंत्र राजोपि जपेदेव शुचिस्मितः। न्यास ध्यानं न वा पूजा न न्यासा न च भावना। जपादेव प्रसिद्धेत मंत्रराजश्रियर्गरः। लिखितंयंत्रराजं च निसहस्रं सुमंत्रं।

यत्रराजान तत्रे यीलाल रारीरे आत्मय वामपादेन भृत्वा त चाप्यघोमुख। प्रजपन्मत्रराजानमष्टोत्तरशत सुधी । अमुस्मात्कार्यगामीनि स्वाहान्ते पल्लव वदेत्। चन्त्रर्तिनमार्त्पेत मुहूर्तेन स्वमाल्ये। आनयेत्प्रहरार्धेन भूचरान् यक्षराक्षसान् । प्रहरेनैन देवेशी पाकशासनमासनान् । चालयेत्तात्र सदेहो वरुण धननायक। दिक्पालान्दिदिशापालान् प्रहरैकेन सुव्रते। अथवा त्रिमिहोत्तेन धनाढ्यो जायते ध्रुवम् ।

(३) श्री लक्ष्मी विधान (संपत्ति मिळण्याकरिता).

श्रावण महिन्यातील शुद्ध पक्षात चागला दिवस पाहून सुरवात करणे. अश्वत्याचीं ११ पानें पोर्णिमेला व औदुंबराचीं ११ पाने सूर्य सक्रातीला आणि अमावास्येला रुईचीं ११ पाने घ्यावीं गोरख चदन, शेंदूर, केशर व वेखंड याचे गंध करावे डाळिंबाच्या लेखणीनें अथवा डाळिंबाचे फुलाचे देठानें लिहावें आरभीं १०८ गायत्री मत्र जपून नतर पानावर लिहिणे. अश्वत्थपानावर देठाकडून लिहिणे.

यानर श्री लक्ष्मीची भावना करावी

१	गायत्री मत्रानें	आवाहन
२	गायत्री मत्रानें	अक्षता
३	गायत्री मत्राने	पाद्य
४	,,	अर्घ्य
५	,,	पयस्नान
६	,,	गगोदक
७	,,	वस्त्र
८	,,	चदन
९	,,	अक्षता
१०	,,	सौभाग्य द्रव्य
११	,,	पुष्पें सोनचाफा, चाफा, पौर्णिमेस, रईचें सत्रा-तीस, व धोत्र्याचें पुष्प अमावास्येस घ्यावें. पच धूप. (वेखड, शिलाजीत, अतिविष, साखर, लवग, पानडी.)
१२	,,	दीप
१३	,,	नैवेद्य-उडदाच्या डाळीचा-मुगाच्या डाळीचा, चण्याच्या डाळीचा असे समप्रमाण तीन लाडू ठेवावे अमावास्येच्या दिवशीं पादरे तीळ व गूळ नैवेद्यास घालणें. मत्रानें प्रार्थना करावी त्यावेळीं प्रत्येक गायत्री मत्राचे शेवटीं 'ॐ ऐं क्लीं सौ मामोद्धारयोद्धारय ह्रीं फट्' हा मत्र म्हणावा, एकशें आठ वेळ मत्र म्हणून पूजा समाप्त करावी

शेवटीं वरील मत्र म्हणून पादरे तीळ व तांदूळ एकत्र करून अक्षता वहाणे मधल्या तीन पानावर यापैकीं एक लाडू दोघानीं (नसल्यास एकट्यानें) एक गांवेस व एक रस्त्यावर भुरकुणें

या दिवशीं भोजनास दूध, भात, तूप, साखर असावें. दुसरें कांहीं नाहीं. जेवण फक्त एकवेळ घ्यावें. सात महिने असें करावें. संपत्ति मिळते.

(५) श्रीधनदाकवच

कथयस्व महादेव धनदाकवचं शुभं। यद्धृत्वा याति दुर्गेऽपि कुबेर इव भैरव। वेतालभैरव उवाच। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धनदाकवचं शुभं। दारिद्र्यखण्डनं नाम सर्वसौभाग्यदायकं। भतुर्य (र) रक्षयेत् शीर्षे बिन्दुः रक्षतु पार्श्वयोः। श्रीबीजं रक्षयेत्सर्वं शरीरं देवि सर्वतः। माया बीजमवतु भुजौ कक्षे। पादौ रक्षेत् रतिप्रिया। वह्निजाया पातु लिंगं मंत्रः सर्वत्र रक्षतु। धनदा सर्वदा रक्षेत् पथि दुर्गे यमालये। मंजुघोषा सदा पातु पृष्ठं जानुयुगं तथा। सुंदरी दंडनालं च कंठनालं च चामरी। भ्रामरी भ्रमणं रक्षेत् दशदिक्षु शुभद्रिका॥ करालभैरवी पातु वदनं श्रुतिनेत्रयोः। त्रिनेत्रा त्वरितं पातु तुरंगा सर्वसंकटे। ओष्ठाधरौ पातु माया चन्द्रिका मेरुदंडयोः। अंगुलीषु तथा शक्तिर्जघनं चैव चण्डिका। इन्द्राणी पातु मां पूर्वे माहेशी पातु दक्षिणे। कौमारी पश्चिमे पातु वैष्णवी चोत्तरेऽवस्तु। ईशान्यां पातु वाराही चामुण्डा वन्हि कोणके। कौबेरी नैर्ऋति रक्षेत् वायव्यां मृगवाहिनी। उर्ध्वं ब्राह्मी सदा पातु अधोऽनंता सदावतु। ज्ञात्वा तु कवचं दिव्यं सुखेन सर्वसिद्धिकृत्। भविष्यनि न संदेहः सह देव्या सुखी भवेत्। कदाचिद्यः पठेद्धीमान् स कुबेरो भवेत् ध्रुवं। अपुत्रो लभते पुत्रम् सर्वविद्यां सुशोभनाम्॥ इति रुद्रयामले धनदाकवचं संपूर्णम्।

(६) धनदा दशाक्षरी मंत्र

ॐ अस्य श्रीधनदादशाक्षरीमंत्रस्य कुबेर ऋषिः। पङ्क्तिछंद.। धनदा-देवी देवता। धनदा–देवी–मंत्र–जपे विनियोगः। 'ह्रां ह्रीं ह्रुं ह्रैं ह्रौं ह्रः' इति करहृदयादिन्यासः।

ध्यानं कुंकुमोदरगर्भाभा किंचिचौ वनशालिनीं। मृणालकोमलभुजा केयूरागदभूषिताम्। तुलाकोटिपरिभ्रान्तपादपद्मद्वयार्चिता। माणिक्यहार मुकुटकुण्डलादिविभूषिताम्। नीलोत्पलदृशा उद्यत्कुचकुंभसमन्विताम्। रक्तवस्त्रपरीधाना ताबूलाधर पल्लवाम् हेमप्राकारमध्यस्था रत्नसिंहासनोपरि। ध्यायेत्कल्पतरोर्मूले देवीं ता धनदायिकाम्। नवयोन्यात्मक चक्रे लिखित्वा धनदा देवीं पूजयेत्। अथवा हृदये ध्यायेत्। पूजा 'ल' पृथिव्यात्मक गध समर्पयामि। 'ह' आकाशात्मक पुष्प समर्पयामि। 'य' वायव्यात्मक धूप समर्पयामि। 'र' तेजोरूप दीप सर्पयामि। 'व' अमृतात्मक नैवेद्य समर्पयामि। 'स' सर्वात्मक फल ताबूल समर्प०। ततो वराभयकमलमुद्रा प्रदर्शयेत्।

मंत्रः- '<u>ॐ र श्री ह्रीं रतिप्रियायै स्वाहा</u>' यथासख्य जप कुर्यात्। पश्चात् षडग ध्यान जपनिवेदन। तारो वन्हिरमामाया रतिप्रिये वदेत् तत। वन्हिजाया तत प्रोक्तो मन्त्रस्त्वद्दशार्णक। धनदाया महामंत्र भक्तो य स्मरति ध्रुवम्। दरिद्रता परित्यज्य सद्य सपत्तिमान् भवेत्। एकदर जपसख्या ७७००० सत्यात्तर हजार, अकरा हजार रोज, दशांश हवन, मार्जन, तर्पण, ब्राम्हण भोजन.

यत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें काढावें

१ चौकोन
२ चार द्वारें (प्रत्येक ओळीच्या मध्यें)
३ चौकोनावर चार त्रिशूळ
४ वर्तुळ
५ वर्तुळात ९ पाकळ्या
६ पाकळ्यांच्या मध्यें लहान वर्तुळ
७ लहान वर्तुळात 'ॐ'
८ नऊ पाकळ्यात 'र श्री ह्री र ति प्रि ये स्वा हा'
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

वरील यत्र डाळिंबाच्या काडीनें रक्तचंदनानें भूर्जपत्रावर काढावें व त्याची रोज पूजा करण्यापूर्वी त्या यत्रामध्ये श्रीधनदादेवीचे आवाहन करावें. व तशीच श्रीधनदादेवी आपण जप करिताना आपल्यासमोर आली आहे अशी भावना करावी. जप रात्रीं ८ ते २ पर्यंत करावा. तुपाचा दिवा व उदबत्ती जप संपेपर्यंत ठेवावी. रोज जप ११००० व्हावयास पाहिजे असा सात दिवसात ७७००० जप करावा. नतर ७७०० हवन ७७० मार्जन ७ ब्राह्मण भोजन असा विधि आहे. ॐसह दहा अक्षरें होतात.

(७) ऋणपरिहारक प्रदोषव्रत

त्रयोदशा प्रदोषे साय सध्या विधाय। प्राणानायम्य। तिथ्यादीन् सकीर्त्य। मम ऋणपरिहारार्थं त्रयोदश्यधिपतिश्रीरुद्रप्रीत्यर्थं प्रदोषव्रतागभूत आम्रपत्रहोम करिष्ये। एकसवत्सरपर्यन्त प्रतिपक्षत्रयोदश्या प्रदोषे शिवमभ्यर्च्य नक्त भक्ष्यामि शकर। इति प्रार्थ्य। आम्रपत्रमानीय आग्नेयाभिमुख विदार्य। एकभाग हस्ते अपरभाग पचधा छित्वा चतुर्भि खण्डै प्रागादिक्रमेण कुण्ड सपाद्य। पचमेन खण्डेन प्रत्यवरोहणमाप्रव-रोहेति मत्रस्य। विश्वामित्र ऋषि। अनुष्टुप् छद। गाथिनो देवता। अग्निप्रत्यवरोहणे विनियोग। ॐ प्रत्यवरोहजातवेद पुनस्त्व देवेभ्यो हव्यवाहन प्रजानन्। प्रजा पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथाभव यजमानाय शयो ॥ - १ - ॥ इति मत्रेणाग्नि भावयित्वा कुण्डे सस्थाप्य। तत्र हस्तस्थितमेकादशधा छित्वा। एकादश वार जुहुयात्।

अस्य ऋणमोचनमत्रस्य कश्यप ऋषि। विराट् छद। त्रयोदश्यधिपति रुद्रो देवता। मम ऋणपरिहारार्थे आम्रपत्रहोमे विनियोग। ॐ सहस्र ज्वलन् मृत्यु नाशय स्वाहा। त्रयोदश्यधिपतिरुद्रायेद न मम। अनेन मत्रेणैकादशवार होम। अथ जप। नैर्ऋत्याभिमुख। अस्य ऋणमोचन-मत्रस्य। कश्यप ऋषि। विराट् छद। त्रयोदश्यधिपति रुद्रो देवता। मम ऋणपरिहारार्थे जपे विनियोग। ॐ नमो भगवते ताण्डवप्रियाय त्रयोदश्य-

निपनिनीलकण्ठाय स्वाहा। इत्येकादशवार जप्त्वा। वायव्याभिमुख। पूर्ववद्ध्यादिकमुक्त्वा ॐ नमो भगवते ऋणमोचनरुद्राय अस्मदृण विमोचय हु फट् स्वाहा' इत्येकादशवार जप्त्वा तत ईशानाभिमुख। अस्य श्री अगारकमत्रस्य कश्यप ऋषिः। अनुष्टुप् छद। भौमो देवता। मम ऋणपरिहारार्थे जपे विनियोग। अगारक महीपुत्र भगवन् भक्तवत्सल। नमोऽस्तु ते ममाशेष ऋणमाशु विमोचय इत्येकादशवार जप्त्वा। परमेश्वरार्पण कृत्वा। ततो महादेव सपूज्य। सर्वेश्वरस्वरूपेण त्वद्रूपा मृत्तिकामिमाम्। लिंगार्थं त्वा प्रतिगृह्णामि प्रसन्ना भव शोभने। इति मृत्तिका प्रार्थ्य, गृहीत्वा लिंग निर्माय। प्राणप्रतिष्ठा कुर्यात् षोडशोपचारे सपूज्य चणकद्विदल-नैवेद्य समर्प्य पुष्पाजलिं दत्वा क्षमाप्य अक्षतै सपूज्य भवादिमत्रेण। पूर्वे भवाय क्षितिमूर्तये नम। ईशान्ये शर्वाय जलमूर्तये नम। उत्तरे रुद्रायाग्निमूर्तये नम। वायव्ये उग्राय वायुमूर्तये नम। पश्चिमे भीमायाकाशमूर्तये नम। नैर्ऋत्ये पशुपतये यजमानमूर्तये नम। दक्षिणे महादेवाय सोममूर्तये नम। आग्नेये ईशानाय सूर्यमूर्तये नम। इति प्रार्थयेत्। तथा भवात्तोमाना पशूना पाशमोचन। तथा व्रतेन सतुष्टो ऋणनिर्मोचन कुरु। ऋणरोग-दरिद्रादि पापक्षुत्तापमृत्यव। भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा।

अस्य श्री अनृणामत्रस्य ऋणमुक्तेश्वर ऋषि। त्रिष्टुप् छद। रुद्रो देवता। मम ऋणपरिहारार्थे जपे विनियोग। न्यास। ऋणमुक्तेश्वररुद्र ऋषि शिरसि। त्रिष्टुप् छन्दसे नम मुखे। ऋणहर्ता रुद्रो देवता हृदये। ॐ अनृणा अस्मिन् अगु० नम। अनृणा परस्मिन् तर्ज० नम। तृतीये लोके अनृणास्याम मध्य० नम। ये देवयाना अनामिकाभ्या० नम। उत पितृयाणा कनिष्ठि० नम। सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेम करतल० भ्या नम। एवं हृदयादि। ध्यान—ध्यायेन्नित्य०॥

अनतलक्ष्मीर्मम सन्निधौ सदा शिवस्य भक्तिश्चिरर्धनेन नानाद्न शत्रु निवारकोऽह भवामि शम्भो तव पादसेवया। शम्भो पचोपचारै सपूज्य। मत्रजप कुर्यात्।

मंत्रजप : अनृणा अस्मिन्नृणाः परस्मिन्तृतीये लोके अनृणा स्याम ॥
ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वाण्यथो अनृणा अक्षियेम ॥

अष्टोत्तरशतजपान्ते स्तोत्रं पठेत् ।
'जयदेव जगन्नाथ जयशंकर शाश्वत ।
जय सर्वसुराध्यक्ष जय सर्वसुरार्चित ॥ १ ॥
जय सर्वगुणानन्त जय सर्ववरप्रद ।
जय सर्वनिराधार जय विश्वम्भराव्यय ॥ २ ॥
जय विश्वैकविद्येश जय नागेन्द्रभूषण ।
जय गौरीपते शम्भो जय चन्द्रार्धशेखर ॥ ३ ॥
जय कोट्यर्कसंकाश जयानन्त गुणाकर ।
जय रुद्र विरूपाक्ष जय नित्य निरंजन ॥ ४ ॥
जय नाथ कृपासिन्धो जय भक्तार्तिभञ्जन ।
जय दुस्तरसंसारसागरोत्तारणप्रभो ॥ ५ ॥
प्रसीद मे महाभाग संसारार्तस्य खिद्यतः ।
सर्वपापक्षयं कृत्वा रक्ष मां परमेश्वर ॥ ६ ॥
मम दारिद्र्यमग्नस्य महापापहतौजसः ।
महाशोकविनष्टस्य महारोगातुरस्य च ॥ ७ ॥
महाऋणपरीतस्य दह्यमानस्य कर्मभिः ।
गदैः प्रपीड्यमानस्य प्रसीद मम शंकर ॥ ८ ॥
दारिद्र्यः प्रार्थयेदेवं पूजान्ते गिरिजापतिम् ।
अर्थाढ्योऽपि राजा वा प्रार्थयेदेवमीश्वरम् ॥ ९ ॥
दीर्घमायुः सदारोग्यं कोषवृद्धिर्बलोन्नतिः ।
ममास्तु नित्यमानदः प्रसादात्तव शंकर ॥ १० ॥
शत्रवः संक्षयं यान्तु प्रसीदन्तु मम ग्रहाः ।
नश्यन्तु दस्यवो राष्ट्रे जनाः सन्तु निरापदः ॥ ११ ॥

दुर्भिक्षमरिसन्तापा. शमं यान्तु महीतले ।
सर्वज्ञस्य समृद्धीना भूयात्सुखमया दिशः ॥ १२ ॥
एवमाराधयेदेव प्रदोपे गिरिजापतिम् ॥ १३ ॥
प्रात.काले शिवं दृष्ट्वा० ।
उद्यापने व चतुर्दशब्राह्मणानां पायसादिभोजनं दद्यात्
इति ऋणपरिहारप्रदोषव्रतं सम्पूर्णम् ॥

(८) पैसा उडविण्याचा मंत्र

ॐ नमो हनमंत किर हुवा हुलासा चलरे पैसा रुखा बिरखा तेरा बासा सबकी दृष्टी बाधी दे मोहीं मेरा मुखजोवै सबको यवाद करता वादी रैभैभरी सभामें मोहिंवी गोवै.

विधि : रस्त्यातील धूळ चिमटीनें घेऊन वरील मत्रानें अभिमंत्रून पैश्यावर मारणें.

२. शरीर रोग निवारणादि

(९) श्वेतकुष्ठनाश

पालाश वृक्षाच्या ओल्या लाकडाच्या दोन उभ्या चिरफळ्या अर्धवट करून चुलींत जाळाव्या. त्या पेटल्यावर त्यांना येणाऱ्या रसानें पांढऱ्या कोडावर घासून तो रस लावला तर एक महिन्यात तो रोग बरा होतो. तसेंच खैराचा कात, व कडू लिंबाचें खोड कागदी लिंबाच्या रसात उगाळून लावावें. पांढरें कोड बरें होतें.

—वे. मू. रा. रा. गंगाधर शास्त्री याविसे,
नसिराबाद, भुसावळ.

(१०) गुरांचे रोगांवर मंत्र

तं सुक्री देव देवेतं तं वेदेन रतो रतं।
तं रतो ए रुढतो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतं॥ १॥

हें यंत्र मंत्रून धुपवून गोठ्याचे पुढील दरवाजावर बांधावें. गुरांस महामारी वगैरे रोग होणार नाहींत.
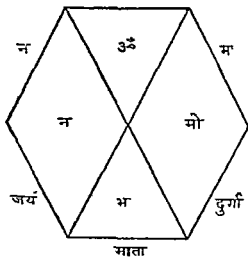
रोगनिवारण यंत्र

मंत्र—ॐ नमो जय भगवति माते दुर्गायै नमः
या मंत्राचे योगानें सर्व वनस्पती वश होतात.

(११) बालरोदन

बालरोदनपरिहारार्थं यंत्रमुक्तम् मयूखे षडस्रमध्ये ह्रीं कारस्तन्मध्ये शिशोर्नाम विलिख्य, षट् कोणेषु ॐ लु लु वः स्वाहा इति मंत्र षडक्षराणि विलिख्य तद्बहिः नेमिवृत्तद्वय विलिख्य तद्बहिरधोसु खैरर्धचंद्रैरावृत्य पंचोपचौरैः संपूज्य बालहस्ते कंठे वा बध्नीयात्यंत्र कागदोपरि लिखेत्.
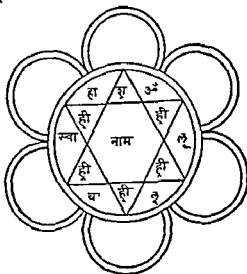
बालरोदनपरिहार यंत्र (१)

१	३२	१९	१८
२०	७	२	२१
६	१७	३४	३
३३	४	११	१८

बालरोदन परिहार यंत्र (२)

बाल फार रडत असल्यास कागदावर शाईनें लिहून गळ्यात बांधल्यास रोदन राहील.

(१२) मस्तकशूला परिहार यंत्र

१	४	४४	८
४५	७	२	४६
६	४२	४६	३
४०	४	५	४३

दोन्ही बाजूचा मस्तकशूल जाणेस वर लिहिलेलें यंत्र कागदावर लिहून तीन दिवस बांधावें.

प्रतापनारसिंह म्हणून एक मंत्रशास्त्रावर ग्रंथ आहे, त्यातील रोगनिवृत्तीसाठीं वेचक मंत्र: 'तिरिपरिपव शिवपुरीपव्र परपुरिपव परपुरिपव शविरोलिपव शरवण भव्र'

भृंगिमुद्रया शुद्ध भस्म घेऊन मंत्राचे शेवटीं रोग्याचे आंगावर टाकावें. रक्तविकार बरा होतो.

जातवेदसे हा मंत्र—

वसिष्ठ ऋषिः । मार्जाररुद्रो देवता । अनुष्टुप् छंदः ।

दुष्टसत्व निवृत्ति होते.

(१३) अर्शरोगनिवारण

कावुता कां करकुता साकुता कलिता आकलिता येरि निरी
जिर्रा । राजनीती जो मंत्र जाणे त्याचे वंशी नाहीं रिसा ॥

सप्तधा अभिमंत्रण २१ वेळ मंत्रून पाणी गुदद्वार धुण्यास देणें.

'कर कर कर्ता करार कर्ता 'जो वता सो होय.'

२१ वेळ मंत्रून पाण्यानें गुदद्वारें धुणें (अर्शरोग) मूळव्याध बरी होते.

वे. शा. सं. चैतन्य महाराज ऊर्फ त्र्यंबक शास्त्री,
शील मोहोल्ला, इंदोर.

(१४) ज्वरनिवृत्ति प्रकाराः

भस्मायुधाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि तन्नो ज्वरः प्रचोदयात् इतिज्वर गायत्री प्रतिश्लोक उत्पत्ति सहारोत्पत्ति क्रमपाठ सप्तदिन जपे तदा ज्वराणा दारुणपीडा शांतिः।

(अ) हिमज्वर

काळे कुरडे मूळची धाव हीव येते त्याचें नाव काय ?

नाव विचारून दररोज तीन तीन पानाचे लवंगा घालून तीन विडे करून खावयास देणें. हिमज्वर नाहींसा होतो.

(आ) ज्वर-निवारणार्थ स्तोत्र

श्रीगणेशाय नम ज्वर उवाच। नमामि त्वानंतशक्ति परेशं सर्वात्मान केवल शक्तिमात्र। विश्वोत्पत्तिज्ञानसंध्यानहेतु यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिंग प्रशांत॥ १॥ कालो दैवं कर्म जीवस्वभावो द्रव्य क्षेत्र प्राण आत्मा विकार तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायेषा तन्निषेध प्रपद्ये (२) नानाभावैर्लील यैवोपपन्नै देवान्साधूंल्लोकसेतून्बिभर्षि हस्युन्मार्गान्हिंसया वर्तमाना-न्जन्मैतत्ते भारहाराय भूमे (३) तप्तोह ते तेजसा दुःसहेन शांतोग्रेणात्यु-ल्बणेन ज्वरेण तावत्तापो देहिना तेंघ्रिमूल नो सेवेरन्यावदाशानुबद्धा (४) श्रीभगवानुवाच—त्रिशिरस्ते प्रसन्नोस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद्भय यो नौ स्मरति संवाद तस्य त्वन्न भवेद्भय (५) इत्युक्त्वाच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वर इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधे उत्तरार्धे ज्वरस्तोत्र संपूर्णम् ॥

(१५) उसण

'काळी गाय डोंगरावर चरत चरत जाय
उसण भरली त्याचें नांव काय?'

नाव विचारून ऊप्यानें राखेनें उतरणें ३ वेळा, ११ वेळा, उसण बरी होते

(१६) अर्धशिशी

काळी दोरी किरकिटी दोरी चिरी हसळ
हनुमताचें नाव घेता अर्धशिसी नासते.
राखेने ११ वेळ मत्रून उतरणे. *अर्धशिशी* उतरते.

(१७) डोकेंदुखी

'हे गक डात्रया घे कीड मरे मगज
गुरुकी सपत स्फुर मंत्र ईस्त्ररी वाचा'
११ वेळ मत्र म्हणून डोक्यावर रक्षा लावणें, *डोकेंदुखी* राहते.

(१८) दृष्ट काढणें

नदीच्या पलीकडे मागीण उभी हार्ति मिठाची वाटी,
दृष्ट पायख उतर ऐक्या गोष्टी
दृष्ट लागल्यास मीठ किंवा राख मत्रून देणे. दृष्ट उतरते.

वेशीच्या बाहेर तीन लोखडाचे खिळे, ताबडे घे पाढरे दे
दूर्वांकुरानें डोळ्यावरून मत्र म्हणून ११ वेळ उतरणे ३ दिवसपर्यन्त, डोळ्यातील अयरा नाहींसा होतो.

(१९) शूलनाशक प्रयोग

प्रथम पार्थिवलिंग सपूज्य-पश्चात्-मीढुष्टम शिवतमेति मत्र प्रतिश्लोक पठेत् । शूलरोग नाशो भवति ।

(२०) अंगांत हूक भरते ती उतरण्याचा मंत्र

ॐ नमो सारकी छुरी धारदावान हूक न चले रे मुहम्मदा ज्यानकी आन.

विधि : *ह्या मत्राचा छुरीवर सात वेळ जप करून ती ज्या ठिकाणीं* दु ख झालें असेल त्यावरून ओढून जमिनीवर हापटावी. दु ख वरें होतें.

(२०) दृष्टीचा मंत्र

ॐ नमो गुरु आदेश तुझ्या नावें भूत पळे प्रेत पळे खवीस पळे सत पळे अरिष्ट पळे न पळे तर गुरुकी गोरख नाथकी बीद माहीचले गुरुकी सगत मेरी भगत चले मंत्र ईश्वरी वाचा

विधि ह्या मंत्राने विभूती सात वेळ मंत्रून लावावी म्हणजे दृष्टी उतरेल

(अ) डोळ्यांचे दुःखाचा मंत्र

ॐ नमो झलमल जहर भरीत लाई अस्ताचल पर्वतसे आई पुटेन पोक करैन पिडा यती हनुमंत राखैहिडा

विधि : वरील मंत्र सात वेळ म्हणून लिंबाच्या डाहाळ्यांनें तीन दिवस झाडावें. डोळे बरे होतील

(२१) सुदर्शनचक्र मंत्र (अनेक रोगावर)

'ॐ अस्य श्रीसुदर्शनचक्रमाला मंत्रस्य। अहिर्बुध्न्य ऋषि । जगती गायत्री छंद । श्रीसुदर्शनरूपी श्रीनृसिंहोदेवता। मम समस्तदोष परिहारार्थे जपे विनियोग 'ह्रां ह्रीं' इति षडंग न्यास

अथ ध्यान–'सुदर्शन नमस्तुभ्य सहस्रारायुत प्रभो

सर्वारुयानिन् दैत्याना दानवाना विजृंभणम्।

मानमोपचार सपूय ह्रीं सिद्धये नमः । मालामंत्र'

'ॐ ह्रीं सुदर्शन चक्रराज महानल महावीर महाउग्र महाभीम महापराक्रम ज्वल ज्वल प्रज्वल २ स्थिर २ प्रसुरय २ भ्रम २ भिंधि २ घोर २ सुघोर घोरतर तान् छद् २ प्रच्छद् २ दह २ कुद्द २ ल ल ल ल ल ल लृ लृ लृ लृ लृ यन् २ मथुतम २ आज्ञा २ हा राम हा राम ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ ह हु क्ष क्ष ॐ क्षें क्षें सर्वमा रक्ष सर्व शत्रून् भासय भ्रामय

भक्षय २ खादय ॐ ह्रीं परमन्त्र परयन्त्र परतन्त्र परगुप्तविद्यात्पर सर्वविद्या परशक्ति पर होमान् भक्षय २ एकाहिकज्वर द्व्याहिकज्वर त्र्याहिकज्वर चातुर्थिकज्वर उपज्वर शीतज्वर पक्षज्वर मासज्वर सांवत्सरिकज्वर सर्वज्वर द्वंद्वज्वर अक्षिशूल कुक्षिशूल पार्श्वशूल परिवारशूल सर्वशूलान् निवारय निवारय ॐ श्रों श्रों ॐ क्ष क्ष ॐ खें खें ॐ ग्रहान् निर्मूलय २ आवेशय २ आकर्षय २ भूतप्रेतान् त्रासय २ ब्रह्मराक्षसान् त्रासय २ ॐ ह्रा ह्रीं ह्रू फट् स्वाहा अष्टोत्तर जपात् सिद्धि ॐ ह्रीं सुदर्शनाय विद्महे महाज्वालाय धीमही तन्नश्चक्र प्रचोदयात्। सुदर्शन चक्रमाला मन्त्र प्रसादोस्तु।

सोबतचें यन्त्र ताम्याच्या अगर चांदीच्या पत्र्यावर ऊर्ध्वमुख करावें व त्याची पूजा करावी.

घरचा भाग

खालचा भाग

ही यन्त्रें ताम्याचीं करावीं

या चाक्षुष्मति विधेने स्तवन केलेल सूर्यनारायण प्रसन्न होउन आशीर्वाद देतो जो ब्राह्मण रोज या विधेचे पठण करतो, त्याला अधत्व येत नाहा व त्याचे कुलात कोणीही अध होत नाहा

अवितम इति मन्त्रस्य सरस्वत्यो देवता । ऐ बीज । ऐ शक्ति । ए कीलकम् श्रीसरस्वतीप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग । अथ न्यास — ऐं अवितमे अगुष्ठाभ्या नम । नदीतमे तर्जनीभ्या नम । देवितमे मध्यमाभ्या नम । सरस्वति अनामिकाभ्या नम अप्रशस्ता इवस्मसि कनिष्ठिकाभ्या नम । प्रशस्तिमन्नस्कृधि करतलकरपृष्ठाभ्या नम । एव हृदयादि ॥

ध्यान : नामो मन्त्रात्मक सर्व यस्यामावेश्यता पुन ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मा पातु सरस्वती॥ अथ मत्र —

'ऐं अवितमे नदितमे देवितमे सरस्वति ।
अप्रशस्ता इवस्मसि प्रशस्तिमन नस्कृधि ॥

चतुर्मुख मुखाम्भोज वनहसवधूर्मम । मानसे रम्यता नित्य सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥ नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि । त्वामह प्रार्थये नित्य विद्यादान च देहि मे ॥ २ ॥ अक्षसूत्राङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी । मुक्ताहारसमायुक्ता वाचि तिष्ठतु मे सदा ॥ ३ ॥ कम्बुकण्ठीसुताम्रोष्ठी सर्वाभरणभूषिता । महासरस्वतीदेवी जिह्वाग्रे सन्निविश्यताम् ॥ ४ ॥ या श्रद्धाधारणा मेधा वाग्देवी विधिवल्लभा । भक्त जिह्वाग्रसदना शमादि गुणदायिनी ॥ ५ ॥ नमामि यामिनानाथलेखालकृतकुन्तलाम् । भवाना भवसतापनिर्वापण सुधानदीम् ॥ ६ ॥ य कश्चिन्निरातङ्क भुक्तिमुक्ति च वाञ्छती । सोऽभ्यर्च्य या दशश्लोक्या नित्य स्तोति सरस्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्यैव स्तुवतो नित्य समभ्यर्च सरस्वतीम् । भक्तिश्रद्धाभियुक्तस्य षण्मासात्प्रत्ययो भवेत् ॥ ८ ॥ तत प्रवर्तते वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा । गद्यपद्यात्मकै शब्देरप्रमेयैर्विवक्षिते ॥ ९ ॥

(अ) चाक्षुष्मतिविद्या मंत्र

अस्य श्री चाक्षुष्मतिविद्यामहामंत्रस्य साकृतिः ऋषिः । अनुष्टुप् छदः सूर्यनारायण देवता । ह्रां बीज ह्रीं शक्तिः ह्रूं कीलकम् । सर्वअक्षिरोग-निवारणार्थे विनियोगः । ह्रां ह्रीं इत्यादि करषडग न्यासः । अथ ध्यानम्— चिदात्मान नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वय. । परमानद सदेहो वासुदेवोहमोमिति मंत्र— ॐ नमो भगवते श्री सूर्याक्षितेजसे नमः । ॐ खेचराय नमः ॐ महासेनाय नम । ॐ तमसे नम । ॐ रजसे नम । ॐ सत्वाय नमः ॐ असतो मा सत् गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्माऽमृत गमय। हसो भगवाञ्छुचिरूपा प्रतिरूपा । विश्वरूप घृणिनं जातवेदस हिरण्मयं ज्योतीरूप तपतम् । सहस्ररश्मि शतधा वर्तमानः पुरुष. प्रजानामुदयत्येप सूर्य. । ॐ नमो भगवत्ते श्री सूर्यायादित्यायाक्षितेजसेऽहोऽवाहिनि वाहिनिस्वाहति ।

या चाक्षुष्मति विधेने स्तवन केलेला सूर्यनारायण प्रसन्न होऊन आशीर्वाद देतो. जो ब्राह्मण रोज या विधेचे पठण करतो, त्याला अधत्व येत नाहीं व त्याचे कुलात कोणीही अध होत नाहीं

अम्बितम इति मन्त्रस्य सरस्वत्यो देवता । ऐं बीज । ऐं शक्ति । ऐं कीलकम् श्रीसरस्वतीप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोग । अथ न्यास — ऐं अम्बितमे अगुष्ठाभ्या नम । नदीतमे तर्जनीभ्या नम । देवितमे मध्यमाभ्या नम । सरस्वति अनामिकाभ्या नम अप्रशस्ता इवस्मसि कनिष्ठिकाभ्या नम । प्रशस्तिमम्बनस्कृधि करतलकरपृष्ठाभ्या नम । एव हृदयादि. ॥

ध्यान : नामो मन्त्रात्मक सर्व यस्यामावेश्यता पुन ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥ अथ मन्त्र —

'ऐं अम्बितमे नदितमे देवितमे सरस्वति ।
अप्रशस्ता इवस्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥

चतुर्मुख मुखाम्भोज वनहसवधूर्मम । मानसे रमता नित्य सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥ नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि । त्वामह प्रार्थये नित्य विद्यादान च देहि मे ॥ २ ॥ अक्षसूत्राङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी । मुक्ताहारसमायुक्ता वाचि तिष्ठतु मे सदा ॥ ३ ॥ कम्बुकण्ठीसुताम्रोष्ठी सर्वाभरणभूषिता । महासरस्वतीदेवी जिह्वाग्रे सन्निविश्यताम् ॥ ४ ॥ या श्रद्धाधारणा मेधा वाग्देवी विधिवल्लभा । भक्त जिव्हाग्रसदना शमादि गुणदायिनी ॥ ५ ॥ नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् । भवाना भवसतापनिर्वापण सुधानदीम् ॥ ६ ॥ य कवित्वनिरातङ्क भुक्तिमुक्ति च वाञ्छती । सोऽभ्यर्च्य या दशश्लोक्या नित्य स्तौति सरस्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्यैव स्तुवतो नित्य समभ्यर्च्य सरस्वतीम् । भक्तिश्रद्धाभियुक्तस्य पण्मासात्प्रत्ययो भवेत् ॥ ८ ॥ तत प्रवर्तते वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा । गद्यपद्यात्मको शब्दाप्रमेयैर्विवक्षतेः ॥ ९ ॥

३. विषबाधा प्रयोग

सोबत बरेच 'वद मंत्र' म्हणून दिलेले आहेत त्यापैकीं काहाचा उपयोग बाधा झालेल्या व्यक्तीला पिशाच बाधा झाली आहे कीं काय? अथवा नागदंश का झाला ह्या गोष्टींचा पत्ता लागावा किंवा एक मांत्रिक दुसऱ्या मांत्रिकाशीं चढाओढ करण्याच्या दृष्टीनें अथवा एकमेकास हरविण्याच्या दृष्टीनें प्रयोगाचे प्रयत्न करीत असल्यास त्याचा सुगावा लागून आपलें इष्टकार्य साधावें या कामासाठींपण उपयोगात आणिले जातात पण ध्यानात घेण्याचा मुद्दा असा कीं, या मांत्रिकानाही तिथी वार नक्षत्र तसेंच खाद्याखाद्य पदार्थ ह्या गोष्टींसंबंधी निर्बंध पाळावेच लागतात, तरच ते उपाय – मंत्रशब्दोच्चारित ध्वनिलहरींचे आघात — प्रभावित होतात. याचा अर्थ असा कीं, त्या प्रत्येक आचारनिर्बंधामागें व्यष्टिसमष्टिसंबंधीं म्हणजेच जीवशिवैक्यासंबंधीं शक्तिकेंद्राचे जागृतिकरण उत्थापन करण्याचें निशान निगडित आहे.

विषबाधा हरणाचे मंत्र प्रथम तितका जप करून सिद्ध करून घ्यावे व मगच प्रसगीं विष उतरेपर्यंत जप म्हणावा! या सर्वांना खाद्यपदार्थादिकाचें पथ्य असते. तसेंच अमावास्यादि तिथींना त्या मंत्राना उजळा द्यावयाचा असतो. एवढें करूनही मांत्रिक शुद्धाचारी व उपासक असणे त्वरित फलासाठीं जरूर आहे. (गो. प्र. भा.)

(१) श्री नीलकंठ मंत्र (विष प्रयोग नष्ट करण्याचा मंत्र)

अस्य श्रीत्र्यक्षरी नीलकंठमहामंत्रस्य अर्धनारीनटेश्वरो ऋषिः अनुष्टुप् छंदः श्री नीलकंठो देवता प्रों बीज ठ्रीं शक्तिः ठ कीलकम् । नीलकंठ-प्रसादसिद्धये विनियोग प्रां प्रीं इति षडंग। ध्यानं

अत्युग्रहालाहलपाणिपद्मं ।
पंचानन चंद्रतुषारवर्णं ॥

गौरीसख नूरभुजगभूषण ।
श्रीनीलकंठ हृदि भावयामि ॥
लमित्यादि पंचोपचारे सपूज्य ।

मंत्र.—'ॐ प्रो त्रीं ठं' नीलकंठाय स्वाहा। सर्व विषप्रयोग नष्ट होतात. १० लक्ष जप.

श्री नारसिंह यंत्र
(विषनाशनाकरिता मंत्र-यंत्र)

'ॐ श्रीं क्रौं नारसिंहाय नमः'

विष हरणाचे उपयोगासाठीं या मंत्राचा हजार जप करावा.

(२) विष-सर्प विंचू यांची विषबाधाहरण

आडी शंख गजाचर्म ब्रह्मपोथी सूर्यकिरण शेषाची आण, गरुडाची आण, एक वर्म, दोन वर्म, चार वर्म पाचवर्म, सहाजण सर्प आठ जण घोणस 'अयेल्या—फुल्या, धुकार, करिशी गुरुनाथाचे चेले पाताळीं गेले तेथें होतें अमृतकुंड चोर साप म्हसासुर दैत्य आनंद करिसी फूट करिसी निडीक करसी रगत करसी तर परटाचे पातरींचे पाणी पिसी ताव्या शेल्या ताव्या टोप्या नावें त्याने आणिला शेषाचे हातीं दिली कण्हेरीची काठी विखार गेला गिरिकपाटी तेथून आणिला लिंबाचा डहाळा त्याने उतरला विखाराचा वारा फुलो मंत्र ईश्वरी वाचा.'

सर्प विंचूदंश बरे होतात. स्वानुभव (लेखक शंकराचार्य)

पथ्य—पडवळाची भाजी न खाणें, झाडणे, घागरींतून पाणी ओतणे, जेवणाचे वेळीं दिवा विझणे वर्ज्य आहेत. मंत्र घालण्याचे वेळीं दष्ट मनुष्य बांधून ठेवणे. स्नान करून मंत्र सुरू करणे. मंत्र म्हणताना लिंबाच्या डहाळ्यानें दष्ट मनुष्यावर पाणी शिंपडावें ग्रहणात मंत्र पुनरुज्जीवन करणे.

विंचवाचें विष धारण करणारें व विष काढून टाकणारें

(३) वृश्चिक यंत्र व मंत्र
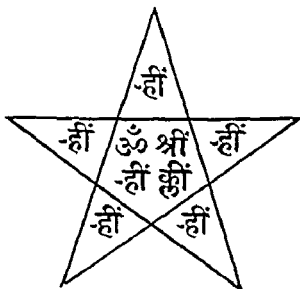
वृश्चिक यंत्र व मंत्र

(१) ॐ अस्य श्री वृश्चिक विषधारण मंत्रस्य सदाशिव ऋषिः मंगलो देवता अनुष्टुप् छंद. वृश्चिकविषधारण जपे विनियोग. मंत्र जप १ लक्ष.

(२) ॐ अस्य श्री वृश्चिक विषहारक मंत्रस्य, सदाशिव ऋषि', मंगलो देवता अनुष्टुप् छंद. वृश्चिक विषनिरसनार्थे जपे विनियोग.—

मंत्र—'ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वृश्चिक विष हरणाय स्वाहा' ९ लक्ष जप. उतान्याचे वेळीं नवाणें जप एकदा म्हणून विभूति लावणें, वृश्चिक विष नाश होईल.

मंत्र—श्रीं ह्रीं क्लीं वृश्चिकस्य विषधारणाय स्वाहा' जप १ लक्ष. हा मंत्र तितका जपून सिद्ध करून घ्यावा. मग वरील यंत्र काढून पूर्ण होईतो म्हणावा व मग कागदावर शाईनें यंत्र काढून स्पर्श करावयास सांगावें. वृश्चिक-चावल्याच्या वेदना होतील.

(४) नागमंत्रकारिका

प्राणी डसल्यानंतर त्याचे विष नाशनाकरिता.

मंत्र—ॐ य शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारत ।
न च सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिं ॥

हे नागाचे मंत्र अत्यंत प्रभावशाली आणि कार्यकारी असे आहेत. नाग, सर्प, विंचू, इगळी आणि उंदीर यांच्या विषाचा परिहार या मंत्राने होतो. रामरक्षा, शिवकवच, व्यंकटेश स्तोत्र, यांचे जें महत्त्व तेंच याहि मंत्राचें आहे. जितकें अंतःकरण पवित्र तितका मंत्राचा प्रभाव जास्त. मंत्रोचार चालू असता मन एकाग्र करित जावें. अनुष्ठानाखेरीज सोवळ्या ओवळ्याचा निर्बंध नाही. नागपंचमीच्या दिवसाव्यतिरिक्त या मंत्राची दीक्षा घेता येत नाही. दीक्षा देणारा मांत्रिक न लाभल्यास सत्पात्र ब्राह्मणाकडून वरील दिवशीं गुरुमुख व्हावें नागपंचमीचे दिवशीं सकाळीं दूधमिश्रित पेय घेऊ नये, याचप्रमाणे रात्रीची नागपूजा पूर्ण होईपर्यंत पानदेखील वर्ज्य. मृत्तिकेचे नऊ नाग एका पाटावर तयार करावेत दुधात कालवून त्यास शेंदूर लावावा आणि त्यास जवारीचे डोळे लावावेत. शुद्ध ठिकाणची वाळू आणावी अगर स्वच्छ धुऊन घ्यावी. ती मृत्तिका नागाच्या पाटाखालीं ठेवावी. वाळूवर लिंबाचा पाला पसरावा, नागपाट व वाळू उंचावर ठेवावी. प्रत्येक नागापुढें नऊ पात्रे, नऊ सुपाऱ्या, नऊ खारका, नवपदरी सुताचे नऊ पवतें, एक काकडी, एक नारळ, नैवेद्यासाठीं दुधाची वाटी आणि तुपाचा दिवा सतत दिवसभर जळत असावा. देवतेची पूजा करितों त्याप्रमाणें ब्राह्मण बोलावून प्राणप्रतिष्ठेच्या मंत्रासह नागपूजा करावी सुशोभितपणा आणता आल्यास आणावा.

संकल्प —अद्य पूर्वोच्चरित श्रीशेषवासुकीनागेशप्रमुखदेवता प्रीत्यर्थं सर्पमंत्रपुरश्चरणांगभूत प्राणप्रतिष्ठापूर्वक यथामिलितोपचारद्रव्ये प्रतिवार्षिकविहितनागपूजन करिष्ये ।

ध्यान—कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबल ।
यमुनाह्रदे ह सो जातो यो नारायणवाहन' ॥ १ ॥
अनत वासुकि शेष पद्मनाभ च कबलम् ।
शखपाल धृतराष्ट्र तक्षक कालिय तथा ।
एतानि नवमानि नागाना च महात्मनाम् ।
सायकाले पठेन्नित्य प्रात काले विशेषत ।
तस्य विषभय नास्ति सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ २ ॥

ध्यान झाल्यानतर पूजा यथासाग करावी आणि नतर धूपापर्यन्त पुजेंतील मत्र सागून झाले कीं, कुडात कवड्याऊद टाकावा. आपले तळहात धुराकडे करून मत्र कर्मात्मा कर्म करी हा मत्र तीन वेळा म्हणावा या मत्रानें शरीरशुद्धि होते, आणि यानतर हातात लाह्या घेऊन मत्र क्रमाक १ पासून २१ क्रमाकापर्यन्त मत्र म्हणत लाह्या नागावर टाकाव्यात. येणेप्रमाणे सकाळचे आन्हिक सपर्ले वेळ असल्यास त्यापुढील मत्र म्हणावे व आरती वगैरे करावी. तव्यावरचे पदार्थ, चिरलेली भाजी, तादुळाचा भात, काडलेल्या गव्हाची खीर, हे पदार्थ फक्त नागपचमीच्या दिवसाकरिताच वर्ज्य सागितले आहेत. त्या दिवशीं भोजनसमयीं मौन. सायकाळीं भोजनोत्तर रात्रीची पचोपचार पूजा करावी. यावेळेस कोणी लाईत, दागिने आणल्यास नागाजवळ ठेवावेत आणि कार्यक्रम सपल्यावर ते परत करावेत. सकाळच्या कार्यक्रमाप्रमाणेच कारिका समजावी, एकवीस मत्राचे एक आवर्तन अशी एकवीस आवर्तनें करावींच लागतात. हे रात्रीच्या पूजेचें विशेष होय. वद मत्र वगैरे सर्व म्हणावे. मत्राक्षता झाल्यावर लिंबाचा पाला आणि फेकलेल्या लाह्या ह्या मृत्तिका नागाबरोबर पाण्याच्या ठिकाणीं विसर्जन कराव्यात. नागापुढें ठेवलेले जे नऊ नऊ विडे आहेत, त्याचा प्रसाद आणि लाह्या वाटाव्यात. नतर पानसुपारी दूध इत्यादि पेये चालतात.

मंत्राची दीक्षा घेतल्यानंतर काही विशेष नियम अखंड पाळावयाचे असतात. रजस्वला स्त्रीचा शब्द किंवा दिवा विझला असे पाहिल्यास वा ऐकल्यास उपवास करावा. दुसरे दिवशीं दिवा लागल्यावर भोजन करावे. हा नियम श्राद्धी ब्राह्मणास लागू नाही. पडवळ, घोसाळी (गिलके), शेवया ह्या कायमच्या खाण्यास वर्ज्य. सर्पदंश झाला असें समजल्यावर भोजन टाकून उतरण्यास जावें, मोबदला कोणत्याही रूपानें घेऊ नये. पैज, बक्षीस वा मुद्दाम दंश करवून घेऊन प्रयोग करण्यास आज्ञा नाहीं.

दंशित व्यक्तीस पाणी आणि लिंबाचा पाला प्रत्येकीं एकवीसपर्यंत मंत्र म्हणून मंत्रून द्यावा. प्रभावी मंत्र झाले असल्यास तावडतोब गुण येतो. नाहींतर थोडा उशीर लागतो एवढेंच. मंत्र सारखे म्हणत जावें. विडा रंगला म्हणजे सर्प उतरला असे समजावें. रात्रीं सर्प चावला असल्यास दंशित व्यक्तीस झोपू देऊ नये. तेलकट पदार्थ खाऊ घालू नये. काहीं प्रयोग करायचे असल्यास पुढील पत्त्यावर माहिती विचारल्यास विनामूल्य पाठवू, उत्तराकरिता लागणारीं तिकिटें असावीं.

पत्ता :
आयोग्ल होरारत्न ग. ना. कुलकर्णी,
देऊळगाव राजा, वऱ्हाड.

(५) गारुड

गारुड मंत्र दहा प्रकारचे आहेत—

श्रीवेदगारुड देविगारुडं देविगारुड वीरगारुडम् ।
श्रीकृष्णगारुड देवि तदन्ते मंत्रगारुड ।
यंत्रगारुडक देवि तदन्ते सिद्धगारुड ।
श्रीनाथगारुड चाथ अघोरगारुड तथा ।
दशम गारुड चैव कालभैरवरूपकम् ।

(६) गारुड विद्यामंत्र

अस्याः श्रीमहागरुडब्रह्मविद्याया ब्रह्मा ऋषिः। गायत्री छन्दः। श्रीभगवान् महागरुडो देवता। महागरुडप्रीत्यर्थे मम सकलविषविनाशार्थे जपे विनियोगः। अथ न्यासः

ॐ नमो भगवते अंगुष्ठाभ्यां नमः। हृदयाय नमः॥
श्रीमहागरुडाय तर्जनीभ्यां नमः। शिरसे स्वाहा॥
पक्षींद्राय मध्यमाभ्यां नमः। शिखायै वषट्॥
श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां नमः। कवचाय हुं॥
त्रैलोक्य परिपूजिताय कनिष्ठिका० नमः। नेत्रत्रयाय वौषट्॥
उग्रभयंकरकालानलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। अस्त्राय फट्॥

ध्यानं—स्वस्तिको दक्षिण पादं वामपादं तु कुंचितम्। प्रांजलीकृतदोर्युग्मं गरुडं हरिवल्लभम्॥ १॥ अनंतो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः। तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः कार्कोट उच्यते॥ २॥ पद्मो दक्षिणकर्णे तु महापद्मस्तु वामके। शङ्खः शिरः प्रदेशे तु गुलीकस्तु भुजान्तरे॥ ३॥ पौण्ड्रकालिकनागाभ्यां चामराभ्यां सुवीजितम्। एलापुत्रकनागाद्यैः सेव्यमानं मुदान्वितम्। ॥ ४॥ कपिलाक्षं गरुत्मन्तं सुवर्णसदृशप्रभम्। दीर्घबाहुं बृहत्स्कंधं नादाभरणभूषितम्॥ ५॥ आजानुतः सुवर्णाभमाकण्ठं तुहिनप्रभम्। कुंकुमारुणमाकण्ठं शतचन्द्रनिभाननम्॥ ६॥ नीलाग्रनासिकावक्त्रं सुमहच्चारुकुंडलम्। दंष्ट्राकरालवदनं किरीटमुकुटोज्ज्वलम्॥ ७॥ कुंकुमारुणसर्वांगं कुन्देन्दुधवलाननम्। विष्णुवाह नमस्तुभ्यं क्षेमं कुरु सदा मम॥ ८॥ एवं ध्यायेत् त्रिसंध्यासु गरुडं नागभूषणम्। विषं नाशयते शीघ्रं तूलराशिमिवानलः॥ ९॥

अयमंत्रः—ॐ नमो भगवते श्रीमहागरुडाय पक्षेन्द्राय विष्णुवल्लभाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय उग्रभयंकरकालानलरूपाय वज्रनखाय वज्रतुण्डाय वज्रदंताय वज्रदंष्ट्राय वज्रपुच्छाय वज्रपक्षालक्षितशरीराय एहि श्रीमहागरुडाप्रतिशासनास्मिन्नाविशाविश दुष्टानां विषं दूषय दूषय स्पृष्टानां नाशय

नाशय दन्द शूकाना विप दारय दारय, प्रलीन विप प्रणाशय प्रणाशय, सर्वविप नाशय नाशय हन हन दह दह पच पच भस्मी कुरु भस्मी कुरु हु फट् स्वाहा। चन्द्रमण्डलसङ्काश सूर्यमण्डलमुष्टिक। पृथ्वीमण्डल मुद्राक श्रीमहागरुडाय विप हर हर हु फट् स्वाहा॥ ॐ क्षिप स्वाहा॥ सचरति सचरति तत्कारा मत्कारी विपाणा च विपरूपिणी विपदूषिणी विपपोपणी विपनाशिनी विपहारिणी हत विप नष्ट विपमन्तप्रलीन विप प्रनष्ट विप हत ते ब्रह्मणा विप हतमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा॥ ॐ नमो भगवते महागरुडाय विष्णुवाहनाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय वज्रनखवज्रतुण्डाय वज्रपक्षालङ्कृतशरीराय एहि महागरुड विप च्छिन्धि च्छिन्धि आवेशावेशय हु फट् स्वाहा। सुपर्णोऽसि गरुत्मान्त्रिवृत्ते शिरो गायत्र चक्षु स्तोम आत्मा ते तनुर्वाम देव्यबृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञिय पुच्छ छन्दास्यङ्गानि धिष्णिया शफा यजूंषिनाम। सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिव गच्छ सुव पत ॐ ब्रह्मविद्या ममावास्याया पुरोवाच सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। ततस्त्वयम् यद्यनन्तकदूतोऽसि यदिवानन्तक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि वासुकिदूतोऽसि। यदि वा वासुक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि कर्कोटक दूतोऽसि यदि वा कर्कोटक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदिपद्मकदूतोऽसि यदि वा पद्मक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि महापद्मकदूतोऽसि। यदि वा महापद्मक स्वयम्। सचरति सचरति० विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि शङ्खकदूतोऽसि यदि वा शङ्खक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि गुलिकदूतोऽसि यदि वा गुलिक स्वयम्। सचरति सचरति० विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि पौण्ड्रकालिदूतोऽसि। यदि वा पौण्ड्रकालिक स्वयम्। सचरति सचरति विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि नागकदूतोऽसि यदि नागक स्वयम्। सचरति सचरति० विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। यदि लूताना प्रलूताना

यदि वृश्चिकाना यदि घोटकाना यदि० स्थावरजगमाना० सचरति सचरति०
. विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा। अनन्तवासुकितक्षककर्कोटकपद्‌मम्हापद्मम
नागादिरूपाणा विषतुण्डाना विषदन्ताना विषदष्ट्राना विषागाना विषपुच्छाना
निश्चाराणा वृश्चिकाना ऌताना प्रद्वताना मुषिकाणा गृहगोलिकाना
गृहगोधिकाना व्रणसाणा गृहगिरिगव्हरकालानलवल्मीकोद्भूताना तार्णाना
पर्णाना काष्ठदारुवृक्षकोटरस्थाना मूलत्वद्दारुनिर्यासपत्रपुष्पफलोद्भूताना
दुष्टकीटकपिश्वानमार्जार जम्बुक व्याघ्र वराहाणा जरायुजाण्डजोद्भिज्ज-
स्वेदजाना शस्त्रबाणक्षतस्फोटव्रणमहाव्रणकृताना कृत्रिमाणामन्येषा भूत-
वेतालकुष्माण्डपिशाचप्रेतराक्षसयक्षभयप्रदाना विषतुडदष्ट्राना विषागाना
विषपुच्छाना विषाणा विषरूपिणे विषदूषिणी विषशोषिणी विषनाशिनी
विषहारिणी हत विष नष्ट विषमन्तः प्रलीन विप्रनष्ट विष हतन्ते ब्रह्मणा
विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ य इमा ब्रह्मविद्याममावास्याया पठेच्छृणुयाद्वा
यावज्जीव न हिंसन्ति सर्पा । अष्टौ ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा तृणेन मोचयेत् ।
सर्पाञ्जलेन मुचन्ति । तृणेन मुचन्ति । काष्ठेन मुचन्तित्याह भगवान्
ब्रह्मेत्युपनिषत् । हरि ॐ तत्सत् ॥

(७) सर्पदंश उतरविण्याचे मंत्र

रेव लिंग गुरु वस्ताद, वडे पान उतारने लगे, देख्या गुरु शेल्या गुरु,
व्हाड दिखावे सो परमगुर, सिद्ध स्फुरे, श्री महादेवकी सिद्ध स्फुरे ॥ १ ॥

तह कितुर्या चरणेबिर दडाळ, बीरमजभोय जाहाति लोह लोखड
खडखपर, अहो धनात्री, झणी गर्व कराल, झणीं हातीं सरप धराल, अमित
हकिकात, बहुत श्रृगाळ्या, बहुत रिंगाळ्या, बहुताचा गर्व फेडनारा आँट कोट
नागासी पीडा वसल्या वस किशी पिडक्यान दिली वाचा, माग मागरे
भाटा काय मागतो, इतकेंच मागतो, ससारीच दान पुन मागतो, डखी
खादला सन, सरग लोका जाता सन, मिरित लोकान माय बापासी सजन,
गोतासी भेटकरण अस्तुरी पुरुषाची शेज पाट भरण, येऊ केल्याच पुन,

देवा तुज घडो, आपली वळख, वरम्याची सगत, अवधाराशी ॥ २ ॥

देवधुळ अरधुळ, कळि कमळ, मिखासमार, धनात्री अगिन मंत्रि, वोगदी, पागदी, सर्वेपरकारी, सकिंदेव, झोटिंगदेव, नगराळदेव, सुतागपारखी, अघाइचा कुवर, मिरगावती राणी, हाती गरूड घेऊन, सहस्तोदइ जपतसे, जयत्या लोचनी, झडपल्या कुमिणी, फोडली मुसग, उपडल्या भुजा, भुजा पाठविल्या भागावनगरी, भागावभगरीचे हारवले वीर, काळ्या केळ्या वाळक्या वद, सरगलोक पाताळलोक, कठि पुसे वासुकदेव, का हा देवा पळली काय, नाहा देवा पळली काय, घाईचा घाई रक्ताच्या पिंडी, डागाचा नाद, येसनास, वीरभदर, कासवर्दम, मासकर्दम वासुवके घर, मुखमडन, गज पज, शरणागत, आपली वळख, अवधारासि ॥ ३ ॥

वेलपत्री, मुखशे राणी, धुम धुम कार, गौरापार्वति, ईश्वरका व्याहा भयो, और ओढजलि मिस कन्याको दान दियो, साहिको चदन वेतमी, द्वादश सुरज जमघाट, शेक उतर, समार डख, आग धरकर, पाल भाट मरे ॥ ४ ॥

परथम दिशे धुम धुम कार, दुरून दिशे श्रीपर्वत, उघड कानाड, महादेव देखन दे भराड, इदरदिनिकरवात्र, वरम्हा दिनि कुस, शिवशंकर दिशे, उपर पडे पडित, समुदर कि ओने ल्हरी, क्या आनति ल्हरी, मिठडि, नाग जागडो ॥ ५ ॥

करक धन म्हणजे पाटण, काळ म्हणजे राजा, कुसि, कुसि, तुरकि फुर्कि, औट कोट नागासी, ओ भागभइयि, क्या वो भाग शेक उतर, समार डख जाग धरकर, पालभाट मरे ॥ ६ ॥

धारा नगरी, वरमाभाई, ऐसी चरण गई, देवी देखनाइ ये, विख ते विमार, निरधारने सतपाताळा, नाइक तो बाळा, हनवतो अनारदा, विखाच निर विखकरी, सर्व विख नाशकरी ॥ ७ ॥

गुजे तुलाख, कन्हेर विख, तेरी मा पावन गई, पानते पावसर मोतनकी जाळी, देखत तुळा, विलट जाय, शिवनाश, सुविखनास ॥ ८ ॥

गरुड गर्जेदर, मेह्रु टवदनि, गरुडा चौकोनि घनपान, गरुडपातला,

गरुड अस्ता निनवास जाला, अदनागा पाताळनागा, आपण वाळ गिळ राहे, बळियाच रूप घेवून, सरोवर काठी उभा राहे, पेटि फडि, नरि मल्लोळ, मनन्तर फाडे फुट, अद नागा मोत्याची नेने सतर, समार डख नजाने, स्तमात कुस ॥ ९ ॥

हनज्यार गरूड गर्जेभर, सते तो काळ, काळ तो वेळ. वोले तो गोपाळ, समुदर म्हणजे राणी लोन्या निखाच करी पाणी ॥ १० ॥

गरूड पावला पाकाचे धनात्री, चानननीर, धाननचा मोल, कनाड फोडून पवाडे केले, चोर होते ते निराडून गेले, विखाच निर, त्रिख करीत की सर्व विख नास करी ॥ ११ ॥

ताराई परकाराई, व्हारडख, कोण कोण भेजे, सोर डख, मासुरू डख, पाताळ हावलिंग, अलकाळ तावे, शेक उतर समार डख जाग धर कर, पाल भाट मरे ॥ १२ ॥

ताराई सुगधायी, कुपिर धनाई, गरूडपक्षी लाहो, श्रृगार डाहो, काहो पुसे, काहो दास, येरू पुसे चितरदास, माय पुसे बुधनाऱ्या, काजा गुरू, वावन गुरू, तो होता म्हातारा, धनकुंजर विख नाश जाला, तर हाशा गरूड पावला ॥ १३ ॥

हरिश्चद्राची तारामती, पाडवाची दुरोपति, इद्रजिताची सुलोचना, रामाची सीताजानकी, ईश्वराची पारावती, ह्या पाच जनी मिळून अमृताचे घडे घेती, नेऊन मस्तकी ठेविती, विखाच, निर त्रिख, करित की सर्वविख नाश करी ॥ १४ ॥

ॐ नमो रक्तविंदु नमो अडतरी, खडतरी, पाची पाडव विखाच निर त्रिख करी, सर्व विख नाश करी ॥ १५ ॥

कवलखड धवलखड दोनो मिलकर चले गौरा रानी घर, गोरा रानी पुछन लागी, काहे आये बावा, आये बाबा धनात्रि जा उतार, नखी बाहु अमृत अमृत बाहु मुमे त्रिखका निरनिख करना, करना तेरी सिध्द, सेयद हनमत तेरी सिध्द, देवगुरू तेरी सिध्द ॥ १६ ॥

वापरे तहकीकात, चनदा विद्याचा मोल, मुळ्या गेल्या पाताळाकाचा गेल्या मागासा, वाचाकरिता पावला धनात्री, अये वाजा धनात्रि, जा उतार, नखी वाहु अमृत, अमृत वाहु सुम, विखरा निरविख करना, करना तेरी सिध्द, सैयद हनुवत तेरी सिध्द, देवगुरु तेरी सिध्द ॥ १७ ॥

शिवशंकर उडान, खड करि तथनगर परनकरि, हरडो भागा, जे सुभा तेथे होता तुझा मामा, तो गेला अटगगे, सत्तर बरह्मा दान मागे पासोडिची लोथ वाधी, गावाशिवारि नेऊन टाकी, अहो बोला, कहो बोला, याहिपरमान त्याहि परमान, जागे डख निसंग सावचित ब्रह्मा देख ॥ १८ ॥

सोटी मोटीच विखदे वरमेकि वेटी, आपण वाटे, आपण खावे, टावणविख कनेर विख, शिवनाश, सुविखनाश ॥ १९ ॥

जागे डखनिसग भावचित्र ब्रह्मा दे ॥ २० ॥

येवढा परताप केला परिक्षित रायानी, खाम रोवलासे तळ्याचे भितरि, आपण बसलासे लोखाचे पिंजरि, सरप डसलासे बहुभारी, नाग डसलासे बहु भारी जाचणुक होतसे बहु थोरी, यानयोगी पाठवाल धनात्री, आये वाना धनात्री, जाउतार, नखी वाहु अमृत, अमृत वाहुसुमे, विखका निर विख करना, करुना तेरी सिद्द, वीर हनुवत तेरी सिद्ध, देवगुरू तेरी सिद्ध, ॥ २१ ॥'

---

१. वरील २१ व्या मत्रोच्चाराने जर सर्प दंश उतरला नाही आणि दंशित व्यक्ति वा पिशाच्चबाधित व्यक्ति दगामस्ती करीत असेल किंवा कोणी मांत्रिक परिक्षा पहाण्याचा अगर अन्य कारणाने अडथळा आणीत असेल तर खालील मंत्र सामर्थ्य कमी करावयाचा मंत्र अगोदर म्हणून दंशित व्यक्तीवर फुंकर मारावी आणि नंतर पुढील मंत्रापैकी कोणतेही पद मंत्र म्हणावेत, म्हणजे मांत्रिकाच अगर बाधित व्यक्तीचे कांही चालणार नाही. आणि नंतर आरंभ पुन्हा २१ वेळा मंत्र म्हणून पाणी अथवा पान मंत्रून खाना अगर फुंकर घालावी म्हणजे इष्ट हेतु सिद्ध होईल. (मंत्रसामर्थ्य कमी करावयाचा मंत्र—"अल्टन पल्टन पउनकाया किती बेटे इस पानकु किया जिसकु किया जिसकी लिया उसपर गया)

(८) विषबाधानिवारण (बंद मंत्र)

श्रीदत्त समर्थ

बंद मंत्र : केसास गाठ द्यावी अथवा नवपदरी सुत करून नव गाठी देन दोरीं घालावी अगर पाणी मंत्रून देणें.

वदवदकुडि, वद श्रीमहादेव सिंव्हाएनी चढे। चोऱ्यासि लाख गोडगणि। वासुकि घडानि। ये वद किने दिया। मेरे गुरूने दिया। चल चल चुलाऊ, चाहाड चुगल, मेरी अन मेरे गुरुकी अन ईश्वर पार्वति की अनचादसुरजकी अन, धनात्रिकी अन, पाताळ वासुगिकी अन द्यासो जावे स्तर श्रीमहादेव आस्तिककी अन ॥ १ ॥

वंद तोडण्याचा मंत्र : बद बद सफेदबद, तोडु कद, सातवद, नवछंद हे वद कोणाचे, वासुगिरायाचा, वदतोड, विखाचा नाशकर तुजवर कामाक्षा देविकि अग्या. ॥ २ ॥

बाधित व्यक्तीस खिळविण्याचा मंत्र : गगाजमुनाकी लावु बाल्ु सर्पा खिलु तेरी टाळु, तेरे माबापकी खिलु टाळु, अता घाट खिलु, जाति घाट खिलु, मेरी अन मेरे गुरुकी अन, ईश्वरपार्वतीकी अन, चादसुरजकी अन धनात्रीकीं अन, पाताल वासुगीकी अन, द्या सो जावेस्तो श्री महादेव आस्तिक की अन ॥ ३ ॥

खेळणें बंद करण्याचा मंत्र : गगाजमुनाकी नालावु वालु, सर्पांना खिलु तेरी टालु तेरि माबापकी नाखीलु टालु, अताघाटना खिलु, जाती घाटना खिलु, मेरी अन, मेरे गुरूकी अन, ईश्वर पार्वतीकी अन, चाद-सूरजकी अन धनात्रीकी अन, पाताल वासुगीकी अन ह्यारहेस्तो श्रीमहादेव आस्तिक की बन ॥ ४ ॥

बंदमंत्र : सारसिंगी रुद्रमाळ। हलेचले गुरुची अन आगे। चले अगे खिलु। पीछे चले पीछे खिलु। आकाश खिलु। धरतरी खिलु। पाताळ खिलु मुखखिलु। दात खिलु मुखखिलु। जीभ खिलु ठाई ठाई खिलु।

रोमरोम खिलु। नासकेसास खिलु। या धुरी जय जय कासी पुरजेपुर जो माथा भारा हा सरप अतकाळा, गोरा सरप डाकून, ब्रह्मादिजे, पीठे ये सरप मैने खिला, वरम्हा होके जाना, धनात्री वेदकी अन, पाताळ बासुगिकी अन ह्यासोजावे स्तो श्रीमहादेव अस्तिककी अन ॥ ५ ॥

तीन घडीका वंद बाधू, तीन भुवन का बद बाधु, तीनसे साठ वरस का वद बाधु, मेरी अन गुरुकी अन, ईश्वर पार्वतीकी अन, चाद सुरजकी अन, धनात्रीकी अन, पाताळ बासुगिकी अन. ह्यासो जावे स्तो श्री महादेव अस्तिक की अन ॥ ६ ॥

वंद मंत्र : कावर देशाची चलि कफल, विटल टक, यकल खडि निख बाधु, टुकल खडि त्रिख बाधु, तिकलखडि त्रिख बाधु, चार चौकडी, पाच पचोकडी, छे छोकडी, सात सात आठ आठ हाड हाड फोड फोड गुद गुद वद बाधु, अवरट अनरट बद बाधु, तिनसे साठ वरस्का वद बाधु, खेत वध नागकी पुजा पुजु, डावे पग ढरे तो, धरतरी टरे, उपर निख भरे वद बाधु गुरुकी अन छुटे वद तो गरुड अस्तिकी अन ॥ ७ ॥

वंद तोडावयाचा मंत्र : लोह विलाग, जाग धरी तुमारा तुमकु दिजे सदसद विनाकु दिजे पान फुल हामकु दिजे, अदम अकल, सिरिसकल, बाधा वद तुट जाय ॥ ८ ॥ तुट जाय.

मंत्र वदाचा : चार वार झु झु कार, चार नदिहड बाधु, हड वदि चाम बाधु चाम वदि गुद बाधु, असक बाधु, पसक बाधु, दातका निख बाधु, मुखका निख बाधु, जीभका निख बाधु, ठाई ठाईका निख बाधु, रोमरोमका निख बाधु, नवनाडी बाहत्तर कोडिका निख बाधु, तीनसे साठ बरसका निख बाधु, मेरा बाधा बद छुटे तो अस्तिकका माथा फुट, मेरा बाधा वद छुटे तो धनात्रिकी त्रिया पल्टे, मेरा बाधा वद छुटे तो चादसुरज की काया पल्टे, मेरा बाधा वद छुटे तो महादेव की पिंड फुटे, मेरा बाधा बद छुटे तो गरुड की जड लुटे, मेरा बाधा वद छुटे तो समुदरका पाणी अटे, मेरा बाधा बद छुटे तो पाताल बासुगिका माथा

फुटे, मेरी अन, मेरे गुरूकी अन, ईश्वर पार्वतिकी अन, चादसुरज की अन, पाताल वासुगिकी अन, ह्यासो जावे स्तर श्री महादेव अस्तिककी अन ॥ ९ ॥

वंद तोडण्याचा मंत्र : वार वार झुम झुमनार, वार वदी हड छोडु, हाड वदी चाम छोडु, चाम वदि गुद छोडु, असक छोडु, पसक छोडु, दातका विख छोडु, मुखका विख छोडु, जीभका विख छोडु, रोम रोमका विख छोडु, नवनाडी बाहत्तर कोडीका विख छोडु, साठ बरसका विख छोडु, मेरा बाधा बद ना छुटे तो अस्तिकका माथा फुटे, मेरा बाधा बद ना छुटे तो चादसुरजकी काया पलटे, मेरा बाधा बद ना छुटे तो महादेवकी पिंड फुटे, मेरा बाधा बद ना छुटे तो गरुडकी जड तुटे, मेरा बाधा बद ना छुटे तो समुदरका पाणी अटे, मेरा बाधा बद ना छुटे तो पाताल वासुगिका माथा फुटे, मेरी अन, मेरे गुरूकी अन, ईश्वर पार्वतिकी अन, चाद सुरजकी अन, धनात्रीकी अन, पाताल वासुगिकी अन, ह्या रहेस्तो श्री महादेव आस्तिककी अन ॥ १० ॥

मंत्र वंदाचा : तीन घडीका बद बाधु, तीन दिनका बद बाधु, तीन महिनेका बद बाधु, तीन बरसका बद बाधु, पाच घडीका बध बाधु, पाच दिनका बद बाधु, पाच महिनेका बद बाधु, पाच बरसका बद बाधु, सात घडीका बद बाधु, सात दिनका बद बाधु, सात महिनेका बद बाधु, सात बरसका बद बाधु, नवघडीका बद बाधु, नव दिनका बद बाधु, नव महिनेका बद बाधु, नव बरसका बद बाधु, ग्यारा घडीका बद बाधु, ग्यारा दिनका बद बाधु, ग्यारा महिनेका बद बाधु, ग्यारा बरसका बद बाधु. तेरा घडीका बद बाधु, तेरा दिनका बद बाधु, तेरा महिनेका बद बाधु, तेरा बरसका बद बाधु, पधरा घडीका बद बाधु, पधरा दिनका बद बाधु, पधरा महिनेका बद बाधु, पधरा बरसका बद बाधु. मेरा बाधा बद छुटे तो अस्तिकका माथा फुटे, मेरा बाधा बद छुटे तो चादसुरजकी काया पलटे, मेरा बाधा छुटे तो महादेवकी पिंड फुटे, मेरा बाधा बद छुटे तो

गरुडकी जड तुटे, मेरा बाधा नद छुटे तो समुदरका पाणी अटे, मेरा बाधा नद छुटे तो पाताल वासुगिका माथा फुटे, मेरा अन, मेरे गुरुकी अन, ईश्वरपार्वतीकी अन, चांदसुरजकी अन, धनत्रीकी अन, पाताल वासुगिकी अन, ह्या सो स्तो श्रीमहादेव अस्तिककी अन ॥ ११ ॥

वंद तोडण्याचा मंत्र : (पिशाच्च बाधेनें वधन केले असल्यास)

तीन घडीका वंद छोडु : (पूर्ववत सगळा मत्र म्हणावा) मेरा छोडा बद ना छुटे तो अस्तिकका माथा फुटे (पूर्ववत) ह्या रहेस्तो श्री महादेव अस्तिककी अन ॥ १२ ॥

खवळुन देण्याचे मंत्र : (उडिद अ० पाणी तोंडावर टाकावे).

तुझ गुरू लवातितर माझा गुरू ससाणा उत्तर डखा होय निराळ्या, गरुड पिळिल माना अडमोडु हुड तोडु, तिनसो पान अष्ट कुळी नव नागाचि मान मोडु गरुडा तुझी अन, तुझी अन ॥ १३ ॥

सूचना : २—सर्पदशित व्यक्तीस सर्पदश का झाला, अगर पिशाचानें का पीडिले हे जाणून घ्यावयाची इच्छा असल्यास पुढील बोलविण्याचे मत्र म्हणावे म्हणजे बाधित व्यक्ति बोलू लागेल

प्रथम दशित व्यक्तीस कमीत कमी तीन वद मत्र म्हणून पाणी द्यावें अगर फुकर घालावी यानतर बाधित व्यक्तीस खवळणीच्या मत्राचे पाणी प्यावयास द्यावें, अगर तोंडावर मारावे. ही कृति झाल्यावर बोलविण्याचे मत्र म्हणावेत. ही सारी कृति सर्पदश उतरण्यापूर्वी करावी

बोलविण्याचे मत्र · (उर्डाद अ० पाणी तोंडावर टाकावें) आंगात आणणें असल्यास

अनक्याच्या नागा, महापर चडा, चादता तेरी मा पुसन लगी कोन तेरा घर, कोन तेरा थल, लालडी वेग बोल, गन फिरिन् तेरी तेरे मुखसे पडे कावर देशकी माता देविसत फुरे॥ १४ ॥

मन लडे मन देवता, लालडी वेग बोल, गन फिरीत, तरे तेरी मुखसे पडे कावर देशकी माता देनिसत फुरे ॥ १५ ॥

सनसर मुगुस विख तोंड ते जाले, लालडी वेग बोल० इत्यादि ॥१६॥

नवरख रख तेरे मारू तिनटकर लालडी० इत्यादि ॥ १७ ॥

काली निलिया कपिला गाय तु को मुगुस काट काट खाया फाड फाड खाय तोड तोंड खाय जायस नास तर उतर नास तर तुजवर कामाक्षा देवि कि आग्या, सीत पाठ मेरे गुरुकी आग्या, अस अरे डखा बेग बोल वेग तमासा देख ॥ १८ ॥

अगास साग पाताळ सागड, लहन्या साग, अरे डखा वेग बोल वेग तमासा देख ॥ १९ ॥

चद्र सूर्य आनाम्रा, मोको देखे माथा खाले, सरळ हा हा करे, जीभ लळ लळे, खारे विख की मुड पडे, जो बोल बोलेना सतर नवनद कि आग्या, सोला सिद्ध की आग्या, सख जतिकी आग्या, ईश्वरपार्वतीकी आग्या, सितपाट मेरे गुरुकी आग्या, अरे डखा, बेग बोल बेग तमाशा देख ॥ २० ॥

जो बोल बोलसना सतत गोदल नाथ गोसाविकी आग्या सीत पाट मेरे गुरुकी आग्या, देवदत्त अनघुत निरजन ॥ २१ ॥

देवदत्त, देवदत्त, काहोट अया आनद भैरवने शिंगी नाद बजाया सिंगीका नाद गुरूका सबद, नवनाग जहरलेदितु जा सतपाताळा अरे डखा बेग बोल वेग तमाशा देख ॥ २२ ॥

सर्पदंश झाला की नाहीं हें पहाण्याचे मंत्र

उचि टेककी, बिख भरे, खर करे उलह्याळ वोचींडि देख रे भाइत, लाव्लहर, भजतर जाय देखरे भगवता पोहचरे हनमता, कावर कामाक्षा देविकि विद्या फुरे ॥ २३ ॥

अदम चड पलटे, सिरी विखखराळे खदखद लिखरवळे विखसे गौरा हवावे. उलकावत करे सोमरे, उपर बिख भरे ये ल ला न, उतरे सतर खुदा कि दाही ॥ २४ ॥

अन सुट नेटलि. वनकर. गगा गगा अनत सनत. सु सि कु सि लोरि. मेरी बहनोरी. अताकिता सोमासो. नवमास घरझुन झुन बतावे. कालाख नायो नाय, नायो डख उठत पडत वार वेर भई समाळ डख, जाग सत जाग धरकर पाल भाट भरे ॥ २५ ॥

सेख राया फनफनरे तलेकाळ का दोंद अधकुवा, येक उठत पडत, वार वार भई, सर्भालडख जागसत, जाग धरकर पाल भाट मरे ॥ २६ ॥

सूचना : सर्पदश झाला किंवा नाहीं, हे पहावयाचें असल्यास काशाच्या धातूचे भाडे घेऊन अगर ते नसल्यास ताब्याचे भाडे घेऊन त्यात पाणी टाकून त्यात डोक्याचे केंस टाकावेत आणि, त्यावर मत्र क्रमाक २३, २४, २५, २६ म्हणावे आणि नतर ते पाणी पाहाण्यास दशित व्यक्तीस सागावें. सर्प चावला असल्यास तो दशित व्यक्तीस दिसून तो घाबरतो. आणि चावला नसल्यास दशित व्यक्ति केस पाण्यात आहेत म्हणून सागते.

सूचना : काहीं केल्या दाद लागू न देता सर्पाचे विष चढत असल्यास मत्र क्रमाक २७ कोऱ्या कापडावर म्हणून त्यास ऊद जाळून त्यास धूर देऊन ते कापड उभें फाडावें.

सूर्य उगवत अडमेड जगदेसि अवतार नानापरिचें चार करत साळु, चिरत विखदभु, मिंदेवदत्त अवधुत निरतर ॥ २७ ॥

४. भूतप्रेत पिशाच्चबाधा निवारण

(अ) पिशाचबाधेवर मंत्र

(काश्मीरात असताना अधिकारी माणसाकडून १९१६ च्या मे महिन्यात मिळालेला.)

(बावन वीर छत्तीस जंजीर
आग्या वेताळ मसण्या वीर ॥ हें दोनदा म्हणणे
खाता बोल त्याचा जीन बाधू
मार-त्याचा हात ।
बाधु, पाहील त्याचे डोळे बाधू, बाध,
बाधु, नऊ नाडी बाधू, बाहत्तर कोटी
बाधू, बाधू-न, बाधू ।
काळभैरवाची आण, गुरूची आण
माझी आण, गुरूकी शपथ, मेरी
भगत् पुरो मंत्र ईश्वरी वाचा ॥
अरे अरे हनुमान, तुम बडे बेमान्, हम तुमारे पानपर
बहात्तर रोग दूर कर । न करे त्याला ।
राम लक्ष्मणकी ग्वाही । गोरख मच्छिंदरकी ग्वाही ॥

सूचना : हातात उडीद, तांदूळ किंवा रक्षा घेऊन ती मंत्राने मारून (अकरा वेळा) बाधा झालेल्या इसमावर फेकणे.

प्रो रामचंद्र दामोदर करमरकर
बी ए., एस टी सी टी ५१,
बुधवार पेठ, पुणें

(आ) आसनसिद्धि यंत्र

हे यंत्र भूर्जपत्रावर लिहून आसनाखालीं ठेवावें. भूतप्रेत, पिशाच्याचा विरोध होणार नाहीं.
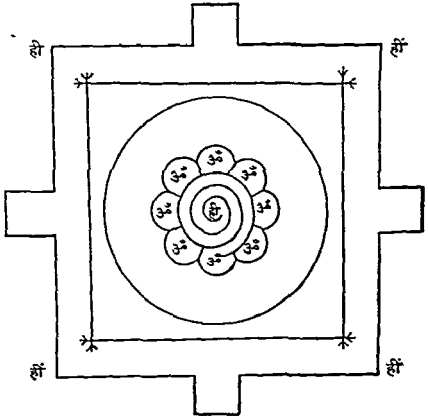
आसनसिद्धि यंत्र

(इ) श्री गरुडाख्य मंत्र – भूतबाधानाशन

'ॐ नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय सर्वस्तवस्तुत स्वाहा।
ॐ क प ट वैनतेयाय नमः' जप ३४००० भूतबाधानाशाकरितां.

लेखक

(ई) पिशाच्च निवारण मंत्र

'ॐ ऐ ह्रीं क्लीं रुद्राय हु फट् स्वाहा' जपसंख्या १०००

ब्रह्मराक्षस, प्रेत वगैरे घालविण्याकरितां.

'ॐ नमो ह्रा ह्रीं ह्रू ह्रैं नमो भूतनायकाय समस्त भुवनभूतानि साधय साधय हू हू हू'

तुपाचें निरंजन लावून दररोज रात्रीं १४४ प्रमाणें ७ दिवस जप करणें. १ बत्तासा नैवेद्य व तो बत्तासा पाण्यात सोडून देणें. शनिवारीं आरंभ शुक्रवारीं समाप्त.

उदाहर मोरचेल (मोरपिसाचा जुडगा) धरून ७ वेळ वरील मंत्र म्हणानाव वरून खालीं असें त्या मनुष्याच्या आगावरून उतरावें १ ते ४९ वेळा याप्रमाणेंकरावें. भूत आगात येईल व बोलूं लागेल.

अगात आलेलीं भूतें घालविण्याचा मंत्र.

ॐ नमो नरसिंहाय हिरण्य-कशिपु-वक्षस्थळ-विदारणाय त्रिभुवन-व्यापकाय भूतप्रेत पिशाच डाकिनी शाकिनी मूलोन्मूलनाय स्तंभोद्भवाय समस्त दोषान् हरहर विसर विसर पच पच हन हन कंपय कंपय ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् फट् ठ ठ एहि रुद्र आज्ञापतये स्वाहा."

मोरचेल पाठीवर फिरविणें, बेलाच्या झाडाखालीं बसून वाळूची पिंडी करून तिची रात्रीं पूजा करून ३२ दिवस शिवलीलामृताचा ११ वा अध्याय वाचणें. या नंतरच्या शनिवार, रविवार, सोमवार या दिवशीं पुन्हां अशीच क्रिया करणे. कार्यसिद्धि होईल

(उ) भूतबाधानाशक यंत्रें

हे यंत्र विंचू चावला असतां जेथें त्याचे विष चढलें असेल तेथ-पासून चावलेल्या ठिकाणापर्यन्त पाण्यानें शिंपडीत गेल्यास विंचू उतरतो

सर्व विषावरही ह्या यंत्राचा उपयोग होतो. भूतबाधाही नाहींशी होते. त्यावेळीं यंत्र पाण्यात लिहून पाणी पिण्यास द्यावें, कारागृहापासून मुक्ति मिळते. कुंडलिनी जागृतीलाही ह्या यंत्राचा उपयोग होतो.

(१) पंचकोण यंत्र

(२)

बाजूचें यंत्र काशाच्या थाळीवर पाण्यानें लिहून तुपाचा दीप व धूप दाखवावा. नंतर तें पाणी धुवून पाजावें. भूतबाधा नष्ट होते.

प्रो. रामचंद्र दामोदर करमरकर.
७२ बुधवार पुणें.
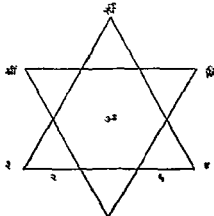
(३) भगवती यंत्र

गंधानें भूर्जपत्रीं लिहून २५ वेळ ओंकार म्हणून उदवून देणें. मंत्र नाहीं. भूतबाधा नष्ट होईल.

६	११	१०
१२	९	५
८	७	१२

हे यंत्र शाईनें कागदावर लिहून गळ्यात बांधावें. भूतबाधा जाईल. मंत्र नाहीं.

(४)
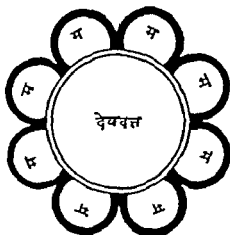
(५) मुखबंधन यंत्र

ज्याचें तोंड बंद करावयाचें त्याचे नाव मुखबंधनयंत्र गोरोचनानें भूर्जपत्रावर लिहिणे. धूप दाखवून ताईतात घालून त्याची पूजा करावी. भूतबाधेनें बडबड करीत असेल त्या करिता ह्या यंत्राचा उपयोग करावा देवदत्त या ठिकाणीं इष्ट मनुष्याचें नाव लिहावें.

८	१	११	१
१३	२	७	१७
३	१६	९	६
१०	५	४	१५

(६)

हे यंत्र भूर्जपत्रावर लिहून भूतबाधा झालेल्याचे डोक्यावर बांधावें. भूत निघून जाईल. यंत्राचे समोर केस जाळले तर भूत जळून जाईल.

श्री वेताळ मंत्र

'ॐ वेताळ निरलुच्छाय मम कर्णे भूतभविष्यवर्तमानं ब्रूहि ; ग. ग. वै स्वाहा ।'
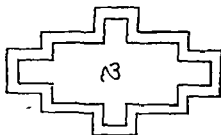
वाक्‌सिद्धी व जनवशीकरण यंत्र

या यंत्राची पूजा करून वरील मंत्राचा १३२००० जप करावा. भूत, भविष्य, वर्तमान समजते. वाक्‌सिद्धि व जनवशीकरण करितां येतें.

—सिताराम शास्त्री पळनिटकर
गोदावरीतीर चिन्नोर, मंचिरियाळ, आंध्र.

५. इतर विविध मंत्र

प्रसूति मंत्र

(१) 'ॐ क्षणीं अवब्रह्मद्विपो जहि स्वाहा'
या मंत्रानें ११ वेळ पाणी मंत्रून द्यावें.
समुद्रे पश्चिमे गारे गुर्विणी नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण प्रसूतिः शीघ्रमस्तुते ॥
असें ३२ वेळां जपावें.

(२) समुद्रस्योत्तरे भागे सुरया नाम यक्षिणी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥
दुर्वांकुरेण १०८ तैल प्रक्षाल्य दद्यात्

स्वत. अनुभव (शंकराचार्य)

प्रसूती यंत्र

गजाग्नि वेदा शशिबाण नदा रसा नगा पक्ष इति क्रमेण ।
प्रसूतिकाल भुवने लिखित्वा सुखेन नार्य प्रसवन्ति शीघ्रम् ॥
यंत्रराजाय विद्महे महाप्रहाय धीमहि तन्नो यंत्र प्रचोदयात् ।

(३) दत्तमहात्म्य – अध्याय ४० ओवी ८४।८५
यात सुलभ प्रसूतीसाठीं खालील मंत्र दिलेला आहे.
वचोद' शृणुत दस्रौ सप्तवध्रिं च मुचतम् ॥
नायमान ऋर्षि भीत दशमास्य यथासुखम् ॥ १ ॥'

८	३	४
१	५	९
६	७	२

मंत्रें एक वेळा देता जळ । ते पिता तत्काळ ॥
ती प्रसवली बाळ । न होता व्याकुळ सुखानें ॥ २ ॥ मंत्रार्थ–'हे आश्विनीकुमार हो हे वचन ऐका सप्तधातुवेष्टित प्रार्थना करणाऱ्या भ्यालेल्या १० महिन्याच्या ह्याला सुखानें सोडा' बाळतिणीच्या आसपास स्वतंत्र वा दूरही पवित्र जागेंत बसून आगारा वा जल मंत्रित करून १ ते २१ वेळा म्हणून स्त्रीस देणें यश येतें अनुभूत (गो प्र भा)

२४	२१	२	७
६	३	२८	७
३०	२५	८	१
४	५	२१	२३

प्रातःकाळीं स्नान करून हे यंत्र ताडपत्रावर अगर भूर्जपत्रावर काढून पुढें दिवा लावावा व कार्तवीर्याचा मंत्र २१०० जपावा हरवलेला माणूस परत येतो

मूकस्वामी महाराज, राजराजेश्वर
मंदिर–मोरटक्का–स्टेशन

पुत्रफलक प्रकाशक पंचदशी यंत्र

ध्यानं : मुखकमलविलासलोलवेणीजितलोलभृंगमाला।
इयमभिदर्शनप्रणाशाय तु बाधा मानसं च दीर्घम्॥ ॐ॥ नमो विष्णु-स्वरूपाय। नमस्ते ब्रह्मरूपिणे। नमस्ते रुद्ररूपाय नमस्त्रेमूर्तिधारिणे॥
१—पुत्रफलप्रकाशयंत्र यंत्र–मंत्र (ऐं यंत्र) नाम—नमस्ते विश्वमूर्तये।

'ऐं यंत्र' : अस्य पंचदशयंत्रस्य गर्गाचार्यऋषि। बृहतीच्छंद। नारायणदेवता। नमस्ते विश्वमूर्तये। ह्या मंत्रानें भूर्ज-पत्रावर चतुष्कोण करून अष्टगंधानें हें यंत्र लिहावें. अष्टगंध—चंदन, अगर, कापूर, तमालपत्र, वाळा, केशर, रक्तचंदन, चमेलीच्या लेखणीनें लिहावें. यंत्रामध्यें ९ कोठे असतात. प्रथम कोष्ठात ८ येतील याप्रमाणें लिहावें. त्याचा शिवताडव ग्रंथात उद्धार सांगितला आहे. गुग्गुळाचा धूप, नैवेद्य इक्षुरस कर्पूरार्तिक्यम् याप्रमाणें पूजा करून यंत्रापुढें मंत्र १०८ असा सहा वेळ जपावा. तांबूल ठेवावा. नंतर मानपूर्वक पूर्वाभिमुख बसून यंत्र लिहावें. याप्रमाणे तीन महिनें करावें, आसन एकच. वर चित्र कंबल २ मृगचर्म २ कुश व कमळाचीं बीजें (कमल-गट्टाची) माळ. हीं सर्व यंत्रें कोऱ्या डालिंमामध्यें ठेवून एकनिष्ठेनें पुढील मंत्राचा जप करावा. "ॐ नमो गोपगोपालाय गोपीजनवल्लभाय देहि मे तनय शुभम् ॐ क्लीं स्वाहा"

४	३	८
९	५	१
२	७	६

विड्याचे पानावर कीड पडते ती नाहींशी करण्याचा मंत्र

(वनस्पतीवर कीड पडली असता)

'ॐ ऐं ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रूं फट् स्वाहा महारुद्राय नमः' म्हणून देणें. त्यावेळीं १०८ जप करावा. या मंत्राचे योगानें विड्याचे पानावर जी कीड पडते

ती नाहाशी करता येते. या मंत्राने पाणी अभिमंत्रून वेलावर शिंपडले म्हणजे कीड नाहाशी होते. या मंत्राने कॅन्सर रोगही बरा करता येतो.

कार्तवीर्यार्जुन मंत्र (नष्टवस्तुशोधन)

'फ्रोंव्रीं क्लीं भ्रूं आ ह्रीं फ्रों'
श्रीं हुंफट् कार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॥
कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
तस्य संस्मरणादेव हृतं नष्टं च लभ्यते ॥
(दत्तात्रेय ऋषि अनुष्टुप छंद)

वरील मंत्राचे प्रयोग अलीकडे असे झालेले आहेत कीं नष्ट वस्तू कोठें आहे, कोणाजवळ आहे हेही सागता आले आहे. (वे. मू. रा. रा. गंगाधर शास्त्री बानिसे, नसिराबाद–भुसावळ)

'ॐ ह्रां ह्रीं सः सूर्याय नमः'–या मंत्राचा मंगळवारीं २२००० जप करावा. बिल्वदळ अगर ताम्याच्या काडीनें केशराच्या शाईनें वरील मंत्र लिहावा. या जपानें सर्व रोग बरे होतात, वेड लागलेला मनुष्य बरा होतो.

ऋण व अपस्मार नाशाकरितां

श्रीरामरक्षा मंत्रातील : आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदा।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहं ।

एक लक्ष जप केल्यानं ऋण नाहीसं होतें. श्रीरामरक्षा स्तोत्राचे १५ हजार पाठ करून त्या स्तोत्रानं जलसिंचन केल्यास अपस्मार नाहीसा होतो.

तिबेटातील धर्मगुरु लामा याच्याजवळ एक प्रकारचे शिंग आहे. त्याचे चित्र सोबत दिले आहे. लामा गुरु तुफान पाऊस व गाराची वृष्टि थांबविण्याकरिता या सोबतच्या शिंगाचा उपयोग करितात.

ह्या शिंगाच्या पाठीवर एक कासवाचे चित्र काढण्यात येते. त्या कासवाच्या पाठीवरएक वर्तुळ काढलेले असते. त्या त्या वर्तुळाचे नऊ भाग केलेले असतात. त्या नऊ भागात सोबतच्या शिंगाच्या चित्रात दाखविल्याप्रमाचे आकडे भरलेले असतात.

हे आकडे तिबेटियन भाषेत लिहिलेले असतात.

आपल्या मंत्रविद्येतही हे यंत्र लाभदायक गणलेलें आहे व तिबेटातही हे यंत्र लाभदायक गणलेले असून प्रत्येक घराच्या दारावर हे यंत्र लिहिलेले असते, व व्यापारी लोक आपल्या वहीपूजनाच्या पानावर हे यंत्र लिहीत असतात.

गारा आणि पाऊस थांबविण्याचे शिंग (मि. बी. व्ही रामन, एम् आर. ए. एस. याच्या परवानगीने त्याच्या अस्ट्रॉलॉजिकल मासिकावरून.)

वरील शिंगाच्या पाठीवर कासव काढलेले असते. त्याच्या दोन्ही बाजूस एक एक देवळाच्या घुमटाचा आकार काढलेला असतो व त्यानंतर एक एक विंचवाचे चित्र काढलेले असते.

या शिंगाच्या मोठ्या रुंद भागाभोवती नागाचे चित्र असते व

त्याच्या झाकणावर स्वस्तिकाचा आकार होईल अशा तऱ्हेनें एकमेकावर दोन धनुष्ये काढलेलीं असतात. ह्याना 'दार्जी' असे म्हणतात व त्या शब्दावरून 'दार्जिलिंग' असें नाव पडलेलें आहे. ह्या शिंगाच्या आत मोहऱ्या व सोनें चादी, तावें, पितळ व लोखड ह्या धातूंची पूड भरलेली असते.

लामा लोक मत्र पाठ करण्याकरिता एक दिवस व एक रात्र घालवितात, व नतर तो मत्र सिद्ध होतो. असा मत्र म्हणून आपला श्वास त्या शिंगाच्या बारीक टोकातून आत सोडावयाचा असतो. इतकी क्रिया झाली म्हणजे तें शिंग तयार होतें.

प्रत्येक वेळीं गारा व पाऊस थाबविण्याकरिता लामा गुरु आपले हातात वरील शिंग घेतात व ज्या बाजूनें गारा येत असतील त्या बाजूकडे शिंगानें मोहऱ्या फेकतात, मत्र म्हणतात. त्या योगानें मोठे गाराचे दगड विरून जातात व त्यामुळे पिकाचा नाश होण्याचा थाबतो.

आपलेकडे पानमळ्यातील पानाचा नाश होऊ नये म्हणून गारपगार नावाचे मात्रिक आहेत. ते मत्र म्हणून पानमळ्याचे सभोंवार पाण्याच्या झारीनें ते पाणी शिपतात व त्या योगानें पानमळ्याची जागा सोडून इतर भागात पाऊस पडत असूनही पानमळ्यावर पाऊस पडत नाहीं.

आपल्याकडे पाऊस पडण्याकरिता मत्राची योजना केलेली आहे. अशा मत्रास पर्जन्यसूक्तें व मडूकसूक्तें म्हणतात. श्री सप्तशतीमत्रातही 'यचिताम्यामिति सर्वमापोमय जगत्' या मत्राचा प्रयोग पाऊस पडण्याकरिता दिलेला आहे.

परतु पावसाची अतिवृष्टि अगर गाराचा पाऊस बद करण्याकरिता प्रत्यंगिरा मत्राचे विनियोग सागितलेले आहेत.

'दुर्गा सप्तशती' नावाचें एक पुस्तक आग्रा येथील नित्यानद महाराज विनामूल्य देत असतात ह्या लेख लिहीत असताना वरील दुर्गासप्तशती ग्रथात खालीं लिहिलेला मत्र अवलोकनात आला.

अतिवृष्टि निवारणार्थ—

'समुद्र गच्छ स्वाहा। अतरिक्ष गच्छ स्वाहा। देवच सवितार गच्छ स्वाहा। हो रात्रे गच्छ स्वाहा। छंदासि गच्छ स्वाहा। मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा। हो रात्रे गच्छ स्वाहा। छंदासि गच्छ स्वाहा। धावा पृथिव्या गच्छ स्वाहा। यज्ञ गच्छ स्वाहा। सप्त गच्छ स्वाहा। दिव्य नमो गच्छाग्नि वैश्वानर गच्छ स्वाहा। मान्ते मेहार्द गच्छ। दिवते धूमो गच्छतु। स्वर्ज्योति' पृथिवीं भस्मना पृणा स्वाहा। ह्या मंत्राचा अनुभव घेतला आहे.

लेखक (शंकराचार्य)

११	१२	१६	२१
१०	१८	२१	१०
१५	२८	१२	१६

हे यंत्र कुंकवाने कागदावर लिहून देणें. सर्वकामनांवर चालेल. मंत्र नाहीं.

अग्नि विद्या मंत्र

ताम्याच्या पत्र्यावर हें यंत्र उठवून काढावें ते असें की, एका बाजूस अंक १ दुसऱ्या बाजूस अंक दोनची आकृति काढलेली असावी.

प्रथम भूमीवर चार पळ्या पाणी घालावें मग मधल्या बोटानें मध्यभागावर 'ॐ नमः शिवाय' हा मंत्र लिहावा व त्यावर बाजूचे यंत्र ठेवावें मध्यावर ताम्याचें फुलपात्र पाण्यानें भरलेलें ठेवावें व या पात्रावर हात ठेवावा. मुखानें शिवकवच अगर

विष्णुसहस्रनाम म्हणावें. या हाताला प्रथम गार हवा लागली असा भास होतो व नंतर उष्ण हवा लागली असें अनुभवास येतें. उष्णतेचा सर्व कर्मांत कांहींच संबंध नाही.

प्रत्यंगिरा मंत्र (संकट निवारणाकरितां)

'अस्य श्री प्रत्यंगिरा मंत्रस्य ब्रह्मा ऋषि.। अनुष्टुप् छंद । अंबा प्रत्यंगिरा देवता। क्ष बीज। श्रीं ऱ्हां शक्तिः। फट् कीलकम्। मम संकटनिवारणार्थे श्रीं प्रत्यंगिरामंत्रजपे विनियोग.। क्षां इत्यादि षडंगम्।'

ध्यानं—सिंहीं सिंहमुखीं सखीं भगवतः श्री भैरवस्योल्लसत्।
शूलः स्थूल कपाल पाश डमरू व्यग्राग्रहस्ताम्बुजाम्॥
दंष्ट्राकोटि विशं कटास्य कुहरा आरक्त नेत्रत्रयाम्।
बालेन्दुद्युनि मौलिका भगवतीं प्रत्यंगिरा भावयेत्॥

अथ मंत्र.—'ॐ क्ष भक्षज्वाला जिव्हे कराल दंष्ट्रे प्रत्यंगिरे क्ष ह्रीं हूं फट्'

अथ सर्व कार्य सर्वरोग शत्रुसाधन यंत्र व मंत्र

हे यंत्र दोन कोऱ्या पणतीत लिहावें. या पणतींतच यंत्राच्या मागेपुढे आरुणिक ऋषी, सम्राट छंद, गंधर्वराज देवता, असें लिहावें. या दोन पणतीत दोन पोफळीं ठेवावीं. त्या पणत्याना संतुष्ट करावें. हा यंत्रें तांबड्या सुतानी वेष्टावीं. चमेलीचे फूल व रक्तचंदन यांनी पूजा करावी. नंतर मंत्र—'ॐ अ छ, आ छ, इ छ, अ छ' हा मंत्र १५ वेळा जपावा जपानंतर ३ मुठी उडीद दोन पणतींवर टाकावे. नंतर त्या पणत्या आपल्या बसावयाच्या जागीं पुष्य नक्षत्रावर प्रातःकाळीं भूमी खोदून गाडाव्या. आसनाखालीं खोदून नंतर हाच मंत्र १५ वेळा जपावा. आणि दुसऱ्या पुष्य नक्षत्रावर तीं दोन पोफळें काढून त्याचे १६ तुकडे करावे आणि त्या

२	९	४
७	५	३
६	१	८

पणतींतच ठेवावे. ज्या वेळीं काम पडेल त्यावेळीं त्या सुपारीचा १ तुकडा तोंडात ठेवावा. आणि लोकाशीं बोलावे. (१) तेंहा आपलें बोलणे खरे होतें. (२) तसेच दुसऱ्याचे काम करावयाचे असेल, त्याला एक तुकडा १५ वेळा जप करून (वरील मत्रानें) द्यावा. त्याचे कार्य होतें. (३) राजा प्रजावश होतो. (४) सर्व रोग जातात. (५) एखाद्या स्त्रीला वश करावयाचे असेल तर ४ यत्रें लिहावीं व यत्राचे मागें त्या स्त्रीचे नाव लिहावें आणि आपल्या झोपण्याच्या चार पायाच्या खाटेला ४ यत्रे बाधावीं. तेंहा ती इच्छित स्त्री रात्रीं आठ वाजता आपल्याकडे येते. (६) अथरुणावर पाघरावयाच्या चादरीच्या चार टोकाना चार यत्रे बाधावीं. ज्या स्त्रीची इच्छा करून पाघरावी ती स्त्री आपणाजवळ येते. (७) ज्या गाई म्हशीच्या गळ्यावर यत्र बाधावे ती गायम्हैस आपल्या घरीं येते, तेव्हा त्या गाईम्हशींचे दूध काढून यत्र सोडावें म्हणजे ती गायम्हैस मालकाच्या घरीं परत जाते. (८) वरील दोन यत्रें कृष्णचतुर्दशी, भौमवासरीं लिहून गाडीच्या जुवाला (बैलाच्या मानेवर ठेवावयाचे) बाधली असता बैलावाचून गाडी माणसाला घेऊन ५० पावलेपर्यंत जाते. (९) वरील यत्र भूर्जपत्रावर लिहून माणसाच्या गळ्यात बाधल असता भूत, प्रेत, पिशाच, डाकीण, दृष्टिबाधा, कामण, मोइप, चारण, मूर्च्छा, राक्षण, खोकला, श्वास, आजार, शीतज्वर, वेला ज्वर, नियमित ज्वर, रताप, विषम ज्वर, वशीकरण, आकर्षण, मूठ आगिये (शरीरात दाह होतो) या मात्रिक योगानें सर्व दाहा जाते (१०) या मत्रानें पाच मिरीं जपून ज्या स्त्रीला युक्तीप्रयुक्तीनें खायला घालावीं ती स्त्री वश होते त्याप्रमाणे पुरुषाला असलीं मिरीं खावयास दिलीं असता तो स्त्रीला वश होतो (पति पत्नी) (११) दुष्ट हत्ती, दुष्ट घोडा, वश होतो (१२) या मत्रानें उडीद मत्रून सापावर टाकले असता तो कवजात येतो. मत्राच्या शेवटीं सापाला 'जा जा' म्हणावे तेंहा तो घरातून जातो. (१३) या मत्रानें सरसो (मोहरीची जात) मंत्रून वनात टाकले असता वाघ, अस्वल

त्या वनात येत नाहीत. (१४) या मंत्रानें काळे तीळ मंत्रून घरात टाकले असता घरातून उंदीर निघून जातात (१५) गुग्गुळ तूप आणि गूळ याचा धूप या मंत्रानें करावा तेव्हा भूत, प्रेत, पिशाच, डाकिनी पळून जातात. (१६) हे यंत्र भूर्जपत्रावर लिहून घराच्या दरवाजावर चिटकवले असता यंत्र पाहणारा मनुष्य वश होतो. (१७) या मंत्रानें गुळ मंत्रून ३ दिवस दिला असता पोटातील पीयो, पानथरी, कावीळ, पंडुरोग इवा बरा होतो.

अथ मूलजीव-मंत्र व यंत्र : हे यंत्र हळद व गाईचें दूध यानी लिहावें कपाळावर पाच यंत्रें लिहावीं. यंत्राची पूजा भांगेचा रस आणि धोतऱ्याच्या फुलांनीं, व तसेंच वेलाच्या लाकडाच्या गंधानें पूजा करावी. ऋषी, छंद कपाळाच्या मागच्या बाजूस लिहावे. वेदव्यास ऋषी,

८	१	६
३	५	७
४	९	२

पुरोधाच्छंदः श्री विष्णूदेवता, मंत्र–'ॐ श्रीं स ज़ ज़ ज़ स द्रु द्रु द्रु स झु झु झु, ठं ठ ठ स्वाहा' हा मंत्र ३० वेळा जपावा. तुपाचा दिवा असावा. तांदुळाच्या पिठाचा दिवा करून त्यात पावशेर तेल घालून त्यात नरमाला सुत (कापसाची एकवात) दीघट (रात) दोरे २१ घेऊन दिवा करावा, आणि हा दिवा सकाळपासून मध्यरात्रीपर्यन्त ठेवावा. नंतर हा कढईंत टाकून तुपात तळावा. नंतर मिरीं १०८ घेवून तीं मंत्रावीं, व त्यातच वाटावीं व त्याच्या हरभऱ्यायेवढ्या गोळ्या कराव्यात. हे सर्व शनिवारीं रात्रीं करावें नंतर एक गोळी मंत्रून ज्याला मूळभूत धातूचा क्लेश होत असेल त्याला द्यावी. घेणारानीं उत्तराभिमुख बसावे, ती गोळी घ्यावी (गिळावी) वर पिण्याचे पाणी सात वेळ मंत्रून सात वेळ घ्यावें. याप्रमाणे केलें असता मूळ जीवधातूची चिंता नाहींशीं होते. यंत्र एकट्या माणसास द्यावें व तें ताईतास ठेवावें.

(२४) **अथ शत्रुमारण प्रयोग यंत्र मंत्र**—हे यंत्र पिंपळाच्या पानावर लिहावें. पिंपळाच्या पश्चिम दिशेला खादीचीं १५ पानें पिंपाळाच्या खादीवर चढवावीं, लोट म्हणजे गव्हाची कणीक व साखर

याचा तुपाशिवाय लाडू करावा. ऋषी, छंद, देवता, एका पानाच्या मागच्या बाजूस लिहावें. आरणिक ऋषी, जगतीछंद, महादष्ट्र देवता. पिंपळाच्या मुळावर किंवा जवळ बसून मंत्राचा जप करावा. तो मंत्र —'ॐ जू छ, जू छा, जू छीं, जू छो, जू छः,' हा मंत्र जपून त्या पिंपळाला सात उलट्या प्रदक्षिणा घालाव्या. आणि सांगावें कीं, अश्वत्थराज महादेव, "मम शत्रून् जहि जहि—हा मंत्र म्हणून ते पत्र मागून चिरावें आणि वेगळें टेवावें. नंतर मागें पाहू नये. घरीं यावें हातपाय धुऊन चूळ भरावी. याप्रमाणें पांच दिवस केलें असतां शत्रूंना भय भरते.

६	१	८
७	५	३
२	९	४

अग्नियंत्र व मंत्र

भूमीवर राख पसरून एक एक अशीं एकमेकाशीं ९ यंत्रें काढावीं. यंत्र ९ कोठे असलेलीं काढावीं. अर्थात् यंत्रभूमीवरील प्रत्येक कोठ्यात एक यंत्र (नऊ कोठे असलेलें असें काढावें) व पुन्हा या प्रत्येक कोठ्यात प्रत्येक यंत्र अशीं ८१ यंत्रें होतात. एकमेकाशीं यंत्रें लिहावीं. तेव्हां जवळ कोणी बसू नये. नंतर मनुष्यें वसवावींत. पण कोणी उभे राहू नये. यावेळीं दुसरा जीव जंतु, प्राणी जवळ असू नये. नंतर गव्हाच्या कणकेचे दहा दिवे करून घ्यावे व सुताच्या वाती करून गाईच्या तुपांत बुडवाव्या, नऊ दिवे नऊ यंत्रांवर ठेवून आठ दिशांना त्यांचीं तोंडे करावींत मधल्या दिव्याचे तोंड आपल्यासमोर ठेवावे. आणि १० वा दिवा कोऱ्या टोपल्यांत ठेवून आपल्या मागें झाकून ठेवावा. व मंत्र जपावा. मंत्र-'स्रा स्रीं रा स्रा ह्रीं स सर्वतक प्रज्वल स्रौं' हा १५३ वेळ जपावा.

६	१	८
७	५	३
२	९	४

असा नैवेद्य दाखवून नंतर २७ वेळा मंत्र जपावा. तेव्हां अग्निकोणांतून वैश्वानर ब्राह्मणरूपानें येतात. तेव्हां त्यांना सांगावें कीं, आपलें स्वरूप दाखवा. तेव्हां त्या ब्राह्मणाच्या मुखातून परमचंद्र ज्योति निघते. त्या

प्रमाणे दशदिशातून अग्नि येतो व पसरतो व ब्राह्मणाचा लोप होतो. तेव्हा सर्वत्र अग्नि पेटविण्याचा विचार असल्यास टोपलींतील दिव्याचे झाकण काढावें. दिवा मालवावा. लोकांना तमाशा दाखवावयाचा असल्यास दोन चार घटकानंतर टोपलींतील दिवा काढावा. आणि जेव्हा टोपलींतील दिवा उघडावा तोपर्यंत सर्वत्र अग्नि पेटत असतो. जर एखादा गाव किंवा देश जाळावयाचा असेल तर असें करूं नये. ब्रह्महत्येचें पातक लागतें.

दिवसा तारादर्शन—मंत्र-यंत्र

हें यंत्र १, ५, ९, २, ७, ६, ८, ३, ४, या चालीनें लिहावें. हें यंत्र दोन्ही हातावर लिहून हात उंच करावे. मंगळवारीं हा मंत्र ५४ वेळ जपावा—'त्रीं त्रीं, त्रीं चर चर सूर्य फट् तारे क्लीं' आणि लोकांना डोळे मिटण्यास सांगावे. नंतर आपण बसून लोकांना डोळे उघडून वर पाहण्यास सांगावें. तेव्हा तारा दिसतो. सूर्यदर्शन होतें. नंतर उभे राहून १२ वेळ मंत्र म्हणावा. ताऱ्याचा लोप होतो

कामदुधायंत्र मंत्र

२	७	६
९	५	१
४	३	८

हे यंत्र लिहितांना पहिल्या कोठ्यात ६ व तिसऱ्या कोठ्यात ८ या क्रमानें अंक लिहावे. हें यंत्र १४ वेळा काशाच्या ताटलींत लिहावें. चंदन व कस्तुरीनें पूजा करावी. गाईच्या तुपाचे चार दिवे कोऱ्या पणतींत लावावे. त्या ताटलीत कश्यप ऋषि, सविता देवता, जगती छंद असें लिहावें. ३६० वेळ मंत्र जपावा. मंत्र—'ॐ ह्रीं श्रीं ॐ कामदुर्गे प्रस्फुर प्रस्फुर ॐ' जपानंतर ती थाळी उपडी करून रक्तचंदनानें सवत्स धेनु असें थाळीच्या पाठीवर लिहावें मग ती थाळी लाल वस्त्रानें झाकून व तांबड्या कण्हेरीचीं ४ फुलें मंत्रून त्या ताटलीवर ठेवावीं. तेव्हा गाय वत्सासहित आकाशातून उतरते व साधकाजवळ उभी राहते. तेव्हा तिच्या तोंडाजवळ जव, तीळ, तांदूळ

गहू टोपलींत भरून ठेवावे. ज्यावेळीं ताटली उताणी करावी तेव्हा गाय स्थानांतरीं जाते.

महालक्ष्मी दर्शन यंत्र

४	९	२
३	५	७
८	१	६

पृष्ठ २७४ वरील मंत्राचा एक हजार जप करत या यंत्रावर अक्षता वहाव्या. लाल गुलाब वहावा व व पूजा करावी, नैवेद्य दाखवा म्हणजे महालक्ष्मीचें स्वप्नदर्शन होते.

वाक्‌सिद्धी यंत्र

४	३	८
९	५	१
२	७	६

या यंत्रात पहिल्या कोठ्यात ८ व दुसऱ्यात ३ आहे. हे मंत्र जाभळीच्या पानावर किंवा औदुंबराच्या पानावर लिहावें. रक्तचंदन आणि तांबडे फूल यांनी त्याची पूजा करावी. दुधाचा नैवेद्य दाखवावा. हे यंत्र रोहिणी नक्षत्राच्या दिवशीं करावें व तें यंत्र कोनाड्यात ठेवावें. ऋषी, छंद, देवता व यंत्र एक पानावर लिहून सुतामध्ये गुंडाळून धारण करावें. या प्रमाणे २७ दिवस करावें. पुन्हा ऋषि, छंद, देवता व मंत्र लिहून घरात ठेवावें. पहिल्यानें लिहिलेले यंत्र आपले मस्तकावर ऋषी, देवता, छंद, मंत्र, म्हणून धारण करावें. मग तें जलप्रवाहित करावें. बृहस्पती ऋषी, त्रिष्टुप् छंद मनो जवो देवता याप्रमाणे ७ वारीं केल्यानंतर काहीं करू नये. आजन्म सिद्धि राहते. स्वत चे आणि दुसऱ्याचें सर्व समजतें. पण दुष्ट विचार करू नये. गुरू याचा विचार करावा.

अदृश्य होण्याचें मंत्र व यंत्र

४	९	२
३	५	७
८	१	६

या प्रमाणे निंब्याच्या पानावर एक यंत्र कस्तूरीनें लिहून ते तोंडात ठेवावें. च्यवन ऋषि, उष्णिक् छंद, तामसी देवता. ह यंत्राच्या पुढें मागें लिहावें. कुंकू, कस्तुरी, केशर, कापूर यांना पूजा करावी. काळ्या गाईच्या तुपात १०८ सुताची वात घालावी.

व दिवा पश्चिमाभिमुख ठेवावा. मन्त्र ५७० वेळ जपावा. खोलींत बसून बाहेर कुलूप लावण्यास सागावें. लोकांबरोबर गोष्टी कराव्या नंतर दुसऱ्याकडून दिवा मोठा करवावा आणि आपले इच्छेप्रमाणे दुसऱ्या स्थळीं ठेवावा. हा मन्त्राचा प्रताप आहे. 'ऐं सृ ॐ क्ष' या यन्त्राचा जप करावा. नंतर कुलूप काढावें. कोणी पाहिलें असता दिसणार नाहीं. नंतर उलटा मन्त्र १०८ वेळ जपावा तेव्हा खोलींत परत येतो.

गृहे-वस्त्रसिद्धि यंत्र व मंत्र

या यन्त्रात प्रथम कोठ्यात ६ आहेत. याप्रमाणे यन्त्र लिहावें. पाढऱ्या रेशमी कपड्यावर अशीं ७२ यन्त्रें लिहावी. अगरूनें पूजा करावी. नंतर बृहस्पती ऋषि। अनुष्टुप् छंदः। मनोजवो देवता। व खालील मन्त्र ही दुसरा कपडा घेऊन त्यावर लिहून त्याची पूजा करावी. आणि बारा वेळ यन्त्रें, ऋषि, छंद, देवता हीं त्या कपड्याच्या बोचक्यात भरावीं. नंतर पुढील मन्त्र जपावा.

८	१	६
३	५	७
४	९	२

ॐ ग्ल ग्लौ हूँ ॐ हा मंत्र १५६ वेळ जपावा. चमेलीचें फूल या मन्त्रानें ७ वेळ मन्त्रून त्या कपड्याच्या बोचक्यावर ठेवावें. त्याला अगरूचा धूप दाखवावा. बोचक्यासमोर तुपाचा दिवा ठेवावा. दुसऱ्या दिवशीं मनोवाञ्छित वस्त्र तेथून काढून नेसावें.

इंद्रजाल दाखविण्याचें यंत्र व मंत्र

या यन्त्राप्रमाणे धोतऱ्याच्या नऊ पानावर यन्त्रें लिहावीत. आघाडा व रक्तचंदनानें पूजा करून तांबड्या कण्हेरीचीं ९ फुलें वहावींत या यन्त्रावर नारदऋषि, जगती छंद, इंद्रदेवता डेखाजवळ लिहून ५०० वेळ जप करावा. आपणापुढें नऊ भोके करून ठेवावीं. त्या जवळ जव, गहू, काग (एक धान्य)

४	३	८
९	५	१
२	७	६

मेथी, सैंधव आणि कापूस हे सर्व पदार्थ पैसा पैसाभार घेऊन घड्यात टाकावे. व त्या घड्यावर तुपाचा दिवा ठेवावा. नंतर जो माणूस जी वस्तु पाहण्याची इच्छा करील त्या वस्तूचे नाव घेऊन घड्यातून दाणे घ्यावे. व मंत्रून लोकांच्या हातात देऊन पूर्व दिशेकडे पहावयास सांगावें. म्हणजे जी वस्तु पहाण्याची इच्छा असेल ती वस्तू दिसते. मंत्र 'ॐ ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल स्फुर स्फुर प्रस्फुर प्रस्फुर इंद्रजालीको देवता हुं हुं फट् ॐ ठ ठं ठ ठ' नंतर. लोकांनी हा चमत्कार पाहिल्यावर लोकांच्या हातातील दाणे (अन्न) असतील ते पाण्यात टाकवावे. तेव्हा सर्व लोप होतो.

अवेळीं आंब्याला फळ येण्याचें यंत्र व मंत्र

याप्रमाणें यंत्र भूर्जपत्रावर लिहून हळदीनें त्याची पूजा करावी. कोरांटीचीं १५ फुलें व एक बदाम वहावा. यंत्राचे नारद ऋषि, विराट छंद, नृसिंह देवता. करडीचे तेलाचा दिवा करावा. पुढील मंत्र जप करून काळे तीळ यंत्रावर टाकावे. मंत्र जप परसात आंब्याच्या मुळाजवळ बसून करावा. आणि यंत्राचा कागद आंब्याच्या मुळात गाडावे.

		८
९	५	१
२	७	६

मंत्र : 'ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्रें फट्' आंब्याचें फळ सदा राहतें. जेव्हां यंत्र काढतें तेव्हा फळ जातें.

कळपुतळी नाच, मंत्र व यंत्र

(लाकडाची बाहुली करून घ्यावी)

यत्रासहित पुतळीची पूजा करावी. अभ्रक लावलेला कपडा चढवावा आणि कुसुंबी वस्त्र नेसवावें. राळ व गुग्गुळाचा धूप द्यावा. सिंदूर लेप पुतळीला चमेलीचे तेलात करावा. पुढील मत्र म्हणून २१ वेळ उडीद टाकावे. पुतळी टाळी वाजवताच नाचू लागेल—'काष्ठे काष्ठे नद-वनोद्भूते नर्त नर्त रम रम तावन्नर्त तावद्रम यावच्छंभू ताडव पश्यति ॐ हु हु हु हु', हा मत्र जपत असता पुतळी नाचते.
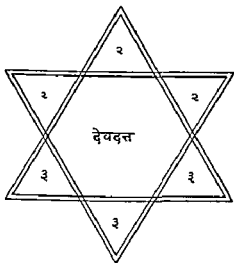
सूर्ययंत्र : केशरानें गोरोचनाने भूर्जपत्रावर लिहून आदितवारीं उदवून बाधावें. 'देवदत्त' या जागी जरूर त्या माणसाचे नाव लिहावे, सरक्षण होते. तारुते येते.

स्वस्तिक यंत्र :

या यत्राचे योगाने वनस्पतीची शक्ति जागृत होते. व अनेकविध लाभ होतात.

श्री यंत्र : हे यत्र रोज देवामध्ये पुजावें. धनधान्य समृद्धि होऊन मनुष्य सुखी होतो.
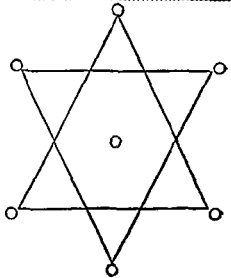
हठयोग सिद्ध कवच

हठयोग साध्य झाल्यानतरचे हें हठयोग सिद्ध कवच यत्र आहे. यात भगवान महायोगी श्री शकर पूर्णजितेंद्रिय मारुतीराय व आदिमाता पार्वती-देवी याचाच फक्त समावेश होतो. करता याचा जप कोणीही ऐकू नये.
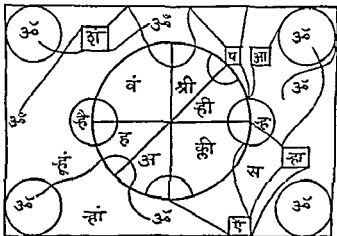
दु ४	र्गा ९	यै २
दुं ३	ॐ ५	न ७
क्लीं ८	ह्रीं १	मः ६

विजय पंचदशी यंत्र आपल्या पुढील दारावर लिहावें. सर्व शुभ होतें. सर्व प्रकारचें संरक्षण होतें.

वीसा मंत्र

२ ह्री
चा डा ऐं
४ ९ ७
वि ब्रें चै
८ ६
मु ५
क्ली
३

हे वीसा यत्र आहे. चितोडगडच्या दरवाजाच्या भिंतीवर हे मिळालें १०८ वेळ पाण्यात काढून पाणी पिणे. बुद्धि तीव्र होते.

कूर्मचक्र (मंत्राना दिव्यत्व येण्याकरिता)

ताम्र अगर चादीच्या पत्र्यावर खोदून त्या यंत्राची पचोपचार पूजा करून आपल्या आसनाखाली ठेवावें. या योगानें आपण मंत्रपठण करितो. त्याना दिव्यत्व येतें.

श्री भगवती महालक्ष्मी

	५	
७	४	९
	३	
८	२	१०
	६	

हे यंत्र महाप्रयासानें मिळालें. याची पूजा अतिशय फलप्रद आहे 'मंत्र-ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडायै विच्चे' ६ महिने रात्री १० ते १२ पर्यंत जप केला तर श्रीचें दर्शन होतें

श्रीयंत्र
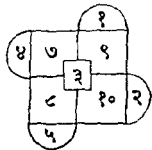
गुजरात राज्यातील अंबाजी या देवीच्या देवळातील यंत्र हे एक प्रकारचे वीसा यंत्र असून ते बघण्याला मिळत नाही. तें 'सर्व शुभंकरी'

यंत्र असून लक्ष्मी प्राप्त करून देणारें आहे. वरील दोन्ही यंत्रें श्री योगेश्वरानंदांच्या खासगी लेखनांतून त्यांच्या परवानगीनें मिळालेलीं आहेत. या यंत्रांचा त्यांनीं अनुभव घेतल्याचें ते सांगत असत. (गो. प्र. भा.)

घंटाकर्ण यंत्र (सर्वकार्यसिद्धि)
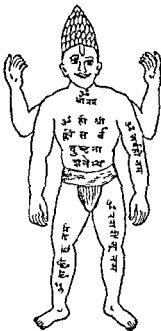
घंटाकर्ण यंत्र

अस्य श्री घंटाकर्ण महामंत्र विधिः। 'ॐ घंटाकर्ण महावीर सर्व व्याधिविनाशक विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल। अत्र त्वं तिष्ठसि देव लिखितोऽक्षरपंक्तिभिः। रोगास्तत्र प्रणश्यन्ति वातपित्तकफोद्भवाः। तत्रराजभयं नास्ति घंटाकर्णजपाक्षरात्। शाकिनीभूतवेताला राक्षसा प्रभवन्ति न। नाकाले मरणं तस्य न च सर्पेण दश्यते। अग्निचोरभयं नास्ति। मंत्र :—

'ॐ ऱ्हीं घंटाकर्ण नमो स्तुते ॐ ठः ठः स्वाहा' पुष्यार्के तथा मूलार्के चंद्रानुकूल्ये हस्तार्के शुभमुहूर्ते प्रथमं अष्टोत्तरशतजपः शरीरशांत्यर्थं जपेत् धूपदीपनैवेद्यादि कारयेत्। तदनंतरं सार्ध द्वादशसहस्र (१२५००) जपः दिनत्रय साध्यैः कर्तव्यः। उपोषणं कार्यं। एकभुक्त एकान्नेन वा प्रथमं पूर्वदिशि स्थापन कुर्यात्। तत्र घंटाकर्णमहामंत्रस्य यंत्रम् पुरुषाकारेण कार्यं यंत्रलेखनविधिः:—

कंठे ॐ श्रीं नमः दक्षिणबाहौ ॐ शत्रुनाशनाय नमः। वामबाहौ ॐ सर्व ह्रीं नमः। उदरे द्वादश कोष्टकं यंत्र लिखेत्। तन्मध्ये ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं

सर्वदुष्टनाशनेभ्य । इति मंत्रस्य प्रत्यक् कोणे क्रमेण मंत्रस्याऽक्षराणि लिखेत् । दक्षिणपादे ॐ ह्रा ह्रीं ह्रू नम । वामपादे ॐ रा रीं रू नम । एव यंत्र स्थापन कार्यं दारूपीठोपरि तण्डुलेन स्वस्तिक नदावर्तनेन तस्योपरि श्रीफल विधाय, गंधपुष्पादिपूजा कृत्वा गुग्गुलधूप दर्शयित्वा जपा कार्य । अष्टागब्रह्मचर्य नियम । भूमिशयनम् चंदनकाष्ठस्य वा प्रवालस्य माल मंत्रपूर्तो कार्यसिद्धिस्तु देवताकारेण वदति ।

श्रीकृष्ण यंत्र
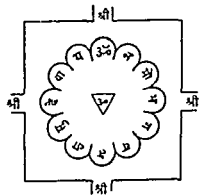
मनः शात्यर्थ : 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते' १२ लक्ष जप.

शक्तिमाता यंत्र

(देवी प्रसन्न होण्याकरिता)

'ॐ श्री ह्रीं क्लीं कालाकृपाय नम ॐ श्री रामकृष्णाय नम '
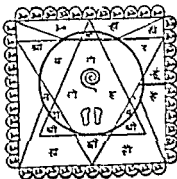
नित्य जप संख्या १२०० एक वर्षांत देवी प्रसन्न होते

राजा वश होण्यासाठी

१	८	१०	४२
४२	११	५	४
७	२०	४४	९
१२	४१	३	६

हे यंत्र मूळ नक्षत्रावर अगर पुष्य नक्षत्रावर निळ्या रंगाच्या लेखणीनें दुर्वारसानें लिहावें. हे यंत्र ताइतात घालावें. त्यापूर्वी यंत्राची पूजा करावी. धूप दाखवावा. ह्या यंत्राचा ताईत हातात बांधावा. अगर आपल्या पागोट्यात ठेवावा. राजा प्रजा वश होतील.

माता स्वभावली

विधि—माती व गाईचें शेण यांनी आपल्या बसण्यापुरती जागा सारवून त्यावर पाट ठेवून दर्भासन घालावें. समोरहि लहान पाटावर गंधाक्षत फुलादींनी देवीची करून पंचखाद्याचा नैवेद्य दाखवावा. (खोबरें, खिसमिस, बदाम, खडिसाखर, मनुका) दुसरें थोडेसा दह्यात गूळ घालून नैवेद्य दुसरा दाखवावा. उदबत्ती वा गुग्गुळ धूप द्यावा. तुपाचा दिवा लावणे. हे सर्व झाल्यावर रुद्राक्ष माळेने जप करावा. नैवेद्य लहान मुलास देऊन दह्यात आपले इच्छेप्रमाणे मीठ टाकून जप (४० माळा) झाल्यावर भक्षण करणे, दुधात गोरख-चंदन व केशरी या दोन वस्तु घालून शाई करावी. चमेलीची काडी बोटभर घेऊन त्याची लेखणी करावी. विना भोकाचे भूर्जपत्र घेऊन त्यावर अष्टदल कमळ काढावें. आणि मायाबीज 'ह्रीं' प्रत्येक दळात लिहावें मग वर सांगितल्याप्रमाणे भूर्जपत्राची पूजा करून पूर्वाभिमुख बसून भूर्जपत्र आपले मस्तकावर ठेवून ४० माळा जप करावा. रोज यंत्र लिहिणें नको **मंत्र:** 'ॐ ह्रीं आगच्छ आगच्छ चामुण्डे श्रीं स्वाहा'

माता स्वप्नावली यंत्र (द्रव्य प्राप्तीकरिता)—(१)
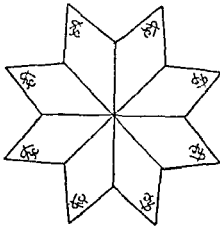
१ दुर्गे स्मृ० सर्व श्लोक कासोस्मिता मत्राने सपुटित करून १००० जप करावा. सध्याकाळीं निराजन लाऊन जप करावा. सात दिवसात द्रव्य सहाय्य होतें.

(२) रोगी जगण्याकरितां

'२ कालोस्मि लोकक्षय कृत्प्रवृत्तः० (सर्व श्लोक)'

पेल्यात पाणी घाऊन निराश रोग्यापुढें बसून सर्व श्लोक म्हणावा. पाणी पिवळें झालें तर रोगी जगेल. तेंच पाणी रोग्यास पळी पळी पाजावें—श्लोक दीड तास म्हणावा

अथ मधुमति विद्या (स्थावर जगम मिळणेंकरिता)

अस्य श्री मधुमति मत्रस्य। पुरदर ऋषि । गायत्री छद । मधुमति देवता। स्थावर जगमाकर्षणे विनियोग ।

ध्यानम् : गौरागीं शरदिन्दुमडलमुखीं पीताम्बरा पीवरा। प्रोत्तुगस्तनमडलप्रविलसज्जाम्बूनदेवावलिम्। चेतस्तुग तरगगाविनयना पीताम्बरागस्रजा। ध्यायेत्पायसलालसा मधुमतिं दोर्भ्यां दधाना सृणीम् ॥ १ ॥

मत्र : 'ॐ म्रीं मधुमति स्थावर जगमाकर्षिणि ठ ठ स्वाहा'

आचारनियम : कदलीवने लक्ष जप । मधुघृतपायसभोजनम्। पात्रपात्र मृण्मयम्। कदलीपत्रे भोजनम।

क्षेत्र प्राप्त्यर्थ, शेती मिळविण्याकरिता, अंकुराणा दूर्वा दधि मधु घृताक्ताना गणेशमनुना अष्टसहस्रं जुहुयात् क्षेत्रलाभो भवति.

(अथ भूसूक्तम्) जमीन अगर शेती मिळविणे झाल्यास

"हरि ॐ। भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षे महित्वा उपस्थे ते देव्यदितेऽग्नि मन्नाद्यायादधे। आऽयं गौ पृश्निरक्रमीद सदन्मातर पुन। पितर च प्रयन्त्स्व। त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये। प्रत्यस्य अहद्युभि। अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना। व्यख्यन्महिषस्सुव। यत्त्वा क्रुद्धा परो वपमन्युना यादवर्त्या। सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्वोद्दिपयामसि। यत्ते मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे। आदित्या विश्वे दते वा वसवश्च समाभरन्॥ मदिनी देवी वसुन्धरास्याद्वसुधा देवी वासवी। ब्रह्मवर्चस पितृणॉं श्रोत्र चक्षुर्मन। देवी हिरण्यगर्भिणी देवी प्रसुव (स्रोदरी)। सदने सत्यायने सीद। समुद्रवती सावित्री हनो देवी मह्यङ्गी। महीधरणी महोध्यतिष्ठत्। श्रृङ्गे श्रृङ्गे यज्ञे यज्ञे विभीषिणी। इन्द्रपत्नी व्यापिनी सुरसरिदिह (सरसिज इह) वायुमती जलशयनी श्रियधा (स्वयधा) राजा सत्यन्तो परिमेदिनी श्वो (सो) परिधत्त गाय। विष्णु पत्नी महिं देवीं माधवप्रियाम्। लक्ष्मीप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम्। ॐ धनुर्धराय विद्महे सर्वसिध्यै च धीमहि। तन्नो धरा प्रचोदयात्। महीं देवीं विष्णुपत्नी मजूर्याम्। प्रतिचा मनॉंग हविपा यजाम। त्रेधा विष्णुरुरगायो विचक्रमे। महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं। यच्छृणोति श्रव इच्छमाना पुण्यं श्लोक यजमानाय कृण्वती। हरि ॐ इति भूसूक्तम्"

दुर्भाग्य शमनार्थं रोग शमनार्थं च

क्षीरवृक्षशाखा (मादारपुष्प) अष्टोत्तर सहस्र मंत्रेण अभिमंत्रयेत् गणेश तान् समर्पयेत्। अनंतर अभिषेक कुर्यात्। दौर्भाग्य नश्यति। सर्वं रोगा प्रणश्यन्ति। अलक्षण नश्यति। लक्ष्मीर्मेधा शरीरकांतिश्च सुलभा भवति।

मनुष्याचें आकर्षण करणें झाल्यास

आकर्षणार्थ—अधम पुरुषाकर्षणे गं, उत्तम पुरुषाकर्षणे गां स्तंभनार्थे गं उच्चाटार्थे गः। अनेन प्रकारेण बीज प्रयुक्तस्य मूलमंत्रस्य कार्यानुसारेण सुखसाध्य दुःसाध्यादि विचारविमर्शनपुरस्सरं एकायुत प्रारभ्य पंच लक्ष पर्यंतम् सम्यक् पुरश्चरणेन कार्यसिद्धिः

स्वतःच्या रक्षणाकरितां जवळ बाळगणें (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) (त्रिगुणात्मक)

त्रिशूल यंत्र

(सर्व कार्य होण्याकरितां)

त्रिशूळ यंत्र

दुर्गायंत्र

'ॐ श्रीदुर्गे जय दुर्गे जयजय दुर्गे' १२ लक्ष अथवा "ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः" ७ लक्ष जप.

(सर्व शक्ति वाढण्याकरितां)

सूर्य यंत्र
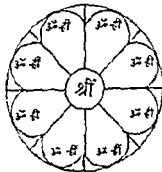
बंधविमोचिनी मंत्र :

अथ श्रीएकाक्षरी बंधनिमोचिनी मंत्रस्य अगस्त्य ऋषि । देवी गायत्री छंद । बंधीबंध निमोचिनी देवता । ह्रां बीज । ईं शक्ति. ह्रूं कीलकं मम (इसमाचे नाव) बंधनिमोचनार्थ जपे विनियोग । ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः इतिषडंग । ध्यान —बंधप्रमोचिनीं सौम्या मन्दहासविभासिना वरदा-शुभदा शुद्धा नमामि सुरपूजिताम् । एवं ध्यात्वा जपेत् मंत्र लक्षमेकमतंद्रित । मंत्र—ॐ ह्रीं ॐ ह्रीं कालमृत्यु विनाशिनीं शृंखला बंधनिमोचन कुरुकुरु स्वाहा । पंचलक्ष जप

पंच हस्रं शामतिलयुक्ताज्येन मंत्रमुच्चार्य हुवेत् । पंचशत मार्जन । पंचशत तर्पण । पंच ब्राह्मण पंच सुवासिनी पंचवटुभोजन ।

बंधनादि व्यसन परिहार प्रयोग :

नम स्तुते निर्ऋते तिग्मतेजोऽय जय निवृत बधमेतत् । यमेन त्व यम्य, सनिदानोत्तमेनाके धिरोहयेनम् । इति प्रतिश्लोक पठेत् । शतपाठादि बन्धनात् मोक्षो भवति । अथ प्रयोग साधकेनपार्थिव लिंग संपूज्य तत् समीपे कर्तव्य ।

मैत्रीकरण प्रयोग

दमयतीनलाभ्या च नमस्कार करोम्यहं । अभिवादो भवेदत्र कलिदोष प्रशान्तिद । ऐकमत्य भवेदेषा ब्राह्मणा पृथकधिया । निर्वैरताप्रजायते सनादाग्ने प्रसीद मे । इति मंत्र द्वयरूपेण नलसूक्तेन प्रतिश्लोक संपुट । सघृत पायसं हुवेत् । तदा वैरिणो परस्पर वैरशान्ति । मैत्री प्रजायते ।

शत्रुनाशप्रयोग :

कृष्णवर्णे महद्रूपे महत्कर्णे भयकरे । देवी देवी महादेवी ममशत्रुर्विनश्यतु । इति ऋच प्रतिश्लोक सहस्रक्रमेण पठेत् । तदा शत्रुर्विनश्यति कटुतैलमरि-चैर्होम । तथाच द्रुत गच्छ महामाये कृत्ये माहेश्वरी प्रिये । रिपोर्बल

निहन्त्याशु पशुपुत्राश्च नाशय। इति ऋच प्रति श्लोक सहास्त्रक्रमेण पठेत्। शत्रूणा मूलच्छेदो भवति।

आपली इष्टदेवता (कुलस्वामिनी)

कोणती हे पूर्णिमादेवी सागते तो विधि ' लेकरा आता इष्टदेवता। कशी करावी प्रसन्नता। बोलीवोलाविती मार्ग अवधान देईजे॥ प्रथम घ्यावी पौर्णिमा। दिवस आपुलिया कामा। व्रतस्थ राहुना नियमा। उपोषित असावें॥ सध्याकाळीं स्नान। एकान्ति करावें शयन। शयन जागीं गोमये सारवून। कावळा अथरणे। तत्पूर्वी ताम्र कलश। शुद्ध जल भरावा खास। पुष्पमाला घालावी त्यास। वरि नारिकेल ठेवावे॥ दीप असावा सोज्वळ। धुपाचा असावा परिमळ। अन्तरी नामाचा खळाळ। भाव शुद्ध असावा। नसावे तमाचे टाण। गळित नावे अवसान। गात्रें रोगपूर्ण। असूचि नये॥ अशी ज्याची स्थिती। त्यानेंच करावी निद्रागति। तरीच करील पौर्णिमा भगवती। दृष्टात कृपा॥ आरभ पौर्णिमा जी केली। त्यापुढील सात क्रमावली। मध्येच न सोडावी भली। इष्ट दृष्टान्तापर्यन्त।

श्रीषष्ठी देवी मन्त्र (मुलें वाचत नसल्यास) : जिचीं मुलें वाचत नाहींत अथवा एखाद्या सततीच्या पाठीवर सतती जगत नाहीं अशा सौभाग्यवती स्त्रीसाठीं सतान दीर्घायुषी होण्याचा मन्त्र

अस्य श्रीषष्ठी देवी मन्त्रस्य नारायण ऋषि।
देवी गायत्री छद। श्री षष्ठी देवी देवता।
ॐ बीज। ह्रीं शक्ति। क्लीं कीलकम्।

मम चिरजीवी सतान प्राप्त्यर्थं श्रीषष्ठी देवी प्रीतये जपे विनियोग।

'ॐ ह्रीं' अगुष्ठाभ्या नम। षष्ठीं देव्यै तर्जनीभ्या नम। स्वाहा मध्यमाभ्या नम। ॐ ह्रीं अनामिकाभ्या नम। षष्ठी देवी कनिष्ठिकाभ्या नम। स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्या नम एव हृदयादि न्यासा।

ध्यानं : श्वेत चंपक वर्णाभां रत्नभूषणभूषितां
पवित्ररूपां परमां देवसेनां परां भजे ॥ १ ॥

विधि : शालिग्रामे घटे वाय वटमूलेऽथवा मुने।
भित्यां पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेच्च विचक्षणः ॥ २ ॥

उक्त रीत्या शुक्ल षष्ठीदिने संपूज्य स्वशिरसि पुष्पं दत्वा पूजयेत्। मंत्र–'ॐ ह्रीं षष्ठी देव्यै स्वाहा।'
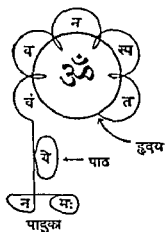
वनस्पती वशीकरण प्रयोग

(१) वनस्पती बोलूं लागण्याकरितां.

'ॐ वं वनस्पतये नमः' यंत्र पूजा करावी.

या मंत्राचे योगानें वनस्पती बोलूं लागतात. मंत्र जप १ हजार.

अष्टदल मंत्र व यंत्र

वनस्पती जागृत होण्याकरितां.

या यंत्राचे योगानें वनस्पतींत अष्टभाव जागृत होतात.

मंत्र—'ॐ क्रं क्रां क्रीं क्रूं क्रैं क्रौं क्रः'
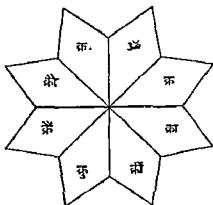
अष्टदल यंत्र

वास्तुदेवता यंत्र

(वास्तुदेवतेपासून त्रास न होणेंकरिता).

'ॐ नमो भगवती वास्तु देवताये नम '
आपल्या घराच्या नैर्ऋत्य कोणास पुरावें

वास्तुदेवता यंत्र

अथ श्रीत्र्यंबकेश्वर अथर्वशीर्षः

ॐ नमस्ते श्रीत्र्यम्बकेशाय। त्वमेव प्रत्यक्ष ऋगसि। त्वमेव प्रत्यक्ष यजुरसि। त्वमेव प्रत्यक्ष सामासि। त्वमेव प्रत्यक्ष अथर्वासि। त्वमेव सर्वच्छन्दोऽसि। अथ पुरुषो ह वै त्र्यम्बकेशा कामयत प्रजा सृजयेत्, इति। श्रीत्र्यम्बकेशाद्ब्रह्मा जायते। श्रीत्र्यम्बकेशाद्विष्णुर्जायते। श्री यम्बकेशाद्रुद्रो जायते। श्रीत्र्यम्बकेशादिन्द्रो जायते। श्रीत्र्यम्बकेशात्प्रजापतिर्जायते। श्रीत्र्यम्बकेशादन्त करणमनोबुद्धिचित्ताहङ्कारा.। श्रीत्र्यम्बकेशो वै व्यानसमानो-दानापानप्राणा। श्रीत्र्यम्बकेशो वै श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनानासा। श्रीत्र्यम्बकेशो वै वाक्पाणिपादोपस्थपायूनि। श्रीत्र्यम्बकेशो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा। श्रीत्र्यम्बकेशो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गा। अथादित्य श्रीत्र्यम्बकेश। ब्रह्मा श्रीत्र्यम्बकेश। शिवश्च श्रीत्र्यम्बकेश। यमश्च श्रीत्र्यम्बकेश। कालश्च श्रीत्र्यम्बकेश। दिशश्च श्रीत्र्यम्बकेश। अधश्च श्रीत्र्यम्बकेश ऊर्ध्वश्च श्रीत्र्यम्बकेश। अन्तर्वेदिश्च श्रीत्र्यम्बकेश। श्रीत्र्यम्बकेश एवेद ँ सर्व यद्भूत यच्च भव्य। निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यात शुद्ध एक श्री त्र्यम्बकेश न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्। श्रीत्र्यम्बकेशाद्वायुर्जायते। श्रीत्र्यम्बकेशाद्भू-मिर्जायते। श्रीत्र्यम्बकेशादापो जायते। श्रीत्र्यम्बकेशा ज्योतिर्जायते। श्रीत्र्यम्ब-केशाद्व्योमदिशो जायन्ते। श्रीत्र्यम्बकेशादेवा जायन्ते। श्रीत्र्यम्बकेशाद्वेदा जायन्त। श्री यम्बकेशो वा एष एतन्मण्डल तपति। असौ श्रीत्र्यम्बकेशो ब्रह्मा। श्री यम्बकेशाद्वादशादित्यरुद्रावसव। सर्वाणि छन्दा ँ सि श्रीत्र्यम्बकेशा-

त्प्रवर्तन्ते। श्रीव्यंकटेशे प्रलीयन्ते। श्रीव्यंकटेशात्प्राणो जायते मनः। सर्वेंद्रियाणि च। ऋतं वच्मि सत्यं वच्मि आनंदमयो ज्ञानमयो विज्ञानमयः श्रीव्यंकटेशः। नमः श्रीनिवासाय जगत्पतये मृत्योर्मां पाहि। श्रीव्यंकटेशाद्भवन्ति भूतानि। श्रीव्यंकटेशो नभानि तु श्रीव्यंकटेशे लयं प्राप्नुवति यः श्रीव्यंकटेशः सोऽहमेव च। ॐ ह्रां ह्रीं क्लीं ॐ नमः श्रीव्यंकटेशाय स्वाहा। ॐ श्रीव्यंकटेशाय विद्महे श्रीमन्नारायणाय धीमहि तन्नः श्रीशः प्रचोदयात् ॐ, लक्ष्मीव्यंकटेशाय श्रिये नमः ॐ क्लीं ह्रीं ह्रां ॐ। ॐ अराजिकाये विकटे गिरिं गच्छ शतान्वे गिरिं पीठस्य सद्भिस्तेऽभीष्टवा साधयामसि। यस्य स्वरूपं ब्रह्मादयो न जानन्ति तस्मादुच्यते अज्ञेयः। यस्य अन्तो न लभ्यते तस्मादुच्यते अनन्तः। यस्य लक्ष्यं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अलक्ष्यः। यस्य जननं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अजः। एक एव सर्वत्र वर्तते: तस्मादुच्यते एकः एक एव विश्वरूपे तस्मादुच्यते नैकः। त्वमेव केवलं हर्तासि। त्वमेव केवलं धर्तासि। त्वमेव केवलं कर्तासि। त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि। त्वं साक्षादात्मासि नित्यं। त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि। ॐ नमः श्रीव्यंकटेशाय सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात्। इदमथर्वशीर्षं योऽधीते स श्रीव्यंकटेशस्थानाय कल्पते। अनेन श्रीव्यंकटेशमभिषिंचति। स विद्यावान् भवति। चतुर्वारं पठेत् यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते। चतुःसहस्रोत्तरपण्णवत्यावर्तनाद्य यं काममधीयते। तं तमनेन साधयेत्। प्रतिभृगुवासरे षोडशवारं अनश्नन् जपति स वाग्मी भवति। स हृदये तुलस्यर्चनात्। श्रीसेनाधिकारी भवति। यो नीलोत्पलार्चनं करोति स सर्वराज्यपूज्यो भवति। यो मासमेकं कल्हारैरर्चयति, स द्वितीय इव पक्षिराड् भवति। यस्त्रिसन्ध्यं पंचवारं त्रिवारं वा जपति स मासेन लक्ष्मीवान् भवति। द्विमासेन नरेन्द्रत्वं प्राप्नोति। त्रिमासान्महदैश्वर्यं लभते लभते। षण्मासाच्छ्रीश्रीव्यंकटेशस्य भाषणं भवति। एतद्गोप्य अशिष्याय नोपदेश्यम्। यदो मोहेन करोत्युपदेशं समच्छत्रुर्भूत्वा पापीयान् भवति। ततोनिरये तपति तस्यागर्निर्वस्यात्। य एवं वेद। इत्युपनिषत्। हरिः ॐ तत्सत्।

इति श्रीव्यङ्कटेशाथर्वशीर्षसमाप्त' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्ति. इति। ॐ तत्सत्।

व्यंकटेश कवचम्

अथ श्रीव्यङ्कटेशकवचस्तोत्र प्रारभः ॐ अस्य श्रीव्यङ्कटेश्वरस्य कवचस्य स्तोत्रमहामन्त्रस्य ब्रह्माऋषिः। अनुष्टुप्छन्दः। श्रीव्यङ्कटेशो देवता। नीलगोक्षीरसम्भूत इति बीज। श्रीनिवास इति शक्तिः। श्रीव्यङ्कटाधिपते इति कीलक। अथ श्री व्यङ्कटेश्वरप्रसादसिद्धयर्थे धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थे जपे विनियोगः। अथ करन्यासा। ॐ श्री व्यङ्कटेशाय ह्रा अगुष्ठाभ्या नम.। ॐ श्रीशेषाद्रिपतये ह्रीं तर्जनीभ्या नम.। ॐ श्री कान्ताय क्लीं मध्यमाभ्या नमः। ॐ श्रीनिवासाय नमो अनामिकाभ्या नम। ॐ श्रीगोविंदाय व्यङ्कटेशाय कनिष्ठिकाभ्या नम। ॐ श्रीअनन्ताय स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्या नमः।

अथागन्यासाः ॐ श्रीव्यङ्कटेशाय ह्रॉ अगुष्टाभ्या नमः। ॐ श्रीशेषाद्रि पतये ह्रीं शिरसे स्वाहा। ॐ श्री कान्ताय क्लीं शिखायै वषट्। ॐ श्रीनिवासाय नमो कवचायहुम्। ॐ श्रीगोविंदाय व्यङ्कटेशाय नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ श्रीअनन्ताय स्वाहा अस्त्राय फट्। ॐ भूर्भुवः स्वरोमिति दिग्बधः।

ध्यानम्—भूतिप्रद भूषणभूषिताङ्ग श्रीयासमेत शिवशकवन्धम्। शेषाद्रिशाल श्रितपारिजातम् श्रीव्यङ्कटेश शिरसा नमामि॥ वैकुण्ठ मेतत्कर-पल्लवेन सन्दर्शयन् सर्व सुरासुराणा। अस्तेय लक्ष्म्यासह नित्यमूर्ति आद्य. पुमान् व्यंकटशैलश्रृंङ्ग॥ शेषाद्रि पूर्वतो रक्षेदाग्नेयीं व्यङ्कटाचल। सवाद्रिर्दक्षिणा रक्षेत् वृषाद्रि नैर्ऋतीं तथा॥ गोविंद पश्चिमे रक्षेद्वायव्या खगवाहनः। उत्तरे धनवान् रक्षेत् ईशान्या रक्षको हरि॥ ऊर्ध्वं पूर्वानता-रक्षाधो रक्षेज्जनार्दन.। एव दशदिशो रक्षेत् सर्व रक्षेन्महानल। श्रीनाग-नाथ शिखा रक्षेन्मूर्तिरक्षेदिवाकर। ललाट रक्षयेदेवो मुखो रक्षतु माधव।

लोचने व्यङ्कटेशश्च कर्णमूले गदाधरः। नासिकायामुपेंद्रश्च कर्णयोः पुरुषोत्तमः। तालुन्योष्टयोर्जगन्नाथो जिव्हा शेषाद्रिसत्तम। दन्तस्कन्धे वृषाकारो मुखं रक्षेन्महामुनि.। वेकुण्ठकण्ठदेशे च वक्ष रक्षेत् वृषापति.। बाहू रक्षतु सन्नाथो हस्तौ रक्षेत् भयापहः। अङ्गुली श्रीवरो रक्षेन्नखान् रक्षेद्वरेश्वर.। पृष्ठं रक्षेदप्रमेयो कुक्षौ रक्षतु विश्वदृक्। वृषभाद्रिः स्तनौ रक्षेत् कुक्षौ रक्षेन्महाबल। हृदये रक्षतादेनोनाद रक्षेज्जगन्मयः। उदरं रक्षयेद्धीमान मेढ्रं रक्षे प्रजापति.। गुह्यं मे रक्षेत् कृष्णो जानरक्षेत्त्रिविक्रम। जङ्घयोर्माधवो रक्षेत् गुल्फयोर्ज्ञानलोचनः। रोमकूपान् महाविष्णुरासन कमलासन। यत्र यत्र परब्रह्म जले रक्षतु व्यङ्कटेश। स्थले रक्षेदनन्तश्च तीर्थेशो नैर्ऋतीश्वरः। सर्वत. पातु मा रामो व्यङ्कटेशो वृषाचल। <u>ॐ नमो भगवते व्यङ्कटेशाय,</u> ज्ञानलोचनाय, सहस्रसूर्यप्रकाशाय, सकलजगदभयकराय सकलदुरितार्तिभजनाय सकललोकवशकराय, सकललोकशङ्कराय सकलनत्त्वात्मकराय, सकलतत्त्वविदाय, सकललोकैककर्त्रे, सकललोकैकभर्त्रे, सकललोकैकहर्त्रे, सकललोकैकपित्रे, सकललोकैकमात्रे, सकललोकैकनेत्रे, सकललोकैकगुरवे, सकललोकैकसाक्षिणे, सकललोकैकनिगमगुह्याय, सकललोकैकवरप्रदाय, नित्यशुद्धबुद्ध, मुक्तसूर्यसचिदानन्दाय, परमशान्तप्रकाशतेजोरूपाय, तेजोमयायतेजोऽधिपतये, मत्स्यकूर्मवराहनारसिंहाद्यवताराय, अगणितगुणगणगम्भीरप्रकाशाय, कृष्णाय, रुद्रमुनीन्द्रसेविताय, उत्पत्तिस्थितिलयादिकारणाय, महासोम्यवरप्रदाय, त्रयस्त्रिंशकोटितीर्थवदिताय, स्वामिपुष्करिणीसहिताय, वराहतीर्थ, चक्रतीर्थ, निलतीर्थ, गोगर्भपाण्डवतीर्थ, पापनाशान्तर्गङ्गानागतीर्थ, स्वर्णमुखीकपिलतीर्थ, सरस्वतीतीर्थ, जाबालघटतीर्थ, वैकुठतीर्थ, ब्रह्मतीर्थ, शेषतीर्थ, सीतातीर्थ, भीमतीर्थ, तुम्बतीर्थ, अनन्ततीर्थ, नारदतीर्थ, द्वादशादित्यतीर्थ, सनक सनन्दनसनातनसनत्कुमारतीर्थ, कुमारधारायोत्तरशततीर्थ, रामकृष्णतीर्थ, तुम्बुरतीर्थ, सिद्धतीर्थ, गोतीर्थ, मलयतीर्थ, कश्यपमार्कण्डगरुडतीर्थ, षण्मुखतीर्थ, शिवतीर्थ, तारणतीर्थ, पद्मकोशतीर्थ, पोरुषतीर्थ,

पद्मतीर्थ, इन्द्रतीर्थ, सर्वतीर्थनिवासाय, इन्द्राद्यष्टपालकसेविताय, जय जय व्यङ्कटेशसर्वज्ञानन्दभरितपद्मनाभ। हरे नारायण गोविंद कृष्ण राम मुरारे। वासुदेव सङ्कर्षणअच्युतानन्तपुरुष। महाविष्णो उपेन्द्र सर्वलोकाधीशसर्वस्वतन्त्रनिराकारनिष्कलङ्कनिर्द्वंद्व। नि सङ्गनिष्प्रपञ्चगुणातीतब्रह्मप्रलयमहाप्रलयकुक्षिचरवटपत्रशायिन् उत्पत्तिस्थितिलयादिकारण। शङ्खचक्रगदापद्माकृत्राणखड्गपाराकमण्डलत्रमृतपूरणनागपाशलाङ्गलमुसलवैतानि कल्पवृक्षस्थायिन् शक्तितोमरजरायुधधण्णवज्वरमाहेश्वरब्रह्मास्त्रादि नानायुधधर ॐ नमो भगवते मम पापक्षयकण्ठमालापस्मारशीतज्वरैकाहिक द्वाहिक त्र्याहिक चातुर्थिक सतत ज्वर अस्थिगतज्वर सन्निपातज्वर उदररोगमूत्रकृच्छ्रमहाव्यसनप्रमेहोष्णादिरोग विस्मृतिज्वर तापज्वर पित्तज्वर कपालशूल कर्णशूलाक्षिशूलकुक्षिशूल कटिशूल हस्तशूल पादशूल सर्वाङ्ग देहशूलमहाशूलादि सर्वव्याधीन् क्षणेन भिन्धि भिन्धि। छिन्धि छिन्धि। नाशय नाशय। निकृन्तय निकृन्तय। भेदय भेदय। जम्भय जम्भय। महावीर व्यङ्कटेश्वरस्मरणमात्रेण महादुःखदुष्टदर्शनमहापातकनिवारण कुरु कुरु। स्त्रीपुत्रपुत्रकादीन् सर्ववैरिणि सेवकान् परित्रान् कुरु कुरु। सर्व शस्त्राणि प्राणान् विध्वंसय विध्वंसय। सर्वग्रहानुच्चाटय उच्चाटय। भूतप्रेतपिशाचयक्षराक्षसब्रह्मराक्षसकूष्माण्डवेतालादिभ्यो भय निवारय निवारय। यमदूतशाकिनीडाकिनीमोहिनीमहिषासुरसर्ववृकादिभ्यो भय निवारय निवारय।

'ॐ नमो भगवते श्रीनिवासाय सदाविष्णुस्वरूपाय महालक्ष्मीसमेतसहित श्रीव्यङ्कटेशाय नमः॥

इत्येतत्कवच पुण्य सर्वापद्ग्रहनाशनम्।
सर्वसम्पत्प्रद नृणां सर्वमङ्गलदायकम्॥
पुत्रपौत्र समृद्धि च पशून् धान्य तथैव च।
आयुष्य लभते सौख्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
त्रिसन्ध्यमेतत्कवच भक्तितो यः पठेन्नरः।
प्राप्नोति परमारोग्य भुक्ति मुक्ति च विंदति॥

इति व्यस्तदेशकवचस्तोत्र सम्पूर्णम्। ॐ शन्ति शान्ति शान्ति।
ॐ तसत्

आरती शेषाची

भुधर सुखकर शेषा, जय जय नागेश, मृगजल तमदल वेषा तत्वत्रय मूपा कर्ण वर्ण निचक्षु श्रवणेशा, मणिमय गणना नाहि मणिमडळ केशा॥
जयदेव जयदेव जय आदीरूपा नारायणा अवतारा ब्रह्मचिद्रूपा ॥ १ ॥

ऋद्धिसिद्धिला निरीक्षण त्या केलें, विनतातनया इच्छित अमृत त्या दिधले दयितानिन नादसी तु स्वरूपिं निज धाले शक्रप्रेमे भूपण सर्वांगीं त्याले ॥ २ ॥

विष्णुशयनि तुझ्या सुखनिद्रित क्षीरार्णवतीरीजा कमला युत वाहे॥ सुरवर किन्नर महिमा सप्रेमें गाये प्रेमाद्भुत करुणान्वित धुडिजपद ध्यावें ॥ ३ ॥

श्रीगुरु समर्थ

आत्मज्योतिदर्शनाचें साधन

श्रीभगवद्गीतातर्गत श्रीगुरूपदिष्टमार्ग

सूर्योदयापूर्वी अगर सूर्योदयानतर रात्रीसुद्धा ठराविक वेळी व ठराविक स्थळीं सुसुस्नून शुचिर्भूत होऊन आपल्यापुढें अग्निकुंड ठेऊन, त्यात अग्नि प्रज्वलित करावा

आचम्य अस्य श्री अग्निउपासनकर्मण
श्रीब्रह्माग्निनारायणो देवता। श्री गोपालकृष्ण ऋषि ।
उष्णिक् छद आत्मज्योतिर्दर्शनार्थे जपे विनियोग
मत्र—'असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय स्वाहा'
ध्यान—यज्ञनारायण देव यज्ञ ज्वालासमुद्भव
चतुर्भुज शान्तमूर्ति नमामि सकलार्थदम्।

नंतर प्रज्वलित कुंडामध्ये श्री भगवद्गीतेच्या चवथ्या अध्यायातील खाली लिहिलेला प्रत्येक श्लोक म्हणून चंदनाच्या चारीक घृताक्त ढलप्याच्या आहुती द्याव्या.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ स्वाहा ॥
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ स्वाहा ॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥
सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ स्वाहा ॥
अपाने जुह्वति प्राणऽप्राणे पानं तथापरे।
प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ स्वाहा ॥
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्षसे ॥ स्वाहा ॥
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ स्वाहा ॥

नंतर

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्।
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥

हा मंत्र १२ वेळ म्हणावा व अशा प्रकारानें अग्निनारायणाची प्रार्थना करावी.

नंतर अग्निदेवतेला पुष्प गंध अक्षता वहाव्या, व धूपदीप दाखवावा व घृताच्या ३ पळ्या नेवेद्य समर्पण करावा.

नंतर देवापुढील नीराजनाच्या दीपकलिकेकडे त्राटक (टक लावून पहाणे) करावा. असा अभ्यास अर्धा तास (मध्ये १० मिनिटे झाल्यावर थांबावे. नीराजनाच्या प्रज्वलित ज्योतीकडे पहावें. ती हालता उपयोगी नाही) सहा महिनेपर्यंत करावा. आत्मज्योतिदर्शन होत राहील.

श्री ११०८ स्वामी योगेश्वरानंदतीर्थ
शंकराचार्य पुरी

□ □
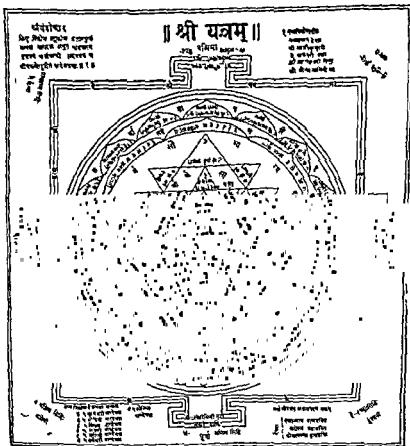
पृ. ३४० वरील टीपेप्रमाणें यंत्र

पृ. ३२० वरील टीपेप्रमाणें यंत्र

मंत्र शास्त्र

उपसंहार

प्राचीन भारतीय ब्रह्मांडशास्त्र
व आधुनिक नव विज्ञान

१० प्राचीन भारतीय 'ज्ञान' व आधुनिक विज्ञान

(गो. प्र. भावे)

१. आधुनिक विज्ञान व प्राचीन भारतीय 'ज्ञान'

पाश्चिमात्यांची आधुनिक विज्ञानशास्त्रांतील प्रगती अजून बाल्यावस्थेंत आहे. मानवी शरीरांतील चिच्छक्तीची त्यांना अजून जाणीव झालेली नाहीं. मग ती कशी आहे, तिचें कोणतें कार्य असते व ते ती कसें करिते, ह्याची त्यांना थोडी देखील कल्पना नाहीं व नसावी हें उघड सत्य आहे.

अखिल विश्व म्हणजे ब्रह्मांड व त्यातील लहान मोठीं जगे, त्याचे अनंत अवकाशांतील स्थान, त्याचे व्यवहार व त्यांची हालचाल ह्या गोष्टी ज्यामुळें घडतात, हीं कार्ये ज्या शक्तीच्या सामर्थ्यानें वा प्रचोदनेनें होतात, तिला भारतीय विज्ञानशास्त्रात 'चिच्छक्ति' असें म्हणतात. पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रज्ञ तिला संकुचित अर्थानें सृष्टि, सृष्टशक्ति असे नांव देतात. सृष्टि, सृज् उत्पन्न करणें, प्रसार करणें, प्रसरण पावणे एवढाच अर्थ सृष्टि शब्दानें गर्भित आहे असें ते मानितात. पण उत्पन्न करणें वा प्रसार करणें हे कार्य सृष्टीमध्ये कसें होतें वा घडतें, ती प्रचोदना त्यात कां संभवते, ह्याचा खोल विचार न करितां तो सृष्टीचा सहज धर्म आहे असें ते मानितात, बाह्यतः मृत दिसणाऱ्या तृणकाष्ठादिकांमध्यें ठराविक काळानंतर पुनः जिवंतपणा कसा, कां व कोठून येतो,

हिरवेपणा म्हणजे ताजेतवानेपणा म्हणजे जें 'जीवित' आहे, त्याचा प्रकाश वा तेज ह्याशीं काय संबंध आहे, ह्याचा त्यांना अजून पत्ता लागला नाहीं.

तसेंच अनंत अवकाशांत एकसारख्या लहरी म्हणजे लाटा उत्पन्न होत असून त्या सर्व स्पंदनमय आहेत. ह्या वस्तुस्थितीची, अधुक कल्पना मात्र त्यांना अलीकडे होऊं लागली आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण त्या स्पंदनाच्या मदतीनें मानवी शरीरांतील पंचप्राणांना चालना देणाऱ्या शक्तीचा, विश्वातील अनंत अवकाशांतील लहरींशीं म्हणजे स्पंदनांशीं कांहीं संबंध आहे का नाहीं ह्याची त्यांना अल्पही जाणीव नाहीं. याच्या उलट भारतीय विज्ञान शास्त्रज्ञांनी 'पिंडीं तें ब्रह्मांडीं' या सूत्र वाक्यानें तो संबंध सहज लीलेनें अनुभवून सांगूनही टाकिला!

स्पंदन-ध्वनि – शब्द व त्यांचें सामर्थ्य

जीवित ही एक शक्ति आहे. *शक्ति ही स्पंदनमय आहे.* स्पंदनें पाहातां येतात, ऐकतां येतात, व लिहितां येतात. अणुरेणू हे स्पंदनमयच आहेत. अनंत अवकाशांत निःस्तब्धता नाहीं. चलनवलन म्हणजे स्पंदनें सारखीं सुरू आहेत. विश्व म्हणजे काय, त्याचें स्वरूप व विचार म्हणजे काय, कसा व केवढा आहे हे सांगतांना भारतीय आर्य विज्ञानशास्त्रज्ञांनीं ब्रह्मांड, प्रकृत्यंड, मायांड, शक्तांड इत्यादि शब्द योजून वर्णन केलें आहे. अंड हे मध्यें फुगीर व दोन्ही टोकाकडे निमूळतें चपटें असतें ही उपमाही फार अर्थगर्भित आहे.

ते शब्द अर्थगर्भित आहेत.

स्पंदनें सुरू असलीं म्हणजे त्यांतून म्हणजे त्यांच्या समुच्चयांतून ध्वनि उत्पन्न होतो. ध्वनि म्हणजे आवाज. तो व्यक्त करण्याचें साधन म्हणजे शब्द (वर्ण किंवा अक्षरांचा समुदाय). या समुदायाला शब्द

असेही म्हणतात. शंकर डमरू वाजवीत असताना 'अ-इ-उ ण-ऋ-ऌ क्, घट-झ-भ-वें' अशा प्रकारचे आवाज उत्पन्न होऊन त्यापासून अकार-उकार व मकार म्हणजे 'ॐकार' व इतर सर्व वर्ण उत्पन्न झाले असेही पुराणांतरी वर्णन आहे.[1]

'एकोऽहम् बहुस्याम्' अशी वृत्ति, असे स्फुरण वा स्पंदन ब्रह्मांडाधीशाच्या अंतर्भागात, अंतःकरणात-उत्पन्न होताच ती सिसृक्षा म्हणजे सृजन करण्याची, उत्पन्न करण्याची, म्हणजेच प्रसृत होऊन विस्तारण्याची इच्छा होताच जो कंपनजनित आवाज झाला तोच 'ॐ' हा होय. याचा अर्थ 'ॐ' कार व परमात्मा (थोरला देव) ह्याचा अधिदैव संबंध आहे. असें सिद्ध होतें. जसे-एका मोठ्या भांड्यात पाणी भरून ठेवून मग त्या भांड्यास धक्का दिला, तर आतील सर्व पाण्यास एकदम धक्का पोंचून पाण्याच्या सर्व भागात कंपनें सुरू होऊन सर्व भांडेभर तरंग उठू लागतात. तशी स्थिति अखिल ब्रह्मांडाच्या म्हणजे विश्वाच्या मूल साम्यावस्था प्रकृतियुक्त निष्क्रिय स्थितीत सृष्टिसंकल्परूपी (उत्पन्न करण्याची इच्छारूपी) कंपन सुरू झाले, ते 'ॐ' ह्या शब्दानें व्यक्त झालें. सारांश, **जेथें कार्य आहे, तेथें कंपन आहे व कंपन आहे, तेथें आवाज म्हणजे शब्द आहेच असे सिद्ध होतें.**[1]

> 'कार्यं यत्र विभायते किमपि तत्स्पंदेन सव्यापकम् ।
> स्पंदश्चापि तथा जनत्सुनिदितं शब्दान्वयी सर्वदा ॥
> सृष्टिश्चापि तथादिप्रवृत्तिविशेषत्वादभूत्स्पंदिनी ।
> शब्दश्चोदभवत्तदा प्रणव इत्योंकारस्वरूपः शिवः '

असे योग्यशास्त्रात सांगितलें आहे, तें खरे आहे

---

१. व्याकरणकार 'पाणिनी' ह्याचा 'अष्टाध्यायी' हा संस्कृत व्याकरणाचा मूळ ग्रंथ व त्यातील भाषेच्या व्याकरणाची मूळ तत्वें 'सूत्र' रूपानें ग्रंथिलेली आहेत. त्याचा प्रारंभ भगवान् शंकराच्या डमरूच्या वर दिलेल्या आवाजातून आहे.

पाश्चिमात्य विज्ञानाचें ईषदर्शन

पाश्चिमात्य शोधित आधुनिक विज्ञानशास्त्राप्रमाणे रेडिओ लहरीरूपानें उत्पन्न झालेले आवाज म्हणजे शब्दच आहेत. हे शब्द, ह्या लहरी, हा स्पंदने, ही स्वराहनें आपल्या सूर्यमालिकेंतील ग्रहोपग्रहाच्या आजूबाजूस, आसपास व सभोवती होतीच व आहेत. आपला सूर्य व मालेतील लहान मोठे ग्रहोपग्रह आणि त्यातील अवकाश याचें स्वरूप, ह्याचे ज्ञान मिळविण्यात पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रज्ञ गुंतलेले आहेत. हे काय ते करीत असताना त्यापलीकडे अनंत असा विश्वावकाश म्हणून काहा आहे, एवढीच अधुक कल्पना त्याना आलेली आहे. त्यातील घटक, त्याची स्थिति, त्यातील चेतनत्व वा अचेतनत्व इत्यादि गोष्टीची अधुक कल्पनाही त्याना नाहा. विश्वांतरीय अवकाश – 'Cosmic space, Cosmos' – इत्यादि शब्द वापरून ते शास्त्रज्ञ पुढें जाऊ म्हणतात. आइनस्टाइनच्या विचाराचा मागोवा घेत घेत चतुर्मात्रात्मक (Four Dimensions) जगतात जाण्याचा प्रयत्न करून सध्या तरी ते अपयशी व कुंठितमति झालेले आहेत[1].

पाश्चिमात्याच्या विज्ञानाच्या प्रगतींत आणखीं थोडें खोल जाउन तें शास्त्रज्ञ कोठपर्यंत पोचले आहेत, ते काय करीत आहेत, ते हे शोध वा

---

१. एस् के. जेसप S K Jessop and Allende Letters by Riley Crab The strange case of Dr Jessop-Grey Barker (U S A) ही इ. स. १९४३ ची अमेरिकेन तयार केलेल्या अदृश्य जहाजाची दुर्दैवी कहाणी – ही हकीगत अमेरिकी नौदलान दडपून अप्रसिद्ध ठेवण्याचीही फार खटपट केली! कारण ते विज्ञानवादी अजूनही (१९७०) या अतर्क्य घटनेबद्दल काहींच उत्तर देऊं शकत नाहींत. Chapters of life – by Lama T L Rampa 1967 ह्या ग्रंथात विश्वावकाशांत ज्या घटना घडत आहेत, त्याच्या परिणामाची इ. स. २००२ ची भविष्य दिलेली आहेत. सदरहू लामा ल्यासाच्या उत्तर ध्रुवप्रदेशाच्या जवळ भागात काही वर्षे घालवून सध्या – इ. स. (१९७० जून –) लंडन येथ आले आहेत. त्याशीं सहवास झालेले महाभाग आज महाराष्ट्रात आहत.

प्रयत्न कशा हेतूने करीत आहेत आणि त्यात त्याना कितपत यश आले आहे, ते समजण्याचा प्रयत्न करू.

(अ) **तेज म्हणजे किरण संशोधन कार्य** : अनत अवकाशात अनत वस्तू किंवा पदार्थ वा द्रव्यें असून तीं सहज न समजण्याइतकीं अफाट व अथाग आहेत. त्यात तेज – प्रकाश व त्याचे किरण ही वस्तु आहे. तिचे पृथक्करण करून त्यात काय आहे हे पहात असताना त्या शास्त्रज्ञाना पुढील गोष्टी ज्ञात झाल्या. Analysis of Radio War

(१) किरणशलाकेंत रग असतात. ते का व कसे उत्पन्न होतात, ते कसे व कोणत्या कारणानें प्रतिसारित होतात, त्यातील प्रतिसारक शक्ति कोणती, कोठें आहे, कोठून निघते व उत्पन्न होते कोठे जाऊन थाबते इत्यादि गोष्टींचें अल्पज्ञान त्याना झालें आहे.

(२) आल्फा (Alfa) बीटा (Beeta), गामा[1] (Gama) अल्ट्रा व्हायोलेट (Ultra Violet) इन्फारेड (Infra Red) या नावाचे किरण सामान्यतः अदृश्य असतात. पण विशेष प्रकारचीं साधनें असतील तरच ते दिसू शकतात. लेसर बीम (Leser Beam) इत्यादि किरणाचे ज्ञान त्याना झालें, पण त्या किरणाची आद्य जननी कोण व त्या किरणांचे कार्य तसें कां घडते हे अजून त्यांना अज्ञात आहे. तसाच श्रवणातीत (Ultra-Sonic) ध्वनीचाही शोध लागला. भारतीय शास्त्रज्ञाना सूर्यकिरण व अवकाशकिरण आणि सूर्याच्या षोडशकला ह्याचें पूर्ण ज्ञान व परिणाम अवगत होते, हे पुढें ओघाने येणारच आहे. निरनिराळ्या ग्रहावर ग्रहाच्या दिशेने अवकाशयाने पाठवून तद्वारें लागणारे पाश्चिमात्याचे शोध अजून उपयोगाच्या व ज्ञानाच्या वा अस्तित्वाच्या कसोटीवर घासले जावयाचे आहेत.

विश्वावकाशान्त अतिसूक्ष्मतम वस्तू—याना ते पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ सध्या तरी particles म्हणजे 'सूक्ष्माणू' म्हणतात. ते सूक्ष्माणू आपल्या

१. आल्फा, बीटा, गामा हीं ग्रीक भाषेंतील अक्षराचीं नावें आहेत.

सूर्यमालिकेच्या अवकाशात येतात, त्यात चेतना असते, एवढेच नव्हे तर, त्यात Matter, Anti Matter वस्तू किंवा द्रव्य व त्याची 'प्रतिकृति' अशी काही तरी व्यवस्था वा रचना विश्वावकाशात असली पाहिजे, असेंही मानण्यापर्यंत त्या शास्त्रज्ञाचा कल होत चालला आहे.

(आ) **अवकाश वस्तु संशोधन कार्य** : त्या शास्त्रज्ञांना अणु म्हणजे काय व त्याचे काहीं घटक आहेत काय? तसेंच अणु विभाजन कसे करावें इत्यादि महत्त्वाचे शोध लागले. त्या ज्ञानातून पुढील गोष्टी त्याना समजल्या. हे शोध पदार्थविज्ञान शास्त्रज्ञानी (Physicist) मिळविलेल्या ज्ञानाच्या मदतीनेच झाले.

आधुनिक अणु

(१) विश्व (Cosmos) वा विश्वावकाश (Cosmic space) ही अणूंनी भरलेलीं आहेत. म्हणजे त्यात अनंत अणू आहेत. त्यात अनेक मूलतत्त्वें आहेत व आणखी काहा असावे एवढें ज्ञान त्याना होत आहे.

(२) अणूमध्ये अत्यंत प्रभावी अशी शक्ति आहे. त्यात विद्युत्संचारी घटकही आहेत. निरनिराळ्या पदार्थांतील अणु निरनिराळे असतात.

(३) अणूमध्ये धनाणु (Protons) ऋणाणु (Electrons) व शून्याणु किंवा शून्यकण (Neutrons)—धनकण व ऋणकण मिळून बनलेला घटक. यावर विद्युद्भार मुळींच नसतो) हे भाग असतात. पण इलेक्ट्रॉन हा प्रोटॉनभोंवतीं द्रुततम गतीने फिरतो आणि तो का फिरतो एवढें आकर्षण व गति का व कोठून आली हें त्याना समजत नाहीं

(४) धनाणूवर विद्युद्भार असतो ऋणाणु हे अणुगर्भाच्या भोंवतीं सतत फिरत असतात. त्याचे एक आकर्षण केंद्र बनत असतें.

(४अ) अमेरिकेतील 'लोवे' वेधशाळेतील शास्त्र प्रो. लारेन स्पष्टपणें म्हणतो, 'या अत्यंत सूक्ष्मातिसूक्ष्म विद्युत्परिमाणूत खचितच ज्ञानशक्ति असली पाहिजे.'

(५) विश्व हे अन–अंत आहे. त्यांत कांहीं मूलतत्त्वें[1] (Elements) आहेत.

(६) अवकाशांत अनंत व्यहाणु (Molecules) असून ते अवकाशांत व अवकाशांतील ग्रहांवर व ग्रहगोलकांवर एकसारखे येत असून अवकाशभर प्रसृत होत आहेत. 'व्यहाणू' म्हणजे स्वतंत्र अस्तित्व असणारा मूलतत्त्वाचा सर्वांत भाग.

(७) अनंत अवकाशांतून इतस्ततः प्रसृत होणारे कण (Particles) ह्याचें कां, कोठून व कसें प्रसरण होतें हें त्या शास्त्रज्ञाना अजून समजत नाहीं[2].

(८) Molecules व Particles हे जवळजवळ एकाच प्रकारचे पदार्थ आहेत, पण या अनंत अवकाशांत या प्रत्येकाची वा प्रत्येक तत्त्वाची प्रतिकृति म्हणून कांहीं तरी आहेच. ह्याची अंधुक कल्पना त्यांना अलीकडे होऊं लागली आहे. कारण Matter व Anti matter, Puppet व Anti Puppet इत्यादि प्रतिकृतिरूपी गोष्टी असल्याचा भास त्याना होऊं लागला आहे.

---

१. ही स्वतंत्र व परतंत्र असून त्यांत मूलभूत अशीं वरीच तत्त्वें असून त्यांच्या अंतर्गतही अनेक उपतत्त्वें व मूल द्रव्योपद्रव्यें आहेत असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. लहान कण असून त्यांत मूलतत्त्वाचे सर्व गुणधर्म असूं शकतात. पण असतातच असें ठामपणें त्या शास्त्रज्ञाना सांगता येत नाहीं. मूलतत्त्वाचे दोन कण मिळून एक 'व्यूहाण' बनलेला असतो.

२. या कणाचे वर्गीकरण ते शास्त्रज्ञ Baryons, Mesons, Leptons अशा भागेंत आज करितात. त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचें ज्ञान त्यांना अजून अवगत झालेलें नाहीं. (New Image of Matter-Fortune—जून १९६८) तसेच फोटॉन, आयॉन वा पोसिट्रॉन ह्या घटकांचें निश्चयात्मक ज्ञान त्या शास्त्रज्ञाना नाहीं. एवढेंच नव्हे तर Electrons ची अमर्याद गति आहे, ती का ? कोठून आली आणि ती गति कशी वाऱ्यांत टिकते हें पण त्याना अद्यापि समजलेलें नाहीं.

(९) अजून ते शास्त्रज्ञ त्रिमात्रात्मक (लांबी, रुंदी, उंची ही परिमाणे म्हणजे मापें म्हणजे वेदांती भाषेत 'मात्रा') जगतातच वावरत असून त्यांचे शोधही त्या मर्यादेपलीकडे अजून जात नाहींत. अवकाशात त्या त्या ग्रहाच्या गुरुत्वाकर्षणकक्षेच्या बाहेर जाऊन निर्वजन स्थितीत मनुष्य तरंगू शकतो. पण हे असे का घडू शकते, ह्याचा नीटसा उलगडा त्यांना अजून झालेला नाहीं तसेच पार्थिव (पृथ्वीविषयक) गुरुत्वाकर्षणात असताना एका अवकाशयानातून दुसऱ्या अवकाशयानात मनुष्य प्रवेश करू शकतो[1] ह्या अनुभवाप्रत ते शास्त्रज्ञ येऊन ठेपले आहेत.

(१०) त्रिमात्रात्मक जगतापलीकडे चतुर्मात्रात्मक व आणखी अनेक[2] मात्रात्मक (मापात्मक) जगत् म्हणजे व्यवहार अनंत अवकाशात आहेत किंवा

---

१. रशियानें सोयूज ४ व सोयूज ५ या अवकाशयानांतील आश्चर्य वाटणारी गोष्ट (जानेवारी १९६९) म्हणजे चंद्रावर Luna हं मानवरहित यान पाठविले तर अमेरिकेन आपल आपालो–१२ हें मानवसहित यान चंद्रावर उतरून तेथील खडक व माती घेऊन मानवासहित तें यान परतही आणिलें (१९६९ जुलै) झोंड ६–७ हें पण अवकाशयान पाठवून चंद्र–सूर्यकिरण व मंगळावराल व शक्र्च वातावरण ह्यासबधाच कांहीं ज्ञान मिळविल. रशियानें सूर्यावरील डाग हें काय आहे याचे संशयित अल्प ज्ञान मिळवलं ते डाग वा स्फोट आहेत का? ते ठराविक म्हणजे अकरा वा बारा वर्षांच्या अवधीनंतरच होतात, तं का ह्याबद्दल अजून ज्ञान मिळाल नाहीं. अमेरिकेचा अपोलो १३ चा प्रयोग फसला, तरीही अपोलो १४ चा प्रयोग करण्याचं घोषित झा ल आहे ही कर्म तत्परता 'ज्ञान प्र सोसण्टींच अथाग ज्ञानलालसा' अस मात्र नव्हे, तो दु सी, अशात जीवाचो दुर्दम्य हाव आहे रशियाचें सोयूझ ९ ह मानव सहित यान पृथ्वी भोंवतालच्या वातावरणातील शोध घऊन व पृथ्वीला एकूण २७३ प्रदक्षिणा घालून सुखरूप खाला उतरले (१९ जून १९७०)

२ 'तिबटी भविष्य, तिबेटी ज्ञान व भारतीय विज्ञान' ह्या १९६८ डिसबर १९६९ जानेवारी या काळात 'नवाकाळ' या वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झालेली एतद्विषयक भारतीय मन्त्रद्रष्ट्या ऋषींचो विज्ञान प्रगति किती उच्च दर्जाची होती ह्याबद्दल माझी लेखमाला वाचल्यास ध्यानात येइल गो प्र भावे)

असणें शक्य आहे, ह्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यालाही ते धजत नाहींत. आईन-स्टाइनच्या सापेक्षवादाच्या तत्त्वाच्या (Theory of Relativity) कल्पनेंत त्रिमात्रात्मक जगतापलीकडे अनेक मात्रात्मक जगत् आहे असें ध्वनितही केलें असून तसा भीत भीत केलेला, मनाला घोटाळ्यांत ठेवणारा म्हणून चमत्कारिक वाटणारा प्रयोग झाला, पुण तसें कां घडलें हें अजूनही त्यांना गूढच आहे.

Time and Space

(११) वेळ व अवकाश (म्हणजे काल व दिक्) ह्या दोन मात्रा म्हणजे परिमाणें किंवा मापें सापेक्ष अशींच आहेत, हें त्यांना अजून समजत नाहीं.

(१२) पार्थिव इंद्रियगम्य ज्ञानाच्या पलीकडे श्रेष्ठ असें 'अतींद्रिय ज्ञान' ही वस्तुस्थिति असून ती अनुभवगम्य आहे, ही गोष्ट ते विज्ञान-शास्त्रात 'यत् दृष्टं तत्सत्यम्' ह्याच विचारधारणेचे असल्यानें सर्वसाधारण पणें कबूल करण्यास तयार नाहींत.

(इ) अंतरिक्ष विज्ञानांतील अत्याधुनिक प्रगतीचें दर्शन[1]

(अ) विश्व हें केवढें-कसें व किती अफाट आहे ह्याची त्याना मुळींच

---

१. वरील माहिती पुढील ग्रंथाधारें दिली आहे : 1) Rockets and your Future- रॉकेटस व तुमचें भवितव्य—Stanley Beitter १९६१ (2) Images of space अंतरिक्षाचें स्वरूप व दृश्यें Harold L. Goodwin १९६५ (३) Our Space Environment-Phillip D.Stern-१९६३ (४) Maththamatics of Space Exploration-Myrl H. Ahrendt १९६२ व १९६४ (५) Guidance and Control of Space-craft-Enward Hymoff १९६६. या शिवाय अवकाशातील व इतर सूर्यमालिकेतील ग्रहावरील जीवसृष्टी, अवकाशातील घटक द्रव्यें इत्यादि फार मोठें वाङ्मय प्रसिद्ध होत आहे. त्या सर्वांत आधिभौतिक ज्ञानावर भर असून विश्वरूपी अतर्क्य घटनेमागें काहीं शक्ति आहे काय किंवा अशी काय? याबद्दल काहींच कळत नाहीं 'न इति-नेति' ह्या दृष्टीचा उदयमात्र त्या शास्त्रज्ञांच्या मनात झालेला दिसतो. (गो. प्र. भा.)

कल्पना नाहीं. त्याचा शोध घेण्याचे दीर्घ प्रयत्न मात्र चालू आहेत. त्याप्रमाणे खालीं दिलेल्या गोष्टी ज्ञात झाल्या आहेत.

(१) सूर्य व त्याचे उपग्रह हे कसे उत्पन्न झाले ह्याबद्दल दोन कल्पना असून त्यात ऐकमत्य नाहीं. (इ. स १९२९ सालची सर जेम्स जीन्सची याबाबतची कल्पना महत्त्वपूर्ण आहे.)

(२) राष्ट्रांतरीय भू-भौतिक वार्षिकीय शोध (International Geophysical year-IGY-1957-1958) ह्या शोधप्रयोगात जगातील सासष्ट राष्ट्रांतील वीस ते तीस हजार तज्ज्ञ शास्त्रज्ञांच्या 'ज्ञानासाठींच ज्ञान' ह्या वृत्तीच्या सहकार्याने जे शोध लागले त्यापैकीं कांहीं पुढे दिले आहेत.

(i) ज्याला आपण पृथ्वीसभोंवारचे वातावरण (Atmosphere) असें म्हणतो व मानितो ते पृथ्वीभोवतीं व वर किती मैलापर्यंत पसरलेलें आहे ह्याचा त्याना मुळीच थाग लागत नाहीं. तथापि ते साठ हजार मैलापेक्षा जास्त उंचीपर्यंत असतें असे अदाजाने वाटतें. या वातावरणातून विद्युत्कण सारखे येत असतात. व ते कोठचे व कांहीं पृथ्वीसभोवती किरणोत्सर्जन व किरण परावर्तन करणारा एक अगदीं (ii) लगतचा व दुसरा त्याच्या बाहेरचा असे दोन पट्टेच्या पट्टे आहेत. त्याना 'व्हॅन ॲलन किरणपरावर्तक (Van Allen Radiation Belts) पट्टे' असे त्या सशोधकाच्या नावावरून म्हणतात. इ. स. १९५८ मध्ये प्रेषित केलेल्या 'एक्सप्लोअरर[१]', 'पायोनिअर[३]' व पायोनियर[४]' ह्या रॅकेटमार्फत वरील शोध लागला.

(iii) त्या शोधाप्रमाणे पृथ्वी सभोवतालचा पहिला पट्टा म्हणजे विभाग पृथ्वीपासून वर अवकाशात सुमारे १२०० ते तीन हजार मैल उंचीपर्यंत पसरला आहे.

(iv) या विभागाची उत्तर ते दक्षिणध्रुवामधील रुंदी अनुक्रमे चार हजार व वीस हजार मैलपर्यंत रुंद वा जाड आहे.

(V) सूर्याच्या किरणांपासून प्रसारित व उत्सारित मोठे शक्तिशाली (High Energy) कण पृथ्वीपासून १० हजार मैल उंचीच्या आत येनाच पृथ्वीच्या चुंबकीय क्षेत्रात (Magnetic Field) सांपडून अडकतात! हीच श्रेष्ठ शक्ति असलेले विद्युत्संचारी कण संशोधक मानवरहित वा मानवसहित यंत्राना (रॉकेटना) फार मोठा व अति जोराचा अडथळा आणितात.

(VI) पुढें दिलेले पृथ्वीवरील वातावरणाचे संशोधनदृष्टीने टप्पे मानितात. ते व त्यातील सशोधन साधनें सोबतच्या (पृ. ४८९-९० पहा) तक्त्यात दिली आहेत. आपल्या संस्कृत भाषेचे उत्कृष्ट ज्ञान त्या पाश्चिमात्याना झालें तर ते जास्त चागले शोध खास लावतील. ते सध्यां तरी ज्ञानपिपासू कर्मयोगी पण असुर आहेत. इंद्रजिताची गोष्ट ध्यानात घ्या.

(VII) सूर्यापासून प्रसृत होणाऱ्या किरणात ८० ऐशीं हजार ईलेक्ट्रॉन व्होल्टस् (Electron ॲटममधील ऋणविद्युत्कण Volt धक्का देण्याच्या शक्तीचें मापक) असून सोर वातावरणात १० (दहा) कोटी सेंटिग्रेड इतकी उष्णता असते.

←अवकाश (Space)-पृथ्वीवरील वातावरणा (ह्याची उंची अद्यापि अनिश्चित) पलीकडील स्वर्गीयतारागणाचा भाग याचें मोघम नाव Space. जवळील अवकाश (Near Space) - म्हणजे सूर्यग्रहमालेमधील अवकाश. बाह्यावकाश (Outer Space) - म्हणजे ग्रहांतरीय अवकाश असे शब्द-प्रयोग ते शास्त्रज्ञ उपयोगितात.

वरील माहिती मुख्यतः लेखकाने Rockets and your Future Our space Environment या ग्रंथाधारें दिली आहे. 'Even man himself is a Space craft--a body housing a brain or a guidance system and still is the guidance system itself-"Hymoff 'मनुष्य हा एक जणु अशी अवकाश गमन पटिका आहे की जिच्यामध्ये मेंदु नांवाची ज्ञानपेटिका असून मानव हा स्वतःच मार्गदर्शक रचनापद्धतीच आहे.' या उताऱ्याचा सारांश काय?

अनंत अवकाशीय शोध परिचय

(ऊर्ध्वदिशेतील समुद्र सपाटीपासून अंतरें सुमारें मैल)

अवकाशीय विभागाचें नांव	संशोधक यानें	संशोधनाचें स्वरूप
२ लक्ष मैलापर्यंत चांद्रीय अवकाश Cislunar space -Meso sphere	Apollow १२, १३ इत्यादि	
४००० मैल पृथ्वीय अवकाश (जवळचा अवकाश) १००० मैल लोहकणीय अवकाश ५०० मैल	व्हँगार्ड, एक्से २ एक्सप्लोअरर, १, १ स्पुट्निक, १ ICBM यत्र क्यारिअर, १८ AIRBM यत्र, स्पुटनिक, टिरॉस १ टूँझिट १८, मिडॉस २, डिस्कव्हरर २, मार्सेमोनाट, मर्युरी व्हीनस २	अशीं अवकाशयानें पाठवून हवामान, उष्णता इत्यादि माहिती मिळविली. लोहकणीय अवकाशात सोयूझ ९ सारखी मानवसहित यानें पाठवून रशिया अनेक प्रकारची माहिती गोळा करीत आहे. एक प्रकारें फिरतें व स्थायी अवकाशयान स्थानक तयार करावें असाही हेतु आहे सोयूझ ९ मधून परत आलेल्या माणसाची प्रकृती तपासता माणूस वजनरहित अवस्थेत फार दिवस जगणार नाही असे आढळलें (जून १९७०)
१०० मैल Chemo Sphere ५० मैल स्ट्रॅटोस्फियर – Stratosphere १० मैल ट्रोपोस्फियर – Troposphere समुद्रसपाटी		

अवकाशीय विभागाचें नांव	संशोधक यानें	संशोधनाचें स्वरूप
पलीकडील अवकाश आकाशगंगीय अवकाश (Galactic space) राशिपुंजांतरीय अवकाश (Inter Galactic space) (महाकाश)		
५० लक्ष मैल ग्रहग्रहांतरीय अवकाश (Inter Planetary space) (बाह्याकाश)	(१) मरिनर ४ व ५ (२) मेस्टा (ल्युनिक) (३) व्हीनस (रशियन)	या बाह्यावकाशात सौरशक्तीचा मोठा सांठा असून त्या सौरशक्तीचा उपयोग करणें अशक्य नाही. पृथ्वीवर रेडिओचें दळणवळणाचें जाळ्या जाळें प्रस्थापित करणें सोपें आहे. तसे प्रयत्न सुरूआहेत. १० वर्षे खपून जगात सर्वात मोठी अशी सौर भट्टी फ्रान्समध्ये पिरनीज पर्वतात बांधली आहे. त्यातील सूर्यकिरण एकवटणारा परावर्तक ८ मजली इमारती इतका उंच आहे. भट्टीचा उपयोग अवकाशयान योग्य असे श्रेष्ठ शुद्धतेचे धातुयुक्त पदार्थ-पत्रे करणें व हवेंत इतर इंधन दूषित वायु न येऊ देणे हा आहे.
१० लक्ष मैल Exso sphere (एक्सो स्फिअर) चंद्रपार अवकाश Translunar space २ लक्ष मैल	Lunik १-२ मानवरहित यानें	

(VIII) अवकाशवेधी साधनाचीं यंत्रें, पार्थिव (पृथ्वीच्या) वातावरणाहून सहीसलामत जावीं व यावीं, तीं कोणत्या पदार्थांचीं बनविणे व तशीं का बनवावी इत्यादि बाबतींत थोडीशी अनुभूत माहिती मिळाली, पण ती सदासर्वदासाठीं निरनिराळ्या ग्रहाकडे जाण्यासाठीं अचुक आहे असे नाहीं.

(XI) चंद्रवेधी अपोलो १३ (४ मानवासह जाणारे राकेट) ह्याची यंत्राची घडण व रचना पूर्वीच्या अनुभवाप्रमाणे जास्त सुधारित होती पण कांही दोष अपयशाला कारण झाला.

(X) इतर ग्रहाकडे पाठविण्यात जेणाऱ्या राकेट्सना अवकाश मध्यात मदत देणारे फिरते व तरगणारे यंत्रसमूह इत्यादि गोष्टी सुसाध्य वा सहजसाध्य नाहात.

(आ) अजून अज्ञात असलेल्या गोष्टी

(१) सूर्यादि ग्रहात असणारी ओष्णिक शक्ति कोठून मिळते व ती कशी उत्पन्न होते?

(२) ज्याला सूर्यावर येणारे 'डाग' असे मानितों व ज्यात सूर्यगर्भापेक्षा सातपट उष्णता असावी असे वाटते ते कसे व कितपत खरे आहे.

(३) पृथ्वीच्या वातावरणाशीं येताच सूर्यकिरणातील अवाढव्य आण्विक शक्तीचें कार्य काय होतें?

(४) सूर्यासभोंवतालचे वातावरण किती, केवढे व कसे आहे ह्याचे निश्चित स्वरूप काय आहे?

(५) पृथ्वीच्या चुंबकीय शक्तींत व क्षेत्रात चढउतार होण्याचे मूळ कारण काय?

(६) पावसाचें मूळ उगमस्थान किंवा मूळ कारण कोणतें? पाऊस ढगातूनच वा ढगापासून उत्पन्न होतो? किंवा उच्च वातावरणातील काहीं अन्य कारणामुळे होतो?

(७) ढगाचे प्रकार किती ? त्याचा व वादळाचा काय संबध आहे ? निश्चित संबध असल्यास त्याचें प्रमाण व प्रत्यंतर काय ?

(८) अवकाशातील अनंत पोकळींत पृथ्वीसभोंवतालचे वातावरण हळूहळू नष्ट होत आहे काय ?

(९) पृथ्वीप्रमाणे इतर ग्रहावर जीवनसृष्टि आहे किंवा नाहीं वा नसावी ह्याचा पुरावा काय ?

१०) पृथ्वीच्या वातावरणात किंवा त्या पलीकडील अवकाशात जीवन सृष्टि आहे का ?

(११) युरेनियममधील (Radio Active) किरणोत्सारी द्रव्ये अखेरीस नष्ट का होतात ? तीं तशीं नष्ट झाल्यावर त्या युरेनियमचे शिसेच का बनतें ? इ. इ.

(ई) **जीवनशास्त्र विषयक शोधः**–उद्भिज्ज, खनिज व प्राणिज पदार्थ ह्या वस्तूंचा मानवी जीवनासाठीं कसा व केवढा उपयोग होईल हे कार्यही पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ सुमारें चारशें वर्षांपासून करीत आले आहेत. गेल्या पन्नास वर्षांत पदार्थविज्ञान, किरणविज्ञान म्हणजे तेजविज्ञान आणि अवकाशविज्ञान ह्यात बरीच प्रगति झाली असे म्हणतात. यामुळें त्या ज्ञानाच्या मदतीनें जीवनशास्त्रविषयक ज्ञानात बरीच प्रगति झाली आहे. औषधाच्या मदतीनें मनुष्य दीर्घजीवी तसाच जराविरहित कसा होऊ शकेल हा दिशेनें प्रयत्न सुरू आहेत. मनुष्य मृत होताना शरीरातील प्राणज्योती कशी असते ती पाहून तिला पकडण्याचे आश्चर्यकारक प्रयत्नही क्वचित करण्यात आले व येतात. पण ते सफल झाले नाहींत.

कृत्रिम रेतादान करून मनुष्येतर प्राणिसृष्टि उत्पन्न करण्याचे प्रयोग सुरू आहेत. पण त्या सर्वांचा आधार मात्र पच महाभूते व त्याच्या तन्मात्रा ह्या केवळ भौतिक गोष्टी आहेत. त्यात आवश्यक असणारी प्राणशक्ति म्हणजे चैतन्य ही वस्तु काय आहे, ती कोठें आहे, कशी

आहे, कोठून येते, ती निरनिराळ्या वस्तुजातात कशी व किती कार्यकारी स्थितींत वावरते, इत्यादि गोष्टी त्याना अजून अज्ञात आहेत.

(२) आंब्याच्या झाडाला आंबाच लागतो, त्याला पेरू लागत नाहीं. असें का, कसें व कोठून होतें ह्याचे उत्तर आजच्या भौतिक विज्ञानाजवळ नाहीं. डार्विनचा उत्क्रांति विज्ञानवाद पुढे असाच कुंठित होतो.

(३) उद्भिज्ज सृष्टींत जीव म्हणजे चेतन्य आहे ही गोष्ट पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञाना अलीकडेच कळली. नव्हे भारतीय शास्त्रज्ञानेंच (जगदीशचंद्र बोस) सप्रमाण सिद्ध करून त्याच्या नजरेस आणिली हे ध्यानात घेणे भाग आहे.

एवढेंच काय पण देवदेवताना वहावयाचीं वा अर्पण करण्यासाठी उपयोगात घ्यावयाची फुलें व पानें (जसें तुलसीदलें वा बिल्वदलें) हा त्या त्या झाडापासून खुडण्यापूर्वी वा तोडण्यापूर्वी त्याची समति मिळावी, होणाऱ्या त्रासाबद्दल क्षमा मागावी यासाठीं प्रार्थना मंत्र आमच्या ऋषींनी सांगून ठेविले आहेत. तसेच औषधोपचारासाठीं लागणाऱ्या वनस्पतींना उपयोग प्रगण करणे वा त्याचा जरूर तो जीवनरस त्यांनी स्वेच्छेनें देण्यास तयार होणे या कार्यांसाठीं दिवस, रात्र, वार, नक्षत्र व मुहूर्त ह्यांची निश्चित योजना व पद्धति भारतीय धन्वंतरीने करून ठेविली आहे. त्यासाठीं मंत्र, पूजा, तंत्रे व यंत्रें हा पण अनुभवून सिद्ध करून ती सिद्ध करण्याच्या प्रक्रियेसह शास्त्रात नमूद केलेलीं आहेत.

एवढेंच नव्हे तर ज्याना पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ जीवरहित वा चेतन्यरहित असे समजतात त्या खनिजपदार्थांवर करावयाचे संस्कार मृत म्हणजे दुर्गुणरहित करून जिवत ठेवण्याचे संस्कार, विधि व प्रक्रिया ह्या गोष्टींही प्राचीन भारतीय ऋषींनी म्हणजे तत्त्वज्ञान तज्ज्ञांनी वा विज्ञानवाद्यांनी प्रयोग करून बारीकसारीक फेरबदलासह नमूद करून ठेविल्या आहेत!

रस[1] या संस्कृत शब्दाचा अर्थ पारा असा आहे. तो पा-रन्द भेदून जाऊन, प्रभावी उपयोग देणारा असा आहे. रस, म्हणजे जीवनसत्त्व वा चैतन्य असाही त्या शब्दाचा अर्थ आहे. त्याचा उपयोग जसा बल, तेज व वीर्य वाढविण्यासाठींच दीर्घायु वा अमरत्व प्राप्त करण्यासाठीं आहे, तसा अनेक प्रकारच्या चमत्कार म्हटल्या जाणाऱ्या गोष्टी घडवून आणण्यासाठीं, वा आकाशगमनासारख्या अद्‌भूत गोष्टी करण्यासाठीं त्याचा उपयोग कसा करिता येतो ह्या गोष्टी सांगणारे अनेक ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत.[2]

(उ) प्राचीन भारतीय 'ज्ञानाचा' परिचय : येथें 'प्राचीन भारतीय ज्ञान' या शब्दसमूहात मुख्यतः ब्रह्मांडविषयक ज्ञान-ब्रह्मांड म्हणजे काय व कोणते त्याचा विस्तार, त्यात काय काय भरलेले आहे व त्यांतील वस्तुजात व परिस्थिति ह्याबद्दल माहिती, मुख्यतः अशा अर्थानें प्राचीन आर्यांचे विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

---

१. अथ रसेश्वर सिद्धांत, रसरत्नाकर (हे सिद्धनागार्जुनाचे ग्रंथ) रसहृदय हा (गोविंद पादाचार्यांचा) साकार सिद्धि (श्रावण माधवाचार्यांच्या 'सर्व दर्शनसंग्रह' या ग्रंथाचा भाग), रसेंद्रसार संग्रह, (श्रीमद्‌गोपालकृष्ण भट्ट विरचित) रसरत्नसमुच्चय (वाग्भटाचार्य विरचित) रसार्णव तथा रसतंत्रम् तारादत्त पंतकृत) 'रस मंजरी वैद्यक' (पं. शालीनाथ विरचित) 'रस पद्धति' (यादवजी त्रिकमजी) Home and Villge Doctor (सतीशचंद्र दासगुप्त) इत्यादि. कल्याण-उपासनांक १९६८)

२. 'रसो वै सः' 'रस ह्येवायं लब्ध्वा नंदी भवति'-(तैती उप. २-७-१) "अभ्रकस्तव बीज तु मम बीजं तु पारदः अनयोर्मेलनं देवी मृत्युदारिद्र्य नाशनम् (रसेश्वरदर्शन ४) अभ्रक हा पार्वतीचें बीज व पारद हें शंकराचें वीर्य; ह्यांच्या मिलाफानें मृत्यु व दारिद्र्य हीं नष्ट होतात असें वर्णन आहे. आजही उत्तराखंड यात्रेतील 'गौरीकुंड' ह्या ठिकाणच्या अतिथंड पाण्याच्या कुंडातील पिवळी माती पार्वतीचें रज म्हणून अपत्य संभवासाठीं स्त्रियांना दिली जाते.

(गो. प्र. भावे)

ज्ञान म्हणजे पराअपरा विद्याचें ज्ञान म्हणजे वेदान्तशब्दाभिप्रेत ब्रह्मज्ञान ह्याचा येथें विचार टाळलेला आहे. कारण सध्या तरी आमचा नवभारत (भारतातील तरुण सामाजिक मन, तरुण समष्टि मन) त्याकडे पाठ फिरवून बसलेला आहे. तो पश्चिमेकडून येणाऱ्या आसुरी सपत्तीच्या अधिभौतिक दृष्टीवर भाळलेला आहे. यामुळे ज्या भौतिकी मोहिनीवर भाळलेला आहे, ती तरी आमच्या प्राचीन ऋषिमुनीजवळ होती का नाही, ती असेल तर तिचें स्वरूप व पराक्रम कोणते, केवढे हे स्थूल रूपाने पण नेत्रदीपक अशा स्वरूपाचे ज्ञान त्याला दिलें तर तो निदान जागा होऊन माझें 'जुने ठेवणे' काय होतें हे पाहू असे म्हणेल तरीही ह्या लिखाणाचा उद्देश सफल झाल्यासारखें वाटेल! एकदा विचारक्रांतीच्या लहरी उठल्या कीं त्याचे रूपातर उच्चार क्रांतींत होईल. नतर त्यातून आचार क्रांतीचा जन्म होईल. तसे घडले म्हणजे व्यष्टि व समष्टि ह्या दोघानाही ज्ञान म्हणजे ब्रह्मज्ञान (म्हणजे नवीन भाषेत देव बनण्याचे दिव्य ज्ञान) समजेल, तो देवच बनेल

(ऊ) **अनंत विश्व व त्याचे भारतीय ज्ञान .–** अनत विश्वाचा एक अत्यत अल्प भाग म्हणजे सूर्य व त्याभोवतीं फिरणारे बुधापासून प्लुतो (वरुण) पर्यन्तचे ग्रहगोल व त्यातच असणारे-फिरणारे व चमकणारे असख्य तारे ह्याच्या माहितीसाठीं 'अवकाशज्ञान' ह्या नावाखालीं पश्चिमेचे शास्त्रज्ञ जिवापाड मेहेनत घेऊन अब्जावधी रुपयाचा चुराडा करून धडपटत आहेत. ही त्याची धडपड कौतुकास्पद तर खरीच, ते खरे कर्मप्रवण, कर्मठ हे खरें, पण कीव व चीड येते ती आमच्या दिङ्मूढ खऱ्या विज्ञानासाठीं पश्चिमाभिमुख बनलेल्या त्या मत्रदृष्ट्या ऋषींच्या आम्हा भारतीय वशजाची, 'काखेत कळसा गावाला वळसा,' हे विश्वज्ञान स्वतः जवळ पूर्वजानीं ठेऊन दिले आहे. त्यात कितीतरी पट प्रगत असे ज्ञान व विज्ञान साठविलेले आहे ते पाहण्याची देखील बुद्धि होत नाही म्हणून!

विश्व, महाविश्व व अविविश्व हे शब्द आमच्या ऋषींनीं उपयोगिले. त्याचा अर्थ त्याची कल्पना आणि माहिती देणारे कोण होते या आमच्या ऋषींच्या ज्ञानाची कल्पना पुढील गोष्टींवरून येईल. आमच्या सूर्योपासनेच्या मंत्रात, 'ॐ भू. भुः स्व. मह जन तप व सत्य' ह्या सात व्याहृतींचा उल्लेख आहे. ह्याना सप्तलोक असे म्हणतात. ह्या सप्त लोकात आमच्या अनंत विश्व व त्याचा विस्तार, स्थिति, रचना वा घटना ह्याचा विचार ग्रथित आहे, त्याचा विचार करू.

नादलहरी हे पाच भौतिक सृष्टीचे घटक द्रव्य आहे. तें या विश्वात सदैव व सर्वत्र असतें. तें फक्त भूलोकावरच आहे असे नसून त्यापेक्षा विरलतर व विरलतम द्रव्यांनी बनलेल्या भूवर्लोकादि सप्त लोकापर्यंत असतें. 'लोक' याचा धात्वर्थ 'प्रकाश' असा आहे. जेथें प्रकाश तेथें नाद व कंपनेंही आहेतच. म्हणून त्यांच्या आधारावर **सिद्ध पुरुष पाहिजे त्या ठिकाणाची पाहिजे ती वस्तु सहज आणूं शकतात. हा चमत्कार नसून नियमबद्ध नादसिद्ध प्रक्रियेचा परिणाम आहे.**

व्यासपुत्र शुक अथवा हनुमान हे सदेह अंतरिक्षामध्ये भ्रमण करीत असत. अजूनही असे महात्मे व योगी हिमालयीन भागात आहेत. तसे तिबेटातही आहेत. असे त्यांच्या सध्या प्रचलित प्रथात लिहिलेले आहे. टी. लॉबसंग रम्पा या लामाचीं पुस्तकें पहावीं (इ. स. १९६७, ६८ व १९६९), हे लामा क्यानडाच्या प्रांतप्रदेशीय, वास्तव्य संपवून सध्या (१९७० मे) लंडन येथें आलेले आहेत. ते पूर्वी भारतात येऊन गेले होते. त्यांचेबरोबर भारतात फिरलेले गृहस्थ आजही भारतात आहेत. हे वर सांगितलेंच आहे.

सूर्यग्रहमालेचा सूक्ष्म व संपूर्ण अभ्यास करून सिद्धांत मांडणारे '**आश्वलायन**' हे ऋषि होते. ज्योतिर्मंडलाचा अभ्यास करून एक लक्ष गणितबद्ध कुंडल्या तयार करणारे '**भृगु**' नावाचे ऋषी होते. तसेच काळपुरुषाच्या महाविश्वाचें संशोधन करून मगच सिद्धांत मांडणारे '**गर्ग**' नावाचे **ऋषि होते. त्यांचे आश्रम ह्या त्यांच्या प्रयोगशाळा व सिद्धांत वा**

निष्कर्ष काढून त्याचें प्रतिपादन करणाऱ्या कर्मशाला वा कृतिशाला होत्या. गर्ग, पराशर, देवल, वराहमिहीर इत्यादिकांनी विश्वावकाशात दृगोचर होणारे अनेक स्वरूपाचे शेंकडों 'दिव्यकेतु' त्याचे उदय, अस्त, स्थान, त्याचे भ्रमणवेग (दर सेकंदाला ३५० मैल) इत्यादि माहिती दिली आहे. हे शोध किती सूक्ष्म आहेत? का त्या साऱ्या कविकल्पना?

ब्रह्मांड, जगत्–महाविश्व व अतिविश्व : गर्गऋषि हे या गोष्टींचें पुढें दिल्याप्रमाणे प्रतिपादन करितात. 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष' भूतलाला प्रकाश देणारा सूर्य व त्याचे सातआठ उपग्रह हे सर्व म्हणजे केवळ एक **लघुब्रह्मांड** असून अशीं सात ब्रह्मांडे मिळून एक 'जगत्' बनते. अशा एक सहस्र जगताचे एक '**विश्व**' बनते, अशा दीड कोटी विश्वाचे एक '**महाविश्व**' तयार होते. दोन शकु (गणिती आकडा) महाविश्वे मिळून एक '**लोक**' होतो. एक शकू लोक म्हणजे एक '**महालोक**' होतो आणि असे १०० पद्म महालोक मिळून एक '**अतिविश्व**' तयार होते. (देवीकोश भाग-१) गर्गमुनींच्या विचारवैभवाची ही अचूक व नेमकी प्रज्ञाक्षेप कोणीकडे आणि आधुनिक बालविज्ञानवादाची पृथ्वी सोडून चंद्रावर गेल्याची चिमुकली उडी कोणीकडे! गर्गाचार्याचे ते गणित कोणत्या साहित्यानें वा उपकरणानें केलेलें होतें?

महाविश्वाची चौदा भुवनें असल्याची ग्वाही व मांडणी आर्य ऋषींना पुढें दिल्याप्रमाणे केली आहे[१]. तिची अगदीं त्रोटक माहिती अशी •

१. अग्निपुराणाचा १३२ वावा अध्याय 'भुवनकोशवर्णन' या नावाचा आहे. त्यात पृथ्वीसह सूर्य मंगल यांची पृथ्वीपासूनचीं अंतरें, नक्षत्रें, सप्तर्षि, ध्रुव तारा, शिशुमार नावाचा तेजस्वी तारका पुंज इत्यादिकांचीं अंतर, तसेंच पृथ्वीचा विस्तार व उंची इत्यादि वर्णनें, तसेच सप्त लोकादिकाची अंतरें व वर्णनें दिलेलीं असून तीं आज नवविज्ञानाला माहीत असलेल्या अंतरापेक्षा जास्त सूक्ष्म शोधांनी लाभलेलीं आहेत. सर्व ग्रहमालेचीं वर्णनें पण सांगितलेलीं आहेत. तीं सत्य का मनाच्या मराऱ्या!

१) **भूलोक** म्हणजे मानव प्राणी रहात असलेली सृष्टि.

२) **भुवर्लोक** – गधर्व, सिद्धचारण रहातात ती सृष्टि.

३) **स्वर्लोक** – देवाचे वसतिस्थान, हे भुवर्लोकापासून ऐंशी हजार योजनावर असलेली सृष्टि.

४) **महर्लोक** – स्वर्लोकाच्या वर एक कोटी योजनें असलेली सृष्टि.

५) **जनलोक** – महर्लोकाच्या वर दोन कोटी योजने.

६) **तपलोक** – जनलोकाच्या वर साडेतीन कोटी योजने.

७) **सत्यलोक** – तपोलोकाच्या वर २१ कोटी लक्ष योजनावर असलेली सृष्टि. ह्या अतरात निरनिराळ्या पुराणात थोडाफार फरक आहे. तथापि त्या त्या ठिकाणची परिस्थितीविषयक व जीवनविषयक वर्णनेही दिलेली आहेत.

उरलेले अतल, वितल, सुतल, तलातल, रसातल, महातल व पाताल, हीं सात भुवनें मृत्युलोकाच्या खालचीं.

हीं मोजमापें कल्पित होतीं का? हीं वैदिक गणितं आहेत. व तींही हजारो वर्षापूर्वींचीं आहेत. अलीकडील विज्ञानाची गणिती अतरे फक्त सूर्य व त्याची ग्रहमालिका यासबधाचीं आहेत.

आईन्स्टाइनच्या सिद्धातातून उत्पन्न झालेले दोन महत्त्वाचे सिद्धात म्हणजे वस्तूची अक्षय्यता (कॉझर्वेशन ऑफ मॅटर) व शक्तींची अक्षय्यता (कॉझर्वेशन ऑफ एनर्जी) हे होत. **याचाच अर्थ वस्तूचे शक्तींत व शक्तीचे वस्तूंत रूपातर घडून येतें असा होतो.** याच मूलभूत आधारावर अणुबाँबची निर्मिती झाली.

स्थिर स्थितीचा विश्वावर परिणाम : आज डॉ. हॉइल व डॉ. नारळीकर हे सशोधक स्थिरस्थिति किंवा स्फोटस्थिति याचा विश्वावर काय परिणाम होतो किंवा होईल याचा अभ्यास करीत आहेत! तो असा.

आज आपण मृत्युलोकचे सजीव प्राणि, गतिमान पृथ्वीवर मात्र स्थिर आहों – पृथ्वी स्वतःभोवतीं फिरते ही एक गति, ती तशी सूर्याभोवतीं

फिरते ही २ री गती. सूर्य सर्व ग्रहोपग्रहासह तारामंडलाभोवती (अभिजित् किंवा कृत्तिकामंडळ) फिरतो ही तिसरी गति, ते तारामंडळ आकाशगंगे-भोवती फिरते ही चवथी गति, आकाशगंगाही एका महानक्षत्रपुंजाभोवती (ग्यॅलॅक्सीभोवती) फिरते, ही पाचवी गति आणि पुढे कांही समजत नाही. पण इतक्या प्रकारच्या गतींच्या चक्रव्यूहात असूनही आम्ही स्थिर आहो याचे आश्चर्य वाटते. पण हे कार्य कोणती महाशक्ति करिते ह्याचा पूर्ण थाग पत्ताही आर्यऋषींनी घेतला होता.

(ऋ) **आर्यऋषींचे संख्याशास्त्र** : शून्य ते नऊ ह्या अंकाचा शोध घेऊन त्याच्या परिगणनेची कमाल मर्यादा गाठण्याची क्रिया सर्वप्रथम आर्य ऋषींनीच केली. त्या शास्त्राच्या बिनचूक व नेमक्या आधारावर त्या ऋषींनी पृथ्वीवरील सवंत्सरादि कालमर्यादा ठरवून त्याच्या आधारावर ब्रह्मदेवाचा एक दिवस म्हणजे पृथ्वीची लक्षावधी वर्षे, ब्रह्मांडाची अमुक वर्षे इत्यादि कालगणना पुराव्यानिशी सिद्ध केले. सारांश, त्या पुराणातील अतिशयोक्तीच्या कपोलकल्पित गप्पा नसून अनुभवून सिद्ध केलेले निश्चित सिद्धांत आहेत. केवळ अनुमाने नव्हेत. याचा आज आम्ही विचार करणे, त्याचे सत्यासत्य नवीन दृष्टीने व भाषेने समजावून घेणे ह्याची आज जरूर आहे. यासाठी वेदरूपी मंत्रभांडारात पूर्ण अवगाहन करणे हा एकच उपाय आहे. 'ब्राह्मणो, आप सीख लो विद्या,' हा स्वामी रामतीर्थांचा संदेश हेच सांगत आहे.

आणखी एक पुरावा : नित्यनैमित्तिक कर्मे करताना आम्ही भारतीय 'श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणो द्वितीय परार्धे विष्णुपदे श्री श्वेतवाराहकल्पे, वैवस्वत-मन्वंतरे कलियुगे प्रथमचरणे, जंबुद्वीपे इ. इ. या संकल्पात विश्वोत्पत्ति होऊन किती मानवी वर्षे लोटली हे सांगतो. ह्या विश्व व ग्रहगोलदांचा याचा हिशोब पुढे दिल्याप्रमाणे आहे.

६० अहोरात्र = १ ऋतु, ६ ऋतु = १ वर्ष मानवी. ६० वर्षें = १ संवत्सर, ६ संवत्सरें = १ वर्ष देवाचे (दिव्य वर्ष) वा ३६० मानवी वर्षे = १ दिव्य वर्ष, १२ हजार दिव्य वर्षें = १ दिव्य युग, १ हजार दिव्य युगें = १ दिवस (ब्रह्मदेवाचा) तेवढाच काळ म्हणजे ब्रह्मदेवाची रात्र, ब्रह्मदेवाची १ अहोरात्र = १ कल्प, ब्रह्मदेवाचें आयुष्य = १०० ब्रह्म वर्षे, म्हणजे ८ अब्ज ३२ कोटी मानवी वर्षे = ब्रह्माची अहोरात्र. ब्रह्मदेवाच्या १ दिवसात म्हणजे कल्पात १४ मन्वतरे व १५ मध्यतरे, १ मध्यतर = १७ लक्ष २८ हजार मानवी वर्षे, अशी मन्वतरें १४. युगविचार = १ सत्ययुग = १४४०००० मानवी वर्षे, (४० हजार दिव्य वर्षे) त्रेतायुग व द्वापार युग आणि कलियुग हीं क्रमाक्रमाने कमी कालावधींचीं आहेत. कलियुग = ४ लक्ष ३२ हजार मानवी वर्षे म्हणजे १२०० दिव्य वर्षे. साराश १ दिव्य युग, महायुग वा चतुर्युग म्हणजे ४३ लक्ष २० हजार मानवी वर्षे असे ठरते.

हे अफाट पण नेमके गणित करणारे आर्य विश्वोत्पत्ति व त्यातील कालाचे पोट विभाग व उपपोटविभाग, त्या विश्वाची व त्यातील अगणित गोलकाची वेधपूर्ण माहिती घेतल्याशिवायच त्या काव्य कल्पनाच असे म्हणता येईल का?

(ऋ) आधुनिक विज्ञानाचा मागोवा कां? : आम्हा भारतीयाचें ब्रह्मज्ञान हें अद्वितीय अशा विज्ञानाच्या नियमावर आधारिलेले, त्या नियमाचें काटेकोरपणानें पालन करून, त्याच्या परिणामाचा प्रत्यक्ष

---

*. आधुनिक नरावशन्याराशी सामान्यतः नित्य उपयोगात असलेला काल गणनेचा अल्पतम भाग म्हणजे 'सेकद' हा समजला जातो. पण आम्हा प्राचीन भारतीयाना अत्यल्प कालदर्शक शब्द 'निमिष' हा आहे. तो सेकदापेक्षा फार लहान आहे। या निमिषाचे म्हणजे 'क्षणा'चें मान कोण ठरविलें दी व अशा प्रकारच्या ज्ञानानी (हें भारतीय दर्शीनें अत्यल्प गतीचे ज्ञान आहे) माहिती मिळवत घ्या व मगच आधुनिक विज्ञानाचे गोडवे गा!

अनुभव घेऊन मगच सिद्ध असें मानिलेलें व ठरविलेलें म्हणून शास्त्र या मज्ञेस सर्वांनी पात्र ठरलेले अनुभूत व अनुभाव्य असे त्रिकालाबाधित विज्ञान आहे. तें पचमहाभूतें, त्याचे नियम व त्याचे अनुभव घेऊन ते अपूर्ण व संदेहरूप नाहींत असे स्पष्टपणें **मांडणारें जगांतील प्राचीनतम असें एकमेव भारतीय विज्ञानशास्त्र आहे.** ही वस्तुस्थिति आम्हा सद्य कालीन, हतप्रज्ञ, परप्रज्ञ, परधार्जिणे बनलेल्या पूर्वकालीन मन्त्रद्रष्ट्या आर्य ऋषींच्या वशजाना पटवून देण्याची व मग आचार करावयास लावणारी प्रचोदना येण्यासाठीं मत्रशास्त्र ग्रंथ हा एक प्रयत्न आहे.

(ऌ) **पाश्चिमात्यांचें गणित**—पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ कोपर्निकसचे गणित प्रमाण मानितात. त्याप्रमाणें पृथ्व्यादि गोल उत्पन्न होऊन ४ खर्व ६ अब्ज वर्षे झालीं व इतर तारागण व पुज (पृथ्वी ज्या ग्यालाक्सींत-Galaxy or Milky way) तारकापुजात आहे, त्यात १ शकू व ५ निखर्व तारे आहेत. अशा अगणित 'ग्यालाक्सी' अतराळात आहेत. ह्याचें गणित आपल्या गणिताशीं जुळतें आहे. तें मात्र खरें आणि आमच्या आर्यांच्या कल्पना मात्र कविकल्पनाच असे समजणें हा आमचा अति हिमालयीन अधःपात नव्हे का?

(ॡ) **भगवद्गीतेतील पुरावा**—सर्व भूतानि कौन्तेय .. कल्पक्षये विसृजाम्यहम (९-७), सहस्रयुगपर्यंतम्, . रात्रिं युगसहस्रा ता तेहो रात्रविदो जना (८-१७) मानवी अनुभवाच्या अहोरात्रीय हिशोबानें आमचें गणितशास्त्र असे आहे ब्रह्मदेवाचा १ दिवस सहस्र दिव्य युगाचा व त्याची रात्रही तशीच आहे. हे ब्रह्माडलयविलयाचे ज्ञान – अव्यक्त अदृश्य स्वरूपात विलीन होणें (नष्ट न होणे) हे ज्ञान – (अध्याय आठ श्लोक १६-१७-१८ इत्यादि) गॅलॅक्सी, ग्रहगोल व विश्वोत्पत्ति, लय व प्रलयाचे ज्ञान, कृष्णद्वैपायन व्यासाना म्हणजे तत्कालीन व तत्पूर्वकालीन भारतीय आर्य ऋषींना होतें असे सिद्ध होतें. एवढेंच नव्हे तर, पुरुषार्थ—

ऑगस्ट १९६९. यान दिव्यज्ञानाचे व गणिताचे अनेक पुरावे दिलेले आहेत. त्याची सत्यासत्यता आम्ही केव्हा अजमावणार ?

(ए) **ग्रहगोलकाचे परस्पराकर्षण** : हे पण माहीत होते. कारण सूर्यचद्रादि तारकापुज मेषादि बारा राशींमधून परस्पराकर्षण कक्षेतूनच फिरतात. इतकेंच नाही तर त्याच्या आकर्षणाचे परिणाम पृथ्वीवरील सर्व वस्तुजातावर होतात, हे 'गामाविश च भूतानि धारयाम्यह-मोजसा । पुष्णामि चौषधी सर्वा सोमो भूत्वा रसात्मक (१५ १३) या श्लोकावरून समजते.

(ऐ) **पृथ्वीचा गोलाकार व भ्रमण** : आर्यभट्ट नावाचा ज्योतिषी पाचव्या शतकात होऊन गेला. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी पृथ्वी स्वत भोवती फिरत फिरत सूर्याभोवतीही फिरते हा शोध त्याने लाविला. तो म्हणतो ... 'भूपजरस्थिरो भूरेवावृत्यावृत्य प्रतिदिवसको — उदयास्तमया सपादयति नक्षत्र ग्रहाणाम्'

ऐतरेय ब्राह्मणात सूर्यादयाबद्दल असे म्हटल आहे — 'स वा एष न कदाचनास्तमेति नो देति' म्हणजे सूर्याला उदय वा अस्त ह्या क्रिया नसून पृथ्वी गोल असून ती अवकाशात आधाराशिवाय आहे ऋग्वेदातही पृथ्वी सपाट नसून गोल आहे म्हणूनच सूर्यकिरण तिजवर एकाच वेळीं सर्वत्र पडत नाहीत, असे स्पष्ट सागितलेले आहे.

(ओ) **गुरुत्वाकर्षणाचा शोध**[1] : वरील एका स्तभात सूर्यमडला-मधील ग्रहाग्रहात परस्पराकर्षण असून त्यामुळेच ते ठराविक काळात व

---

१. समुद्रगुप्ताच्या काळात पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाची व नवग्रहांची परस्परा-कर्षणशक्ति सर्वसामान्य लोकानाही माहीत होती. तसच मय संस्कृतीच्या इतिहासांत पृथ्वीच एक वर्ष ३६५ ७४२० दिवसाचें आहे व आज पाश्चिमात्य गणिताप्रमाणे ह वर्ष ३६५ २४२२ दिवसाच समजतात. मय सस्कृति १० हजार वर्षापूर्वीची समजतात (Ariel-Febr १९७० ई इस्रायल Tel Aviv येथून निघणार त्रैमासिक आहे.)

ठराविक पद्धतीनेच सूर्याभोवतीं फिरतात असे सांगितले पण पुनः भास्कराचार्यांनी बाराव्या शतकात तेच स्पष्ट शब्दात सांगितले. 'आकृष्ट शक्तिश्च मही तयायत् स्वस्थे गुरू स्वाभिमुख स्वशक्त्या, आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्विय खे.' यानतर पाचशे वर्षांनी म्हणजे सतराव्या शतकात न्यूटनने गुरुत्वाकर्षणाचा शोध (?) लाविला. कोणाचा शोध व कोणाचा उदो उदो आम्ही करितो?

(औ) **कणादाचे कण विज्ञान** : कणाद नावाचे एक दर्शनकार मुनि (ऋषि) होते. ते कण–वादाचे अध्वर्यु. त्याचे शोध अनन्यसाधारण होते. म्हणून त्याच्या ज्ञात दृष्टीच्या विचारसरणीला 'वैशेषिक दर्शन' पद्धति म्हणतात. जगात दिसणाऱ्या अनत पदार्थांचे वर्गीकरण करून ६ भावरूप पदार्थ १ अभावरूप पदार्थ असे सातच पदार्थ ठरविले. ते असे – १. द्रव्य, २. गुण ३. कर्म सामान्य समवाय व विशेष हे सहा व अभाव हा सातवा. या सात पदार्थांपैकीं 'द्रव्य' याचीं नऊ द्रव्यें आहेत. तीं अशीं –पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही पचमहाभूतें, व काल, दिशा, मन आणि आत्मा अशीं मिळून नऊ. यापैकीं 'आकाश' हे द्रव्य सर्वव्यापी म्हणजे 'विभु' आहे या विभु द्रव्याशीं सबध असणारीं काल व दिशा हीं दोनही सर्वव्यापी तत्वे म्हणजे द्रव्ये आहेत. गति निर्माण झालेली हा दोन द्रव्यें एकाच शक्तीचीं दोन रूपे आहेत. म्हणजे 'आकाश' हेच सर्व पदार्थमात्राचे आश्रयस्थान आहे. 'दिक्कालाद्यनवच्छिन्न' हे आत्म्याचे नाव किंवा स्वरूप, पण ते दिक्कालाशीं सबधित असूनही, आकाशाच्या पलीकडे म्हणजे त्यापेक्षा श्रेष्ठ असे आहे. याचा स्पष्ट अर्थ आत्मतत्त्व म्हणजे चैतन्यशक्ति हाच जगाचा, विश्वाचा, वा अतिविश्वादिकाचा आधार आहे **एवढया मोठ्या ऋतंभरा प्रज्ञेची झेप कणाद मुनीच्या आण्विक तत्त्वज्ञानाची होती.** ही गोष्ट आधुनिक अल्पबुद्ध, अल्पचेतस, विज्ञानवायाना समजणेही कठीण. सारांश, आधुनिक विज्ञानवादी काजव्याची भारतीय

विज्ञानऋषींच्या विज्ञान सूर्याशीं तुलना किती हास्यास्पद आहे याचा विचार करा.

आधुनिक पाश्चिमात्य विज्ञानवाद्याचा अणु Atom म्हणजे कणादमुनींचा 'कण' नव्हे. त्याचा कण म्हणजे परमाणु म्हणजे ज्याचे पुढें विभाजनच होऊ शकत नाहीं तो 'परम-अणु' होय. आधुनिक ॲटमचें विभाजन होते. पण कणादाच्या परमाणूंचे तसे होत नाही अशी ही शेवटची स्थिति! केवढ्या सूक्ष्मतम तत्वाचा शोध हा! प्रत्येक पदार्थ अणूंचा मिळून बनलेला असतो. पण सर्व पदार्थांतील अणू एकाच प्रकारचे नसतात. यामुळे पदार्थ, वस्तु किंवा मनुष्य हीं वस्तुजात म्हणून एकच असलीं, तथापि त्या प्रत्येकातील अणुजात ही निरनिराळी असते. त्या त्या प्रत्येकाचे पृथक्त्व निरनिराळे असतें. यामुळें तें निरनिराळे ओळखिता येनात. हाच तो विशेषपणा. म्हणूनच कणादानीं शोधून काढिलेला या तत्वपद्धतीतीला 'वैशेषिक मीमांसापद्धति' म्हणतात—हा परमाणू अविनाशी असतो. परमाणूचा संयोग होतो तसा वियोगही होतो. पण परमाणू नष्ट न होता तो अव्यक्तात लीन होतो. परमाणूच्या घटना—विघटनाचे चक्र हे संयोग-वियोगचक्र नित्य सुरूच असते, म्हणून परमाणू हे नित्य व अविनाशी असतात हा क्रांतिकारक अद्वितीय शोध वैशेषिक कणादमुनींनीं सुमारें पचवीसशें वर्षांपूर्वी लाविला. नैय्यायिकांचेही सोळा पदार्थ हीं मूल तत्वें नसून तीं वस्तुज्ञानाची सोळा साधनें मात्र आहेत, असें वैशेषिक कणाद मानितात.

२ भारतीय अस्त्रविद्या व आधुनिक अणुविज्ञान

भारतीय अस्त्रविद्या : अभ्युदयनिःश्रेयसप्रवणता हे वैदिक धर्माचें मुख्य लक्षण आहे. यामुळें भारतीय ऋषि व मुनि वेदपठण व यजन याजन अथवा परमेश्वराच्या साधननच जीवन व्यतीत करीत असत हें खरें नसून ऋषि नेटका प्रपंच करीत. ऐवढेंच नसून अथर्ववेदात

सांगितल्याप्रमाणे यजमान, यजमानपत्नि, यज्ञीय कुंडाच्या तीनही बाजूस बसणाऱ्या ऋत्विजायाचें रक्षण करणें आणि यज्ञविध्वंसक वा उपद्रव देणाऱ्या दैत्य-दानवादिकांचें पूर्ण पारिपत्य करणे याची जबाबदारी त्याजवर व त्याचप्रमाणे मुनींश्वर समाजाचे घटक म्हणूनही असे यासाठीं ते मंत्र, तंत्र, यंत्र, ओषधि आणि मणि तयार करण्याचें कार्य ह्यात गुंतलेले असत. यावरून राजगुरु हा अथर्ववेदीय ब्राह्मणच असावा असा दंडक का होता, त्यातील रहस्य सहज ध्यानात येईल. सारांश, तत्कालीन ऋषिमुनि हे आधुनिक शास्त्रसंशोधकाप्रमाणें निरनिराळे प्रयोग करून त्यासंबधाचे शास्त्रग्रंथ विधिविधानासह लिहून ठेवीत. तसेच लायक शिष्यांना ते ज्ञान शिकवीतही एवढेंच नव्हे, तर ती परंपरा चालू राहील अशी योजनाही करीत. विश्वामित्र, वसिष्ठ, अगस्ति,[१]

---

१. अस्त्रविद्या—

भारतीय ऋषींचें संशोधन व त्याचे ग्रंथ ह्याची खालीं दिलेली माहिती वाचून त्यांच्या कामगिरीची कल्पना येईल.

(१) शक्तिउत्र (अगस्त्य महर्षि)—मूळ प्रकृतीपासून ३२ प्रकारच्या शक्ति उत्पन्न करिता येतात. जसे—विद्युच्छक्ति, आकर्षणशक्ति, उष्ण पाण्यापासून उत्पन्न होणारी अग्निकणशक्ति, वायुकण भेदनापासून उत्पन्न होणारी शक्ति, इत्यादि.

(२) अंशुबोधिनी (महर्षि भारद्वाज)—ग्रह व त्याचे प्रकाश आणि आकर्षण मोजण्याचीं यंत्रें, सूर्यकिरणांत असणाऱ्या निरनिराळ्या शक्तींचें मापन, सूर्यकिरणातील शक्तिद्वारा परस्परांत दूर अंतरावरून भाषण करणें, (हा टेलिव्हिजनसारखा प्रकार नव्हे ना? त्याच्या पुढील प्रगतीचा प्रकार तर नसेल ना?) व दूरच्या जगांत सूर्यकिरणशक्तीनें जाण्याची यंत्रसामग्री तयार करणें, इत्यादि. तसेच याच ग्रंथात शेकडों वर्षे टिकणारा वज्रलेप करणें, परलोकस्थ जीवाच्या प्रतिकृति करून ठेवणें, इतर ग्रहावरील वायुलहरी व प्रकाशकिरण कसे शोधून काढावे इत्यादि माहिती आहे

(३) सौदामिनीकला (मातंग महर्षि)—यांत नादलहरी व प्रकाशलहरी यांच

नारद, (कळीचे नारद नव्हेत,) भारद्वाज इत्यादि ऋषि तसेंच परशुराम हे सर्व मंत्र तंत्र व यंत्र शास्त्रांत प्रवीण होते. त्यांना अस्त्रविद्या अवगत होती. ऐतिहासिक कालांतील नवनाथ हे पण अस्त्रविद्याप्रवीण होते.

ही अस्त्रविद्या मंत्राधिष्ठित होती याचा अर्थ ती विद्या मंत्रजनित, शब्दजनित स्पंदनांनीं उत्पन्न केलेली तारक व मारक वस्तुजात किंवा पदार्थ होते. म्हणजे ही वस्तुजात स्थूल भौतिक म्हणजेच पंचभौतिक पदार्थगत होती असेंच नाहीं, ती व्यक्तिगत होती म्हणजे स्वावलंबी होती. **उलट शस्त्र हें परावलंबी असतें. अस्त्र स्वावलंबी असतें.**

या सर्व अस्त्रविद्येच्या मंत्राचा, त्यांतील शब्दसमुच्चयाचा अर्थानुलक्षी विचार केला म्हणजे तेज, त्याचीं विविध प्रकारचीं व दार्व्यांचीं कंपनें-स्पंदनें व लहरी, तसेंच वायु व त्याचीं कार्ये हीं त्याचीं दोन मुख्य

संशोधन व त्यापासून अनुभविलेलें दृश्य व अदृश्य देखावे ह्यांचे वर्णन आहे.

(४) वैश्वानर तंत्र (नारद ऋषि)–यांत जगांतील १२८ प्रकारचे अग्नि व त्यांचीं कार्यें ही माहिती आहे.

(५) वायुतंत्र (शाकटायन)–या ग्रंथांत वातावरणाचे ८४ हजार प्रकार, त्यांची विरलता व घनता, सूर्यमालिकेंतील प्रत्येक ग्रहावरील वातावरणाचें वर्णन, त्यांचे परस्पर जीवसृष्टीवर होणारे परिणाम व त्यांचें निराकरण करण्याचीं विधिविधानें, त्या त्या ग्रहांवर जाण्याचीं साधनें, व तेथ गेल्यावर होणाऱ्या परिणामांचें निवारण व त्याची प्रक्रिया ह्यांचीं साधनें, इत्यादि वर्णनें आहेत. याशिवाय दिव्यसृष्टि (दध्यादन ऋषि), धूम्रप्रकरण (नारदऋषि), लोहतंत्र (शाकटायन), यंत्रसर्वस्व (भारद्वाज), धातुवाद (बौधायन), शिल्पशास्त्र (मय), मेघोत्पत्ति (आंगिरस), अर्थशास्त्र (व्यासमहर्षि), परकायाप्रवेश (वालखिल्य) इत्यादि अनेक ग्रंथ अनेक ऋषींनीं लिहिले, –स्वर्गदर्शन १९५९ या ग्रंथावरून), प्राचीन हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १० (कै. रावसाहेब कृ. वि वझे १९२८) ह्या अमोल ग्रंथांत अशा अनेक ग्रंथांची व साहित्याची माहिती दिलेली आहे ..(गो. प्र. भावे).

आधारभूत विरलतर तत्त्वें असून, त्याचा आकाश या विरलतम-सर्वव्यापी आणि म्हणून विभु-तत्त्वाशीं संयोग झालेला आहे, असें दिसतें. तेज, वायु व आकाश हीं तत्त्वें जरी पंचमहाभूतांपैकीच आहेत, तरी तीं तीक्ष्णतम तीक्ष्णता व सूक्ष्मतम मारकता व तारकता उत्पन्न करणारीं, त्वरित प्रभावी व सर्वव्यापी अशा तत्त्वापासून तद्गुणविशिष्ट शक्ति उत्पन्न करणारीं उपादान साधनें आहेत असें स्पष्ट होतें. अशीं अस्त्रें गभरापेक्षा जास्त होतीं अशीं वर्णनें आहेत. मंत्रशास्त्र ग्रंथात ज्या अस्त्राचे मंत्र दिलेले आहेत, त्यावरून वरील विधानाची सत्यता ध्यानात येईल. तीं अस्त्रें ज्या वारणासाठीं वा निराकरणासाठीं व ज्याच्याविरुद्ध उपयोगिलीं जात, तीं फक्त त्या विरुद्ध पक्षीयावरच परिणाम करीत, इतरांना त्याचे सुपरिणाम वा दुष्परिणाम भोगावे लागत नसत. हा त्या अस्त्राचा व त्या अस्त्रविधेचा दुसरा महत्त्वाचा विशेष आहे. तिसरा विशेष म्हणजे तीं अस्त्रें अक्षय्य, स्वयसिद्ध व नित्य सिद्ध अशीं होतीं. चवथा विशेष म्हणजे कांहीं अस्त्रें वैश्विक शक्त्याधाराधिष्ठित होतीं. जसें ब्रह्मास्त्र, ब्रह्मदण्डास्त्र, पाशुपतास्त्र इत्यादि पांचवा पण गौण विशेष म्हणजे तीं कधीं कधीं बाणासारख्या शस्त्राशीं संयोजून उपयोगिलीं जात.'

१. ऑस्ट्रेलियांतील प्राचीन पण आधुनिक रहाणीच्या दृष्टीने मागासलेले असे समजल्या जाणाऱ्या लोकांत अजूनही 'बूमरँग' नांवाचे अस्त्रवजा शस्त्र शत्रूवर प्रहार करून प्रक्षेपकाकडे परत येत असे तेथील वसाहतवाले श्वेतवर्णीय युरोपियन लोक सांगतात. भारतीय अस्त्रांच्या विविध प्रकारांमध्ये यंत्रमुक्त, मंत्रमुक्त, मुक्तामुक्त इत्यादि प्रकार तेव्हा प्रचारांत होते.' यावरून यंत्रमुक्त प्रकारामध्यें भौतिक आण्विक शक्ति संयोगजन्य अस्त्रें होतीं असें दिसत. पण त्यासाठीं सुद्धां प्रचोदक, व शक्त्योत्पादक मंत्रही होते. ज्याला यंत्रमुक्त असें वर म्हटलें आहे, ती विद्या ऐतिहासिक कालात भारतात उपयोगिली गेली होती असें साधार प्रतिपादणें शक्य आहे. त्याचे पुरावे पुढें दिल्याप्रमाणे आहेत. (१) इ. स. १७९२ मध्यें हैदरअलीच्या सैन्यानें १० फूट उंचीच्या बांबूवरून मैल दूर असलेल्या ब्रिटिश सेनेवर श्रीरंगपट्टण येथें ६ ५ पौंडी रॉकेट्स

भारतीय अस्त्रें व आण्विक शस्त्रें . आजच्या अर्थशास्त्रीय व्यवहारदृष्ट्या अस्त्राचा विचार केला तर भारतीय अस्त्रें सर्वात कमी खर्चाचीं व त्याच्या उत्पादनाशीं व सिद्धतेशीं फक्त ती सिद्ध करणाऱ्या एकाच व्यक्तीचा सबध येतो. याच्या उलट आधुनिक अण्वास्त्राचे स्वरूप आहे वास्तविक विचार करिता आधुनिक अणुजनित मारक शक्तीला 'अस्त्र' हा शब्द लावणे अयोग्य आहे. त्याना अणुशस्त्र असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक वाटते. कारण तीं अनतपटीनें खर्चाचीं व सहस्रावधि यत्राच्या आणि

सोडून त्याचा पराभव केला. (पुनः इ. स. १७६९ साली भारतीय सैन्यानें पुन' त्याच भागात उपयोगून शत्रूचा त्याच भागात परभव केला.)

(२) चिनी लोकाना 'अग्निबाण' (Arrows of Flying Fire) सोडण्याची क्रिया माहीत होती. इ. स. १२३२ मध्यें मोंगल लोकानी 'काईफग' हलीचें (pien-king) ह्या शहरावर हल्ला केला तेंव्हा त्या मोंगल सैन्यावर सोडिलं होते. बदुकीची दारू त्यात वापरली होती. चिन्यानीं ही दारू इ. स. १२०० सालीच शोधून तयार केल्याचें ऐतिहासिक सत्य आहे.

(३) इ. स. १९०२ सालीं मुबई येथे चौपाटीवर लो. टिळक व इतर मडळींच्या देखत भारतीय यत्राच्या मदतीनें श्री. तळवलकर (?) ह्यानीं आकाशात बऱ्याच उचीवर विमान उडवून दाखविले होतं! पण लगेच त्याच माणसाचा खून झाल्याचाही प्रवाद ऐकिवात आहे. त्यानतर कोठें 'राइटबधू' इग्लड-यांचा विमानप्रयोग इग्लडात झाला! (१) व (२) ही माहिती पृ. ४८६ वरील ग्रथात आहे

(४) अलीकडे 'थुबा' (केरळ) येथून हवामान शोधक प्रयोगाचीं रॉकेट्स—पण तीं पाश्चिमात्य पद्धतीचीं—तयार झाल्याचें प्रसिद्धच आहे.

(५) 'नवनाथ' हे अस्त्रविद्येंत प्रवीण होते याचे ऐतिहासिक पुरावे 'गोरखनाथ और उनका युग'—हजारीप्रसाद द्विवेदी—याच्या ग्रथात पहावे. मत्रशास्त्र ग्रथाच्या पूर्वार्धातही भारतात अस्त्रविद्या ऐतिहासिक कालात जिवत असल्याचीही माहिती दिली आहे.

प. सातवळेकर यानी 'पुरुषार्थ' मासिकात विमानसदृश वायुवाहनें व त्याचे आकार, गति व त्याचे साहित्य ह्याच सचित्र वर्णन दिलेलें आहे.

माणसाच्या संयुक्त खटाटोपानें उत्पन्न होणारी असतात एवढेंच नाव पण हीं अणुशस्त्रें आण्विक शस्त्रें—फक्त मारकच असतात. तसेंच तीं एकदा म्हणजे एकदां स्फोटानंतर ठेवण्याजोगी वा बाळगण्याजोगी असतातच असें नाहीं. आणि ते जरी नीं असलीं म्हणजे त्या धारकाचें रक्षण होईलच असें नाहीं. याच्या उलट भारतीय अस्त्र ही वस्तु बाळगण्यासाठीं वा साठवण्यासाठीं म्हणजे संग्रहासाठीं स्वतंत्र जागा अशी लागतच नाहीं. कारण भारतीय अस्त्र हें मंत्रजनितच—म्हणजे शब्द – आवाज – स्पंदन – जनित असल्यानें त्याला स्वतंत्र जागेची जरुरीच लागत नाहीं, तसेंच तें जसें मारक वा नाशक आहे, तसें तें उत्पन्नकर्त्याचें रक्षकही आहे. अस्—असणें, ज्याच्या केवळ अस्तित्वामुळेंच रक्षण होतें, तें अस्त्र व ज्या शक्तीमुळें रक्षण होतें तें शस्त्र असा शस्त्र व अस्त्र यांतील फरक आहे. शस्त्र हें साधन परतंत्र असतें तर अस्त्र हें स्वतंत्र असतें हेंच खरें.

ध्वनीच्या स्पंदनामुळें पदार्थाला आकार प्राप्त होतो, हें आधुनिक विज्ञानानें अलीकडे सिद्ध केलें आहे. पण तें भारतीय ऋषींनीं फार पूर्वींच सिद्ध केलेलें होतें. ज्याअर्थी विशिष्ट स्पंदनांनीं विशिष्ट पदार्थ तयार होतो हें सिद्ध झालेलें आहे, त्याअर्थी भारतीय वैदिक मंत्रांतील शब्दोच्चारापासून विशिष्ट स्पंदन उत्पन्न होऊन तो तो विशिष्ट पदार्थ उत्पन्न होत असे, तसा आताही होऊं शकेल, हें उघडच आहे म्हणजे आजही तीं व तशीं अस्त्रें उत्पन्न करणें अशक्य नाहीं ही शक्ति वैदिक मंत्रांतच असल्यानें ते व त्यापासून करिता येणारीं अस्त्रें ही पण स्वयंभू आहेत. आधुनिक काळांत कोणतीही वस्तु तयार करण्याचें टेक्निक तंत्र असतें, तसें वैदिक मंत्राचेंही आहे. ते मंत्र टेक्निक पद्धतीनेंच उच्चारणें हें त्या तंत्राचें एक मुख्य अंग आहे गायनशास्त्रांतील तान, आलाप, अस्ताई ही जशीं तंत्रें आहेत व तीं तशीं गाइलीं तरच जरूर तो परिणाम त्या स्पंदनद्वारें होतो हें सत्य, तद्वतच मंत्रोच्चाराचें तत्परिणामी तंत्र आहे. यावरून असें ठरतें कीं, त्या मंत्रांतील सामर्थ्य अर्थापेक्षा मुख्यतः

प्रभावी परंतु परमोदात्त शांतिप्रधान छायेत विलीन होण्यास लागिले. **उग्रवलतेजोवर्चसी मारकत्व व प्रशांत प्रभावी चिरतारकत्व ह्या दोन्हीं शक्ति भारतीय अस्त्रांत होत्या.** अजून आहेतच आहेत. एवढेंच नव्हे तर चिरंतनच आहेत. सध्या बाण आहे, ती साधकप्रवण जीवात्म्याची. याच विश्वामित्रानें प्रभु रामलक्ष्मणाना बलातिबला नावाची दुर्धर्ष तेज, अकुंठित गति, क्षुत्पिपासाविजय इत्यादि सामर्थ्य प्राप्त करून देणारी विद्या म्हणजे मंत्र सांगून त्याचा यथाविधि यथाशास्त्र जप करावयास लाविला. तेंव्हा तसें सामर्थ्य रामलक्ष्मणाना मिळालेंही. महाभारतकालातही भीष्मद्रोणादिकापाशीं अशी अस्त्रविद्या होती व तिचा उपयोग भारतीय युद्धातील कौरव व पांडव सेनानी ह्यांनी केलाही अलीकडील इतिहासकालात नवनाथापैकीं गोरक्षादि नाथानीं अस्त्रविद्येचा प्रभाव दाखविला. अल्लाउद्दीन खिलजीनंतरच्या पठाणवंशीय इस्लामियाना नालंदापीठातील साधूनीं काहीं मंत्रमुक्त अस्त्रप्रयोग करून मगध स्वारीचा बेत व चाचणीप्रयोग रद्द करण्यास लाविला. असे ही इतिहास सांगतो.'[१]

ही अस्त्रविद्या सावित्री विद्या (सवितृ-सविता-सूर्य) या नावाने ओळखिली जाते. ऋग्वेद मंडल ५-८२-१ यामध्ये सावित्री विद्या मंत्र आहेत. गुप्त सांप्रदाय यातील सावित्री विद्येचा ऋषि विश्वामित्र असून, तो सावित्रीमंत्र 'ॐ भू सावित्रीं प्रविशामि धियो यो न प्रचोदयात् ॐ' असा संपुटित आहे. सारांश, प्रारंभीं सांगितल्याप्रमाणे अस्त्रविद्येचे मूलाधार तेज केवळ सौरतेज नसून वैश्विक, तेज-प्रकाश व त्यातील अविभाज्य ऋणाढीय अणु हे आणि त्याच्या जोडीला वैश्विक वायुमंडलातील कंपनात अनुस्यूत असणारे अणु आणि त्याना संयोजन व नियोजन

१. इतिहासप्रकाश-योगी नरहरि नाथ-चौखांबा संस्कृत ग्रंथ संस्थान-वाराणसी व नाथसंप्रदाय-डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी-चौखांबा ग्रंथ.

पद्धतीनें प्रचोदित करणारी व्याहृतींमधील चित्शक्ति हेच आधार आहेत असे सिद्ध होतें.[1]

आमची आजची गरज– मागे उल्लेखिलेली यंत्रमुक्त जातीचीं भारतीय अस्त्रें ह्याचीं जीं वर्णनें अंशुबोधिनी, वायुतंत्र अगस्ति संहिता, इत्यादि संहितादि ग्रंथात आहेत, त्या माहितीप्रमाणे आधुनिक अण्वस्त्रें (?) अणुशस्त्रें यापेक्षाही तीं यंत्रमुक्त अस्त्रे जास्त सामर्थ्यवान असून तीं मंत्रशक्तीची जोड घेऊन केलेलीं आणि म्हणून बव्हंशी स्वतंत्र होतीं असें दिसतें. हिमालय व विंध्य ह्यामध्यें असलेला गोडा समुद्र हा अगस्तिऋषींनीं विमानानें ओलांडिला असें वर्णन आहे. अगस्त्यऋषींचा काळ ख्रिस्तपूर्व सहा हजार वर्षांचा होता (प्राचीन व हिंदी शिल्पशास्त्र कृ. वि. वझे इ. स. १९२८) म्हणजे सुमारें आठ हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट. त्याकाळीं अस्त्रविद्या भर तारुण्यात होती.

पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांची आजची तयारी त्या मानानें अत्यल्प असून ती त्यानाच भस्मासुर मोहिनीची आठवण करून देईल–पृथ्वीवर बसून ते अनंताकाशात सोडिलेलीं अस्त्रें वा क्षेपणें पृथ्वीवरूनच ताब्यात ठेवितात ही तयारी तुलनात्मक अल्प प्रगतीला फार मोठी वाटते हें खरें, पण हीं

---

१. नवग्रहोपासनेंतील 'सूर्य' याच्या ध्यानातील पुढील श्लो. ६. श्लोकार्ध 'विश्वाकाशावकाश' ज्वलदतिरुचिर ध्वंतशाखाकुशाभीतीनाम्' ह्यावरून विश्वावकाशातील सौर तेजाची कल्पना दिलेली आहे. अर्थात् आमची सध्यां प्रथित अशी 'सूर्य व त्या भोंवती फिरणारे नवग्रहादिमालिका' एवढ्यापुरता विचार नसून विश्वावकाशातील अशा अनेक सूर्यमालिका व त्यांचे तेज व सामर्थ्य याचा अंतर्भाव आहे. वरें ज्ञान ज्ञात असल्याशिवाय तसा उल्लेख ही कवि कल्पना का? ह्या बाबतात 'जगताचा संघर्ष' 'Worlds in Collision' Immanuel Velikovky १९५१–V Gollarz–London ह्या रशियन ग्रंथकाराचा ग्रंथ आर्य, नोर्ड, ग्रीक, इजिप्त, हिब्रु इत्यादि ग्रन्थांमधून विश्वोत्पत्ति व जगदुत्पत्ति बाबतींत पुराव्यासह उल्लेख नादिलेला ग्रंथ सर्वविज्ञानशास्त्रांना वाचनीय असा संदर्भ ग्रंथ आहे.

त्यांचीं अणुशस्त्रें एकदा हातातून सुटल्यानंतर त्यावर सोडणाऱ्याचें जराहि नियंत्रण असत नाहीं. उलट तींच सोडणाऱ्याला हात दाखवू शकतात. तशी स्थिति भारतीय अस्त्राची मुळींच नाहीं. तीं, तो सोडणाराच्या पूर्ण ताब्यात असतात. आमची अस्त्रविद्या मानवाचा देव वनविणारी आहे, तर आधुनिक विज्ञानाची अणुविद्या मानवाचा दानव वनविणारी आहे.[1] याची जाणीव पाश्चिमात्या पैकीं दूरदृष्टीच्या मानवी वृत्तीला होऊ लागली, म्हणून ती मानवी वृत्ति धारक जीव त्या वृत्तीचा पण सन्यसाची अवतारी पुरूष केंव्हा येणार याची मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत. पौर्वात्यापैकीं आम्ही भारतीय 'जुन्या ठेवण्याला' पारखे झाल्यानें हतवीर्य, हतपराक्रम व हतज्ञान झालों आहों. आम्हामधील ब्राह्मणत्व म्हणजे ब्रह्म जाणण्याची अभ्युदय निःश्रेयस्करी प्रज्ञा–नष्ट झाल्याने 'जीते तुम थे ऋषी थे जव', मभी मुर्दे बन गये हो अव' हें जाणून स्वामी रामतीर्थांनी "ब्राह्मणो, आप सीख लो विद्या' असे आम्हा भारतीयाना आर्जवून सांगितलें आहे. पण अजूनही आम्ही 'मृत कीं जिवत' अशा स्थितींत आहों. भारतीय धर्मशास्त्राप्रमाणे त्रैवर्णिकाना व्रतबंध दीक्षेत प्रथम दंड व मगाच गायत्री दीक्षा

---

१. हेच शब्द डेन्मार्कमधील हॅन्स शरफिग, (Hans Scherfig) हा New times १ जानेवारी १९७० ह्या वर्तमानपत्रात 'नवीन वर्षाची चिंतनिका' (New Year's Reflections) ह्या लेखात लिहितो. मानवाचा व मानव्यतेचा नाश करणाऱ्या गुंगी आणणाऱ्या अनेक रसायनाचे कारखाने, कर्णबधिरता व भीति उत्पन्न करणारे वायुयुक्त आवाज, सर्व सृष्ट पदार्थ व पिकें नष्ट करणारीं 'जतुघ्न औषधे' या नावाने उत्पन्न करून त्याचा प्रसार करणाऱ्या द्रव्याचे अनेक कारखाने पाश्चिमात्य देशात किती झपाट्यान वाढत आहेत हें सांगताना 'चंद्रविजय मोहिमेच्या' यंत्रोत्पादनापासून चंद्रावरून माणूस परत आणीपर्यंतच्या सर्व घटनाचा चालक व सूत्रधार "वर्नहर व्हॉन् ब्रान (Werner Von Braun) हा हिटलरच्या 'रॉकेट Rocket' या भयंकर यंत्राचा मुख्य होता व तोच अमेरिकेत सध्या मानवतानाशक वरील कारखान्याचा सूत्रधार आहे.' आणखी भयंकर माहिती 'New Times' पहा.

देण्याचा दंडक व आदेश आहे. तो दंडही पळसाचाच असतो, ह्यातही मोठें वैज्ञानिक रहस्य आहे यामुळे तो ब्राह्मण अस्त्रवर्चस्वी व ब्रह्मवर्चस्वी असाच बने व बनावा ह्या हेतूनेंच ती दीक्षा दिली जाई. रावण स्वतः ब्रह्मवंशोद्भूत होता, त्याच्या राज्यात ब्राह्मण नव्हते असे नाहीं, पण ते आसुरी, अमानवी, तामसी विद्येचे होते इंद्रजित ह्या रावणपुत्राने 'दिव्य रथ' सिद्ध करून तो मिळविण्याचा प्रयत्न मंत्राच्या साधनेच्या मदतीनें केलाच, पण मानवी वृत्तीच्या अस्त्रप्रवीण, म्हणण्यापेक्षा अस्त्रातील सामर्थ्यसंपन्न, वायुसुतानेंच इंद्रजिताची ती तमप्रधान सिद्धि धुळीला मिळविली! आधीं बडगा–दंड–मग सांत्वन हीच आजही जरूर. यासाठीं पाश्चिमात्यांच्या धिट्या व सर्वतोपरी परावलंबी विज्ञानाच्या मागें न लागता स्वाधीन स्वतंत्र आणि कमी खर्चाच्या सावित्रीविद्येच्या अस्त्रविद्येच्याच मागे आम्ही का लागू नये? आम्ही अण्वस्त्रें बनविणार नाहीं, ही 'दंडेन सर्वे वश' ह्या दृष्टीनें मूर्खपणाची व कमकुवत असलेल्या नपुंसक निधर्मीवृत्तीची द्योतक आहे मानव्य टिकविणाऱ्या अस्त्रविद्येचा मागोवा घेत तरुण भारतीय वीरांनीच पुढें यावें, असे वाटत नाहीं का? ती दीक्षा देणारे गुरूही आहेत, पण त्यांचा ठावठिकाणा अन्यत्र आहे. भारतीय अस्त्रविद्याच अखेरीस मानव्य मानवता–टिकवील व प्रस्थापित करील हेंच निश्चित

३ भारतीय कर्मकांड–विज्ञान–अल्पदर्शन

(१) **देवदेवता मंत्रोपचार विधिविचार**–कोणत्याही देवाची वा देवतेची उपासना करिताना मग ती उपासना सकाम, निष्काम, नित्य वा नैमित्तिक असो–प्रत्येकास देवदेवतेची (मूर्ती–तसबीर वा प्रतीक–यंत्र) पूजा ही करावीच लागते. अशा पूजेचे प्रकार, पद्धती व साहित्य ह्याचेही अनेक प्रकार आहेत. त्यात चतुःषष्टि (६४) अष्टादश, षोडश, दश व पंच असे उपचार आहेत. महायज्ञयागादिकामध्यें म्हणजे नैमित्तिक

पूजनामध्ये चतुःषष्ठि प्रकारचे पूजोपचार करितात. विशिष्ट नैमित्तिक किंवा अनुष्ठानिक पूजेमध्यें सामान्यतः षोडशोपचार पूजा करण्याची पद्धत आहे. पण नित्य पूजेमध्ये मात्र पंचोपचारी पूजा केली जाते. ते **पंचोपचार** म्हणजे गंध, पुष्प, धूप, दीप, व नैवेद्य हे उपचार केले जातात. **दशोपचारी पूजेमध्यें**—पाद्य, अर्घ्य आचमनीय, मधुपर्क, गंध, पुष्प, धूप, दीप, व नैवेद्य असे दहा उपचार असतात. आणि **षोडशोपचारी** पूजेमध्ये पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नानीय, वस्त्र, आभूषण, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, आचमनीय, ताम्बूल, स्तवनपाठ, तर्पण व नमस्कार असे सोळा उपचार असतात.

आपल्या दूरदर्शी ऋषिमुनींनीं आदेशिलेल्या प्रत्येक कर्मांत प्रथम व्यवहार व त्याबरोबर विज्ञान म्हणजे पंचभौतिकाचें ज्ञान व नंतर पलीकडील अतींद्रियानाच आकलन होणारें अनुभूत व म्हणून अनुभाव्य असें ज्ञान ह्या दोहोंचा उत्तम समन्वय केलेला आहे हें विसरू नये. *सूक्ष्म विचार करून त्याबद्दल आदर व अभिमान बाळगावा वा वाटावा अशी वस्तुस्थिति आहे. केवल भौतिकी विज्ञानाच्या अल्प आधारावर असें का? तें आमच्या बुद्धीला पटत नाहीं असे विचारण्याचें धाडस केलें जातें; पण त्यावेळीं तसें विचारण्याचा वास्तविक अधिकार आपल्याला आहे तरी का? असा विचार त्या जीवातील मनाला शिवतदेखील नाहीं.* असें का होतें? याचें उत्तर त्या जीवाला चित्तचतुष्टयाची (मन-बुद्धि-चित्त-अहंकार) याची ओळखही नसल्यानें त्या जीवाचे ते प्रश्न म्हणजे विचार नसून विकारच असतात! यामुळे 'असें का' म्हणण्याचें धाडस होतें! याबद्दल घृणा वाटते. या सर्व मन स्थितीचा व वस्तुजाताचा आधुनिक दृष्टीच्या अल्पजीवाच्या विज्ञानाचा विचार करणें हे येथें अप्रस्तुत असल्यानें प्रथम त्या त्या आचाराची रास्त माहिती असणे योग्य. कारण *ती माहितीदेखील आधुनिक अल्प जीवाला नसते, म्हणून ती प्रथम* द्यावयाची एवढेंच या ठिकाणीं करावयाचें आहे. प्रथम व्यावहारिक

माहिती व मगच विज्ञान. एवढी क्रिया झाल्यानतरच आचारकाति सध्यां तरी समजनीय वा शक्य आहे.

(२) **कांहीं पूजोपचाराचा खुलासा :** अष्टादशोपचारामध्ये 'आसन समर्पयामि' असे आहे. देवतेच्या स्वागतासाठीं आसन म्हणून निदान पाच फुल, स्वागतासाठीं पुन. सहा फुले द्यावीं. पाद्य म्हणजे चार पळया पाणी अधिक दुर्वा वा दर्भाचीं टोकें, कमळ, तादुळ, विष्णुकात नामक वनस्पति इत्यादि. **अर्घ्य** म्हणजे चार पळया पाणी, त्यात गध, फळ, फूल, अक्षता (न तुटलेला तादूळ) यव, श्वेत तीळ, दर्भाचीं टोकें वा तुलसीपत्र, **आचमनीय** म्हणजे सहा पळया पाणी, त्यात जायफळ, कक्कोळ व लवग याचे थोडे चूर्ण असावें, मधुपर्कांत कास्यपात्रात तूप, मध, दहीं — **आचमन** यात एक पळी शुद्ध पाणी, **स्नानासाठीं** पन्नास पळया पाणी. **वस्त्र** म्हणजे चारा अगुळापेक्षा थोडे जास्त सूत वा दोरा, उपवस्त्र यज्ञोपवीताचा जोडा (दोन वा तीन वा पाच जानवी), **आभरणें** सोनें, मोतीं, इत्यादि वस्तु. **गंध** म्हणजे चदन, अगरू, कापूर इत्यादि सुवासिक पदार्थांचे मिश्रण वा अष्टगध (प्रत्येक देवतेचे अष्टगध निरनिराळ्या पदार्थाचे असते) **पुष्प** — निदान बरींच देखणीं, सुवासिक रगीत फुले, प्रत्येक देवदेवताचें अष्टगध निरनिराळ्या सुवासिक वस्तूचें मिळून केलेले असते. तसेच प्रत्येक देव देवतेला प्रिय असे फूल म्हणून अर्पण करण्यास — वहाण्यास योग्य असें. शारदातिलक आचारेंदुसारख्या अनेक ग्रथात सागितलें असून त्या प्रत्येक वस्तूच्या देवताप्रियतेमागे आयुर्वेदीय व भौतिकीविज्ञान भरलेलें आहे, हें ध्यानात घ्यावें शिवपुराणातील सृष्टिखडात एक सपूर्ण अध्यायच या विषयावर आहे. **धूप** मुख्यत गुग्गुळचा असावा — **नैवेद्यामध्ये** माणसाला भोजन योग्य वस्तु — यात चोष्य, लेह्य, चर्व्य, व पेय असे पदार्थ असावेत. **दीप** — कापूरमिश्रित कापसाची तुपान भिजवलेली वात एक नमून दोन निदान चार अगुळें लाब असावी, — या दीपाबरोबर सुवासिक शिलापिष्टिका असावी तीसह दीप सात वेळा मूर्तिसमोर मान वा डोळे ह्याच्या खालील

भागासमोर ओंवाळणे—यालाच 'धूपार्ती' म्हणतात. व देवाला ओंवा ळिल्यानतर तीजवरून हातनोंट फिरवून त्या आर्तीचे कण आपले कपाळ. डोळे, तोंड ह्या भागावरून फिरवून चोळावयाचे असतात. नमस्कार, प्रदक्षिणा विसर्जन. **अक्षता**—यात अनेक न तुटलेले तांदुळ वा ज्वारी, गहू, दाणे, असावे. एवढें साहित्य असावें. हे पूजोपचार होत; पण त्यात '*यथामिलितोपचारद्रव्यैः*;' अशी सर्व परिस्थितींना लागू पडणारी सोय करून ठेविलेली आहे. हे विशेष. हा खरा चतुर व्यवहारूपणा, वरील वर्णनात प्रत्येक पदार्थांबद्दल जे जे आकडे सांगितलेले आहेत, त्या प्रत्येकामध्ये विशेष अर्थ म्हणजे विज्ञान आहे त्याच्या स्पष्टीकरणाचे हें स्थळ नव्हे.

(२) **मानसपूजादि उपचार** : मानसिक ऊर्फ उपांशु, जप हा जसा श्रेष्ठ आहे, तशी मानसपूजाही आहे. हा विधि सामान्य साधकीय धारणेच्या कक्षेत न बसणारा विधि आहे. ही मानसपूजा अतींद्रिय शक्ति केंद्राना जागृत करून पच भौतिक सर्वस्वाचा (त्या त्या महाभूताच्या प्रतीकात्मक बीजाना आवाहन करून) न्यास म्हणजे परमेश्वरार्पणात्मक कृतीनें करण्याची क्रिया आहे. आद्य शंकराचार्यांची 'नाह देहो नेंद्रियाण्य' ही न्यासतत्त्वात्मक मानसपूजा प्रसिद्ध आहे 'ल' पृथिव्यात्मक गधम्

१ मानसपूजा—'ल पृथिव्यात्मक गध कल्पयामि (अर्पयामि)। ह आकाशा त्मक पुष्पं अर्प०।—यं—वायव्यात्मक धूप कल्प०। र—तेजोतत्वात्मिक दीप कल्प०। वं—अमृत तत्वात्मक नैवेद्य अर्प०। यरलवह सर्व तत्वात्मक तांबूल अर्प० वा पुष्पाञ्जलि कल्प०॥ ह्या पूजेतही पचमहाभूत मध्ये असणाऱ्या देव देवतेची सगुणरूपाची मानस पचोपचार मानसपूजा या नावानें वर्णिलेली आहे. आमच्या प्राचीन भारतीय ऋषिमुनींच्या 'ज्ञाना'ची व त्यामागील चिरतन टिकणाऱ्या बिनचूक अमोघ व म्हणून अद्वितीय दूरदृष्टीच्या कल्पनेची श्रेष्ठ प्रचीव तरी घेऊन पहा! ठराविक मत्राचें पुरश्चरण करिताना मानसपूजतील प्रत्येक बीजापूर्वी ॐकार लावणें जरूर आहे (जसें ॐ ल पृथिव्यात्मक)

कल्पयामि—अर्पयामि' ही पंचमीत्मक पंचोपचार मानसपूजा सांगितली जाते. ती प्रसंगोपात्त आपत्कालींही करावी असाही शास्त्राधार आहे. याचा अल्प खुलासा 'मंत्रशास्त्र' या पुस्तकांत आलेला आहे.

भारतीय पूजोपचार व विज्ञान : पृथ्वीवरील प्रत्येक धर्मांत 'पूजा' हा विधि आहेच. पूजा म्हणजे सत्कार करण्याची कृति. सत्कार हा शब्दांतही 'सत्' म्हणजे चांगलें एवढाच उत्तानार्थ नसून नित्य चिरंतन व अविनाशी असा अर्थ अभिप्रेत आहे. या सत्कारकार्यांत प्रथम व्यवहार म्हणजे पंचभौतिकी शक्तींच्या स्थानापेक्षी (पृथ्वीवरील त्या त्या भूभागाचे स्थान व परिस्थिति) परिस्थितीचा विचार व मगच त्या भौतिकीपलीकडील वैश्विक परिस्थितीचा विचार करूनच पूजोपचाराचे शास्त्र बनविलेलें आहे. पश्चिम आशियातील इस्लाम, खिस्ती व यहुदी धर्मांतील पूजोपचारामध्ये पाण्याचा वापर कमी, फुलेंही थोडीं व फळांमध्ये मुख्यत: द्राक्षें आहेत; धूपदीप सर्वधर्मीयांत आहेतच. पण आपल्या सनातनधर्माप्रमाणे धूप वा उदबत्ती ह्याच्या घटकद्रव्यांचे स्थल, काल व हेतु भिन्नत्वाप्रमाणे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत. समिधा व हवनद्रव्यें हीं जशीं हेतु भिन्नत्वाप्रमाणे भिन्न आहेत, तशीच योजना पूजोपचारामागें आहे. एवढेंच नव्हे तर तिचा 'जीवशिवैक्य' या वैश्विक शक्तिशीं संबंध आहे. हें ध्यानांत ठेवूनच आमच्या धर्माचाराचा व संस्कृतीच्या अंगोपांगाचा उघड्या डोळ्यांनीं विचार करा म्हणजे खऱ्या विज्ञानरवीचा उदय पूर्वेकडेच होतो पश्चिमेस अस्तच म्हणजे ज्ञानांधकारच दिसणार हेंच सत्य आहे असें पटेल.

मुद्रा, न्यास व विज्ञान : 'पिंडीं तें ब्रह्मांडीं' हें भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विचारधारेचें व भारतीय धारणेचें महत्त्वाचें सूत्रवाक्य आहे. *यामुळें त्याच्या प्रत्येक कर्ममध्ये व विधिविधानामध्ये व्यष्टिसमष्टि दृष्टीनें* किंवा व्यक्ति हा वैश्विक समष्टीचा एक महत्त्वाचा एक घटक आहे ह्या धोरणाचें व दृष्टीचें विज्ञान भरलेलें आढळतें.

देवदेवतांचें आवाहन : त्याची पूजा सामग्री तसेंच व्यक्तीच्या जीवातील चित्शक्ति आणि विश्वचेतन्यातील शिवशक्ति यामध्ये एकात्मकतेचा संपर्क उपन्न करण्यासाठीं करावयाच्या, अगें व इंद्रियें यावर करावयाच्या, कृतिरूप हालचाली, यास मुद्रा व न्यास म्हणतात. ह्यामध्यें विशिष्ट पद्धतीचें व विशिष्ट प्रकारचें विज्ञान, भरलेलें आहे. तें कसे व कोणतें ह्याचे अल्प दिग्दर्शन केलें म्हणजे पुरे असें वाटतें.

मुद्रा – मानेच्या विशिष्ट हालचालीनें होकार अथवा नकार, पसति वा नापसति दाखविली जाते. अंगुष्ठ व तर्जनी ह्याचीं टोकें एकत्र टेकून हाताच्या पंजाची विशिष्ट हालचाल करून उत्कृष्टत्व' उत्तमपणा वा पसती व्यक्त केली जाते. अशा अनेक प्रकारच्या अवयाच्या वा अगाच्या हालचाली ह्या विशिष्ट हेतुदर्शक अशा मुद्राच आहेत. मुद्रा ही कृति जगातील सर्व देशात, त्यातील सर्व मनुष्य मात्रात पूर्वापार प्रचलित आहे. म्हणजे मुद्रा ही कृति सर्वदेशिक व सर्वलोकसामान्य आहे. नृत्य-गायन इत्यादि कलात त्या आहेतच. जपानात तर 'नो'नावाची अगें व इंद्रियें ह्याच्या हालचालीने मनोभाव व अतिरिक्त विचार व्यक्त करण्याची तासानुतास चालणारी नाट्यकृति आहे. नेत्रपल्लवी व करपल्लवी कृति वा भाषा ह्या मुद्राच आहेत. एवढेंच काय पण मुद्रा ही कृति सर्व प्राणिमात्रातही आहेच. सिंह, वाघ, इत्यादि प्राण्याकडे न डगमगता स्थिर दृष्टि ठेवून पाहणें ही एक हेतु साध्यकारी मुद्राच आहे डोळे वटारणें, स्मित हास्यकरणें इत्यादि इंद्रियें व अवयव याच्या हालचाली ह्या मनोविकार व्यक्त करण्याच्या मुद्राच आहेत. अशी वस्तुस्थिति असताना ठराविक मत्राचारामध्यें अथवा पूजोपासनेमध्यें जर ठराविक मुद्रा म्हणजे हालचाली करण्याची नितात आवश्यकता आहे असा आग्रह धरिला तर त्या कृतीला कर्मकांडीय थोताड असें का म्हटलें जावें याचे सखेद आश्चर्य वाटतें.

मुद्रा व न्यास ह्या दोन क्रिया मनुष्य सह-ज व प्राणि सह-ज असून आवश्यकही असतात, म्हणून त्या घडतात व केल्या जातात. मग

धर्मविधींत त्या क्रिया आवश्यक म्हणून जर सांगितल्या, तर त्यांत गैर असें काय आहे? अन्यधर्मीय लोकही अशा प्रकारच्या क्रिया करितातही. जसें स्नानानंतर वा शरीरशुद्धीनंतर पारशीलोक 'कस्ती' (जानवें) झटकतात व मंत्र म्हणतात तो न्यास असतो. नमाज पढतांना **मुसलमान** लोक जी उठबसादि शरीरक्रिया करितात त्या मुद्रादि प्रकार आहेत.

तसेंच ख्रिस्तानुयायामध्येंही प्रार्थनेंत गुढघे टेकणें, स्वस्तिकाकार स्वरूपाचे दोन हात करणें व भीतीच्या वेळींही तसे हात करणें ह्या क्रिया, न्यास व मुद्राच आहेत.

मंत्रशास्त्रांत अनेक वेळच्या अनेक मुद्रा संस्कृत श्लोकरूपानें दिलेल्या आहेत. त्यापैकीं गायत्री जपाच्या आदिअंतीं करावयाच्या मुख्यमुद्राच्या, त्याचप्रमाणे नित्याच्या पूजाविधींत जरूर असणाऱ्या मुद्रा ह्याच्या आकृति दिल्या आहेत. कृति करणाऱ्या तज्ज्ञाकडून त्या मुद्रा एकदा तरी समजावून घेऊन करणें हें चांगलें.

(५) **मुद्रामागील निरीक्षण दृष्टि व विज्ञान** : पूजादि विधींतील भारतीय मुद्राच्या कृतीचा विचार करितां पुढें दिलेल्या दोन गोष्टी ध्यानांत येतात त्या अशा – (१) भारतीय ऋषिमुनींनीं केलेलें सूक्ष्म पण सहज पटून ध्यानांत राहील, असें सृष्टिनिरीक्षण व बोध आणि त्या कृतीमागें मानवी शरीराची रचना (Anatomy) यांतील स्थूल व सूक्ष्म ग्रंथी व नसनाड्या, त्या प्रत्येकाला चेतनावस्थेंत ठेवणारी चिच्छक्ति आणि तिचा वैश्विक चिच्छक्तीशीं असणारा संबंध ह्या गोष्टींचें संपूर्णज्ञान (नवविज्ञाना-प्रमाणे केवळ यंत्रजनित व यंत्रस्पर्शित ज्ञान नव्हे. त्या पलीकडील अतींद्रियशक्तिमार्फत मिळविलेलें ज्ञान) आहे, हे कसें? त्याचें अल्पदिग्दर्शन पुढें दिलें आहे

मुद्रा	निरीक्षण व रचना	कृति व विज्ञान
(१) मृगी मुद्रा—	मृग म्हणजे हरीण. त्याचे लांबट चिंचोळें तोंड व उभी दोन शिंगें. देवाला नैवेद्य दाखवितांना ही मुद्रा करितात, अगदीं लहान मुलाला अन्न भरवितांना अशाच कृतीनें अजाणता आई अन्न थोडें थोडें बोटांनीं भरविते (111) पश्चात हवनाहुती घेण्याचे मापही याच मुद्रेवर बसविलें आहे	कृति—अंगुली व तर्जनी हीं दोन बोटें सरळ उभी करून इतर तीन बोटांचीं टोकें त्या दोन बोटांमध्ये एकत्र जोडल्यानें मृगी मुद्रा होते. विज्ञान—त्या रचनेमुळें बोटें व तत्संबंधी शरीरावयव व इंद्रियें त्याशीं जडित असलेल्या प्रणालीवरील दाब या ताण आणि तद्द्वारें मेंदुभागाशीं साधिलेला व होणारा चेतन्य जागृतीकारक संपर्क ही गोष्ट साध्य होते.
(२) शकट मुद्रा—	शकट म्हणजे लाकडी गाडी. यात २ चाकें व मध्यें आस हे दर्शिलें	(२) यात कोणत्या इंद्रियावर ताण पडत नाहीं ?
(३) योनी मुद्रा—	या मुद्रेतील बोटाच्या रचनेचा आकार स्थूलमनानें योनीसारखा होतो.	विज्ञान—या मुद्रेमुळें नाभिस्थित भयोशीं संबंध येतो.

मुद्रा	निरीक्षण व रचना	कृति व विज्ञान
(४) सुरभि मुद्रा—	पाचही बोटांची विशेषरचना चित्रात पहा.	**विज्ञान**—या मुद्रेचा पचन शक्ति नीट ठेवण्याशीं संबंध आहे. शरीरातील पृथ्वी व जलतत्त्व किंवा वायु व आकाशतत्त्व यांचे मीलन साध्य होते. या मुद्रेच्या मदतीने पित्तविकार शमतात. मूत्रविकार नष्ट होतात म्हणून षट्चक्र भेदनक्रियेला ही मुद्रा सहाय्यक होते. परंतु अन्यवस्थित क्रियेने मृत्यूचा धोकाही संभवनीय होतो.
(५) वेणु मुद्रा —	कृष्ण 'वेणु' नावाची स्वरनलिका (अलगुजें, बासरी) वाजवीत असताना तो एक पाय वक्र व दुसरा पाय सरळ ठेवितो ह्या निरीक्षणाच्या आधारावरील मुद्रा.	**कृति**—'अगनकअधरीं धरि पावा' ह्या प्रकारची पाय, हात, बोटें व शरीर ह्यांच्या रचनेनें सुषुम्ना नाडी स्थिरावयाची तयारी होते. व तद्द्वारें कुंडलिनी जागृतीची पूर्व तयारी होते तें **योग विज्ञान** यात आहे.

पंकज (कमळ) शंख, लिंग, अंकुश, धनुष्य, बाण, परशु इत्यादि प्रत्येक मुद्रेमध्ये वस्तु व कार्य ह्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून ती वृत्ति प्राप्त करून घेण्यासाठीं जरूर त्या शरीरावयवाच्या रचना करावयाच्या असतात. योगामध्ये शेंकडों मुद्रा असून व त्या साध्य होण्यासाठीं क्वचित् प्रसंगीं अल्प पण केशवत् तीक्ष्ण शस्त्रक्रियाहि करण्याचा आदेश आहे. (जसे— मस्तकातून स्रवणारें अमृत प्राशन करितां यावें म्हणून जिभेखालची नस कापून करावयाची **खेचरी मुद्रा**—व ही सिद्ध करण्यासाठीं **'शक्ति-शालिनी** मुद्रेची आवश्यकता आहेच व ती करावयाची असते. ह्या सर्व मुद्रांचा तसेंच **चौऱ्याशीं आसनांचा मूळजनक भगवान शंकर हाच आहे.** 'मुदं ददाति देवानां द्रावयति असुरानपि' **देवांना** (म्हणजे शरीरस्थ शक्तिकेंद्रांना) **आनंद देणारी व असुरांना** (जडलेल्या रोगांना वा अनिष्टवृत्तींना) **पळवून लावणारी जी अवयवांची हालचाल, तिचें नांव मुद्रा.**

(६) न्यास–'नि' + अस् = न्यास. याचा अर्थ ठेवणे स्थापना करणे असा आहे. मग कोणाला, कोठें व कां बसवावयाचा? स्थापना कोणाची व कां करावयाची? न्यासाचे प्रकार अनेक आहेत. ते विचारांत घेतले म्हणजे वरील प्रश्नाचीं उत्तरें मिळतात. करन्यास, हृदयादिन्यास, प्रणवन्यास, व्याहृतिन्यास, अ-क्षर न्यास, अंगन्यास, मातृकान्यास, व्यापकन्यास इत्यादि अनेक नावांचे व प्रकारचे न्यास धर्मकार्यांत सर्वत्र सांगितलेले आहेत.

(८) न्यासा मागील भारतीय दृष्टि'—असंख्य स्वयसक्त व स्वयंप्रचोदित अणु असलेल्या एका रेतबिंदूपासून वाढून तयार झालेल्या शरीराचा खरा मालक जो आहे, **त्याचेंच हें शरीर आहे,** 'माझें

---

१. अप्रसिद्ध राहू इच्छिणाऱ्या बंगाली महात्म्यानें लिहिलेल्या व हिंदींत रूपांतरित झालेल्या 'पूजातत्त्व', 'यज्ञतत्त्व' या ग्रंथांतील विचारधारेंतून सुचलेले विचार वर दिले आहेत. (गो. प्र. भा.)

आहे असें मानणारा व म्हणणारा 'अहं' त्याचें नव्हे ('देह हे राउळ। आत्मा हा पंढरी।' ही तुकारामोक्ति) ह्याची जाणीव लहानपणापासून असावी, व्हावी व निरहंकार वृत्ति, हें शरीर म्हणजे मी नव्हे वा हें 'माझे' नव्हे ही निरासक्त वृत्ति व्हावी, हा न्यास करण्यातील भारतीय दृष्टिकोनाचा एक पैलू आहे. दुसरा महत्त्वाचा अंतर्गाम्भ्याचा पैलू आहे त्यामध्यें पुढील गोष्टी येतात.

या देहरूपी राऊळाच्या मालकानें आपल्या घरात किती व कोठें शक्तिकेंद्रें (Power Houses) ठेविलीं आहेत (सप्तचक्रें), तसेंच त्या त्या शक्तिकेंद्राशीं नित्य संपर्क ठेवून, न बिघडणारीं, स्वयंचलित व स्वयंशक्त्युत्पादनक्षम अशीं यंत्रस्थानें (Glands– ग्रंथिसमुच्चय जसें– अग्निग्रंथी, ब्रह्मग्रंथी, विष्णुग्रंथी, रुद्रग्रंथी इत्यादि) त्या त्या ठिकाणचे गणपति, ब्रह्मदेव, विष्णु, शिव इत्यादि अधिकारी आणि त्या सर्वांची नियंत्रक सहस्रदलीय कमलात स्थानापन्न झालेली आदिशक्ति ह्या सर्वांची ओळख करून त्या त्या स्थानीं नतमस्तक होऊन आशीर्वाद मागण्यासाठीं फक्त स्पर्श करण्याची क्रिया हस्तांगुलिकाकरवीं करून निर्हेतुक त्यागपूर्ण सेवा अर्पण करणें हा न्यासाचा दुसरा पैलू होय. हा पैलू फार महत्त्वाचा आहे. त्याचा खोल विचारण्याचें हें स्थळ नव्हे, तरी एवढें खरें कीं आपल्या शरिराची ठेवण, घडण व बनावट ह्याची पूर्ण माहिती आपल्या पूर्वजांना होती. एवढेंच नव्हे तर ह्या देहाला नीट सुस्थितींत कसें ठेवावें व या देहाचा कोणकोणत्या कार्याकरिता कसा उपयोग करावा हेंही माहीत होतें. यामुळें या देहातील जीवाला 'थोरल्या देवानें'—त्या चिच्छक्तीनें उपयोगात आणावयाची देह ही वस्तु त्या जीवाची नाहीं. म्हणून तिजवरील खोटें ममत्व स्वामीत्व सोडून द्यावें, त्या ममत्वाचा 'संन्यास' घेण्यास विसरू नये, हा न्यासाचा दूरदर्शी हेतु आहे. त्या ग्रंथी, त्यांची शक्ति, त्यांशीं निगडित अशा हजारो केशवाहिन्या, मेंदूतील क्रियाशील स्थानें व त्यांचें सामर्थ्य ही माहिती, हें ज्ञान हा योगशास्त्राचा विषय

आहे. तथापि त्याचा निरनिराळ्या प्रकारच्या न्यासक्रियाशीं घनिष्ठ संबंध आहे. एवढे तरी ध्यानात असावे.

'गायत्री मंत्र' हा तेजोबलवर्चसी असा सर्व श्रेष्ठ मंत्र आहे, हा का व कसा ह्याचा सर्वांगीण विचार पुढे योग येईल तेव्हा केला जाईल. पण त्या मंत्रातील २४ अक्षरें, त्याच्या देवता, त्यातील तत्वे व त्याच्या तन्मात्रा, त्यासाठीं करावयाच्या २४ मुद्रा आणि देहातील २४ न्यासस्थानें ह्यात महत्त्वपूर्ण असें नरविज्ञानापलीकडील 'ज्ञान' म्हणजे ब्रह्मज्ञान—ब्रह्माडज्ञान भरलेलें आहे. एवढाच निर्देश करणे येथें पुरे आहे.'

(७) जपसाहित्य विज्ञान : कोणताही जप करिताना त्यासाठीं म्हणजे जपसंख्येची मोजणी करण्यासाठीं 'माळ' उपयोगात आणितात. इतर सर्व धर्मीयातही 'माळ'च उपयोगितात. अशी माळ, तिचे घटक पदार्थ, तिची लावी, तिचा उपयोग करण्याची पद्धति, इत्यादि बाबतींचें आमच्या ऋषिमुनींनी एक शास्त्रच बनविलेलें आहे. तितका सर्वांगीण विचार या बाबतींत अन्यधर्मीयाच्या प्रवर्तकांनी केलेला नाही.

माला साहित्य–प्रकार व परिणाम : माळेंतील मणि (त्या त्या पदार्थाचे मणि) सामान्यत शास्त्रशुद्ध पद्धतीप्रमाणे २७,५४ किंवा १०८ असावे, अन्य संख्या[२] अशास्त्रीय. हे अंक ठरविण्यात अंक शास्त्रातील (science numerology) ९ ह्या अंकाची महती, परिणाम ह्याबद्दल विज्ञान भरलेलं आहे. वरील संख्येत ९ हीच बेरीज येते.

---

१ गुरु चरित्राच्या ३६ साव्या कर्मकांडीय अध्यायात वरील माहितीचा उल्लेख आहे. याशिवाय अन्य अनेक ठिकाणीं आहे.

२. तथापि मोक्षार्थ जपासाठीं २५, ५० तथा १०० मण्याची, धनार्थ ३०, ६०, १०० मण्याची व पुष्टिकामार्थ २७, ५४–१०८ मण्याची असावी असा शास्त्राधार आहे.

माला साहित्याचे नाव	उपयोग	जप परिणाम[2] व देहावर परिणाम
१ पोवळे	देवी गणपति वा मंगळ ह्यांना प्रिय.	सहस्रपट–पित्तशामक
२ मोती	सद्य फलदायी–संपत्ति समृद्धि कारक–मोक्षलाभार्थ	लक्षपट–पित्तशामक वाजीकर
३ स्फटिक	भोगप्रद, विद्यासिद्धिसाठीं	१० हजारपट– गंडमाला दाहक
४ चांदी	कामना पूर्तीसाठी	चांदी–दशलक्षपट.सुवर्ण–शामक–कोटि पट
५ सुवर्ण (अष्टापद)		विषनाशक–क्षयग्रंथी दाहक
६ हीरक पाच इत्यादि	सिद्धी प्राप्तीसाठी–तांत्रिक कामात उपयोगी	रत्नमणि १० हजार पट. हृद्रोग शामक. पाचक
७ शंख	लक्ष्मी प्राप्त्यर्थ, धर्मसिद्ध्यर्थ	वात नाशक, यकृत् पुष्टिदायक
८ कमळ बीज (पद्माक्ष)	सर्व कार्योपयोगी–कृष्णप्रिय	दशलक्षपट. वीर्यवर्धक
९ रुद्राक्ष[1]	सर्वसिद्धिप्रद–शंकरप्रिय	अनंत पट. रक्तदाबहारक
१० तुलसी काष्ठ वा चंदन	विष्णुप्रिय–सर्वकर्मोपयोगी स्त्रिया व शूद्र ह्यांना चालणारी	तुलसी काष्ठ–त्वरित इच्छित चंदन–शतपट–शामक–क्षुधावर्धक
११ कुशग्रंथी	पापविनाशक	शतकोटी पट–रक्तग्रंथीवर्धक
१२ पुत्रजीवीचे मणि	पुत्रपशुधान्यसमृद्धिकारक	दशपट. वाजीकर
१३ हत्तीचे दात	सर्व प्रकारच्या आकर्षण प्रयोगासाठीं	अस्थि शक्तिवर्धक.

१. रुद्राक्ष १ ते १४ मुखापर्यंतचे असतात. त्यांचे महत्त्व मुखपरत्वें भिन्न आहे.

२. मालासाहित्याचे शरीर व आरोग्य ह्यांच्या दृष्टीने अनेक उपयोग आयुर्वेदात सांगितलेले आहेत.

वरील साहित्याची माला कोणत्या पद्धतीनें बनवावी, आंतील सूत्र कोणत्या धातूचें असावें, दोन मण्यामध्यें ग्रंथी कां असावी, त्यांतील मेरुमणि व त्याचें महत्त्व, माला कोणत्या बोटावर धारण करून कोणत्या बोटांनीं मणि फिरवावे, माला शरीराच्या कोणत्या भागाशीं धरावी इत्यादि इत्यादि अनेक गोष्टींचा बारकाईनें विचार केलेला आहे व त्यांचा शरीरस्थ शक्तिकेंद्राशीं कसा संबंध येतो ह्या सर्व गोष्टी विशद करणारी माहिती शारदातिलक, मंत्रमहार्णव, रुद्राक्षोपनिद् इत्यादि ग्रंथांत व अन्य पुराणांत दिलेली आहे.

एवढेंच नव्हे तर माला तयार झाल्यानंतर तिजवर करावयाचे संस्कार कोणत्या द्रव्यानें करावे, त्यानंतर, तिची इष्टफलदायित्वासाठीं करावयाची प्रार्थना, जपानतरची प्रार्थना इत्यादि अनेक गोष्टी सागितलेल्या आहेत. *या सर्व खटाटोपाचीं कारणेंही त्या त्या मंत्रांत ग्रथित केलेलीं आहेत.*

प्रारंभीं माला प्रार्थना—ॐ ह्रीं माले महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणी। चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदाभव॥ १ ॥ नंतर 'अविघ्नं कुरु माले त्वं गृह्णामि दक्षिणे करे। जपकाले (किंवा च) सिद्धयर्थे प्रसीद मम सिद्धये॥ २ ॥ आणि जपाच्या शेवटीं—'त्वं माले सर्व देवानां प्रीतिदा शुभदा भव। शिवं कुरु त्वं मे भद्रे यशोवीर्यंच देहि मे ॥ ३ ॥ ही मालेची थोरवी कां? **जपमंत्रस्पंदनानें मण्यांच्याद्वारें वाहणारीं कंपनें नाभिस्थित सर्व नाड्यांच्याद्वारें शरीरांतील त्या त्या शक्तिकेंद्रांतून प्रसृत करून सर्व शरीर मंत्रोद्भूत सामर्थ्यानें बलशाली, व तेजोमय करून कार्यसिद्ध करावयाचें हा हेतु. खुद्द समर्थ रामदास स्वामींनीं पण वरील स्वरूपाचें विधान सांगितलेलें आहे'**

विनसाहित्याची माला—हिला अ-क्ष माला म्हणतात. कोणत्याच वस्तुचें साहित्य हिला लागत नाहीं. अक्षरें म्हणजे बीजें हेंच हिचें साहित्य.

---

१. सज्जनगड मासिकाच्या मार्च १९६७ व नंतरच्या अंकात पहावें.

अ पासून क्ष पर्यंतचीं पन्नास अक्षरे-बीज-मातृका-ह्याच्या सहाय्यानेंच इष्ट मंत्र जपावयाचा जसें – 'अ हरि ॐ न शिवाय' श्रीराम राम राम "अ" असे अक्षर इष्ट सख्या लवकर सपविण्याच्या दृष्टीनें चार वेळ म्हणून मग पुन 'आ हरि ॐ नम शिवाय—आ'. पूर्ववत् चारदा म्हणत क्रमानें इ, 'इ ऊ' क्ष पर्यंत त्या त्या बीजान मंत्र सपुटित करावयाचा. अशा अ–क्ष मालेत 'ळ' हा मेरुमणि समजावयाचा असतो. याच पद्धतीन कोणत्या बीजापर्यंत येऊन जप थांबविला एवढें ध्यानात ठेविले म्हणजे झालेल्या मत्राची मोजणी सहज सुलभ होते पण तांत्रिक मंत्र किंवा देवदेवताचे विशिष्ट मंत्र ह्या पद्धतीनें जपिता येत नाहीत. कारण त्या प्रत्येकाचीं बीजे असतातच. सदरहु पद्धति सामान्यत सिद्धनाम मंत्राच्या पुरश्चरणाला जास्त सोईची असते भारतीय कर्मकाड फार मोठे आहे त व त्यामागील 'विज्ञान' येथे देणे हा हेतु नसून त्या कर्मकांडामागं भरलेले विशेषज्ञान – विज्ञानज्ञान न हे, ह्याची अल्प कल्पना, थोडीशी चुणुक आमच्या नवभारताला देणे, दाखविणे हा हेतु आहे. अगदीं बारीकसारीक कृती विशिष्ट पद्धतीन करावयाची असा दण्डक आहे व त्याचे कारणही आहे जसें देवाला नैवेद्य दाखवितांना पात्राखालीं चौकोनी मडल करावयाचे, पिंडदानादि श्राद्धकर्मीय नैवेद्यात पिंडाखालीं त्रिकोणी मडल करावयाच, काही कर्मांत वर्तुळाकार मडल करावयाचे, भस्म लावितांना भस्माचे तीन तीन पट्टे ओढावयाचे, वहन कार्यात कुदाभोवता देव देवता स्थापितांना दर्भांनाच व तेही उभे खाली वर अशा रेषा ओढावयाच्या व त्याही ठराविक दिशेकडूनच प्रारंभ करूनच काढावयाच्या इत्यादि प्रत्येकाच्या कर्मामागे काही हेतु असून तत्सिद्ध्यर्थ अशी कृति का करावयाची ह्याच 'विज्ञान' आहे हा कृतीचा

---

[१] अशा प्रकारचा मंत्र जप सागणारे सागलीचे एक गृहस्थ व गुरुदेव रानडे य च्या सारख्या निंबाळ सांप्रदायातील उपासक मला माहीत होते (गो प्र भा)

खटाटोप प्राचीन मन्त्रद्रष्ट्या व मन्त्रकर्त्या ऋषींनी उगाच मूर्खपणाने करून ठेविला का? एवढाही विचार आमच्या नवभारताने करू नये का? आमचे मन्त्र व त्याबरोबर त्याची कृति (जसे वेणु धमन्या प्रज्वाल्य, अथ अपउपस्पृश्य) ही पण त्या मन्त्राबरोबर जोडून पाठ करण्याची प्रथा ठेविली म्हणूनच हजारो वर्षांनतर अजून ते कर्मकांड, ती कृति टिकून तरी राहिली! 'हा केवढा दूरदर्शीपणा.' मन्त्र हे टेपरेकार्ड करणे व त्या बरोबर कृतिमन्त्रही रेकॉर्ड करणें हें काम केले तरीही मन्त्रोच्चार करणाऱ्याच्या आवाजामधील व आवाजामागील जिवंतपणा त्या यन्त्रातील आवाजात येईल का? येतो का? गाणे प्रत्यक्ष ऐकण्यात व रेडिओ ग्रेट ऐकण्यात हा फरक नाही का लक्षात येत? इत्यादि गोष्टींवर केव्हा विचार करणार? सर्व मन्त्रोद्गाते गुरुजी दिवंगत झाल्यावर का?

४ भारतीय 'ज्ञाना'चें गौरीशंकर

वरील सर्व विवेचनावरून असे ध्यानात येईल की, आम्हा भारतीयांचे प्राचीन 'विज्ञान' हे अनंत विश्वासवंबाचें सांगोपाग असे 'ज्ञान' होते. त्या सर्व ज्ञानाचा भर अखिल विश्वाची धारक व चालक अशी जी 'चिच्छक्ति' ती आणि व्यक्तीमधील 'जीव' रूपानें वावरणारी चिच्छक्ति ही एकच असल्याने तो संबंध प्रत्येक मानवाने जोडणे, एवढेंच नसून त्याचा अनुभव घेणें हे प्राचीन भारतीयांचें खरें व्यापक 'ज्ञान' होतें.

श्रीकृष्णाने भगवद्गीतेत अध्याय सातमध्ये अर्जुनाला पुढे दिल्याप्रमाणे सांगितले.

'ज्ञान तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

हा 'ज्ञानविज्ञानयोग' होय. याचे स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वराना

ज्ञानेश्वरींत फारच समर्पकपणे केलेले आहे. ते असे · तुज ज्ञान[1] सांगेन तेसें । विज्ञानेसीं[2] ॥ २ ॥

एथ विज्ञान काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें । तरी पै आधीं जाणावें । तेंचि लागे ॥ ३ ॥ मग ज्ञानाचिये वेळे । झाकती जाणिवेचे[3] डोळे । जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेकली सातीं[4] ॥ ४ ॥ तैसी जाणीव जेथ न रिघे[5] । विचार मागुता पाउलीं निघे । तर्क आयणा[6] नेघे । आंगीं जयाच्या[7] ॥ ५ ॥ अर्जुना या नाव **ज्ञान** । येर **प्रपंच हें विज्ञान** । तेथ सत्यबुद्धि ते अज्ञान । हेंही जाण ॥ ६ ॥ आतां अज्ञान अवघें हारपे । विज्ञान करपे । आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ॥ ७ ॥

येथें 'येर प्रपच तें **विज्ञान** ' याचा अर्थ पुढें भगवतानीच स्पष्ट केला आहे तो असा 'भूमिरापोऽनलो वायु खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीय मे भिन्ना **प्रकृतिरष्टधा**' ॥ ४ ॥ ही अष्टधा प्रकृति म्हणजे भूमि, उदक, तेज, वायु, आकाश, व मन, बुद्धि आणि अहंकार ही माझी आठ प्रकारची प्रकृति होय. हा 'प्रपचाचा' पसारा आहे. **प्र-पंच म्हणजे पंचमहाभूतांचा [पृथ्वी–आकाश] मोठ्या प्रकर्षाने (प्र) विश्वात जो खेळ म्हणजे व्यवहार सुरू असतो, तो होय.** हा 'प्रपच' ह्या शब्दाचा अभिप्रेतार्थ आहे

पश्चिमेकडील आधुनिक नवविज्ञान अजून घोंटाळनच आहे, त्याना या पचमहाभूताच्या पसाऱ्याचें थोडेसें आकलन झालें असून बरेच वा पूर्ण आकलन व्हावयाचेंच आहे असें असून 'नवीन शोध, मानवाचा पचमहाभूतावरील अजब विजय' इत्यादि बालिश वल्गना ते नवविज्ञान-वादी करीत आहेत. आणि आम्ही भारतीय म्हणजे त्या प्रपच विज्ञानाचे वारसदार, आश्चर्यचकित होऊन त्या नवविज्ञानाच्या अत्यल्प प्रगतीच्या

१ ब्रह्मज्ञान. २ व्यावहारिक ज्ञान. ३ बुद्धीचे. ४ असता. ५ शिरत नाही. ६ हुरूप. ७ ज्या ब्रह्माच्या.

मागे लागलो आहों ही फार खेदाची गोष्ट नव्हे का? विचाराच्या मिती खालच्या पायरीवर आपण आलेले आहो ह्याची सिंहावलोकनी जाणीव आम्हाला व्हावयास नको का?

ह्या 'प्रपंचा'च्या 'मन, बुद्धि व अहंकार' या तीन जगाचा आणखी विचार नवविज्ञानाला करावयाचाच आहे. तो कसा? या तीन जगाचा व्याप, शक्ति व पंचमहाभूतांशी त्याचा कोणता कसा संबंध आहे हे जाणावयाचे आहे इंद्रियगम्य ज्ञानाशिवाय, त्याच्या पलीकडे अतींद्रिय ज्ञान' म्हणून काही 'वस्तु' आहे ह्याचा त्या नवविज्ञानाला किंपतसा परिचय झाला व अनुभव आला आहे ह्याचा आम्ही वारसदार भारतीयांना नको का विचार करावयाला?

भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला पुढें सांगतात, हे अर्जुना अपरा इयमितिस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

ही अष्टधा प्रकृति म्हणजे माझ्या—माझ्या "चिच्छक्तीचा" गौण भाग आहे. हिच्याहून निराळी अशी माझी 'परा' म्हणजे सर्वश्रेष्ठ अशी 'जीवभूता' नावाची प्रकृति आहे याचा खुलासा ज्ञानेश्वर असा करितात. "या आठाची जे साम्यावस्था'। ते माझी परम' प्रकृति पार्था। तिये नाम व्यवस्था। जीव ऐसी ॥ १९ ॥ जे जडातें जीववी। चेतनेनें' तें चेतवी। मनाकरवीं मानवी। शोकमोहो ॥ २० ॥ 'जीवभूता' प्रकृति ती ही तिचे हें स्वरूप, तिचें हें कार्य पुन भगवान् सांगतात

"एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" ॥ ६ ॥ (भ गी. अध्याय)

अखिल विश्व त्याचे स्वरूप व कार्य याचे वर्णन भगवतांनी अर्जुनाला

अर्थ टीपा : १ एकीकरण. २ चेतन-चेतना. ३ सजातें, जागिवेनें.

सांगितलं. त्याचा किती उत्कृष्ट खुलासा ज्ञानेश्वरांनी कुमारवयातील ज्ञानेश्वरानी—केला, त्याचा आम्ही विचार नको का करायला? ते ज्ञान **'परा' प्रकृतीचें ज्ञान हे प्राचीन भारताचें खरे विज्ञान आहे व होते.** पण त्याला ते 'विज्ञान' 'वि–ज्ञान' 'वि' या उपसर्गाच्या कनिष्ठ अर्थाप्रमाणे कमी दर्जाचे ज्ञान असे ठरवून 'येर प्रपंच हे विज्ञान' असे प्राचीन भारतीय समजतात व मानितात असे समजतात. पण त्या 'परा'ला 'ब्रह्म' म्हणणेच योग्य व 'विज्ञान' असे म्हणणे खास चुकीचे व खोट नव्हे का? याचा आता तरी विचार करा'

इतक्या उच्च वा श्रेष्ठतम प्रतीचे आमचे प्राचीन ज्ञान असताना (आजच्या भाषेत त्याला 'विज्ञान' हे हीनत्वदर्शक नाव देणे चूक आहे.) आम्ही अशा मन स्थितींत का आहो वा का असावें याचे स्पष्ट उत्तर दूर नाही. ते उत्तर असे आहे.

---

१. स्वामी रामतीर्थांचे पट्टशिष्य नारायणस्वामी ह्यांना रामतीर्थांच्या तोंडून ज्या भगवद्गीतेचा अर्थ ऐकून (स्वतः तितकेच शिक्षित असूनही) लगेच सन्यास घेऊन रामतीर्थांबरोबर अखेरपर्यंत असताना त्यानीं 'भगवदाशयार्थ दीपिका' नावाचा २१०० पानाचा ग्रंथ हिंदींत लिहिला. त्यात भाग २ पृ. ७१२ ह्यावर ज्ञानेश्वराप्रमाणेंच भारतीय ज्ञानाचा खुलासा केला आहे.

पं. सातवळेकर याना तर आपल्या 'पुरुषार्थबोधिनी' गीताग्रंथात ज्ञान-विज्ञानासंबधाचें केलेले विवरण राष्ट्र व समाज बलवर्धक कसे आहे ते अवश्य पहावें (आवृत्ति २ री) सोहिरोबा नाथ 'आंबिये' या सत्पुरुषाने (मालवण गोमांतकाकडील) गीतेवर अठरा अध्यायात ज्ञानेश्वराच्या पद्धतीचा हजारपानी टीकाग्रंथ (सध्या अनुपलब्ध) लिहून अभंग 'ओवी ज्ञानेश्वरी' 'भगवद्गीतार्थ बोधिनी' लिहून त्यातही 'विज्ञान व ज्ञान' ह्याची उत्कृष्ट उकल केली आहे.

टीप : 'ऐसा नियंता सर्वांमाजी। अलिप्तत्वें राहून सहजीं। प्रेरणा करी होणार जी जी। ब्रह्मादि कीटकांत ॥ १४०० ॥ पहाणाराचे ज्ञान त्यागावें। पोकळीच जडपण विसर्जावें। उर्वरित तें ज्ञान स्वभावें। तें परब्रह्म दोन्हीकडे ॥ १४०१ ॥ (लघुवाक्यवृत्ति इ. स. १९६६)

गेल्या शतकात 'मॅकॉले' या धूर्त व कावेबाज मुसद्यानें आम्हा भारतीयांना 'सु-धारण्या'चा जो कूट प्रयत्न केला, त्याला कै. चिपळुणकर 'वाघिणीचें दुध पाजण्याचा प्रयत्न' असें म्हणतात, त्या शिक्षणानें आमच्या प्राचीन भारतीय 'ज्ञानी' रक्तांतून सूक्ष्मतम प्रमाणांत ज्वलज्जहाल विष कालविण्याचा यशस्वी प्रयोग केला. त्याचा हा परिणाम आहे. त्या प्रयत्नामुळे आमच्या 'ज्ञान' वाङ्मयाचा पूर्ण विसर पाडण्याची विलक्षण मोहिनीची सोय केली !

जगातील सर्वश्रेष्ठ, सर्वपूर्ण व अत्युच्च कोटीचें अक्षय अमृत असे वाङ्मय ज्या 'संस्कृत'[1] (सर्वश्रेष्ठ अशा संस्कारानी शुद्ध होऊन तेजस्वी व तेजोत्पादक अशा) भाषेला ती 'मृत भाषा' आहे असें ठरविण्याची हीन बुद्धि उत्पन्न करण्याची योजना आखली. भारतातील सर्व भाषा संस्कृतोद्भवच आहेत हे माहीत असूनही तीमुळे आजही आम्ही संस्कृत ही राष्ट्रभाषा करूं इच्छित नाही, एवढेंच नव्हे तर शिक्षणक्रमातही तिला त्रिभाषात्मक योजनेत 'आवश्यक' शिक्षणीय भाषेचें स्थानही देऊं इच्छित नाही !!

वेद याचा अर्थ ज्ञान. तें कोणतें ? कसें ? व केवढें ? याचें उत्तर 'जें ज्ञान मिळविल्यानें किंवा झाल्यानें 'जाणावयाचें व ज्ञातव्य असें काहींच शिल्लक उरत नाहीं तें, तसें व तेवढें. हें संस्कृत भाषेद्वारें ज्ञान जगावरील दुसऱ्या कोणत्याच भाषेंत नाहीं. तसेंच जगावरील कोणत्याही भाषेंत

१. संस्कृत ही भारताची भाषा करण्यात 'लिपी' शिवाय आणखीही अडचणी आहेत हें जरी खरें आहे, तरी दूर होण्याला विशेष वेळ लागणार नाहीं. आज भारतामध्यें संस्कृत भाषेंतून चालणारी साप्ताहिक, पाक्षिक व मासिकें यांची संख्या मोठी आहे. प्रत्येक भारतीय त्रिभाषात्मक शिक्षणक्रमांत 'संस्कृत' ही आवश्यक भाषा म्हणून ठरविली गेली तर आम्ही फार लवकर 'सुसंस्कृत' झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. (गो. र. भा.)

मस्कृत भाषेइतके वर्णोचार नाहीत. याचा अर्थ असा की, संस्कृतभाषाभिज्ञ माणूस जगातील इतर कोणत्याही माणसापेक्षा जास्त, प्रकारचे आवाज-उच्चार-वर्णोच्चार-शब्दोच्चार ध्वन्योच्चार करू शकतो, एवढेच नसून ते तो यथातथ्येन लिपिगत करू शकतो! वेदमंत्रोच्चारातील उदात्त अनुदात्त स्वरोच्चाराची पद्धति (अर्थवाही उच्चारपद्धति) तर जगात अद्वितीय आहे. भारतीय ऋषींच्या खऱ्या विज्ञानाचे–विशेष ज्ञानाचें 'गौरीशंकर' ते हें. मंत्र 'टेपरेकॉर्ड' करून ते आवाज जिवंत ठेवितां येणार नाहीत. मग त्यांतील आचारविधि कसे टिकविणार? आचारविधींचे शब्द यत्रगत होऊ शकतील पण विधींची हालचाल म्हणजे कृति कशी यत्रगत करणार? हें वर सांगितलें आहेच. म्हणून 'गुरुसंस्था' हवीच. पाश्चिमात्यही भौतिकी ज्ञानासाठीं म्हणून तरी ती टिकवीत नाही का?

विश्वज्ञान विज्ञानाचे सूक्ष्मस्वरूप : सस्कृत भाषेत बावन वर्ण आहेत आणि त्यातच विश्व व त्यातील चिच्छक्ति ह्यासकट सर्व ज्ञान विज्ञान सूक्ष्मरूपाने बीजरूपानें, साठविलेलें आहे. ते कसे ते पहा. स्कंदपुराणाच्या कुमारिका खडातील तिसऱ्या अध्यायातील गोष्ट. ती अशी:–

मिथिला नगरीत कौथुम नावाचा अति गाढा पंडित होता. पण त्याचा मुलगा मात्र पक्का मठ्ठ असा वडिलाना व इतरांनाही वाटे. त्यावेळच्या पद्धतीप्रमाणे विद्याभ्यासात तो मुलगा मुळीच लक्ष घाली ना! यामुळे त्याच्या वडिलाना अति वाईट वाटून दुःख होई. त्याला शिकविण्याचे प्रयत्न करिताना एकदा त्याचे वडील त्याला म्हणाले 'बाळ, मी सागतों ते तू शिकत का नाहीस?' त्यावर मुलगा उत्तरला "बाबा, जें शिकायचें ते केव्हाच शिकलो, यामुळे आणखी काहा शिकावयाचे उरलेंच नाही. बाबा, हे कसे ते सागतो. ते ऐका. "बाबा, मला आरंभी बावन वर्ण म्हणजे 'मातृका' शिकविल्यात. त्यात सर्वच ज्ञान आहे. त्याच्या बाहेर कोणते ज्ञान आहे ते सागा.

यावर गोधुमाने (मुलाच्या वडिलांनी) मोठ्या आनंदाने व कुतूहलाने विचारले "हे कसे?" त्यावर मुलगा म्हणाला "बाबा ऐका. ॐ हे विश्वाचे पहिले स्फुरण–बावन वर्णांतील पहिली मातृका म्हणजे वर्ण 'ॐ'–ॐ हे परब्रह्माचे प्रतीक. त्याच्या लहरींना अखिल विश्व संपृक्तपणे भरलेले आहे. त्यातूनच सर्व ब्रह्म व्यक्त झाले. त्यानंतर त्यात 'अ, आ, इ, ई, इत्यादि चौदा स्वर आहेत. ते स्वर म्हणजे चौदा मनु होत. 'क ते ह' पर्यंतची तेहतीस अक्षरे म्हणजे ३३ देवता, त्या अशा– 'क ते ठ'–बारा आदित्य 'ड ते व' पर्यंत ११ रुद्र, 'भ ते ष' हे आठ वसु, 'स व ह' हा दोन अक्षरे म्हणजे दोन अश्विनीकुमार. देहातही ३३ मणके म्हणजे ३३ देव आहेत आणि अनुस्वार, विसर्ग, जिव्हामूलीय व उपाध्मानीय चार अक्षरे हे चार जीवकोटींतील जीव. बाबा, आणखी ऐका, कोणत्याही कोटीतील जीव कोणत्याही एका मन्वंतरात ३३ प्रकारच्या देवताच्या चिंतनाने ॐकार रूप म्हणजे परब्रह्म होऊं शकतो. म्हणून बाबा, आता सांगा, कोणते ज्ञान शिकावयाचे राहिले?" बापुस आश्चर्यचकित झाला हे सांगावयास नकोच.

वरील उत्तरात विश्वाचे संपूर्ण ज्ञान 'मायक्रो फिल्म' (Micro-Flims) च्या रूपाने दर्शित केलेले नाही का? आधुनिक नवविज्ञानाची मजल कोठपर्यंत पोंचलेली आहे याचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा.

रामायणातील 'लक्ष्मण रेषा' हे काय गूढ आहे? संध्येमध्ये आचमन करिताना पंजाचा विशिष्ट आकार करूनच पाणी का घ्यावयाचे? न्यास वा मुद्रा हे काय गूढ आहे इत्यादि बाबतींचा शोध घेणारे पश्चिमेकडील नाहीं नवविज्ञानेच्छु इकडे येऊन शोध घेत असतात. याचा अर्थ काय! प्राचीन भारतीयाचे ते 'ज्ञान' श्रेष्ठ का पश्चिमेकडून येणारे मानवाचा दानव बनविणारे 'नवविज्ञान' श्रेष्ठ याचा आम्ही भारतीय संस्कृतीच्या वारसदारांनी केव्हा विचार करावयाचा? मतार्थीन्म

जगत्सर्वम्' हे अजूनही अशक्य नाही. श्रद्धापूर्वक जिद्द हवी. 'डूबा तारा तुमारा पूरन करो। ब्रह्मविद्या चली है याम्बर सों। हा स्वामी रामतीर्थांचा आदेश ध्यानात घेऊन त्वरित कार्यप्रवण व्हा म्हणजे 'God is no where परमेश्वर नाहींच असें न वाटता 'God is now here' परमेश्वर येथेंच आहे असें अनुभवास येईल.
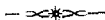
सूची

(नावापुढील अंक पृष्ठाचा)

(१) देवदेवतामंत्र

(२) अस्त्रसूची

जगत्सर्वम्' हे अजूनही अशक्य नाहीं. श्रद्धापूर्वक जिद्द हवी. 'दुना तारा तुमारा पूज्य का । ब्रह्मविद्या चली है यांग्रप को । हा स्वामी रामतीर्थांचा आदेश ध्यानात घेऊन त्वरित कार्यप्रवण व्हा म्हणजे 'God is no where परमेश्वर नाहींच असें न वाटतां 'God is now here' परमेश्वर येथेंच आहे असें अनुभवास येईल.

—·✻·—

सूची

(नावापुढील अंक पृष्ठाचा)

(३) यंत्रसूची

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१७	१०	नादचिशाची	नादचित्राची
९४	११		अत्यग्निहोम
९५	टीप	ॐ ह्रीं श्रां	ॐ ह्रीं श्रीं
११९	७	चित्तमान्वेहि	चित्तमन्वेहि
१५१ (१५२)		सर्व बीजावर अनुस्वार हवा	
१८८	१	तुष्टामा	तृष्टामा
२१६	१०	सहनो	सह्नौ
२४३	१७	श्रीमप्रदात्री	श्रीप्रदात्री
२४६	६	ह्रीं ह्रीं	एकच ह्रीं
२५६	१९	शिलाये	नेत्रत्रयाय
२६०	७	मूषकादकटको	मूषकादिकीटको
२८९	८	शेवटचा 'लोका' शब्दाबद्दल	शेवटचा 'लोक' शब्द हवा
२८९	१६	मुक्लीयन	मुकुलीयन
२९०	१४	स्वामिम	नामह
३१६	१४	महामत्र	महायत्र
३०२	१५	कदेमन	कर्दमेन
३१३	२०	गायश्री	गायत्री
३६३	२४	नद्यन्तु	नश्यन्तु
३६९	टीप	विस्वान	विवस्वान
३८०	७	आकृष्णेना	आकृष्णेन
३८३	१३	क्रतुजनेषु	क्रतुमजनेषु
३८५	१४	नित्य	नित्यं
३८५	१६	नित्य कुतु	क्रतु

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३९०	१३	यत्रा	यन्त्र
३९०	१५	ल्कारसंभूषितं	लंकारसंभूषितम्
३९०	१६	प्रथम	प्रदम्
	२२	करेणा	करेण
३९१	२३	विनतानः	विहृतानन:
३९९	१९	Mageretic	Magnetic
४०३	१२	तारो	तारा
५२७	१९	Scienee	Science of
५३१	१६	चिन्टरित	चिन्हांत